ਉਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸੌਤੂ ਕੌਤੂ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ

ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼

1-2

www.PunjabiLibrary.com

ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ

ਏਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ :

ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਧਿਅਨ :

1. ਲੋਕ ਧਰਮ
2. ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਥਾ : ਰੂਪ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ
3. ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ
4. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ
5. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੱਤ
6. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਹ
7. ਆਪਣਾ ਦੇਸ ਪਰਾਇਆ ਦੇਸ
8. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ
9. ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ (ਅਖਾਣ ਅਧਿਅਨ)
10. ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਬੋਧ (ਮੁਹਾਵਰਾ ਅਧਿਅਨ)
11. ਇਕ ਘੁਟ ਰਸ ਦਾ (ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ)
12. ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜਨੌਰ ਕਹਾਣੀਆਂ
13. ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ
14. ਪੰਜਾਬ : ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਔਰ ਸਾਹਿੱਤਯ (ਹਿੰਦੀ)
15. Folklore of Punjab
16. ਬਾਤਾਂ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਦੀਆਂ
17. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ
18. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸੰਕਲਪ

ਕਵਿਤਾ :

19. ਖ਼ੁਸ਼ਬੂਆਂ
20. ਕੰਵਲ ਪਤੀਆਂ
21. ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਲੀਕ

ਛਪ ਰਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ :

22. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੌਰਾਣਿ ਕੋਸ਼
23. A Critical Study of Panjabi Proverbs (Thesis)

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼

ਜਿਲਦ 1 ਤੇ 2

(ਉੜਾ ਤੋਂ ਸੈਤੂ ਕੈਤੂ ਤਕ)

ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ

ਐੱਮ.ਏ., ਪੀਐੱਚ.ਡੀ.

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ

ਪਲੱਈਅਰ ਗਾਰਡਨ ਮਾਰਕਿਟ,

ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ-110006

ਮੁੱਲ 300 ਰੁਪਏ

(ਦੋਨੋਂ ਭਾਗ)

© ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : ਮਈ 1978
ਦੂਜੀ ਵਾਰ : 2009

ਮੁੱਲ : 300/- ਰੁਪਏ (ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਜਿਲਦ)

ISBN 81-7116-114-4 (Set)
ISBN 81-7116-293-2

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ
ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ
ਪਲੱਈਅਰ ਗਾਰਡਨ ਮਾਰਕੀਟ,
ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ-110006

ਛਾਪਕ :
ਐੱਚ.ਐੱਸ. ਆਫ਼ਸੈੱਟ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼
ਦਰਿਆ ਗੰਜ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110002

Panjabi Lokedhara Vishav Kosh, Vol. I & II
(Panjabi Folklore Encyclopeadia, vol. I & II)
By

Dr. Sohinder Singh
Wanjara Bedi
J-11/80, Rajouri Garden, New Delhi-110027

Published by
National Book Shop
Pleasure Garden Market, Chandni Chowk, Delhi-110006
Ph. : 23264342, 64529291

ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਤਕ

ਲੋਕਧਾਰਾ (Folklore) ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਬੋਧਿਕ ਪਾਸਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਰੋਖੇ ਰਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਚਰਿਤ੍ਰ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸੌਖੀ ਨਹੀਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਇਕ ਗੌਰਵਮਈ ਤੱਥ ਵਾਂਗ ਬਿਖਰੀਆਂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਾਗਤ ਜੋਤ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਵੀ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਜੀਵਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੋਂ ਉਭਰੇ ਨਵੇਂ ਬੋਧਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਨਾਲ ਉਪਜੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਦਕਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਵਿਨੋਦੀ ਅਤੇ ਆਨੰਦਮਈ ਪਰਪੰਚ ਨਾਲ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਆਪਣੇ ਬਹੁ-ਬਿਧ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹਨ।

ਇਹੋ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਬਾਰੇ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਨਿਰਤ-ਨਾਟ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਰਾਗ ਜਾਂ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਨ੍ਰਿਤ ਤਾਂ ਸਜੀਵ ਲੋਕ-ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਕਲਾਸਕੀ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਸਾਡਾ ਨਾਟਕ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤਕ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਗਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਹਿੱਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਿਆਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅਜੇ ਕੁਝ ਦਹਾਕੇ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਬਹੁਤੇ ਰਾਗ ਅਤੇ ਰਾਗਣੀਆਂ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਹੀ ਸੁਧਰਿਆ ਰੂਪ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਉਹੋ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਨਾਮਣਾ ਖਟ ਸਕੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕ-ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਗਾਲਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰ. ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਮਰ ਰਚਨਾ 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ' ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਹਿਬੂਬ ਪਾਤਰਾ ਦਾ ਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸਮੂਰਤੀਕਰਣ ਹੈ।

ਇਹੋ ਹੋਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਵੀ ਭੋਗਣੀ ਪਈ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤਾਂ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਹੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਬਿਧ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਮੂਲ ਕਾਵਿਕ ਸੱਚ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਪੂਰਾ ਮੁੱਲ ਪੈਣ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਮਕਬੂਲ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਆਪਣੇ ਜਲਾਲ ਵਿਚ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ ਫੁਲਕਾਰੀ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖੱਡੀ ਉਤੇ ਬੁਣੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਯੁਗਾਂ ਲੰਮੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਧਰਤੀ ਕਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਇਸ ਫੁਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸਮਿਲਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਤੇ ਜਲਾਲ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਦਰਪਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ/ਆਭਾ ਵੇਖਣਾ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਕਾਰਜ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸ੍ਵੈ-ਪਛਾਣ ਲਈ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ, ਕੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਕਦੇ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਆਪੇ ਹੀ ਸਹੀ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਜਾਤੀ ਇਕ ਸੇਧਹੀਣ ਭੀੜ ਵਾਂਗ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਜੋ ਕੁਝ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਵੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜਦੋਂ ਕਿਧਰੇ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਅਲਹਿਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਗੰਵਾ ਬੈਠਦਾ

ਹੈ। ਇਹੋ ਇਕ ਵਜਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਅੱਜ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ, ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟ ਕੇ ਭੀੜ ਵਿਚ ਗਵਾਚੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਇਕ ਲਗਨ, ਇਕ ਭਾਲ ਅਤੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਰੂਹ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਇਤਨੀ ਪੱਕੀ ਪੀਡੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪਾਂਧੀ ਅਤੇ ਪੰਧ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਇਕ ਰਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਛਾਣ ਹੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਅਸਤਿਤਵ ਗੰਵਾ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਾਣ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਹ ਰਗ, ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟਕੇ ਮੈਂ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਜਨਮਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਅਤੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰ ਕੇ ਸਾਂਭਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਸੌਂਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂੜੀਆਂ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਹੀ ਪਿਛਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਅਗਲੀ ਪੀੜੀ ਨੂੰ, ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਵਿਰਸੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਰੂੜੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵਿਗਿਆਨੀ ਯੁਗ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਰੂੜੀਆਂ ਅਤੇ ਤੱਤ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਲੰਮੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਗੰਵਾ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਲੋਕਧਾਰਾ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂੜੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਲੋਕਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਨ ਮੈਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਰਸੇ ਵਜੋਂ ਮਿਲੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਇਹ ਲਗਨ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਨ ਸੁਣਾਨ ਅਤੇ ਮੇਲੇ ਮੁਸਾਹਿਬੇ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਲੋਹੜੀ, ਹੋਲੀ, ਦੀਵਾਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪੁਰਬਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਹ ਲਗਨ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਨ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਾਹਿੱਤਕ, ਕਲਾਤਮਿਕ ਰੂੜੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸਲੀਟ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹਾਂ।

ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮੈਂ 1939 ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। (ਵੈਸੇ ਮੇਰੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਸਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤਕ ਗੌਵਰਨਮੈਂਟ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਜਾਲੰਧਰ ਛਾਵਣੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹਾਂ)। ਉਦੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸ੍ਰ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ, ਸਜੀਵ ਤੇ ਭਖਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਡਾਇਰੀ ਰਖਿਆ ਕਰੋ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਸ਼ਬਦ, ਅਖਾਣ ਜਾਂ ਟੱਪਾ ਜਿਥੋਂ ਕਿਧਰੋਂ ਲੱਭੇ, ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ, ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਖਾਣ ਅਤੇ ਟੱਪੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਅਜੇ ਮੈਂ ਸੌ ਖੰਡ ਅਖਾਣ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਸ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖੌਤਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਮੈਨੂੰ ਲਿਆ ਦਿਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਅਖੌਤਾਂ ਚੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਪਰ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਅਖਾਣ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਹੋ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ਿਕ ਮਾਤਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਾਉਣਾ ਆਪਣੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ

ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਤੋਂ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਚੁਗਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਿਆ। ਮਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾ ਅਖਾਣ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੂਜਯ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ਉਹ ਸੀ, 'ਫੂਹੀਂ ਫੂਹੀਂ ਤਲਾਅ'। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਕਤਰਾ ਕਤਰਾ ਕਰ ਕੇ ਇਕਤ੍ਰ ਕੀਤੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ, ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਦੁਖ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਤਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਬਣਦਾ ਨਾ ਵੇਖ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸੰਨ 1945 ਵਿਚ ਹੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੀ. ਏ. ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਏ।

ਇਥੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਾਨੇ ਸ੍ਰ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਵਸਥਾ (1940 ਈ.) ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਬਿਠਾ ਕੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਕਾਵਿ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤ ਲਿਖਵਾਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਾਵਿ-ਕਥਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਲਿਖਵਾਈ, ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

ਸਿਪਾਹੀ : ਕਾਲੇ ਕਾਲੇ ਵੈਂਗਣਾ ਕਾਲੇ ਕਾਲੇ ਨੈਣ,
ਜਿਹਾ ਡਿੱਠਾ ਸਾਲਾ ਤਿਹੀ ਹੋਸੀ ਭੈਣ।
ਜੋਬਨਮਤੀ : ਫਲ ਫੁਲ ਪੈਂਦੇ ਡਾਲੀਆਂ ਫਲ ਫੁਲ ਹੋਰ ਸਵਾਦ,
ਜੇ ਤੂੰ ਸੁਘੜ ਸੁਜਾਣ ਏਂ ਤਾਂ ਮੋੜ ਘੋੜੇ ਦੀ ਵਾਗ।

ਇਹ ਕਾਵਿ ਕਥਾ ਧਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਨਾਨਾ ਜੀ ਤੋਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਕੁਝ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਮੈਂ 'ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਪਰ ਲੋਕਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਮੈਂ 1950 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਇਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ 'ਸਟੈਂਡਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ਼ ਫ਼ੋਕਲੋਰ' ਵੇਖੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸਭ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉਸ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਸਰੂਪ, ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਫ਼ੋਕਲੋਰ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ 'ਲੋਕਧਾਰਾ' ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਲਿਖਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ। ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਫ਼ੋਕਲੋਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਡਿਸਿਪਲਨ ਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੂਰਬਕਾਲੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ੋਕਲੋਰ ਲਈ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਆਦਿ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਮੈਂ ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਦੋਹਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕਤ੍ਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਸੋਮਾ ਤਾਂ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਵਸਤ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਂ ਹੁੰਗਾਲ ਹੁੰਗਾਲ ਕੇ ਕੱਢਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਜਦੋਂ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਇਕ ਰਸ ਹੋਏ ਬ੍ਰਿਧ ਦੀ ਦਸ ਪੈਂਦੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਮਨੌਤਾਂ, ਭਰਮ-ਵਹਿਮਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ।

ਦੂਜਾ ਸੋਮਾ ਲਿਖਤੀ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਇੰਡੀਅਨ ਐਂਟੀਕੁਏਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਨੋਟਜ਼ ਐਂਡ ਕੁਏਰੀ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਖਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਮਸਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਕੋਲ ਪਏ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਕਤ੍ਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ :-

1. ਪੌਰਾਣਿਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ,
2. ਸਥਾਨਿਕ ਦੇਵੀ ਦਿਉਤੇ, ਸਤੀਆਂ, ਜਠੇਰੇ ਆਦਿ,

3. ਅਮਾਨਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ, ਪਰੀ, ਜਿੰਨ, ਅਪੱਛਰਾਂ ਆਦਿ;
4. ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪੁਰਬ, ਉਤਸਵ, ਮੇਲੇ, ਤਿਉਹਾਰ ਆਦਿ;
5. ਕਬੀਲੇ, ਜਾਤ ਗੋਤ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਆਦਿ;
6. ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ;
7. ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਆਦਿ;
8. ਲੋਕ-ਧਰਮ, ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ, ਵਰਤ, ਤਿਲਕ, ਟਿਕਾ, ਮਾਲਾ ਆਦਿ;
9. ਲੋਕ-ਭਰਮ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮਨੌਤਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਸ਼ਗਨ ਅਪਸ਼ਗਨ ਆਦਿ;
10. ਜੋਤਿਸ਼, ਤੰਤਰ, ਜੰਤਰ, ਮੰਤਰ, ਸਉਣ ਸਾਸਤ੍ਰ, ਓਝੇ, ਚੇਲੇ ਆਦਿ;
11. ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੌ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰੂਪ, ਘੋੜੀਆਂ, ਸੁਹਾਗ ਆਦਿ;
12. ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰੂਪ, ਮੁਢੀ, ਸਿਧੀ, ਪਰੀ ਕਥਾ ਆਦਿ;
13. ਲੋਕ-ਨ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ;
14. ਲੋਕ-ਕਲਾ, ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ, ਕੰਧ ਚਿਤ੍ਰ, ਥਾਪੇ, ਬਿੰਦ ਖਟੋਲੇ ਆਦਿ;
15. ਮੁਹਾਵਰੇ, ਅਖਾਣਾਂ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ;
16. ਲੋਕ-ਮਨੋਰੰਜਨ, ਖੇਡਾਂ ਆਦਿ; 17. ਲੋਕ-ਧੰਦੇ; 18. ਲੋਕ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ;
19. ਲੋਕ-ਪ੍ਰਤੀਕ, ਸਵਾਸਤਿਕ, ਸਤਿਆ, ਚੋਕ, ਆਦਿ;
20. ਲੋਕ-ਜੀਵਨ, ਆਚਾਰ ਵਿਹਾਰ, ਚਰਿਤ੍ਰ, ਵੇਸ਼ ਭੂਸ਼ਾ, ਵਰਤਣ ਭਾਜੀ, ਆਦਿ;
21. ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲੋਕ-ਮਨ, ਲੋਕ-ਸੰਸਿਕ੍ਰਤੀ, ਲੋਕ-ਤੱਤ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਆਦਿ। ਇਹ ਕੁਝ ਕੁ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਲੰਮੀ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਵੀ ਖ਼ਰਚ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਹੋਰ ਖ਼ਰਚੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੇ, ਸਿਰਫ਼ ਟਾਈਪ ਦੀ ਮੱਦ ਉਪਰ ਹੀ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦਾ ਖ਼ਰਚਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਸੂਬਾਈ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਅਦਾਰੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗਰਾਂਟ ਜਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਏ ਬਗੈਰ, ਨਿਜੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ, ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਕਈ ਘਾਟੇ ਅਤੇ ਤਰੁਟੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਣੀਆਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖਿਮਾਂ ਦਾ ਜਾਚਕ ਹਾਂ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸੋ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਅਪਾਰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ : ਤੇਰਾ ਤੁਝ ਕਉ ਸੌਂਪਤੇ ਕਿਆ ਲਾਗੈ ਮੇਰਾ।

—ਸ. ਸ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ

ਬੁਧ ਪੂਰਨਮਾ (22 ਮਈ) 1978 — ਜੇ-11/80, ਰਾਜੌਰੀ ਗਾਰਡਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਕ੍ਰੇਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਦੀ ਦੂਜੀ ਛਾਪ (2001) ਵਿਚ ਛਪਾਈ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੁਧਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਮੈਟਰ ਨੂੰ 2 ਕਾਲਮਾਂ ਤੋਂ 3 ਕਾਲਮਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਪੰਨੇ 560 ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ 308 ਪੰਨੇ ਰਹਿ ਗਏ ਨੇ। ਪਰ, ਇਨਾਂ ਦੇ ਮੈਟਰ ਪਖੋਂ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਪੰਨਾ 308 ਤੋਂ 560 ਪੰਨਾ ਤੀਕ ਦਾ ਮੈਟਰ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਸੈਟ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ੳ

(ੳ-1) ੳ (ਊੜਾ) :

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ ਤੇ ਸੁਰ । ਇਹ ਅੱਖਰ 'ਓ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਊੜਾ (ਓ) ਅਸੀਮ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ।

ਊੜਾ ਸਭ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮੁਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਾਇਰੇ ਸ਼ਿਵ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਵਾਚਕ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ 'ਓ' ਤ੍ਰੈਮੂਰਤੀ ਦਾ ਵੀ ਬੋਧਿਕ ਹੈ । 'ਓ' ਅੱਖਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ, ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ -- ਮਾਤ, ਪਤਾਲ ਤੇ ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ ਦੇ ਵੀ ਲਖਾਇਕ ਹਨ ।

ਊੜਾ ਅੱਖਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਸਦਕਾ ਹੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ੧ ਦਾ ਅੰਕ ਲਗਾ ਕੇ '੧ੴ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਜੋ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ । ਇਹੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਇਕ ਓਂਕਾਰ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਸਾ ਪਟੀ ਵਿਚ 'ਊੜੇ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ : "ਊੜੈ ਉਪਮਾ ਤਾਕੀ ਕੀਜੈ ਜਾਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ ।"

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਓਂ ਅੱਖਰ ਬੜਾ ਪਾਵਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਚਿਠੀ ਪਤਰਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ '੧ੴ' ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ ।

(ੳ-2) ਉਸ਼ਟ ਲਸ਼ਟਕਾ ਨਿਆਇ :

ਇਕ ਲੌਕਿਕ ਨਿਆਇ; ਊਠ ਉਤੇ ਲੱਦੀਆਂ ਲੱਕੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਲੱਕੜੀ ਖਿਚ ਕੇ ਊਠ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ, ਇਹ ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਨਿਆਇ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ — ਬਹਿਸ ਵੇਲੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੀ ਆਖੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਦਲੀਲ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਟਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕਾਇਲ ਕਰਨਾ । (ਵੇਖੋ : ਲੌਕਿਕ ਨਿਆਇ)

(ੳ-3) ਉਸਤਰਾ :

ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਉਸਤਰੇ ਨੂੰ ਕਮੀਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਲਾਈ ('ਵਾਢੀ) ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਝੁੱਗੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਦਾ ਹੈ :—

ਕਾਲਾ ਸੀ ਕਲਿੱਤਰ ਸੀ,
ਕਾਲੇ ਪਿਉ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ।
ਕਾਲੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ,
ਭੱਜ ਝੁੱਗੀ ਵਿਚ ਵੜਦਾ ਸੀ ।

ਉਸਤਰਾ ਨੱਕ ਨਾਲ ਲਗਾਉਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨੱਕ ਨਾਲ ਉਸਤਰਾ ਲਗ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕਿਧਰੋਂ ਅਪਮਾਨਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਸਤਰਾ ਸਿਰ ਨੂੰ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਥਵਾ ਸਿਰ ਮੁੰਨਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਉਮਰ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਗਲਾਸਰੀ. 1,251) ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਸਤਰੇ ਜਾਂ ਕੈਂਚੀ ਨੂੰ ਕੇਸਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਉਣਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ ।

(ੳ-4) ਉਸਤਾਦ :

ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਲਾ, ਵਿੱਦਿਆ ਅਥਵਾ ਕੱਸਬ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਰਖਣ ਵਾਲਾ । ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦ ਸ਼ਬਦ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਨੱਚਣ ਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਉਸਤਾਦ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦੀ-ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਦੇ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ । ਕਿਸੇ ਕੱਸਬ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਤਾਦ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਵਿਤ ਮੂਜਬ ਪਗੜੀ, ਕਪੜਿਆਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਦੱਖਣਾ ਵਜੋਂ ਭੇਟਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਅਵਸਰ ਉਤੇ ਗੁੜ ਜਾਂ ਲੱਡੂ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜੇ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਮੁਢੋਂ ਮੁਕੀ ਨਹੀਂ ।

ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਤਾਦੀ-ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਦਾ ਬੜਾ ਰਵਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜੁਗਤ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਕਈ ਸਕੂਲ ਚਲਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦ ਕਵੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਤੋਲ-ਤੁਕਾਂਤ, ਛੰਦਾਬੰਦੀ, ਰੂਪ ਤੇ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਸਿਖ ਗੁਰੂ, ਹਿੰਦੂ ਆਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਪੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ 'ਬੇਪੀਰ' ਵੱਡੀ ਗਾਹਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

(ੳ-5) ਉਸਨ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨਰਕ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਭਿਆਨਕ ਅੱਗ ਬਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਰਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਮ ਤੋਂ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੁਕਰਮ ਕੀਤੇ ਹੋਣ। (ਵੇਖੋ : ਨਰਕ)

(ੳ-6) ਉਸ਼ਨਸ :

ਇਕ ਉਪ-ਪੁਰਾਣ । (ਵੇਖੋ : ਔਸ਼ਨਸ)

(ੳ-7) ਉਸਨਾ :

ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰ; ਭਾਗਵਤ (7, 5) ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨਾ ਦੈਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਸੀ। ਭ੍ਰਿਗ

ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਗਵ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਿਯਵਰਤ ਰਾਜੇ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਉਰਜਸਵਤੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਰਿੱਗ ਵੇਦ ਵਿਚ 'ਉਸਨਾ' ਦਾ ਉਲੇਖ 'ਕਵੀ' ਅਤੇ 'ਕਾਵਯ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਅਸੁਰਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਉਸਨਾ ਅਸੁਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਉਸਨਾ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਸ਼ੁਕ੍ਰ)

(ੳ-8) ਉਸਮਾਨ (ਹਜ਼ਰਤ) :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਤੀਜਾ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਜਿਸ ਨੇ 644 ਈ: ਤੋਂ 656 ਈ: ਤਕ ਅਰਬ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਮਾਨ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਵਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਰੁਕੀਅਹ ਅਤੇ ਉਮੁਕੁਲਸੂਮ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਮਾਨ ਨੂੰ ਅਬੂ ਬਕਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ 656 ਈ: ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਉਸਮਾਨ ਦੀ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਜੋ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਉਹੋ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਉਸਮਾਨ 'ਗਨੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ 'ਗਨੀ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਖ਼ੁਦਾ ਵਲੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਗਈ ਸੀ।

(ੳ-9) ਉਸ਼ਰ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਅਤੇ ਨੇਕ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਆਮਦਨੀ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਵਖ ਕੀਤੀ ਰਕਮ, ਜੋ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ਼ਰ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਰਕਮ ਨੂੰ 'ਦਸਵੰਧ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਦਸਵੰਧ)

(ੳ-10) ਉਸ਼ਿਜ :

ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਕਕਸ਼ੀਵਾਨ ਦੀ ਮਾਤਾ; ਜਿਸ ਦੀ ਕਥਾ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ਼ਿਜ ਕਲਿੰਗ ਦੀ ਰਾਣੀ ਦੀ ਕੰਵਾਰੀ ਦਾਸੀ ਸੀ। ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਪੁਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੀਰਘਤਮਸ ਰਿਸ਼ੀ ਕੋਲ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਰਾਣੀ ਪਤੀਬ੍ਰਤ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੀ। ਸੋ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਾਸੀ ਉਸ਼ਿਜ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੇਸ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉਸ਼ਿਜ ਨਾਲ ਹੀ ਆਲਿੰਗਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਕਕਸ਼ੀਵਾਨ ਨਾਂ ਦਾ ਪੁਤਰ ਜੰਮਿਆ।

(ੳ-11) ਉਸ਼ੀਨਰ :

(1) ਇਕ ਚੰਦ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਜੋ ਮਹਾਮਨਾ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼੍ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਗਾਲਵ ਤੋਂ ਅੱਠ ਸੌ ਚਿੱਟੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਦੱਛਣਾ ਮੰਗੀ। ਗਾਲਵ ਚਿੱਟੇ ਘੋੜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਯਾਤੀ ਦੀ ਲੜਕੀ 'ਮਾਧਵੀ' ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਲਈ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ—ਹਰਯਸ਼ਵ, ਦਿਵੋਦਾਸ ਅਤੇ ਉਸ਼ੀਨਰ ਆਦਿ ਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਉਸ਼ੀਨਰ ਨੇ ਮਾਧਵੀ ਤੋਂ 'ਸ਼ਿਵੀ' (ਵੇਖੋ : ਸ਼ਿਵੀ) ਪੁਤ੍ਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੋ ਸੌ ਘੋੜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਮਾਧਵੀ ਨੂੰ ਗਾਲਵ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। (ਵੇਖੋ : ਗਾਲਵ)। 'ਜਾਤਕ' ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ਼ੀਨਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸ਼ਿਵੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ਼ੀਨਰ ਇਸੇ ਨਾਉਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਗਲਾਸਰੀ (1,55) ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(2) ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ ਜੋ ਉਸ਼ੀਨਰ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸੇ ਸੰਗਿਆ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜਾਤੀ ਗੰਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਮਧਯ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੀ।

(3) ਇਕ ਦੇਸ਼ ਜੋ ਗੰਧਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਪਾਨਿਨੀ ਨੇ ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਈ ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਉਸ਼ੀਨਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ੳ-12) ਉਹੜ-ਪੁਹੜ :

ਕਿਸੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਝਾੜ ਫੂਕ ਜਾਂ ਟੂਣਾ ਟਪਾ ਕਰਨਾ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਗ ਦੇਵੀ-ਦਿਉਤਿਆਂ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਅਤੇ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਖੋਰ ਕਾਰਨ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ 'ਸਿਆਣਿਆਂ' ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਝਾੜ-ਫੂਕ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਹੜ-ਪੁਹੜ ਕਰਵਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਸਿਆਣੇ)

(ੳ-13) ਉਕਰਾਂ :

ਗੁੱਲੀ ਡੰਡੇ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਡੰਡੇ ਉਤੇ ਗੁੱਲੀ ਉਛਾਲਦੇ ਅਤੇ ਟੁੱਲਾਂ ਗਿਣਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਗੁੱਲੀ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪਏ ਤਾਂ ਵਾਰੀ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਖਿਡਾਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਉਕਰਾਂ ਕਰੇ ਉਹ ਮੀਰੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁੱਲੀ ਡੰਡੇ ਦੀ ਖੇਡ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਪਿੱਤ ਦੀ ਪਹਿਲ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆੜੀ ਉਕਰਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਧਿਰ ਦੇ ਆੜੀ ਦੀਆਂ ਉਕਰਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ, ਉਹੋ ਧਿਰ ਖੇਡ ਆਰੰਭ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(ੳ-14) ਉਕੜ-ਦੁਕੜ :

ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕ ਟੱਪਾ ਜੋ ਉਹ ਆੜੀ ਮਿਥਣ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਮੀਟੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਪੂਰਾ ਟੱਪਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

ਉਕੜ ਦੁਕੜ ਭੰਬਾ ਭੌ,
ਅੱਸੀ ਨੱਬੇ ਪੂਰਾ ਸੌ,
ਸੌ ਘਲੋਟਾ ਤਿੱਤਰ ਮੋਟਾ,
ਚਲ ਮਦਾਰੀ ਪੈਸਾ ਖੋਟਾ।

ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਇਕ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਡਾ ਆੜੀ ਉਪਰਲੇ ਟੱਪੇ ਨੂੰ ਉਚਾਰਦਿਆਂ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਉਤੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਖੜੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਵਲ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਖਿਡਾਰੀ ਉਤੇ ਅੰਤਲਾ ਸ਼ਬਦ 'ਖੋਟਾ' ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਮੀਟੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਖਿਡਾਰੀ ਪੁੱਗਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹੋ ਟੱਪਾ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਖਿਡਾਰੀ ਉਤੇ 'ਖੋਟਾ' ਸ਼ਬਦ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਣੋਂ ਪੁੱਗ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਇਹ ਟੱਪਾ ਦੁਹਰਾ ਕੇ ਦੂਜੇ ਆੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁੱਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਬੱਚਾ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਅਣਪੁਗਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਿਰ ਮੀਟੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਟੱਪੇ ਦੁਆਰਾ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਪੁਗਾ ਕੇ ਅੱਧੇ ਖਿਡਾਰੀ ਵਖ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਅੱਧੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਪੁੱਗਣਾ)

ਧਨ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਟੱਪਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਭੇਦ ਨਾਲ 'ਇਕੜ-ਦੁਕੜ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ੳ-15) ਉਕਾਬ :

ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ; ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਸਵਾਹ ਜਿਸ ਥਾਂ ਸੁਟੀ ਜਾਵੇ, ਉਥੇ ਕਦੇ ਸੱਪ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੂਰਮੇ ਉਕਾਬ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਜੜ ਕੇ ਇਸ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ

ਮਾਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਤੀਰ ਦਾ ਵਾਰ ਕਦੇ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਟੂਣੇ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਉਕਾਬ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੰਛੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਹਥੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣ ਦੇਂਦਾ। ਸੋ ਜਿਸ ਤੀਰ ਨਾਲ ਉਕਾਬ ਦੇ ਖੰਭ ਲਗੇ ਹੋਣ ਉਸ ਦਾ ਵਾਰ ਵੀ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।

(ੳ-16) **ਉਗ੍ਰ :**

(1) ਰੁਦ੍ਰ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਉਂ। (ਵੇਖੋ : ਰੁਦ੍ਰ)

(2) ਇਕ ਅਸੁਰ ਜਿਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵਜ੍ਰਹਾ ਸੀ।

(3) ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਜਿਸਨੂੰ ਭੀਮ ਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁਧ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।

(4) ਮਨੂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੂਦ੍ਰ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ ਦੀ ਔਲਾਦ; ਔਸ਼ਨਸ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ੂਦਰ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਜੰਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਨੂੰ ਉਗ੍ਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ੳ-17) **ਉਗ੍ਰਸੈਨ :**

ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਮਰਾਟ; ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਨੇ ਦੇਵਕ ਦਾ ਭਰਾ ਅਤੇ ਕੰਸ ਦਾ ਪਿਤਾ। ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਦੇ ਨੌਂ ਪੁਤਰ ਅਤੇ ਪੰਜ ਧੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੰਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਮਥਰਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਦੇਵਕੀ ਨੂੰ ਧੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲਣ ਕਰ ਕੇ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਬੜਾ ਸਨੇਹ ਸੀ। ਕੰਸ ਨੇ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਨੂੰ ਗਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਖ਼ੁਦ ਮਥਰਾ ਦਾ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੇਵਕੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਸਮੇਤ ਬੰਦੀ ਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਮੁੜ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਨੂੰ ਮਥਰਾ ਦੇ ਰਾਜ-ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ। "ਉਗ੍ਰਸੈਣ ਕਉ ਰਾਜ ਅਭੈ ਭਗਤਹਿ ਜਨ ਦੀਓ।" (ਸਵੈਯੇ ਮ: ਪਹਿਲੇ ਕੇ)। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਦੀ ਕਥਾ ਵਲ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਕੰਸ)

(ੳ-18) **ਉਗ੍ਰਚੰਡਾ :**

ਕਾਲਕਾ ਪੁਰਾਣ (52-53 ਅਧਿਆਇ) ਅਨੁਸਾਰ ਚੌਂਸਠ ਜੋਗਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ; ਉਗ੍ਰਚੰਡਾ ਬੜੀ ਵਿਕਰਾਲ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਸੁਭਾਵ ਦੀ ਹੈ। ਜੋਗਣੀਆਂ ਦੁਰਗਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸਖੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸਦਾ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਜੋਗਣੀਆਂ)

(ੳ-19) **ਉਗ੍ਰਚੰਡੀ :**

ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ। ਦੱਖਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੱਗ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਉਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੇਜਿਆ। ਉਮਾ ਨੇ ਇਸ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਗ੍ਰਚੰਡੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਦੱਖਸ਼ ਦਾ ਯੱਗ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਸਾਕਤ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਸਾਵਣ ਵਦੀ ਨੌਮੀ ਨੂੰ ਉਗ੍ਰਚੰਡੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਗ੍ਰਚੰਡੀ ਦੇ ਅਠਾਰਾਂ ਹੱਥ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ੳ-20) **ਉਗ੍ਰਤਪ :**

ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੋਂ ਇਹ ਵਰ ਮੰਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਕਰੇ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਗ੍ਰਤਪ ਦਾ ਜਨਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੋਕਲ ਦੇ ਇਕ ਗੁਆਲੇ ਸੁਨੰਦ ਦੇ ਘਰ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੋਪੀ ਬਣ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਖ਼ੂਬ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਅਵਤਾਰ ਸੀ।

(ੳ-21) **ਉਗ੍ਰਤਾਰਾ :**

ਭਗਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇਕ ਨਾਉਂ। ਦੇਵੀ ਦੀ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਤਪੱਤੀ ਦੀ ਕਥਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ — ਇਕ ਵਾਰ ਸੁੰਭ ਅਤੇ ਨਿਸੁੰਭ ਰਾਖਸ਼ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਯੱਗ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਚੁਰਾ ਕੇ ਦਿਗਪਾਲ ਬਣ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਅਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਲਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵਤੇ ਮਾਤੰਗ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਭਗਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ। ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਮਾਤੰਗ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇਵੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੈਵੀ ਜੋਤ ਉਦੈ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸੁੰਭ ਤੇ ਨਿਸੁੰਭ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਗ੍ਰਤਾਰਾ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬਾਹਵਾਂ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਅਤੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਮੁੰਡ ਮਾਲਾ ਸੀ। ਮਾਤੰਗ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਮਾਤੰਗੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ੳ-22) **ਉਂਗਲ :**

ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਉਂਗਲ ਦੇ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਨਾਉਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅੰਗੂਠੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ : ਅੰਗੁਸ਼ਠ, ਤਰਜਨੀ, ਮੱਧਯਮਾ, ਅਨਾਮਿਕਾ ਤੇ ਕਨਿਸ਼ਠਕਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅੰਗੂਠਾ, ਅਗਲੀ, ਵਿਚਲੀ, ਪਿਛਲੀ ਤੇ ਚੀਚੀ ਉਂਗਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਂਗਲਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਵਾਚਕ ਹਨ। ਅਖਾਣ ਹਨ — 'ਪੰਜੇ ਉਂਗਲਾਂ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ'; 'ਉਂਗਲ ਉਂਗਲ ਵੇਰਵਾ ਚੱਪੇ ਚੱਪੇ ਵਿੱਥ', ਆਦਿ। ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਲਘੂ-ਕਥਾ ਬੱਚੇ ਇਉਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ : ਪਹਿਲੀ ਕਹਿੰਦੀ ਏ : 'ਆਓ ਕੁਝ ਖਾਈਏ'; ਦੂਜੀ ਕਹਿੰਦੀ ਏ : 'ਕਿਥੋਂ ਲਿਆਈਏ'; ਤੀਜੀ ਕਹਿੰਦੀ ਏ : 'ਉਧਾਰ-ਸੁਧਾਰ'; ਚੌਥੀ ਕਹਿੰਦੀ ਏ : 'ਕੌਣ ਮੁਕਾਸੀ'; ਅੰਗੂਠਾ ਕਹਿੰਦਾ ਏ (ਠੂਠ ਵਿਖਾ ਕੇ) : 'ਮੈਂ ਜੋ ਬੈਠਾ ਹਾਂ'। ਇਸ ਲਘੂ-ਕਥਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਵਡਿਆਂ ਦੇ ਬੈਠਿਆਂ ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਉਤੇ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਕਈ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਮੁੰਦਰੀਆਂ, ਛਾਪਾਂ, ਕਲੀਚੜੀਆਂ, ਛੱਲੇ ਆਦਿ। 'ਛੱਲਾ ਮੇਰਾ ਕਿਸ ਘੜਿਆ ਮੇਰੀ ਉਂਗਲ ਕਰੇਂਦੀ ਪੀੜ ਵੇ' — ਲੋਕ ਗੀਤ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਪ੍ਰੇਤ ਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੁਸ਼ਾ ਘਾਹ ਦਾ ਛੱਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਂਗਲ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਧਾਤਾਂ ਦਾ ਯੁਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ਾ ਘਾਹ ਦੀ ਥਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਛੱਲੇ ਨੇ ਮਲ ਲਈ।

ਕਈ ਲੋਕ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਉਂਗਲੀ ਵਿਚ ਮੁੰਦਰੀ-ਛੱਲਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਂਗਲੀ ਵਿਚ ਮੁੰਦਰੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੱਪ ਡੰਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਗਨ ਦੀ ਮੁੰਦਰੀ 'ਪਿਛਲੀ' ਅਥਵਾ ਅਨਾਮਿਕਾ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਗਨ ਦੀ ਮੁੰਦਰੀ ਜੋ 'ਕੰਵਾਰ ਧੋਤੀ' ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਪੱਠੜੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਉਂਗਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਪੱਠੜੀ)

ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਹਿਣੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਲੇ, ਬਿੱਛੂਏ ਅਤੇ ਗੁਠੜੇ ਆਦਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਿੱਛੂਏ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਨਾਲ, ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੱਪ ਅਨ੍ਹਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦਾ। ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਪੈਰ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਉਤੇ 'ਫੁੱਲੂ' ਪਹਿਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਚੀਚੀ ਉਂਗਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਛੂਹਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਸੁਹਾਗ

ਨਹੀਂ ਮਾਨਦੀ; ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਉਂਗਲੀ ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲੋਂ ਵਡੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਤੀਬ੍ਰਤ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਗੂਠਾ)

(ੳ-23) **ਉਂਗਲ ਸੌਦਾ :**

ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਖ਼ਰੀਦਣ ਵੇਲੇ ਦਲਾਲ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸੌਦਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਗੁਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਦਲਾਲ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਰੁਮਾਲ ਜਾਂ ਕਪੜੇ ਹੇਠ ਛੁਪਾ ਕੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੌਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਸਾਂਝਾ ਦਲਾਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਰੋਵਾਰੀ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਉਂਗਲ-ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ ਸੌਦਾ ਠਹਿਰਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਰਾ ਹੱਥ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਾਵ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਤਨੀ ਵਾਰ ਹੱਥ ਦਬਾਇਆ ਜਾਵੇ ਉਤਨੇ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜੇ ਉਂਗਲਾਂ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਸੂਚਿਕ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਉਂਗਲ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੀ। ਜੇ ਉਂਗਲੀ ਅੱਧੀ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਝੁਕਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਹੈ! ਪਹਿਲੀ ਉਂਗਲੀ ਦਾ ਪੋਟਾ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ; ਦੂਜੀ, ਤੀਜੀ, ਚੌਥੀ ਦਾ ਪੋਟਾ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਵੀਹ, ਤੀਹ ਅਤੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਰੁਪਏ ਦਾ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਦਲਾਲ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਉਂਗਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੌਦਾ ਠਹਿਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਉਂਗਲ ਸੌਦਾ' ਜਾਂ 'ਚੋਰ ਸੌਦਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ-24) **ਉਂਗਲ ਬੁੱਝਣਾ :**

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਬੱਚਾ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਪੰਜੇ ਉਂਗਲਾਂ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਉਪਰਲੇ ਪੋਟੇ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਉਂਗਲ ਲਭਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਲਭ ਲਏ ਤਾਂ ਜਿਤ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਦੂਜਾ ਬੱਚਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਂਗਲ ਛੁਪਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਡ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ੳ-25) **ਉਗ੍ਰਾ :**

ਇਕ ਪੰਛੀ ਜੋ ਟਟੀਹਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਗੇ ਨਾਲ ਕਈ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਅਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਗਾ ਕਿਸੇ ਪਸ਼ੂ ਦੁਆਲੇ ਸਤ ਚਕਰ ਕਟੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਸ਼ੂ ਛੇਤੀ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਗ ਨੂੰ 'ਉਗੂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਉਪਾਅ ਵਜੋਂ ਇਕ ਟੂਣਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :— ਪਸ਼ੂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਅਲਫ਼ ਨੰਗਾ ਹੋ ਕੇ ਰੋਗੀ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ, ਗੋਹੇ ਦੀ ਇਕ ਕਾਰ ਬਣਾਏ। ਫਿਰ ਘਾਹ ਦੇ ਪੂਲੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਕੇ ਅਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਕਾਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸਤ ਗੇੜੇ ਕੱਢੇ। ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਉਹ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ, ਪਟਵਾਰੀ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲੈ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਦੁਹਾਈ ਪਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। (ਗਲਾਸਰੀ. 1, 2 54) ਉਗੂ ਰੋਗ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਟੂਣਾ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ : ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਕਾਮਾ ਆਪਣੇ ਲਕ ਦੁਆਲੇ ਚਮੜੇ ਦੀ ਪੇਟੀ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੁਕੇ ਘਾਹ ਦਾ ਪੂਲਾ ਜਾਂ ਗੰਨੇ ਦੇ ਛਿੱਲੜਾਂ ਦਾ ਗੱਠਾ ਫੜ ਕੇ ਮਿਸ਼ਾਲ ਵਾਂਗ ਅੱਗ ਦਾਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਪਸ਼ੂ ਦੁਆਲੇ ਪੰਜ ਜਾਂ ਸਤ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਚਿਕਿਤਸਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਗੇ ਦਾ ਮਾਸ ਤਿਲੀ ਦੇ ਰੋਗ ਲਈ ਬੜਾ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੈ।

(ੳ-26) **ਉੱਚ :**

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਰਿਆਸਤ (ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਗਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਦਰ ਨਾਲ 'ਉੱਚ ਸ਼ਰੀਫ਼' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਗਰ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਲ 38 ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਅਹਿਮਦਪੁਰ ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਆਬਾਦ ਹੈ।

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਸਟੇਟ ਗਜ਼ਟੀਅਰ (ਪੰਨਾ 385) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਗਰ ਰਾਜੇ ਹੋਡੀ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਉਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ 'ਹੋਡ' ਰਖਿਆ ਸੀ ਜੋ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਬਦਲਦਾ ਹੋਇਆ 'ਹੋਜ', 'ਹੋਚ' ਅਤੇ ਫਿਰ 'ਉੱਚ' ਬਣ ਗਿਆ।

ਜੇ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਨਗਰ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਸਿਆ। ਕਨਿੰਘਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਹੋਡੀ ਇੰਡੋ-ਸਿਥੀਅਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਹਿਰੋੜ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਾਕਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਭੱਟੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜੇ ਸਾਲਵਾਹਨ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਸਾਕਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਉਪਰ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਕੰਨਿਘਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਭੱਟੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਏ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਹੋਡੀ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਉਤੇ ਮੁੜ ਅਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। (ਵੇਖੋ : ਹੋਡੀ) ਕੰਨਿਘਮ ਅਨੁਸਾਰ 'ਉੱਚ' ਦਾ ਨਗਰ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ।

ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜੇ ਹੋਡੀ ਦੇ ਸੂਬੇ 'ਚੁੱਚ' ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਵਡੇ ਸਾਰੇ ਤਲਾਬ ਦੀ ਖ਼ੁਦਾਈ ਕਰਵਾਈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਤਲਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਇਕ ਉੱਚੀ ਥੇਹ ਉਤੇ ਇਹ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਉਸਨੇ 'ਚੁੱਚ' ਰਖਿਆ। ਪਰ ਉੱਚੀ ਥੇਹ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਂ 'ਉੱਚ' ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ।

'ਮਲਫ਼ੂਜ਼ਾਤ ਮੂਸਾ ਪਾਕ ਸ਼ਹੀਦ' ਅਨੁਸਾਰ 'ਉੱਚ' ਨਗਰ ਦੀ ਨੀਂਹ 980 ਈਸਵੀ ਵਿਚ, ਸੱਯਦ ਸ਼ਫ਼ੀ ਉੱਦੀਨ ਹਕਾਨੀ ਨੇ ਇਕ ਉੱਚੀ ਥੇਹ ਉਤੇ ਰਖੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਰਾਜੇ ਹੋਡੀ ਦੀ ਥੇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੂਸਾ ਪਾਕ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਬੰਦਗੀ ਗੋਰ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਉੱਚ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨਗਰ 'ਉੱਚ ਜਿਲਾਨੀ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ ਸੀ।

ਹਿੰਦੂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਦੇਵਗੜ੍ਹ ਸੀ। 1244 ਈਸਵੀ ਵਿਚ, ਸ਼ੇਟ ਸ਼ਾਹ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਉੱਦੀਨ ਕੋਚੀ ਬੁਖ਼ਾਰੀ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਿਓ ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਵਾੜ ਵਲ ਨਠਾ ਦਿਤਾ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਲੜਕੀ 'ਸੁੰਦਰ ਪਰੀ' ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ, ਸੁਘੜ ਅਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਸੱਯਦ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਖ਼ੁਦ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਸੋ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ 'ਸੁੰਦਰ ਪਰੀ' ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੀ। 'ਸੁੰਦਰ ਪਰੀ' ਨੇ ਸੱਯਦ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਇਕ ਉੱਚੀ ਥੇਹ ਉਪਰ ਇਕ ਕਿਲੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਮਗਰੋਂ ਇਹੋ ਕਿਲਾ 'ਉੱਚ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਕਿਲਾ ਜਿਸ ਥਾਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਹੁਣ 'ਉੱਚ ਬੁਖ਼ਾਰੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਉੱਚ ਤਿੰਨ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਨਗਰ — ਉੱਚ ਬੁਖ਼ਾਰੀ, ਉੱਚ ਜਿਲਾਨੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਚਾਰਲਸ ਮੈਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚ ਦਾ ਨਗਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ।

ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗਦੀਆਂ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ, ਤਕੀਏ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ੇ ਹਨ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਪੀਰਾਂ

ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਕਬਰਾਂ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੀਰ ਹਨ :— ਮਖ਼ਦੂਮ ਜਹਾਨੀਆਂ, ਮਖ਼ਦੂਮ ਰਾਜਨ ਕਟਾਲ, ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਉੱਦੀਨ ਬੁਖ਼ਾਰੀ।

(ੳ-27) ਉੱਚ ਦਾ ਪੀਰ :

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ। ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛਾ ਕਰਦੀ ਜਦੋਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਉੱਚ ਦੇ ਪੀਰ' ਦਾ ਸਵਾਂਗ ਭਰਿਆ। ਨਬੀ ਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ਨੀ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਉਤੇ ਕਿ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਕੌਣ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ, ਨਬੀ ਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ਨੀ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ 'ਉੱਚ ਦੇ ਪੀਰ' ਹਨ। ਮੁਢ ਤੋਂ ਹੀ ਉੱਚ ਨਗਰ ਦੇ ਪੀਰਾਂ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ ਮੁਗ਼ਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤੀ ਪੁਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਗੇ ਜਾਣ ਦਿਤਾ। ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਉਪਾਧੀ ਜਗਤ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਬੋਧਿਕ ਹੈ।

(ੳ-28) ਉੱਚਸ਼੍ਰਵਾ :

(ਸੰ: ਉਚੈਸ੍ਰਵਸ) ਇੰਦਰ ਦਾ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਘੋੜਾ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਰਿੜਕਣ ਸਮੇਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਘੋੜਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਰਤਨ) ਉੱਚਸ਼੍ਰਵਾ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ — ਉੱਚੇ ਕੰਨਾਂ ਵਾਲਾ। ਇਹ ਘੋੜਾ ਸੱਤ-ਮੂੰਹਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕੰਨ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਸਨ। ਉੱਚਸ਼੍ਰਵਾ ਘੋੜੇ ਨੂੰ 'ਉਚੈ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉੱਚਸ਼੍ਰਵਾ ਘੋੜੇ ਦਾ ਰੰਗ ਨੀਲੀ ਭਾ ਵਾਲਾ ਚਿੱਟਾ ਸੀ। ਇਸ ਰੰਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ 'ਨੀਲੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਰੰਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਸਮਝ ਕੇ, ਨਵੇਂ ਬਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਰੰਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਛੁਹਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਤਨ ਸੁਹੰਢਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨੀਲਾ ਘੋੜਾ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਘੋੜੇ ਉੱਚਸ਼੍ਰਵਾ ਦਾ ਹੀ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਲਈ ਉੱਚ-ਸ਼੍ਰਵਾਇਸ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ — ਉੱਚਸ਼੍ਰਵਾ ਦਾ ਸਵਾਮੀ।

(ੳ-29) ਉਚਾਟਨ :

ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਰੋਗੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਨਾ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਜਾਂ ਕਰੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰੋਗ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਟੂਣਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚੇਲੇ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਉਚਾਟਨ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਛੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਚੇਲਿਆਂ ਉਤੇ ਬੜਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਚੇਲੇ)

(ੳ-30) ਉੱਚੀ ਜ਼ਾਤ :

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਕਈ ਜ਼ਾਤ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਚਾਰ ਜ਼ਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ :— ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸ਼ੂਦਰ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਅਨੇਕਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸ ਗਏ। ਫਲਸਰੂਪ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ – ਜੱਟ, ਰਾਜਪੂਤ ਆਦਿ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ।

ਜ਼ਾਤ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਸਦਕਾ ਕੁਝ ਜਾਤੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਥਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਣ ਲਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੀਵੀਆਂ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਜੱਟ, ਰਾਜਪੂਤ ਆਦਿ ਵੀ ਉੱਚੀਆਂ ਜ਼ਾਤਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਸ਼ੂਦਰ, ਚੂਹੜੇ, ਨਾਈ, ਭੰਡ, ਬਰਵਾਲਾ ਆਦਿ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਆਦਿ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ 'ਦੁਜਨਮੇ' ਹਨ ਅਤੇ ਇਹੋ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਜ਼ਾਤਾਂ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਦੁਜਨਮੇ)

(ੳ-31) ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਢੇਰੀਆਂ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਲਾਹਣੀ —

ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਢੇਰੀਆਂ,
ਹਾਇ ਹਾ ਸ਼ੀਂਹ ਸਰੂੰ ਜਿਹਾ,
ਉਪਰ ਪਏ ਨੀ ਕੱਖ।
ਉਧਰੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਜਾਂਵਦਾ
ਇਧਰੋਂ ਗਏ ਨੀਂ ਲੱਖ।

ਇਸੇ ਰੂਪ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਅਲਾਹਣੀ)

(ੳ-32) ਉਚੈ :

ਇੰਦਰ ਦਾ ਸਫ਼ੈਦ ਰੰਗ ਦਾ ਘੋੜਾ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਮੱਥਣ ਵੇਲੇ ਰਤਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਉਚਸ਼੍ਰਵਾ)

(ੳ-33) ਉਛਾਲੀ :

ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਖਾਂਦਿਆਂ ਜੇ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਟ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪੇਟ ਵਿਚ ਲੰਘ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਦਾਰਥ ਪੱਚਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਛਾਲੀ ਬਣ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਛਾਲੀ ਵੇਲੇ ਜੇ ਪਿੱਠ ਨੂੰ ਠਕੋਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੁਰਾਤਮਾ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਛਾਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜੇ ਨਵ-ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਛਾਲੀ ਆਵੇ ਤਾਂ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਜਿਸ ਥਾਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਔਲ ਦੱਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਥਾਪੜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਥਾਂ ਥਾਲੀ ਵਜਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਾ ਨਰੋਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਔਲ)

(ੳ-34) ਉਛਾੜ :

ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਖਫਣ ਵਿਚ ਲਪੇਟਣ ਮਗਰੋਂ ਉਪਰੋਂ ਕੁਝ ਚਾਦਰਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਅੰਗ-ਸਾਕ ਭੇਂਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਦਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ 'ਉਛਾੜ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਾਦਰਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਕਪੜੇ ਦੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਵੀ। ਕਈਆਂ ਉਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਧਾਗਿਆਂ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰ ਕਢਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਕੱਬਰ ਵਿਚ ਲਿਟਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ 'ਉਛਾੜ' ਉਤਾਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਬਰ ਪੁਟਣ ਵਾਲੇ ਕਮੀਂ ਕਮੀਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ੳ-35) ਉਜਲਾ ਫੁੱਲ :

ਨਾਰੀਅਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਨਾਰੀਅਲ ਵਿਚੋਂ ਚਿੱਟਾ ਫੁੱਲ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਉਜਲਾ ਫੁੱਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨਾਲ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਜੰਮਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਹ ਵੀ ਜੇ 'ਉਜਲਾ ਫੁੱਲ' ਖਾ ਲੈਣ ਤਾਂ ਲੜਕਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਰੀਅਲ ਵਿਚੋਂ 'ਉਜਲਾ ਫੁੱਲ' ਨਿਕਲੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਝੰਡੂਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਝੰਡੂਲਾ)

(ੳ-36) ਉਜਾਪਨ :

(ਸੰ: ਉਦਯਾਪਨ), ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤ ਜੋ

ਹਿੰਦੂ ਸੁਖੇ ਹੋਏ ਵਰਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਰਤ ਸੁਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਿਥੇ ਹੋਏ ਵਰਤ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵਰਤ ਪੂਜ ਕੇ ਉਜਾਪਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਉਜਾਪਨ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਵਰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।

ਉਜਾਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਸ ਦਿਨ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ । ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਕਿਸੇ ਪਾਂਧੇ ਨੂੰ ਸਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗੁੱਠੇ ਚੌਂਕ ਪੂਰਦਾ ਅਤੇ ਨੌਂ ਗ੍ਰਹਿ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਜਾਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਸੇ ਚੌਂਕ ਸਾਹਮਣੇ ਮੋਨ ਧਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਂਧੇ ਤੋਂ ਮੰਤਰ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੌਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮਗਰੋਂ ਪਾਂਧੇ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਖਵਾ ਕੇ ਦੱਖਣਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

(ਉ-37) **ਉਜ਼ੂ :**

(ਅਰਬੀ-ਵੁਜ਼ੂ) ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਆਦਿ ਧੋ ਕੇ ਪਵਿਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ । ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਜ਼ੂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਨਿਮਾਜ਼ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ । 'ਉਠ ਫਰੀਦਾ ਉਜ਼ੂ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ' (ਸਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ) ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਜ਼ੂ ਸਾਜੇ ਬਿਨਾਂ ਪਲੀਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਵੁਜ਼ੂ)

(ਉ-38) **ਉਜੈਨ :**

ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਉਂ 'ਉਜਯਿਨੀ' ਸੀ । ਉਜੈਨ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਤ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ । ਇਥੇ ਮਹਾਂ ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਯਾਤ੍ਰੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਪੂਰਬੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਉਜੈਨ ਮਾਲਵਾ ਗਣਤੰਤ੍ਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ । ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤਯ ਨੇ 57 ਈਸਵੀ ਪੂਰਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਜਿਤ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਸੰਮਤ ਚਲਾਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । (ਵੇਖੋ : ਸੰਮਤ) ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਜੈਨ ਅਤੇ ਧਾਰਾ ਨਗਰੀ ਕਲਾ, ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਨ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਅਧਿਕਾਰ ਸਮੇਂ ਉਜੈਨ ਆਪਣਾ ਗੌਰਵ ਗੰਵਾ ਬੈਠਾ ।

ਉਜੈਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਥਮ ਉਲੇਖ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੋਲਾਂ ਮਹਾਂਜਨਪਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਵੰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ । ਉਜੈਨ ਅਵੰਤੀ ਦੀ ਹੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ।

ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਦੈਂਤ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ੁਕਰ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਜਯੰਤ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਘੜਾ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਤਾਂ ਇਸ ਖੋਹ-ਖੁਹਾਈ ਵਿਚ ਚਾਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਉਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਡਿਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਸਥਾਨ ਉਜੈਨ ਸੀ । ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਨਗਰ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਅਤੇ ਨਾਸਿਕ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਅਸਥਾਨਾਂ ਉਤੇ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਕੁੰਭ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਉਜੈਨ ਵਿਚ ਕੁੰਭ ਦਾ ਮੇਲਾ ਉਦੋਂ ਭਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਤਿੰਨੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਅਮਾਵਸ ਦੇ ਦਿਨ ਕੁੰਭ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । (ਵੇਖੋ : ਕੁੰਭ)

(ਉ-39) **ਉਠਾਅ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ :**

ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਮਿਤ ਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ; ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚਾਲ੍ਹੀਵੇਂ ਦਿਨ ਤਕ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨੇਮ ਨਾਲ, ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਦੋ ਤਾਅਮ (ਰੋਟੀਆਂ) ਘਿਉ ਸ਼ਕਰ ਪਾ ਕੇ ਖਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਗ਼ਰੀਬ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੋ ਰੋਜ਼ ਤਾਅਮ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਹਰ ਜੁਮੇਂਰਾਤ ਨੂੰ, ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਰੋਟੀਆਂ ਭੇਜਦੇ ਹਨ । ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਾਅਮ ਦਾ ਸੁਆਬ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੋਟੀਆਂ ਨੂੰ 'ਉਠਾਅ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

(ਉ-40) **ਉਠਾਨ :**

ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਣ ਵੇਲੇ ਢਾਡੀ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਅਲਾਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਬੀਰ ਰਸ ਦਾ ਛੱਟਾ ਧੂੜਨ ਲਈ ਕੁਝ ਛੰਦ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਠਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(ਉ-41) **ਉਠਾਲਾ :**

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤਕ-ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰਸਮ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਉਠਾਵਣੀ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਹਿੰਦੂ ਖੱਤਰੀ ਇਹ ਰਸਮ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਦਿਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਰਸਮ 'ਤੇਹਰਵੇਂ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ । ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ 'ਦਸਾਹੀ' ਅਖਵਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਉਠਾਲੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੋਗ ਵਿਚ ਸੱਥਰ (ਜ਼ਿਮੀਂ) ਉਤੇ ਪਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਣਾ ਹੈ । ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸੋਗ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਭੁੰਜੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ । ਕੁਲ ਦੇ ਜੀਅ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਹੀ ਦਰੀ ਵਿਛਾ ਕੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਜੀਅ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੌਂਦਾ ਹੈ । ਉਠਾਲੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਅੰਤਮ ਰਸਮ ਮਗਰੋਂ ਘਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਥਰ ਤੋਂ ਉਠਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮੰਜੀਆਂ ਉਤੇ ਉਠਣ ਬੈਠਣ ਅਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ 'ਫੂਹੜੀ ਛੱਡਣਾ' ਵੀ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਹੁਣ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਜੋ ਫੂਹੜੀਆਂ ਵਿਛਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਦਿਨ ਚੁਕ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । (ਵੇਖੋ : ਕਿਰਿਆ)

(ਉ-42) **ਉਠਾਵਣੀ :**

ਮ੍ਰਿਤੂ-ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਗੀਤ । (ਵੇਖੋ : ਉਠਾਲਾ)

(ਉ-43) **ਉਡੰਤ :**

ਕੁਲੂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪੱਟੀ ਵਿਚ, ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਠਿਕਾਣੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮੁਰਦੇ ਦੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਸਮਾਨ ਵਲ ਸੁਟ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਮੁਰਦੇ ਦੀਆਂ ਬਿਖਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਰਾਏ ਕਾਲੀ ਰਾਏ ਰਚਿਤ 'ਸੈਰ-ਇ-ਪੰਜਾਬ' ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਠਿਕਾਣੇ ਲਾਉਣ ਦੇ ਕਦੇ ਚਾਰ ਤਰੀਕੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ :. ਪਹਿਲਾ ਉਡੰਤ; ਦੂਜਾ ਗਡੰਤ ਜਾਂ ਡੁਬੰਤ; ਤੀਜਾ ਫੂਕੰਤ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਭੱਜੰਤ । ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਲ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਇਕ ਪੋਥੀ ਖੋਲ੍ਹਦਾ, ਜੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ 'ਉਡੰਤ' ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਮੁਰਦੇ ਦੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਆਸਮਾਨ ਵਲ ਸੁਟ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । 'ਗਡੰਤ' ਜਾਂ 'ਡੁਬੰਤ' ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਭੁਇੰ ਵਿਚ ਦਬ ਦੇਂਦੇ ਜਾਂ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਜੇ 'ਫੂਕੰਤ' ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇ 'ਭੱਜੰਤ' ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਵੇ ਤਾਂ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਕਟ ਕੇ ਅੰਗਾਂ ਸਾਕਾਂ ਵਿਚ ਖਾਣ ਲਈ ਵੰਡ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਹੁਣ 'ਉਡੰਤ' ਤੇ 'ਭੱਜੰਤ' ਦਾ ਰਵਾਜ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ।

(ਉ-44) **ਉਡਨ ਖਟੋਲਾ :**

ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਪਿਤ ਬਿਬਾਣ ਜੋ ਅਕਾਸ਼

ਵਿਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਡਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਪਰੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਡਨ ਖਟੋਲਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਮ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਨਾਇਕ/ਨਾਇਕਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪਾਤਰ ਬੈਠ ਕੇ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਚਾਹੇ ਪਲਾਂ ਛਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ-45) **ਉੱਡੀਂ ਵੇ ਤਿਲੀਅਰ ਕਾਗਾ :**

ਢੋਲਕੀ ਉਤੇ ਗਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਲੰਮਾ ਗੀਤ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਸੁਆਲਾਂ ਜੁਆਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਉਤੇ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਸਵਾਂਗ ਭਰਕੇ ਇਹ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਗੀਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਬੰਦ ਹਨ :—

"ਉੱਡੀਂ ਵੇ ਤਿਲੀਅਰ ਕਾਗਾ,
ਲੰਮੀਂ ਲਾਈਂ ਵੇ ਉਡਾਰੀ।
ਜਾ ਆਖੀਂ ਮੇਰੇ ਮਾਹੀ ਨੂੰ,
ਗੋਰੀ ਕਿਉਂ ਮਨੋਂ ਵਿਸਾਰੀ।"
"ਗੋਰੀਏ ! ਨਾ ਅਸਾਂ ਵਿਸਰੀ,
ਨਾ ਈ ਕਦੇ ਵਿਸਾਰੀ।
ਨੀ ਗੋਰੀਏ,
ਹਰਦਮ ਲਗਨੀ ਏਂ ਪਿਆਰੀ।"

ਇਸ ਗੀਤ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਬੰਦ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਧ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

ਦਿਲ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਵਾਂ
ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਕਜਲੇ ਦੀ ਸਿਆਹੀ।
ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਚੀਚੀ ਮੈਂ ਕਲਮ ਬਣਾਵਾਂ
ਰੋ ਰੋ ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ।

(ੳ-46) **ਓਣਹੱਤ੍ਰਾ :**

ਸੰਮਤ 1869 ਦਾ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ, ਜਿਸ ਦੀ ਯਾਦ ਹੁਣ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਉਤੇ ਉੱਕਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਲਗਾਤਾਰ ਮੀਂਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅੰਨ-ਸੰਕਟ ਕਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੀਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕਈ ਭਿਆਨਕ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਵੀ ਫੈਲੀਆਂ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਤੋਂ 'ਉਣਹੱਤ੍ਰੇ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ' ਮੁਹਾਵਰਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਜਮਤੀਲ ਸ਼ਖ਼ਸ ਤੋਂ ਹੈ। ਲੋਕੀਂ ਉਣਹੱਤ੍ਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਲੈਣਾ ਨਹਿਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਉਣਹੱਤ੍ਰ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਰੋਟੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

(ੳ-47) **ਉਨਿੰਜਾ :**

ਇਕ ਸੰਖਿਆ ਕ੍ਰਤ੍ਰੀ; ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਵਨ ਅਗਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉਨਿੰਜਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਉਨਿੰਜਾ ਅਗਨੀਆਂ) ਮਾਰੁਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੀ ਉਨਿੰਜਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਮਾਰੁਤ)

(ੳ-48) **ਉਨਿੰਜਾ ਅਗਨੀਆਂ :**

ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਵਨ ਅਗਨੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਉਨਿੰਜਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਗਨੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਵਡਾ ਪੁਤਰ ਸੀ, ਸ੍ਵਾਹਾ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪਾਵਨ, ਪਵਮਾਨ ਤੇ ਸ਼ੁਚੀ ਨਾਉਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁਤਰ ਜੰਮੇਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਅਗੋਂ ਪੰਜਤਾਲੀ ਪੁਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਨਿੰਜਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਨਿੰਜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਗਨੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ।

(ੳ-49) **ਉਣੇਤ :**

(ਸੰ: ਉਪਨਯਨ) ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਰਸਮ, ਇਸ ਨੂੰ 'ਭਦਣ੍ਹ ਉਣੇਤ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਉਪਨਯਨ)

(ੳ-50) **ਉਤਸ਼ਵ :**

ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ; ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਅਵਸਰ। ਸਮਾਜਿਕ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਥਵਾ ਧਾਰਮਿਕ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਅਵਸਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮਨਾਉਣ। ਭਾਈਚਾਰਕ ਉਤਸ਼ਵ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ, ਸਗਾਈ, ਵਿਆਹ, ਮਕਾਨ ਦੀ ਚੱਠ ਆਦਿ ਦੇ ਮੰਗਲਮਈ ਅਵਸਰ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਬਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਸਦ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਰ ਬਸੰਤ, ਲੋਹੜੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀ ਜਾਤੀ ਸਾਮੂਹਿਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਮੇਲੇ ਮਨਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਉਤਸ਼ਵ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ-ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਦੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿੱਥਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਰਬ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਰਸ, ਗੁਰਪੁਰਬ, ਰਾਮਨੌਮੀ ਆਦਿ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਤਸ਼ਵ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਮੁਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਉਤਸ਼ਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਤਸ਼ਵ ਰੁਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

(ੳ-51) **ਉਤਸ਼ਵ-ਗੀਤ :**

ਉਹ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਜੋ ਕਿਸੇ ਉਤਸ਼ਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਉਤਸ਼ਵ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੀਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ। ਜਨਮ, ਕੁੜਮਾਈ, ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜੰਮਣ ਵੇਲੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਸੁਹਾਗ; ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਘੋੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਤ ਵੇਲੇ ਅਲਾਹਣੀਆਂ। ਬਸੰਤ, ਲੋਹੜੀ, ਵਿਸਾਖੀ ਅਤੇ ਤੀਹਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਉਤਸ਼ਵਾਂ ਉਤੇ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਉਤਸ਼ਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੀਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸ-ਵਿਨੋਦ ਤੇ ਮਸ਼ਕਰੀ। ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗਭਰੂਆਂ ਦਾ ਹਉਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਸੰਤ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੁੱਤ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਝਲਕਾਰੇ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਉਤਸ਼ਵ ਦਾ ਵਖੋ ਵਖਰਾ ਰੰਗ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਉਤਸ਼ਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵਖੋ ਵਖਰੀ ਭਾਵਨਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ੳ-52) **ਉਤਕਲ :**

(1) ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਦਸਾਂ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ; ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੌੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਖਵਾਂਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਬ੍ਰਾਹਮਣ)

(2) ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਰਾਜਾ ਜੋ ਸੁਦਯੁਮਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਉਤਕਲ (ਉੜੀਸਾ) ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

(ੳ-53) **ਉਤੰਗ :**

(1) ਮਤੰਗ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਚੇਲਾ। ਮਤੰਗ ਨੇ ਉਤੰਗ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਵਿਚ, ਓਦੋਂ ਤਕ ਤੱਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸਨੂੰ ਰਾਮਚੰਦਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਸੋ, ਉਤੰਗ ਦੰਡਕ ਬਣ ਵਿਚ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ। ਉਤੰਗ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਲਈ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ।

(2) ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਚੇਲਾ; ਗੌਤਮ

ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਸੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ।

(3) ਵੇਦਮੁਨੀ ਦਾ ਇਕ ਚੇਲਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪਰਮ ਭਗਤ ਸੀ । ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਵੇਦ ਮੁਨੀ ਕਿਧਰੇ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਤੰਗ ਨਾਲ ਕਾਮ ਚੇਸ਼ਟਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਤੰਗ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਇਸੇ ਉਤੰਗ ਨੇ ਜਨਮੇਜਯ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਕਸ਼ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਰਪ-ਯੱਗ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ।

(ੳ-54) ਉਤਣੂੰ :

ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਰਮ ਜੋ ਗੁਦਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਲੂਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਮੂੰਣੇ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਉਤਣੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਟੂਣਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :— ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਤੋਂ ਟਪਾ ਕੇ ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਗੰਢ ਪਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਫਿਰ ਉਹ ਧਾਗਾ ਰੋਗੀ ਦੀ ਵੀਣੀ ਉਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਤਣੂੰ ਨਹੀਂ ਲੜਦੇ ।

(ੳ-55) ਉਤੱਥ :

ਅੰਗਿਰਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਜੋ ਅੰਗਿਰਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੋਮ ਦੀ ਸਪੁਤ੍ਰੀ ਭੱਦ੍ਰਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ, ਸੁਝਵਾਨ ਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਲੜਕੀ ਸੀ । ਵਰੁਣ ਦੇਵਤਾ ਜੋ ਭੱਦ੍ਰਾ ਉਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੋਹਤ ਸੀ; ਉਸਨੂੰ ਉਤੱਥ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚੋਂ ਚੁਰਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ । ਭੱਦ੍ਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਉਤੱਥ ਨੇ ਨਾਰਦ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਰੁਣ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਵਰੁਣ ਨੇ ਭੱਦ੍ਰਾ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਉਤੱਥ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਾਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਪੀ ਲਿਆ । ਵਰੁਣ ਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਭੱਦ੍ਰਾ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਾ ਕੀਤਾ । ਅਖੀਰ ਉਤੱਥ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਸ ਚੂਸ ਲਿਆ । ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਤੁਪਕਾ ਵੀ ਨਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਬਨਸਪਤੀ ਝੌਂ ਗਈ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਵਰੁਣ ਖ਼ੁਦ ਉਤੱਥ ਕੋਲ ਭੱਦ੍ਰਾ ਨੂੰ ਮੋੜਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚਿਆ । ਭੱਦ੍ਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਉਤੱਥ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ । ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਮੁੜ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿਤਾ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਖ਼ਾਰਾ ਹੋਣ ਦਾ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਤੱਥ ਨੇ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਮੁੜ ਮੂਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਕਢਿਆ ਸੀ ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਤੱਥ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤੋਂ ਰਤਾ ਭਿੰਨ ਕਥਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤੱਥ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਮਮਤਾ' ਸੀ । (ਵੇਖੋ : ਮਮਤਾ)

(ੳ-56) ਉਤਪਤੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ :

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਚਕ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮੂਲ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀਆਂ ਹੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਹਨ । ਕਿਸੇ ਕਥਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੋਂ । ਰਿਗ ਵੇਦ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ । ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਿਚਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਰਿਚਾਂ ਵਿਚ ਵਰੁਣ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਕ ਰਿਚ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨੀ, ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਮਾਰੂਤ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ।

ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਯੱਗ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਰਾਟ ਆਕਾਰ ਦੇ ਦੈਂਤ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ । ਇਸੇ ਦੈਂਤ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ । ਦੈਂਤ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਧੜ ਆਕਾਸ਼ ਬਣਿਆ, ਪੈਰ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਨਾਭੀ ਪੌਣ ਬਣੀ । ਇਸੇ ਰਿਚ ਅਨੁਸਾਰ ਦੈਂਤ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਚੰਨ, ਅੱਖ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ, ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਇੰਦਰ ਤੇ ਅਗਨੀ; ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹ ਵਿਚੋਂ ਪੌਣ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ । ਚਾਰੇ ਜਾਤੀਆਂ ਵੀ ਇਸੇ ਦੈਂਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ : ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖੱਤਰੀ, ਪੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੂਦਰ ਉਪਜੇ । ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨੇ 'ਭੂ' ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਅਤੇ 'ਭੁਵਾ' ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ।

ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੰਡੇ ਤੋਂ ਹੋਈ । ਪਰਜਾਪਤੀ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਸੱਤਹ ਉਤੇ ਤਰਦੇ ਇਕ ਅੰਡੇ ਉਪਰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤਕ ਸਮਾਧੀ ਲਗਾਈ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ । ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਰਜਾਪਤੀ ਦੀ ਨਾਭੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂਰੀ ਕੰਵਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਭਾ ਸਹੰਸ੍ਰ ਸੂਰਜਾਂ ਜਿਤਨੀ ਸੀ । ਇਹ ਕੰਵਲ ਫੁਲ ਇਤਨਾ ਵਿਰਾਟ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਸਮਾ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਇਸੇ ਕੰਵਲ ਫੁਲ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰ ਕੇ ਹਰੇਕ ਜੂਨੀ ਨੂੰ ਨਾਉਂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦਿਤਾ । ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤੋਗੁਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ ਜੋ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ । ਫਿਰ ਉਸ ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਤੋਂ ਅਸੁਰ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀ । ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਤੋਂ ਅਪੱਛਰਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ।

ਤੈਤਿਰਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਇਛਾ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਨਾਲ ਇਕ ਰਸ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਦੇ ਸਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰਾਟ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਸਾਂ (ਅਸੁ) ਤੋਂ ਅਸੁਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ । ਫੇਰ ਪਿਤਰ ਰਚੇ, ਫਿਰ ਮਾਨਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ । ਉਦੋਂ ਤਕ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਦੇਵਤੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ । ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਬਣੇ ।

ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਤੋਂ ਹੋਂਦੀ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ । ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਬੀਜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ੁਦ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ । ਫਿਰ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂ, ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਲੋਕ ਸਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਬਲਦ, ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਮੱਝਾਂ, ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਧੁੰਨੀ ਤੋਂ ਬਕਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ । ਇਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖੀ ਹੈ :— ਪੁਰਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਇਛਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੋ ਖੰਡ ਕਰ ਲਏ — ਇਕ ਨਰ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮਾਦਾ । ਮਾਦਾ ਨੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਗਊ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਨਰ ਨੇ ਸਾਨ੍ਹ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਗਊਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਦਾ ਕਰਮਵਾਰ ਘੋੜੀ, ਖੋਤੀ, ਬਕਰੀ, ਹਿਰਨੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਗਈ । ਨਰ ਨੇ ਵੀ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਘੋੜਾ, ਖੋਤਾ, ਬਕਰਾ, ਹਿਰਣ ਆਦਿ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਜੀਵ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ । ਪਰਜਾਪਤੀ ਨੇ ਅਖੀਰ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰਲੇ ਸਵਾਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਸਵਾਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਦਮੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ।

ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਥਾਂ ਪਾਣੀ ਹੀ ਪਾਣੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿਰਜੀ

ਗਈ। ਮਗਰੋਂ ਸਵੈ-ਭੂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਸਮੇਤ ਉਪਜਿਆ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਵਰਾਹ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਕੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ।

ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਾਰਾਇਣ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਵੇਦ ਮਨੋਂਭਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ। ਜੀਭ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ; ਨੱਕ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼; ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਤੋਂ ਆਸਮਾਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ; ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਤੀਰਥ ਅਸਥ ਨ; ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬੱਦਲ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਦਾਹੜੀ ਵਿਚੋਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਿਲਕੋਰ, ਨਹੁੰਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਾੜ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਆਦਿਮ-ਜਲ ਉਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਕਈ ਯੁਗ ਬਰੋਟੇ ਦੇ ਪੱਤੇ ਉਤੇ ਲੇਟਿਆ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਚੂਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਿਮ-ਜਲ ਅਥਵਾ ਨਾਰਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਇਸੇ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸਹਸ ਸੂਰਜਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਵਾਲੇ ਕੰਵਲ ਫੁਲ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ ਮੁਨੀਆਂ — ਸਨਕ, ਸਨੰਦ, ਸਨਾਤਨ ਤੇ ਸਨੰਤ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਹ ਚਾਰੇ ਮੁਨੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਏ ਅਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਵੇਖ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਰੁਦਰ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ।

ਮੰਨੂ ਸਿਮਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਜਾਪਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰਚਣ ਦੀ ਇਛਾ ਜਾਗੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਜਾਪਤੀ ਨੇ ਪਾਣੀ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਬੀਜ ਸੁਟਿਆ। ਇਹ ਬੀਜ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੇ ਅੰਡੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਜੋ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਚਮਕਣ ਲੱਗਾ। ਇਸੇ ਬੀਜ ਵਿਚੋਂ ਪਰਜਾਪਤੀ ਖ਼ੁਦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਪੂਰਾ ਇਕ ਦੇਵ-ਵਰ੍ਹਾ ਇਸ ਅੰਡੇ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਇਸ ਅੰਡੇ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਬਣੇ। ਫਿਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਅੱਧਾ ਮਰਦ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪਰਜਾਪਤੀ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਪਰਜਾਪਤੀ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਅੱਥਰੂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁਲ੍ਹੇ, ਉਹ ਭੂਮੀ ਬਣੇ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਪੂੰਝ ਸੁਟੇ ਉਹ ਹਵਾ ਬੀਜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ੁਦ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂ, ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਲੋਕ, ਸਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਬਲਦ, ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਮੱਝਾਂ, ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਧੂੰਨੀ ਤੋਂ ਬਕਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖੀ ਹੈ :— ਪੁਰਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਇਛਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੋ ਖੰਡ ਕਰ ਲਏ — ਇਕ ਨਰ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮਾਦਾ। ਮਾਦਾ ਨੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਗਊ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਨਰ ਨੇ ਸਾਨ੍ਹ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਗਊਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਦਾ ਕਰਮਵਾਰ ਘੋੜੀ, ਖੋਤੀ, ਬਕਰੀ, ਹਿਰਣੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਗਈ। ਨਰ ਨੇ ਵੀ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਘੋੜਾ, ਖੋਤਾ, ਬਕਰਾ, ਹਿਰਣ ਆਦਿ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਜੀਵ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ। ਪਰਜਾਪਤੀ ਨੇ ਅਖ਼ੀਰ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰਲੇ ਸਵਾਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਸਵਾਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਦਮੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ।

ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਥਾਂ ਪਾਣੀ ਹੀ ਪਾਣੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿਰਜੀ ਗਈ। ਮਗਰੋਂ ਸਵੈ-ਭੂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਸਮੇਤ ਉਪਜਿਆ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਵਰਾਹ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਕੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ।

ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਾਰਾਇਣ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਵੇਦ ਮਨੋਂਭਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ। ਜੀਭ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ; ਨੱਕ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼; ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਤੋਂ ਆਸਮਾਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ; ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਤੀਰਥ ਅਸਥ ਨ; ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬੱਦਲ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਦਾਹੜੀ ਵਿਚੋਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਿਲਕੋਰ, ਨਹੁੰਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਾੜ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਆਦਿਮ-ਜਲ ਉਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਕਈ ਯੁਗ ਬਰੋਟੇ ਦੇ ਪੱਤੇ ਉਤੇ ਲੇਟਿਆ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਚੂਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਿਮ-ਜਲ ਅਥਵਾ ਨਾਰਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਇਸੇ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸਹਸ ਸੂਰਜਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਵਾਲੇ ਕੰਵਲ ਫੁਲ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ ਮੁਨੀਆਂ — ਸਨਕ, ਸਨੰਦ, ਸਨਾਤਨ ਤੇ ਸਨੰਤ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਹ ਚਾਰੇ ਮੁਨੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਏ ਅਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਵੇਖ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਰੁਦਰ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ।

ਮੰਨੂ ਸਿਮਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਜਾਪਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰਚਣ ਦੀ ਇਛਾ ਜਾਗੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਜਾਪਤੀ ਨੇ ਪਾਣੀ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਬੀਜ ਸੁਟਿਆ। ਇਹ ਬੀਜ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੇ ਅੰਡੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਜੋ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਚਮਕਣ ਲੱਗਾ। ਇਸੇ ਬੀਜ ਵਿਚੋਂ ਪਰਜਾਪਤੀ ਖ਼ੁਦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਪੂਰਾ ਇਕ ਦੇਵ-ਵਰ੍ਹਾ ਇਸ ਅੰਡੇ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਇਸ ਅੰਡੇ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਬਣੇ। ਫਿਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਅੱਧਾ ਮਰਦ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪਰਜਾਪਤੀ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਪਰਜਾਪਤੀ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਅੱਥਰੂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁਲ੍ਹੇ, ਉਹ ਭੂਮੀ ਬਣੇ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਪੂੰਝ ਸੁਟੇ ਉਹ ਹਵਾ ਬਣੇ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਉਪਰ ਵਲ ਨੂੰ ਪੂੰਝੇ, ਉਹ ਆਕਾਸ਼ ਬਣ ਗਏ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਯਹੂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਛੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚੀ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਸਿਰਜੇ; ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਆਕਾਸ਼ ਰਚਿਆ; ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਬਨਸਪਤ ਸਿਰਜੀ, ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਤਾਰੇ ਰਚੇ; ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਜਲ-ਜੰਤੂ ਅਤੇ ਪੰਛੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ, ਛੇਵੇਂ ਦਿਨ ਮਰਦ-ਇਸਤ੍ਰੀ, ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਕਿਰਮ ਸਿਰਜੇ ਅਤੇ ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ

ਬਿਸਰਾਮ ਕੀਤਾ ।

ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਨੇ 'ਕੁਨ' (ਹੋ ਜਾ) ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈ । ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੂਰ ਤੋਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਾਏ, ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੇ ਜਿੰਨ, ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ । ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਇਕ ਆਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਨੇ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਸਮੇਤ ਛੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ।

(ੳ-57) ਉਤਪਤੀ-ਕਥਾ :

ਆਦਿਮ-ਮਾਨਵ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਸੂਝ ਇਤਨੀ ਤਿੱਖੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਇਤਨਾ ਸੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ, ਨਜ਼ਾਰੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਜਾਣ ਸਕੇ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੂਰਜ ਕਿਧਰੋਂ ਆ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ? ਚੰਨ ਨਿਤ ਕਿਉਂ ਘਟਦਾ ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ? ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭ ਪੱਖੇ ਵਾਂਗ ਕਿਉਂ ਹਨ ? ਬਿਜਲੀ ਕਿਉਂ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਹੈ ? ਮੀਂਹ ਕਿਵੇਂ ਵਸਦਾ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਘੜ ਲਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਤੀ-ਕਥਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਤਪਤੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਰਾ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਕਥਾ ਦੁਆਰਾ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਉਤਪਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਕਲਪਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਰਖਦਾ ਸੀ ।

ਉਤਪਤੀ ਕਥਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ — ਪੌਰਾਣਿਕ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ । ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਪੁਰਾਣ ਹਨ, ਪਰ ਲੌਕਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਘੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਲੋਕ ਹੀ ਹਨ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪਹਿਲੋਂ ਮੂੰਹੋਂ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਕੁਝ ਕੁ ਉਤਪਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ : ਸੂਰਜ ਇਸ ਲਈ ਗਰਮ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਤਪਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਸੂਰਜ ਕਾਣਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸੂਰਜ ਵਲ ਸਦਾ ਕਾਣੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਰਾਪ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਮਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਨੇ ਕਾਣੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਮਾਂ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਸੀ । ਮਾਂ ਨੇ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇਰੇ ਵਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਣੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਕਰੇਗੀ । (ਵੇਖੋ : ਸੂਰਜ)

ਚੰਨ ਦੀ ਸੀਤੋਲਤਾ ਮਾਂ ਦੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਸਦਕਾ ਹੈ । ਇਕ ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਗਿਆ ਚੰਨ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਮਠਿਆਈ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ । ਮਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਦਾ ਠੰਢੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਰ ਦਿਤਾ । ਚੰਨ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਨਿਤ ਵਧਦਾ ਘਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਨ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਡੂੰਮ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲਿਆ ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਅਜੇ ਤਕ ਚੁਕਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਜਦੋਂ ਡੂੰਮ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੰਨ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਛੁਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਗ੍ਰਹਿਣ ਬਾਰੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵੰਡਣ ਵੇਲੇ ਰਾਹੂ ਨੇ ਦੇਵਤ੍ਰਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲੈਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਰਾਹੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠੇ ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੋਹਿਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੰਡ ਰਹੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ । ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਰਾਹੂ ਦਾ ਸਿਰ ਕਟ ਦਿਤਾ । ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਰਾਹੂ ਅਤੇ ਕੇਤੂ (ਸਿਰ ਅਤੇ ਧੜ) ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਨਿਗਲਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਉਹ ਚੰਨ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ।

ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਰੇ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਕੀਤੇ ਤਪਾਂ ਕਾਰਨ ਇਤਨੀ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ । ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੰਨਾਂ ਦੀ ਅਵੱਧੀ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਟੁਟ ਕੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਅਨੇਕਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਵੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਰਖ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਧ੍ਰੂ, ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀ, ਅਰਧੰਤੀ ਆਦਿ ।

ਬੱਦਲ ਇਕ ਤਪਸਵੀ ਦੀ ਗੋਦੜੀ ਹੈ ਜੋ ਤਪਸਵੀ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਆਸਮਾਨ ਵਿਚ ਉੱਡਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ । ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧੌਲੇ ਬਲਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੰਙਾਂ ਉਤੇ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਬਲਦ ਸਿੰਙ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਭੁਚਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਵਿਰਾਟ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਅੰਡੇ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ । ਇਹ ਅੰਡਾ ਕਈ ਯੁਗਾਂ ਤਕ ਪਕਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਦੋ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ । ਉਪਰਲੀ ਟੁਕੜੀ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀ ਟੁਕੜੀ ਧਰਤੀ ਬਣ ਕੇ ਪਸਰ ਗਈ । ਸੂਖਮ ਬ੍ਰੀਕ ਰਗਾਂ ਨੇ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਫ਼ੈਦ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਨੇ ਅਥਾਹ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ । ਅੰਡੇ ਦੀ ਤਰਲ ਜ਼ਰਦੀ ਜੰਮ ਕੇ ਭੋਇੰ ਬਣ ਗਈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਤਪਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਜਨੌਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਹਰੀਆਂ ਅਤੇ ਲਾਲ ਮਿਰਚਾਂ ਕੋਠੇ ਉਤੇ ਸੁਕਣੀਆਂ ਪਾਈਆਂ, ਹਨੇਰੀ ਝੁਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਤੋਤੇ ਬਣ ਕੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਡਣ ਲੱਗੀਆਂ । ਕਿਸੇ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ । ਉਸ ਨੇ ਪਤੀ ਦੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਵਲ ਮੂੰਹ ਲਾ ਲਏ । ਅਚਨਚੇਤ ਪਤੀ ਉਪਰੋਂ ਆ ਗਿਆ । ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਉਹ ਚਾਵਲ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਓਹਲੇ ਫੜ੍ਹਕਦਿਆਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਲਾਜ ਰਖੇ; ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਟੇ ਕਬੂਤਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ । ਮੋਰ ਨੇ ਸੁਤੇ ਪਏ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਟਹਿਣਾਂ ਦੀ ਪੱਖੀ ਬਣਾ ਕੇ ਛਾਂ ਕੀਤੀ । ਪਾਰਬਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੇ ਮੋਰ ਨੂੰ ਪੱਖੇ ਵਰਗੇ ਸੁੰਦਰ ਖੰਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ । ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਜੀਭ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਚਿਮਟੇ ਵਾਂਗ ਕਟੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਨੇ ਅਮਰ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕੁਸ਼ਾ ਘਾਹ ਉਤੇ ਡੁਲ੍ਹੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਨੂੰ ਚਟਿਆ ਸੀ । ਘਾਹ ਚਟਦਿਆਂ ਜੀਭ ਕਟੀ ਗਈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਉੱਤਪਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਢੀਆਂ ਜਾਂ ਅਸਲੇ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । (ਵੇਖੋ : ਅਸਲੇ) ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਗਲਪ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਪਰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਧਰਮ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਰਖਦੇ ਸਨ । ਪੁਰਾਣ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ ।

(ੳ-58) ਉੱਤਪਨਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ :

ਮੱਘਰ ਵਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦਾ ਨਾਉਂ ਉੱਤਪਨਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ 'ਇਕਾਦਸ਼ੀ' ਦੇਵੀ ਇਕ ਤੇਜਸਵੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੁਰੂ ਨਾਮੀਂ ਅਸੁਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ । (ਵੇਖੋ : ਇਕਾਦਸ਼ੀ) ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ 'ਉੱਤਪਨਾ

ਇਕਾਦਸ਼ੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ ਵਰਤਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸੇ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਦਾਮਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਦੁਖ-ਦਲਿੱਦਰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਉਪਾਓ ਪੁੱਛਿਆ। ਨਾਰਦ ਨੇ ਉੱਤਪਨਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਸੁਦਾਮਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਇਸ ਵਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਦੁਖ-ਦਲਿੱਦਰ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਭਗਤ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ।

(ੳ-59) ਉੱਤਭੁਜ :

(ਸੰ: ਉਦਭਿੱਜ) ਉੱਤਭੁਜ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹੈ — ਜੋ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ ਨਿਕਲੇ ਭਾਵ ਬਨਸਪਤੀ, ਘਾਹ, ਰੁੱਖ, ਪੌਦੇ ਆਦਿ ਜੋ ਧਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉੱਗਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਭੁਜ ਚੌਹਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਖਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਖਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਇੱਕੀ ਲਖ ਜੂਨੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਖਾਣੀਆਂ) ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਤਭੁਜ ਖਾਣੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਰੋਮਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਲ ਡਿਗਿਆ ਉਥੇ ਉਥੇ ਹੀ ਬਨਸਪਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਿਛ ਪੈਦਾ ਹੋਏ; ਸੱਜੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਫਲ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਫੁੱਲ; ਪਟਾਂ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜੜ੍ਹੀ-ਬੂਟੀਆਂ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਘਾਹ ਆਦਿ।

(ੳ-60) ਉੱਤਮ :

ਰਾਜਾ ਉਤਾਨਪਾਦ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਜੋ ਸੁਰੁਚੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ। ਇਹ ਧ੍ਰੂ ਭਗਤ ਦਾ ਮਤ੍ਰੇਇਆ ਭਰਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉੱਤਮ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਿਆਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਸਤਾ ਭੁਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁਬੇਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉੱਤਮ ਦੀ ਮਾਂ ਸੁਰੁਚੀ ਇਸ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਲਈ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਗਈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

(ੳ-61) ਉੱਤਮੌਜਸ :

ਇਕ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਰਾਜਾ ਜਿਸਨੂੰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ 'ਯੁਧਵਿਸ਼ਾਰਦ' ਅਤੇ 'ਵੀਰਯਵਾਨ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿਤਾ। ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ, ਅਰਜਨ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਯਦ੍ਰਥ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉੱਤਮੌਜਸ ਹੀ ਅਰਜਨ ਦਾ ਅੰਗ-ਰਖਿਅਕ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਬੀਰਤਾ ਵਿਖਾਈ।

(ੳ-62) ਉੱਤਰ :

ਰਾਜੇ ਵਿਰਾਟ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਸ਼ਤ ਦਾ ਮਾਮਾ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਰਾਜੇ ਵਿਰਾਟ ਦੀ ਨਗਰੀ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸੈਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉੱਤਰ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਅਰਜਨ ਨੇ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਹਨ ਨਲ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਦੇ ਦਿਨ ਕਟ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉੱਤਰ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਨੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸਾਰਥੀ ਬਣ ਕੇ ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਦਿਤੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਉੱਤਰ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ 'ਸ਼ਲਯ' ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ।

(ੳ-63) ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ :

ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਸੋਨੇ ਦਾ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਰਬਤ ਸੁਮੇਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਰਾਖਾ ਕੁਬੇਰ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਧਨਪਤੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਬੇਰ ਸੰਖ ਅਤੇ ਪਦਮ ਨਿਧੀ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ। ਧਨ ਦੀ ਦੇਵੀ ਲਖਸ਼ਮੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੁਸ਼ਾਨ ਰਾਜ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਇਕ ਪੱਥਰ-ਮੂਰਤੀ ਵਿਚ ਲੱਛਮੀ ਨੂੰ ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਲਿਟਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਲੋਕ 'ਉਦਕ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰ' ਸਮੇਂ ਨਦੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਸਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਖਿਲਾਰਦੇ ਸਨ। (ਵੇਖੋ : ਉਦਕ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰ)

ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਬੋਧਿਕ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜਕ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। (ਵੇਖੋ : ਉਤਰਾਧੀ)

(ੳ-64) ਉੱਤਰ ਮੀਮਾਂਸਾ :

ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਛੇ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ਾਖ਼। ਉੱਤਰ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਆਸ ਦਾ ਰਚਿਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕੀਤੀ। ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਲੈ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਸਾਰਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ 'ਚੌਪਈ' ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਇਸੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਵ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :—

ਜਬ ਉਦਕਰਖ ਕਰਾ ਕਰਤਾਰਾ
ਪ੍ਰਜਾ ਧਰਤ ਤਬ ਦੇਹ ਅਪਾਰਾ
ਜਬ ਆਕਰਖ ਕਰਤ ਹੋ ਕਬਹੂੰ
ਤੁਮ ਮੈ ਮਿਲਤ ਦੇਹ ਧਰ ਸਭਹੂੰ।

ਇਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਮੂਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੇਤਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੀ ਜੜ੍ਹ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਅਦ੍ਵੈਤ ਹੈ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਸੇ ਦੀ ਲੋਚਾ ਦਾ ਇਕ ਕਰਮ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਕੜੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਜਾਲਾ ਬੁਣਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਾਲਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੋ ਇਸ ਦਾ ਸੰਘਾਰਕ ਵੀ। ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਰਮ-ਜਾਲ ਅਤੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਉਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪਸਾਰਾ ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹਨ — ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ, ਖੋਜ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣੇ ਕਠਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਹਨ — ਮੰਤ੍ਰ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਆਰਣਯਕ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ। ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜੈਮਿਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮੀਮਾਂਸਾ ਸੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਮੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵ ਭਾਗ ਹਨ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਂ 'ਪੂਰਵ ਮੀਮਾਂਸਾ' ਪਿਆ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਭਾਗ ਆਰਣਯਕ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਿਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਉੱਤਰ ਮੀਮਾਂਸਾ' ਕਿਹਾ

ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਉੱਤਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ 'ਸਰੀਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਧਾਰੀ ਆਤਮਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਉਪਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਿਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਂ 'ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ' ਇਸ ਲਈ ਪਿਆ ਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ।

ਉੱਤਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਆਰਣਯਕਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੀਵ, ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਬੰਧੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ; (1) ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਭਾਗ 2; (2) ਜੋਨ ਡੋਸਨ : ਹਿੰਦੂ ਮਾਈਥਾਲੋਜੀ।

(ੳ-65) ਉੱਤਰਾ :

ਰਾਜੇ ਵਿਰਾਟ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ; ਉੱਤਰ ਦੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੀ ਪਤਨੀ। ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪਾਂਡੋ ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਅਰਜਨ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਹਨ ਨਲਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਉੱਤਰਾ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਤੀ। ਜਦੋਂ ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਰਾਜੇ ਵਿਰਾਟ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਅਦਭੁਤ ਬੀਰਤਾ ਵਿਖਾਈ। ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਅਰਜਨ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉੱਤਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਕਿ ਉੱਤਰਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਉਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਉੱਤਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਅਭਿਮਨਯੂ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਚਕਰਵਿਊ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਉੱਤਰਾ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪ੍ਰੀਖਸ਼ਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। (ਵੇਖੋ : ਪ੍ਰੀਖਸ਼ਤ)

(ੳ-66) ਉੱਤਰਾਇਣ :

(ਸੰ: ਉੱਤਰਾਯਣ) ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜੀ ਵਰਸ਼ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ — ਉੱਤਰਾਇਣ ਅਤੇ ਦੱਖਸ਼ਾਇਣ। ਸੂਰਜ ਦੀ, ਉੱਤਰ ਵਲ ਨੂੰ, ਮਕਰ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਕਰਕ ਰਾਸ਼ੀ ਤਕ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਉੱਤਰਾਇਣ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਦੇਸੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਾਘ ਤੋਂ ਹਾੜ ਤਕ ਦੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਮਕਰ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਥਵਾ ਮਾਘ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਤੋਂ ਉੱਤਰਾਇਣ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਸੰਗਰਾਂਦ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪਾਵਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਦਿਨ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਭ ਜਾਗ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਮਾਘੀ' ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਮਾਘੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਮਾਘੀ) ਇਸ ਦਿਵਸ ਨੂੰ 'ਮਕਰ ਸੰਕਰਾਂਤੀ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਤਿੱਲ ਸੰਕਰਾਂਤੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦਿਨ ਤਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਜਾਂ ਦਾਨ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕੀ ਤਿੱਲ ਦੇ ਬਣੇ ਪਦਾਰਥ ਜ਼ਰੂਰ ਮੂੰਹ ਲਗਾਂਦੇ ਅਤੇ ਵੰਡਦੇ ਹਨ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਮਕਰ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਉੱਤਰਾਇਣ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਦਿਨ ਵੱਡੇ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਾਵਨ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਕਾਰਜ ਸਦਾ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਅਤੇ ਸਭ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਦਾ ਹੈ।

ਸਨਾਤਨੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮ੍ਰਿਤੂ ਪਿਛੋਂ ਸੂਰਜ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰਾਇਣ ਸਮੇਂ ਧਰਤੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੱਖਸ਼ਾਇਣ ਸਮੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰਾਇਣ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸੂਰਜ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦੱਖਸ਼ਾਇਣ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਕਥਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੁਰਛੇਤਰ ਦੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ, ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਜਦੋਂ ਸਖ਼ਤ ਫਟੜ ਹੋ ਕੇ ਡਿਗਾ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਨੇ ਅਜੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਦੱਖਸ਼ਾਇਣ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਨਾ ਤਿਆਗੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸੂਰਜ ਉੱਤਰਾਇਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਉੱਤਰਾਇਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਕਈ ਦਿਨ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਘਾਇਲ ਪਿਆ ਰਿਹਾ।

ਉੱਤਰਾਇਣ ਵਿਚ 'ਉਪਨਯਨ' ਸੰਸਕਾਰ ਅਥਵਾ ਜੰਞੂ ਪਹਿਨਾਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੁਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰਾਇਣ ਦੱਖਸ਼ਾਇਣ ਨਾਲੋਂ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸ਼ੁਭ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਆਇਣ; ਦੱਖਸ਼ਾਇਣ)।

(ੳ-67) ਉੱਤਰਾਖਾੜਾ ਨਛੱਤ੍ਰ :

ਇਕ ਨਛੱਤ੍ਰ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਚਰਨ ਬੜੇ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਛੱਤ੍ਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜੇ ਵੈਰੀ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਲਗਨ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਛੱਤ੍ਰ ਨੂੰ 'ਅਭਿਜਿਤ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਅਭਿਜਿਤ)

(ੳ-68) ਉਤਰਾਭਦ੍ਰਪਦਾ :

ਇਕ ਨਛੱਤ੍ਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਰੀਤ ਜਾਂ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ-69) ਉਤਰਾਧੀ :

ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੁਖੀ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ; ਬਾਕੀ ਦੋ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ 'ਦੱਖਣਾ' ਅਤੇ 'ਡਹਿਰਾ' ਹਨ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਰੋੜੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਰੋੜਕੋਟ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਫ਼ਕੀਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅਰੋੜਕੋਟ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਭਿਅੰਕਰ ਰੋਗ ਫੈਲਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਅਰੋੜੇ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਉਥੋਂ ਉਠ ਨੱਠੇ। ਨਗਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਦੁਆਰ ਉੱਤਰ, ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਅਰੋੜੇ ਉੱਤਰ ਦੁਆਰ ਵਲੋਂ ਨੱਠੇ, ਉਹ 'ਉਤਰਾਧੀ' ਅਖਵਾਏ, ਜੋ ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਗਏ ਉਹ 'ਦੱਖਣਾ' ਅਤੇ ਜੋ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਦੌੜੇ ਉਹ 'ਡਹਿਰਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਜਿਕ ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਣ ਲਈ ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਗੁਸਾਈਂ ਸਿਧ ਭੋਜ ਨੇ 195 ਬਿਕਰਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਅਰੋੜਕੋਟ ਵਿਚ ਸੱਦੀ। ਜਿਹੜੇ ਅਰੋੜੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸਨ, ਉਹ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ 'ਉਤਰਾਧੀ' ਅਖਵਾਏ। ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਇਛਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਅਰੋੜੇ ਦੱਖਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਬੈਠੇ ਅਤੇ 'ਦੱਖਣਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ। ਜੋ ਅਰੋੜੇ ਨਿਰਪੱਖ ਸਨ ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਬੈਠੇ ਅਤੇ 'ਡਹਿਰਾ' ਅਖਵਾਏ। (ਵੇਖੋ : ਅਰੋੜੇ)

ਉਤਰਾਧੀ ਅਰੋੜੇ ਅੱਗੋਂ 'ਬਾਹਰੀ' ਅਤੇ 'ਬੁੰਝਾਹੀ' ਉਪ-ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ

ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਉਤਰਾਧੀ ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿਚ 'ਦੋ ਰਾਤੇ ਫੇਰੇ' ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਹ ਰਵਾਜ ਬੜਾ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਉਤਰਾਧੀ ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

(ਉ-70) **ਉਤਰਾਨ :**

ਇਕ ਨਛੱਤ੍ਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਗਾਈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਉ-71) **ਉਤਾਨਪਾਦ :**

ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਰਾਜਾ ਜੋ ਧ੍ਰੂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਉਤਾਨਪਾਦ ਸ਼ਤਰੂਪਾਂ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਮਨੂ ਸਵਾਯੰਭੁਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਾਣੀਆਂ — ਸੁਨੀਤੀ (ਸੁਨਿਤ੍ਰਾ) ਅਤੇ ਸੁਰੁੱਚੀ ਸਨ। ਸੁਨੀਤੀ ਤੋਂ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ—ਧ੍ਰੂ, ਕੀਰਤੀਮਾਨ, ਆਯੁਸ਼ਮਨ ਅਤੇ ਵਸੂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਦੂਜੀ ਰਾਣੀ ਸੁਰੁੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਉਤਾਨਪਾਦ ਬਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

ਉਤਾਨਪਾਦ ਨੇ ਸੁਰੁੱਚੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਹੀ ਧ੍ਰੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਸੁਨੀਤੀ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉੱਤਮ ਨੂੰ ਉਤਾਨਪਾਦ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਵੇਖ ਕੇ ਧ੍ਰੂ ਵੀ ਪਿਉ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਧ੍ਰੂ ਦੀ ਮੱਤ੍ਰੇਈ ਮਾਂ ਸੁਰੁੱਚੀ ਨੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਧ੍ਰੂ ਨੂੰ ਝਿੜਕ ਕੇ ਉਠਾ ਦਿਤਾ। ਧ੍ਰੂ ਰੋਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਸੁਨੀਤੀ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉਤੇ ਧ੍ਰੂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਤਪ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾਰਦ ਤੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਲੰਮੀ ਸਾਧਨਾ ਮਗਰੋਂ ਧ੍ਰੂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ। ਮਗਰੋਂ ਉਤਾਨਪਾਦ ਆਪਣੀ ਕਰਨੀ ਉਤੇ ਬੜਾ ਪਛਤਾਇਆ।

(ਉ-72) **ਉਤਾਰ :**

(1) ਜੇਠੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਤਾਰ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਜੰਮਦੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜੇਠੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਤਾਰ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਜੰਮੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਲਾ ਬਾਲ ਲੜਕਾ ਜੰਮਦਾ ਹੈ। ਲੜਕੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਤਾਰ ਵੀ ਬੜਾ ਬਰਕਤ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਮੀਂ ਕਮੀਣ, ਧਨੀਆਂ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਦੇ 'ਉਤਾਰ' ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨਾਲ ਪਹਿਨਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਵਡੇ ਹੋ ਕੇ ਅਮੀਰ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਟੂਣੇ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

(2) ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ; ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ 'ਕਥਾ ਸਹਿਤ ਸਾਗਰ' ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਵਿਅੱਕਤੀ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਵਿਅੱਕਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਤਪਾਂ ਅਤੇ ਘੋਰ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੇ ਦੀ ਕਾਇਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹ ਭਰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਗਭਰੂਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਇਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤਕ ਜੀਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। (ਵੇਖੋ : ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ੀ)

(ਉ-73) **ਉਤਾਰਨਾ :**

ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਪਕੜ ਹੋਵੇ ਅਥਵਾ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜਿੰਨ ਭੂਤ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੇਲੇ/ਸਿਆਣੇ ਮੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਉਪਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਜਿੰਨ-ਭੂਤ ਕਢਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਹੱਸਮਈ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ 'ਉਤਾਰਨਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨ-ਭੂਤ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਮਾਂਦਰੀ ਨੂੰ 'ਚੇਲਾ' ਜਾਂ 'ਸਿਆਣਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਦੀਰਘ ਰੋਗ ਵਾਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਕਪੜੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੋਂ ਦੀ ਵਾਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਭਿਖਾਰੀ, ਚੂਹੜੇ ਜਾਂ ਕਮੀਂ ਕਮੀਣ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵੀ 'ਉਤਾਰਣਾ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਗ ਦੀ ਸ਼ਿਦਤ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਉ-74) **ਉਤਾਰਾ ਉਤਾਰਨਾ :**

ਕਿਸੇ ਰੋਗੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਿੱਕਾ, ਅੰਨ ਜਾਂ ਵਸਤ੍ਰ ਵਾਰ ਕੇ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਦੇਣਾ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਵੀ ਰੋਗੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਵਾਰ ਕੇ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਰੋਗੀ ਦਾ ਦੁਖ ਸੰਕਟ ਟਲ ਕੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਵਾਰੇ ਗਏ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਜਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਟਪਾਰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਉਹ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਸੱਤ ਮਿਰਚਾਂ ਵਾਰ ਕੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਤੀਵੀਆਂ ਹਰਮਲ ਧੁਖਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵੀ 'ਉਤਾਰਾ ਉਤਾਰਨਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਉ-75) **ਉਤਾਰੇ ਦਾ ਮੰਤਰ :**

ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਤੇ ਬਦ-ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਖੀਣ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਮੰਤਰ ਫੂਕੇ ਜਾਂਦੇ ਅਥਵਾ ਜੰਤਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰੇ ਦੇ ਮੰਤਰ/ਜੰਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰ/ਜੰਤਰ ਨਾਲ ਨਰੋਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਆਣੇ/ਚੇਲੇ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਤੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ 'ਉਤਾਰੇ' ਦੇ ਕਈ ਜੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਦਰਜ ਹਨ।

(ਉ-76) **ਉਤੇ ਫੁਲਕਾਰੀ ਮੈਂ ਰਹਿੰਦੀ ਕੰਵਾਰੀ :**

ਫੁਲਕਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੀਤ। (ਵੇਖੋ : ਫੁਲਕਾਰੀ-ਗੀਤ)

(ਉ-77) **ਉਥਾਰਾ :**

ਇਕ ਰੋਗ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਬਾਰਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਰੋਗੀ ਕੋਈ ਭਿਆਨਕ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਬਰੜਾ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਉਸ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰੜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਕੋਈ ਬਦਰੂਹ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੋਝ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਗਲੇ ਨੂੰ ਦਬਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੋਗੀ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਚੀਖ਼ਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁੱਤਿਆਂ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਹੱਥ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਹ ਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਚੇਲੇ/ਸਿਆਣੇ ਉਥਾਰੇ ਦੇ ਜੰਤਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਲ ਵਿਚ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਰੋਗੀ ਮੁੜ ਬਰੜਾਂਦਾ ਨਹੀਂ।

(ਉ-78) **ਉਥੂ :**

ਖਾਣ ਪੀਣ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਸਾਹ-ਨਾਲੀ ਨਾਲ ਘਸਰਣ ਕਰ ਕੇ ਆਈ ਖੰਘ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਥੂ ਕਿਸੇ ਚੰਦਰੀ ਰੂਹ ਦੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਨੀ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਸਮੇਂ ਚੰਦਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਨਠਾਣ ਲਈ ਲੋਕ 'ਖਿਰੇ ਖਿਰੇ' ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਖਿਰੇ' ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਬਦਰੂਹ ਨੱਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਓ-79) ਉਦਕ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰ :

ਮ੍ਰਿਤਕ ਨਮਿਤ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ। ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਮਗਰੋਂ ਮਰੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਸਤ ਜਾਂ ਦਸ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਜਾਂ ਤਲਾਬ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਨੇਊ ਨੂੰ ਸਜੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਲਟਕਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੂਲੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਬੁਕ ਪਾਣੀ (ਉਦਕ) ਦੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਦੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਖਿਲਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੀਤ ਪਿਛੋਂ ਪਿੰਡ ਭਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਰੀਤ ਅੰਤੇਸ਼ਟੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਖਦੀ ਸੀ।

(ਓ-80) ਉਦੰਬਰ :

ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂ ਜੋ ਬੜੇ ਕਰੜੇ ਤਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗੂਲਰ ਦਾ ਡੰਡਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਗੂਲਰ ਦਾ ਡੰਡਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਉਦੰਬਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਗੂਲਰ ਦਾ ਡੰਡਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਖਣ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। (ਵੇਖੋ : ਗੂਲਰ)

(ਓ-81) ਉਦਯ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਕਲਪਿਤ ਪਹਾੜ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਸੂਰਜ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਜਿਸ ਪਹਾੜ ਦੇ ਉਹਲੇ ਛੁਪਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਸਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਓ-82) ਉੱਦਯਨ :

ਇਕ ਚੰਦਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਜਿਸ ਦੀ ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੜੀਆਂ ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਦਯਨ ਸਹਸ੍ਰਾਨੀਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਵਤਸਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਸੀ।

ਉਜੈਨ ਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਵਾਸਵਦੱਤਾ ਉਦਯਨ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਵਾਸਵਦੱਤਾ ਨੇ ਉੱਦਯਨ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਉਜੈਨ ਵਿਚ ਸਦ ਕੇ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਯੋਗੰਧਰਾਇਣ ਨੇ ਉੱਦਯਨ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਉੱਦਯਨ ਵਾਸਵਦੱਤਾ ਨੂੰ ਉਜੈਨ ਤੋਂ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਈ ਕਵੀਆਂ, ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉੱਦਯਨ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਂਕਵੀ ਭਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਨਾਟਕਾਂ 'ਸੁਪਨਵਾਸਵਦਤਾ' ਤੇ 'ਪ੍ਰਤਿਗਿਆਯੋਗੰਧਰਾਇਣ' ਵਿਚ ਉੱਦਯਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਨਾਇਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਇਹੋ ਕਥਾ ਗੁਣਾਢੇ ਦੀ 'ਬ੍ਰਹਤਕਥਾ' ਅਤੇ ਸੋਮਦੇਵ ਦੇ 'ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ' ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਓ-83) ਉਦਯਨਾਥ :

ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੌਂ ਨਾਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ। (ਵੇਖੋ : ਨੌਂ ਨਾਥ)

(ਓ-84) ਉਦ੍ਹਾਨਕ :

ਇਕ ਤਲਿਸਮੀ ਨਗਰ ਜੋ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ੂਨਯ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦ੍ਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਹਰਿ ਚੰਦਉਰੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਯੁਜਰ ਵੇਦ ਵਿਚ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਚੰਗੇ ਪੁੰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਣ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਨਗਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ ਨਗਰ ਨੂੰ 'ਸੋਭ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਹਰਿ ਚੰਦਉਰੀ)

(ਓ-85) ਉਦਰੇਵਾਂ :

ਵਿਛੋੜੇ ਕਾਰਨ ਉਪਜਿਆ ਵਿਰਾਗ; ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਲੱਗਿਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਅੰਗ-ਸਾਕ ਕਈ ਵਾਰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਤਲੀ ਉਤੇ 'ਥੋਹ' ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਦਰੇਵਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਜੇ ਵਿਛੜਨ ਲੱਗਿਆਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਚੁਪੇੜ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਦਰੇਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(ਓ-86) ਉਦਵਸੁ :

ਰਾਜੇ ਜਨਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਭਰਾ, ਜੋ ਜਨਕ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਿਥਲਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ।

(ਓ-87) ਉਦਾ ਦੇਵੀ :

ਇਕ ਦੇਵੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਭਗਵਾੜਾ ਵਿਚ ਇਕ ਚਬੂਤਰੇ ਉਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦੀ ਦੋ ਕੁ ਪੋਟੇ ਉੱਚੀ ਪਿੰਡੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ (ਗਲਾਸਰੀ, 1,428-429) ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :— ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਤੇਜ ਚੰਦ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਮੰਡੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦਾ ਖੋਹਿਆ ਇਲਾਕਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਸਨ ਜਾਵੇ ਜਿਥੇ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇਗੀ। ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਵਿਜੈ ਹੋਵੇਗੀ। ਰਾਜੇ ਤੇਜ ਚੰਦ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਨਾਲ ਮੰਡੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਜਦੋਂ ਮੰਡੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਸ ਰਹੱਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਚੁਰਾ ਕੇ ਇਕ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਰਖ ਲਈ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਵਲ ਲੈ ਟੁਰਿਆ। ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਹੱਦ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਹਾਰ ਥਕ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਲਕੀ ਨੂੰ ਦਰੱਖ਼ਤ ਹੇਠਾਂ ਰਖ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਪਾਲਕੀ ਨੂੰ ਚੁਕਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਪਾਲਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਚੁਕੀ ਨਾ ਗਈ। ਕਈ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪਾਲਕੀ ਨੂੰ ਉਠਾਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਉਹ ਸਭ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਰਾਜਾ ਤੇਜ ਚੰਦ ਨੇ ਉਥੇ ਹੀ ਇਕ ਮੰਦਰ ਬਣਾਇਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

(ਓ-88) ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ :

ਇਕ ਮੱਤ ਜਿਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵਡੇ ਲੜਕੇ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਰੀਤ ਦੇ ਮੋਢੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ — 'ਬਾਬੇ ਭੇਖ ਬਣਾਇਆ ਉਦਾਸੀ ਕੀ ਰੀਤ ਚਲਾਈ'। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦੇਸ-ਦੇਸਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰਟਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਭੇਖ ਧਾਰ ਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (2,77) ਅਨੁਸਾਰ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਮੋਢੀ ਓਂਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ 73ਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ।

ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। (ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ 10)। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦੇ

ਸੱਜੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਮਾਸ ਦੀ ਜਮਾਂਦਰੂ ਮੁੰਦਰਾ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਗੋਰਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਕੰਨ ਦੀ ਮੁੰਦਰਾ ਦੇ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਕੰਨ ਦੀ ਮੁੰਦਰਾ ਦੇ ਕੇ।

ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦੀ ਤਿਆਗ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਦੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ, ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਉਹ 'ਚੌਵੀ ਮਾਤਰਾਂ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ। ਹਰ ਉਦਾਸੀ ਜਦੋਂ ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਵੀ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੌਵੀ ਮਾਤਰਾਂ ਗੁਪਤ ਰਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :–

(1) ਗੁਰੂ ਅਬਿਨਾਸੀ ਖੇਲ ਰਚਾਇਆ
ਅਗਮ ਨਿਗਮ ਕਾ ਪੰਥ ਬਤਾਇਆ।
(2) ਗੁਰ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਸੂਖਮ ਵੇਦ
ਨਿਰਬਾਣ ਵਿਦਿਆ ਅਪਾਰ ਭੇਦ।

ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਧੂ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਰੂਪ, ਅਥਵਾ 'ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਰਾਂ ਕੀ ਦੇਹ'। ਉਦਾਸੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਬ ਵੀ ਜੋੜ ਲਏ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਲਈ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਧਾਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਚਾਰ ਗੱਦੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਦੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :— ਸੰਮਤ 1694 ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਚਾਰ ਭਗਤ ਜਨ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਕੀਰਤਪੁਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਨ — ਬਾਲੂ ਹਸਨਾ, ਅਲਮਸਤ, ਗੋਵਿੰਦ ਅਤੇ ਫੂਲ ਜੀ। ਇਹ ਚਾਰੋਂ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਪੁੱਛੀਆਂ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਚੌਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਸੇ ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਸੁਣਾ ਦਿਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਉਤੇ ਇਸ ਨਿਰਨੇ ਦਾ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। ਬਾਲੂ ਜੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਅਲਮਸਤ ਜੀ ਮਸਤ ਹੋ ਗਏ, ਗੋਵਿੰਦ ਜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਫੂਲ ਜੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਚਰਨਾਂ ਵਲ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਦੀਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਇਲਾਕੇ ਸੌਂਪ ਦਿਤੇ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਚਾਰੋਂ ਪੁਰਸ਼ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਧੂਣੀਦਾਰ ਉਦਾਸੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਧੂਣੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਰਾਸ ੧, ਅੰਸ਼ ੬) ਅਨੁਸਾਰ —

ਬਾਲੂ ਹਸਨਾ ਫੂਲ ਪੁਨ ਗੋਂਦਾ ਅਰ ਅਲਮਸਤ
ਮੁਖ ਉਦਾਸੀ ਇਹ ਭਏ ਬਹੁਰੋ ਸਾਧ ਸਮਸਤ
ਤਿਨ ਤੇ ਬਿਤਯ ਪੰਥ ਉਦਾਸੀ
ਲਾਹਖੁ ਭਏ ਕਰਹਿ ਤਪ ਰਾਸੀ।

ਬਾਲੂ ਹਸਨਾ ਜੀ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਵਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਰਾਏ ਜੀ ਬੈਠੇ। ਇਹ ਧੂਣੀ ਡੇਰਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਫੂਲ ਜੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਬਹਾਦਰ ਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜਾ ਵਸੇ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੂਣੀ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਲਮਸਤ ਜੀ ਨਾਨਕਮਤੇ ਵਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੂਣੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਗੋਂਦਾ ਜਾਂ ਗੋਵਿੰਦ ਜੀ ਦੱਖਣ ਵਲ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੂਣੀ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹੈ।

ਚੌਹਾਂ ਧੂਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਹੋਈਆਂ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ 7) ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

(ੳ) ਸੁਥਰੇ ਸ਼ਾਹੀਏ (ਅ) ਸੰਗਤ ਸਾਹਿਬੀਏ (ੲ) ਜੀਤਮੱਲੀਏ (ਸ) ਬਖ਼ਤ ਮੱਲੀਏ (ਹ) ਭਗਤ ਭਗਵਾਨੀਏ (ਕ) ਮੀਹਾਂ ਸ਼ਾਹੀਏ।

ਚਾਰ ਧੂਣੀਆਂ ਅਤੇ ਛੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸਾਂ ਨੂੰ ਦਸ-ਨਾਮੀ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦੀ 16ਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਬਨਖੰਡੀ (1763–1863 ਈ:) ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1823 ਈਸਵੀ ਵਿਚ, ਸਿੰਧ ਵਿਚ, ਸਾਧੂ ਬੇਲਾ ਤੀਰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ 1949 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬਨਖੰਡੀ ਜੀ ਦੀ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸਾਧੂ ਗਣੇਸ਼ਾਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੇ ਭਦੈਨੀ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤੀਰਥ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਤਕ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਹਿਜ ਅੰਗ ਸੀ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਅਖਵਾਣ ਵਿਚ ਵਡਿਆਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਹੰਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਖੋਹ ਕੇ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦੇ ਤਾਂ ਉਦਾਸੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਮਨੌਤਾਂ ਘੜ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਕੁਝ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਰੇਣ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੇਲਿਆਂ ਸਮੇਤ ਭੋਜਨ ਛਕਾ ਕੇ ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸੇ ਮਹੰਤ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਦਾਸੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਪਿਤਾ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦਾ ਗੁਰੂ ਅਬਨਾਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਮੰਤ੍ਰ 'ਸੋਹੰ' ਸੀ, ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਜਟਾ ਜੂਟ ਰਹੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਧੂ ਵੀ ਜਟਾ ਜੂਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਸੰਮਤ 1700 ਬਿਕਰਮੀ ਦੀ ਪੋਹ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਪੰਚਮੀ ਨੂੰ ਦੇਹ ਸਮੇਤ ਅਲੋਪ ਹੋਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਾਲੇ ਇਸੇ ਪੰਚਮੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਾਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧੂਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਪੰਨਾ 7) ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਦੇ ਸਾਧੂ ਕੇਸ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੁਨਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਬਹੁਤੇ ਜਟਾਧਾਰੀ, ਮੁੰਡਿਤ, ਭਸਮਧਾਰੀ, ਨਾਂਗੇ ਅਤੇ ਗੇਰੂ ਰੰਗੇ ਵਸਤ੍ਰ ਪਹਿਨੇ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਚੋਲਾ, ਗਲ ਕਾਲੀ ਸੇਲ੍ਹੀ, ਹੱਥ ਤੂੰਬਾ

ਅਤੇ ਸਿਰ ਉੱਚੀ ਟੋਪੀ ਹੈ। ਕਈ ਉਦਾਸੀ 'ਤ੍ਰਿ-ਪੁੰਡ' ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਰਮੰਡਲ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਦੀਖਿਆ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪਿੰਡੇ ਉਤੇ ਭਸਮ ਮਲਦਾ ਅਤੇ ਪੀਣ ਨੂੰ ਚਰਣਾਮ੍ਰਿਤ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਦੀਖਿਆ ਮਗਰੋਂ ਅਨੁਯਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਨਾਂ ਰਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੀਖਿਆ ਵੇਲੇ ਇਸ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਚਰਣ ਸਾਧੁ ਕੇ ਧੋ ਧੋ ਪੀਉ
ਅਰਪ ਸਾਧੁ ਕੋ ਅਪਨਾ ਜੀਉ।

(ੳ-89) **ਉਦਾਸੀ ਬਾਣਾ :**

ਬੇਦੀਆਂ ਵਿਚ, ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੂਰਬ-ਸੰਧਿਆ ਜਾਂ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਾਉਣ ਅਤੇ ਸਿਹਰਾ ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਬਾਣਾ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਵਰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜੰਗਲ ਵਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਅ ਅਤੇ ਅੰਗ-ਸਾਕ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਮਿੰਨਤਾਂ ਤਰਲੇ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਵਰ ਦਾ ਉਦਾਸੀ ਬਾਣਾ ਉਤਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਰੀਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਤੋਂ ਬੱਝਿਆ। ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਲਖਮੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੂਰਬ ਸੰਧਿਆ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਦਿਤਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਉਤਾਰ ਦਿਤਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਬੇਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਉਦਾਸੀ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਰੀਤ ਚਲੀ ਤਾਂ ਕਈ ਬੇਦੀ ਗਭਰੂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਉਦਾਸੀ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਤਰਕ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ।

ਖੱਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ, ਰੁਸੇਵੇਂ ਦੀ ਰੀਤੀ ਇਸੇ ਰੀਤ ਦਾ ਵਟਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਖੱਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਸੰਧਿਆ ਨੂੰ ਵਰ ਘਰੋਂ ਰੁਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਰੁਸੇਵਾਂ)।

(ੳ-90) **ਉਦਾਲਕ :**

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਸ੍ਵੇਤਕੇਤੂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਉਦਾਲਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਉਸਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਅਤੇ ਸ੍ਵੇਤਕੇਤੂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਨਿਯੋਗ ਲਈ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸ੍ਵੇਤਕੇਤੂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ, ਪਰ ਉਦਾਲਕ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਸ੍ਵੇਤਕੇਤੂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ। ਚਰਿਤ੍ਰ ਪਾਖਯਾਨ (ਚਰਿਤ੍ਰ 117) ਵਿਚ ਇਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਕਥਾ ਦਰਜ ਹੈ।

(ੳ-91) **ਉਦੇ :**

ਇਕ ਜਾਤੀ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਉਦੇਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ੳ-92) **ਉਧਾਲਾ :**

ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਾਲ ਨੱਠ ਜਾਣਾ; ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ/ਮਰਦ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਾ। ਉਧਾਲੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਦਿਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਵਿਆਹ ਉਧਾਲੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੂਲ੍ਹੇ ਦਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਫੜ ਕੇ ਘੋੜੀ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਲਸ਼ਕਰ (ਜੰਞ) ਸਮੇਤ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਢੁੱਕਣ ਆਦਿ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਪੰਚ ਉਧਾਲੇ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਧਾਲੇ ਦੀ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਕੁਠੀ ਹੀਰ ਨੂੰ ਰੰਗਪੁਰ ਤੋਂ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੀਰ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਵਾਹਰ ਭੇਜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਖੀਵੇ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਰਾਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਪਿਉ ਅਤੇ ਭਰਾ ਵਾਹਰ ਲੈ ਕੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੰਡ ਹੇਠ ਸੁੱਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਵੀ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਭਾਈ ਉਧਾਲ ਕੇ ਕੀਚਮ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਧਾਲਿਆਂ ਦਾ ਰਵਾਜ ਆਮ ਸੀ, ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਧਾਲਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਧਾਲੇ ਦੀ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਜਾਂ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਜਿੰਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਖ਼ੁਦ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਫੁਲਮਲੂਕ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬਹਿਟਾਮ ਦੇਂਤ ਸਰਾਂਦੀਪ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਲਕਾ ਖ਼ਾਤੂੰ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਸਫ਼ੰਦ ਬਾਸ਼ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ ਬਹਿਰਾਮ ਦੇਂਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਮਲਕਾ ਖ਼ਾਤੂੰ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਬਦੀਆ ਜਮਾਲ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੁੰਦਰ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਉਧਾਲਣ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਫੈਦ ਦੇਵ ਬਹਿਰਾਮ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ ਉਤੇ ਬਹਿਰਾਮ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦੇਵ-ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਕੁਆਰੀ ਜਾਂ ਵਿਆਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕਿਸੇ ਗੁਆਂਢੀ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਧਾਲਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਅਪਰਾਧ ਬਦਲੇ ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਤੀਵੀਂ ਕੁਆਰੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਉਸ ਦੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜੇ ਵਿਆਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦੇਵੇ। (ਪੰਜਾਬ 185)

ਕੁਲੂ ਵਿਚ ਜੇ ਉਧਲਿਆ ਜੋੜਾ 'ਝੀਂਡ ਫੂਕ' ਦੁਆਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਏ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਆਹ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਸਮ ਵੇਲੇ ਮੁੰਡਾ ਕੁੜੀ ਦੋਵੇਂ ਝੀਂਡ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਅੱਠ ਫੇਰੇ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਝੀਂਡ ਫੂਕ)

(ੳ-93) **ਉਧਾਲੂ ਟਿੱਲਾ :**

ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਟਿੱਲਾ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਤੀਵੀਂ ਇਸ ਟਿੱਲੇ ਤੋਂ ਲੰਘ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਤੀਵੀਂ ਉਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਧੂੜੀ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਅਣਬਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਾਲ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮਿੱਟੀ ਧੂੜਨ ਵਾਲੇ ਜਣੇ ਨਾਲ ਨੱਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਧਾਲੂ ਟਿੱਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਧਾਲੇ ਨਾਲ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

(ਉ-94) ਉੱਨ ਦਾ ਧਾਗਾ :

ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਗਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦਾ ਵੱਟਣਾ ਮੱਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਰ ਦੀ ਕਲਾਈ ਉਤੇ ਉੱਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਧਾਗੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਦਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਨੁਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਨ ਦੇ ਧਾਗੇ ਉਤਾਰ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਉੱਨ ਦੇ ਕੰਬਲ ਉਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਮੋਏ ਹੋਏ ਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਓਡ ਆਪਣੇ ਵਡਿੱਕੇ ਭਾਗੀਰਥ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉੱਨ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਪੜਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਓਡ)

(ਉ-95) ਉਨਮਨੀ :

ਯੋਗ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ; ਇਸ ਮੁੱਦਰਾ ਵਿਚ ਜੋਗੀ ਭਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਵਲ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਨੱਕ ਦੀ ਤੁਰੀ ਉਤੇ ਟਿਕਾਂਦਾ ਅਤੇ ਸਾਹ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਰੋਕੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁੱਦਰਾ ਨੂੰ ਚੌਥੀ ਮੁੱਦਰਾ ਜਾਂ ਤੁਰੀਆਂ ਪਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੋਰਖ ਨੇ, ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ, ਉਨਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬੜਾ ਉਪਯੋਗੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਅਨੁਸਾਰ :

ਉਨਮਨੀ ਲਾਗਾ ਹੱਟਿ ਅਨੰਦ
ਤੂਟੀ ਡੋਰੀ ਬਿਨਸੈ ਕੰਦ

ਕਬੀਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨਮਨੀ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ :—

ਇਹ ਮਨੁ ਲੇ ਜਉ ਉਨਮਨਿ ਰਹੈ
ਤਉ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਕੀ ਬਾਤੈ ਕਹੈ।
(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ)

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਨਮਨੀ ਸ਼ਬਦ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮਨ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤੁਰੀਆ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੁਰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਜਗਤ ਵਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ਸਦਕਾ ਮਨ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਹ ਚੇਤੰਨ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਰਹੱਸ ਖੁਲ੍ਹਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

(ਉ-96) ਉਪਸੁੰਦ :

ਹਿਰਣਕਸ਼ਪ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੈਂਤ। ਉਪਸੁੰਦ ਨਿਸੁੰਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਸੁੰਦ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਸੁੰਦ ਅਤੇ ਉਪਸੁੰਦ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ, ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਪਰਬਤ ਦੀ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ। ਅਜਿੱਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਘੋਰ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅੱਗੇ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤੀ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਰੂਪਮਤੀ ਰਚਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ 'ਚੋਂ ਤਿਲ-ਤਿਲ ਸੁਹਜ ਚੁਣ ਕੇ ਤਿਲੋਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਉਸ ਦੀ ਅਪਾਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਤਿਲੋਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਝਗੜਨ ਲੱਗੇ। ਤਿਲੋਤਮਾ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸੇ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏਗੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਆਪ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਹ ਕਥਾ ਪਾਖਯਾਨ ਚਰਿਤ੍ਰ (116) ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਤਿਲੋਤਮਾ)

(ਉ-97) ਉਪਹਾਸਜਨਕ ਤਰਕ (Mock Plea)

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ; ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਤੇ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਥਪਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ/ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿਧ ਕਰੇ ਜੋ ਮਸ਼ਕਰੀ ਭਰੀ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਤਰਕ ਵਰਤੇ ਜੋ ਉਪਹਾਸ-ਜਨਕ ਹੋਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਲੋਕ-ਕਥਾ 'ਅੰਧੇਰ ਨਗਰੀ' ਲਓ। ਇਕ ਸਾਧੂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਕੇਵਲ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਫਾਂਸੀ ਉਤੇ ਲਟਕਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਫੰਧਾ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਉਤਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਚੇਲੇ ਦੇ ਫਾਹੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜੱਲਾਦ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਚੇਲੇ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਘੜੀ ਸਮੇਂ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਿਧਾ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੱਲਾਦ ਦੁਆਰਾ ਜਦੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਤਵਾਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਕੁਤਵਾਲ ਚੇਲੇ ਦੀ ਥਾਂ ਖ਼ੁਦ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ; ਪਰ ਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਫਾਂਸੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਹਾਸਜਨਕ ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧੂ ਨੇ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਛੁਡਾ ਲਿਆ।

(ਉ-98) ਉਪ-ਗਇਆ :

ਕੁਰਛੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਤੀਰਥ, ਜਿਥੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨਮਿਤ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹਾਤਮ, ਗਇਆ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਦੇ ਤੁਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਗਇਆ)

(ਉ-99) ਉਪਚਾਰ :

ਕਿਸੇ ਰੋਗ ਦਾ ਟੂਣੇ ਮੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਝਾੜ-ਫੂਕ ਦੁਆਰਾ ਇਲਾਜ; ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਝਾੜ-ਫੂਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਉਪਚਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਝਾੜ-ਫੂਕ)

(ਉ-100) ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ (Fertality Rites) :

ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਭੋਇੰ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਲੜਕੇ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬੜੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਮਝੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਪੁ' ਨਾਮ ਦੇ ਨਰਕ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਪੁ' ਨਰਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੀ 'ਪੁ-ਤਰ' ਅਥਵਾ ਪੁਤਰ ਹੋਇਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਜੋ ਸੰਸਕਾਰ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਸੰਸਕਾਰ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਥਵਾ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਕੰਨਿਆਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੀਤ 'ਗੋਦ ਭਰਨ' ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਗਪਗ ਸਭ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਦੁਲ੍ਹਨ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਬਾਲ ਲਿਟਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁਲ੍ਹਨ ਖੰਡ ਜਾਂ ਮਾਖਿਓ ਚਟਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਜਾਤਾਂ-ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਦੁਲ੍ਹਨ ਦਾ ਛੋਟਾ ਦੇਵਰ ਉਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਘੜੀ ਪਲ

ਲਈ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ।

ਭੋਇੰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਥਵਾ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਕਿ ਧਰਤੀ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਅਸਤਿਤਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪਤਿਆਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਪੂਰਾ ਫਲ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਅਤੇ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੂਮੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਟੂਣਾ ਅਥਵਾ ਸਮ ਤੋਂ ਸਮ ਪੈਦਾ ਹੋਣ (Like produces like) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ। ਜੇ ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਬੀਜਾਈ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਮਿੱਠੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਭੋਗ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭੋਇੰ ਵਧੇਰੇ ਮਿੱਠਾ ਫਲ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਗੰਨੇ ਬੀਜਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਮਿੱਠੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਲਗਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਢੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਵਧਾਣ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਦਾਤ੍ਰੀ ਦਾ ਨਕਲੀ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਹਲ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਖਾਣ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

ਦਾਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਆਹ, ਰੰਭੀ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਸੰਭੀ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਪਾਹ ਚੁਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦੀ ਇਕ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ : ਕਪਾਹ ਚੁਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤਿਲ ਚੌਲੀ ਵੰਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਤਿਲ ਚੌਲੀ ਨੂੰ ਚਿਥ ਕੇ, ਅਤੇ ਰਸਾ ਚੂਸ ਕੇ, ਫੜੂਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਪਾਹ ਚੰਗੀ ਖਿੜਦੀ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਕੁੜੀਆਂ ਚਾਵਲ ਫੜੂਕਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਾਰੇ ਖੇਤ ਦੇ ਸਿਧੇ ਅਤੇ ਪੁੱਠੇ ਗੇੜੇ ਕਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਗੁੱਠ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਦੌੜ ਕੇ ਪੂਰਾ ਗੇੜਾ ਲਾ ਕੇ ਉਸੇ ਥਾਂ ਉਤੇ ਮੁੜ ਪਹੁੰਚਦੀਆ ਹਨ ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਚਲੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੇੜਾ ਕਟਣ ਨਾਲ, ਜੇ ਕਪਾਹ ਚੰਗੀ ਖਿੜੇ ਤਾਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਇਸ ਚੱਕਰ ਨੂੰ 'ਫੜੂਕਣੀ ਕਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ-101) ਉਪਦੇਸ਼ :

ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ, ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਆਦਿ ਵਲੋਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਉੱਤਮ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮੱਤ। ਭਾਵੇਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੂਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮੱਤ ਲਈ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਡਿਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿਤੀਆਂ ਮਤਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਜੀਵਨ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਸੁੱਤੇ ਸਿਧ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਅੰਕੁਰ ਵਾਂਗ ਫਲਣ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਵੀ ਸਿੰਜਣੇ ਹਨ।

ਅਖਾਣ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ, ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤੀ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਸ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਧੀਰਜ, ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਗੁਣ ਸਿੰਜਣੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਿਆਉਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਕੁ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਇਹ ਅੰਸ਼ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

(ੳ-102) ਉਪਦੇਸ਼ਵਾਦ :

ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ। ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿੱਤ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤੀ ਵੀ ਸਿਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਚੋਖੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਖਾਣ ਅਤੇ ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਿਕ ਹੀ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਨਿਮ੍ਰਤਾ, ਖਿਮਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਵਾਦ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਪਦੇਸ਼-ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਮੁਖ ਉੱਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਗੱਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸਾਹਿੱਤ ਹੀ ਉੱਤਮ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਸਿੰਜਦਾ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤੀ ਸਿਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਸਵਾਦ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਥਵਾ ਕਲਾ ਪੱਖ ਉੱਤਮ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ।

(ੳ-103) ਉਪਨਯਨ :

(ਸੰ:) ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੋਲਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੰਸਕਾਰ। ਇਸੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੰਞੂ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਰਸਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਦੁਜਨਮਾ (ਦਿਵੱਜਯ) ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਯੁਵਕ ਉਪਨਯਨ ਸੰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ।

ਉਪਨਯਨ ਸੰਸਕਾਰ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਸਿਖਸ਼ਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ, ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ (ਆਚਾਰੀਆ) ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਕੇ ਸਿਖਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਖਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਊਆਂ ਦੇ ਵੱਗ ਚਾਰਦਾ, ਯੱਗ ਦੀ ਅਗਨੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਆਚਾਰੀਆ ਲਈ ਭਿੱਛਿਆ ਵੀ ਮੰਗ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਪਨਯਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਖਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੀ। ਸੋ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਯੁਵਕ, ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਨਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਉਪਨਯਨ ਸੰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਮਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਦੀਖਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਗਾਇਤਰੀ ਮੰਤਰਾਂ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਕ੍ਰਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ, ਕੇਵਲ ਜੰਞੂ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਰਸਮ ਹੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਗ੍ਰਿਹ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਪਨਯਨ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੇਰਵਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ

ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਲਕ ਦਾ ਉਪਨਯਨ ਸੰਸਕਾਰ ਪੰਜਵੇਂ ਸਾਲ, ਖੱਤਰੀ ਨੂੰ ਛੇਵੇਂ ਸਾਲ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਨੂੰ ਅਠਵੇਂ ਸਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਉਮਰ ਦੀ ਅੰਤਮ ਹੱਦ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਸੋਲਾਂ, ਬਾਈ ਅਤੇ ਚੱਵੀ ਵਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਿਸ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਉਪਨਯਨ ਸੰਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਛੇਕ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਨੂ-ਸਿਮਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ (2,39) ਅਜਿਹੇ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ 'ਵਰਤਿਯਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਉਪਨਯਨ ਸੰਸਕਾਰ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਉਤਰਾਇਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ; ਪਰ ਵੈਸ਼ ਜਾਤੀ ਲਈ ਦੱਖਸ਼ਾਇਣ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਨਿਸਚਤ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ, ਖੱਤਰੀ ਲਈ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ, ਵੈਸ਼ ਲਈ ਸਰਦ ਰੁੱਤ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਲਈ ਬਰਸਾਤਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਮਿਥੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਰੁੱਤਾਂ ਵਰਣਗਤ ਸੁਭਾਵ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।

ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਪੂਰਵ ਸੰਧਿਆ ਨੂੰ ਯੁਵਕ ਨੂੰ ਪੀਲਾ ਵਟਣਾ ਮਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੌਨ ਧਾਰੀ ਰਖਦਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਯੁਵਕ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਅੰਤਮ ਵਾਰ ਭੋਜਨ ਛਕਦਾ। ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਫਿਰ ਮਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦੋਵੇਂ ਕਦੇ ਇਕੱਠੇ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਖਾਂਦੇ।

ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਅਵਸਰ ਉਤੇ ਹਵਨ ਦੀ ਪਾਵਨ ਅਗਨੀ ਬਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਗਣੇਸ਼ ਦੇਵਤੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ੍ਰੀ ਲਖਸ਼ਮੀ, ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਹਵਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਯੁਵਕ ਦਾ ਮੁੰਡਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੁਵਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ, ਸੂਤ ਦੀ ਓੜ੍ਹਨੀ ਜਿਹੀ ਉੱਪਰ ਲੈ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ (ਆਚਾਰੀਆ) ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਬਣਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ। ਆਚਾਰੀਆ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਬਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਗਛਾਲ ਆਦਿ ਦੇਂਦਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਯੁਵਕ ਦੇ ਲਕ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਮੇਖਲਾ ਬੰਨ੍ਹਦਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੁਵਕ ਨੂੰ ਯੱਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ (ਜੰਞੂ) ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਅਭੈ ਤੇ ਸੰਜਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਡੰਡਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਜੰਞੂ ਦਾ ਧਾਗਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਖ਼ੁਦ ਹੱਥੀਂ ਕਪਾਹ ਚੁਗ ਕੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦਿਆਂ ਕੱਤਦੀ ਅਤੇ ਵਟ ਚਾੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਗਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਚੌਹਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਅਥਵਾ ਚੱਪੇ ਦੇ ਮਾਪ ਦਾ 96ਵੇਂ ਗੁਣਾ ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਉਂਗਲਾਂ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ— ਜਾਗ੍ਰਿਤ, ਸੁਪਨ, ਸੁਖੋਪਤ ਤੇ ਤੁਰੀਆ ਦੀਆਂ ਸੂਚਿਕ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵੀ 96 ਚੱਪੇ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧਾਗੇ ਦੀ 96 ਚੱਪੇ ਲੰਬਾਈ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਜੰਞੂ ਵਟਣ ਵੇਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਧਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਵਲਿਅਸ ਚਾੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਇਹ ਤਿੰਨੋ ਧਾਗੇ ਸਤੋ, ਰਜੋ ਅਤੇ ਤਮੋ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਾਚਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਤੇ ਪਸਾਰਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਵਲਿਅਸ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਵਲ ਚੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਸਤੋ ਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਞੂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਡੋਰੀਆਂ, ਜੰਞੂ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰਿਣਾਂ ਵਲ ਦਿਵਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਦਿਓਤਿਆਂ ਦੇ ਚੁਕਾਣੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਡੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਗੰਢ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਗੰਠੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੰਢ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਜੰਞੂ ਉਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੰਢਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਧਿਕ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਞੂ ਕਈ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਮਾਰਥਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਯੁਵਕ ਨੂੰ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜੰਞੂ ਪਹਿਨਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੰਞੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਯੁਵਕ ਸੂਰਜ ਵਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਨਯਨ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਤ੍ਰੈ-ਰਾਤ੍ਰ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਰਤ ਕਈ ਵਾਰ ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਰਾਂ ਦਿਨ ਅਥਵਾ ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਵੀ ਚਲਦਾ ਸੀ।

ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਇਕੋ ਜੰਞੂ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਦੋ ਪਹਿਨ ਸਕਦਾ ਹੈ — ਇਕ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾ। ਜੰਞੂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕੋ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ੁਭ ਅਵਸਰਾਂ ਉਤੇ ਜੰਞੂ ਖੱਬੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ 'ਉਪਵੀਤੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੌਤ ਜਾਂ ਅਸ਼ੁਭ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਜੰਞੂ ਸੱਜੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਲਟਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਪਰਾਚੀਨਨਵਤੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਜੰਞੂ ਨੂੰ ਗਲ ਵਿਚ ਹਾਰ ਵਾਂਙ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਧੀ 'ਨਿਵੀਤੀ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਨਯਨ ਸੰਸਕਾਰ ਨੂੰ 'ਉਣੇਤ' ਜਾਂ 'ਭੱਦਣੁ ਉਣੇਤ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਉ-104) ਉਪਨਾਮ :

ਮੂਲ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਾਉਂ ਜੋ ਆਦਿਮ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰਖਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਟੂਣੇ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਤੋਂ ਨਾਮੀਂ ਤਕ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਾਡ ਮਲ੍ਹਾਰ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਨਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵੇਲੇ ਜੋ ਨਾਉਂ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਬੱਚੇ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਨਾਉਂ ਉਪਨਾਮ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਉਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਨਾਉਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਨਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਉਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਚੇ ਕਾਵਿ-ਬੰਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁਹਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮੁਕਾ ਬੰਦ ਕਿਸ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਪਨਾਮ ਅਸਲੀ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਡਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਧਨੀ ਰਾਮ 'ਚਾਤ੍ਰਿਕ', ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ 'ਸਫ਼ੀਰ' ਅਤੇ ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ 'ਦਰਦੀ' ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਚਾਤ੍ਰਿਕ', 'ਸਫ਼ੀਰ' ਅਤੇ 'ਦਰਦੀ' ਆਦਿ ਉਪਨਾਮ ਮੂਲ ਨਾਉਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਪਨਾਮ ਨਾਉਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਘੜ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਬਲੀ', ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ 'ਜਸ'। ਕੁਝ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਉਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਉਪਨਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ 'ਵਾਰਸ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਦੀ ਮੁਹਰ ਛਾਪ ਲਗਾਈ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਉਪਨਾਮ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਨਾਨਕ' ਨਾਮ ਦਾ ਉਪਨਾਮ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਹੀ ਜੋਤ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਆਦਿ ਕਈ ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਮ ਜਾਂ ਉਪਨਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਉਪਨਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਰਵਾਜ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਉਪਨਾਮਾਂ ਦਾ ਰਵਾਜ ਬਹੁਤ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ।

(ੳ-105) **ਉਪ-ਪੁਰਾਣ :**

ਛੋਟੇ ਜਾਂ ਘਟ ਮਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਤਭੇਦ ਹੈ, ਪਰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਾਂਗ ਉਪ-ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੀ ਅਠਾਰਾਂ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਉਪ-ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਗਰੁੜ ਪੁਰਾਣ, ਕੂਰਮ ਪੁਰਾਣ, ਦੇਵੀ ਭਾਗਵਤ, ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ, ਬ੍ਰਹਮ ਵੈਵਰਤ, ਸਕੰਦ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਸੂਚੀਆਂ ਇਕ ਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿਚ ਕੂਰਮ ਅਤੇ ਸਕੰਦ ਆਦਿ ਮਹਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪ-ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸੂਚੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਣ ਨਾਲ ਉਪ-ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 32 ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਉਪ-ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਠਾਰਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਖੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਪ-ਪੁਰਾਣ ਇਹ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ :—

ਉਸ਼ਨਸ (ਔਸ਼ਨਸ), ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ, ਸ਼ਾਂਬ, ਸ਼ਿਵ, ਕਾਪਿਲ, ਕਾਲਿਕਾ, ਗਣੇਸ਼, ਗੌਤਮ, ਦੁਰਵਾਸਾ, ਆਦਿਤਯ (ਜਾਂ ਸੌਰ), ਦੇਵੀ ਭਾਗਵਤ, ਨਰਸਿੰਹ, ਨਾਰਦੀਯ, ਨੰਦੀ, ਪਾਰਾਸ਼ਰ, ਮਹੇਸ਼ਵਰ, ਮਾਰੀਚ, ਵਾਰੁਣ।

(ੳ-106) **ਉਪਰਲੀ ਦੰਦੀ :**

ਦੰਦ ਕੱਢਣ ਵੇਲੇ ਜੇ ਬੱਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪਰਲੀ ਦੰਦੀ ਕੱਢੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਮੇ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਨੀ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਮੰਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਹ ਉਪਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ : ਬੱਚੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮਾਮਾ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਸ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਕਟੋਰੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦੰਦੀ ਨਾਲ ਠਕੋਰਦਾ ਹੋਇਆ ਖੋਪੇ ਨੂੰ ਚਿਥ ਕੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਫਕੂਕਦਾ ਹੈ। ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ (ਪੰਜਾਬ, 169) ਜੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਉਪਰਲੀ ਦੰਦੀ ਕੱਢੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਾਮਾ ਇਕ ਠੂਠੀ, ਚਾਂਦੀ ਜਾਂ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਇਕ ਕਟੋਰੀ, ਇਕ ਗਜ਼ ਕਪੜਾ, ਚਾਰ ਮੇਖਾਂ, ਸਵਾ ਸੇਰ ਚਾਉਲ ਅਤੇ ਸੱਤ ਪੈਸੇ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੰਨੇ ਉਤੇ ਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਮਾਮਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬੋਲੇ ਮੌਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਠੂਠੀ ਚਬਾ ਕੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਫੜੂਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਟੋਰੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬੰਨੇ ਉਤੇ ਹੀ ਦੱਬ ਕੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ-107) **ਉਪ-ਬੋਲੀ :**

ਕਿਸੇ ਸੀਮਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਉਹ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਜੋ ਸੁਭਾਵ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਡੇਰੇ ਖੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬੋਲੀ ਦੀ ਹੀ ਤਰੰਗ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਟਾਂ ਕਾਰਨ ਉਚਾਰਣ, ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਬਣਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੇਕਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਵਡੇਰਾ ਖੰਡ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਅਥਵਾ ਕਬੀਲੇ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੁਗ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਗੁਟਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸੰਪਰਕ ਬਹੁਤ ਘਟ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਥਾਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭੇਦ ਕਾਰਨ, ਵਡੇਰੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਇਲਾਕਾਈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਸੇ ਇਲਾਕਾਈ ਭੇਦ ਨੂੰ ਉਪ-ਬੋਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਖਾਣ ਹੈ ਕਿ ਬਾਰਾਂ ਕੋਹਾਂ ਉਤੇ ਬੋਲੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਦਰੁਸਤ ਸੀ। ਦੋ ਵਿਭਿੰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਘਟ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਕ੍ਰਮ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਧ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵਖੇਵੇਂ ਘਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਉਪ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਜੋ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਉਪ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਪਭਾਖਾ ਡੋਗਰੀ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿੱਤ, ਡੋਗਰੀ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ, ਚੇਤੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਹਿੱਤਕ ਬੋਲੀ ਦਾ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਸਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੋਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਬੋਲੀ ਜੜ੍ਹ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਨਵੀਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਟੁਟ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਜੜ੍ਹ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਉਦੇ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਹੀ ਨਵੀਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਜਨਮ-ਦਾਤੀ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਉਪ-ਬੋਲੀ ਇਕੋ ਸਿਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਕਾਰਨ ਹਨ – ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਭੂਗੋਲਿਕ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਬੀਲੇ, ਜਾਤਾਂ, ਗੋਤਾਂ ਵਸਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਸਨ। ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕੋ ਕਬੀਲੇ ਜਾਂ ਗੋਤ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖਰਾ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਧਾਰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਉਤੇ ਰਖੇ ਗਏ :—

(1) ਅਵਾਣਕਾਰੀ : ਤਲਾਗੰਗ ਤਹਿਸੀਲ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਅਵਾਣ' ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਸੀ।

(2) ਕੈੜਿਆਲੀ : ਕੋਹਮਰੀ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕੈੜਿਆਲ' ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਪਿਆ।

(3) ਘੇਬੀ : ਪਿੰਡੀ ਘੇਬ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੱਟਕ) ਦੀ ਬੋਲੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਘੇਬ' ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਹ ਅਵਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਹੈ।

(4) ਚਿਭਾਲੀ : ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਦੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਜੋ ਭਿੰਬਰ, ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ (ਕਸ਼ਮੀਰ) ਅਤੇ ਕੋਹਮਰੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ 'ਚਿਭਾਲ' ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਪਿਆ।

(5) ਢੂੰਡੀ : ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਜੋ ਕੋਹਮਰੀ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਢੁੰਡ' ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਹੈ।

(6) ਪੋਠੋਹਾਰੀ : ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਉਪ-ਬੋਲੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਉਂ 'ਪੋਠ' ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਪਿਆ।

(7) ਡੋਗਰੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਕ ਉਪ-ਬੋਲੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਡੋਗਰਾ ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਇਹ ਨਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ।

(8) ਨਿਸਵਾਨੀ : 'ਜਟਕੀ' ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਜੋ ਝੰਗ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਉਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿਸਵਾਨ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਹੈ।

(9) ਤਿਨੌਲੀ : ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ; ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤਨਾਵਲੀ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਨਾਵਲੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ।

(10) ਗੁਜਰੀ : ਹਜ਼ਾਰਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਧੁਰ ਉਤਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਜਰ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਬੋਲੀ।

(11) ਖੇਤਰਾਣੀ : ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਜੋ ਡੇਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀਖ਼ਾਨ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਖੇਤਰਾਣ' ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਠੀ, ਬਾਗੜੀ, ਭਟਿਆਲੀ ਆਦਿ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਾਜਪੂਤੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਧਨੀ, ਸਵਾਈਂ, ਸ਼ਾਹਪੁਰੀ, ਝਾਂਗੀ, ਡੇਰਾਵਲੀ, ਥਲੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ, ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ, ਜਾਂਗਲੀ, ਬਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਮਾਝੀ, ਮਲਵੱਈ, ਦੁਆਬੀ, ਚੰਮਿਆਲੀ, ਕਾਂਗੜੀ, ਕੰਢਿਆਲੀ, ਪਵਾਧੀ ਆਦਿ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਧਨੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ, ਝਾਂਗੀ, ਅਵਾਣਕਾਰੀ ਆਦਿ।

ਮਾਝੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਟਕਸਾਲੀ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ — ਲਾਹੌਰ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਾਹਿੱਤ ਇਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹਰੇਕ ਉਪ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਅਜੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਧਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

(ੳ-108) ਉਪਲ :

ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ। ਇਸ ਗੋਤ ਦੇ ਮੁੱਢ ਬਾਰੇ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :— ਇਕ ਖਤਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜੰਮਣ ਉਪਰੰਤ ਉਪਲੇ (ਸੁਕੀਆਂ ਪਾਥੀਆਂ) ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਆਈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੋਣ ਕੁਰਲਾਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸੇ ਧਰਮੀ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗੋਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਪਾਲਿਆ। ਪਾਥੀਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਉਪਲ' ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ 'ਉਪਲ' ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਉਪਲ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ 'ਪੱਥਰ' ਹੈ। 'ਉੱਪਲਾਂ' ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਾ ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ਼ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਬੱਚਾ ਚੁਰਾ ਕੇ ਵੈਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸੁਟ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਪੱਥਰ ਰਖ ਆਇਆ। ਕਿਸੇ ਸਾਈਂ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਹੇਠੋਂ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਪਾਲ ਪੋਸ ਕੇ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਰੀ ਪੱਥਰ ਹੇਠੋਂ ਲੱਭਣ ਕਾਰਨ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਇਸ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਉਪਲ' ਰਖਿਆ।

ਉਪਲ ਜਾਤੀ ਬਾਰੇ ਗਲਾਸਰੀ (2,526) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਉਪਲ ਦੇ ਅਰਥ ਪੱਥਰ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੋਤ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਭਦਣ ਰੀਤੀ ਉਦੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਫੇਰਾ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਵਾ ਰੁਪਿਆ ਦੱਖਸ਼ਣਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਛੋਟੀ ਪਗੜੀ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਥੋੜੇ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਸਤੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਉਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਲਾਲ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਉਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਹ ਕਮਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਹੀਂ ਥਾਈਂ ਭਗੂਰਾਂ (ਕੁੱਟੇ ਚਾਵਲਾਂ) ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੁੰਡਨ ਸਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਲਾਲ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੋਲਾ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।" ਉੱਪਲਾਂ ਦੇ ਆਮ ਰੀਤ-ਰਵਾਜ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।

(ੳ-109) ਉਪਮਨਯੂ :

ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਵਿਆਘ੍ਰਪਾਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਬਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਗੁਰ-ਭਗਤੀ ਸੀ। ਉਪਮਨਯੂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਆਯੋਦਧੌਮਯ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਪਮਨਯੂ ਗਊਆਂ ਚਾਰਦਾ ਅਤੇ ਭਿਛਿਆ ਮੰਗ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਸਰੀਰ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਖਿਆਂ ਰਹਿਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਭੁੱਖ ਤੋਂ ਆਤੁਰ ਹੋ ਕੇ ਉਪਮਨਯੂ ਨੇ ਅੱਕ ਦੇ ਪੱਤੇ ਖਾ ਲਏ ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਾ। ਗੁਰੂ ਨੇ ਲਭ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਅਸ਼ਿਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦਾ ਜਸ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਅਸ਼ਿਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੇ ਉਪਮਨਯੂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਔਸ਼ਧੀ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮੁੜ ਅਰੋਗ ਅਤੇ ਸੁਜਾਖਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਉਪਮਨਯੂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਵਾਈ ਖਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਅਸ਼ਿਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਪਮਨਯੂ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਨੇਤਰ ਬਖ਼ਸ਼ੇ।

(ੳ-110) ਉਪਰਿਚਰ :

ਇਕ ਵਸੂ (ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ) ਜੋ ਕ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਰਿਚਰ ਇੰਦਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਚੇਦੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇੰਦਰ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਡੋਲਣ ਲੱਗਾ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਪ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ। ਉਪਰਿਚਰ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਪਰਿਚਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਜੈ ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਇਕ ਸਫ਼ੱਟਕ ਵਿਮਾਨ ਭੇਟ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਅਪੱਛਰਾਂ ਅਦ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਉਪਰਿਚਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਮੱਛੀ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਪਰਿਚਰ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇਕ ਧੀ ਮਤੱਸਯਾ ਗੰਧਾ ਸੀ। ਜੌਨ ਡੌਸਨ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਤਯਵਤੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ।

(ੳ-111) ਉਪਵਾਸ :

ਭੋਜਨ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ; ਵਰਤ; ਉਪਵਾਸ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਉਪਵਾਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਤਿੱਥਾਂ, ਵਾਰਾਂ, ਗ੍ਰਹਿਆਂ

ਦੀ ਸੰਜੋਗ ਸਾਂਥਤੀ, ਸੰਗਰਾਂਦ ਅਤੇ ਪੁਰਬਾਂ ਉਤੇ ਉਪਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਉਪਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਦਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਅੰਨ ਅਤੇ ਫਲ ਖਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਰਜਲ ਉਪਵਾਸ (ਵੇਖੋ : ਨਿਰਜਲਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ) ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। (ਵੇਖੋ : ਵਰਤ)

(ੳ-112) ਉਪਵੀਤੀ :

ਜੰਞੂ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ; ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਜੰਞੂ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉਪਵੀਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਉਪਨਯਨ)

(ੳ-113) ਉਪ-ਵੇਦ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਉਤੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਪ-ਵੇਦ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਹਿਕਮਤ, ਰਾਗ, ਨਾਚ, ਸੰਗੀਤ, ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਵੇਦਾਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ਰੁਤੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵੇਦਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿਧਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਹਰੇਕ ਵੇਦ ਦਾ ਇਕ ਉਪ-ਵੇਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਹੜਾ ਉਪ-ਵੇਦ ਕਿਸ ਵੇਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ। ਚੌਹਾਂ ਉਪ-ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :—

(1) ਆਯੁਰ ਵੇਦ :—ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹਿਕਮਤ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦਾ ਉਪ-ਵੇਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਆਯੁਰ ਵੇਦ ਨੂੰ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦਾ ਵੀ ਉਪ-ਵੇਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਦ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਆਚਾਰੀਆ ਹਨ — ਬ੍ਰਹਮਾ, ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ, ਅਸ਼ਿਵਨੀ, ਧਨਵੰਤ੍ਰ, ਭਰਦਵਾਜ, ਆਤ੍ਰੇਯ ਅਤੇ ਅਗਿਨਵੇਸ਼। ਚਰਕ, ਸ਼ੁਸ਼੍ਰੁਤ ਅਤੇ ਵਾਗ ਭਟ ਆਯੁਰ ਵੇਦ ਦੇ ਤ੍ਰੈ ਮੁਨੀ ਹਨ।

(2) ਗਾਂਧਰਵ ਵੇਦ :—ਇਹ ਸਾਮ ਵੇਦ ਦਾ ਉਪ-ਵੇਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਗ ਅਤੇ ਨਾਚ ਕਲਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਇਸ ਉਪ-ਵੇਦ ਦਾ ਪਧਾਨ ਆਚਾਰੀਆ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਹੈ।

(3) ਧੁਨਰ ਵੇਦ :—ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਇਹ ਯਜੁਰ ਵੇਦ ਦਾ ਉਪ-ਵੇਦ ਹੈ। ਇਸ ਉਪ-ਵੇਦ ਵਿਚ ਅਸਤ੍ਰ-ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਵਰਨਣ

(4) ਸਥਾਪਤਯ ਵੇਦ :—ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਇਸੇ ਉਪ-ਵੇਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦਾ ਉਪ-ਵੇਦ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ, ਉਸ਼ਨਾ, ਵਿਸ਼ਾਲਖਸ਼, ਭਾਰਦਵਾਜ, ਪਾਰਾਸ਼ਰ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਚਾਰੀਆ ਹਨ।

(ੳ-114) ਉਪਾਸ਼ਨਾ :

ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਸਮੀਪ (ਉਪ) ਆਸਨ ਲਗਾ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਹੈ। (ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ 2,97) ਹਿੰਦੂ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਸਨ ਲਗਾ ਕੇ ਬੈਠਦੇ, ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਅਤੇ ਇਸ਼ਟ ਵਿਚ ਲਿਵ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਬਣ ਗਈ।

ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲੀ। ਸਾਧਕ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਦੀਖਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੀਖਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰ-ਵਿਅੱਕਤੀ ਦੀ ਵੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ।

ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਉਂ ਹੈ ਜੋ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ/ਗੁਰਦੇਵ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਮਰਨ, ਲਿਵ, ਧਿਆਨ, ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ, ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਸਭ ਰਹੱਸਮਈ ਵਿਧੀਆਂ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ – (1) ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਾਧਕ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮਾਰਗ ਕਠਨ ਅਤੇ ਦੁਰਗਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (2) ਦੂਜੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਧਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਧਿਆਨ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਵ ਜੋੜਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸੇ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਉਤੇ ਬਲ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਪਉੜੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ੳ-115) ਉਪਾ :

ਜਾਦੂ-ਟੂਣਾ ਅਤੇ ਝਾੜ ਫੂਕ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਜੋ ਕਿਸੇ ਚੰਦਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰਖਣ ਜਾਂ ਬਦ-ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਬਦ ਰੂਹਾਂ ਫੈਲਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜ ਫੂਕ ਜਾਂ ਉਪਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਨਜ਼ਰ' ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਉਪਾ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਨਜ਼ਰ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਵਾਰ ਕੇ ਅੱਗ 'ਚ ਸੁਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਮਿਰਚਾਂ ਵਾਰ ਕੇ ਧੁਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਪਕੜ' ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਉਪਾ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਪਕੜ)।

ਬਦ-ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਖਣ ਲਈ ਕਈ ਲੋਕ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਪੰਜੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬਾਲ-ਬੱਚਾ ਜੰਮਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਸ਼ਰੀਂਹ ਜਾਂ ਅੰਬ ਦੇ ਪੱਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਕਾਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਨਵੇਂ ਉਸਰੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਕਾਲੀ ਕਟਵੀ ਲਟਕਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਨਜ਼ਰ) ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਔਲੇ ਵਰ੍ਹਣ ਤਾਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਕਾਲਾ ਤਵਾ ਮੂਧਾ ਮਾਰ ਕੇ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਲੇ ਪੈਣੇ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮੀਂਹ ਨਾ ਵਰ੍ਹੇ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਉਪਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ੳ-116) ਉਪਾਖਿਆਨ :

(ਸੰ. ਉਪ-ਆਖਯਾਨ), ਕਿਸੇ ਕਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਥਾ ਦੇ ਅੰਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਪ-ਕਥਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਥਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਨੇ, ਮੂਲ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਰਨਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਉਪਾਖਿਆਨਾਂ ਦੀ

ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਆਮ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਮੁਖ ਵਿਧੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੂਲ ਕਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਾਖਿਆਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਮੂਲ ਕਥਾ ਦੇ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪੰਜ ਤੰਤ੍ਰ' ਅਤੇ 'ਹਿੱਤ ਉਪਦੇਸ਼' ਵਿਚ ਵੀ ਮੂਲ ਕਥਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੁਝ ਉਪ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। 'ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ' ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਮੂਲ ਕਥਾ ਸਿਰਮੌਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪ-ਕਥਾਵਾਂ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕੇ ਵਾਂਗ ਪਰੁਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਪਾਖਿਆਨ ਸ਼ਬਦ ਅਰਧ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਥਾ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 'ਪਖਯਾਨ ਚਰਿੱਤ੍ਰ' ਹੇਠ 405 ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪੌਰਾਣਿਕ ਹਨ, ਕੁਝ ਅਰਧ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ। 'ਪਖਯਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਉਪਾਖਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਦੇ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਚਰਿੱਤ੍ਰ)

(ੳ-117) ਉਪਾਧੀ :

ਉਹ ਉਪ-ਨਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕੁਲ, ਜ਼ਾਤ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਉਪਾਧੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਬੀਲੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਆਦਰ ਵਾਚਕ ਉਪਾਧੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮਲਕ, ਰਾਜੇ, ਚੌਧਰੀ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਵਾਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੁਖੀਏ 'ਮਲਕ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੱਖੜ ਅਤੇ ਜੰਵੂਆ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਵਿਅੱਕਤੀ 'ਮਿਰਜ਼ਾ' ਸਦਵਾਉਂਦੇ ਹਨ; ਘੇਬੇ ਅਤੇ ਖਟਰ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ 'ਸ੍ਰਦਾਰ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਮੈਰੋ ਅਤੇ ਕਹੂਤ 'ਚੌਧਰੀ' ਦੀ। ਪਰ ਗੁਜਰ 'ਮੈਹਰ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਮਹਿਤਾ, ਦੀਵਾਨ, ਬਖ਼ਸ਼ੀ, ਚੌਧਰੀ, ਰਾਏਜ਼ਾਦਾ ਆਦਿ ਉਪਾਧੀਆਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮੁਹਿਆਲ ਜਾਤੀ ਵਾਲੇ 'ਮਹਿਤਾ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਭ ਆਦਰ ਬੋਧਿਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰਦਾਰ ਉਪਾਧੀ ਹਰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜ਼ਾਤਾਂ–ਬੇਦੀ, ਤ੍ਰਿਹਣ, ਭੱਲੇ ਅਤੇ ਸੋਢੀ ਆਪਣੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬਾਵੇ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ੳ-118) ਉਪਾਰਣਾ :

ਵਰਤ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵੇਲੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਪਹਿਲਾ ਪਦਾਰਥ; ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਤ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਦੁਆਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਭੋਜਨ। ਵਰਤ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵੇਲੇ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਉਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੂੰਹ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮਨ ਭਾਉਂਦੀ ਵਸਤੂ ਹੋਵੇ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਫਲ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ-119) ਉਪੇਂਦਰ :

(1) ਇੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ। (2) ਇੰਦਰ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਜੋ ਅਦਿਤੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਕਸ਼ਯਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

(ੳ-120) ਉਫਕ :

ਦੁਮੇਲ ਜਿਥੇ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕੋਈ ਗਭਰੂ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਕੱਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਧਾਗਾ ਲੈ ਕੇ ਉਫਕ ਵਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤ ਗੰਢਾਂ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੀ ਚੁੰਨੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁੜੀ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਬੱਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ੳ-121) ਉਬਾ ਅਚਵਲ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁੜਮਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ; ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਵਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੱਖ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਅਤਰ-ਫੁਲੇਲ ਦਾ ਜਲ ਛਿੜਕਦੇ ਹਨ।

(ੳ-122) ਉਬਾਸੀ :

ਉਬਾਸੀ ਨਾਲ ਕਈ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਦਿਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਉਬਾਸੀ ਆਉਂਦੇ ਸਾਰ ਝਟ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਰਖ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਰੂਹ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਅੰਦੇਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਆਦਿਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਤਾ ਕੁ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਉਬਾਸੀ ਲੈਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕਈ ਲੋਕੀਂ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੱਥ ਰਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਕਰੂਰ ਸ਼ਕਤੀ/ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਲੰਘ ਜਾਵੇ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਉਬਾਸੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਬਾਸੀ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਢਕਦਾ, ਸ਼ੈਤਾਨ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਬਾਸੀ ਆ ਜਾਣੀ ਅਸ਼ੁਭ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਬਾਸੀ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਖੋਤੇ ਦੀ ਜੂਨ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਵਾਂ ਫੇਰਿਆਂ ਵੇਲੇ ਵਰ ਜਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਉਬਾਸੀ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਝਗੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ੳ-123) ਉੱਬੇਰਾਇ :

ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ। ਸ਼ਬਦ ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਬੇਰਾਇ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ 'ਉੱਬੇ (ਚੜ੍ਹਦੇ) ਦੇ ਰਾਜੇ'। ਜਦੋਂ ਪਰਸਰਾਮ ਨੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ ਤਾਂ ਕੁਝ ਖੱਤਰੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਉੱਬੇ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹੋ ਖਤਰੀ ਮਗਰੋਂ ਉੱਬੇਰਾਇ ਅਖਵਾਏ।

(ੳ-124) ਉਬੋਹ :

ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ; ਗਲਾਸਰੀ. (1,124) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸੇ ਨੇ ਅਬੋਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। (ਵੇਖੋ : ਅਬੋਹਰ)

(ੳ-125) ਉੱਭਾ :

ਸੂਰਜ ਦੀ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ; ਚੜ੍ਹਦਾ ਪਾਸਾ। ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਇਲਾਕਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਅਤੇ ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀਖ਼ਾਨ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਉਪ-ਭਾਖਾ ਲਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(ੳ-126) ਉਮੱਤ :

(1) ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਈਮਾਨ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਕਿਆਮਤ ਵੇਲੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹਮਦ ਸਾਹਬ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਸ਼-ਦਾਨ ਦੁਆਰਾ ਬਚਾ ਲੈਣਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਪ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

(2) ਉਮੱਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਯਾਈ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ-127) ਉਮਰ :

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਮਰ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅਲੌਕਿਕ ਲੋਕਧਾਰਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਕ ਮੁੱਢੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਚਾਲ੍ਹੀ ਚਾਲ੍ਹੀ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗਣ ਲਈ ਬਖ਼ਸ਼ੀ। ਉਦੋਂ ਖੋਤੇ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਹੀ ਬੜੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬਾਕੀ ਉਮਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਵੀਹ ਸਾਲ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਧਾ ਦਿਤੇ ਜਾਣ। ਖੋਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਉਮਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਵਾਧੂ ਉਮਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਮੰਗ ਲਈ।

ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਵਰ੍ਹੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਉਹ ਖੋਤੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਮਰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਖੋਤੇ ਵਾਂਗ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਦਬਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਉਹ ਕੁੱਤੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਉਮਰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ (60 ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ 80 ਵਰ੍ਹੇ ਤਕ) ਵਿਚ ਉਹ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਭੌਂਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੇ।

ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਜੁਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਮਰ ਚਾਰ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਸੀ; ਫਿਰ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਮਰ ਸੌ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਘਟਦੀ ਗਈ। ਫਲਸਰੂਪ ਦੁਆਪਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਅਤੇ ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਦੋ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਹੁਣ ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਆਯੂ ਇਕ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੋਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਭੋਗਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਘਟਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਦੀ ਉਮਰ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਮਾਲਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਦੀ ਉਮਰ 120 ਵਰ੍ਹੇ 5 ਦਿਨ, ਘੋੜੇ ਦੀ 32, ਕੁੱਤੇ ਦੀ 12, ਖੋਤੇ ਅਤੇ ਊਠ ਦੀ 25, ਬਲਦ ਅਤੇ ਝੋਟੇ ਦੀ 24, ਅਤੇ ਬਕਰੇ ਦੀ 16 ਵਰ੍ਹੇ ਹੈ।

(ੳ-128) ਉਮਰ ਅਯਾਰ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਛਲੀਆ ਅਤੇ ਮੱਕਾਰ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਕੋਲ ਚਮੜੇ ਦੀ ਇਕ ਥੈਲੀ – ਜ਼ੰਬੀਲ, ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ, ਉਹ ਮਨ-ਇੱਛਤ ਵਸਤੂ ਕੱਢ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਮਰ ਅਯਾਰ ਨੇ ਦੋ ਹੋਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਦਾਈ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਉਮਰ ਅਯਾਰ ਸੰਢੇ ਵਾਂਗ ਦੋਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਧੁਸ ਮਾਰ ਕੇ ਖ਼ੁਦ ਸਾਰਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਯਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬੜਾ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮੱਕਾਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਅਜਾਜ਼ੀਲ ਤੇ ਉਮਰ ਅਯਾਰ ਆਇਆ
ਹੀਰ ਵਲ ਕੇ ਸੱਸ ਥੀਂ ਆਂਵਦੀ ਹੈ।

(ੳ-129) ਉਮਰ ਖ਼ਤਾਬ (ਹਜ਼ਰਤ) :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਜਿਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਉਮਰ-ਬਿਨ-ਖ਼ੱਤਾਬ ਸੀ। ਇਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪਤਨੀ ਹਫ਼ਸਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਨਾਮ 'ਅਮੀਰੁਲ ਮੌਮਨੀਨ' ਸੀ। ਉਮਰ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਾ ਜਨਮ 582 ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 634 ਈ: ਤੋਂ 644 ਈ: ਤਕ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਮ, ਈਰਾਨ, ਇਰਾਕ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ। 644 ਈ: ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਨਾਂ ਦੇ ਈਰਾਨੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨੇ ਐਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਵੇਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਮਰ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦੀ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਬੂ ਸਹਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ 80 ਕੋਰੜੇ ਮਰਵਾਏ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਗਈ। ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਮਰ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਾ ਨਿਆਉਂ ਕਹਾਵਤ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ : "ਦੁੱਰੇ ਸ਼ਰਾ ਦੇ ਮਾਰ ਉਧੇੜਸਾਂ ਮੈਂ, ਕਰੂੰ ਉਮਰ ਖਤਾਬ ਦਾ ਨਿਆਉਂ ਹੀਰੇ।" — ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ।

(ੳ-130) ਉਮਰਾਉ :

ਖੱਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ; (ਵੇਖੋ : ਖੱਤ੍ਰੀ)

(ੳ-131) ਉੱਮੀਆਂ :

ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਅੰਨ ਨਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਰਸਮ, ਜਦੋਂ ਕਣਕ, ਜੌਂ ਅਤੇ ਜਵਾਰ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਵਿਚ ਦਾਣਾ ਪਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਛੋਲਿਆਂ ਦੇ ਝਾੜ ਨਾਲ ਡੱਡੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਫ਼ਸਲ ਦੇ ਅੰਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਕਰਨ ਲਈ, ਲਕੜਾਂ ਅਤੇ ਗੋਹੇ ਦੀ ਧੂਣੀ ਧੁਖਾ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਸਿੱਟੇ ਭੁੰਨ ਕੇ ਖਾਧੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਧੁਮਾਲ ਨਾਚ ਵੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ੳ-132) ਉਰਸ :

ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਿ ਉਤੇ ਲਗਦੇ ਮੇਲੇ। ਇਹ ਮੇਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਮਰਨ-ਤਿੱਥੀ ਉਤੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੇਲਿਆਂ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਭਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਮੇਲੇ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਲੌਕਿਕ ਹਨ। ਕੁਝ ਉਰਸਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵਿਖੇਵੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਰਸ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਔਰਸ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਦੁਲ੍ਹਨ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲਾ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਆਪਣੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਕਿਆਮਤ ਤਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਟੇ ਰਹਿਣਗੇ ਜਿਵੇਂ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਦੁਲ੍ਹਨ ਸੇਜ ਉਤੇ ਬਿਰਾਜਦੀ ਹੈ।

ਉਰਸ ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮਨਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਰਸ ਨਹੀਂ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿਰਫ਼ ਈਦ ਮਿਲਾਦ-ਉਲ-ਨਬੀ ਹੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਤ ਦੀ ਤਿੱਥ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਉਰਸ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਥਾਈਂ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਉਰਸਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਹੇਠ ਅੱਖਰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਥਾਂ ਉਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ੳ-133) ਉਰਸਾ :

ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸਿਲ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਚੰਦਨ ਨੂੰ ਰਗੜ ਕੇ, ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਲਈ ਆਏ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ੳ-134) ਉਰਧ ਪੁੰਡ੍ਰ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੇ ਤਿਲਕ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਤਿਲਕ)

ਤਿਲਕ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮੁਕਾ ਹਿੰਦੂ ਕਿਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਲਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ੈਲੀ ਉਪਰ ਵਲ ਤਿੰਨ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਖਿਚ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਲੇਟਵੀਂ ਲਕੀਰ ਖਿਚਣ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਰਧ ਪੁੰਡ੍ਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਰਧ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਉੱਪਰ ਵਲ, ਅਤੇ ਪੁੰਡ੍ਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਗੰਨੇ ਦੀ ਪੋਰੀ। ਸੋ, ਉਰਧ ਪੁੰਡ੍ਰਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਇਆ — ਗੰਨੇ ਦੀਆਂ ਪੋਰੀਆਂ ਵਰਗਾ ਤਿਲਕ। ਤਿੰਨ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵਤਿਆਂ — ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਵਾਚਕ ਹਨ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀ ਲੇਟਵੀਂ ਲਕੀਰ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ; ਜਿਸ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਲਕ ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵੈਸ਼ਨੋ ਇਸ ਤਿਲਕ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ 'ਵਿਸ਼ਨਪਦ' ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਟੇਢਾ ਤਿਲਕ ਲਗਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਡਾ-ਟਿਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਆਡਾ ਟਿਕਾ)

(ੳ-135) **ਉਰਧ ਤੱਪ :**

ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਠੋਰ ਤੱਪ ਜੋ ਸਿਰ ਹੇਠਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰ ਉੱਪਰ ਵਲ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਤੱਪ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਟਹਿਣੀ ਨਾਲ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਮੇਂ ਇਹ ਤੁੱਪ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਤੱਪ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਉਰਧਮੁਖੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਰਧ ਤੱਪ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ :—

ਕਾਇਆ ਸ ਧੇ ਉਰਧ ਤਪੁ ਕਰੈ
ਵਿਚਹੁ ਹਉਮੈ ਨ ਜਾਇ ॥ (ਸ੍ਰੀ. ਮ: ੩)

ਆਕਾਸ਼ ਵਲ ਮੂੰਹ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਉੱਪਰ ਵਲ ਫੈਲਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਤੱਪ ਵੀ ਉਰਧ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਤਪੱਸਵੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਲ ਧਿਆਨ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਲਿਵ ਜੋੜੀ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਪੱਸਵੀਆਂ ਨੂੰ ਉਰਧ-ਧਿਆਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਲਿਵ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਰਧ ਧਿਆਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ੳ-136) **ਉਰਧ ਬਾਹੂ :**

(1) ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ।

(2) ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਪੱਸਵੀ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਸਦਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਲ ਉਠਾਈ ਰਖਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਉਰਧ ਤੱਪ)

(ੳ-137) **ਉਰਮਿਲਾ :**

ਰਾਜੇ ਜਨਕ ਦੀ ਇਕ ਕੰਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਜੋ ਲਛਮਣ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਉਰਮਿਲਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਅੰਗਦ ਤੇ ਧਰਮ ਕੇਤੂ ਨਾਉਂ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮੇਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਂਗਦੀ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਮਣਾਵਤੀ ਨਗਰ ਵਸਾਏ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਉਰਮਿਲਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਰਮਿਲਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮੈਥਿਲੀ ਸ਼ਰਣ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ 'ਸਾਕੇਤ' ਵਿਚ ਉਰਮਿਲਾ ਨੂੰ ਨਾਇਕਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਪਤਨੀ, ਸਹਿਜ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਅਤੇ ਵੀਰਾਂਗਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

(ੳ-138) **ਉਰਵਸ਼ੀ :**

ਇਕ ਰੂਪਮਤੀ ਅਪੱਛਰਾਂ; ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਉਰੁ (ਪਟ) ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਉਰਵਸ਼ੀ ਪਿਆ। ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਰਵਸ਼ੀ ਕਾਮਦੇਵ ਦੇ ਉਰੁ (ਪਟ) ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ।

ਉਰਵਸ਼ੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਵਰਨਣ ਰਿਗ ਵੇਦ (1—95) ਵਿਚ ਹੈ। ਉਰਵਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪੁਰੂਰਵ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰਿਆਈ ਪ੍ਰੇਮ-ਗਾਥਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਵਾਰ ਇੰਦਰ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਨਚਦਿਆਂ ਉਰਵਸ਼ੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਾਜੇ ਪਰੂਰਵ ਵਲ ਖਿਚਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਤਾਲ ਤੋਂ ਥਿੜਕ ਗਈ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਨੇ ਪਰੂਰਵ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਵੇਖ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਰਵਸ਼ੀ ਨੇ ਪਰੂਰਵ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਰਤਾਂ ਰਖੀਆਂ — ਇਕ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਘਿਉ ਦਾ ਆਹਾਰ ਕਰੇਗੀ। ਦੂਜਾ, ਉਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮੇਢੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੰਜੀ ਨਾਲ ਬਝੇ ਰਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਤੀਜਾ, ਆਲਿੰਗਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪਰੂਰਵ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਵੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰਰਵ ਨੇ ਤਿੰਨੋਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਉਰਵਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪਰੂਰਵ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਭੋਗਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੌਂ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮੇ। ਗੰਧਰਵਾਂ ਨੂੰ ਉਰਵਸ਼ੀ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸਵਰਗ ਨੀਰਸ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ। ਸੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਕ ਛੱਲ ਖੇਡਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਵਸੂ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਮੇਢਾ ਚੁਰਾਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਮੇਢੇ ਦੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਜਾ ਪਰੂਰਵ ਚੋਰ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਨੰਗਾ ਹੀ ਦੌੜ ਪਿਆ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਉਦੋਂ ਬਿਸਤਰੇ ਉਪਰ ਨੰਗਾ ਲੇਟਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਗੰਧਰਵਾਂ ਨੇ ਆਸਮਾਨ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਚਮਕਾ ਦਿਤੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਰਵਸ਼ੀ ਨੇ ਪਰੂਰਵ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਵੇਖ ਲਿਆ। ਪ੍ਰਣ ਭੰਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਰਵਸ਼ੀ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਇੰਦਰਪੁਰੀ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਪਰੂਰਵ ਉਰਵਸ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਬਤਾਂ ਅਤੇ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਢੂੰਡਦਾ ਫਿਰਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਕੁਰਛੇਤਰ ਦੀ ਇਕ ਝੀਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੰਸਣੀਆਂ ਤਰਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਰਵਸ਼ੀ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਸਖੀਆਂ ਨਾਲ ਹੰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੈਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰੂਰਵ ਨੂੰ ਵਿਆਕੁਲ ਵੇਖ ਕੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਪਰੂਰਵ ਦੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਤਰਲੇ ਕਰਨ ਉਤੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਆਖਣ ਲੱਗੀ, "ਮੈਂ ਉਸ਼ਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਨ ਹਾਂ ਜੋ ਲੰਘੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ...ਮੈਂ ਹਵਾ ਦਾ ਝੋਂਕਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਫੜਨਾ ਬੜਾ ਕਠਨ ਹੈ।" ਪਰ ਪਰੂਰਵ ਦੇ ਤਰਲਿਆਂ ਅੱਗੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਦਾ ਮਨ ਪਸੀਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁੜ ਉਸ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਹੋ ਕਥਾ ਵੇਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਰਤਾ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਰਨਾਰਾਇਣ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਤਪ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਬਦਰਿਕਾ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਅਲੌਕਿਕ ਰੂਪਮਤੀ ਉਰਵਸ਼ੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਉਰਵਸ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਜਾਲ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਤਪ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਾਤ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਵਰੁਣ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਮਨਮੋਹਣੀ ਉਰਵਸ਼ੀ ਉਤੇ ਪਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀਰਜ ਝੜ ਪਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਅਗਸਤ ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਰਿਸ਼ੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦੇਵਤੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਉਤੇ ਕਿਸੇ

ਗੱਲੋਂ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ।

ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਵਿਕ੍ਰਮੋਰਵਸ਼ੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਰੂਰਵ ਅਤੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰੂਰਵ ਸੂਰਮਗਤੀ ਕਾਰਨ ਵਿਕ੍ਰਮ ਅਖਵਾਇਆ। ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਮੂਲ ਕਥਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਮੰਡਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰੇਮ-ਗਾਥਾ ਪਿਛਲੇਰੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਅਤੇ 'ਹੰਸਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ। (ਵੇਖੋ : ਹੰਸਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ)

(ਉ-139) ਉਰਵਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪਰੂਰਵ :

ਰਿਗ ਵੇਦ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਖਯਾਨ। ਰਿੱਗ ਵੇਦ ਦੇ ਸੂਕਤ (10,65) ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾ ਸੰਬਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਹਮਣ ਵਿਚ ਰੋਚਕ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ (4,6) ਮਤੱਸਯ ਪੁਰਾਣ (ਅਧਿਆਏ 24) ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ (6,14) ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਸ ਕਥਾ ਦਾ ਰੋਚਕ ਵਿਵਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਗਾਥਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ, ਪਰ ਵੈਦਿਕ ਆਖਯਾਨ ਵਿਚ ਪੁਰੂਰਵ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨਰਪਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਯੱਗ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ।

(ਉ-140) ਉਲਸ :

(ਤੁਰਕੀ ਉਲੁਸ਼) ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ, ਸਾਧ ਸੰਤ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਜੂਠਾ ਭੋਜਨ ਜੋ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸੇਵਕ ਮੂੰਹ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਵਧਦਾ, ਸਰੀਰ ਅਰੋਗ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਸਭ ਸੰਕਟ ਟਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਭੋਜਨ ਨੂੰ 'ਸੀਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਅਥਵਾ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਅੰਸ਼ ਮੂੰਹ ਲਗਾ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਜਾਂ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਲਈ ਮੋੜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਪਤਾਸਿਆਂ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਲਗਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਅਨੁਯਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਡਤ/ਭਾਈ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਰਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਸੀਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ)

(ਉ-141) ਉਲਕਾ :

ਕਦੇ ਕਦੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ, ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਲਕੀਰ ਛੱਡਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਲ ਡਿਗਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਹੀ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਲਕਾ/ਟੁਟਦੇ ਤਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਰਾ ਟੁਟਣਾ ਅਪਸ਼ਗਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਫੇਰਿਆਂ ਵੇਲੇ ਤਾਰਾ ਟੁਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਛੇਤੀ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਲਕਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾਅ ਲਗਾ ਕੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਅੰਗਾਰੇ ਸੁਟਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਟੁਟਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਟੁਟਦੇ ਤਾਰੇ ਦੀ ਅਵੱਧੀ ਸਮੇਂ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਧਾਰ ਕੇ ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਗੰਢ ਮਾਰ ਲਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਮਿੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਰੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਨੂਰੀ ਕਾਇਆ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਪੁੰਨ-ਕਰਮ ਸਦਕਾ ਇਹ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੰਨ-ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਅਵੱਧੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਟੁਟ ਕੇ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਟੁਟਦੇ ਤਾਰੇ)

(2) ਤੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋਗਨੀਆਂ ਦੇ ਅੱਠ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ। (ਵੇਖੋ : ਜੋਗਨੀਆਂ)

(ਉ-142) ਉਲਟਾ ਬੱਚਾ :

ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਵਿਲੱਖਣ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਹਿਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਉਲਟੇ ਜੰਮੇਂ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਵਿਚ ਚੁਕ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੌਰਾਹੇ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਲਟੇ ਜੰਮੇਂ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਲੱਤ ਮਰਵਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚੁਕ ਦਾ ਦਰਦ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਉ-143) ਉਲਟਾ ਦੱਬਣਾ :

ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਵਿਚ, ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦੱਬਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ ਅਥਵਾ ਦੱਬਣ ਲੱਗਿਆਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੇਠਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂ ਵਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਤ ਬੜੇ ਦੁਖਦਾਈ ਅਤੇ ਖ਼ੂਨਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੁੱਠਾ ਦੱਬਣ ਵਾਲੀ ਦੇਹ ਦਾ ਪ੍ਰੇਤ ਹੇਠਾਂ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਨੂੰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੜ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਤ ਲੋਕ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਲਭਦਾ। ਸੋ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਦੇ ਪੁੱਠੇ ਦੱਬਿਆ ਕਰਨ।

(ਉ-144) ਉਲਟੀ ਮਾਲਾ ਫੇਰਨਾ :

ਲੋਕ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁੱਠੀ ਮਾਲਾ ਫੇਰਨ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਘਟਦਾ ਅਤੇ ਦੁਖ ਦਲਿਦ੍ਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਠੀ ਮਾਲਾ ਫੇਰੇ ਤਾਂ ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਦੁਖ-ਕਲੇਸ਼ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਉ-145) ਉਲਣ ਬੋਚੀ :

ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੇਂਦ/ਖਿਦੋ ਨੂੰ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਉਪਰ ਵਲ ਉਲਾਰ ਕੇ ਬੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਡੰਡੇ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਗੇਂਦ/ਖਿਦੋ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵਲ ਸੁਟ ਕੇ ਬੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਡ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੜਕੇ ਰਲ ਕੇ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਉਲਣ ਬੋਚੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਚਾਰਣ ਭੇਦ ਨਾਲ ਇਸ ਖੇਡ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਉਲਣ ਬਾਕੀ' ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

(ਉ-146) ਉਲਾਹੁਣਾ :

ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ, ਦੁਖ ਵਿਚ, ਲੰਮੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਹੇਕ ਵਿਚ ਰੋਣਾ ਅਥਵਾ ਨੈਣ ਦੇ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸੁਰ ਤਾਲ ਵਿਚ ਪਟਾਂ, ਛਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿਆਪਾ ਕਰਨਾ। (ਵੇਖੋ : ਸਿਆਪਾ)

(ਉ-147) ਉਲੇਹਾ :

ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਘਾਹ ਜੋ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਾਹ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ:— ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਨੂੰ ਅੰਨ ਖਾਣ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਵਿਚ ਜੰਨਤ ਵਿਚੋਂ ਧਕਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜਿਸ ਥਾਂ ਉਹ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਡਿੱਗਾ ਉਥੇ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਉਲੇਹਾ ਉਗਿਆ ਪਿਆ

ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਕੰਡੇ ਆਦਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚੰਮੜ ਗਏ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ।

(ਓ-148) **ਉੱਲੂ :**

ਇਕ ਨਹਿਸ਼ ਪੰਛੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਬੋਲਿਆ ਅਸ਼ੁਭ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਲੂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਜਾੜ ਮੰਗਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਥਾਂ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਉੱਲੂ ਬਹੁਤਾ ਵਿਚਰੇ, ਉਥੇ ਛੇਤੀ ਉਜਾੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਘਰ ਕੋਈ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਉੱਲੂਆਂ ਦਾ ਬੋਲਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਨਹੀਂ ।

ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਮਸਾਣਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਉੱਲੂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਛੇਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਉੱਲੂ ਦੇ ਬੋਲ ਪੈ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੰਧ ਖੋਟਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉੱਲੂ ਜਾਂ ਬੰਦਰ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਲਏ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਸੁਣ ਲਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗੀ ।

ਉੱਲੂ ਦਾ ਮਾਸ ਕਾਲੇ ਜਾਦੂ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਉੱਲੂ ਦਾ ਸਿਰ ਭੁੰਨ ਕੇ ਖਵਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਬਧਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰੀ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿਤਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਲੂ ਦਾ ਦਿਲ ਭੁੰਨ ਕੇ ਖਵਾਣ ਨਾਲ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਤੇ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਉੱਲੂ ਦੇ ਮਾਸ ਖੁਆਉਣ ਦਾ ਟੂਣਾ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ ।

ਚਮਿਆਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਨਾਂ ਦੁਹਰਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉੱਲੂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾਏ ਤਾਂ ਸੱਤਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਉੱਲੂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾ ਸੁਣੇ ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਉੱਲੂ ਦਾ ਜਾਮਾ ਧਾਰ ਕੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । (ਵੇਖੋ : ਆਤਮਾ)

(ਓ-149) **ਉਲੂਕ :**

(1) ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਲੇਖਕ ਕਣਾਦ ਦਾ ਇਕ ਨਾਉਂ ।

(2) ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਤਵ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ । ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ, ਉਲੂਕ ਨੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿਤਾ । ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਕੋਲ ਰਾਜਦੂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ।

(ਓ-150) **ਉਲੂਪੀ :**

ਏਰਾਵਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੌਰਵਯ ਨਾਗ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ । ਉਲੂਪੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾਗ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਰੁੜ ਨੇ ਮਾਰ ਕੇ ਖਾ ਲਿਆ । ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਰਜਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦੇ ਵੇਸ ਵਿਚ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦਾ ਗੰਗਾ ਦੇ ਤਟ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮੇਲ ਉਲੂਪੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ । ਉਲੂਪੀ ਅਰਜਨ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਾਗ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ।

ਜਿਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅਰਜਨ ਨਾਗ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਭਰੂਵਾਹਨ, ਜੋ ਚਿਤਰਾਂਗਦਾ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ ਸੀ, ਵੀ ਉਥੇ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ । ਬਭਰੂਵਾਹਨ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਉਲੂਪੀ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਉਲੂਪੀ ਨੇ ਬਭਰੂਵਾਹਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਕਰ ਕੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਇਆ। ਦੋਹਾਂ ਪਿਉ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੂ-ਬ-ਦੂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਅਰਜਨ ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਲਈ ਛਡੇ ਗਏ ਘੋੜੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਮਣੀਪੁਰ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਬਭਰੂਵਾਹਨ, ਜੋ ਉਦੋਂ ਉਲੂਪੀ ਦੇ ਕੋਲ ਮਣੀਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਦੀ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਭਰੂਵਾਹਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਤੀਰ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿਤਾ । ਮਗਰੋਂ ਬਭਰੂਵਾਹਨ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਰਤੂਤ ਉਤੇ ਇਤਨਾ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਉਲੂਪੀ ਨੇ ਬਭਰੂਵਾਹਨ ਨੂੰ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਣੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਪੰ. 14) ਵਿਚ ਬਭਰੂਵਾਹਨ ਨੂੰ ਉਲੂਪੀ ਦਾ ਹੀ ਪੁਤ੍ਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਉਲੂਪੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਇਰਾਵਤ ਨਾਂ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਜੰਮਿਆ ਸੀ ।

(ਓ-151) **ਊਂ ਊਂ :**

ਲੋਰੀ ਦੀ ਧੁਨੀ, ਜੋ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੁਲਾਣ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਰੋਂਦੇ ਨੂੰ ਵਰਚਾਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਲਮਕਵੀਂ ਝੀਣੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਥਪਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਧੁਰ ਸੁਰ ਤਾਲ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਖ਼ੁਮਾਰੀ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ "ਵੀਰ ਆਇਆ ਦੂਰੋਂ, ਮੈਂ ਮਿੱਠਾ ਮਣ ਕੱਢਾਂ ਤੰਦੂਰੋਂ, ਊਂ...ਊਂ...ਊਂ...ਊਂ" । (ਵੇਖੋ : ਲੋਰੀ)

(ਓ-152) **ਊਸ਼ਾ :**

ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਦੈਂਤਣੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਜੋ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਅਨਿਰੁੱਧ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ । ਇਹ ਕਥਾ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਗਈ ਹੈ । ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ' ਦੀ ਕਥਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ)

ਊਸ਼ਾ ਸ਼ੋਣਿਤਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੈਤਯਰਾਜ ਬਾਣ ਦੀ ਧੀ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਬਲੀ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਉਂ ਪ੍ਰੀਤੀਜੁਸ਼ਾ ਸੀ। ਊਸ਼ਾ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਊਸ਼ਾ ਦੀ ਸਖੀ ਚਿਤ੍ਰਲੇਖਾ ਨੂੰ ਇਸ ਭੇਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੇ ਯਤਨ ਆਰੰਭੇ। ਚਿਤ੍ਰਲੇਖਾ ਦਿਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਈ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਸੋ ਚਿਤ੍ਰਲੇਖਾ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੁੰਦਰ ਗਭਰੂਆਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਬਣਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਊਸ਼ਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਇਸ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਅਨਿਰੁੱਧ ਸੀ ਜੋ ਪ੍ਰਦਯੁਮਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਊਸ਼ਾ ਅਨਿਰੁੱਧ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਚਿਤ੍ਰਲੇਖਾ ਨੇ ਜਾਦੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅਨਿਰੁੱਧ ਨੂੰ ਊਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਰਾਜੇ ਦੈਤਯਰਾਜ ਬਾਣ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਨਿਰੁੱਧ ਨੂੰ ਨਾਗ ਅਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ । ਛੇਤੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਵਾਰਕਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਪ੍ਰਦਯੁਮਨ ਤੇ ਬਲਰਾਮ ਤਿੰਨੋਂ ਅਨਿਰੁੱਧ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ

ਸ਼ੋਣਿਤਪੁਰ ਆਏ। ਰਾਜੇ ਬਾਣ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸਕੰਦ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਅਨਿਰੁੱਧ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਕੇ ਊਸ਼ਾ ਸਮੇਤ ਦਵਾਰਕਾ ਲੈ ਗਏ।

(ੳ-153) ਊਸ਼ਾ ਦੇਵੀ :

ਵੈਦਿਕ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭਾਤ ਦੀ ਦੇਵੀ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਊਸ਼ਾ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵੀ ਸੀ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ 20 ਸੂਕਤ ਇਸੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੌ ਤੋਂ ਵਧ ਵਾਰ ਊਸ਼ਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਊਸ਼ਾ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ, ਆਦਿੱਤਯ ਦੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਮੁਖ ਦੁਆਰ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਰੱਥ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਨਰਤਕੀ ਵਾਂਗ ਨਚਦੀ ਹੋਈ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਊਸ਼ਾ ਦੇਵੀ ਅਮਰ ਤੇ ਅਜਰ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਬੁੱਢੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੁਭਾਵ ਦੀ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਗ੍ਰਿਹ ਪਤਨੀ ਵਾਂਗ ਊਸ਼ਾ ਹਰੇਕ ਘਰ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਫੇਰਾ ਮਾਰਦੀ ਤੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਸਭ ਪਸ਼ੂ ਗਤੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੀ ਛੁਹ ਪਾ ਕੇ ਪੰਛੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇਵੀ ਲਈ ਸਭ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਇਹ ਸਭਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

(ੳ-154) ਊਂਠ :

ਇਕ ਪਸ਼ੂ ਜੋ ਸਵਾਰੀ ਤੇ ਢੋ-ਢੁਆਈ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਊਂਠ ਥਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਚਲ ਫਿਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਤ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਬਿਨਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀਤੇ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਊਠਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਰੀ ਦੇ ਊਠਾਂ ਨੂੰ 'ਸਾਂਢਣੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕੁਮਕ ਮੰਗਾਣ ਤੇ ਹੋਰ ਖ਼ਬਰ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇਜ਼ ਸਵਾਰ ਸਾਂਢਣੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਸਿਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਊਠਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਂਢਣੀ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਰਜਮੈਂਟ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਯੁੱਧ ਲੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਢਣੀਆਂ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਊਠ ਝੰਗ ਦੇ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਧ-ਸਾਗਰ ਦੁਆਬ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਢੋ-ਢੁਆਈ ਅਤੇ ਸਵਾਰੀ ਲਈ ਊਠਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤੀ) ਵਿਚ ਊਠ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ, ਖੂਹਾਂ ਨੂੰ ਗੇੜਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਊਠ, ਬੀਕਾਨੇਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ।

ਕਈ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਊਠ ਅਜੋਕੇ ਦੁਧ ਚੁੰਘਾਣ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਦੇ ਜੋ ਪੱਥਰ-ਰੂਪ ਪਿੰਜਰ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪਿੰਜਰ ਭਾਵੇਂ ਕੁਹਾਣ ਵਾਲੇ ਊਠ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਤਕ ਊਠ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਲਤੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਧਨ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਊਠਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਤੇ ਵਾਹੁਣ ਦਾ ਕੰਮ ਥੱਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਊਠਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦੇ ਤੇ ਊਠਣੀਆਂ ਦਾ ਦੁਧ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਥੱਰੀ ਊਠਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਵੀ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਥੱਰੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮਨੂੰ-ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਊਠ ਅਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛੁਹ ਜਾਂ ਸਵਾਰੀ ਅਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਊਠ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਊਠ ਦੀ ਛੁਹ ਦੀ ਭਿੱਟ ਸਮਝ ਕੇ ਪੁਨੀਤ ਹੋਣ ਲਈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਊਠ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਪਸ਼ੂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਊਠ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।

ਊਠ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਕਥਾਵਾਂ, ਅਖਾਣਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਊਠ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਮ ਹੈ। ਊਠ ਦੀ ਇੰਦਰੀ ਪਿਛੇ ਵਲ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :— ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕਰ ਕੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵੰਡਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਊਠ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਇੰਦਰੀ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਊਠ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਵਲ ਦੌੜ ਪਿਆ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਗੁਸੇ ਵਿਚ ਇੰਦਰੀ ਊਠ ਵਲ ਵਗਾਹ ਮਾਰੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਇੰਦਰੀ ਊਠ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਜਾ ਲੱਗੀ।

ਊਠ ਭਾਵੇਂ ਬੇਢੰਗਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਬਤੌਲੀ ਬੜੀ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਸਰਲ ਹੈ :—

ਬਾਤ ਪਾਵਾਂ ਬਤੌਲੀ ਪਾਵਾਂ
ਸੁਣ ਤੂੰ ਭਾਈ ਕਾਕੜਿਆ।
ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਮੈਂ ਜਿਹਾ ਡਿੱਠਾ
ਧੌਣ ਲੰਮੀਂ ਸਿਰ ਆਕੜਿਆ।

'ਊਠ' ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਖਾਣ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :— 'ਊਠ ਅੜ੍ਹੀਂਦੇ ਹੀ ਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ'; 'ਊਠਾ ਵੇ ਊਠਾ! ਤੇਰੀ ਕਿਹੜੀ ਕਲ ਸਿਧੀ'; 'ਊਠ ਚਾਲੀਏਂ ਟੋਡਾ ਬਿਤਾਲੀਏਂ'। ਊਠ ਬਾਰੇ ਕਈ ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ।

(ੳ-155) ਊਠਕ ਬੈਠਕ :

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਖਿਡਾਰੀ ਬਾਕੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਤਾਰ ਜਾਂ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਊਠਕ ਬੈਠਕ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਊਠਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਾਰ ਸਭ ਬੱਚੇ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੈਠਕ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਝਟ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਕਈ ਵਾਰ ਇਕੋ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਬੱਚਾ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਪਿੜ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਜੋ ਬੱਚਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਮੀਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੀ ਪਿਤ ਉਹੋ ਮੀਰੀ ਬਾਕੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਊਠਕ ਬੈਠਕ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਖਿਡਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ-156) ਊਡੇ :

ਕੂੰਜਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ। ਕੂੰਜਾਂ ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਾਈਬੇਰੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਠੰਢੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਡ ਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮੀਲ ਦੂਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਉਤੇ ਉਡਦੀਆਂ

ਆਮ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਪਿਛੇ ਹੀ ਛੱਡ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਰਾਕ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ -- 'ਊਡੇ ਊਡਿ ਆਵੈ ਸੈ ਕੋਸਾ, ਤਿਸੁ ਪਾਛੈ ਬਚਰੇ ਛਰਿਆ, ਤਿਨ ਕਵਣੁ ਖਲਾਵੈ ਕਵਣੁ ਚੁਗਾਵੈ ਮਨ ਮਹਿ ਸਿਮਰਨੁ ਕਰਿਆ।' (ਗੂਜਰੀ ਮ: ੫)

ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ ਕੂੰਜਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਜਦੋਂ ਮੂੰਹ ਖਲ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਟਟਹਿਣੇ ਵਾਂਗ ਇਕ ਜੋਤ ਜਗਦੀ ਹੈ। ਪਤੰਗੇ ਇਸ ਜੋਤ ਨੂੰ ਸ਼ਮ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਡਦੇ ਹੋਏ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਹਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਕੂੰਜਾਂ)

(ੳ-157) **ਊਤ :**

ਇਕ ਪ੍ਰੇਤ; ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਔਂਤਰੇ ਨੂੰ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੋ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਭਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਊਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ।

(ੳ-158) **ਊਤ ਨੂੰ ਊਤ :**

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਟਿਥ ਥਾਮਸਨ ਨੇ 'ਜੇ 1530' ਅੰਕ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਇਸ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਭਾਂਤ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿਸੇ ਬੇਤੁਕੀ ਗੱਲ/ਪਰਪੰਚ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬੇਤੁਕੀ ਗੱਲ/ਪਰਪੰਚ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਮੂਲ ਨੂੰ ਨਿਰਮੂਲ ਨਾਲ ਕਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਕ ਸਾਊ ਸ਼ਖ਼ਸ ਪ੍ਰਦੇਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਕਪਟੀ ਮਿੱਤਰ ਕੋਲ ਸੋਨਾ ਰਖ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਦੇਸੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਪਟੀ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਹਾ ਵਾਪਸ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੋਨਾ ਪਿਆ ਪਿਆ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਹਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਸੇ ਕਪਟੀ ਨੂੰ ਆਪ ਪ੍ਰਦੇਸ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਇਕਲੌਤਾ ਬਾਲ ਸਾਊ ਮਿੱਤਰ ਕੋਲ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਕਪਟੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਾਲ ਵਾਪਸ ਮੰਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਊ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਬਾਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਪਟੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਾਊ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੋਨਾ ਲੋਹਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਪਟੀ ਬੜਾ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਗਿਆ।

(ੳ-159) **ਊਦੀਆਂ ਕਸੁੰਭੀਆਂ ਚੋਲੀਆਂ :**

ਚੁਮਾਸੇ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ-ਗੀਤ 'ਊਦੀਆਂ ਕਸੁੰਭੀਆਂ ਚੋਲੀਆਂ' ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਮਨੋਭਾਵ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਤਰਦੀਆਂ ਰੰਗਾ-ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :—

ਊਦੀਆਂ ਕਸੁੰਭੀਆਂ ਚੋਲੀਆਂ
ਨੀ ਸੁਣ ਮਾਏ ਮੇਰੀਏ
ਰੰਗ ਰੰਗਾ ਕੇ ਭੇਜ ਨੀ
ਚੁਮਾਸਾ ਸਾਵਣ ਆ ਗਿਆ।
ਕੀਕਣ ਘਲਾਂ ਚੋਲੀਆਂ
ਨੀ ਸੁਣ ਧੀਏ ਮੇਰੀਏ
ਤੇਰਾ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਦੂਰ
ਕਿ ਸਾਵਣ ਆ ਗਿਆ। (ਵੇਖੋ : ਚੁਮਾਸਾ)

(ੳ-160) **ਊਦੀ ਨਗਰੀ :**

ਰਸਾਲੂ ਮਾਹਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਜਿਥੇ ਰਸਾਲੂ ਨੇ ਰਾਖ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਮਾਨਿਕਪੁਰ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਹੈ; ਅਤੇ ਕਈ ਮਾਣਕਿਆਲੇ ਨਾਲ। ਮਾਣਕਿਆਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਚੌਦਾਂ ਕੁ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਮਾਨਿਕ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਉਂ ਮਾਨਿਕਪੁਰ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਨੇ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਤ ਰਾਖ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। (ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਸਾਹਿੱਤ, ਪੰਨਾ 102) ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਘਮ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਦੇ ਸੱਤਾਂ ਰਾਖ਼ਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਬੋਧ ਜਾਤਕਾ ਦੀ ਉਸ ਕਥਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਕਯ (ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ) ਨੇ ਕਿਸੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਸੱਤ ਭੁਖੇ ਬਾਘ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹਿਊਨ ਸਾਂਗ ਇਸ ਬੋਧੀ-ਕਥਾ ਦਾ ਸਥੱਲ ਤਖ਼ਸ਼ਿਲਾ ਤੋਂ 33-34 ਮੀਲ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਲ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਮਾਣਕਿਆਲਾ ਤਖ਼ਸ਼ਿਲਾ ਤੋਂ ਠੀਕ ਇਤਨੀ ਹੀ ਦੂਰੀ ਉਤੇ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਮਾਣਕਿਆਲਾ)

ਊਦੀ ਨਗਰੀ ਰਾਜੇ ਹੋਡੀ ਦੇ ਰਾਜ ਖੇਤਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਊਦੀ ਸ਼ਬਦ 'ਹੋਡੀ' ਦਾ ਹੀ ਵਿਕ੍ਰਤ ਰੂਪ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਹੋਡੀ)

ਊਦੀ ਨਗਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਈ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਟੱਪਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

ਊਦੀ ਨਗਰੀ ਛਲੀਆ ਆਇਆ
ਛਲਸੀ, ਪਰ ਛਲਾਸੀ ਨਹੀਂ।

ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਊਦੀ ਨਗਰੀ ਦੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਛਲੀਏ ਸਨ। (ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਸਾਹਿੱਤ, ਪੰਨਾ 642)

(ੳ-161) **ਊਧੋ :**

ਇਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ; ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਯਾਦਵ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸਤਯਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦੇਵ ਭਾਗ ਯਾਦਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉਪੰਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਰਮ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ ਤੋਂ ਨੀਤੀ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸਿਖਿਆ ਸੀ।

ਊਧੋ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਊਧੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀ ਸੁਰਤ ਤਕ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ। ਊਧੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਊਧੋ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਹੋਏ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਅਤੇ ਮਾਲਾ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੀ ਊਧੋ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਾਗਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਊਧੋ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਚਲੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਊਧੋ ਹੀ ਮੇਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਰਤੀ ਭਰ ਵੀ ਘਟ ਨਹੀਂ।" (ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ 2,79)

ਕੰਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਥਰਾ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੋਕੁਲ ਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗੋਕੁਲ ਆਉਣ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜੇ। ਉਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਊਧੋ ਨੂੰ ਹੀ ਰਾਧਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਮਥਰਾ ਤੋਂ ਗੋਕੁਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਵੈਵਰਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਊਧੋ ਨੂੰ ਗੋਕੁਲ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਰਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਦੀ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਬੜੀ ਤੀਬਰ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਧਨੀ ਰਾਮ 'ਚਾਤ੍ਰਿਕ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਰਾਧਾ ਸੰਦੇਸ਼' ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ :—

"ਊਧੋ ! ਕਾਹਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਸਾਨੂੰ,
ਕਾਹਨੂੰ ਚਿਣਗ ਚੁਆਤੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਨੀ ।"

ਊਧੋ ਉਦੋਂ ਰਾਧਾ ਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਰਾਗ ਵੇਖ ਕੇ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਰਾਧਾ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਲਗਾਂਦਿਆਂ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਗੋਪੀਆਂ ਦੀ ਚਰਨ ਛੁਹ ਨਾਲ ਪਾਵਨ ਹੋਏ ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵੇਲ, ਝਾੜੀ ਜਾਂ ਬੂਟੀ ਬਣੇ । ਊਧੋ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨ ਬਦਰਿਕਾ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ ।

(ੳ-162) ਓਅੰ :

ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਉੱਚਾਰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਓਮ ਦਾ ਹੀ ਹੈ । ਓਮ, ਤਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ੳ, ਅ, ਮ ਦੇ ਜੋੜ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ । ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ; ਇਸੇ ਲਈ ਓਅੰ ਤ੍ਰੈਮੂਰਤੀ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਓਮ) ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਓਅੰ' ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਪ ਨਾਲ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਓਅੰ ਨੂੰ ਓਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਇਹ ਅੱਖਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ 'ਅਵ' ਧਾਤੂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਓਅੰ ਸ਼ਬਦ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਮੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ (ਪੰਨਾ 16) ਅਨੁਸਾਰ 'ਓਅੰ ਸ਼ਬਦ ਸਭ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ।

'ਓਅੰ' ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਧੁਨੀ ਵੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਧੁਨੀ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ । ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਤਾ ਸਦਕਾ ਵਰਣਮਾਲਾ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਾਵਿ 'ਓਅੰ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚੱਲੀ। ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਬਾਵਨ-ਅੱਖਰੀਆਂ 'ਓਅੰ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਵਹੀਆਂ ਖਾਤਿਆਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ 'ਓਅੰ ਨਮੋ' ਜਾਂ 'ਉਨਮੋ' ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ । ਜੋ 'ਓਅੰ' ਅਤੇ 'ਨਮੋ' ਦਾ ਸਮਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ : ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ, ਜੋ ਸਭ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ ।

(ੳ-163) ਓਅੰਕਾਰ (ਓਂਕਾਰ) :

(1) ਪਰਮ ਸਤਿ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧਿਕ; ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਓਅੰ ਤੇ ਕਾਰ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਓਅੰ, ਓਮ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਕਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਓਅੰ ਹੈ। ਭਾਵ ਓਅੰ ਆਪਣੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਉਹੀ ਜਗਤ ਦਾ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਹੇਤੂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਓਅੰਕਾਰ ਹੋਇਆ ।

ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਾਰ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪਿਛੇਤਰ ਹੈ ਜੋ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਖ਼ਰ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਪਣ, 1,44) ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ : 'ਇਕ ਰਸ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।' ਸੋ ਓਅਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਰਸ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ।

ਓਅਕਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਧੁਨੀ ਦਾ ਵੀ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇ ਇਸੇ ਧੁਨੀ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ –

ਪ੍ਰਿਥਮ ਕਾਲ ਜਬ ਕਰਾ ਪਸਾਰਾ
ਓਅੰਕਾਰ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ੍ਰਿ ਉਪਾਰਾ ॥
(ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ)

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ 'ਏਕੇ' ਦਾ ਅੰਕ, ਪਰਮ ਸਤਾ ਦੀ ਅਦ੍ਵੈਤ ਹੋਂਦ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ :—

ਉਅੰਕਾਰ ਏਕੋ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ।
(ਕਾਨੜਾ ਮ: ੪)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਓਅੰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਰਮ ਸਤਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ । ਉਹੋ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰਵਿ ਰਿਹਾ ਹੈ :—

ਓਅੰਕਾਰਿ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਈ ।
(ਮਾਰੂ ਸੋਹਲੇ ਮ: ੩)

ਓਅੰਕਾਰ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਣਵ' ਅੱਖਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਪ੍ਰਣਵੋ ਆਦਿ ਏਕੰਕਾਰਾ ।
(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ)

ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਾਰ ਤਤ੍ਵ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਇਸੇ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਬੋਧਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਪੂਜਾ ਪਾਠ, ਸਿਮਰਣ, ਜਾਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੧ ਓਅੰਕਾਰ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਧੁਨੀ ਦਾ ਉੱਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਓਅੰਕਾਰ ਨੂੰ ਏਕਾਖਸ਼ਰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਮੰਡੂਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਅਥਵਾ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਸਤਿ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਧਰ ਅਰਣੀ ਅਤੇ ਓਅੰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਤਰ ਅਰਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਮੰਥਨ ਰੂਪ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦਿਵਯ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਜੋਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ 2, 248)

ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ ਸਭ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸਿੱਖ ੧ ਓ ਜਾਂ ਪੂਰਾ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਕਿਸੇ ਪਰਚੀ ਉਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਪਿਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ; ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖ-ਪੀੜਾ ਘਟਦੀ ਤੇ ਰੋਗੀ ਛੇਤੀ ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਜਾਂ ਕਈ ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੜਕਾ ਜੰਮਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਬੱਚੇ ਦੀ ਬਦਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਚੋਲੇ ਉਤੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ੧ ਓ ਉਲੀਕ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

(2) ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤੀਰਥ ਜੋ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਨਿਮਾੜ ਵਿਚ ਨਰਬਦਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 'ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ।

(3) ਬਾਰਾਂ ਮਹਾਂ ਲਿੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਓਅੰਕਾਰ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਲਿੰਗ)

(ੳ-164) ਓਕਣਾ :

ਹੱਥ ਦੀ ਓਕ (ਬੁਕ) ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪਿਤ੍ਰ ਨਮਿਤ ਚੁਲੀਆਂ ਭਰਨੀਆਂ। (ਵੇਖੋ : ਚੁਲੀਆਂ ਭਰਨੀਆਂ)

(ੳ-165) ਓਹਰੀ :

ਖੱਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ। ਸ਼ਰੀਣਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਓਹਰੀਆਂ ਦੇ ਰੀਤ ਰਵਾਜ ਸ਼ਰੀਣਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਸ਼ਰੀਣ)

(ੳ-166) ਓਗਰਾ :

ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਣਕ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੀਹ ਕੇ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਵਰਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਸੇ ਬੂਟੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ

ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨ ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਖਾਧਾ। ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਰਤ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਓਗਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਸੋ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਕੇ ਓਗਰੇ ਨਾਲ ਵਰਤ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਓਗਰਾ ਪਵਿੱਤਰ ਪਦਾਰਥ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਓਗਰੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅੰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

(ੳ-167) ਓਝਾ :

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਦੇ ਠਾਕੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਕਾਲੇ ਜਾਦੂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਅਤੇ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਆਦਿ ਕਰੂਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਤੇ ਵਸੀਕਾਰ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਓਝੇ ਦੇ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰ ਕੇ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਉਤੇ ਵਸੀਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਲਸਰੂਪ ਪ੍ਰੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਓਝੇ ਆਪਣੀ ਬਹੁਤੀ ਕਿਰਿਆ ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਧਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿਆਣਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਓਝੇ ਮਰਘਟ ਉਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਰ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚਿਲੇ ਕਟਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੰਮੀ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਰਲ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਸਮਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਭੈ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦੇ ਨਿਰਾਦਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਓਝੇ ਕਈ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਵੀ ਮੰਤ੍ਰ, ਤੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਜੰਤ੍ਰ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਪਕੜ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਤ ਦਾ ਸਾਇਆ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਓਝੇ ਕੁਝ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੋਗੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਨਾ ਪਏ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੀਮਾਰੀ ਫੈਲ ਜਾਵੇ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਸੱਪ ਡੰਗ ਜਾਵੇ ਆਦਿ, ਤਾਂ ਓਝੇ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਉਪਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ੳ-168) ਓਟਲੀ :

ਉਹ ਰਕਮ ਜੋ ਵੱਟੇ ਸੱਟੇ ਜਾਂ ਦੁਆਠੀ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਵਜੋਂ ਉਦੋਂ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਧਿਰ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਤਾਂ ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਦੀ ਬਾਲੜੀ ਉਮਰ ਦੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਵਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਆਠੀ ਵਿਆਹ ਵਿਚ, ਜੇ ਇਕ ਧਿਰ ਦੀ ਧੀ ਭੈਣ ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਧੀ ਬਾਲੜੀ ਉਮਰ ਦੀ ਤਾਂ ਜਵਾਨ ਧੀ ਭੈਣ ਵਾਲਾ ਦੂਜੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਵਜੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਰਕਮ ਨੂੰ 'ਓਟਲੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ੳ-169) ਓਡ :

ਇਕ ਟਪਰੀਵਾਸ ਕਬੀਲਾ; ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਓਡਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਸਥਾਨ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਓਡਾਸਪੁਰ ਸੀ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਚਲੇ ਆਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਦੇਸ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ 'ਓਡ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ।

ਓਡ ਆਪਣਾ ਪਿਛਾ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਜਾਂ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। (ਗਲਾਸਰੀ. 3,175) ਅਨੁਸਾਰ ਓਡਾਂ ਦਾ ਵਡਿਕਾ ਭਾਗੀਰਥ ਸੀ ਜੋ ਕਦੇ ਇਕ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੀਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਨਵਾਂ ਖੂਹ ਪੁਟਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਖੂਹ ਪੁਟਦਿਆਂ ਪੁਟਦਿਆਂ ਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਓਡਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਗੀਰਥ ਅੱਜ ਤਕ ਪਤਾਲ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜੀਵਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਥੋਂ ਹੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਗੀਰਥ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਓਡਾਂ ਨੇ ਉੱਨ ਪਹਿਨਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਓਡ ਇਸੇ ਵਡਿਕੇ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਉੱਨ ਦਾ ਘਟੋ ਘਟ ਇਕ ਕਪੜਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਓਡ ਵੀ ਮੁਰਦੇ ਦਾ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦਬਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦਬੇ ਓਡੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਭਾਗੀਰਥ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਪਾਪ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਓਡਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਬੜੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਮੁਰਦੇ ਅਮਾਨਤ ਵਜੋਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਿੰਨ-ਭੂਤ ਚੰਮੜਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਪਿਆਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਅਚਾਨਕ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਅਮਾਨਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਦੱਬ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਦੱਬਣ ਵੇਲੇ ਓਡੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਹੇ ਧਰਤੀ ਮਾਂ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੁਰਦਾ ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਇੰਨੇ ਦਿਨਾਂ, ਮਹੀਨਿਆਂ ਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਅਮਾਨਤ ਰਖਿਆ ਹੈ।' ਜਦੋਂ ਅਮਾਨਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਕਫ਼ਨ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਫਿਰ ਦੱਬ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਸਮੇਂ ਓਡੇ ਰੋਂਦੇ ਪਿਟਦੇ ਅਤੇ ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਮੜ੍ਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਓਡਾਂ ਦਾ ਵਡਿਕਾ ਭਾਗੀਰਥ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਗੀਰਥ ਰਾਜੇ ਸਗਰ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਪਿਲ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਕਰੋਧ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਭਸਮ ਹੋਏ ਰਾਜੇ ਸਗਰ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਦਾ ਆਕਾਸ਼ ਗੰਗਾ ਦੇ ਦੈਵੀ ਜਲ ਦੁਆਰਾ ਉੱਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਕੇ ਗੰਗਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਭਾਗੀਰਥ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਭਾਗੀਰਥੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। (ਵੇਖੋ : ਭਾਗੀਰਥ)

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਓਡੇ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਲਾਇਲਪੁਰ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਲਾਹੀਵਾਲ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਉਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ, ਪਰ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ। ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਵਾਸ, ਮਿਉਂਦ, ਅਕਾਂਵਾਲੀ, ਜਮਾਲਪੁਰ, ਸ਼ਕਰਪੁਰ, ਮੂਸਾ ਖੇੜਾ, ਜਾਖਲ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਘਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਟ ਕਪੂਰਾ, ਬਠਿੰਡਾ, ਮਾਨਸਾ, ਬੁਢਲਾਡਾ, ਰਾਜਪੁਰਾ, ਮੌੜ ਮੰਡੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਓਡ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮੋਮੀ ਅਨੁਸਾਰ ਓਡ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। (1) ਟਪਰੀਵਾਸੀ ਓਡ : ਜੋ ਲੰਮੇ ਕਾਲੇ ਝੱਗੇ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਪਾਲਦੇ, ਉੱਨ ਵੇਚਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡ ਕੇ ਪੇਟ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਪੰਦਰਵਾੜੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਸੇ ਇਕ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦੇ। (2) ਵਹਿਣੀਆਂ ਵਾਲੇ ਓਡ : ਇਹ ਖੋਤੇ ਪਾਲਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਮਿੱਟੀ ਢੋਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਲਮ ਚੋੜ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (3) ਭੇਚਰ :

ਇਹ ਓਡ ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਤੇ ਮੱਝਾਂ ਗਾਵਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਲਿਜਾ ਕੇ ਵੇਚਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤੇ ਓਡ ਖੂਹ ਖੋਦਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਲਾ ਵਿਚ ਉਹ ਇਤਨੇ ਨਿਪੁੰਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਰੋੜੇ ਨੂੰ ਸੁੰਘ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਦਸ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਕਿਤਨੀ ਡੂੰਘਾਈ ਉਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਿੱਠਾ ਹੈ ਜਾਂ ਖਾਰਾ। ਕੁਝ ਓਡ ਪੁਰਾਣੇ ਦੱਬੇ ਖੂਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਓਡਾਂ ਨੂੰ 'ਸੇਂਘਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਜਿਉ ਓਡਾ ਕੂਪੁ ਗੁਹਜ ਖਿਨ ਕਾਢੇ ਤਿਉ ਸਤਿਗੁਰਿ ਵਸਤੁ ਲਹਾਈਐ' (ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਮ: ੫) ਵਿਚ ਓਡਿਆਂ ਦੀ ਇਸੇ ਸਿਫ਼ਤ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

ਓਡ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਬੜੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਓਡਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਵਰ ਆਪਣੇ ਗੋਡੇ ਨਾਲ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਗੋਡਾ ਛੁਹਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੀ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਚੰਦਨਹਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਛੜੀ ਨਾਲ ਛੁਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਗਲਾਸਰੀ. 3,176)

ਓਡਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਵਿਆਹ ਆਮੋ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਵਟਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਸੰਜੋਗ ਨਾ ਲਭੇ ਤਾਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵਟ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ 'ਰੀਤ ਲੈਣੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਦਾਜ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਰ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਵਰੀ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਨਹੀਂ ਢੋਂਦੇ।

ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਸਮਾਂ — ਵੱਟਣਾ ਮਲਣਾ, ਮਹਿੰਦੀ ਲਾਉਣਾ, ਗਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹਣਾ, ਮੌਚੀ ਖੋਲ੍ਹਣਾ, ਸਿਹਰਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਢੁਕਣਾ, ਲਾੜੇ ਦਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਦੀ ਛੜੀ ਜਾਂ ਕਿਰਪਾਨ ਰਖਣਾ, ਫੇਰੇ ਲੈਣੇ ਆਦਿ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਵੇਦੀ ਦੁਆਲੇ ਪੰਡਤ ਸੱਤ ਲਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਲਾਂ ਵੇਲੇ ਕੰਨਿਆਂ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਲਾਵਾਂ ਵੇਲੇ ਵਰ।

ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ। ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਲਾਵਾਂ ਫੇਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜੋੜੀ ਦੇ ਗੋਡੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਰਸਾ ਵਲ ਕੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਕੜੀ ਰਖ ਕੇ ਗੋਡਾ ਭਿੜਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਬਸ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬੱਚਾ ਜਣਨ ਵੇਲੇ ਓਡ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਅਤੇ ਬਦ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਕਈ ਰੱਖਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮੰਜੇ ਨਾਲ ਜੰਦਰਾ ਬੰਨ੍ਹਣਾ, ਦਾਣੇ ਤੇ ਜਲ ਰਖਣਾ ਆਦਿ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਦਾਣੇ ਪਰੋ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਲ ਥੋਮ ਦੀਆਂ ਤੁਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਪਾਰੀਆਂ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ।

ਓਡਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਵਧਰੇ ਲੋਕ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ — ਸ਼ਿਵ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਸਥਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੱਬਰਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਾਰ ਪੂਜਦੇ ਅਤੇ ਖ਼ਾਨਗਾਹੀਂ ਦੀਵਾ ਵੀ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵੀਰਵਾਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਢੋਲ ਵਜਾ ਕੇ ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੌਂਕੀਆਂ ਭਰਦੇ ਅਤੇ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਣਕ ਦੇ ਦਾਣੇ ਸੁਟ ਕੇ ਪੁੱਛਾਂ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। (ਖੋਜ ਦਰਪਣ) ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੀ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਹੋਰ ਜੁਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਗੁਪਤ (ਚੋਰ) ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰਵਾਜ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੁਝ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਏ ਹਨ :—

ਉਤਲੇ ਦੁਪੱਟਿਆਂ ਲਾਵਾਂ ਗੋਟਾ,
ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾ ਬਣ ਕੇ ਬਲੋਚਾ।
ਉਤਲੇ ਦੁਪੱਟਿਆਂ ਲਾਵਾਂ ਕਿੰਗਰੀ,
ਔਹ ਪਈ ਜਾਂਦੀ ਨਾਜ਼ਕ ਜਿੰਦੜੀ।

ਪਰ ਕੁਝ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਡੋਲੀ ਦੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇ ਕੁਝ ਗੀਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ :—

ਮੇਰੀ ਡੋਲੀ ਨੂੰ ਪੈ ਗਏ ਰਸੇ
ਨੀ ਮਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ
ਲੈ ਚੱਈ ਜਾਂਦੇ ਬਧੀ ਕਮਲੇ, ਨੀ...

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ :—
(1) ਗਲਾਸਰੀ (2) ਖੋਜ ਦਰਪਣ ਜੁਲਾਈ 1974

(ੳ-170) ਓਪਤੀ :

ਗਊ ਦੇ ਮੁਖ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਇਕ ਥੈਲੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਾਲਾ ਫੇਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੋਮੁਖੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਗੋਮੁਖੀ)

(ੳ-171) ਓਪਰਾ :

ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਥਵਾ ਜੋ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਜਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਓਪਰਾ' ਜਾਂ 'ਓਬੜ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਓਪਰਿਆਂ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ ਦਸਤੂਰ ਨਹੀਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਦੇ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ, ਉਥੇ ਤੀਵੀਆਂ ਓਪਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜੇ ਮਜਬੂਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣਾ ਪੈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਰਤਾ ਕੁ ਪੱਲਾ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਦੀਆਂ ਓਪਰੇ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪਸਿੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ।

ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਜਾਂ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਓਪਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਜੇ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਕੁੜੀ ਜਚ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ-172) ਓਮ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਪਾਵਨ ਧੁਨੀ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਓਮ ਦਾ ਮੂਲ ਧਾਤੂ 'ਅਵ' ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ : ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਫੈਲਣਾ ਆਦਿ।

ਓਮ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਦਿਮ-ਧੁਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਆਰੀਆ ਇਕ ਸੱਭਿਅਕ ਜਾਤੀ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਇਹ ਧੁਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੀ। ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ 'ਓਮ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ' ਤੇ 'ਓਮ ਸਰਵਯ' ਆਦਿ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਓਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਨਿਸਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਐਤਰਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬਲੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਹੋਤਰ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਰਿਚਾਂ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਅਧਵਰਜ 'ਓਮ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਉਚਾਰਦਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਹੋਤਰ ਗਾਥਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤਾਂ ਉਹ 'ਤਥਾ' ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਓਮ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤਵ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਐਤਰਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਗਈ। ਐਤਰਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨ ਧੁਨੀਆਂ ੳ, ਅ, ਮ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਧੁਨੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਯਾਹ੍ਰਤੀਆਂ ਭੂਹ,

ਭਵਾਹ ਅਤੇ ਸਵਰ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਰਿਗ ਵੇਦ, ਯਜੁਰ ਵੇਦ ਤੇ ਸਾਮ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਵਾਚਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਗਨੀ, ਵਾਯੂ, ਆਦਿਤਯ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਇਹੋ ਤਿੰਨੋਂ ਦੇਵਤੇ ਭੂਮੀ, ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਤੇ ਪਵਨ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ ਪਸਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓਮ ਦੀ ਧੁਨੀ ਤਿੰਨਾਂ ਵੇਦਾਂ, ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਾਚਕ ਹੈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ। ਮੰਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਓਮ ਸ਼ਬਦ ਓ, ਅ, ਮ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੋ ਧੁਨੀਆਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਜਾਗ੍ਰਤ, ਸੁਪਨ ਤੇ ਸ਼ਖੋਪਤ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਵਾਚਕ ਹਨ। ਸੋ 'ਓਮ' ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਸਾਰ-ਤੱਤਵ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਤਿੰਨਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਓਮ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਓਮ ਉਸ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵੀ ਵਾਚਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਦੋਵੇਂ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਓਅੰ ਆਦਿ ਰੂਪੇ, ਅਨਾਦਿ ਸਰੂਪੇ। (ਜਾਪੁ)

ਪ੍ਰਾਣਵ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਓਮ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦੋ ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂਗਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਓਮ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਜਲ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ। ਦੂਜੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਦੇ ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਤੇ ਤਾਰੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਤੀਜਾ ਸ਼ਬਦਾਂਗ ਜੋ ਓ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਹੀ ਲੰਮਾ ਉਚਾਰਨ ਸੀ, ਨਾਲ ਭੂਮੀ, ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਤੇ ਆਕਾਸ਼, ਅੱਗ, ਪਵਨ ਤੇ ਸੂਰਜ, ਤਿੰਨ ਵੇਦ, ਤਿੰਨ ਵਯਾੜਤੀਆਂ, ਤਿੰਨ ਛੰਦ, ਗਾਇਤਰੀ, ਤ੍ਰੀਸਤੁਭ ਤੇ ਜਗਤੀ ਆਦਿ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ। ਮੈਤਰੇਯੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਓਮ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸਾਰ-ਤੱਤਵ ਹੈ।

ਓਮ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਧੁਨੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਧੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਵਨ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਇਸੇ ਧੁਨੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਓਮ ਤ੍ਰੈਮੂਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਵਰ ਓ, ਅ, ਮ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਸੁਭਾਵ — ਉਤਪੱਤੀ, ਪਾਲਨਾ ਅਤੇ ਸੰਘਾਰ ਦੇ ਵਾਚਕ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਤੇ ਓਮ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਾਲਦਾ ਪੋਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਹੈ — 'ਓ' ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦਾ 'ਅ' ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਤੇ 'ਮ' ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ।

ਓਮ ਦਾ ਜਾਪ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਰਹੱਸਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਓਮ ਵੇਦ ਦੇ ਬਿਛ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਫਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਜਾਪ ਦੀ ਵੇਦ ਪਾਠ ਜਿਤਨੀ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਿਕ ਸੂਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਓਮ ਦਾ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰ ਜਾਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਓਮ ਦੇ ਜਾਪ ਨਾਲ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਤੇ ਬਦਰੂਹਾਂ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੀਆਂ। ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਓਮ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ ਓਮ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਤੇ ਜੰਤਰ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਓਮ ਦੀ ਧੁਨੀ ਤੇ ਲਿਖਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਓ-173) ਓੜ੍ਹਨੀ :

ਤੀਵੀਆਂ ਦਾ ਸਿਰ ਉਪਰ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਕਪੜਾ; ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ (ਪੰਜਾਬ, 107) ਓੜ੍ਹਨੀ ਸਿਰ ਉਤੇ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸੱਜੀ ਕੰਨੀ ਛਾਤੀ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਘੱਗਰੀ ਵਿਚ ਟੰਗ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਓੜ੍ਹਨੀ ਦੀ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਕੰਨੀ ਨਾਲ ਜ਼ੰਜੀਰੀ ਵਿਚ ਘੁੰਗਰੂ ਪਰੋ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਘੁੰਡ ਬਣ ਕੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਓ-174) ਓਮਾ .

(1) ਇਕ ਦੇਵੀ; ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪਤਨੀ; ਓਮਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਓਮਾ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਸੱਤੀ ਦਾ ਹੀ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਸੱਤੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਅਨਾਦਰੀ ਨਾ ਸਹਾਰ ਸਕੀ ਅਤੇ ਯੱਗ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਸੜ ਕੇ ਭਸਮ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਿਵ ਸੱਤੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਸੱਤੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਜਰੀ ਨਾ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਓਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਓਮਾ ਨੂੰ ਪਾਰਬਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਨਾਂ ਵੀ ਹਨ — ਅੰਬਿਕਾ, ਈਸ਼ਵਰੀ, ਗੌਰੀ, ਗਿਰਜਾ, ਮਾਯਾ, ਭਵਾਨੀ, ਚੰਡਿਕਾ।

ਓਮਾ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਯੁਵਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਲਈ ਅਤੁੱਟ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਓਮਾ ਸ਼ਿਵ ਨਾਗੀ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਕਰੜੀ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ। ਓਮਾ ਨੇ ਕਈ ਵਰਤ ਰਖੇ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿਤੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਓਮਾ ਇਕ ਲਤ ਦੇ ਭਾਰ ਖੜੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਓਮਾ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਿਵ ਲਈ ਇਤਨੇ ਕਸ਼ਟ ਕਿਉਂ ਸਹਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਤਾਂ ਬੜਾ ਕਰੂਪ, ਦਲਿਦ੍ਰੀ, ਨਸ਼ਈ ਅਤੇ ਮਰਘਟ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੈ; ਪਰ ਓਮਾ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ ਝਗੜਨ ਲੱਗੀ। ਸੋ, ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਓਮਾ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਓਮਾ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪਈ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਓਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਵਸਣ ਲੱਗੇ।

ਕੁਮਾਰ ਸੰਭਵ ਅਨੁਸਾਰ ਓਮਾ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਹਿਮਾਵਤ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਓਮਾ ਘੋਰ ਤਪ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਧੀ ਲਗਾਈ ਬੈਠੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : ਓ (ਘੋਰ ਤਪ) ਮਾ (ਮਤ ਕਰ), ਭਾਵ ਇਤਨੀ ਕਠੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਨਾ ਕਰ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਓਮਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ।

(2) ਕਾਲਕਾ ਪੁਰਾਣ (52-53 ਅਧਿਆਇ) ਅਨੁਸਾਰ ਚੌਂਸਠ ਜੋਗਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ।

(ਓ-175) ਓਮਾ ਪਤੀ :

ਓਮਾ ਦਾ ਪਤੀ, ਭਾਵ ਸ਼ਿਵ ਜੀ (ਵੇਖੋ : ਸ਼ਿਵ)।

(ਅ-1) ਅ (ਐੜਾ) :

ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸੁਰ ਅੱਖਰ, ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ੳ' ਅੱਖਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਅ' ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿਚ 'ਅ' ਨੂੰ 'ੳ' ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

'ਅ' ਅੱਖਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਾਵਨ ਧੁਨੀਆਂ — 'ੳ', 'ਅ', 'ਮ', ਜੋ ਮਿਲ ਕੇ 'ਓਮ' ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। 'ਅ' ਅੱਖਰ ਅਗਨ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਵੀ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (18) ਅਨੁਸਾਰ 'ਅ' ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਇੰਦਰ, ਪਵਨ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਵੀ ਕਰਵਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-2) ਅਉਹੇਰਨ (ਅਵਹੇਰਨ) :

ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਦੀ ਇਕ ਰਸਮ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬਦਚਲਨੀ ਕਰ ਕੇ ਤਿਆਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਚੁੰਨੀ ਉਤਾਰ ਕੇ ਫਾੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕਰ ਕੇ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਅਉਹੇਰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। "ਖਸਮਿ ਦੁਹਾਗਣ ਤਜਿ ਅਉਹੇਰੀ।" ਗੋਂਡ ਕਬੀਰ।

(ਅ-3) ਅਉਘੜ :

ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕਾ; (ਵੇਖੋ : ਅਘੋਰ ਪੰਥ)।

(ਅ-4) ਅਉਲ :

ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ। (ਵੇਖੋ : ਜੱਟ)

(ਅ-5) ਅਉਲੀਆ :

'ਵਲੀ' ਦਾ ਬਹੁ ਵਚਨ; ਰੱਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਗ਼ੈਬ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ। (ਵੇਖੋ : ਵਲੀ)

(ਅ-6) ਅਸਹਾਬੇ ਕਹਫ਼ :

ਰੋਮ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਕੀਆਨੂਸ ਨੇ ਜਦੋਂ ਖ਼ੁਦਾਈ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸੱਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਸੱਤੇ ਸੰਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਹਿਰ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚ ਜਾ ਛੁਪੇ। ਗੁਫ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜਦਿਆਂ ਸਾਰ ਗੁਫ਼ਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਝਟ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਹ ਸੱਤੇ ਸੰਤ ਗੁਫਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਕੇ ਲੰਮੀ ਨੀਂਦਰ ਸੌਂ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਜਾਗੇ ਤਾਂ ਕਈ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਬਦਲ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੰਤ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਕੁਝ ਪਦਾਰਥ ਖ਼ਰੀਦਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਛੁਹੰਦੇ ਸਾਰ ਗੁਫਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਸੰਤ ਕੋਲ ਪੁਰਾਣੇ, ਸਿੱਕੇ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਫੜ ਲਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਧਰੋਂ ਦਬਿਆ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੱਭਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪੁੱਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਉਸ ਸੰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਫਾ ਵਲ ਗਏ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਸੰਤ ਗੁਫ਼ਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਗੁਫਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਇਕਦਮ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬਾਹਰ ਹੀ ਖੜੇ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿ ਗਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ 'ਅਸਹਾਬੇ ਕਹਫ਼' ਅਥਵਾ 'ਗੁਫਾ ਦੇ ਲੋਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਤ ਕਿਆਮਤ ਤਕ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ।

ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਲੋਕ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਖੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਇਕ ਕੁੱਤਾ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕੁੱਤੇ ਉਤੇ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਲਾ ਦੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਹੋ ਗਈ। 'ਵਤ ਸਗ ਅਸਹਾਬ ਦੀ ਬਾਰੀ, ਹੋਇਆ ਫ਼ਜ਼ਲ ਇਲਾਹੋਂ' — ਹਾਫ਼ਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ।

(ਅ-7) ਅਸਕਾਤ :

ਮਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ। ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦੱਬਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਮੁੱਲਾਂ ਇਕ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਲੂਣ, ਅੰਨ, ਮਠਿਆਈ ਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਆਦਿ ਧਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੱਲਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੱਲਾ ਉਹੋ ਗੱਲ ਅਗਲੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦਸਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਮੁਲਾਣੇ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੱਡਾ ਮੁਲਾਣੋ ਕੁਰਾਨ ਅੱਗੇ ਪਏ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਤੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਰੁਪਏ ਵੀ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਗੁਨਾਹ ਮਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਡਾ ਮੁਲਾਣਾ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-8) ਅਸ਼ਟ ਸਾਖੀ :

ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਲਈ, ਅੱਠ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠਾਂ ਦਾ ਸਾਮੂਹਿਕ ਨਾਉਂ ਅਸ਼ਟ ਸਾਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ — ਸੂਰਜ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਧ੍ਰੂ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਅਗਨੀ, ਪਵਨ, ਪ੍ਰਤਯੁਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਸ"। ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਸਾਖੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ :—

'ਤਬ ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਭੁ ਅਸਟ ਬਨਾਏ।
ਸਾਖ ਨਮਿਤ ਦੇਬੇ ਠਹਿਰਾਏ

ਤੇ ਕਹੈਂ ਕਰੋ ਹਮਾਰੀ ਪੂਜਾ
ਹਮ ਬਿਨ ਅਪਰ ਨਾ ਠਾਕੁਰ ਦੂਜਾ ।'

(ਅ-9) **ਅਸ਼ਟ ਸਿੱਧੀਆਂ :**
ਯੋਗ, ਤਪ ਤੇ ਜਾਪ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੱਠ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ । ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ਅਠਾਰਾਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਠ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹਨ :— ਅਣਿਮਾ, ਮਹਿਮਾ, ਗਰਿਮਾ, ਲਘਿਮਾ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਪ੍ਰਾਕਾਮਯ, ਈਸ਼ਿਤਾ, ਵਸ਼ਿਤਾ । (ਵੇਖੋ : ਸਿੱਧੀਆਂ)

(ਅ-10) **ਅਸ਼ਟ ਗ੍ਰਹਿ :**
ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਨੌਵਾਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅੱਠ ਗ੍ਰਹਿ ਇਕੋ ਘਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਸ ਯੋਗ ਨੂੰ ਅਸ਼ਟ ਗ੍ਰਹਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਯੋਗ ਬੜਾ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਗ ਸਦਕਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੁਖ-ਦਲਿਦਰ ਫੈਲਦਾ, ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਘੋਰ ਯੁਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਅਸ਼ਟ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਂਯਗ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ-11) **ਅਸ਼ਟਪਦੀ :**
ਇਕ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਠ ਪਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੱਠੋ ਪਦੇ ਇਕੋ ਛੰਦ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਲਈ ਕੋਈ ਨਵੇਕਲਾ ਤੋਲ-ਤੁਕਾਂਤ ਨਿਸਚਤ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਅੱਠ ਪਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਹੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਦੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਚੌਪਈ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਦੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੰਦ ਵਿਚ। ਸੋ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਕਿਸੇ ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਪਦੇ)

(ਅ-12) **ਅਸ਼ਟ ਪ੍ਰਵਾਹ :**
ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਠ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਦੀਆਂ ਜੋ ਬੜੀਆਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਭ ਪਾਪ ਧੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਨਦੀਆਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹਨ :— ਸਰਸ੍ਵਤੀ, ਸ਼ਤਦ੍ਰਵ (ਸਤਲੁਜ), ਵਿਪਾਸ਼ਾ (ਬਿਆਸ), ਏਰਾਵਤੀ (ਰਾਵੀ). ਚੰਦ੍ਰਭਾਗਾ (ਝਨਾਂ),

(ਅ-13) **ਅਸ਼ਟ ਭੁਜੀ :**
ਅੱਠਾਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ; ਅੱਠਾਂ ਬਾਹਵਾਂ ਕਰ ਕੇ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਇਹ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ । ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਅੱਠਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਅੱਠ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਦੁਰਗਾ)

(ਅ-14) **ਅਸ਼ਟਮੀ :**
ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀ ਅਠਵੀਂ ਤਿਥ; ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪਖ ਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਵੈਸ਼ਨੋ ਇਸ ਤਿਥ ਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਕਲਿਆਨੀ ਮੰਨ ਕੇ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ ਨੂੰ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਜਨਮ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ)

(ਅ-15) **ਅਸ਼ਟ ਮੂਰਤਿ :**
ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਇਕ ਉਪਨਾਮ; ਭਵਿਸ਼ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ : ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜਲ, ਤੇਜ, ਵਾਯੂ, ਆਕਾਸ਼, ਯਜਮਾਨ, ਸੋਮ ਤੇ ਸੂਰਯ । ਸ਼ੈਵ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਤਤਵਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਮਹਾਂਸਾਕਾਰ ਪਿੰਡ ਤੋਂ, ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਅੱਠ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ :— ਸ਼ਿਵ, ਭੈਰਵ, ਸ੍ਰੀਕੰਠ, ਸਦਾਸ਼ਿਵ, ਈਸ਼ਵਰ, ਰੁਦ੍ਰ, ਵਿਸ਼ਣੂ, ਬ੍ਰਹਮਾ । (ਵੇਖੋ : ਸ਼ਿਵ)

(ਅ-16) **ਅਸ਼ਟ ਲੋਕ :**
ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਪਾਤਾਲ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਅੱਠ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ, ਗੰਧਰਵ ਤੇ ਅਸੁਰ ਆਦਿ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ :— ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ, ਪਿਤਰ ਲੋਕ, ਚੰਦਰ ਲੋਕ, ਇੰਦਰ ਲੋਕ, ਗੰਧਰਵ ਲੋਕ, ਰਾਖਸ਼ ਲੋਕ, ਯੱਖ ਲੋਕ ਤੇ ਪਿਸਾਚ ਲੋਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਂ ਅਸ਼ਟ ਲੋਕ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਲੋਕ)

(ਅ-17) **ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਪ੍ਰਣਾਮ :**
ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ — ਪੈਰ, ਗੋਡੇ, ਹੱਥ, ਛਾਤੀ, ਸਿਰ, ਬਾਣੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਰਸ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਣਾਮ। ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ (ਪੰਨਾ 52) ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪ੍ਰਣਾਮ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਪੈਰ, ਦੋ ਗੋਡੇ, ਦੋ ਹੱਥ, ਛਾਤੀ ਅਤੇ ਮਸਤਕ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਛੂਹਣ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਮ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਲੇਟ ਕੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਹਵਾਂ ਫੈਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦੀ ਜੈਕਾਰ ਬੁਲਾਂਦੇ ਹੋਏ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਹੱਥ ਪਹੁੰਚਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉਂਦੇ । ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤਕ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਪਹੁੰਚਦੇ । ਉਸ ਨਿਸ਼ਾਨ ਉਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਫਿਰ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੇਟ ਜਾਂਦੇ। ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਪ੍ਰਣਾਮ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੇ ਮੰਦਰ ਤਕ ਜਾਂਦੇ ਵੇਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਨੈਨਾਂ ਦੇਵੀ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਵੇਲੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਕਈ ਉਪਾਸ਼ਕ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਵੀ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।

(ਅ-18) **ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ :**
ਅੱਠਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਯੋਗ; ਪਤੰਜਲੀ ਰਿਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੱਤ ਤੇ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਨਿਰੋਧ ਦੇ ਅੱਠ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਮੂਹਿਕ ਨਾਂ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਅੰਗਾਂ (ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਨ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਤੇ ਪ੍ਰਤਯਾਹਾਰ) ਨੂੰ 'ਬਹਿਰੰਗ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ (ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ) ਨੂੰ 'ਅੰਤਰੰਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(1) ਯਮ : ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਜਮ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ — ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ, ਸੁੱਚਾ-ਵਿਹਾਰ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਤੇ ਅਪਰਗ੍ਰਹ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਆਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(2) ਨਿਯਮ : ਇਹ ਵੀ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ, ਸੰਤੋਖ, ਤਪ, ਜਪ (ਸ੍ਵਾਧਿਆਇ) ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਣੀਧਾਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

(3) ਆਸਨ : ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਥਿਰ ਰਖਣ ਲਈ ਬੈਠਣ ਦੀ ਵਿਧੀ । ਆਸਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚੌਰਾਸੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਆਸਨ)

(4) ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ : ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹ ਦੀ ਗਤੀ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਖਿਚਣਾ, ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਹਰ ਕਢਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਵਿਚ

ਸਥਿਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ।

(5) ਪ੍ਰਤਯਾਹਾਰ : ਇੰਦਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਵਰਜ ਕੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰਖਣਾ ਪ੍ਰਤਯਾਹਾਰ ਹੈ । ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬਿਰਤੀ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਚੀਨਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

(6) ਧਾਰਣਾ : ਮਨ ਤੇ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਧਾਰਣਾ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਨੱਕ ਦੀ ਤੂਰੀ ਜਾਂ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਉਤੇ ਚਿੱਤ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨਾ ।

(7) ਧਿਆਨ : ਜਦੋਂ ਬਿਰਤੀ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਵਲ ਨਾ ਖਿੰਡੇ । ਇਸ ਇਕਾਗਰ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਧਾਰਣਾ ਤੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਣਾ ਸਮੇਂ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਉਦੈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰਤਾ ਚਰਮ ਸੀਮਾਂ ਉਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

(8) ਸਮਾਧੀ : ਧਿਆਨ ਦੀ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਰਤੀ ਧੇਯ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਬੁਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਅੱਠਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ।

(ਅ-19) ਅਸ਼ਟਾਵਕ੍ਰ :

ਕਹੋਡ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਜੋ ਉਦੱਾਲਕ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਸੁਜਾਤਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ । ਇਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਅੱਠਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿੰਗਾ ਟੇਢਾ ਸੀ । ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਅਸ਼ਟਾਵਕ੍ਰ ਗਰਭ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕਹੋਡ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁਧ ਵੇਦ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਕਰ ਕੇ ਟੋਕ ਦਿਤਾ । ਪਿਤਾ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿੰਗੇ ਟੇਢੇ ਅੰਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ । ਫਲਸਰੂਪ ਜਦੋਂ ਇਹ ਜੰਮਿਆ ਤਾਂ ਇਹਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੱਠ ਅੰਗ ਵਿੰਗੇ ਸਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸ਼ਟਾਵਕ੍ਰ ਪੈ ਗਿਆ । ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗਰਭ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ, ਮਾਂ ਵਲੋਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਵਿਖਾਣ ਕਰ ਕੇ ਲਾਅਨਤਾਂ ਪਾਈਆਂ । ਪਿਉ ਨੇ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿੰਗਾ ਟੇਢਾ ਸਰੀਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ ।

ਬ੍ਰਹਮ ਵੈਵਰਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸ਼ਟਾਵਕ੍ਰ ਮੂਲ ਵਿਚ ਅਸਿਤ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇਵਲ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸੀ । ਇਕ ਵਾਰ ਦੇਵਲ ਗੰਧਮਾਦਨ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਤਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਰੰਭਾ ਅਪੱਛਰਾ ਉਧਰੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵੇਖ ਕੇ ਕਾਮਾਤੁਰ ਹੋ ਗਈ । ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਰੰਭਾ ਦੀ ਕਾਮ ਲੋਚਾ ਪੂਰੀ ਨਾ ਕੀਤੀ । ਅਪਮਾਨਤ ਰੰਭਾ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸਰੀਰ ਅੱਠਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿੰਗਾ ਟੇਢਾ ਤੇ ਕਰੂਪ ਹੋ ਜਾਏ । ਵਿੰਗੇ ਟੇਢੇ ਸਰੀਰ ਸਦਕਾ ਦੇਵਲ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸ਼ਟਾਵਕ੍ਰ ਪੈ ਗਿਆ । (ਵੇਖੋ : ਦੇਵਲ)

ਅਸ਼ਟਾਵਕ੍ਰ ਬੜਾ ਹੀ ਸੂਝਵਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਸੀ । ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਆਇਆ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸ ਹਾਰ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੋਹੜ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ । ਅਸ਼ਟਾਵਕ੍ਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕਹੋਡ ਨੂੰ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਹਾਰ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਨਦੀ ਵਿਚ ਡੁਬੋ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਅਸ਼ਟਾਵਕ੍ਰ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਜਿਤ ਕੀਤਾ । ਅਸ਼ਟਾਵਕ੍ਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਨਦੀ ਵਿਚ ਡੁਬੋਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਵਰੁਣ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬਾਦ ਕਰ ਕੇ ਹਾਰ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਅਸ਼ਟਾਵਕ੍ਰ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਕਹੋਡ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਜਿਊਂਦਾ ਬਾਹਰ ਕਢ ਲਿਆਂਦਾ ।

ਕਹੋਡ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਅਸ਼ਟਾਵਕ੍ਰ ਨੇ ਸਮੰਗਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ । ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰ ਅੰਗ ਨਵੇਂ ਨਰੋਏ ਹੋ ਗਏ ।

(ਅ-20) ਅਸਤ੍ਰ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਧੇ ਹੋਏ ਉਹ ਸ਼ਸਤਰ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਚਲਾਏ ਜਾਣ । ਅਸਤ੍ਰ ਵੈਰੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਉਦੋਂ ਤਕ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ । ਅਸਤ੍ਰ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੀ । ਅਸਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਲਈ, ਵੈਰੀ ਵਲੋਂ ਛਡੇ ਗਏ ਅਸਤ੍ਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਅਸਤ੍ਰ ਚਲਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਜੇ ਵੈਰੀ ਅਗਨ-ਅਸਤ੍ਰ ਛਡੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਸਤੇ ਅੱਗੋਂ ਯੋਧੇ ਲਈ ਮੇਘ ਜਾਂ ਵਰੁਣ ਅਸਤ੍ਰ ਛੱਡਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । 'ਸਰਬ ਲੋਹ' ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

(ਅ-21) ਅਸਤਾਚਲ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਛਮ ਵਲ ਇਕ ਪਹਾੜ ਜਿਸ ਦੇ ਉਹਲੇ ਸੂਰਜ ਛੁਪਦਾ ਹੈ ।

(ਅ-22) ਅਸਤੀ :

ਜਰਾਸੰਧ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੜਕੀ ਜੋ ਕੰਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ । ਅਸਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੋਵੇਂ ਕੰਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ । (ਵੇਖੋ : ਕੰਸ)

(ਅ-23) ਅਸਤੀਕ :

ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਗੇ ਦੇ ਕਥਾ-ਚਕਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਗਰਭ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਗੇ ਦੀ ਮਾਂ ਬਾਚਲ, ਗੱਡੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਸਰਸਾ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਰਾਹ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗੱਡਾ ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਦੀ ਖੁਡ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਨੇ ਸਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਗੁਗਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਨਾਗ ਜਾਤੀ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣੇਗਾ ਅਤੇ ਸੱਪਾਂ ਦਾ ਬੀਜ ਨਾਸ਼ ਕਰੇਗਾ । ਸੋ ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਬਾਚਲ ਨੂੰ ਡੰਗਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਅਸਤੀਕ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸਤੀਕ ਨੇ ਡੰਗ ਮਾਰਨ ਲਈ ਸਿਰ ਚੁਕਿਆ; ਬਾਚਲ ਨੇ ਮੁਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਧਕ ਦਿਤਾ । ਪਰ ਅਸਤੀਕ ਗੱਡੇ ਦੇ ਇਕ ਬਲਦ ਨੂੰ ਡੰਗਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਫਲਸਰੂਪ ਗੱਡਾ ਉਥੇ ਹੀ ਰੁਕ ਗਿਆ । ਬਾਚਲ ਗੱਡੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮੂਧੀ ਪੈ ਰਹੀ । ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਗੁਗੇ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਬਾਚਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੋਏ ਹੋਏ ਬਲਦ ਦੇ ਸਿੰਙ ਨਾਲ ਧਾਗਾ ਬੰਨ੍ਹੇ । ਬਾਚਲ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ, ਬਲਦ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ।

(ਅ-24) ਅਸਤੋਤ੍ਰ :

ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ । (ਵੇਖੋ : ਸਤੋਤ੍ਰ)

(ਅ-25) ਅਸਥਲ :

ਕਿਸੇ ਜੋਗੀ, ਬੈਰਾਗੀ ਜਾਂ ਸਾਧ ਆਦਿ ਦਾ ਠਿਕਾਣਾ ਜਾਂ ਮੰਦਰ । ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਬੈਰਾਗੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ 'ਅਸਥਲ ਬੈਰਾਗੀਆਂ' ਹੈ ਜਿਥੇ ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ

ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਥਲ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। (ਗਲਾਸਰੀ. 1,285) ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦੀਆਂ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੀ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਪੱਥਰ ਦਾ ਸਾਲਿਗਰਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੀ ਇਕ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੰਝ ਵੇਲੇ ਨੇਮ ਨਾਲ ਪਾਵਨ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬੈਰਾਗੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ 'ਅਸਥਲ' ਪਾਨੀਪਤ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿੱਖੂ ਤੀਰਥ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਲ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬੈਰਾਗੀ ਸੋਹਲੂਰਾਮ ਨੇ ਰਖੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। (ਗਲਾਸਰੀ. 1,288) ਇਸ ਅਸਥਲ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰਾਧਾ ਤੇ ਬਾਲਾ ਦਿਓ ਦੀਆਂ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ, ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਇਕ ਗਿਠ ਲੰਮੀਆਂ, ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਚਾਰ ਬਾਲਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੁਪਾਲ ਜੀ ਦੀਆਂ ਛੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਆਸਨ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਲਿਗਰਾਮ ਦੀਆਂ ਪੱਥਰ-ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੁਧ ਜਾਂ ਮਠਿਆਈ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਧਿਆ ਨੂੰ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਤ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-26) **ਅਸਥਾਈ :**

ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਅਸਥਾਈ ਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਅਸਥਾਈ ਉਹ ਪੰਗਤੀ ਜਾਂ ਤੁਕ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਗੀਤ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੀਤ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਵ ਇਸੇ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਥਾਈਆਂ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਥਾਈਆਂ ਦੀਰਘ ਕਾਲ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਅੰਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਯੁਗ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤਰੇ ਵਧਾ ਘਟਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ, ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਥਾਈਆਂ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਅੰਤਰੇ ਨਹੀਂ। ਅੰਤਰੇ ਨਵੇਂ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਹੇਠਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਰਸੀਆ ਨਿੰਬੂ ਲਿਆ ਦੇ ਵੇ,
ਮੇਰੀ ਉਠੀ ਕਲੇਜੇ ਪੀੜ।
ਨਾ ਇਹ ਨਿੰਬੂਆ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ,
ਨਾ ਨਿੰਬੂਆ ਕਸ਼ਮੀਰ।
ਸ਼ਾਵਾਸ਼ੇ ਮੇਰੇ ਮਾਹੀ ਦੇ,
ਜਿਸ ਨਿੰਬੂ ਲਿਆਂਦਾ ਚੀਰ।

ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਅਸਥਾਈ ਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਚਾਰ ਅੰਤਰੇ ਦੀਆਂ। ਇਸ ਗੀਤ ਵਿਚ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਅੰਤਰੇ ਰਲਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤਰੇ ਲੱਸੀ ਦੇ ਵਧਾਣ ਵਾਂਗ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਥਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਹਨ, ਲਗਪਗ ਅਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸਥਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦੀ ਮੂਲ ਆਤਮਾ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਛੰਦ ਪਰਾਗੇ ਆਈਏ ਜਾਈਏ' ਦੇ ਟਪਿਆਂ ਵਿਚ 'ਛੰਦ ਪਰਾਗੇ ਆਈਏ ਜਾਈਏ' ਅਸਥਾਈ ਹੈ। ਸੰਮੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਸੰਮੀ ਮੇਰੀ ਵਣ' ਦੀ ਅਸਥਾਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਵਗਦੀ ਏ ਰਾਵੀ ਮਾਹੀ ਵੇ' ਦੀ ਅਸਥਾਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਅਸਥਾਈਆਂ ਬੜੀਆਂ ਭਾਵਪੂਰਤ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਧੜਕਣ, ਉਮੰਗ ਜਾਂ ਪੀੜਾ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ।

(ਅ-27) **ਅਸਥੀਆਂ :**

ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਮਗਰੋਂ ਬਚੀਆਂ ਸੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੱਡੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਦਰ ਬੋਧਿਕ ਪਦ 'ਫੁੱਲ' ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਤੀਜੇ/ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਰੀਤ ਨਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ, ਰਾਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਹਰਦੁਆਰ ਪਹੋਏ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਅਸਥੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖ ਹਰਦੁਆਰ ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਲਛਮਨ ਝੂਲੇ ਵਿਚ ਅਰਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਢੰਗ ਸੰਕਲਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਛਮਣ ਝੂਲੇ ਦਾ ਧਾਮ ਸਵਰਗ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਅਸਥੀਆਂ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਵਰਗ ਤੇ ਨਰਕ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਜੋ ਅੱਗ ਦੀ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ 'ਫੁੱਲ' ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਕੀਰਤਪੁਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਸਿੱਖ ਹਰਦੁਆਰ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਵੀ 'ਫੁੱਲ' ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਫੁੱਲ)

(ਅ-28) **ਅਸਥੀ ਸੰਚਿਆ :**

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਤੀਜੇ ਜਾਂ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਤੇ ਭਸਮ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦਰਿਆ ਅਥਵਾ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਚੌਥਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਚੌਥਾ) ਇਸ ਦਿਨ ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਮਿਤ ਸਰਾਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਚਤਰਥੀ ਸਰਾਧ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-29) **ਅੰਸ਼ :**

ਅੰਸ਼ ਮੂਲ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਟੂਣਾ-ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਵਿਚ ਮੂਲ ਵਿਅਕਤੀ (ਅੰਸ਼ੀ) ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਅੰਗ, ਵਾਲ, ਨਹੁੰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮੂਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਕਪੜਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਕਪੜੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਟੁਕੜੇ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਵਿਚ, ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਛੂਹੇ ਭੋਜਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ, ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਸ਼ ਮਾਤਰ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਟੂਣਾ-ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਮੰਤਰਾਂ ਤੇ ਟੂਣਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਮੂਲ ਵਿਅਕਤੀ ਤਕ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਵਾਲ, ਨਹੁੰ, ਕਪੜੇ ਦਾ ਕੋਈ ਟੁਕੜਾ, ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧੂੜ, ਜੂਠਾ ਭੋਜਨ ਆਦਿ ਵਸਤੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਤਕ ਪੁਜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ੀ) ਇਸੇ ਭੈ ਕਾਰਨ ਕਈ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਤੇ ਨਹੁੰ ਆਦਿ ਕਟ ਕੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੁਟਦੇ। ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਔਲ ਕਿਸੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ ਛੁਪਾ ਕੇ ਦੱਬ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਔਲ) ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ

ਢਿੱਲਾ ਮੱਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਿਥੇ ਔਲ ਦੱਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਥਾਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜੀਵਨ ਕਣੀ ਮੁੜ ਪ੍ਰਜੁਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਲਾਗਵੇਂ ਟੂਣੇ (Contiguous Magic) ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਲਾਗਵਾਂ ਟੂਣਾ)

ਚਰਨ ਧੂੜੀ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਲਗਾਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਕਿ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਵਿਚ ਮੂਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਤ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਲਗਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਜੋ ਪੈਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਕਲ ਕੇ ਚਰਨ ਧੂੜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਗਿਆਸੂ ਵਿਚ ਮੱਥੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅੰਕੁਰ ਫੁਟਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਚਰਨ ਧੂੜ) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਸੀਤ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਲਗਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਵਿਚ ਰਚ ਗਏ ਸਨ, ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਵਤਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਅੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕਲਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਸਭ ਅਵਤਾਰ ਅੰਸ਼ਾ ਅਵਤਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਸ਼ੀ। ਪਰ ਇਹ ਅੰਸ਼ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਸ਼ਾ ਅਵਤਾਰ) ਇਹੋ ਅੰਸ਼-ਸੰਕਲਪ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੋਤ-ਅੰਸ਼ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਭ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜੋਤ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨੇ ਗਏ। (ਵੇਖੋ : ਜੋਤ-ਅੰਸ਼)

(ਅ-30) ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ੀ :

ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਟੂਣਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਮੂਲ ਵਿਅਕਤੀ ਤਕ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਸ਼ – ਵਾਲ, ਨਹੁੰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਟਣ ਮਗਰੋਂ ਗਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੁਟਦੇ। ਅੰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਅੰਸ਼ੀ ਦਾ ਭਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਰੋਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਪੜੇ ਉਤੇ ਮੰਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰੋਗ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਟੂਣੇਹਾਰੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਨਹੁੰ, ਵਾਲ, ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਕਪੜੇ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਤਰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਟੂਣਾ ਕਰ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਹਿਮੀ ਤੀਵੀਆਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪੋਤੜੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਂਦੀਆਂ।

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਲ ਧੁਖਾਣ ਨਾਲ ਤੇ ਮੁੰਦਰੀ ਜਾਂ ਦੀਵੇ ਦੇ ਰਗੜਨ ਨਾਲ ਦਿਓ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ੀ ਤਕ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਉਪਰ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹੈ।

ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਥੰਮ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਜੋਤ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। (ਸਰਬ ਜੋਤਿ ਮਹਿ ਜਾ ਕੀ ਜੋਤਿ — ਸੁਖਮਨੀ) ਜੀਵ ਇਸੇ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਜੁਲਤ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਜੋਤ-ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਮੂਲ-ਤੱਤ ਅਥਵਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਅੰਸ਼ ਤਕ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਅ-31) ਅੰਸ਼ ਦਾਨ :

ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਅਥਵਾ ਸੰਤ ਕਿਸੇ ਅਨੁਯਾਈ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੀਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਮੂੰਹ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਉਸ ਅਨੁਯਾਈ ਵਿਚ ਰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਸਾਂ ਵਿਚ, ਬਾਣੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਅੰਸ਼ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਸ਼)

(ਅ-32) ਅੰਸ਼ੁਮਾਨ :

ਰਾਜੇ ਸਗਰ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਅਤੇ ਅਸਮੰਜਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਬੜਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਯੋਧਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜੇ ਸਗਰ ਦਾ ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਦਾ ਘੋੜਾ ਜਦੋਂ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਨੇ ਚੁਰਾ ਕੇ ਕਪਿਲ ਮੁਨੀ ਦੇ ਕਿੱਲੇ ਉਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ੁਮਾਨ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਾਹਸ ਦੁਆਰਾ ਵਾਪਿਸ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਘੋੜੇ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਗਏ ਰਾਜਾ ਸਗਰ ਦੇ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਪੁੱਤਰ ਕਪਿਲ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਕ੍ਰੋਧ-ਅਗਨ ਨਾਲ ਭਸਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਅੰਸ਼ੁਮਾਨ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਲਈ ਪਾਤਾਲ ਵਿਚ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਉਹ ਕਪਿਲ ਮੁਨੀ ਦੇ ਕਿੱਲੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਿਆ। ਅੰਸ਼ੁਮਾਨ ਨੇ ਕਪਿਲ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ ਕੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦਾਦੇ ਦੇ ਯੱਗ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਵਾਇਆ।

(ਅ-33) ਅੰਸ਼ਾ-ਅਵਤਾਰ :

ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦੀਆਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਅੰਸ਼ਾਂ (ਕਲਾਂ) ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਜੋ ਅਵਤਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਘਟ ਕਲਾ/ਅੰਸ਼ ਸਨ। ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਚੌਦਾਂ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਅੰਸ਼। ਦੇਵਤੇ ਦੇ 'ਅੰਸ਼ਾਂ' ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ਾਵਤਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਸਭ ਅਵਤਾਰ ਅੰਸ਼ਾ-ਅਵਤਾਰ ਹਨ। 'ਅੰਸ਼ਾ ਅਉਤਾਰ ਉਪਾਇਓਨ ਭਾਉ ਦੂਜਾ ਕੀਆ।' (ਵਾਰ ਗੁ: ੧, ਮ: ੩) ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਨੂੰਮਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹੋ ਅੰਸ਼-ਸੰਕਲਪ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੋਤ-ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਜੋਤ-ਬਿੰਦੂ ਮੰਨ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਗੁਰੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ ਜਾਂ ਜੋਤ-ਅੰਸ਼ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।

(ਅ-34) ਅਸਪਿੰਡਾ :

ਵਰਜਿਤ ਗੋਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਵਰ; ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਗੋਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਸਪਿੰਡਾ ਵਿਚੋਂ ਵਰ ਢੂੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਲਈ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੋਤਰਾਂ ਵਰਜਿਤ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਚਾਰ; ਦੋ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋ ਦਾਦੀ ਨਾਨੀ ਦੀਆਂ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ/ਚੌਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਗੋਤ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਮੇਲ ਖਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਅੰਗ ਮਿਲਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ 'ਅੰਗ' ਮੇਲ ਨਾ ਖਾਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅਸਪਿੰਡਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਆਹ ਰੀਤ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਗ ਮਿਲਣਾ)

(ਅ-35) ਅਸਪਰਸ (ਅਪਰਸ) :

ਉਹ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਅਥਵਾ ਵਿਰਕਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਨ ਬਸਤ੍ਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾ ਛੂਹਣ ਦਾ ਬ੍ਰਤ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਅਸਪਰਸੀ ਤਾਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਛੂਹੰਦੇ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਛੂਹਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪਏ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਗੁਰਮੁਖ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਵੇ। "ਪਾਰਸ ਪਰਸ ਅਪਰਸ ਹੋਇ ਪਰ ਤਨ ਪਰਧਨ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਵੈ" — ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ।

(ਅ-36) ਅਸਮੰਜਸ :

ਕੇਸ਼ਿਨੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਰਾਜੇ ਸਗਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਇਹ ਬੜਾ ਕੁਕਰਮੀ ਅਤੇ ਨਿਰਦਈ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜੇ ਸਗਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਧਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਸਗਰ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਬੀਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨਾਮੇ ਵਿਖਾ ਕੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਹਰੀਵੰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਮੰਜਸ ਦਾ ਇਕ ਨਾਉਂ ਪੰਜਜਨ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਅਸਮੰਜਸ ਨੇ ਬਲ-ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨਾਮੇ ਵਿਖਾ ਕੇ ਬੜੀ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟੀ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਾਜਾ ਅੰਸ਼ੁਮਾਨ ਇਸੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

(ਅ-37) ਅਸਫੰਦ-ਬਾਸ਼ :

(ਵੇਖੋ : ਅਸਫੰਦ ਯਾਰ)।

(ਅ-38) ਅਸਫੰਦ ਯਾਰ :

ਫ਼ਾਰਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗੁਸ਼ਤਾਸਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ; ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਲੋਹੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਕੁਲਜ਼ਮ ਦੇ ਇਕ ਟਾਪੂ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸਫੰਦ-ਯਾਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅਸਫੰਦ-ਬਾਸ਼ ਸੀ ਜਿਥੇ ਹਾਸ਼ਮ ਦੈਂਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਹਿਰਾਮ ਨੇ ਮਲਕਾ ਖ਼ਾਤੂੰ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖਿਆ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ) ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਪੰਨਾ 21) ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਫੰਦ ਯਾਰ ਬੜਾ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰੁਸਤਮ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

(ਅ-39) ਅਸ਼ਮਕ :

ਕਲਮਾਸ਼ਪਾਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਮਦਯੰਤੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਮਾਸ਼ਪਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਨੇ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਸਹਿਵਾਸ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸੇ ਛਿਣ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਨੇ ਸਰਾਪ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਘਟਾ ਦਿਤੀ। ਕਲਮਾਸ਼ਪਾਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਦਯੰਤੀ ਗਰਭਵਤੀ ਤਾਂ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤ ਸਾਲ ਤਕ ਗਰਭ ਠਹਿਰਿਆ ਰਿਹਾ। ਅਖ਼ੀਰ, ਮਦਯੰਤੀ ਨੇ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਚੀਰਿਆ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਅਸ਼ਮਕ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਪੱਥਰ ਦੀ ਸਟ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸ਼ਮਕ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।

(ਅ-40) ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ :

ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਿੱਥ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ : ਕੰਸ ਦੀ ਚਚੇਰੀ ਭੈਣ ਦੇਵਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਜਦੋਂ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕੰਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਰਥ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਨਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਹੋਈ ਕਿ ਦੇਵਕੀ ਦਾ ਅਠਵਾਂ ਬੱਚਾ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇਰਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਖੋਹ ਲਏਗਾ। ਕੰਸ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਦੇਵਕੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਦੇਵਕੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਜੋ ਵੀ ਬੱਚਾ ਜੰਮਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਦਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਅੱਠਵਾਂ ਬੱਚਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੰਮਿਆ ਤਾਂ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਕ ਗਵਾਲਣ ਯਸ਼ੋਦਾਂ ਦੀ ਬੱਚੀ ਨਾਲ ਵਟਾ ਲਿਆਂਦਾ। ਕੰਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਬੱਚੀ ਦੇ ਜੰਮਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਦੇਵਕੀ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਇਕ ਪੱਥਰ ਉਤੇ ਪਟਕਾ ਕੇ ਮਾਰਿਆ। ਪੱਥਰ ਉਤੇ ਡਿਗਦੇ ਸਾਰ ਉਹ ਬੱਚੀ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਕੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਅਤੇ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਕੈਂਹ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਜਾਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਉਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਕੈਂਹ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵੈਰ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ ਕੰਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਨੁਖੀ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਉਤੇ ਪਟਕਾ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਵੈਰ ਇਸ ਖ਼ਾਤਰ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਰੰਗ ਸਾਂਵਲਾ ਸੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਣਿਆਈ ਮੌਤੇ ਮਰਨਾ ਪਿਆ।

ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਮਾਮਾ ਭਣੇਵਾਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠੇ ਹੋਣ ਉਥੇ ਬਿਜਲੀ ਅਵੱਸ਼ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੰਸ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਮਾ ਭਣੇਵਾਂ ਸਨ ਤੇ ਮਾਮੇ ਭਣੇਵੇਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਨੂੰ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਮਾਮਾ ਭਣੇਵਾਂ ਕਦੇ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ।

(ਅ-41) ਅਸਰ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਦੀਗਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਮਾਜ਼ ਲੌਢੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਨਮਾਜ਼)

(ਅ-42) ਅਸਰਾਜ :

ਅਸਰਾਜ, ਰਾਜੇ ਸਾਰੰਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਸਰਦੂਲ ਰਾਇ ਦਾ ਮਤ੍ਰੇਆ ਭਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰ 'ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਧੁਨੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਸਾਰੰਗ ਨੇ ਬੁਢੇ ਵਾਰੇ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਰੂਪਮਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਅਸਰਾਜ ਉਦੋਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਰੂਪਮਤੀ ਨੇ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੌਂਕਣ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਸਰਾਜ ਨਾਲ ਲਿੰਗ-ਸਬੰਧ ਜੋੜਨੇ ਚਾਹੇ, ਪਰ ਧਰਮੀ ਅਸਰਾਜ ਧਰਮ ਤੋਂ ਨਾ ਡਿਗਿਆ।

ਰਾਣੀ ਰੂਪਮਤੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੇਠੀ ਸਮਝੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਸਰਾਜ ਉਤੇ ਝੂਠੀ ਤੁਹਮਤ ਲਗਾ ਕੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕੰਨ ਭਰੇ ਕਿ ਰਾਜੇ ਸਾਰੰਗ ਨੇ ਅਸਰਾਜ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਰਾਜੇ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ, ਅਸਰਾਜ ਦੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਜੱਲਾਦਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਕਿ ਅਸਰਾਜ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੱਥ ਵੱਢ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੇ ਆਸਰੇ ਸੁਟ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਾਫ਼ਲਾ ਉਧਰੋਂ ਲੰਘਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਟੁੰਡੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਢਿਆ ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੀ ਮਲ੍ਹਮ ਪੱਟੀ ਕੀਤੀ। ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਾਲੇ ਅਸਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਤੁਰੇ; ਪਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟੁੰਡੇ ਨੂੰ ਇਕ ਧੋਬੀ ਅਗੇ ਵੇਚ ਦਿਤਾ। ਧੋਬੀ ਟੁੰਡੇ ਨੂੰ ਬਲਦ ਉਤੇ ਕਪੜਾ ਲਦ ਦੇਂਦਾ ਅਤੇ ਟੁੰਡਾ ਬਲਦ ਨੂੰ ਹਿਕਦਾ ਹੋਇਆ ਘਾਟ ਲੈ ਜਾਂਦਾ।

ਕੁਝ ਸਾਲ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮਰ ਗਿਆ। ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪਿਛੇ ਗੱਦੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ

ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਜੰਦਰਾ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਭਾਗਵਾਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਜੰਦਰਾ ਖੁਲ੍ਹੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਲਗਾ ਕੇ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਆਮ ਰਵਾਜ ਸੀ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਜੰਦਰੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਗਾਇਆ, ਪਰ ਜੰਦਰਾ ਨਾ ਖੁਲ੍ਹਿਆ। ਧੋਬੀ ਨੇ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਕਿਸਮਤ ਅਜ਼ਮਾ ਵੇਖੇ। ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ੂਨ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਲਗਦਿਆਂ ਸਾਰ ਤਾਲਾ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਨੂੰ ਤਿਲਕ ਲਗਾ ਕੇ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ।

ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜੇ ਸਾਰੰਗ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵਰਖਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜ ਕੋਲ ਅੰਨ ਦੇ ਚੋਖੇ ਭੰਡਾਰੇ ਸਨ। ਸਾਰੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਸਰਾਜ ਕੋਲ ਅੰਨ ਖ਼ਰੀਦਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਇਹ ਉਹੀ ਮੰਤਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਜੱਲਾਦਾਂ ਨੂੰ ਅਸਰਾਜ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਸੀ। ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਆਓ ਭਗਤ ਕੀਤੀ। ਅਸਰਾਜ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਸ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅੰਨ ਬਿਨਾਂ ਮੁੱਲ ਦੇ ਸਹਾਇਤਾ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ।

ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਜਾ ਕੇ ਰਾਜੇ ਸਾਰੰਗ ਨੂੰ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬੜੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਰਾਜੇ ਸਾਰੰਗ ਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਦਾਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਣੀ ਲੂਪਮਤੀ ਵਲੋਂ ਅਸਰਾਜ ਉਤੇ ਝੂਠੀ ਤੁਹਮਤ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਅਸਰਾਜ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਸੇ ਪੈਰ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਰੰਗ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਸਕੇ।

ਜਦੋਂ ਟੁੰਡਾ ਅਸਰਾਜ ਲਸ਼ਕਰ ਸਮੇਤ ਰਾਜੇ ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਨਗਰੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਅਸਰਾਜ ਦੇ ਮਤ੍ਰੇਏ ਭਰਾ ਸਰਦੂਲ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਸੋ ਸਰਦੂਲ ਰਾਏ ਆਪਣੇ ਲਸ਼ਕਰ ਸਮੇਤ ਲੜਨ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿਤਰਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਫ਼ਤਹਿ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜ ਦੀ ਹੋਈ। ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ।

ਢਾਡੀਆਂ ਨੇ ਧਰਮੀ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜ ਦੀ ਉਸਤੱਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਰਚੀ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਪਉੜੀ ਇਉਂ ਹੈ :—

ਭਬਕਿਉ ਸ਼ੇਰ ਸਰਦੂਲ ਰਾਏ ਰਣ ਮਾਰੂ ਬੱਜੇ
ਖਾਨ ਸੁਲਤਾਨ ਬਡ ਸੂਰਮੇ ਵਿਚ ਰਣ ਦੇ ਗੱਜੇ
ਖੱਤ ਲਿਖੇ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜ ਨੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਅੱਜੇ
ਟਿਕਾ ਸਾਰੰਗ ਬਾਪ ਨੇ ਦਿਤਾ ਭਰ ਲੱਜੇ
ਫੱਤੇ ਪਾਇ ਅਸਰਾਜ ਜੀ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰ ਸੱਜੇ

ਇਹ ਵਾਰ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਇਹ ਕਥਾ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋਗ ਮਤ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਮੇਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਥਾ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਨਵੀਂ ਕਥਾ ਸਿਰਜ ਕੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਥਾ ਦੁਆਰਾ ਜੋਗ ਮਤ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਦਰਸਾਈ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। (ਵੇਖੋ : ਪੂਰਨ ਭਗਤ)

(ਅ-43) ਅਸਰਾਈਲ :

(ਵੇਖੋ : ਇਸਰਾਈਲ)।

(ਅ-44) ਅਸਲੀ ਜੱਟ :

ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ — 'ਭੁੱਲਰ', 'ਮਾਨ' ਤੇ 'ਹੇਰ੍ਹ' (ਹੇਹਰ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਢਾਈ ਜਾਤੀਆਂ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਭੁੱਲਰ' ਤੇ 'ਮਾਨ' ਪੂਰੇ ਅਸਲੀ ਜੱਟ ਹਨ, ਪਰ ਹੇਹਰ ਅੱਧੇ ਅਸਲੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਕੀ ਸਭ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਮੁਢੋਂ ਦੇ ਜੱਟ ਨਹੀਂ; ਰਾਜਪੂਤੀ ਅਸਲੇ ਦੇ ਜੱਟ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਜਾਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਵਸ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੂਲ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਟਰ, ਘੱਟ ਜਾਂ ਗਟ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਯਤ) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹੋ ਸ਼ਬਦ ਪਿਛੋਂ ਜੱਟ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। (ਵੇਖੋ : ਜੱਟ)

(ਅ-45) ਅਸਲੇ ਤੇ ਮੁੱਢੀ :

ਮਧਕਾਲੀ ਕਥਾ ਦੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਰੋਚਕ ਰੂਪ ਮੁਢੀ, ਤੇ ਅਸਲੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ, ਪ੍ਰਾਣੀ, ਰੂਪ-ਰੰਗ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਪੰਚ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਲਛਣ (Trait) ਦੇ ਮੁੱਢ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਗਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੁੱਢ, ਕਾਰਨ, ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਇਕ ਆਧਾਰ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਵਚਿਤ੍ਰ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਮਾਨਵ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਜਗਤ, ਜੜ੍ਹ-ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਸੂਖਮ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵੀ ਘਟਦਾ ਵਾਪਰਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੂਖਮ ਤੇ ਜੜ੍ਹ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਕਾਣੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮੁਢੀ ਲਓ — ਇਕ ਵਾਰ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਨ ਦੀ ਮਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ — "ਬੱਚਿਓ! ਮੈਂ ਨਹਾਣ ਲੱਗੀ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਰਤਾ ਕੁ ਉਹਲੇ ਹੋ ਜਾਓ।" ਚੰਨ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੋਵੇਂ ਦਰੱਖ਼ਤ ਦੇ ਓਹਲੇ ਹੋ ਖਲੋਤੇ। ਚੰਨ ਤਾਂ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਪਾਈ ਧਿਆਨ ਮਗਨ ਖੜਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਸੂਰਜ ਕਾਣੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਮਾਂ ਵਲ ਝਾਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਾਂ ਨੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਤੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ — "ਸੂਰਜਾ! ਤੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਣਾ ਹੀ ਰਹੇਂਗਾ।" ਸੋ ਸੂਰਜ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਕਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕਾਣਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਾਣੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਰੀਅਲ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਿਰ ਨਾਲ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਇਕ ਮੁਢੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ : ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚੇ ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਪੇੜ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ, ਉਹ ਨਾਰੀਅਲ ਤੋੜ ਕੇ ਲੇ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਭੰਨ ਕੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਲ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬਾਲ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਲੋਕੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਰੂੜ੍ਹੀ ਉਪਰ ਸੁੱਟ ਆਉਂਦੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਇਹ ਦੁਖ ਦੇਖ ਕੇ ਇਕ ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬੱਚੇ ਪੇੜ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਂ ਦੀ ਆਂਦਰ ਨਾਲ ਲੱਗਿਆ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਿਆਰ ਉਭਰੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਮੁਢੀਆਂ — ਮੋਰ ਦੇ ਪੰਖ ਪੱਖੇ ਵਾਂਗ ਕਿਉਂ ਹਨ; ਮੋਰ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਝੂਰਦਾ ਕਿਉਂ ਹੈ; ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਿਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ; ਭੁਚਾਲ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ ਜੋ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੀ

ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਪਰ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਪਰ ਕੁਝ ਮੁਢੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਾਨਵ-ਜਗਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਜਾਂ ਫਲ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਸਾਵੀਆਂ ਪੀਲੀਆਂ ਮਿਰਚਾਂ ਛੱਤ ਉਪਰ ਸੁਕਣੇ ਪਾਈਆਂ ਤਾਂ ਤੇਜ਼ ਹਨੇਰੀ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਹ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਤੋਤੇ ਬਣ ਕੇ ਉੱਡਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਕ ਪਤੀਬ੍ਰਤ ਤੀਵੀਂ, ਜੋ ਸਦਾ ਖ਼ਾਵੰਦ ਦੇ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾਣਾ ਖਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਪਤੀ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ ਨੇ ਭੁੱਖ ਤੋਂ ਆਤੁਰ ਹੋ ਕੇ ਚਾਵਲ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ। ਅਚਨਚੇਤ ਪਤੀ ਉਪਰੋਂ ਆ ਧਮਕਿਆ। ਪਤਨੀ ਨੇ ਝਟ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਚਾਵਲ ਫਰੁਕ ਦਿਤੇ ਤੇ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਲਾਜ ਰਖੇ। ਉਹ ਚਾਵਲ ਚਿੱਟੇ ਕਬੂਤਰ ਬਣ ਕੇ ਉੱਡ ਗਏ।

ਮੁਢੀ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਉਸ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਫਲ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਸਚਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘਟਨਾ ਕਰਮ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਰਾਸ਼ਰੀਰਕਤਾ ਵਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਭਾਵੇਂ ਛਿਨ ਪਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਤੇ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਮੁਢੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਅਲਪ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਥਾ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਫੈਲਦੀ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਉਤੇ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਧਰੇ ਰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁਢੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਿਥ ਦੀ ਸੀਮਾ ਛੁਹੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਦੰਦ-ਕਥਾ (Legend) ਦੀ। ਮੁਢੀ ਤੇ ਮਿਥ ਵਿਚ ਮੂਲ ਅੰਤਰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਮਿਥ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕੁਲ ਕਬੀਲੇ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਆਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੁਢੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੁਢੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਹਾਣੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਣਿਆ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗਣ ਬਾਰੇ ਜੋ ਮਿਥ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਅਸੁਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਹੋਏ ਝਗੜੇ ਦਾ ਫਲ ਦਸਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਢੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਰਜ ਨੇ ਡੂੰਮ ਤੋਂ ਰੁਪਏ ਉਧਾਰੇ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਡੂੰਮ ਰੁਪਏ ਮੰਗਣ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਮੂੰਹ ਛੁਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ ਭਾਟੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਰਿਣ ਦਾ ਵਿਆਜ ਉਤਾਰਦੇ ਹਨ।

ਮੁਢੀ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਥਾਨਿਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਰੋਵਰ, ਨਦੀ ਨਾਲੇ, ਚਸ਼ਮੇ, ਗੁਫਾ, ਪਹਾੜੀ ਟਿੱਲੇ ਤੇ ਸਿਲ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁੱਢ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੇ ਮੂਲ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਾਗਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਢੀ ਹੈ; ਜੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਦੰਦ-ਕਥਾ। ਤਾਂ ਵੀ Explanatory ਸੁਭਾਵ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਮੁਢੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਜਾ ਛੁਹੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਸਲੇ ਤੇ ਮੁਢੀ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵਧੇਰੇ ਧਨੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਮੁਢੀ ਤੇ ਅਸਲੇ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਵੀ ਵਰਤ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਵੀ ਇਕੋ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਜ਼ਰਾ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸਲਾ ਸ਼ਬਦ ਮੁਢੀ ਨਾਲੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਸੈਮਟਿਕ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਮਿਥਾਂ, ਮਨੌਤਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਢੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਰਕੀਆਂ (ਕੰਨ ਦਾ ਗਹਿਣਾ) ਬਾਰੇ ਇਕ ਅਸਲਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ — ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਾਰਾਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਹਾਜਿਰਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਪ੍ਰਣ ਭੰਗ ਕਰਨ ਉਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਹਾਜਿਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਰਾਹ ਨੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਹਾਜਿਰਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵੇਖ ਲਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਣ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਜਿਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿਤੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਹਾਜਿਰਾ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਮੋਰੀ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਹਾਜਿਰਾ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਮੋਰੀ ਵਿਚ ਮੁਰਕੀ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮੁਰਕੀਆਂ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਨਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕ ਅਸਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਸੁੰਨਤ)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਲਹੂ ਨੂੰ ਨਾ ਪੀਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅਸਲਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ — ਜਦੋਂ ਕਾਬੀਲ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹਾਬੀਲ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਨੇ ਕਾਬੀਲ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਪ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਕਾਬੀਲ ਨੇ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਕਤਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮੰਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਅੱਲਾ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਲਹੂ ਨਾ ਪੀਤਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਜੀਵ-ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਸਬੂਤ ਕਾਇਮ ਰਹੇ।

ਮੁਢੀ ਤੇ ਅਸਲਾ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਪੇਖ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਭਾਵੇਂ ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਬਹੁਤੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ('ਅਸਲੇ' ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਖਰੜਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦਕੇ ਪਿੰਡ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਨ, ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਪਟਵਾਰੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਕਈ ਖਰੜੇ ਸਨ।)

(ਅ-46) ਅਸ਼ੂ :

ਘੋੜਾ; ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸ਼ੂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸ਼ੁਮੇਧ ਯੱਗ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਯੱਗ ਬਾਕੀ ਸਭ ਯੱਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸ਼ੂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਦੇਵਤਿਆਂ — ਅਸ਼ਿਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜੋੜੇ ਭਰਾ ਸੰਝ ਤੇ ਸਵੇਰ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਸਿਧ ਗ੍ਰੰਥ, ਅਸ਼ੂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ — ਅਸ਼ੂ ਸਤੋਮਿਯ, ਅਸ਼ੂ ਸੂਕਤ, ਅਸ਼ੂਮੇਧ ਖੰਡ। ਅਸ਼ੂ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਵੀ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲਾੜ੍ਹੇ ਦਾ ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਘੋੜੀ ਦੇ ਵਾਲ ਗੁੰਦਣੇ, ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਦਾਲ ਖਵਾਣੀ, ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰ ਦੀ ਘੋੜੀ ਹੇਠੋਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਲੰਘਾਉਣਾ ਆਦਿ। ਘੋੜੇ ਦੇ ਵਾਲ ਦੀ ਤਵੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਭਾਂਡਾ ਪਹਿਲਾਂ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਸੁੰਘਾ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਘੋੜੇ ਦਾ ਹਿਣਕਣਾ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਨ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਘੋੜਾ)

(ਅ-47) ਅਸ਼ੂਸੇਨ :

ਨਾਗ-ਰਾਜਾ ਤਖਸ਼ਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਜਦੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਖਾਂਡਵ ਬਣ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਤਾਂ ਅਸ਼ੂਸੇਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਖਾਂਡਵ ਬਣ ਵਿਚ ਅਸ਼ੂਸੇਨ ਦਾ ਅੱਧਾ ਸਰੀਰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਝੁਲਸ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਖ਼ਾਤਰ ਮੁਸਲਾਧਾਰ ਮੀਂਹ ਵਸਾਇਆ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਸ਼ੂਸੇਨ ਨੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਅਰਜਨ ਹੱਥੋਂ ਖ਼ੁਦ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

(ਅ-48) ਅਸ਼੍ਵਕਰਣ :

ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬਵਿੰਜਾ ਬੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੀਰ । (ਵੇਖੋ : ਬੀਰ)

(ਅ-49) ਅਸ਼੍ਵਕੇਤੂ :

ਇਕ ਰਾਜਾ ਜੋ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੌਰਵਾਂ ਵਲੋਂ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਅਭਿਮਨਯੂ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ।

(ਅ-50) ਅਸ਼੍ਵਤਰ :

ਸੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਅਠਾਰਾਂ ਕੁਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੁਲ । (ਵੇਖੋ : ਸੱਪ)

(ਅ-51) ਅਸ਼੍ਵਥਾਮਾ :

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ, ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੈਨਾਪਤੀ, ਜੋ ਕ੍ਰਿਪੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਦ੍ਰੋਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੇ ਕੰਠ ਵਿਚੋਂ ਹਿਣਕਣ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨਿਕਲੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅਸ਼੍ਵਥਾਮਾ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਦ੍ਰੋਣਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰੋਣਾਯਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਬੜੀ ਬੀਰਤਾ ਵਿਖਾਈ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ-ਪੱਖ ਦੇ ਕਈ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਬੱਧ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਅਸ਼੍ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਪਾਂਡਵਾਂ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਕੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦੁਮਨ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਉ ਦ੍ਰੋਣ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਅਸ਼੍ਵਥਾਮਾ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸਤ੍ਰ ਨਾਲ ਬੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਵਿਆਸ, ਨਾਰਦ ਅਤੇ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਆਦਿ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਸ਼੍ਵਥਾਮਾ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ । ਅਰਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉਤੇ ਅਸ਼੍ਵਥਾਮਾ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁਕਟ-ਮਣੀ ਖੋਹ ਲਈ ਜਾਵੇ । ਅਰਜਨ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਣੀ ਉਤਾਰ ਕੇ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਦਿਤੀ । ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨੇ ਉਹ ਮਣੀ ਅਗੋਂ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਧਾਰਨ ਲਈ ਦੇ ਦਿਤੀ।

ਅਸ਼੍ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਪਰੀਕਸ਼ਤ ਨੂੰ ਗਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸਤ੍ਰ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸ਼੍ਵਥਾਮਾ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਕੇ ਪਰੀਕਸ਼ਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਲਿਆ ।

(ਅ-52) ਅਸਵਦ (ਸੰਗੇ ਅਸਵਦ) :

ਕਾਅਬੇ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪੱਥਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੂਜਨੀਕ ਵਸਤੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਹੱਜ ਲਈ ਗਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਚੁੰਮਦੇ ਹਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਆਮਤ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਸਭ ਰੂਹਾਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਠਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਸਭਨਾਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਦੋਂ ਅਸਵਦ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪੱਥਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੋਮਨਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਏਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੱਜ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਗੁਨਾਹ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੱਥਰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਡਿਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪੱਥਰ ਧੌਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਮਨੁਖ ਦੀ ਛੂਹ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ।

(ਅ-53) ਅਸ਼੍ਵਨੀ :

ਸਤਾਈ ਨਛੱਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਛੱਤ੍ਰ। ਇਸ ਨਛੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਘੋੜੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਨਛੱਤ੍ਰ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸ਼੍ਵਨੀ ਪਿਆ। ਅੱਸੂ ਦੀ 'ਸਰਦ ਪੂਰਨਮਾ' ਨੂੰ ਚੰਨ ਇਸੇ ਨਛੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਸਰਦ ਪੂਰਨਮਾ) ਇਸ ਨਛੱਤ੍ਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਦਖਸ਼ ਦੀ ਜੇਠੀ ਲੜਕੀ ਅਸ਼ਵਨੀ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਦਰਮਾ ਨੇ ਅਸ਼ਵਨੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ 26 ਹੋਰ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਚੰਦਰਮਾ ਦਖਸ਼ ਦੀ ਚੌਥੀ ਲੜਕੀ ਰੋਹਿਣੀ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਅਸ਼ਵਨੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਭੈਣਾਂ ਰੋਹਿਣੀ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਭਨਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਚੰਦਰਮੇ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਖਸ਼ ਅਗੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਦਖਸ਼ ਨੇ ਚੰਦਰਮੇ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰੇ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉੱਕੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਦਖਸ਼ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਚੰਦਰਮੇ ਨੂੰ ਘੁਲ ਘੁਲ ਕੇ ਮਰਨ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਚੌਧਵੇਂ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਚੰਦਰਮਾ ਸੁਕ ਕੇ ਤੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਸ਼ਵਨੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖ ਕੇ ਘਬਰਾ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਖਸ਼ ਅਗੇ ਸਰਾਪ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ। ਦਖਸ਼ ਨੇ ਸਰਾਪ ਤਾਂ ਵਾਪਸ ਨਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਚੰਦਰਮੇ ਨੂੰ ਇਹ ਵਰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਕਿ ਚੌਧਵੇਂ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਮੁੜ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਉਸ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣੇਗਾ। ਦਖਸ਼ ਦੇ ਵਰ ਸਦਕਾ ਚੰਦਰਮਾ ਫਿਰ ਨਰੋਆ ਹੋ ਕੇ ਵਧਣ ਲੱਗਾ ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸ਼ਵਨੀ ਤਵਸ਼ਟਾ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਉਂ ਪ੍ਰਭਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਨੂੰ ਸੰਗਿਆ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸ਼ਵਨੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਦੋ ਬੱਚੇ ਯਮ ਤੇ ਯਮੁਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਉਸ ਤੋਂ ਝਲਿਆ ਨਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਛਾਇਆ' ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਖ਼ੁਦ ਘੋੜੀ (ਅਸ਼ਵਨੀ) ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸ਼ਵਨੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਇਸ ਭੇਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਗਿਆ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਢੂੰਡਣ ਲਈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਅਸ਼੍ਵ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਸੰਗਿਆ ਨਾਲ ਸਹਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸ਼੍ਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। (ਵੇਖੋ : ਅਸ਼੍ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ)

(ਅ-54) ਅਸ਼੍ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ :

ਦੋ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤੇ ਜੋ ਸੂਰਜ ਦੇ ਜੋੜੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ। ਹਰਿਵੰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪਤਨੀ 'ਸੰਗਿਆ' ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੀ ਝਾਲ ਨਾ ਝਲ ਸਕੀ ਤਾਂ ਉਹ ਘੋੜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਛੁਪੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਇਕ ਬਨਾਉਟੀ ਇਸਤ੍ਰੀ 'ਛਾਇਆ' ਨੂੰ ਛਡ ਗਈ। ਸੂਰਜ ਨੇ ਦਿਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹ ਘੋੜੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਿਥੇ 'ਸੰਗਿਆ' ਘੋੜੀ ਦੀ ਕਾਇਆ ਵਿਚ ਘਾਹ ਚਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਜੁੜਵੇਂ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਉਹ ਅਸ਼੍ਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕੁਮਾਰ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ, ਤੇਜਸਵੀ ਤੇ ਜੋਬਨਵੰਤ ਹਨ।

ਦੋਵੇਂ ਅਸ਼੍ਵਨੀ ਪ੍ਰਭਾਤ ਤੇ ਸੰਝ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਊਸ਼ਾ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤਿੰਨ ਪਹੀਆਂ ਵਾਲੇ ਰੱਥ ਉਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਦਾ ਭਰਮਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਊਸ਼ਾ ਲਈ ਰਾਹ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਥ ਨੂੰ ਕਦੇ ਘੋੜੇ, ਕਦੇ ਗਰੁੜ, ਕਦੇ ਹੰਸ, ਬਲਦ ਜਾਂ ਖੋਤੇ ਹਿਕਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਜੋੜੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਸਵਰਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ' ਜਾਂ 'ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਯਾਸਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸ਼੍ਵਿਨੀ ਜੋੜੇ ਅੰਧਕਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤਕ ਦੀ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ।

ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਵੇਂ ਅਸ਼ਿਵਨੀ ਸਾਗਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਕੁਲ ਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਅਸ਼ਿਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਪਾਂਡੂ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ 'ਮਾਦ੍ਰੀ' ਦੇ ਅਸ਼ਿਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਵਾਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਅਸ਼ਿਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾਰਨ ਅਤੇ ਬੁੱਢਿਆਂ ਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਬਖਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਹੈ। ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ• ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪਤਿਬ੍ਰਤ ਧਰਮ ਉਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਕੇ ਅਸ਼ਿਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਪਤੀ ਚਯਵਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਵਾਨ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। (ਵੇਖੋ : ਚਯਵਨ) ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸ਼ਿਵਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਮਰਸ ਪੀਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਚਯਵਨ ਨੇ ਯੱਗ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਕੇ ਇੰਦਰ ਤੋਂ ਅਸ਼ਿਵਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਮ ਰਸ ਪੀਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿਵਾ ਦਿਤੀ।

(ਅ-55) **ਅਸ਼੍ਵਪਤੀ :**

(1) ਨਿਘਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ ਦੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਸੇਨ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ। ਪ੍ਰਸੇਨ ਦੇਵੀ ਮਣੀ 'ਸਯਮੰਤਕ' ਪਹਿਨ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਲਈ ਗਿਆ; ਪਰ ਸ਼ੇਰ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਅਣਮੋਲ ਮਣੀ ਸੂਰਜ ਨੇ ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਸੀ ਤੇ ਸਤ੍ਰਜਿਤ ਨੇ ਇਸ ਡਰੋਂ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਸ ਤੋਂ ਖੋਹ ਨਾ ਲਏ, ਉਹ ਮਣੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਸੇਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਸ਼ੇਰ ਨੇ ਪ੍ਰਸੇਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹ ਮਣੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਖ ਲਈ। ਰਿੱਛਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ, ਜਾਂਬਵਤ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਮਣੀ ਖ਼ੁਦ ਲੈ ਲਈ। ਪਰ ਅਖੀਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਜਾਂਬਵੰਤ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੁੜ ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ। (ਵੇਖੋ : ਸਯਮੰਤਕ)

(2) ਕੇਕਯ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ; ਦਸਰਥ ਦੀ ਛੋਟੀ ਰਾਣੀ ਕੈਕਈ ਇਸੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ।

(ਅ-56) **ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ :**

ਇਕ ਵੈਦਿਕ ਯੱਗ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ-ਸੀ। ਇਹ ਯੱਗ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਇਸ ਰਸਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੋ ਰਿਚਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਰੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (13, 1-5) ਅਤੇ ਤੈਤ੍ਰਿਯਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (3, 8-9) ਵਿਚ ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਦੀ ਰੀਤ ਸਮੇਂ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਬਲੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਦਰਜ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘੋੜੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਵਡੀ ਰਾਣੀ ਇਕ ਚਾਦਰ ਓੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਲੇਟੀ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਵੀ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਰਾਣੀਆਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਘੋੜੇ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਕੋਲ ਮੌਨ ਬੈਠੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਮਗਰੋਂ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦੀ ਇਸ ਰੀਤ ਨਾਲ ਦਿਗ-ਵਿਜੈ ਦੀ ਰਸਮ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿਤੀ ਗਈ ਤੇ ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਰਾਜ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸਥਰਣ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਦਾ ਇਕ ਵਸੀਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਰਾਜਾ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਯੱਗ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਉਹ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਰਾਜਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ। ਐਤ੍ਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਗ-ਵਿਜੈ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਚਕਰਵਰਤੀ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ।

ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਦਾ ਆਰੰਭ ਫਗਣ ਜਾਂ ਜੇਠ ਸ਼ੁਦੀ ਅਠਵੀਂ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਚੇਤਰ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ। ਖੁਲ੍ਹੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਨਸਲ ਦਾ ਚਿਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਇਕ ਘੋੜਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਥੇ ਉਤੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੰਕਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਉੱਚਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਬੇਮੁਹਾਰਾ ਛਡ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਧਰ ਵੀ ਉਹ ਘੋੜਾ ਜਾਂਦਾ ਉਧਰ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਥੋੜੀ ਵਾਟ ਦੂਰ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ, ਰੱਖਿਅਕ ਤੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂਦੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਉਸ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਚੁਰਾ ਕੇ ਨਾ ਲੈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਨਾ ਰੋਕ ਲਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਘੋੜਾ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਘੋੜੇ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਰਾਜੇ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਕਬੂਲ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਰਾਜਾ ਅਧੀਨਗੀ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕਰਦਾ; ਉਹ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਫ਼ੌਜ ਦੁਆਰਾ ਘੋੜਾ ਛੁੜਾ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਤਹਿਤ ਕਬੂਲ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਛੁਡਾਏ ਬਿਨਾਂ ਯੱਗ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਘੋੜਾ ਗੁੰਮ/ਮਰ ਖਪ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਨਵਾਂ ਘੋੜਾ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਪੂਰਨ ਰੀਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ ਛਡਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਸਾਲ ਭਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਘੋੜਾ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ; ਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਸਮੇਤ ਇਕ ਵਡੇ ਉਤਸ਼ਵ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨੇਮ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਭੇਟਾਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪੰਡਤ ਦਿਗ-ਵਿਜੈ ਲਈ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਪੂਰੇ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਘੋੜਾ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਵਡਾ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਰਾਜੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਰਾਜੇ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਅਥਵਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਏ ਹੁੰਦੇ। ਇਕ ਵਡੇ ਯੱਗ ਮੰਡਪ ਵਿਚ ਅਠਾਰਾਂ ਹਵਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਬਸਤਰਾਂ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਬਲੀ ਚਾੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਤਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬ੍ਰਹਮੋਦਯ ਦੀ ਰੀਤ ਕਰਦੇ। ਹੋਤਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਪੁਛਦਾ। ਬਲੀ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਰਾਜੇ ਦੀ ਵਡੀ ਰਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧੇ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਬਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਰਸਮ ਵਧੇਰੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ। ਘੋੜੇ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਹਥਿਆਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਰਜਿਤ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਚਿੱਟੇ ਕਪੜੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁਟ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਵਡੀ ਰਾਣੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਚਾਦਰ ਓੜ੍ਹ ਕੇ ਲੇਟੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੌਂ ਕੇ ਉਠਦੀ ਤਾਂ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਵਢ ਟੁਕ ਕੇ ਭੁੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ । ਮਾਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਪਰਜਾਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ । ਬਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਸਮਾਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ । ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਸ਼ੁਧੀ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਕਰ ਕੇ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ।

ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਸੀ; ਅਜਿਹੇ ਸੌ ਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਾਜਾ, ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਅਜਿਹੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਇਸ ਯੱਗ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ । ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਸ ਵਿਘਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਦਸ ਯੱਗ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਦਸਮੇਧ ਘਾਟ ਉਤੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਅਸਥਾਨ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ । ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੇ ਵਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਵਜੋਂ ਇਹ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਸੀ ।

ਵਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਨੇ ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਬਲੀ ਵਾਲੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਰਾਣੀ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕਟਿਆ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਨਾਲ ਸੁੱਤੀ ਰਹੀ । ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਵੀ ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘੋੜਾ ਲਊ ਕੁਸ਼ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਸੀ ।

(ਅ-57) ਅਸ਼੍ਵਮੁਖ :

ਕਿੰਨਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਘੋੜਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹਨ । ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿੰਨਰ ਨੱਚਣ ਗਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਾਹਿਰ ਹਨ । (ਵੇਖੋ : ਕਿੰਨਰ)

(ਅ-58) ਅਸ਼੍ਵ-ਵਾਹਨ :

ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬਵਿੰਜਾ ਬੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੀਰ । (ਵੇਖੋ : ਬੀਰ)

(ਅ-59) ਅਸਵਾਰਾ ਸਾਹਿਬ :

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਦਰ ਬੋਧਿਕ ਨਾਂਉਂ । ਜਲੂਸ ਵਿਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਜ-ਧਜ ਨਾਲ ਨਿਕਲੀ ਸਵਾਰੀ । ਜਦੋਂ ਗੁਰਪੁਰਬ ਸਮੇਂ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਲੂਸ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਿਲੇ ਦੇ ਸਿਹਰਿਆਂ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸਵਾਰੀ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਅਸਵਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਲਿਜਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਇਹੋ ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(ਅ-60) ਅਸਾ ਹਰਾ :

ਇਕ ਸਥਾਨਿਕ ਦਿਉਤਾ; ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਖੇਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਟਾਂ ਉਤੇ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ, ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਬਣਾਏ ਮਟੀਲੇ ਆਮ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਮਟੀਲੇ ਇਸੇ ਦਿਉਤੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਦਿਉਤਾ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਅੰਤੇ ਫ਼ਸਲ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

(ਅ-61) ਅਸ਼ਿਕਨੀ :

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਦਰਿਆ ਝਨਾਂ ਦਾ ਵੈਦਿਕ ਨਾਂ । (ਵੇਖੋ : ਝਨਾਂ)

(ਅ-62) ਅਸਿਪਤ੍ਰ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨਰਕ, ਜੋ ਵਿਕਰਾਲ ਜੰਗਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ । ਇਸ ਨਰਕ ਵਿਚ ਬੜੇ ਡਰਾਉਣੇ ਬ੍ਰਿਛ ਬੂਟੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਤਲਵਾਰ (ਅਸਿ) ਦੇ ਫਲ (ਪਤ੍ਰ) ਵਾਂਙ ਤਿੱਖੇ ਹਨ । ਇਥੋਂ ਦੀ ਭੋਇੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਤਪਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਜੋ ਪਾਪੀ ਰੂਹਾਂ ਇਸ ਨਰਕ ਵਿਚ ਸੁੱਟੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠੋਂ ਅੱਗ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਸਾੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਰੋਂ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਡਿਗ ਕੇ ਸੂਈ ਦੀਆਂ ਨੋਕਾਂ ਜਾਂ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਪਿਪਲੇ ਵਾਂਙ ਚੁਭਦੇ ਹਨ । ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਰੂਹਾਂ ਬੜੀਆਂ ਦੁਖੀ ਤੇ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

(ਅ-63) ਅਸੀਸ :

ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ; ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਨਿਕਲੇ ਬਚਨ ਸਦਾ ਅਟਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਸਾਧ ਬਚਨ ਅਟਲਾਧ) । ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿਤੀ ਅਸੀਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਫਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵਾਕ-ਸਿਧੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ । ਸਾਧਾਂ-ਸੰਤਾਂ/ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪਰਨਾਮ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਛੂਹੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਗੋਂ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ।

ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਵੈ-ਸਿਧੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ । ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਕਣੀ ਰਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਹੋ ਕੇ ਸੱਚੇ ਸਿਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਅਸੀਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਕਣੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਬੁੱਢੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਵਿਛੜਨ ਵੇਲੇ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ — 'ਸਤ ਪੁੱਤਰੀਂ ਹੋਵੇਂ'; 'ਦੁੱਧੀਂ ਪੁੱਤਰੀਂ ਨ੍ਹਾਵੇਂ'; 'ਬੁਢ-ਸੁਹਾਗਣ ਹੋਵੇਂ'; 'ਵੇਲ ਵਧੇ'; 'ਸੁਖੀ ਵਸੇਂ', 'ਵਧੇ ਫੁੱਲੇਂ'; ਇਤਿਆਦਿ ।

(ਅ-64) ਅਸੀਸੜੀਆਂ :

ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੇ ਗੌਣਾਂ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਰੂਪ; ਅਸੀਸੜੀਆਂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਸੁਖ ਭੋਗਣ ਤੇ ਥਿਰ ਸੁਹਾਗ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਗੀਤ ਸੁਹਾਗ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :–

(ੳ) ਨੀ ਮਾਊ ਛਿਧਾ ਸਾਗ,
ਤੇਰਾ ਜੀਵੇ ਸੁਹਾਗ ।
ਤੇਰੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਦਾਣੇ,
ਨੀ ਸੁਹਾਗ ਸਦਾ ਮਾਣੇ ।
ਤੇਰੀ ਬੁਕ ਵਿਚ ਚੌਲ,
ਤੇਰਾ ਜੀਵੇ ਸਦਾ ਢੋਲ ।

(ਅ) ਚੰਬੇ ਦੀ ਬੂਟੀ
ਤੇਰੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਖਿਲਾਰੀ ।
ਸੁਹਮ-ਸਲਾਈਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰਹੇ
ਤੇਰੀ ਸੁਹਾਗ ਪਟਾਰੀ ।
ਚੰਬੇ ਦੇ ਫੁੱਲ
ਤੇਰੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋਏ ।
ਲੱਖ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਜੀਵੇਂ,
ਬੰਨੜਾ ਤਾਰਿਆਂ ਜੇਡਾ ਹੋਏ ।

(ਅ-65) ਅਸ਼ੁੱਧੀ :

ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਘਰ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਲਈ ਇਹ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਸ ਦਿਨ, ਖੱਤ੍ਰੀਆਂ ਲਈ ਗਿਆਰਾਂ ਦਿਨ, ਵੈਸ਼ਾਂ ਲਈ ਤੇਰਾਂ ਦਿਨ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਲਈ ਸਤਾਰਾਂ ਦਿਨ ਤਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੂਤਕ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਕਿਸੇ

ਦੇ ਮਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਘਰ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਨੂੰ 'ਪਾਤਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਸੂਤਕ-ਪਾਤਕ; ਸੋਚਾਚਾਰ)

(ਅ-66) **ਅਸ਼ੁਭ ਸਮਾਂ :**

ਜੋ ਸਮਾਂ ਕਿਸੇ ਰੀਤ/ਸੰਸਕਾਰ/ਕੰਮ ਲਈ ਚੰਗਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਉਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਨਾ ਹੋਣ ਜਿਵੇਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਜੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਆਦਿ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਉਤੇ ਚੰਗਾ ਮੰਦਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਟੂਣੇ (Sympathetic Magic) ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਸ਼ਗਨ-ਅਪਸ਼ਗਨ)

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਾਰ, ਤਿਥਾਂ, ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰ ਮਹੀਨੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਹੀ ਅਸ਼ੁਭ ਸਮਝੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨਿਚਰਵਾਰ, ਤਿਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਸਿਆ, ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਤਕ ਤੇ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਾਧ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਕੁਝ ਨਛੱਤ੍ਰ ਵੀ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੂਲ ਨਛੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਉਤੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਤੇ ਜੇਸ਼ਟਾ ਨਛੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਨੌਵੀਂ ਤਿਥ ਅਥਵਾ ਸੋਮਵਾਰ ਤੇ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਹਨੀ ਨਛੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਛਟੀ ਤੇ ਚੌਦਸ ਤਿਥ ਅਤੇ ਮੰਗਲਵਾਰ, ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਤੇ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਪਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਸਫ਼ਰ ਦੁਖਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਛੱਤ੍ਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਹੋਰ ਮਨੋਤਾਂ ਤੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਨਛੱਤ੍ਰ)

ਅਸ਼ੁਭ ਗ੍ਰਹਿ : ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਯੋਗ, ਚਾਲ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸ਼ੁਭ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਹੇਠ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਖੂਹ ਜਾਂ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਸੀ ਅਸ਼ੁਭ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਥੱਲੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਪੂਰਨ ਦੇ ਜੰਮਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿ ਅਸ਼ੁਭ ਸਨ ਸੋ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਜੇ ਅੱਠ ਗ੍ਰਹਿ ਇਕੋ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਯੋਗ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸ਼ਟ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬੜਾ ਅਸ਼ੁਭ੍ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੁਖਦਾਈ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਯੱਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸ਼ੁਭ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਤੇ ਨਛੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੁਝ ਉਪਾ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨੂਰਪੁਰ ਵਿਚ ਮਾੜੇ ਨਛੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ੧੮੫ ਸੋ ਮੋਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ ਬਿਰਖਾਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਗੀਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਨਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਨਾਲ, ਕਾਂਗੜੇ ਅਤੇ ਰੋਹਤਕ ਵਿਚ ਖੂਹਾਂ, ਬਿਰਛਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 27 ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਪੰਜਾਬ, 169)

ਮੰਗਲ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮੰਗਲੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੰਗਲੀਕ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੰਗਲੀਕ ਕੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੰਗਲ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਰਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਮੰਗਲੀਕ) ਸਨਿਚਰ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰਹਿ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਢਾਈ ਵਰ੍ਹੇ ਟਿਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਮੰਦ-ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਢਈਆ', ਢਾਈ ਸਾਲ ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਢਈਆ) ਸਨਿਚਰ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਖਦਾਇਕ ਦਸ਼ਾ 'ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ' ਸਾਢੇ ਸਤ ਸਾਲ ਤਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਸਨਿਚਰ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਤਿੰਨਾਂ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਢਾਈ ਢਾਈ ਵਰ੍ਹੇ ਸਥਿਤ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ), ਰਾਹੂ ਤੇ ਕੇਤੂ ਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਸ਼ੁਭ ਵਾਰ : ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ [illegible] ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀਰਵਾਰ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਚੰਗਾ ਦਿਨ ਹੈ, ਸੋਮਵਾਰ ਤੇ ਬੁਧਵਾਰ ਨਾ ਚੰਗਾ ਦਿਨ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੰਦਾ। ਪਰ ਐਤਵਾਰ, ਮੰਗਲਵਾਰ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਅਸ਼ੁਭ ਦਿਨ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੰਗਲਵਾਰ ਤੇ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਚੰਦਰ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਸਤ ਤਿੱਥਾਂ ਅਸ਼ੁਭ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੱਥਾਂ ਹਨ — ਤੀਜੀ ਤਿੱਥ, ਜਦੋਂ ਆਦਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਾਬੀਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਹਾਬੀਲ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੰਜਵੀਂ ਤਿੱਥ, ਜਦੋਂ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਆਦਮ ਨੂੰ ਜੰਨਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਸੀ। ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਤਿੱਥ, ਜਦੋਂ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਤੋਂ ਤਖ਼ਤ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਤਿੱਥ, ਜਦੋਂ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਲੂਤ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦਬ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ; ਇਸੇ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਕਰੀਏ ਨੂੰ ਆਰੇ ਨਾਲ ਚੀਰਿਆ ਸੀ। ਇਕਾਵੀ ਤਿੱਥ, ਜਦੋਂ ਫ਼ਰੌਹ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਡੁਬ ਕੇ ਮਰਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਅਸ਼ੁਭ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀ ਕੌਮ ਪਲੇਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੀ ਸੀ। ਚੌਵੀਹਵੀਂ ਤਿੱਥ, ਜਦੋਂ ਨਮਰੂਦ ਨੇ 70 ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ। ਪੰਜੀਹਵੀਂ ਤਿੱਥ, ਜਦੋਂ ਹੂਦ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਨੇ, ਅਰਬ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਤੀ 'ਆਦਿ' ਵਿਚ ਸਾਹ-ਘੁਟਵੀਂ ਹਵਾ ਭੇਜੀ ਸੀ।

ਹਿੰਦੂ ਚੰਦਰਮਾਸ ਵਿਚ ਮਸਿਆ ਦੀ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁਭ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸੰਗਰਾਂਦ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲਾ ਦਿਨ ਵੀ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ 'ਘਟਦਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਜਾਂ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਸਰਾਧਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਵੀ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸ਼ੁਕਰ ਤਾਰਾ ਡੁਬਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕੱਤਕ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਵਿਆਹ ਲਈ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਪੋਹ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਵਿਆਹ ਲਈ ਠੰਢਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ — "ਐਤਵਾਰ ਨਾ ਲੰਗੀਂ ਪਾਰ, ਮਤੇ ਜਿਤੀ ਬਾਜ਼ੀ ਆਵੇਂ ਹਾਰ।" ਮੰਗਲਵਾਰ ਤੇ ਬੁਧਵਾਰ ਨੂੰ ਪਹਾੜ ਵਲ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ — "ਮੰਗਲ ਬੁਧ ਨਾ ਜਾਈਏ ਪਹਾੜ, ਜਿਤੀ ਬਾਜ਼ੀ ਆਈਏ ਹਾਰ", ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਧਵਾਰ ਉਭੇ ਵਲ ਜਾਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ — "ਬੁਧਵਾਰ ਉਭੇ ਨਾ ਜਾਈਏ, ਜੇ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਬੜਾ ਦੁਖ ਪਾਈਏ।" ਵੀਰਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲੰਮੇ ਵਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਮਾੜਾ ਹੈ — "ਵੀਰਵਾਰ ਨਾ ਜਾਈਏ ਲੰਮੇ, ਚਾਹੇ ਘਰ ਬਹੀਏ ਨਿਕੰਮੇ।" ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਕੇਸੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ, ਸਿਰ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦਰਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵੀਰਵਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀਰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਕਈ ਭੈਣਾਂ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਨਹੀਂ ਟੋਰਦੀਆਂ। ਅਖਾਣ ਏ — "ਵੀਰਵਾਰ ਦੇ ਵਿਛੜੇ ਮੇਲੇ ਸੰਜੋਗੀ।" ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਮੁਕਾਣ ਜਾਣਾ ਵੀ ਮਾੜਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੁਖ ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ

ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ —

ਮੰਗਲ ਧੌਰੀ ਵਰਜੀਏ, ਬੁਧ ਵਰਜੀਏ ਗਾਏ।
ਸ਼ੁਕਰ ਘੋੜੀ ਵਰਜੀਏ, ਭੈਂਸ ਸਨਿਚਰਵਾਰ।

ਹੋਲੀ, ਲੋਹੜੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਤਿਓਹਾਰ ਜੇ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਪਏ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਾਲ ਪੈਂਦੇ, ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਗ ਫੈਲਦੇ ਹਨ:—

ਹੋਲੀ ਲੋਹੜੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ
ਮੰਗਲਵਾਰ ਜੇ ਹੋਇ।
ਚਰਖ ਚੜ੍ਹੇਗੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ
ਵਿਰਲਾ ਜੀਵੇ ਕੋਇ।

ਜੇ ਜੇਠ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਪਏ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਕਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਭੁਖ ਹੱਥੋਂ ਮਰਦੇ ਹਨ:—

ਜੇਠ ਵਿਧੀ ਦਸਵੀਂ ਜੇ ਸ਼ਨਿਚਰ ਹੋਏ
ਪਾਣੀ ਹੋਏ ਨ ਧਰਤ ਪੁਰ ਵਿਰਲਾ ਜੀਵੇ ਕੋਏ।

ਦਿਨਾਂ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਵਾਰ)

(ਅ-67) ਅਸੁਰ :

ਅਸੁਰ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ — ਜੋ ਸੁਰ ਅਥਵਾ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ। ਸੁਰ ਪਦ ਸੁਰਾ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੋ ਅਸੁਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੋ ਸੁਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਕਰੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਆਰੀਆ ਸੋਮ ਰਸ ਬਹੁਤ ਪੀਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਹੀ ਸੀ। ਸੁਰਾ ਪੀਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਦਰਾਵੜ ਜਾਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ, ਅਸੁਰ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਜਾਣੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ (45 ਅਧਿਆਇ) ਅਨੁਸਾਰ ਖੀਰ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਰਿੜਕਦਿਆਂ ਵਰੁਣ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵਾਰੁਣੀ, ਜੋ ਮਦਰਾ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਦਰਾ ਤੇ ਸੁਰਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੁਰਾ ਦਾ ਕਲਸ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਲਸ ਵਿਚੋਂ ਸੁਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪੀਤੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ 'ਸੁਰ' ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ, ਪਰ ਦੈਂਤਾਂ ਨੇ ਸੁਰਾ ਪੀਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅਸੁਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਅਸੁਰ ਸ਼ਬਦ ਅਸੀਰੀਅਨ ਲਈ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਦਾ ਅਸੀਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਨੇ ਕਈ ਯੁੱਧ ਵੀ ਲੜੇ।

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਅਸੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਗ ਅਥਵਾ ਮੁਢਲੀ ਵੈਦਿਕ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ (Supreme Spirit) ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਹ ਪਦ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਵਰੁਣ ਦੇਵਤੇ ਲਈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚ 'ਅਸੁਰ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵੈਰੀ ਦੈਂਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਅਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਕਈ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ 'ਅਸੂ' ਤੋਂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ – ਸਾਹ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ; ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੁਰ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ। ਤੈਤਿਰੀਯਾ ਆਰਣਯਕ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨੇ ਦੇਵਤੇ, ਮਨੁਖ, ਗੰਧਰਵ ਤੇ ਅੱਪਛਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਦੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਬੂੰਦਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਡਿਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਸੁਰ, ਰਾਖਸ਼ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸੁਰ ਅਤੇ ਅਸੁਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਿਰੰਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੇਵ ਤੇ ਦੈਂਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੁਰ ਤੇ ਅਸੁਰ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਤਣਾਓ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ। ਅਸੁਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਈ।

ਸੁਰਾਂ ਅਤੇ ਅਸੁਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਕੋ ਮਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਕਸ਼ਯਪ ਤੋਂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦੀ ਅਦਿਤੀ ਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਦੇਵ; ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਦਨੁ ਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਦੈਂਤ-ਦਾਨਵ ਅਤੇ ਮਨੁ ਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਮਨੁਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਿਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ (5/3/11) ਵਿਚ ਸੁਰ ਅਸੁਰ ਤੇ ਮਾਨਵ ਤਿੰਨੋ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਅਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇਤਨੀ ਬਲਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਤਨੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਈ।

(ਅ-68) ਅਸੁਰ ਵਿਆਹ :

ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ ਲੜਕੇ ਦੇ ਪਿਉ ਤੋਂ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਰਕਮ ਵਸੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ 'ਟਕਾ ਵਿਆਹ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੱਛੜੀਆਂ ਤੇ ਟਪਰੀਵਾਸੀ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਰਵਾਜ ਆਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਸ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਵਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰੁਪਏ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਲਟਾ ਦਾਜ-ਦਿਤ ਦੇਣ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਆਹ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-69) ਅਸੁਰ ਦਾਨੋਂ :

ਇਕ ਦਾਨਵ ਜੋ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੀ 'ਚੂਰ' ਧਾਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਧਾਰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਮੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਇਥੋਂ ਦਾ ਸਥਾਨਿਕ ਦਿਓਤਾ ਸ਼ਿਰੀਗੁਲ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਉਤੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ 'ਚੂਰ' ਧਾਰ ਨੂੰ ਚੂਰੂ ਨਾਉਂ ਦੇ ਕਨੈਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਗਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਅਸੁਰ ਦਾਨੋਂ ਨੇ ਚੂਰ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਸ਼ਿਰੀਗੁਲ ਨੇ ਇੰਦਰ ਅੱਗੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ, ਉਸਨੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਸੁਰ ਦਾਨੋਂ ਨੂੰ ਚੂਰ ਧਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਅਸੁਰ ਦਾਨੋਂ ਜਦੋਂ ਇਥੋਂ ਨਸ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਜੁੱਬਲ ਵਿਚ, ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਰ ਲੰਘ ਗਿਆ, ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਗੁਫਾ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਉਹ ਦਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। (ਗਲਾਸਰੀ. 1,292)

(ਅ-70) ਅਸੁਰਾਂਤੋ :

ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬਵਿੰਜਾ ਬੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੀਰ। (ਵੇਖੋ : ਬੀਰ)

(ਅ-71) ਅੱਸੂ :

ਦੇਸੀ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਸਤਵਾਂ ਮਹੀਨਾ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਦ ਰੁੱਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਬਾਰੇ ਅਖਾਣ ਹੈ : 'ਅੱਸੂ ਪੁੱਤਰ ਸਿਆਲੇ ਦਾ।' ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਇਕ ਹੋਰ ਅਖਾਣ ਵਿਚ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :—
'ਅੱਸੂ ਮਾਹ ਨਿਰਾਲਾ, ਦਿਹੁੰ ਧੁੱਪ ਤੇ ਰਾਤੀਂ ਪਾਲਾ'। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਨਾ ਧੁਪ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਨਾ ਛਾਂ –
'ਅੱਸੂ ਦੀ ਰੁੱਤ, ਨਾ ਛਾਂ ਭਾਵੇ ਨਾ ਧੁੱਪ।'
ਅੱਸੂ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਫ਼ਤੇ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਮੀਂਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਖਾਣ ਹੈ :
'ਅੱਸੂ ਭਾਲੇ ਮੇਘਲਾ ਭੂਲੀ ਫਿਰੇ ਗੰਵਾਰ।'

ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਾਹੇ ਲਈ ਅੱਸੂ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਮਹੀਨਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਚੰਦਰਮਾ ਅਸ਼੍ਵਨੀ ਨਛੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ

ਨਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਬੜੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਅੱਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸੁਦੀ ਪੱਖ ਦੀ ਏਕਮ ਤੋਂ ਨੌਮੀ ਤਕ ਦੇ ਨੌਂ ਦਿਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਭਗਤ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਨਰਾਤੇ)

ਅੱਸੂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਿੱਥ ਤੋਂ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਸਵੀਂ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦਾ ਪੁਰਬ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਸੂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਹੈ। ਅੱਸੂ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਰਾਧ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦਿਨ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਅੱਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਜੀ ਸਰਾਧ ਮਸਾਂ ਆਏ। ਨਿਖਰੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਲੋਹੜੇ ਤਾਰਿਆਂ ਨੇ ਪਾਏ।' (ਲੋਕ ਗੀਤ)

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅੱਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਰੁਕਮਣੀ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਲਈ ਪਾਰਜਾਤ ਦਾ ਦੈਵੀ ਰੁੱਖ ਇੰਦਰ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚੋਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੈਵੀ ਕਰਮ ਸਦਕਾ ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੌਸਮ ਉਤੇ ਦੈਵੀ ਜੋਬਨ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਰੁੱਖਾਂ ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ-ਬੂਟਿਆਂ ਦੀ ਛਬੀ ਬੜੀ ਅਨੁਪਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਬੂਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ — ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਬੰਦੀ ਵਿਚ ਪਏ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਇਹ ਦਸ ਦੇਵੇ ਕਿ ਹੁਣ ਕਿਹੜਾ ਮਹੀਨਾ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਬੰਦੀ ਵਿਚ ਪਏ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਰਾਸੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਭੋਰੇ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਚੱਕਰ ਕੱਢ ਕੇ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਾਣ ਲੱਗਾ :

ਸਿੱਟੀਂ ਪਿਆ ਬੂਰ ਕਾਹੀਂ ਨਿਸਾਰ ਤੇ
ਹੋ ਜਜਮਾਨਾ ਸਮਝ ਮੀਰ ਪੁਕਾਰਦੇ।

ਕੈਦੀ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਟੱਪੇ ਤੋਂ ਅੱਸੂ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਲਿਆ ਕਿਉਂ ਜੋ ਅੱਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਬੂਰ ਅਤੇ ਕਾਹੀ ਦਾ ਨਿਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅੱਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਗੁਣਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਨ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਜੇ ਕਿਸੇ ਗਰਭਵਤੀ ਨੂੰ ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਘੜੇ ਭਰ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਪੀਣ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੱਤਕ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਜੰਮੇ ਤਾਂ ਜਣਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਾ ਦੋਵੇਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅੱਸੂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹੀ ਮੂੰਹ ਲਗਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਸੂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅਖਾਣ ਵੀ ਹੈ :

ਰੱਬਾ! ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਜੀਆਂ
ਤੇ ਅੱਸੂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਆਂ।

ਅੱਸੂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬੜਾ ਮਿੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਣੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਟੂਣਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ, ਅੱਸੂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੀਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਰੋਜ਼ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਰੀ ਘੋਲ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤੀ ਉਸ ਨਾਲ ਬੜਾ ਮਿੱਠਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-72) ਅਸ਼ੋਕ ਬ੍ਰਿਛ :

ਇਕ ਬ੍ਰਿਛ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗਰੁੜ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਚੇਤਰ ਸੁਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਨੂੰ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਅਸ਼ੋਕ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਕਲੀਆਂ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਕਦੇ ਮਾਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਅਸ਼ੋਕ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹਰੇ ਭਰੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਰ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੇ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਪਾਰਬਤੀ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਸਦਾ ਖਿੜੇ ਤੇ ਮਹਿਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਰ ਦਿਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਤੇ ਹੋਰ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਵੇਲੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਪੂਰਬੀ ਗੁੱਠ ਵਿਚ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਸ਼ੋਕ ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਕਾਮਦੇਵ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਾਮਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਆਮ ਰਵਾਜ ਸੀ, ਹਿੰਦੂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਵਣ ਜਦੋਂ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੰਕਾ ਲੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਬ੍ਰਿਛ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਨ। ਸੀਤਾ ਨੇ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਹੇਠ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਫੁੱਲ ਸਤੀਤੱਵ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਟੂਣੇ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੇ ਹਨ; ਅਸ਼ੋਕ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਸੀਤਾ ਆਪਣੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੀ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣੀ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜੰਮਣ ਮਗਰੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜਿਸਮ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਫੁੱਲ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਛੁਹਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਨਿਆਂ ਸਤੀਤੱਵ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਸ਼ਸ਼ਠੀ (ਛਟੀ) ਨੂੰ ਤੀਵੀਆਂ ਅਸ਼ੋਕ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਵਜੋਂ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬੋਧੀ ਅਸ਼ੋਕ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ; ਕਿਉਂ ਜੋ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦਾ ਜਨਮ ਇਸੇ ਬ੍ਰਿਛ ਹੇਠ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਆਪਣੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਇਸੇ ਦੇ ਪੱਤੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

ਜੈਨੀ ਵੀ ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂਵੀਰ ਨੂੰ ਇਸੇ ਬ੍ਰਿਛ ਹੇਠਾਂ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਸੀ।

(ਅ-73) ਅਸ਼ੋਕ ਵਾਟਿਕਾ :

ਲੰਕਾ ਵਿਚ, ਰਾਵਣ ਦਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਬਾਗ਼, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬ੍ਰਿਛ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਹਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁਰਝਾਂਦਾ। ਰਾਵਣ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਹਰਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਹਨੂੰਮਾਨ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਲਭਦਾ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਇਸ ਬਾਗ਼ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਰਾਮਚੰਦਰ ਨੇ ਰਾਵਣ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਜੁੱਧਿਆ ਜਾ ਕੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਾਗ਼ ਬਣਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਅਸ਼ੋਕ ਵਾਟਿਕਾ ਰਖਿਆ।

(ਅ-74) ਅਹਿਦ :

ਇਸਲਾਮੀ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ। ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਲਾ ਅਹਿਦ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਅੱਲਾ ਦਾ ਨੂਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਅੱਲਾ 'ਅਹਿਦ' ਤੋਂ 'ਅਹਿਮਦ' ਬਣ ਗਿਆ, ਭਾਵ ਅਹਿਦ ਵਿਚ ਮੀਮ ਰਲ ਗਿਆ। ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :— 'ਅਹਿਦ ਦੇ ਵਿਚ ਮੀਮ ਰਲਾਇਆ ਤੇ ਕੀਤਾ ਏਡ ਪਸਾਰਾ।' ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ।

(ਅ-75) ਅਹਿਣ ਉਡਾਣਾ :

ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਅਹਿਣ ਡਿੱਗੇ ਤਾਂ

ਉਸ ਨੂੰ ਉਡਾਣ ਲਈ ਵਿਹੜੇ/ਖੇਤ ਵਿਚ ਤਵਾ ਮੂਧਾ ਮਾਰ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿਣ ਉੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਔਲੇ)

(ਅ-76) ਅਹਿਮਦ ਕਬੀਰ ਸੱਯਦ :

ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ, ਜਿਸ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਹਾਬੜੀ, ਤਹਿਸੀਲ ਕੈਂਥਲ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੁਹੱਰਮ ਦੀ 24 ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਉਰਸ ਦਾ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ-77) ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ :

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਜਨਮ 1722 ਈ: ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਜ਼ਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਜੋ ਅਬਦਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸਦੋਜ਼ਈ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈਰਾਤ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੈਰਾਤ ਉਤੇ 1731 ਈ: ਵਿਚ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਅਬਦਾਲੀਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਇਕ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, [illegible] ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਬੁਧ ਬਲ ਸਦਕਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਧਾਰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਾਬਲ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪਦਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਲਕਬ 'ਦੁਰੇ ਦੁਰਾਨੀ' (ਸਰਵੋੱਤਮ ਮੋਤੀ) ਰਖਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਬੀਲਾ ਦੁਰਾਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ।

ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉਤੇ 1747 ਈ: ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1767 ਈ: ਤਕ ਕਈ ਵਾਰ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। 1755 ਈ: ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ 40 ਦਿਨ ਤਕ ਲਗਾਤਾਰ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਲੁਟਿਆ ਅਤੇ 1761 ਈ: ਵਿਚ ਕਲੰਦਰ ਖ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਤਬਾਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਪੂਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ 1773 ਈ: ਵਿਚ ਮੁਰਗ਼ਾਬ ਨਗਰ ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜੀ ਲੁੱਟ ਮਚਾਈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਖਾਣ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਏ :

(1) ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ
ਰਹਿੰਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ।
(2) ਕੁਝ ਹਾਲੀ ਦੀ ਕੁਝ ਪਾਲੀ ਦੀ
ਬਾਕੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ।

ਕੁਝ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਜੂਝੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮ ਤੇ ਗੌਰਵ ਦਾ :—

ਅਹਿਮਦੇ ਪੰਜਾਬ ਲੁਟਿਆ,
ਘਰ ਘਰ ਫੂੜੀਆਂ ਪਈਆਂ;
ਰਾਜ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ
ਖੁਲ੍ਹੇ ਪੰਛੀ ਨਾ ਲੈਣ ਉਡਾਰੀ;
ਬਾਬੇ ਨੌਦ ਅਬਦਾਲੀ ਮਾਰੇ
ਸੰਧੂ ਰਣ ਖੇਤ ਰਹਿ ਗਿਆ;
ਜਦੋਂ ਮਾਰ ਪਈ ਅਬਦਾਲੀ
ਅੱਲਾ ਹੂ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਮਾਰਦਾ।

(ਅ-78) ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸ਼ੇਖ਼ :

ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰ ਜਿਸ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਪਲਵਲ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਸਜਵਰੀ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਥੇ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ਦੀ 11ਵੀਂ ਤੇ 12ਵੀਂ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜਾਟ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡਨ-ਸੰਸਕਾਰ ਇਥੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਜ਼ਾਰ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ।

(ਅ-79) ਅਹਿਰਮਨ :

ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ ਦਾ ਬਦੀ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਜੋ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਮਾਦਿਕ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪ ਲਈ ਉਕਸਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਵੇਸਤਾ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਗ੍ਰ ਮੈਨਯੂ ਅਤੇ ਪਹਿਲਵੀ ਵਿਚ ਅਹਿਲਮਨ ਹੈ।

(ਅ-80) ਅਹਿਰਾਵਣ :

ਇਕ ਅਸੁਰ ਜੋ ਰਾਵਣ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਿਰਾਵਣ ਨਾਲ ਪਤਾਲ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿਦਾ ਸੀ। ਅਹਿਰਾਵਣ ਬੜਾ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਕੁਕਰਮੀ ਯੋਧਾ ਸੀ। ਰਾਮ ਤੇ ਲਛਮਨ ਨੇ ਮਾਰੁਤ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਇਸਦੇ ਭਰਾ ਮਹਿਰਾਵਣ ਦਾ ਬੱਧ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਕੀਤਾ। (ਵੇਖੋ : ਮਹਿਰਾਵਣ)

(ਅ-81) ਅਹਿਲਾਵਤ :

ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਬੀਲਾ ਜੋ ਚੁਹਾਨ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਰੋਹਤਕ, ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਹੈ। ਗਲਾਸਰੀ. (2,7) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ 30 ਕੁ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਂਭਰ (ਜੈਪੁਰ) ਤੋਂ ਇਧਰ ਆਏ। ਅਹਿਲਾਵਤ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਠੇਰਾ ਸਾਧੂ ਦੇਬ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-82) ਅਹਿੱਲਿਆ :

ਅਹਿੱਲਿਆ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਵ੍ਰਿਧਾਸ਼ਵ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਇਸਤ੍ਰੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸਾਰ ਲੈ ਕੇ ਅਹਿੱਲਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਦੁੱਤੀ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤਾ।

ਅਹਿੱਲਿਆ ਦੀ ਕਥਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਾ ਦੇ ਬੀਜ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਜੈਮਿਨੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੁਰਾਤਨ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਕਥਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦਾ ਰੂਪਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਵੇਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹਿੱਲਿਆ ਊਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਮੇਘ। ਹਾਪਕਿਨਜ਼ ਸ਼ਬਦ ਵਿਉਤਪਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਤੇ ਅਹਿੱਲਿਆ ਨੂੰ 'ਨਾ ਵਾਹੀ ਗਈ ਭੂਮੀ' ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਦਇਆਨੰਦ ਨੇ ਨਿਰੁਕਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਸੂਰਜ, ਅਹਿੱਲਿਆ ਨੂੰ ਰਾਤ ਅਤੇ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਚੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਅਹਿੱਲਿਆ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂਤਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਰੂਪਾਂਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹਿੱਲਿਆ ਇੰਦਰ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗੌਤਮ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੌਤਮ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦੁਹਾਂ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਮਿਲਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਸਹਸ ਭਗ ਗਾਮੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ 'ਸਹਸ ਭਗ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਸਹਸ ਲੋਇਨ' ਦਾ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਗੌਤਮ ਨੇ ਦੁਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਇਕੱਠਾ ਸੁੱਤਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਹਿੱਲਿਆ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਬਣਨ ਅਤੇ

ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਨਿਪੁੰਸਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ। ਰਾਮਾਇਣ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਰਾਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਅਹਿੱਲਿਆ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਗੌਤਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤ੍ਰੇਤੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੀ ਚਰਨ-ਛੁਹ ਨਾਲ ਅਹਿੱਲਿਆ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਅਹਿੱਲਿਆ ਦੀਆਂ ਚੋਰ-ਮਿਲਣੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਨਾਰਦ ਨੇ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਦਿਤੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਹਿੱਲਿਆ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਜੋ ਗਾਥਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਉਹ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੌਕਿਕ ਹੈ: ਰਾਜਾ ਇੰਦਰ ਅਹਿੱਲਿਆ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਹਿੱਲਿਆ ਦੇ ਆਲਿੰਗਨ ਲਈ ਚੰਦਰਮੇ ਨਾਲ ਗਠਜੋੜ ਕੀਤਾ। ਚੰਦਰਮੇ ਨੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਹੀ ਕੁਕੜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਬਾਂਗ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ, ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ ਜਾਣ ਕੇ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਨਦੀ ਉਤੇ ਚਲਾ ਜਾਏ। ਪਿਛੋਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਗੌਤਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਅਹਿੱਲਿਆ ਦੀ ਸੇਜ ਭੋਗੀ। ਜਦੋਂ ਰਿਸ਼ੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਨਦੀ ਨੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਸਾਰਾ ਰਹੱਸ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਗੌਤਮ ਉਸੇ ਪੈਰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮੇ ਨੂੰ ਕੁਕੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਂਦਾ ਵੇਖ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਗਿੱਲਾ ਤੌਲੀਆ ਉਸ ਉਤੇ ਪਟਕਾ ਕੇ ਮਾਰਿਆ। ਕੁਕੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਚੰਦਰਮਾ ਨਸ ਗਿਆ, ਪਰ ਤੌਲੀਏ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਉਸ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਉਕਰੇ ਗਏ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਕਾਲੇ ਧੱਬਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਜ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਅਹਿੱਲਿਆ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਸੈਲ ਪੱਥਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ। ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਉਹ ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹੀ। ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀ ਚਰਨ ਛੁਹ ਨਾਲ ਅਹਿੱਲਿਆ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲੀ।

ਅਹਿੱਲਿਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਤਾਨੰਦ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜੇ ਜਨਕ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਸੀ।

(ਅ-83) ਅਹਿਲੇ ਕਿਤਾਬ :

ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ — ਅਹਿਲੇ ਕਿਤਾਬ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ਰ। ਅਹਿਲੇ ਕਿਤਾਬ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮੂਸਾਈਆਂ, ਯਹੂਦੀਆਂ, ਈਸਾਈਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਤੌਰੇਤ, ਜ਼ੱਬੂਰ, ਅੰਜੀਲ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਖ਼ੁਦ ਇਲਹਾਮ ਦੁਆਰਾ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ। ਤੌਰੇਤ ਦਾ ਇਲਹਾਮ ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਜ਼ੱਬੂਰ ਹਜ਼ਰਤ ਦਾਊਦ ਦੁਆਰਾ ਉਤਰੀ। ਅੰਜੀਲ ਈਸਾ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਇਲਹਾਮ ਵੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਾਵਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੇਵਲ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਇਲਹਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਕਾਫ਼ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਇਲਹਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦੇ ਹਣ।

(ਅ-84) ਅਹਿਲੇ ਹਦੀਸ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕਾ ਜੋ ਸੁੰਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਛੇ ਹਦੀਸਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਇਕੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਹਨ ਅਤੇ ਪੀਰਾਂ ਪੈਗ਼ੰਬਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਅਬਦੁਲ ਵਾਹਬ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਨਜਦ ਵਿਚ 1691 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਨੇ ਵਾਹਬੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। (ਵੇਖੋ : ਵਾਹਬੀ)

(ਅ-85) ਅਹੀ :

(1) ਇਕ ਅਸੁਰ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਇੰਦਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ, ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਰਚੀ ਇਕ ਰਿਚ ਵਿਚ ਅਹੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਵ੍ਰਿੱਤਰ ਸੀ, ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਸਰਪ-ਦੈਂਤ ਸੀ, ਜੋ ਸਮਸ਼ਟੀ ਜਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੋ ਕੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੋਟੀ ਉਤੇ ਕੁੰਡਲ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਜਲ ਬਿਨਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਨੇ ਤ੍ਰਿਕਦ੍ਰੁਕ ਉਤਸ਼ਵ ਉਤੇ, ਸੋਮ ਰਸ ਪੀ ਕੇ, ਅਹੀ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਜਰ ਦੀ ਇਕੋ ਚੋਟ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇੰਦਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਨੂ ਨਾਲ ਯੁਧ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਅਹੀ ਦੇ ਪੇਟ ਨੂੰ ਚੀਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਅਥਾਹ ਜਲ ਵਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਦੀਆਂ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਵਗਣ ਲੱਗੀਆਂ ਦਰੱਖ਼ਤਾਂ ਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਵਿਚ ਰਸ ਭਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਲਹੂ ਸਰਕਣ ਲੱਗਾ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਅਹੀ (ਵ੍ਰਿੱਤਰ) ਨੂੰ ਸਿਆਲ ਰੁੱਤ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ; ਜਦੋਂ ਸਖ਼ਤ ਸਰਦੀ ਪੈਣ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਜਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉਤੇ ਮੀਂਹ ਦੀ ਥਾਂ ਬਰਫ਼ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੁਨਾਲੇ ਰੁੱਤ ਦੀ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਜੰਮੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਰਫ਼ਾਂ ਪਿਘਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਇਕ ਸਰਪ-ਦੈਂਤ ਕਾਲੀਆ ਜੋ ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਕਾਲੀਆ)

(ਅ-86) ਅਹੀਪਤੀ .

(1) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ ਜੋ ਅਹੀ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ।

(2) ਸੱਪਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ।

(ਅ-87) ਅਹੀਰ :

ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਤੀ; ਅਹੀਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਹੀਰ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਭੀਰ ਦਾ ਤੱਦਭਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਆਲੇ ਦੇ ਹਨ। ਅਹੀਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਅਹੀ-ਮਾਰ' ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਹੀ ਇਕ ਵਿਕਰਾਲ ਸਰਪ-ਦੈਂਤ ਸੀ ਜੋ ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਹੀ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਕੇ ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਹੀ-ਮਾਰ ਪਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਉਤਪਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਅਹੀਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਅਥਵਾ ਜਾਦਵ ਕੁਲ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।

ਅਹੀਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮੱਤ ਹਨ। ਮਨੂ (10,15) ਅਨੁਸਾਰ ਅਹੀਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੁਆਰਾ ਅੰਬਸ਼ਠ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸੰਤਾਨ) ਤੀਵੀਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸੰਤਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹੀਰ ਕਸ਼ਤਰੀ ਪਿਉ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਮਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ। ਅਹੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ (ਗਲਾਸਰੀ. 2,4) ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਵੈਸ਼ ਕੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ 'ਅਮਤ ਸੰਗਿਆ' ਅਥਵਾ ਅਛੂਤ ਅਖਵਾਈ। 'ਅਮਤ ਸੰਗਿਆ' ਦੀ ਲੜਕੀ ਨੇ

ਅੱਗੋਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਔਲਾਦ 'ਅਭੀਰ' ਅਖਵਾਈ। ਇਹੋ ਅਭੀਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਗੜ ਕੇ ਅਹੀਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਲੀਅਟ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ।

ਅਹੀਰ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਗੁੜਗਾਉਂ ਤੇ ਰੋਹਤਕ ਜ਼ਿਲੇ ਤੋਂ ਛੁਟ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ 'ਪੈਪਸੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਅਭੀਰ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ।

ਅਹੀਰ ਤਿੰਨ 'ਖਾਂਪਾਂ' ਜਾਂ ਉਪ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ: ਨੰਦ ਬੰਸੀ, ਜਾਦਵ ਬੰਸੀ ਤੇ ਗੁਆਲ ਬੰਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਗੁਆਲੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨੰਦ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਨੰਦ ਬੰਸੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ। ਜਾਦਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੰਸ਼ ਸੀ। ਗੁਆਲ ਬੰਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਆਲਿਆਂ ਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਸੀ, ਜੋ ਬਿੰਦਰਾਬਨ ਅਤੇ ਗੋਕਲ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਜਾਦਵ ਬੰਸੀ ਅਹੀਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਥਰਾ ਅਤੇ ਬਿੰਦਰਾਬਨ ਵਿਚ ਨੰਦ ਬੰਸੀ ਤੇ ਗੁਆਲ ਬੰਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਗੋਤਾਂ ਹਨ। ਗਲਾਸਰੀ. (2,5) ਵਿਚ ਜਾਦਵ ਬੰਸੀ ਅਹੀਰਾਂ ਦੀਆਂ 57 ਗੋਤਾਂ ਤੇ ਨੰਦ ਬੰਸੀ ਦੀਆਂ 7 ਗੋਤਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਦਰਜ ਹੈ।

ਅਹੀਰ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ ਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਜਾਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਕੁਝ ਅਹੀਰ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਦਰਜਾ ਜੱਟਾਂ ਤੇ ਗੁਜਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ।

ਅਹੀਰ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੂ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਿਵਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਠਾਕਰ ਜੀ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਭੇ ਦੀ ਬਾਵਲ ਨਿਜ਼ਾਮਤ ਵਿਚ ਰਾਏਪੁਰ ਵਿਖੇ ਬਨਦਿਓ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਹੀਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਨਦਿਓ ਇਕ ਕਾਲਾ ਸਰਪ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਹੀਰ ਪੂਜਦੇ ਸਨ। ਅਹੀਰ ਹੁਣ ਵੀ ਕਾਲੇ ਸਰਪ ਨੂੰ ਬਨਦਿਓ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਲ ਭੁਲੇਖੇ ਵੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ।

ਅਹੀਰਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਨਵੇਕਲੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਾਲ ਖੱਟੀ ਚੋਲੀ ਤੇ ਨੀਲੀ ਘਗਰੀ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਲਾਲ ਮਲਮਲ ਦੀ ਓੜ੍ਹਨੀ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਹੀਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰੇਵੇ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ, ਪਰ ਜੀਂਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਹੀਰ ਵਿਧਵਾ ਆਪਣੇ ਜੇਠ ਨਾਲ ਕਰੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਕੁਝ ਅਹੀਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ।

(ਅ-88) ਅਹੂਤੀ:

ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਅਤੇ ਯੱਗ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਘਿਉ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਮਗਰੀ ਜੋ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹਵਨ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੇਵਤੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-89) ਅਹੇਰੀ:

ਇਕ ਪਛੜੀ ਤੇ ਖ਼ਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਜਾਤੀ; ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਹੇਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਹੇਰੀ ਸ਼ਬਦ 'ਹੇੜ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਇੱਜੜ'। ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਮੂਲ ਵਿਚ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਜੋਧਪੁਰ ਤੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ। ਉਥੋਂ ਹੀ ਇਹ ਜਾਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਸੀ।

ਅਹੇਰੀਆਂ ਦਾ ਜੱਦੀ ਪੇਸ਼ਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਢੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਲਾਸਰੀ. (2,4) ਅਨੁਸਾਰ ਹਿਸਾਰ ਵਿਚ ਅਹੇਰੀ ਭੋਇੰ ਵਾਹੁੰਦੇ ਤੇ ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਨਿਮਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਅਹੇਰੀ ਛੱਜ ਤੇ ਟੋਕਰੀਆਂ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਹੇਰੀ ਕਈ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗੋਤਾਂ ਜੋ ਨਾਭੇ ਦੀ ਬਾਵਲ ਨਿਜ਼ਾਮਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੀ ਸੂਚੀ ਗਲਾਸਰੀ. (2,4) ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਹੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਲਈ ਮਾਂ, ਪਿਉ, ਨਾਨੀ ਤੇ ਦਾਦੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਗੋਤਾਂ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹਨ। ਹੋਰ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਅਹੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।

ਅਹੇਰੀ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੂ ਹਨ, ਪਰ ਪਟਿਆਲੇ, ਨਾਭੇ ਤੇ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਅਹੇਰੀ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਹੇਰੀ ਸਥਾਨਕ ਦੇਵੀ ਦਿਓਤਿਆਂ, ਖੇਤਰਪਾਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਸਾਣੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਜਦੇ ਹਨ।

(ਅ-90) ਅਹੋਈ:

ਇਕ ਦੇਵੀ ਜੋ ਭਗਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹਿ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਹੋਈ ਪਿਆ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਹਰਨਾਕਸ਼, ਹਿਰਣਾਕਸ਼ਿਪ, ਬ੍ਰਿਤ੍ਰਾਸੁਰ, ਵਿਸ਼ਰੂਪ ਅਤੇ ਅਹਿ ਆਦਿ ਦੈਂਤਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੀ ਭੂਆ ਸੀ। ਨੇਕ ਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਅਤੇ ਹਰਨਾਕਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਲਹ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਕੱਤਕ ਵਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਨੂੰ ਅਹੋਈ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਿਨ ਮਥਰਾ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਰਾਧਾ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਅਹੋਈ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕੱਤਕ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਏਕਮ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਮੂਰਤੀ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ: ਅਹੋਈ ਅਸ਼ਟਮੀ, ਅਹੋਈ ਵਰਤ)

(ਅ-91) ਅਹੋਈ ਅਸ਼ਟਮੀ:

ਕੱਤਕ ਵਦੀ ਅਠਵੀਂ ਨੂੰ ਅਹੋਈ ਅਸ਼ਟਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਸੰਤਾਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੁਖ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਵਰਤ ਰਖਦੀਆਂ ਤੇ ਅਹੋਈ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਕੰਧ ਉਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਅਹੋਈ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਚਿਪਕਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਗਹਿਣਿਅ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੇਹੇ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਵਾਹ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਗੋਹੇ ਦਾ ਪੋਚਾ ਦੇ ਕੇ ਚੌਂਕ ਪੂਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਇਕ ਕਲਸ਼ ਵੀ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਸ਼ ਦੇ ਕੋਲ ਅੱਠ ਕੁ ਉਂਗਲ ਲੰਮੀ ਅਹੋਈ ਦੀ ਪੁਤਲੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਧੂਪ ਦੀਪ ਨਾਲ ਕਲਸ਼ ਦੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਹੋਈ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਚਾਵਲ ਦਾ ਭੋਗ ਲਗਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰੋਹਤਣੀ ਤੋਂ ਅਹੋਈ ਦੇਵੀ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਜਿਸ ਦੇ ਸੱਤ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਦੀਵਾਲੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਤੇ ਪੋਚਾ ਪਾਚੀ ਵਾਸਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਟਿੱਬੇ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਟਣ ਗਈ। ਮਿੱਟੀ ਪੁਟਦਿਆਂ ਖੁਰਪੀ ਦੀ ਸੱਟ ਨਾਲ ਇਕ ਸਹੇ ਦਾ ਬੱਚਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਸੱਤੇ ਬੱਚੇ ਮਰ ਗਏ। ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਵਿਥਿਆ ਇਕ ਭਗਤਣੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਤਾਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਕ ਵਾਰ ਮਿੱਟੀ ਪੁਟਦਿਆਂ ਇਕ ਸੇਹਾ ਉਸ ਦੀ ਖੁਰਪੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਭਗਤਣੀ ਨੇ ਉਪਾ ਦਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕੱਤਕ ਵਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਨੂੰ ਭਗਵਤੀ ਦੀ

ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹੇ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰੇ । ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਉਪਰਥਲੀ ਸੱਤ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮੇ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸੰਤਾਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਅਹੋਈ ਅਸ਼ਟਮੀ ਨੂੰ, ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ-92) ਅਹੋਈ ਦਾ ਵਰਤ :

ਅਹੋਈ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਕੱਤਕ ਵਦੀ ਅੱਠਵੀਂ ਨੂੰ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਤੀਵੀਆਂ ਵਰਤ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਤ ਬੜਾ ਕਰੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਕੁਝ ਵੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਰਵਾ ਚੌਥ ਦਾ ਵਰਤ ਸੁਹਾਗ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹੋਈ ਦਾ ਵਰਤ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤ ਰਾਤੀਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤ ਬਾਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :

ਕੁੰਜਨ ਬਨ ਵਿਚ ਅਕਾਸੁਰ ਤੇ ਬਕਾਸੁਰ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਰਾਖਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਬਨ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਆਈਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੱਤਕ ਵਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਲ ਤੁਰ ਪਏ । ਪਿਛੋਂ ਯਸ਼ੋਧਰਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਡੁਬੀ ਰਹੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅੰਨ-ਜਲ ਮੂੰਹ ਨਾ ਲਗਾਇਆ । ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੋਹਾਂ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਘਰ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਤਾਰੇ ਚੜ੍ਹ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਯਸ਼ੋਧਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਰਤਖ ਵੇਖ ਕੇ ਫਿਰ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਮੂੰਹ ਲਾਇਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵਰਤ ਮਾਂਵਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਰਖਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਦੋਹਾਂ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲ ਪਹਿਲ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ 'ਅਨਹੋਣੀ' ਕਿਹਾ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਸ਼ਬਦ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ 'ਅਨਹੋਈ', 'ਅਹੋਈ' ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦਿਨ ਦਾ ਵਰਤ ਅਹੋਈ ਦੇ ਵਰਤ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵਰਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਮਨ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਹਰਿ ਕਾ ਸਿਮਰਨ ਛਾਡਿ ਕੈ ਅਹੋਈ ਰਾਖੈ ਨਾਰਿ
ਗਧੀ ਹੋ ਕੇ ਉਤਰੇ ਭਾਰ ਸਹੇ ਮਨ ਚਾਰ।
— ਸੂਹੀ ਕਬੀਰ

(ਅ-93) ਅੱਕ :

ਕਈ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤਾਂ ਵੇਲੇ ਅੱਕ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਚੂਹੜਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰਖਣ ਲਈ, ਅੱਕ ਦੇ ਪੱਤੇ ਦੁਆਰ ਅੱਗੇ ਰਖ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੌਥੇ ਦੇ ਬੁਖ਼ਾਰ ਵਿਚ, ਅੱਕ ਦਾ ਟੂਣਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਕ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਬੂਟੇ ਨਾਲੋਂ ਜਿਹਨੂੰ ਚਾਰ ਅੱਕੜੀਆ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਣ, ਇਕ ਅੱਕੜੀ ਤੋੜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਦੁੱਧ ਰੋਗੀ ਦੇ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਉਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਗੀ ਛੇਤੀ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਬੁਖ਼ਾਰ)

ਜਣੇਪੇ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਚਿਲੇ ਵਾਲੇ ਕੋਠੇ ਦੀ ਛੱਤ ਉਤੇ ਅੱਕ ਰਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਂ ਲੰਘਦੀ ਕਿਸੇ ਚੰਦਰੀ ਰੂਹ ਦਾ ਅਸਰ ਬੱਚੇ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਅੱਕ ਦੇ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਬੁਝਾਰਤ ਦੁਆਰਾ ਕਿਤਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ :—

ਜੇ ਚਲਿਆਂ ਏਂ ਬਾਜ਼ਾਰ,
ਮਹਿੰਡੇ ਪੈਸੇ ਘਿੰਨ ਵੰਞ ਚਾਰ,
ਨਾਲੇ ਆਣੀ ਖਖੜੀਆਂ,
ਨਾਲੇ ਆਣੀ ਲਕੜੀਆਂ,
ਨਾਲੇ ਆਣੀ ਅੰਬ ਤਰੋੜ,
ਨਾਲੇ ਆਣੀ ਪੈਜੇ ਮੋੜ।

(ਅ-94) ਅੰਕ :

ਅੰਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਭਰਮ-ਵਹਿਮ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਕਈ ਅੰਕੜੇ ਸ਼ੁਭ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਅਸ਼ੁਭ। ਮੁਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਕ ਅੰਕੜੇ ਜਿਸਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ, ਮੰਗਣੇ, ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਦੇ ਮੰਗਲਮਈ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਤਾਕ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਭ ਜਾਣ ਕੇ, ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਥਵਾ 5, 7, 11, 21, 31, 51, 101 ਰੁਪਏ ਦੀ ਭਾਜੀ ਸ਼ਗਨ/ਨੇਂਦਰੇ ਵਜੋਂ ਦੇਣੀ ਰੀਤ ਹੈ। ਏਕਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ।

ਧਰਮ ਅਰਥ ਦਿਤੀ ਰਕਮ ਅਤੇ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਤਾਕ ਅੰਕੜੇ ਹੀ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਇਆ ਅੰਕ ਧਰਮ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ, ਸਵਾਏ ਅੰਕੜੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਵਾ ਰੁਪਿਆ, ਢਾਈ ਰੁਪਏ, ਪੰਜ ਰੁਪਏ, ਦਸ ਰੁਪਏ ਇਤਿਆਦਿ। ਜੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੁਪਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਕਰਵਾਣਾ/ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਏਕੇ ਅੰਤ ਵਾਲੇ ਅੰਕੜੇ ਹੀ ਸ਼ੁਭ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 11, 21, 31, 51, 101, 201 ਰੁਪਏ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਤਾਕ ਅੰਕ ਸ਼ੁਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਤਿੰਨ ਤੇ ਤੇਰਾਂ ਦਾ ਅੰਕ ਕਈ ਲੋਕ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਅਸ਼ੁਭ। ਤਿੰਨ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਦੀ ਅਸ਼ੁਭਤਾ ਬਾਰੇ ਕਹਾਵਤ ਹੈ :—

ਤੀਜਾ ਰਲਿਆ ਤੇ ਕੰਮ ਗਲਿਆ

ਤਿੰਨ ਦੇ ਅੰਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਇਤਨਾ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ, ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਵਹੁਟੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੀਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਤੀਜਾ ਵਿਆਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਪੌਦੇ ਅਥਵਾ ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਨਾਲ ਰਚਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚੌਥਾ ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਚੌਥਾ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੀਜਾ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਤਿੰਨ ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ ਲੜਕਾ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕਿਆਂ ਤੋਂ ਜੰਮੀ ਕੁੜੀ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਤ੍ਰਿਖਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮਾਪਿਆਂ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਤ੍ਰਿਖਲ)

ਪਰ ਤਿੰਨ ਦਾ ਅੰਕ ਤ੍ਰੈਮੂਰਤੀ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਤੇਰਾਂ ਦਾ ਅੰਕ ਹਿੰਦੂ ਅਸ਼ੁਭ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਦਾ ਅੰਕ ਆ ਰਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਇਸ ਅੰਕ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜਦੋਂ ਮੋਦੀਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਮੋਦੀ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਧਾਰਨ ਤੋਲਦਿਆਂ ਉਹ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ 'ਤੇਰਾ ਤੇਰਾ' ਕਰਦੇ ਰੱਬੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਤੇਰਾਂ ਦਾ ਅੰਕ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸਮਾਦ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਾਰ ਦਾ ਅੰਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਸ਼ੁਭ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਅਸ਼ੁਭ; ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੁਭ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਵੀ ਚਾਰ ਸਨ ਜੋ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।

ਪੰਜ ਦਾ ਅੰਕ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜ ਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ

ਪੰਜ ਪੰਜ ਉਂਗਲਾਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਭੂਮੀਆ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪੰਜ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੂਮੀਆ ਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਸਾਮਗਰੀ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਜ ਦੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਮੋਹਰਲੇ ਬੂਹੇ ਉਤੇ ਪੰਜੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਣ ਨਾਲ ਬਦਰੂਹਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। (ਵੇਖੋ : ਪੰਜਾ)

ਸੱਤ ਦਾ ਅੰਕ ਵੀ ਪਾਵਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਸੱਤ ਤਬਕ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤ ਦਾ ਅੰਕ ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅੱਠ ਦਾ ਅੰਕ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਠਵਾਂ ਬੱਚਾ ਮਾਂ ਪਿਓ ਉਤੇ ਭਾਰਾ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਤੇ ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਗਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਅਣਗਿਣਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਅਣਗਿਣਤ) ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਚ ਅਠਵਾਂ ਘਰ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅਠਮਾਹਾ ਬੱਚਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਚਦਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਅੱਠ ਗ੍ਰਹਿ ਇਕੋ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਨੌਂ ਦਾ ਅੰਕ ਨਾ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਅਸ਼ੁਭ, ਪਰ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਅੰਕ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦਾ ਮੁਰੱਬਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਲਿਆਣੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਬੱਚਾ ਜਦੋਂ ਨਾਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਮਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਮੰਗਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਅਣਗਿਣਤ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਨੌਲੱਖਾ ਹਾਰ ਬੜਾ ਕੀਮਤੀ ਹਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੌਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਜੋਤਿਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਨੌਂ ਦਾ ਅੰਕ ਬ੍ਰਹਿਮ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ਾਸ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਜੁਗ, ਦੁਆਪਰ, ਤ੍ਰੇਤਾ, ਕਲਜੁਗ ਦੀ ਅਵੱਧੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਜੋੜ 9 ਦੇ ਅੰਕ ਦਾ ਹੀ ਭਾਗ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਨੌਂ)

ਉਪਰੋਕਤ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਰਹੱਸਮਈ ਅੰਕ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਇੱਕੀ, ਚੌਰਾਸੀ, ਇਕੱਤਰ ਸੌ, ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ, ਤਿੰਨ ਸੌ ਸੱਠ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸ਼ਬਦ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਥਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਅ-95) ਅਕਸ਼ :

ਰਾਵਣ ਦਾ ਜੇਠਾ ਪੁਤ੍ਰ ਜੋ ਮੰਦੋਦਰੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ। ਜਦੋਂ ਹਨੂੰਮਾਨ ਅਸ਼ੋਕ ਵਾਟਿਕਾ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਨਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਰਾਵਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਅਕਸ਼ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਅਕਸ਼ ਉਲਟਾ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

(ਅ-96) ਅੰਕਣਾ :

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਾਨਿਕ-ਰੂੜ੍ਹੀ। ਕਿਸੇ ਛਲੀਏ ਪਾਤਰ ਨੂੰ, ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਕਰਮ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੁਆਰਾ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਪਰ ਛਲੀਆ ਪਛਾਣੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। 'ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਚਾਲੀ ਚੋਰ' ਵਿਚ ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਮੋਰਗਿਆਨਾ ਸਾਰੇ ਗਲੀ ਦੇ ਬੂਹਿਆਂ ਉਤੇ ਉਹੋ ਨਿਸ਼ਾਨ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਡਾਕੂ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾਨਿਕ-ਰੂੜ੍ਹੀ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਅ-97) ਅਕੱਢਣ :

ਫੁਲਕਾਰੀ ਜਾਂ ਬਾਗ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਅਧੂਰਾ ਫੁੱਲ ਜੋ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਅਣ-ਕੱਢਿਆ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਫੁਲਕਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੈਲੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਲੱਗ ਸਕੇ। ਇਸ ਹਿੱਸੇ/ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਧਨੀ ਵਿਚ ਅਕੱਢਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਹਣੀ, ਇਕਸਾਰ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ੈ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਝੀ ਜਾਂ ਅਧੂਰੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ।

(ਅ-98) ਅਕਸਾ :

ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਧਰਮ-ਸਥਾਨ ਜੋ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਯਰੂਸ਼ਲਮ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬੈਤੁਲ ਅਕਸਾ (ਦੂਰ ਦਾ ਸਥਾਨ) ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ :

ਗੋਇਆ ਅਕਸਾ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਭੈਣ ਦੂਜੀ
ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਦਲੇ ਨੂਰ ਉਤਾਰਿਆ ਨੇ।

— ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ

(ਅ-99) ਅਕਤਾ :

ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਜੋ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦੇ ਫੈਲਣ ਵੇਲੇ ਰੋਕਿਆ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਭ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਲਵੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਨਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ 'ਚੇਲੇ' ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੇਲਾ ਕੁਝ ਰੀਤ-ਕਰਮ ਕਰ ਕੇ ਧੂਪ ਧੁਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਭ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਹੋਈ ਪਾਵਨ ਸੋਟੀ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਦੀ ਲੰਘਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਭ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਜਲ ਦਾ ਛੱਟਾ ਤਰੌਂਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਗਈ ਬੀਮਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮੁੜ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਾ ਲੈ ਆਏ। ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਕਈ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਲੋਹੇ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਵਰਤਣਾ, ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਆਟਾ ਪੀਠਣਾ, ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨੀ ਆਦਿ। ਇਹ ਰਸਮ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਐਤਵਾਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੁਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਸਮੇਂ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਨਾਲ ਮਰੇ ਸਭ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਗੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਬ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-100) ਅਕੰਪਨ :

ਸੁਮਾਲੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਕੇਤੁਮਾਲਿਨੀ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ; ਅਕੰਪਨ ਰਾਵਣ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਯੋਧਾ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਵਣ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਭੈਣ 'ਕੈਕਸੀ' ਰਾਵਣ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਤੇ ਇਹ ਰਾਵਣ ਦਾ ਮਾਮਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਯੁੱਧ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ।

(ਅ-101) ਅਕਬਰ :

ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਮੁਗ਼ਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ (1542-1605) ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਜੁੜਨੀ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਸੀ। ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਬਰ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਸ਼ੈਵ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਮੁਕੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਕੰਦੇ ਨੇ ਉਜਾੜਾਂ ਵਿਚ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕੰਦੇ ਨੂੰ ਵਰ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਮੁਕੰਦੇ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮੰਗੀ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਮੁਕੰਦੇ ਦੀ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਲਾਲਸਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ; ਉਲਟਾ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਤੋਂ ਵਧ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਰਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਾਸ਼ਚਿਤ ਵਜੋਂ

ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰਯਾਗ ਜਾ ਕੇ ਤ੍ਰਿਬੈਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬ ਕੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੁਕੰਦੇ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉਤੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਯਾਦ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ। ਮੁਕੰਦੇ ਨੇ ਇਕ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਉਂ ਅਤੇ ਥਹੁ-ਪਤਾ ਉਕਰ ਕੇ, ਉਸ ਪੱਤਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮ੍ਰਿਗ-ਛਾਲ, ਤੂੰਬੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਸਮੇਤ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕ ਬ੍ਰਿਛ ਹੇਠ ਦਬ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਤ੍ਰਿਬੈਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ।

ਮੁਕੰਦੇ ਦੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਉਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਹਮਾਯੂੰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹਮੀਦਾ ਬਾਨੋਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਉਹ ਥਾਂ ਖੋਦੀ ਜਿਥੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਪੱਤਰਾ, ਮ੍ਰਿਗ-ਛਾਲ ਅਤੇ ਤੂੰਬਾ ਆਦਿ ਦੱਬੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ।

ਅਕਬਰ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ — ਅਕਬਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹਮਾਯੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਘਰ 23 ਨਵੰਬਰ 1542 ਈ: ਨੂੰ ਅਮਰਕੋਟ (ਸਿੰਧ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਨਜੂਮੀਆਂ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਚਾਲ, ਯੋਗ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਗਾ ਕੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਦਿਨ ਬੜਾ ਹੀ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਜੰਮੇ ਬਾਲ ਨੂੰ ਘਣੇ ਦੁਖ ਤੇ ਸੰਕਟ ਭੋਗਣੇ ਪੈਣਗੇ। ਸੋ ਉਪਾ ਵਜੋਂ ਅਕਬਰ ਦੀ ਜਨਮ-ਤਿੱਥ ਬਦਲ ਦੇਣ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਿੱਥ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸ਼ੁਭ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਦਿਵਸ 15 ਅਕਤੂਬਰ ਸੀ; ਸੋ 15 ਅਕਤੂਬਰ ਹੀ ਅਕਬਰ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਮਿਥ ਕੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਨਾਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵੇਲੇ ਅਕਬਰ ਦਾ ਜੋ ਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਉਹ ਬਦਰਉਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਸੀ। ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਬਦਲ ਕੇ ਜਲਾਲਉਦੀਨ ਅਕਬਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।

ਅਕਬਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੱਤ 'ਦੀਨੇ ਇਲਾਹੀ' ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। 'ਦੀਨੇ ਇਲਾਹੀ' ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਲੱਗਿਆਂ 'ਸਲਾਮਾ ਲੇਕਮ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਅੱਲਾ ਹੂ ਅਕਬਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ 'ਜਲੇ ਜਲਾਲ ਹੂ' ਕਹਿੰਦਾ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਕੇ ਅਫਤਾਬੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੋਹਰ ਉਤੇ ਵੀ 'ਅੱਲਾ ਹੂ ਅਕਬਰ ਜਲੇ ਜਲਾਲ' ਦਾ ਵਾਕੰਸ਼ ਲਿਖਵਾਇਆ। ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਐਮ. ਇਲੀਅਟ (Memories, 1,262) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਉਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਕਬਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੁਝ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਗੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਬਰ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਥੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਛਤਰ ਝੁਲਾਇਆ :—

ਮੰਗਲੇ ਨੂੰ ਹੋਈ ਪਰਗਾਸ, ਮਾਤਾ ਮੰਗਲੀਏ।
ਨੰਗੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਦੇਵਾ ਅਕਬਰ ਆਇਆ,
ਸੁਇਨੇ ਦਾ ਛਤਰ ਝੁਲਾਇਆ,
ਮਾਤਾ ਮੰਗਲੀਏ।

(ਅ-102) ਅਕਲ ਖੂਹੀ :

ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਦੀ ਬਣਾਈ ਧਾਰਾ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਖੂਹੀ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਰਸਵਤੀ ਕੂਪ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੂਹ ਭੋਜਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਖੂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲਏ, ਉਸ ਉਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਅਪਾਰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਬੜੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਰਾਜਾ ਭੋਜ)

(ਅ-103) ਅਕਲ ਦਾੜ੍ਹ :

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛਲੀ ਦਾੜ੍ਹ ਜੋ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾੜ੍ਹ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਮਗਰੋਂ ਅਕਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਇਸ ਦਾੜ੍ਹ ਨੂੰ 'ਸਰਸਵਤੀ ਦਾੜ੍ਹ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾੜ੍ਹ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਵੇਲੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਾੜ੍ਹ ਜਿਤਨੀ ਛੇਤੀ ਨਿਕਲੇ, ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਉਸ ਬੱਚੇ ਉਤੇ ਉਤਨੀ ਜਿਆਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜੁਆਨ ਹੋ ਕੇ ਉਤਨਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ-104) ਅਕੂਰ :

ਇਕ ਯਾਦਵਵੰਸ਼ੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਜੋ ਗਾਂਦਿਨੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਸੁਫਲਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਗ੍ਰਸੇਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਲੋਂ ਕੰਸ ਦਾ ਭਣਵਈਆ ਸੀ। ਭਾਗਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਸ ਨੇ ਰਾਜਸੂਆ ਯੱਗ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਬਲਰਾਮ ਨੂੰ ਯੱਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਕੂਰ ਹੱਥ ਹੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹੋ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਿੰਦਰਾਬਨ ਤੋਂ ਮਥਰਾ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਯੱਗ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮਹਾਂ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਅਤੇ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਕਈ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾ ਕੇ ਅਖ਼ੀਰ ਕੰਸ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਨੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾਇਆ।

ਸਯਾਮੰਤਕ ਮਣੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਦਾ ਅਕੂਰ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ। ਭਾਗਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਣੀ ਅਕੂਰ ਨੂੰ ਸ਼ਤਧਵਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ; ਜਿਸ ਨੇ ਸਤਰਾਜਿਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮਣੀ ਖੋਹੀ ਤੇ ਦਵਾਰਕਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨੱਠ ਗਿਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਕੂਰ ਤੋਂ ਇਹ ਮਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ, ਪਰ ਇਹ ਮਣੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਖ ਕੇ ਮੁੜ ਅਕੂਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕੂਰ ਯਾਦਵਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਸ ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਅਕੂਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਭਾਗਵਤ ਦੇ ਦਸਮ ਸਕੰਧ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕੂਰ ਕਿਸੇ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਦਵਾਰਕਾ ਛਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਵਾਰਕਾ ਵਿਚ ਕਾਲ ਅਤੇ ਮਰੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਦਵਾਰਕਾ ਦੇ ਵਾਸੀ ਅਕੂਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦਵਾਰਕਾ ਲੈ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਦੁਖ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ।

(ਅ-105) ਅੱਕੜ ਬੱਕੜ :

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਪੁੱਗਣ ਵੇਲੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਇਕ ਟੱਪਾ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਉਕੜ ਦੁਕੜ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਉਕੜ ਦੁਕੜ)

(ਅ-106) ਅਕਾਸ਼ਤੀ :

(ਵੇਖੋ : ਇਕਾਦਸ਼ੀ)।

(ਅ-107) ਅਕਾਸੁਰ :

ਇਕ ਦੈਂਤ ਜਿਸ ਦਾ ਬੱਧ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕੱਤਕ ਵਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਨੂੰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦੈਂਤ ਬਕਾਸੁਰ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਲਈ ਗਈਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਅਹੋਈ ਦਾ ਵਰਤ)

(ਅ-108) ਅਕਾਲਸਰ :

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਖੂਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ 1669 ਵਿਚ ਬਣਵਾਇਆ । ਇਸ ਦਾ ਜਲ ਕਈ ਰੋਗਾਂ ਲਈ ਔਸ਼ਧੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

(ਅ-109) ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ :

(ਵੇਖੋ : ਤਖ਼ਤ)।

(ਅ-110) ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ :

ਅਕਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ -- ਕਾਲ ਰਹਿਤ, ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋਵੇ ਅਥਵਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ; ਜੋ ਸਦਾ ਸਤਿ ਚਿੱਤ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਪਦ ਉਸ ਅਨਾਦੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਇਕ ਰਸ ਵਿਗਸਦੀ ਹੈ; ਜੋ ਅਮਰ ਤੇ ਅਜਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

(ਅ-111) ਅਕਾਲ ਬਾਂਗਾ :

ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਉੱਚੀ ਤੇ ਲੰਮੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਲੈਅ ਨਾਲ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਦਾ ਜੈਕਾਰਾ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬਾਂਗ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਲੈਅ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜੈਕਾਰੇ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਬਾਂਗਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ । (ਵੇਖੋ : ਬਾਂਗ)

(ਅ-112) ਅਕਾਲ ਬੁੰਗਾ :

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਬਣਿਆ ਇਕ ਉੱਚਾ ਰਾਜ-ਸਿੰਘਾਸਣ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਮਤ 1665 ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ । ਬੁੰਗਾ ਅਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਭਵਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਗੁੰਬਦ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ । ਇਥੇ ਪੰਜ ਸਿੱਖ ਜੋ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨੀ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਵੀ ਰਖੇ ਹੋਏ ਹਨ । (ਵੇਖੋ : ਤਖ਼ਤ)

(ਅ-113) ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ :

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਹਿਰ ਜੋ 1920 ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਚੱਲੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਲਹਿਰ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। ਕੁਝ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :—

ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਅਤਿ ਚੁਕ ਲਈ,
ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਾਧ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ।
ਮੈਂ 'ਕਾਲਣ ਬਣ ਗਈ ਵੇ
ਤੇਰਿਆਂ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਮਾਰੀ ।

(ਅ-114) ਅਕੀਕਾ :

ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ; ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਮਗਰੋਂ ਛੇਵੇਂ ਦਿਨ ਅਕੀਕਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਹ ਰੀਤ ਸਤਵੇਂ, ਨਾਵੇਂ ਜਾਂ ਗਿਆਰਵੇਂ ਦਿਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਰੀਤ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਿਨ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ ਕਰ ਕੇ ਬਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਵੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਜੇ ਲੜਕੇ ਦਾ ਅਕੀਕਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੋ ਬਕਰੇ ਅਤੇ ਜੇ ਲੜਕੀ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਕੋ ਬਕਰਾ ਹਲਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੜਕੇ ਦੇ ਅਕੀਕੇ ਵੇਲੇ ਬਕਰਾ ਤੇ ਲੜਕੀ ਵੇਲੇ ਬਕਰੀ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਬਲੀ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਖੱਲ ਘਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਦੱਬ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਈ ਨੂੰ ਲਾਗ ਵਜੋਂ ਆਟਾ ਦਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਮੀਓ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਦੋ ਬਕਰੇ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਹਲਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਕਰੇ ਦੀ ਉਮਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਘਟ ਅਤੇ ਘਟੋ ਘਟ ਦੋ ਦੰਦ ਹੋਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਅਵਤ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਧਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅਕੀਕਾ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਝੰਡ ਕਟ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸੋਨਾ ਜਾਂ ਚਾਂਦੀ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਕਰੇ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਮਾਸ ਘਰ ਰਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਯਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਹੁਤਾ ਗ਼ਰੀਬ-ਗ਼ੁਰਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਪੇ ਇਸ ਮਾਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੇਧ ਸਮਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ।

ਅਕੀਕੇ ਸਮੇਂ ਮੁੰਨੇ ਗਏ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦੱਬਣ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ਹੈ। ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਆਟੇ ਦੇ ਪੇੜੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਦਬਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਅਕੀਕੇ ਸਮੇਂ ਕੱਟੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਭੈਣ ਜਾਂ ਭੂਆ ਆਪਣੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪੁਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਾਲ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪਏ ਤਾਂ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਲ ਘਰ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ-115) ਅਕੁੰਭ

(1) ਕੁੰਭਕਰਣ ਦਾ ਪੁਤਰ ਜੋ ਕੁੰਭ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੀ।

(2) ਅਨਕੁੰਭ ਦੈਂਤ ਲਈ ਵੀ ਅਕੁੰਭ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੈਂਤ ਦੀ ਕਥਾ ਮਾਰਕੰਡੇਯ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਅ-116) ਅਕੂਤੀ :

ਸਵਾਯੰਭੁਵ ਮਨੂੰ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਜੋ ਸਤਰੂਪਾਂ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮੀ। ਅਕੂਤੀ ਉਤਾਨਪਾਦ ਦੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਜੋ ਪਤੀਵਰਤ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ।

(ਅ-117) ਅਕੋਤਰ :

ਇਕ ਉਤੇ ਸੌ; ਇਹ ਸੰਖਿਆ ਰਹੱਸਮਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਜਾਣ ਕੇ ਸ਼ਗਨ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਨੂੰ 'ਅਕੋਤਰੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ 101 ਨਾਂਵਾਂ ਤੇ ਉਪਨਾਮਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਅਕੋਤਰੀ ਮਾਲਾ ਉਪਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਇਕੋਤਰ ਸੌ)

(ਅ-118) ਅੱਖ ਸਲਾਈ :

ਗਰਭ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ; ਫ਼ਾਜ਼ਲਕਾ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਗਰਭ ਠਹਿਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਨਨਾਣ ਤੀਜੇ ਮਹੀਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ

ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਲਾਈ ਨਾਲ ਸੁਰਮਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਰਭਵਤੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਤਕ ਸੁਰਮਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਇਸ ਰੀਤ ਸਮੇਂ ਗਰਭਵਤੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਕੁਝ ਚਾਵਲ ਭੇਜਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਕਾ ਕੇ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਗਲਾਸਰੀ, 1,731)

ਸੁਰਮਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰੀਤ ਦੁਆਰਾ ਖ਼ਾਵੰਦ ਨੂੰ ਸੁਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੱਜ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਤਕ, ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਆਲਿੰਗਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਗਰਭ ਵਿਚਲਾ ਬੱਚਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਪਲਦਾ ਰਹੇ।

(ਅ-119) ਅੱਖ ਮਚੌਲੀ :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ। ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਪੁੱਗਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਬੱਚਾ ਅਣਪੁੱਗਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਿਰ ਮੀਟੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁੱਗੇ ਹੋਏ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਜਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਗਿਆ ਬੱਚਾ 'ਦਾਈ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਦਾਈ' ਕਿਸੇ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਥਾਂ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਮੀਟੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਅੱਖਾਂ, ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੀਟਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਟੱਪਾ ਉਚਾਰਦੀ ਹੈ :—

ਲੁਕ ਛਿਪ ਜਾਣਾ,
ਮਕੱਈ ਦਾ ਦਾਣਾ,
ਰਾਜੇ ਦੀ ਬੇਟੀ ਆਈ ਜੇ।

ਤੁਕ ਦੇ ਉੱਚਾਰਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਭ ਬੱਚੇ ਕਿਸੇ ਓਟ/ਓਹਲੇ ਵਿਚ ਛੁਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਘਰਾਂ ਦੇ ਭਿੱਤਾਂ ਉਹਲੇ, ਕੋਈ ਖੁਰਲੀ ਜਾਂ ਬਨੇਰੇ ਪਿਛੇ, ਆਦਿ। ਮੀਟੀ ਵਾਲਾ ਬੱਚਾ ਸਭ ਨੂੰ ਢੂੰਡਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਦਾਈ ਨੂੰ ਛੁਹ ਲੈਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਅਖ਼ੀਰ ਜਿਹੜਾ ਬੱਚਾ ਛੁਹਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਹ 'ਚੋਰ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਸਿਰ ਮੀਟੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਖੇਡ ਮੁਢੇ-ਸਿਰਿਉਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ-120) ਅਖੰਡ ਪਾਠ :

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ, ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਬਿਨਾਂ ਬਿਸਰਾਮ ਨਿਰੰਤਰ ਪਾਠ। ਇਹ ਪਾਠ ਅਠਤਾਲੀ ਘੰਟਿਆਂ ਅਥਵਾ ਦੋ ਦਿਨ ਤੇ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਨ ਦੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਪਾਠ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੋ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ 'ਉਸੇ ਸਮੇਂ' ਭੋਗ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਇਹ ਪਾਠ ਸਵੇਰੇ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਤਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਾਠ ਦੁਪਹਿਰ ਉਪਰੰਤ ਰਖਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ। ਉਂਜ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੱਕੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਗੁਰਵਾਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਪਾਠੀ ਪਾਠ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਪਾਠੀ ਪੰਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਲੋੜ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਘਟ ਵਧ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਾਠੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਠੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸਮੇਂ ਦੋ ਜਾਂ ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਗਲਾ ਪਾਠੀ ਤਾਬੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਿਥੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪਾਠੀ ਪਾਠ ਛਡਦਾ ਹੈ ਉਥੋਂ ਹੀ ਦੂਜਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦੋਵੇਂ ਰਲ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ।

ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਪਾਠੀ ਲਈ ਸਵੇਰੇ ਕੇਸੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਪਾਠ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜੇ ਪਾਠੀ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਗੱਲ ਕਰੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਵਸ ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਉਕ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਾਠ ਖੰਡਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਵਜੋਂ ਫਿਰ ਦੋਬਾਰਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਪਾਠ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਖੰਡ ਜੋਤ ਜਗਾਣ ਦੀ ਵੀ ਮਰਯਾਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਜਲ ਦੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਕੁੰਭ ਉਤੇ ਦੀਵੇ ਵਿਚ ਘਿਉ ਨਾਲ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਲ ਹੀ ਇਕ ਨਾਰੀਅਲ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਵਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੀੜੀ ਹੇਠ ਇਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਜਲ ਭਰ ਕੇ ਧਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਲ ਨੂੰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਉਪਰੰਤ 'ਆਰਤੀ' ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਰਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲ' ਤੇ 'ਗੋਪਾਲ ਤੇਰਾ ਆਰਤਾ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਆਰਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਬੰਦਾਂ ਉਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਥਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜ ਜੋਤਾਂ ਜਗਾ ਕੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ 'ਆਰਤੀ' ਵੀ ਉਤਾਰਦੇ ਹਨ। ਆਰਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਕੇ ਅਰਦਾਸਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ 'ਅਤਿ ਅਖੰਡ ਪਾਠ' ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕੋ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਸਾਰਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਪਾਠ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਦਾ ਆਮ ਰਵਾਜ ਨਹੀਂ। ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ 'ਸੰਪਟ ਪਾਠ' ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਮਗਰੋਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਸੰਪਟ ਪਾਠ) 'ਸਪਤਾਹਕ ਪਾਠ' ਨੂੰ ਇਕੋ ਪਾਠੀ ਸਤ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੁਧਾਕਰ (ਪੰਨਾ 306) ਅਨੁਸਾਰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਬੁਢੇ ਦਲ ਨੇ ਤੋਰੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੀ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

(ਅ-121) ਅਖਤੀਜ (ਅਖੈਤੀਜ) :

ਵਿਸਾਖ ਸੁਦੀ ਤ੍ਰਿਤੀਆ ਦਾ ਪੁਰਬ; ਅਖੈਤੀਜ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ — ਉਹ ਤ੍ਰਿਤੀਆ ਜੋ ਅਖੈ ਅਥਵਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਜੁਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤ੍ਰਿਤੀਆ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਪਖੋਂ ਅਖੈਤੀਜ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਰ੍ਹੇ-ਗੰਢ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਅਥਵਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਦਾ ਸਾਲ ਅਖਤੀਜ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੂ. ਪੀ. ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂ, ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਘੜੀ ਹੱਲ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸੀਆਂ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਈਂ, ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਣਾਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਦੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਸੀਆਂ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਰੀਤ ਨਾਲ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੰਭ ਵਿਚੋਂ ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਜਲ ਛਿੜਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਜਲ ਵਿਚ ਗੰਗਾਜਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਅੰਬ ਦੀ ਟਹਿਣੀ ਨਾਲ ਭੋਇੰ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜ ਸੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਕਿਸਾਨ ਅਖਤੀਜ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਦਾ ਛੱਟਾ ਦੇ ਕੇ ਸੱਤ ਸੀਆਂ ਵਾਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦਿਨ ਬੀਜ ਬੀਜਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਦ ਇਸ ਦਿਨ ਬਨਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੋ, ਕਈ ਕਿਸਾਨ ਨਵੇਂ ਸੰਦ ਬਨਾਉਣ ਲਈ

ਅਖਤੀਜ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ਗੀ ਰਕਮ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਦਿਨ ਨਵਾਂ ਅੰਨ ਵੀ ਮੂੰਹ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਖਤੀਜ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਿਸਾਨ ਰਬੀ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਮੰਨ ਕੇ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜ ਖਵਾਂਦੇ ਤੇ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-122) ਅਖ਼ਰੋਟ :

ਅਖ਼ਰੋਟ ਨਾਲ ਕਈ ਮਨੌਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਚੰਬੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਪੇ ਅਰਗ (ਮੰਨ), ਰੋਟ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਮਗਰੀ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਉਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਬਾਲ ਸੂਰਜ ਵਲ ਅਖ਼ਰੋਟ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਹਾਜ਼ਰ ਔਰਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੌੜ ਕੇ ਚੁਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੀ ਤੀਵੀਂ ਉਸ ਅਖ਼ਰੋਟ ਨੂੰ ਚੁਕ ਲਏਗੀ, ਉਸ ਦੇ ਅਵੱਸ਼ ਮੁੰਡਾ ਹੋਵੇਗਾ। (ਪੰਜਾਬ, 170)

ਗਧੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਅਖ਼ਰੋਟ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ-123) ਅੱਖਾਂ :

ਅੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਉਤਪੱਤੀ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ — ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖ ਤਾਂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਪੂਰਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਣ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤਰਲਾ ਕਰਨ ਉਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਤੀਆਂ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਖੋਹ ਲਈ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤਾਂ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਪਰ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਖੀਣ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ।

ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੇ ਮਰਦ ਦੀ ਸੱਜੀ ਅੱਖ ਫੜਕੇ ਤਾਂ ਚੰਗੀ, ਖੱਬੀ ਫੜਕੇ ਤਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਖੱਬੀ ਅੱਖ ਫੜਕੇ ਤਾਂ ਲਾਭ, ਸੱਜੀ ਫੜਕੇ ਤਾਂ ਨੁਕਸਾਨ। ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੀ ਬੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਨਜ਼ਰ) ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਝਮਕਾਂਦੇ।

ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਤੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਸਮਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ, ਫ਼ਾਚਲਕਾ ਵਿਚ ਗਰਭ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਅੱਖ ਸਲਾਈ ਦੀ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾੜ੍ਹਾ ਜਦੋਂ ਘੋੜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਮਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ :—

(1) ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਟੋਭਾ,
ਕੰਡਿਆਂ ਦੀ ਵਾੜ,
ਬੁਝਣੀ ਆਂ ਤਾਂ ਬੁੱਝ,
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾ ਬਾਹਰਵਾਰ।

(2) ਦੋ ਕਬੂਤਰ ਡੱਬ ਖੜੱਬੇ,
ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੁੱਡੇ,
ਉੱਡ ਹਵਾ ਅਸਮਾਨੀਂ ਆਵਣ,
ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਨਾ ਪਾਵਣ

(3) ਇਕ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ,
ਰੰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ,
ਨਾ ਕੁਝ ਖਾਵਣ ਨਾ ਕੁਝ ਪੀਵਣ,
ਰੱਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲੇ।

ਅੱਖ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਹੈ : ਅੱਖੀਆਂ ਨੀਂ ਰਾਤੀਂ ਸੌਣ ਨਾ ਦੇਂਦੀਆਂ। ਕੁਝ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਲੇਮਾਨੀ ਸੁਰਮੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਖ਼ੁਦ ਤਾਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮੁਹਾਵਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਹਿਲੂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਖ-ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ —

ਅੱਖੋਂ ਅੰਨ੍ਹੀ ਤੇ ਨਾਂ ਨੂਰਭਰੀ।
ਅੱਖ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਗੰਢ ਦਾ ਪੂਰਾ।

(ਅ-124) ਅਖਾਣ :

ਸੰਜਮ ਤੇ ਲੋਅ ਭਰਪੂਰ ਉਹ ਵਾਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਤੱਥ, ਵਿਹਾਰ ਜਾਂ ਨਿਰਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਮੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਅਖਾਣ ਹਨ। ਅਖਾਣ ਪਦ ਵੈਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਆਖਯਾਨ' ਦਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ 'ਆਖਯਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਪਦ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਲਖਸ਼ਣਾਂ ਜਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਖਯਾਨ ਲੋਕੋਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਹਾਂ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ 'ਅਹਾਣ' ਸ਼ਬਦ ਜੋ 'ਆਖਯਾਨ' ਦਾ ਹੀ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ, ਲੋਕੋਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਖਾਣ ਲਈ ਅਖੌਤ ਅਤੇ ਕਹਾਵਤ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਅਖੌਤ' ਅਖਾਣ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਲੋਕ-ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਕਹਾਵਤ ਦੀ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਤੇ ਅਖਾਣ, ਅਖਾਵਤ, ਅਖੌਤ ਬਣਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਵਤ ਸ਼ਬਦ ਉਰਦੂ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲੋਕੋਕਤੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਰਦੂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਕਹਾਵਤ)

ਅਖਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਨਿਸਚਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇਣੀ ਕਠਨ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਬਲਵਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ "ਅਖਾਣ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਹ ਪਥਰਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸੰਖਿਪਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਈ ਢੁਕਵੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਚ ਗਈਆਂ ਹਨ।" ਟੈਨੀਸਨ ਅਨੁਸਾਰ "ਕਹਾਵਤਾਂ ਉਹ ਰਤਨ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜ ਕੁ ਸ਼ਬਦ ਲੰਮੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਦੀ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਉਂਗਲੀ ਉਤੇ ਸਦਾ ਜਗਮਗ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।" ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅਖਾਣ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੀਰਘ-ਕਾਲੀ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਸੰਖਿਪਤ ਵਾਕ ਹਨ।" ਜੂਬਰਟ ਨੇ ਕਹਾਵਤਾਂ ਨੂੰ "ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਸੰਜਮੀਕਰਣ" ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜੌਨ ਐਗਰੀਕੋਲਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ "ਅਖਾਣ ਉਹ ਸੰਖੇਪ ਵਾਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।" ਸਰਵੇਂਟਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ "ਅਖਾਣ ਉਹ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਵਾਕ ਹਨ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੀਰਘ ਕਾਲੀਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ।" ਰਸਲ ਨੇ ਅਖਾਣਾਂ ਨੂੰ "ਅਨੇਕਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਇਕ ਦੀ ਸੂਝ" ਕਿਹਾ ਹੈ। ਐਚ. ਐਚ. ਰਿਚਲੇ ਨੇ ਅਖਾਣ ਨੂੰ "ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਬੀਜ-ਗਣਿਤ" ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਠੁਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਖਾਣ ਨਿੱਤ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚ ਵਰਤੀਂਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਏ ਉਹ ਕਥਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ ਸੂਤ੍ਰਬੱਧ ਕਰ ਕੇ ਦਿਲ-ਖਿਚਵੀਂ ਜਾਂ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਖਾਣ ਸੰਖੇਪ, ਸਰਲ ਤੇ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਵਾਕ ਜਾਂ ਤੁਕਾਂ ਹਨ ਜੋ ਜਾਤੀ ਦਾ

ਲੋਕ-ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬੜੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਖਾਣਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁਖ ਲੱਛਣ ਹਨ —

(1) ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ।

(2) ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮ।

(3) ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ।

(4) ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਅਥਵਾ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ।

ਅਖਾਣ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਖਾਣ ਨਿੱਤ ਦੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦਾ ਸੁਹਜ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਚਟਪਟਾ, ਸਵਾਦਲਾ ਤੇ ਰੋਚਕ ਬਨਾਣ ਵਿਚ ਉਹੋ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦਾਲ ਭਾਜੀ ਵਿਚ ਮਸਾਲੇ। ਇਹ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਜੀਵਤਾ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਚੁਸਤੀ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਬੜਾ ਤਿੱਖਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਹ ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧੇ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਉਤੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ ਉਤੇ ਅਖਾਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਰਵਾਜਾਂ, ਮਨੌਤਾਂ, ਭਰਮਾਂ ਵਹਿਮਾਂ, ਚਜ ਆਚਾਰ, ਲੋਕ-ਸੂਝ ਤੇ ਲੋਕ-ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੌਖਾ ਢੰਗ ਉਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਤਸਵੀਰ ਇਥੋਂ ਮਿਲੇਗੀ ਉਹ ਅਸਲੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਖੋਟ ਦੇ ਹੋਵੇਗੀ।

ਕੁਝ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਈ ਗਵਾਚੇ ਪਤਰੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੱਭੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਅਖਾਣ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਬਣਤਰਾਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਪੜਾਵਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਖਾਣ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ, ਭਾਵ ਵਿਚ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਗੁੰਦਵੀਂ ਵਿਧੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਬੜੀ ਜੋਖਵੀਂ ਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਲ ਲੈਅ ਭਰਪੂਰ। ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਅਖਾਣ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜੁਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਉੱਤਮ ਖੇਤੀ, ਮੱਧਮ ਵਪਾਰ, ਨਖਿਧ ਚਾਕਰੀ, ਭੀਖ ਨਦਾਰ' ਵਿਚ ਚਾਰ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਅਖਾਣ ਵੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਵਸਫ਼ਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਭਾ ਫਿੱਕੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੀ ਇਕ ਕਣੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਿਖ ਆਭਾ, ਇਕ ਗੌਰਵ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਤੇ ਅਮਰ ਬਣਾ ਛੱਡਦੀ ਹੈ।

ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚਲੀ ਇਹ ਕਣੀ, ਸੁਹਜ, ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਭੱਖ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੇਠਲੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—

ਆਂਦਰਾਂ ਭੁੱਖੀਆਂ ਮੁੱਛ ਤੇ ਚਾਵਲ।
ਭੇਡ ਲਿਆਂਦੀ ਉੱਨ ਨੂੰ ਬੈਠੀ ਚਰੇ ਕਪਾਹ।
ਚਰਖਾ 'ਵਾ ਉਡਾਇਆ,
ਰੰਨ ਢੂੰਡੇਂਦੀ ਪੂਣੀਆਂ।
ਮੂੰਹ ਦੀ ਲਹਿਰ ਬਹਿਰ, ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਹੜਤਾਲ।
ਭੁੱਖ ਨਾ ਪੁੱਛਦੀ ਤਾਲਵਾਂ,
ਇਸ਼ਕ ਨਾ ਪੁੱਛਦਾ ਜ਼ਾਤ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਅਖਾਣ ਕਾਵਿਮਈ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਗ ਤੇ ਲੈਅ ਨਾਲ ਛਲਕਦੇ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ, ਸੁਮੇਲ ਤੇ ਸੰਗਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਪੀਵਣ ਭੰਗਾਂ ਸੌਵਣ ਬਾਗੀਂ', ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਣ ਆਪਣੇ ਭਾਗੀਂ" ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਚਾਰ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਵੰਡ ਖਾਣ ਖੰਡ ਖਾਣ' ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ; 'ਮਾਵਾਂ ਠੰਡੀਆਂ ਛਾਵਾਂ' ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਦੀਰਘ ਹਨ। ਕਿਧਰੇ ਇਕ ਸਵੱਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤ ਕੇ, ਕਿਧਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਜੁਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਵੱਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਮੇਲ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸੰਤੁਲਨ ਨਾਲ, ਕਿਧਰੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦੁਆਰਾ, ਕਿਧਰੇ ਮੁੱਢਲੇ, ਅੰਤਲੇ ਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਦੁਆਰਾ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸੁਹਜ, ਲੈਅ ਤੇ ਸੁਮੇਲ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਖਾਣ ਵਿਚ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਕੈਪਸੂਲ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਈ ਚੀਜ਼ ਵਾਂਗ ਅਛੂਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਢਲ ਕੇ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ, ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਰੀਂਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਵੀ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ, ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦਾਈ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜਨਮ-ਦਾਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਖੁਰੇ ਅਨੁਭਵ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅੱਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਲੈ ਕੇ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਾਮੂਹਿਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਹੀ ਅਖਾਣ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਅੱਕਤੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਅਖਾਣ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਥਰ-ਗੀਟਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜੋ ਕਈ ਵਹਿਣਾਂ ਵਿਚ ਵਗ ਕੇ, ਇਕ ਗੋਲਾਈ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੀ ਮੂੰਹੋਂ ਮੂੰਹ ਵਿਚਰਦੀ, ਕਈ ਰੂਪ ਵਟਾਂਦੀ, ਅਖ਼ੀਰ ਇਕ ਦਿਲ-ਖਿਚਵਾਂ ਜਿਹਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਇਹ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਅਖਾਣਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਪੁਰਖਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਮੂੰਹੋਂ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਯੁਗਾਂ ਦੇ ਪੈਂਡੇ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਅਸੀਂ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿ ਕਈ ਅਖਾਣ ਜੋ ਅੱਜ ਸਾਡੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ, ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਅਨੁਭਵ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਰਿਚਾਂ ਰਚੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਲੋਕੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ, ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ, ਪਰ ਉਦੋਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚੋਲੇ ਵਿਚ 'ਅੱਗਾਂ ਬਿਨਾਂ ਧੂੰ ਕਿਥੇ', 'ਪਿਆਸਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖੂਹ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ', 'ਨਦੀ ਨਾਂਵ ਸੰਜੋਗੀ ਮੇਲੇ', ਆਦਿ ਅਖਾਣ ਬੋਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਇਹੋ ਅਖਾਣ ਅੱਜ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਅਜੇ ਕਈ ਯੁਗ ਹੋਰ ਲੰਮੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਆਖਦੇ ਹਨ, ਅਖਾਣ ਹਵਾ ਦੀ ਤੋਰੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਅਖਾਣ ਹੈ :— 'ਧੀਏ ਨੀਂ ਤੂੰ ਗੱਲ ਸੁਣ, ਨੂੰਹੇ ਨੀਂ ਤੂੰ ਕੰਨ ਧਰ।' ਇਹੋ ਅਖਾਣ, ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ :—

I am saying to you, my daughter.
But I want to understand it,
my daughter-in-law.

ਇਸ ਅਖਾਣ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜੋ ਸਹਿਜ-ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁੱਝ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਅਖਾਣ

ਜਿਸ ਘਰੋਗੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਨਿੰਮਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਪੇਨਿਸ਼ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਖਾਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਪੱਗ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਕੇ ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਗਿਆ, ਇਤਿਹਾਸ ਚੁੱਪ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਅਖਾਣ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਅਖਾਣ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲਹੂ ਮਾਸ ਵਾਂਗ ਰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਿੱਤ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਅਖਾਣਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਗਵਾਈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਖਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਗਿਆਨ-ਕੋਸ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਰ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣੇ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਸੰਬਾਦ ਸਮੇਂ ਲੋਕੀਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ :–

ਉੱਦਮ ਅੱਗੇ ਲੱਛਮੀ ਜਿਉਂ ਪੱਖੇ ਅੱਗੇ ਪੌਣ।
ਆਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੰਦੇ
ਝਹਾਨ ਨੂੰ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ।
ਦੋ ਘਰਾਂ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨ ਭੁੱਖਾ।
ਖ਼ਰਬੂਜੇ ਦਾ ਗਵਾਹ ਡੱਡੂ।
ਅੱਗੋਂ ਮਿਲੀ ਨਾ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਕੁੱਤਾ ਲੈ ਗਿਆ।

ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੀਵੀਆਂ ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਗੁਣ ਟਿਚਕਰਬਾਜ਼ੀ ਹੈ। ਰੋਟੀ ਟੁੱਕਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿ ਲਏ, ਪਰ ਮਸ਼ਕਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲਖਤ ਜਿਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਟਿਚਕਰ ਮੋਟੀ-ਠੁਲ੍ਹੀ ਤੇ ਹਾਸ ਵਿਅੰਗ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਇਹ ਰੰਗ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਉੱਘੜਿਆ ਹੈ। ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਆਖ ਦੇਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਅਖਾਣ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਹਾਸ-ਵਿਲਾਸ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ :—

ਮੱਛੀ ਰਹੀ ਦਰਿਆ, ਰੰਨ ਮਿਰਚਾਂ ਕੁੱਟੇ।
ਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਧੀ ਸਿਆਣੀ,
ਰਿਧੇ ਪੱਕੇ ਪਾਵੇ ਪਾਣੀ।
ਘੱਲ ਘੁਮਾਈਆਂ ਸੱਠ ਗਜ਼,
ਪਾੜ ਨਾ ਦੇਂਦੀ ਇਕ ਗਜ਼।
ਬਾਪ ਨਾ ਮਾਰੀ ਪਿੱਦੜੀ,
ਬੇਟਾ ਤੀਰ ਅੰਦਾਜ਼।
ਮਾਮੇ ਦੇ ਕੰਨ ਬੀਰਬਲੀਆਂ,
ਭਣੇਵਾਂ ਆਕੜ ਆਕੜ ਟੁਰੇ।

ਅਖਾਣ ਉਹੀ ਚਿਰੰਜੀਵ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਚਿਤ੍ਰ ਜਾਂ ਬਿੰਬ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਰੂਪਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੋਰ ਸਥਿਤੀ ਉਤੇ ਵੀ ਢੁਕਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਪਰਲੇ ਸਭ ਅਖਾਣ ਇਸੇ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮਿਸਾਲੀ (allegorical) ਅਖਾਣਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ, ਇਹ ਅਖਾਣ ਸਦਾ ਸੰਜੀਵ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਮੀਰੀ, ਸ਼ੋਖ਼ੀ ਤੇ ਰੰਗਤ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਸਦੀਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਵੀ। ਰਾਹਾਂ ਉਤੇ ਗੱਡੇ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ, ਅਖਾਣ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੁਝਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੌੜੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(ਅ-125) ਅਖਾੜਾ :

(1) ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜਨ ਲਈ ਪੁੱਟ ਕੇ ਪੋਲੀ ਕੀਤੀ ਥਾਂ; ਪਹਿਲਵਾਨ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜਦੇ ਹਨ। ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜੁੱਤੀ ਲਿਜਾਣੀ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਕਸਰਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(2) ਅਖਾੜਾ ਸ਼ਬਦ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਮਲ ਸਰੀਰਕ ਜ਼ੋਰ ਵਿਖਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਾਧੂ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਬੁਧ ਦਾ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਅਖਾੜਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਖਾੜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

(ਅ-126) ਅਖੁਣੀ :

(ਵੇਖੋ : ਖੁਣੀ)।

(ਅ-127) ਅਖੇਤੀਜ :

(ਵੇਖੋ : ਅਖਤੀਜ)।

(ਅ-128) ਅਖੇ ਨੌਮੀ :

ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਨੌਮੀ ਦਾ ਪੁਰਬ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਤ੍ਰੇਤੇ ਯੁਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਖੇ ਨਾਉਂ ਇਸ ਲਈ ਪਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦਿਨ ਜੋ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਤੇ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਕਦੇ ਅਖੇ (ਨਾਸ਼) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਵੇਰੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਵਰਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮਗਰੋਂ 'ਓਂ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਬਾਸੁਦੇਵਾਯ' ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰੀ ਮੰਤ੍ਰ ਨੂੰ 108 ਵਾਰ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਦਿਨ ਸਾਲਗਰਾਮ ਤੇ ਤੁਲਸੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਚਾ ਕੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੌਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਿਨ ਅੰਨ, ਘਿਉ, ਗਊ, ਸੋਨਾ, ਵਸਤ੍ਰ ਤੇ ਭੂਮੀ ਆਦਿ ਦਾ ਦਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ, ਆਂਵਲੇ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹੇਠ ਅਰਚਾ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਖਵਾਣ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਆਂਵਲੇ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹੇਠਾਂ ਪੂਰਬ-ਮੁਖ ਬੈਠ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੰਦਨ, ਅੰਬਰ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਮਿਲੇ ਜਲ ਦੀ ਧਾਰ ਆਂਵਲੇ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਸੂਤ ਨਾਲ ਲਪੇਟ ਕੇ ਧੂਪ ਦੀਪ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦੇ ਤੇ ਸੱਤ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਆਂਵਲਾ)

(ਅ-129) ਅਖੈਬਟ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਬੋਹੜ ਜੋ ਅਜਰ ਤੇ ਅਮਰ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਹੜ ਕਾਲ-ਚੱਕਰ ਅਤੇ ਪਰਲੇ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪਰਲੇ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਹਰਿਆ ਭਰਿਆ ਝੂਮਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਾਲਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੈਰ ਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਚੂਸਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਨਾਦੀ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਬ੍ਰਿਛ ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਸੰਗਮ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਬੋਹੜ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਿੱਧਾ ਬੈਕੁੰਠ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਯਾਤ੍ਰੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਅਖੈਬਟ ਨੂੰ ਕਟਵਾ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਖੈਬਟ ਕਦੇ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਖੜਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੇਵਲ ਅਨਿੰਨ ਤੇ ਸੱਚੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ (2,6) ਅਨੁਸਾਰ ਅਲਾਹਬਾਦ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਐਲਨਬਰਟ ਬੈਰਕ ਦੇ ਪੂਰਬ

ਵਲ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਬਟ ਬ੍ਰਿਛ ਹੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਅਖੈਬਟ ਦਾ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਇਸੇ ਬ੍ਰਿਛ ਤੋਂ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਕੁਦ ਕੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪੱਕੀ ਚਿਣਾਈ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਬ੍ਰਿਛ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨੇਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਪਾਂਡੇ ਵਿਖਾ ਕੇ ਭੇਟਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਅਖੈਬਟ ਗਯਾ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਲੋਮਸ਼ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ।

(ਅ-130) **ਅਖੌਤ** :

ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਾਕ ਜੋ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ ਸੁੰਦਰ ਜਾਂ ਅਲੰਕਾਰਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। (ਵੇਖੋ : ਅਖਾਣ)

(ਅ-131) **ਅੱਗ** :

ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਗਰਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਈ ਅੱਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਅੱਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਵਰਤਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਟਕਰਾ ਕੇ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਚਿੰਗਾੜੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਕੀ ਘਾਹ ਦੇ ਤ੍ਰਿਣ ਦੁਆਰਾ ਸਮੇਟ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਰਗੜ ਦੁਆਰਾ ਅਗਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਿਆ। ਰਗੜ ਨਾਲ ਅਗਨੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਰਲ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਿਧੀ ਲਕੜੀ ਦੇ ਪਟੜੇ ਉਪਰ ਲਕੜੀ ਦੀ ਛੜੀ ਰਗੜਨ ਦੀ ਸੀ।

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਸਮੇਂ ਅਰਣੀ ਦੁਆਰਾ ਅਗਨੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲਕੜੀ ਦੇ ਫੱਟੇ ਵਿਚ ਛੇਦ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲਕੜੀ ਦੀ ਛੜੀ ਮਧਾਣੀ ਵਾਂਗ ਘੁਮਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਛੜੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ 'ਉਤਰਾ' ਤੇ ਫੱਟੇ ਨੂੰ 'ਅਧਰਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਯੰਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਅਰਣੀ ਸੀ। ਅਰਣੀ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਅੱਗ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੱਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਨੀ ਕਠਨਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਅੱਗ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਇਸੇ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨੇ ਅੱਗ ਦੱਬਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਾਇਆ। (ਵੇਖੋ : ਅੱਗ ਦਬਣਾ)

ਅੱਗ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮੁਢੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ : ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਗ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਲੋਕ ਕੱਚੇ ਮਾਸ ਤੇ ਫਲ ਸਬਜ਼ੀ ਨੂੰ ਖਾਧਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਮਥਣ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਲਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਦੈਂਤਾਂ ਉਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੱਥਰ ਸੁਟੇ। ਉਦੋਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਣ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਾ ਘਾਹ ਦੇ ਸੁਕੇ ਤ੍ਰਿਣਾਂ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਅੱਗ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜੁੜੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅੱਗ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਜੇ ਕਿਸੇ ਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਵਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੱਸ ਉਸ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੱਗ ਤੋਂ ਟਪਣਾ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਹੈ। ਅੱਗ ਨੂੰ ਬੁਝਾਣ ਲਈ ਜੂਠੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੇਵਤੇ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸੱਜ-ਵਿਆਹੀ ਦੀ ਚੁੰਨੀ ਅੱਗ ਦੀ ਚਿੰਗਾੜੀ ਨਾਲ ਸੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਹੈ। ਸੜੀ ਹੋਈ ਚੁੰਨੀ ਸਿਰ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਸੁਹਾਗ ਉਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਲੋਹੜੀ ਦੀ ਅੱਗ ਬੜੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਅੱਗ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਬ ਕੇ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਲੋਹੜੀ ਤਕ ਇਸ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀ ਅਗਨੀ ਜਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲੋਹੜੀ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਕਈ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਲੋਹੜੀ)

ਅੱਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੇਦੀ ਦੀਆਂ ਲਾਵਾਂ ਅੱਗ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਅਗਨ ਪੂਜਾ) ਅੱਗ ਦੀ ਬਤੌਲੀ ਅੱਗ ਦੀ ਚੰਗਿਆੜੀ ਵਾਂਗ ਛੋਟੀ, ਪਰ ਬੜੀ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹੈ :

ਇਤਨੀ ਕੁ ਰਾਈ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ 'ਚ ਖਿੰਡਾਈ।

(ਅ-132) **ਅੱਗ ਦੱਬਣਾ** :

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਅੱਗ ਬੁਝਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦੱਬਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਵੀ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਇਕਾਂਤ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ, ਕਈ ਸਵਾਣੀਆਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੱਗ ਬੁਝਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਵਾਹ ਵਿਚ ਬਲਦੀ ਲਕੜ ਦੱਬ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਉਪਰੋਂ ਸਵਾਹ ਝਾੜ ਕੇ, ਮੁੜ ਨਵੀਂ ਅੱਗ ਸੁਲਗਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਨੀ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦੱਬਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਆਮ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਅਗਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੁਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅੱਗ ਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਅੱਗ ਕਿਸੇ ਵਡਿਕੇ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਕੁਲ-ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਉਸ ਅੱਗ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਸਨ।

ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ਬਝਦਾ ਤਾਂ ਵਡਿਕਾ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਅੱਗ ਲਿਆ ਕੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਢਾਂਡੀ ਬਾਲਦਾ। ਫਿਰ ਇਸ ਅੱਗ ਨੂੰ ਪੂਜ ਕੇ, ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਵਨ ਅਗਨੀ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪਰਿਵਾਰ, ਅੱਗੋਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਸੇ ਅੱਗ ਨੂੰ ਚੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਬ ਕੇ ਸੰਭਾਲੀ ਰਖਦਾ। ਉਸ ਅੱਗ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਪਿਤਰਾਂ ਤੇ ਕੁਲ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਦੇ ਤੁਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਜੋ ਢਾਂਡੀ ਬਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਲੋਕ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਅੱਗ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਬ ਕੇ ਅਗਲੀ ਲੋਹੜੀ ਤਕ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਅੱਗ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੁਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਹੜੀ ਦੀ ਅੱਗ ਬਾਲੀ ਜਾਵੇ ਉਥੇ ਕਦੇ ਅੰਨ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(ਅ-133) **ਅੰਗ** :

(ਵੇਖੋ : 'ਅੰਗ-ਪਰੰਗ' ਅਤੇ 'ਅੰਗ-ਪਿੰਡ')।

(ਅ-134) **ਅੰਗ-ਸੰਕੇਤ** :

ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗ-ਸੰਕੇਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਸੰਕੇਤ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗਾਂ — ਸਿਰ, ਨੱਕ, ਮੂੰਹ, ਅੱਖ ਤੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਰ ਨੂੰ ਉਪਰੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਹਿਲਾਣ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿਰ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਦੇ ਦਾਅ ਫੇਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਅਸੰਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵਲ ਚੁਕ ਕੇ ਪਿਛੇ ਵਲ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਝਟਕਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਭਰਵੱਟੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣਾ ਹੈ; ਕਈ ਵਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਭਰਵੱਟੇ ਉਪਰ ਵਲ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਜਾਂ ਸਿਰ ਪਿਛੇ ਵਲ ਝਟਕਾ

ਕੇ ਹੀ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਉਪਰੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਝਟਕਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੱਦਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਛੱਡਕੇ ਡੁਗਡੁਗੀ ਵਜਾਉਣ ਵਾਂਗ ਹੱਥ ਹਿਲਾਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ: ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਹੱਥ ਦੀ ਹਥੇਲੀ ਨੂੰ ਤਿਰਛੀ ਰਖ ਕੇ ਉਪਰ ਵਲ ਰਤਾ ਕੁ ਝਟਕਾ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ : ਕੀ ਹੋਇਆ; ਹੱਥ ਮਲਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਅੰਗੂਠਾ ਵਿਖਾਣ ਦਾ ਭਾਵ ਘਿਣਾਜਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਉਂਗਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧੀਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿਸੇ ਦਾ ਠੱਠਾ ਉਡਾਉਣਾ ਹੈ। ਅੰਗੂਠੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੋੜਨਾ ਹੈ। ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਥਾਪੜੀ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤੇ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਸਨੇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਨੱਕ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਭਾਵ ਘ੍ਰਿਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਤੱਕਣਾ ਵਿਸਮੇਂ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਦੰਦੀਆਂ ਕਰੀਚਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੁੱਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੇਟ ਵਜਾਣਾ ਭੁੱਖੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਖੱਬੀ ਅੱਖ ਦਬ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰੇ। ਹੱਥ ਜੋੜਨ ਦਾ ਭਾਵ ਆਜਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਲੜਕਾ ਕਿਸੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਖੱਬੀ ਅੱਖ ਮਾਰੇ ਤਾਂ ਕਾਮ ਚੇਸ਼ਟਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ।

(ਅ-135) ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਿਸ਼ੀ, ਜੋ ਰਿਗ-ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰਿਚਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਕਥਾ ਬੜੀ ਵਚਿਤ੍ਰ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਵਰੁਣ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਨਾਉਂ ਦੀ ਅਪੱਛਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕਾਮਾਤੁਰ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀਰਜ ਝੜ ਕੇ ਮਾਤਲੋਕ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਕਲਸ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਾ। ਇਸੇ ਵੀਰਜ ਤੋਂ ਅਗਸਤ ਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਗਸਤ ਨੇ ਇਸ ਕਲਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੱਛੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੰਭ ਸੰਭਵ, ਘਟੋਦਭਵ ਤੇ ਕਲਸ਼ੀਸੁਤ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੱਛੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਅਗਸਤ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਗਿੱਠ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮਾਨ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਲੋਪਾ ਮੁਦਰਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਕਥਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁ ਨਾਂ ਦੇ ਨਰਕ ਵਿਚ ਪੁੱਠੇ ਲਟਕਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਕਾਰਨ ਪੁਛਿਆ। ਪਿਤਰਾਂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਅਗਸਤ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਪਿਤਰੀ ਰਿਣ ਨਹੀਂ ਉਤਾਰਦਾ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਰਕ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਉਤੇ ਅਗਸਤ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੰਨਿਆਂ ਲੋਪਾ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅਛੋਪਲੇ ਹੀ ਵਿਦਰਭ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਜਵਾਨ ਹੋਣ ਉਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਕਾਲਕੇਯ ਦੈਂਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਉਪਦ੍ਰਵ ਮਚਾ ਕੇ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਯੱਗ ਖੰਡਨ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ, ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਛੁਪ ਗਏ ਤਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲਿਆ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਸਤਹਿ ਵਿਚੋਂ ਦੈਂਤਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ। ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਅਗਸਤ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸਮੁਦ੍ਰਚੁਲੁਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਇਕ ਵਾਰ ਨਹੁਸ਼ ਰਾਜੇ ਦਾ ਰਥ ਚੁਕੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਜੇ ਨੇ ਅਭਿਮਾਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਲੱਤ ਕੱਢ ਮਾਰੀ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਕਰੋਧਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਨਹੁਸ਼ ਨੂੰ ਸੱਪ ਬਣਨ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ। ਰਾਜੇ ਨਹੁਸ਼ ਦੇ ਪਸਚਾਤਾਪ ਕਰਨ ਉਤੇ ਅਗਸਤ ਨੇ ਸਰਾਪ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸਚਤ ਕਰ ਦਿਤਾ; ਜਿਸ ਦੇ ਪੁਗਣ ਮਗਰੋਂ ਨਹੁਸ਼ ਮੁੜ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਹੀ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਭਰਮਣ ਦਾ ਪੰਧ ਬੰਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ। ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਪਰਬਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਮੇਰ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚਾ ਉਠੇ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੇ ਸੂਰਜ, ਜੋ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਸਨ, ਦੀ ਗਤੀ ਰੁਕ ਜਾਣ ਦਾ ਅੰਦੇਸ਼ਾ ਸੀ। ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਉੱਚਾ ਉਠਦਿਆਂ ਵੇਖ ਦੇਵਤੇ ਘਬਰਾ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਦੱਖਣ ਵਲ ਆ ਗਏ। ਅਗਸਤ ਨੇ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵਰ ਲੈ ਲਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਹੋਰ ਉਪਰ ਵਲ ਨਹੀਂ ਵਧੇਗਾ। ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਕੇ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਉਸੇ ਉਚਾਈ ਉਤੇ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਹੀ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਰੋਕ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਨੂਠੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦਕਾ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਵਿੰਧਿਆ-ਕੂਟ' ਪੈ ਗਿਆ।

ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਾਚਨ ਸ਼ਕਤੀ ਬੜੀ ਬਲਵਾਨ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ, ਇਕ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਵਾਤਾਪੀ ਤੇ ਇਲਵਲ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਗਸਤ ਦਾ ਵਧਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਸੋਚੀ। ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਤਾਪੀ ਦੈਂਤ ਨੇ ਮੇਢੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਇਕ ਯੱਗ ਵਿਚ ਇਸ ਮੇਢੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ। ਯੱਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਵੀ ਮੇਢੇ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਧਾ ਤਾਂ ਵਾਤਾਪੀ ਦੈਂਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਫਿਰ ਮੇਢੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਅਗਸਤ ਦੇ ਮਿਹਦੇ ਦੀ ਵਚਿਤ੍ਰ ਪਾਚਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਸਮੂਲੜੇ ਮੇਢੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਵਾਤਾਪੀ ਦੇ ਭਰਾ ਇਲਵਲ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਅਗਨ ਨਾਲ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸੀਤਾ ਅਤੇ ਲਛਮਣ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਦਿਨ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਅਗਸਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਅਜੁਧਿਆ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਵੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਏ।

ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ,

ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਟਰਾਵਨਕੋਰ ਵਿਚ, ਅਗਸਤਯ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਜੀਉਂਦੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਪਰਲੋਕ ਗਮਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਨੇਕ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਵਜੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਬਣ ਕੇ ਚਮਕੇ। (ਵੇਖੋ : ਅਗੱਥ)

(ਅ-136) **ਅੰਗ-ਸਾਕ :**

ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦਾ ਤੇ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਗਸਦਾ ਹੈ। ਲਹੂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਬੋਂ ਦਾਤ ਵਜੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਲਹੂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਸਿਰਜਦਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਜਨਮ ਸਦਕਾ ਬਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਨ ਸਦਕਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਚੂਲਾਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਫੁਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੀਡੀ ਤੰਦ ਲਹੂ-ਮਾਸ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਫਿੱਕੀ ਭਾਵੇਂ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਜੀਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਗਲ ਕੇ ਟੁਟਦੀ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਭਾਵੁਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਘੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਨਿੱਘ ਤੇ ਹੁਲਾਸ, ਹੋਰਨਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੰਢਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਫੁਲਵਾੜੀ ਵਿਚ, ਹਰ ਤੰਦ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਤੇ ਸੁਹਜ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ, ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੋਗ ਦੇ ਵੇਲੇ, ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਾਕ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਬੀੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹਰ ਸਾਕ ਲਈ ਨਵੇਕਲਾ ਸੰਬੰਧ-ਬੋਧਿਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਬੋਧ। ਪਿਉ ਦਾ ਭਰਾ ਚਾਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਮਾਮਾ। ਮਾਮੇ ਨਾਲ ਜੇ ਭਾਵੁਕ ਸਾਂਝ ਹੈ ਤਾਂ ਚਾਚੇ ਨਾਲ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਮਾਸੀ ਤੇ ਪਿਉ ਦੀ ਭੈਣ ਭੂਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਸੀ ਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਸਮਝੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਮਾਸੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਭੂਆ ਤੇ ਚਾਚੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਿੱਘਾ ਤੇ ਹੁਲਾਸ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ — 'ਮਾਂ ਨਾ ਸੂਈ ਮਾਸੀ ਸੂਈ'। ਫਿਰ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਸਾਕਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸਾਕਾਂ ਲਈ ਹੋਰ। ਜਿਵੇਂ ਪਿਉ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਤਾਇਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਚਾਚਾ। ਪਤੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਜੇਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਿੱਕਾ ਭਰਾ ਦੇਵਰ। ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਭਰਜਾਈ ਦੇਵਰ ਨਾਲ ਹੱਸ ਖੇਡ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇਠ ਤੋਂ ਸਦਾ ਘੁੰਡ ਕਢਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਬੋਲੀ ਅਨੁਸਾਰ : 'ਮੈਂ ਜੇਠ ਨੂੰ ਲੱਸੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਦੇਵਰ ਭਾਵੇਂ ਦੁੱਧ ਪੀ ਜਾਏ।'

ਸਾਕਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਭੰਵਰ ਨਾਨਕੇ ਤੇ ਦਾਦਕੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਫੁਲਵਾੜੀਆਂ ਦਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਰਸ ਤੇ ਸਵਾਦ ਹੈ; ਇਕ ਦੇ ਫੁੱਲ ਤੇ ਮਹਿਕ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਕ ਫੁਲਵਾੜੀ ਦਾ ਰਸ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਉਕਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਲਈ ਸਹਿਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ, ਫ਼ਰਜ਼ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾਦਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਨਾਨਕੇ ਛਕ ਢੋਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਮਾ, ਕੰਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦਾ ਰੰਗਲਾ ਚੂੜਾ ਪਹਿਨਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਉਤੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿੱਤ ਸੁਗਾਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੁਰਾਡੇ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ, ਨਾਨਕਿਆਂ ਵਿਚ, ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮੋਹ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਨਾਨਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਾਂਘਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਨਾਨਕੇ ਘਰ ਜਾਵਾਂਗੇ,
ਲੱਡੂ ਪੇੜੇ ਖਾਵਾਂਗੇ,
ਮੋਟੇ ਹੋ ਕੇ ਆਵਾਂਗੇ।

ਨਾਨਕੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰ ਦੀ ਨਿੱਘ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਬੱਚਾ ਦਾਦਕੀ ਰੂੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਸਰਦਾ ਤੇ ਫਲਦਾ ਫੁਲਦਾ ਹੈ। ਦਾਦਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਜੱਦੀ ਜਾਇਦਾਦ, ਘਰ ਤੇ ਭੋਇੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਰੀਤ-ਰਵਾਜ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰਾ ਦਾਦਕਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕੋ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਵਸਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਦਾਦਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜੀਵਨ-ਤੰਦਾਂ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਵਾਂਗ ਓਤਪੋਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਾਦਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਜਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵਸ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਦੁਖ ਸੁਖ ਵਿਚ ਜੇ ਬਰਾਦਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਕ-ਨਮੂਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਰਾਦਰੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਸਾਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਵਡਿਕੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚੋਂ ਸਾਂਝੇ ਲਹੂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸਾਂਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਦੇ ਮੱਥੇ ਕਾਲਖ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਨੱਕ ਵੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਢੰਗ-ਸਵਾਰਥਾਂ ਵੇਲੇ, ਜੇ ਸਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਆਖਦੇ ਹਨ — 'ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸ਼ੋਭਦਾ ਏ'। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਲਹੂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ਰੀਕਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਸਾਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸ਼ਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵੀ ਵਰਤਣ ਭਾਜੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਛੱਟੀ, ਨਾਮ-ਸੰਸਕਾਰ, ਮੁੰਡਨ, ਸ਼ਗਨ ਤੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਦੀਆਂ ਸੋਗੀ ਰੀਤਾਂ ਉਤੇ ਸ਼ਰੀਕਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਰਸਮ ਰੀਤ ਵੇਲੇ, ਸਭ ਸਾਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨੱਕ-ਨਮੂਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਕਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਫਿੱਕ ਪਈ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜ਼ੀਨਾਵੇਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਭੁਲੇਖੇ ਕਢੇ ਜਾਣ ਦੇ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਨਿੰਵੇਂ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਅੱਗੇ ਨਿੰਵ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਹੂ ਨੂੰ ਵਸੇਂ ਵਸੇਂ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦੇਂਦਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਇਕਾਈ ਟੱਬਰ ਹੈ। ਇਹ ਟੱਬਰ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਵਿਵਾਹਿਤ ਮਰਦ ਇਸਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ, ਇਹ ਇਤਨਾ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਪਿਓ, ਵਿਆਹੇ ਭਰਾ ਭਰਜਾਈਆਂ, ਭਤੀਜੇ ਭਤੀਜੀਆਂ, ਅਤੇ ਕੰਵਾਰੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਸਭੋ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੁਟੀਆਂ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਨਿਭਦੀ ਤਾਂ ਭਰਾ ਅੱਡ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਚੌਂਕਾ ਚੁਲ੍ਹਾ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ

ਅੱਡਰਾ ਘਰ ਵੀ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਚੁਲ੍ਹਾ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਕੰਮ ਕਾਰ ਸਾਂਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਂਝੇ ਟੱਬਰਾਂ ਦਾ ਰਵਾਜ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਟੁੰਬ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਂਵਾਰੀ, ਕੁਲ ਦੇ ਵਡਿਕੇ ਸਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਪਿਤਰੀ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ । ਕਟੁੰਬ ਦਾ ਕੋਈ ਜੀਅ ਵੀ ਕਟੁੰਬ ਦੇ ਵਡਿਕੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਉਤੇ ਕਿੰਤੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਵਡਿਕਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਧੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਪੁਛਦਾ। ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਉਤੇ ਵਡਿਕਾ ਹੀ ਕਟੁੰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਪਿਛੋਂ, ਪੁਰਖਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਜੇਠੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਦਾਤ ਵਜੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ; ਜੋ ਕਟੁੰਬ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਬਣ ਕੇ, ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕਟੁੰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਪੁਰਖਾ-ਸ਼ਕਤੀ, ਬਾਕਾਇਦਾ ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਾ ਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਣਾ)

ਵਡਿਕੇ ਦੀ ਆਪਣੇ ਕਟੁੰਬ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਾਣ ਵਡਿਆਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਾਰੇ ਘਰ ਉਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਫੈਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਛੋਟੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਂ ਹਾਸਾ ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਵਡਿਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੱਕਾ ਪੀਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਡਿਕਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਸਭ ਉਸ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਪਰਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਘਰ ਦੀ ਨੂੰਹ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਘੁੰਡ ਕਢਦੀ ਹੈ । ਜੇ ਸਹੁਰਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨੂੰਹ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬੜੀ ਮੱਧਮ ਸਵਰ ਵਿਚ, ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ, ਬੂਹੇ ਦਾ ਭਿੱਤ ਖੜਕਾ ਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਜਾਂ ਪਰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਤੀਵੀਆਂ ਘੁੰਡ ਕੱਢ ਲੈਣ ਅਤੇ ਸਲੀਕੇ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਣ । ਨੂੰਹਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਕਥ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਪਰ ਜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਗੱਲ-ਕਥ ਕਰਨੀ ਪੈ ਵੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੜੀ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਦੋ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨੂੰਹ ਇਤਨੀ ਧੀਮੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਵਾਜ਼ ਮਸਾਂ ਸਹੁਰੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਜੇਠ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹੁਰੇ ਜਿਤਨਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਿਉਰ ਭਰਜਾਈ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ । ਦੋਵੇਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਹਾਸਾ ਠੱਠਾ ਤੇ ਟਿਚਕਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਿਉਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀ ਨੂੰਹ, ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਹੋ ਕੇ, ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਭੇਤ ਲੈ ਦੇ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਉਰ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮਿਲਣੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਂਝ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਛੋਟਾ ਦਿਉਰ ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਘੁੰਡ ਚੁਕ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵੇਖਦਾ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਈ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਛੋਟੇ ਦਿਉਰ ਨਾਲ ਚਾਦਰਾਂ ਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿਉਰ ਭਾਬੀ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਬਹੁਤ ਖੁਲ੍ਹਾ ਡੁਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿਉਰ ਭਾਬੀ ਦੀ ਟਿਚਕਰਬਾਜ਼ੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਆਮ ਹੈ —

ਮੇਰਾ ਦਿਉਰ ਬੜਾ ਟੁਟ ਪੈਣਾ
ਹੱਸਦੀ ਦੇ ਦੰਦ ਗਿਣਦਾ ।

ਕਈ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਵਿਚ, ਦਿਉਰ ਵੱਡੀ ਭਰਜਾਈ ਦਾ ਮਾਂ ਬਰਾਬਰ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਵਿਆਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੋ ਚੂਲਾਂ — ਪੇਕੇ ਤੇ ਸਹੁਰੇ, ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਪੇਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀ—। ਇਕ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ। ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹੁਲਾਸ ਵਿਚ ਵਿਗਸਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਲ ਤਾਂ ਉਹ ਪੀਂਘ ਦੇ ਹੁਲਾਰੇ ਵਾਂਗ ਕਦੇ ਪੇਕੇ ਕਦੇ ਸਹੁਰੇ ਫੇਰੇ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਟਿਕ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ, ਵਿਚੋਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਪੇਕੇ ਫੇਰਾ ਮਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੇਕਾ ਘਰ ਸਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਪੇਕੇ ਘਰ ਦੇ ਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਮਾਪੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਜਾਣ ਤਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪੇਕਾ ਘਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਸਮਾਗਮਾਂ ਉਤੇ ਜਾਂ ਕਦੇ ਪੇਕੇ ਗਈ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਹੀ ਸਹੁਰੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੱਸ ਬੜੇ ਚਾਅ-ਮਲ੍ਹਾਰਾਂ ਤੇ ਰੀਝਾਂ ਨਾਲ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਰੰਗ ਕਸੁੰਭੇ ਵਾਂਗ ਛੇਤੀ ਹੀ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਲਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਝਗੜੇ ਲੰਮੇਂ, ਚਿੜੀ ਦੇ ਖੰਭ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਸੱਸ ਦਾ ਪਲੜਾ ਭਾਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਧੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਬਲਦੀ ਉਤੇ ਤੇਲ ਛਿੜਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੱਸ ਨੂੰਹ ਦੇ ਝਗੜੇ-ਝੇੜੇ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ, ਦੁਖੀ ਨੂੰਹ, ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਦੇ ਨਰਕ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ, ਪਿਓ ਨੂੰ ਤਰਲੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :—

ਯਾ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਂ
ਜਾਂ ਮਰ ਜਾਏ ਕੁੜਮਣੀ ਤੇਰੀ।

ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਨਿਘਾ ਤੇ ਸਨੇਹ ਭਰਿਆ ਵਿਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਟਹਿਣੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਛਾਉਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੁਖ ਸੁਖ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸ਼ਰੀਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਪਿਉ ਬਰਾਬਰ ਆਦਰ ਮਾਣ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਭਰਾ, ਗੁਲਦਸਤੇ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਝੇ, ਘਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਮਹਿਕ ਖਿੰਡਾਈ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਆਹ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਝਗੜੇ ਝੇੜੇ ਤੇ ਤਕਰਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਕਿਧਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਝਗੜੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਏਕਤਾ ਤੇ ਘਰੋਗੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਜੱਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਵਾਤਸਲ ਪਿਆਰ ਤੇ ਲਿਹਾਜ਼ਦਾਰੀ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਉਤੇ ਟੰਗ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਭੈਣ ਭਰਾ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਭਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਨਿੱਘਾ, ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਮੋਹ-ਭਿੱਜਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਅਜਿਹੀ ਅਜ਼ਲੀ ਗੰਢ ਵਿਚ ਬਝੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਕਦੇ ਛਿਜਦੀ ਨਹੀਂ; ਜਿਸ ਦਾ ਰੰਗ ਕਦੇ ਫਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ । ਨਿੱਕਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਭੈਣ 'ਕਿਕਲੀ' ਤੇ 'ਘੋਹਨੂੰ' ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਜਸ ਗਾਉਂਦੀ ਥਕਦੀ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਰਾਈ ਜੂਹ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਤਾਂਘ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਿਨ ਦਿਹਾਰਾਂ ਉਤੇ ਵੀਰ ਹੀ ਭੈਣ ਦੇ

ਘਰ ਸੰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਗਾਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਢੰਗਾਂ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦਾ ਵੀਰ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰੋਂ ਪੇਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵੀਰ ਨੇ ਹੀ ਭੀੜਾ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭੈਣ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਸੁਪਨੇ ਵੀਰ ਦੁਆਲੇ ਬੁਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਵੀਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਤਰਲੇ ਕਢਦੀਆਂ ਹਨ —

ਇਕ ਵੀਰ ਦਦੀਂ ਵੇ ਰੱਬਾ
ਸਹੁੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚਿੱਤ ਕਰਦਾ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਲਈ ਵਿਆਹੀ ਧੀ ਦੇ ਘਰੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੁਟ ਭਰਨਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਧੀ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਖਾਧਾ ਹਰ ਪਦਾਰਥ, ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ 32 ਗੁਣਾਂ ਵਧ ਦੇਣਾ ਪਏਗਾ। ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹ ਨਰਕਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣੇਗਾ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਧੀ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਮਾਸ ਕਟ ਕੇ ਤੇ ਤਲ ਕੇ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਈ ਮਨੌਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇਮ ਦੀ ਇਤਨੀ ਕਰੜਾਈ ਨਾਲ ਪਾਲਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਡੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਵੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਵਸਤ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਗਾਂਦੇ।

ਕੁਝ ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇਣ ਲਈ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਸਮ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਦੋ ਦੋਸਤ ਧਰਮ ਦੇ ਭਰਾ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਦਰ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਕੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਟਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕੋ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਬਰਾਦਰੀ ਵੀ ਸੱਦ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਪ ਸਿਰਜੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ 'ਪੱਗ ਵਟ' ਭਰਾ ਜਾਂ 'ਧਰਮ ਦੇ ਭਰਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਲੜਕੀ ਕਿਸੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਵੀਣੀ ਉਤੇ ਮੌਲੀ ਦਾ ਧਾਗਾ/ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਭੈਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਾਲਾ ਹੀ ਦਰਜਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕ ਕਟੁੰਬ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੂਠੀ ਸਾਂਝ, ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਰਵਾਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਭਰੂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਆਦਰ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਯੁਵਕ ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਚਾ, ਤਾਇਆ ਜਾਂ ਬਾਬਾ; ਵੱਡੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਸੀ, ਚਾਚੀ ਜਾਂ ਤਾਈ ਕਰ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਦੀ ਧੀ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਧੀ ਧਿਆਣੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ-137) ਅਗੱਥ :

(1) ਇਕ ਤਾਰਾ ਜੋ 17 ਭਾਦਰੋਂ ਤੋਂ 22 ਭਾਦਰੋਂ ਤਕ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਤਾਰਾ ਉਦੈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਖ਼ਤ ਝੱਖੜ ਅਤੇ ਹਨੇਰੀਆਂ ਝੁਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਕਈ ਦੇ ਟਾਂਡੇ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਖਾਣ ਹੈ :

ਅਗੱਥ ਮੱਕੀ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਬਲਾ,
ਭੰਨ ਤੋੜ ਕੇ ਕਰੇ ਛਨਾਹ।
ਇਥੋਂ ਬਚਦੀ ਹੈਗੀ ਤਾਂ,
ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਸਾਵਣ ਬੀਜੇ ਜਾਂ।

ਅਗੱਥ ਦਾ ਨਾਂ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕ੍ਰਤ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਤਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

(2) ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਛੱਤਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਘੋੜੀ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਲਾੜ੍ਹੇ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਝੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-138) ਅੰਗਦ :

(1) ਕਿਸ਼ਕੰਧਾ ਦੇ ਵਾਨਰ ਰਾਜੇ ਬਾਲੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ ਤਾਰਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਅੰਗਦ ਦੇ ਪਿਉ ਬਾਲੀ ਦਾ ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਗਦ ਨੇ, ਰਾਵਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਵਿਚ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਤਨੋਂ ਮਨੋਂ ਸਾਥ ਦਿਤਾ। ਅੰਗਦ ਹਨੂੰਮਾਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਲ, ਸਾਹਸ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਦ ਨੇ ਰਾਵਣ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਟਿਕਾ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਰਾਵਣ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਯੋਧਾ ਉਸ ਦਾ ਪੈਰ ਹਿਲਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਸਭ ਯਤਨ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇਗਾ, ਪਰ ਰਾਵਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਯੋਧਾ ਵੀ ਅੰਗਦ ਦੇ ਪੈਰ ਨੂੰ ਹਿਲਾਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ।

(2) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਭਰਾ ਗਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ।

(3) ਲਛਮਣ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਅੰਗਦੀ ਨਗਰੀ ਵਸਾਈ।

(4) ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਗਹਿਣਾ।

(5) ਇਕ ਤਵੀਤ ਜੋ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੱਜੇ ਡੌਲੇ ਉਤੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਵੀਤ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰੂਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਅ-139) ਅੰਗਦਾ :

ਚੰਦਰਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਦਵੀਂ ਕਲਾ; (ਵੇਖੋ : ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕਲਾ)

(ਅ-140) ਅੰਗਣੀ :

ਗਾਹ ਗਾਹਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਦਾਣਿਆਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਸਮੇਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਜੋ ਦਾਣੇ ਬਿਖਰੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅੰਗਣੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਾਮੇ — ਲੋਹਾਰ, ਤਰਖਾਣ, ਮੋਚੀ, ਨਾਈ ਤੇ ਝੀਵਰ ਆਦਿ, ਜੋ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਅੰਗਣੀ ਉਤੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅੰਗਣੀ ਬਾਰੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਰਵਾਜ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਅੰਗਣੀ ਖੇਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਰਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਟੇ ਵਿਚ ਅੰਗਣੀ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅੰਗਣੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਜੋ ਬਾਕੀ ਵਿਰਲੇ ਦਾਣੇ ਬਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕੁਧੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਕੁਧੀ' ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਮੋਚੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਅੰਗਣੀ' ਤੇ 'ਕੁਧੀ' ਬਾਰੇ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅੰਨ ਕਿਸੇ ਪੋਟਲੀ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਧਨੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਨਿਘਰਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

(ਅ-141) ਅਗਨ-ਅਸਤ੍ਰ :

ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਮੰਤ੍ਰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਕੇ ਵੈਰੀ ਉਪਰ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ ਇਕ ਸ਼ਸਤ੍ਰ। ਇਹ ਅਸਤ੍ਰ ਵੈਰੀ ਉਤੇ ਅੱਗ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਅਸਤ੍ਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਮ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਨ ਬਾਣ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅਸਤ੍ਰ)

(ਅ-142) ਅਗਨ ਸਾਖੀ :

ਇਕ ਸਹੁੰ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਕਥਨ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਵਜੋਂ ਚੁਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਅੱਠ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਉਤੇ ਹੀ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਸਾਮੂਹਿਕ ਨਾਉਂ 'ਅਸ਼ਟ ਸਾਖੀ' ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਅਗਨੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅਸ਼ਟ ਸਾਖੀ) ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਸਾਖੀ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਪਾਲੀ ਨਾ ਜਾਵੇ ਅਰਥਾਤ ਝੂਠ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਗਨ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ, ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ-143) ਅਗਨ ਕੁੰਡ :

ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵੇਲੇ ਹਵਨ ਦੀ ਅੱਗ ਬਾਲਣ ਲਈ, ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਖੋਦਿਆ ਗਿਆ ਟੋਆ। ਇਸ ਟੋਏ ਨੂੰ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅੱਗ ਬਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਹਵਨ ਦੀ ਅੱਗ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਬਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅਗਨ-ਕੁੰਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਗਨ ਕੁੰਡ ਦੇ ਆਕਾਰ, ਮਿਣਤੀ, ਰੂਪ ਤੇ ਸਥਿੱਤੀ-ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਆਮਨਾਯ ਰਹੱਸਯ' ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨ ਕੁੰਡ ਪੂਰਵ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚੋਰਸ, ਅਗਨੀ ਕੋਣ ਵਿਚ ਯੋਨੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ, ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਅਰਧ-ਚੰਦਰਮੇ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ, ਨੈਰਤ ਵਿਚ ਤਿਕੋਨਾ, ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਗੋਲ, ਵਾਯੂ ਕੋਣ ਵਿਚ ਛੇਕੋਨਾ, ਉਤਰ ਵਲ ਕਮਲ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਤੇ ਈਸ਼ਾਨ ਕੋਣ ਵਿਚ ਅੱਠਕੋਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਵਿਸ਼ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੰਡ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਹਵਨ-ਯੱਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਪੰਜਾਹ ਹਵਨ ਯੱਗਾਂ ਲਈ ਮੁੱਠੀ ਜਿਤਨਾ, ਹਜ਼ਾਰ ਹਵਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਹੱਥ ਲੰਮਾ ਅਤੇ ਕਰੋੜ ਹਵਨਾਂ ਲਈ ਅੱਠ ਹੱਥ ਲੰਮਾ ਕੁੰਡ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਅ-144) ਅਗਨ ਬਾਹੂ :

ਪ੍ਰਿਯਵ੍ਰਤ ਰਾਜੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਕਾਮਯਾ ਦੇ ਉਦਰ ਵਿਚੋਂ ਜੰਮਿਆ। ਇਹ ਦਸ ਭਰਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ, ਬਾਕੀ ਸੱਤੋ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਯਵ੍ਰਤ ਦੇ ਸਤ ਦੀਪਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਬਣੇ। ਅਗਨ ਬਾਹੂ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ।

(ਅ-145) ਅਗਨ ਬਾਣ :

(ਵੇਖੋ : ਅਗਨ ਅਸਤ੍ਰ)

(ਅ-146) ਅਗਨਾਖ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਅੱਖ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅੱਖ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੀਜੀ ਅੱਖ ਮੀਟੀ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਅੱਖ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਛਿਣ ਵਿਚ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਇਸੇ ਅੱਖ ਨਾਲ ਕਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਲੋ ਸਮੇਂ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇਹੋ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਅ-147) ਅਗਨਾਯੀ :

ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪਤਨੀ; ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅਗਨਾਯੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

(ਅ-148) ਅਗਨੀਕੁਲ :

ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੰਸ਼ ਜਿਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ। ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਕੁਝ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਆਬੂ ਪਹਾੜ ਉਤੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਯੱਗ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਹਵਨ-ਕੁੰਡ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਯੋਧੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਸਨ — ਪਰਮਾਰ, ਚੌਹਾਨ, ਸੋਲੰਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਹਾਂ ਤੋਂ ਏਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਰਾਜਪੂਤ-ਕੁਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬਝਿਆ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਕੁਲਾਂ ਅਗਨੀ ਕੁਲਾਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈਆਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਧਰਾ ਰਾਜਪੂਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਲਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਰਿਸ਼ੀ ਇਸੇ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ।

(ਅ-149) ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ :

ਹਿਦੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਦੇਵਤਾ; ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ; ਬਾਕੀ ਦੋ ਦੇਵਤੇ ਵਾਯੂ (ਇੰਦਰ) ਅਤੇ ਸੂਰਯ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਪੁਲਾੜ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਰਿਚਾਂ, ਇੰਦਰ ਤੋਂ ਛੁਟ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਸਿਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਧਰੇ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਦਯੌਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ। ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨੀ ਅੰਗੀਰਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ; ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਪ ਤੋਂ ਅਦਿਤੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦਰਸਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ। ਅਗਨੀ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਭਿਰਗੂ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਦਾ ਰਹੇ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ੍ਵਾਹਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਵਕ, ਪਵਮਾਨ ਤੇ ਸ਼ੁਚੀ ਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਪੰਜਤਾਲੀ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਕੁਲ 49 ਵਿਅੱਕਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਣਿੰਜਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਗਨੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ 49 ਅਗਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਉਣਿੰਜਾ ਅਗਨੀਆਂ)

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਹੂਤੀਆਂ ਲੈਣ ਕਰ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸ਼ਕਤੀ ਗੰਵਾ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੁਨਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਖਾਂਡਵ ਬਣ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ, ਪਰ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਇਹ ਚੇਸ਼ਟਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਖਾਂਡਵ ਬਣ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਉਤੇ ਖੜੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਨਾ ਸਕੇ। ਅਗਨੀ ਨੇ ਸਾਰਾ ਬਣ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਗਨੀ ਨੇ ਇਸ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗਦਾ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਨੇ, ਭਿਰਗੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਭਿਰਗੂ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਭਖ-ਅਭਖ ਨਿਗਲਣ ਕਰ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਂਗਾ। ਅਗਨੀ

ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਛੁਪਾਈ ਰਖਿਆ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਮਾਤ-ਲੋਕ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕਰ ਲਈ ਕਿ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਭਖ ਅਭਖ ਨਿਗਲਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ।

ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬੜਾ ਅਲੌਕਿਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ ਸੂਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਮੂੰਹ ਤੇ ਸੱਤ ਜੀਭਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਯੱਗ ਦੇ ਵੇਲੇ ਘਿਉ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਚਟਦਾ ਹੈ। ਅਗਨੀ ਆਪਣੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਨਿਗਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਿਰਾਂ ਤੇ ਚਾਰ ਹੱਥਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਛੱਡਦਾ ਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ। ਅਗਨੀ ਨੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਾਟਾਂਦਾਰ ਬਰਛਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰਥ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਖਿਚਦੇ ਹਨ। ਸੱਤੇ ਪੌਣਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਏ ਹਨ। ਧੂੰਆਂ ਉਸ ਦੀ ਧੁਜਾ ਅਤੇ ਸਿਰ ਦਾ ਮੁਕਟ ਹੈ। ਇਕ ਭੇਡੂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਹ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਸਵਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਅਗਨੀ ਠੀਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਬਲਦੀ ਅਗਨ ਨੂੰ ਫੋਲਦੇ ਜਾਂ ਛੇੜਦੇ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਧਰੇ ਦੇਵਤਾ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਚਲਾ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਅਗਨੀ ਉਤੇ ਜੂਠਾ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣਾ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸਹਿਜ ਕੜੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਜੋ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਨਮਿਤ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਗਨੀ ਉਸ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੇਵਤੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਪਵਿੱਤਰ ਮੌਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਤੇ ਯੱਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਭਸਮ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁਧ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਰ ਅੰਸ਼ਾਂ ਸਮੇਤ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਾਖੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅਸ਼ਟ ਸਾਖੀ) ਇਸੇ ਲਈ ਹਰ ਸੰਸਕਾਰ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਅਗਨੀ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਅੱਠ ਲੋਕਪਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੋ ਖੇਤਰ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਜਯੋਤਿਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-150) ਅਗਨੀਧਰਾ :

(ਵੇਖੋ : ਅਗਨੀ ਕੁਲ)

(ਅ-151) ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ :

ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਦੇ ਨਿਤਾਰੇ ਜਾਂ ਸਤੀਤਵ ਦੇ ਪਰਖਣ ਦੀ ਇਕ ਲੋਕ-ਵਿਧੀ; ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸ ਅੱਗ ਵਰਗੀ ਭਿਅੰਕਰ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਵੀ ਬੇਦਾਗ਼ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ੁਧ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਰੀਤਵ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਤ੍ਰੀ/ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪਾਉਣ/ਲੰਘਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਂਚ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ —

(ੳ) ਤੇਲ ਦੇ ਤਪਦੇ ਕੜਾਹੇ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪਾਉਣਾ।

(ਅ) ਲੋਹੇ ਦੀ ਸਲਾਖ ਅੱਗ ਵਿਚ ਲਾਲ ਕਰ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਉਤੇ ਲਗਾਣੀ।

(ੲ) ਅੱਗ ਦੀ ਚਿਖਾ ਵਿਚ ਬਿਠਾਣਾ।

ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਸਮੇਂ ਜੇ ਕਿਸੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਅੰਗ ਜਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਸ਼ਟ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰਹੀਨ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਨਾਰੀਤਵ ਦੀ ਅਗਨ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਸੀਤਾ ਚਿਖਾ ਦੀ ਪ੍ਰਦਖਣਾ ਕਰ ਕੇ ਬਲਦੀ ਚਿਖਾ ਵਿਚ ਕੁਦ ਪਈ। ਅਗਨੀ ਦੇਵ ਮਾਨਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਇਆ।

ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ — ਪੱਛਮ ਤੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਗਊ ਦੇ ਗੋਹੇ ਨਾਲ ਅਗਨੀ, ਕਰੁਣ, ਵਾਯੂ, ਯਮ, ਇੰਦ੍ਰ, ਕੁਬੇਰ, ਸੋਮ, ਸਵਿਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਦੇਵ ਨਮਿਤ ਨੌਂ ਮੰਡਲ ਬਣਾਏ ਜਾਣ। ਹਰੇਕ ਮੰਡਲ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਅਰਧ ਵਿਆਸ ਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੋ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੀ ਵਿਥ ਹੋਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਾ ਘਾਹ ਨਾਲ ਢਕ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਵਿਅੱਕਤੀ ਇਸੇ ਘਾਹ ਉਤੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਮੰਡਲ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਤਕ ਲੋਹਾਰ ਅੱਠ ਉਂਗਲ ਲੰਮੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਗੋਲੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਗਰਮ ਕਰੇ। ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਹੱਥ ਉਪਰ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਸੱਤ ਪੱਤੇ ਰਖੇ; ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਤਪੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਗੋਲਾ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਪਹਿਲੇ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਅਠਵੇਂ ਮੰਡਲ ਤਕ ਹੋਲੇ ਹੋਲੇ ਤੁਰੇ ਅਤੇ ਨੌਵੇਂ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਲੋਹਾ ਹੇਠਾਂ ਸੁਟ ਦੇਵੇ। ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਉਤੇ ਕੋਈ ਆਂਚ ਨਾ ਆਵੇ ਜਾਂ ਛਾਲਾ ਨਾ ਪਏ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ।

ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਬਾਰੇ ਕਈ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਕਥਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ — ਇਕ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਰੀਤਵ ਉਤੇ ਸੰਦੇਹ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਣੀ ਦੀ ਅਗਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਮੰਡਲ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਰਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ ਸਾਧੂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਮੰਡਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਬੈਠਾ। ਜਦੋਂ ਰਾਣੀ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਸਾਧੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੇ ਰਾਣੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਰਾਣੀ ਨੇ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਾਧੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਉਹਦਾ ਨਾਰੀਤਵ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਉਹ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਰਾਣੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਨਿਤਰੀ ਕਿ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਅੱਕਤੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਆਲਿੰਗਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜਲਾ ਦੇਵੇ। ਸੋ, ਉਹ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਉਤਰੀ ਤੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡਬੋਣਾ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਜਲਦਿਵਯ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖਾਣ ਲਈ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣਾ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਵਿਸਦਿਵਯ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਦਿਵਯ)

ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਤਕ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਤੇ ਦਿਵਯ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਮ ਸੀ। **ਅਕਬਰ ਨੇ**

ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਧੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੀ।

(ਅ-152) ਅਗਨੀ ਪੁਰਾਣ :

ਇਕ ਪੁਰਾਣ, ਜੋ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਨੇ; ਵਸਿਸ਼ਠ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਉਚਾਰਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਪੁਰਾਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਜੌਨ ਡੌਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨੀ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਹੈ। ਪਰ ਆਨੰਦ ਆਸ਼ਰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਗਨੀ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ 383 ਅਧਿਆਇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 11,457 ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੇ ਹਰੀਵੰਸ਼ ਦਾ ਸਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਭਰਿਆ ਵਰਨਣ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਮੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਰਾਜ ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਵਸਤੂ ਵਿੱਦਿਆ, ਧੁਨਰਵੇਦ, ਆਯੁਰਵੇਦ, ਪਸ਼ੂ ਚਿਕਿਤਸਾ, ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ, ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਕਾਵਿ, ਨਾਟਕ, ਅਲੰਕਾਰ, ਵਿਆਕਰਣ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਭਰਪੂਰ ਵਾਕਫ਼ੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਅਗਨੀ ਪੁਰਾਣ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਧੀਨ ਦੇਵ ਪੂਜਨ ਵਿਧੀ, ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਮਹਾਤਮ, ਤਿੱਥਾਂ ਤੇ ਵਰਤਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ।

ਜੌਨ ਡੌਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨੀ ਪੁਰਾਣ ਦੇ "ਕੁਝ ਕਾਂਡ ਜੋ ਰਾਜ ਧਰਮ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਸਬੰਧੀ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਕਾਂਡ ਯਾਗਵਲਕਯ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਾਂਡ ਜੋ ਆਯੁਰਵੇਦ ਸਬੰਧੀ ਹਨ, ਸੁਸ਼ਰੁਤ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਨਿਬੰਧ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਪਾਨਿਨੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।" ਜੌਨ ਡੌਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਹੀਂ।

(ਅ-153) ਅਗਨੀ ਪੂਜਾ :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਆਦਿਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅਗਨੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਜਿਥੇ ਅਗਨੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਅਤੇ ਬਦ-ਰੂਹਾਂ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਦੀਵਾਲੀ ਅਤੇ ਹੋਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਇਸੇ ਆਦਿਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਝਿਆ। ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਬਦ-ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੋਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਕਦੇ ਕੱਤਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਉਤਸ਼ਵ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਹੋਲੀ ਦੇ ਪੁਰਬ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਅਗਨੀ ਨੂੰ 'ਗ੍ਰਿਹਿਪਤ' ਅਥਵਾ 'ਘਰ ਦਾ ਸਵਾਮੀ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਵੇਸਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਈ 'ਅਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ — 'ਸਭ ਘਰਾਂ ਦਾ ਸਵਾਮੀ'। ਲਤੀਨੀ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਲਈ 'ਇਗਨਿਸ' ਅਤੇ ਲੁਥੀਨੀਅਨ ਵਿਚ 'ਉਗਨੀ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਦੋਂ ਯੂਰਪੀਨ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਆਰੀਆਈ ਪੂਰਵਜਾਂ ਨਾਲ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਨ - ਤਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਅੱਗ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਦੀ ਇਤਨੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਘਰੋਗੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਗਨੀ ਜਲਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਅੱਜ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ, ਹਵਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਅਗਨੀ, ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਤੇ ਬਦਰੂਹਾਂ ਦੇ ਮੰਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰਖਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਕ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਅਗਨੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤਕ, ਛਿਲੇ ਵਿਚ ਦੀਵੇ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਿਰਚਾਂ ਵਾਰ ਕੇ ਧੁਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਬਦਰੂਹ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਏ ਤਾਂ ਧੂਣੀ ਧੁਖਾ ਕੇ ਬਦਰੂਹ ਨੂੰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਕੜ ਵਾਲੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਜਿੰਨ-ਭੂਤ ਕੱਢਣ ਵੇਲੇ ਚੇਲੇ ਰੋਗੀ ਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਵਿਚ ਧੂੰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸਲਾਖ ਗਰਮ ਕਰ ਕੇ ਰੋਗੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਲਗਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੱਗ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦੇ ਭੂਤ ਨੂੰ ਕਲੇਸ਼ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਪ੍ਰੇਤ-ਰੂਹ ਰੋਗੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਾਣੀਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਫੂਕ ਮਾਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੁਝਾਂਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਹੱਥ ਜਾਂ ਪੱਲ੍ਹ ਦੇ ਝੌਂਕੇ ਨਾਲ ਦੀਵਾ ਬੁਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਫੂਕ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਜੂਠਾ ਸਾਹ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਛੂਹੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ 'ਅੱਗ ਬੁਝਾਣਾ' ਅਸ਼ੁਭ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਦੀਵੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੁੜ ਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ :

ਜਾ ਦੀਵਿਆ ਘਰ ਆਪਣੇ,
ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਉਡੀਕੇ ਬਾਰ।
ਆਈਂ ਸਵੇਰੇ, ਜਾਈਂ ਸਵੇਰੇ,
ਸਭੇ ਸ਼ਗਨ ਵਿਚਾਰ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਲ੍ਹੇ ਦੀ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਬੁਝਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਚੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਦੱਬ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਅੱਗ ਦਬਣੀ) ਜੇ ਮਜਬੂਰੀ ਵਸ ਅੱਗ ਬੁਝਾਣੀ ਵੀ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਉਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੁੱਚਾ ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੀ ਅਗਨ-ਪੂਜਾ ਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦਾਂ ਹਨ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਭਰਮਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹੱਲਿਆਂ ਤਕ ਅਗਨੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਰਿਹਾ। ਇੰਡੋ-ਸਿਥੀਅਨ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੇਦੀ ਦੀ ਅੱਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤੇ, ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹੱਲਿਆਂ ਤਕ, ਅਗਨੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਵਾਜ ਸੀ।

ਵਿਲੀਅਮ ਕਰੁਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਵੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਅਗਨੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਨਵ ਰੋਜ਼ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਦੁਆਰਾ ਰੂੰ ਉਤੇ ਸੁਟੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉਠਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਅੱਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਕੇ ਘਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅੱਗ ਉਸ ਨਾਲ

ਜਲਾਈ ਜਾਂਦੀ।

(ਅ-154) ਅਗਨੀਵੇਸ਼ :

ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

(ਅ-155) ਅੰਗ-ਪਰੰਗ :

ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਬਰਾਤ ਦੁਲ੍ਹਨ ਦੇ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲੋਂ, ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਲਾਗ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਥਾਨਿਕ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀ ਵੀ ਲਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਿਰਾਸੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੀ ਧੀ ਧਿਆਣੀ ਲਈ 'ਅੰਗ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਮਿਰਾਸੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਧਿਆਣੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਉਸ ਮਿਰਾਸੀ ਦੇ 'ਅੰਗ-ਪਿੰਡ' ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਰੰਗ ਸ਼ਬਦ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕਿਸੇ ਧੀ-ਧਿਆਣੀ ਦੀ ਧੀ ਅਰਥਾਤ ਪਿੰਡ ਦੀ ਦੋਹਤਰਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮਿਰਾਸੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਧੀ ਦੀ ਅੱਗੋਂ ਧੀ-ਧਿਆਣੀ ਵਿਆਹੀ ਹੋਵੇ ਉਹ ਸਭ ਪਿੰਡ ਉਸ ਮਿਰਾਸੀ ਦੇ ਪਰੰਗ ਪਿੰਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਿਰਾਸੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਵੇਲੇ ਅੰਗ-ਪਿੰਡ ਲਈ ਜਿਤਨੀ ਲਾਗ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਗ-ਪਿੰਡ ਲਈ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀ ਦਾ ਜੇ ਕੋਈ ਅੰਗ/ਪਰੰਗ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ ਜਿਥੋਂ ਬਰਾਤ ਢੁਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਮਿਰਾਸੀ ਦੀ ਅੰਗ/ਪਰੰਗ ਲਾਗ ਵੱਖਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

(ਅ-156) ਅੰਗ-ਪਿੰਡ :

ਕਿਸੇ ਮਿਰਾਸੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਧਿਆਣੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਪਿੰਡ ਉਸ ਮਿਰਾਸੀ ਦੇ ਅੰਗ-ਪਿੰਡ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਗ-ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬਰਾਤ ਕਿਸੇ ਮਿਰਾਸੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜਾਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਢੁਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਿਰਾਸੀ ਅੰਗ-ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਦਕਾ ਲਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਮਿਰਾਸੀ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਲਾਗ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਲਗਪਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜੇ ਇਸ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ।

(ਅ-157) ਅੰਗ ਫੁਰਨੇ (ਫਰਕਣੇ) :

ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਫਰਕਣ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਫਰਕਣ ਦੇ ਫਲ ਸ਼ੁਭ ਕਲਪੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦੇ ਅਸ਼ੁਭ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਮਰਦ ਦੇ ਸੱਜੇ ਅੰਗ — ਅੱਖ, ਬਾਂਹ ਜਾਂ ਪੱਠੇ ਅਤੇ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਅੰਗ ਫਰਕਣ ਤਾਂ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟੇ ਅੰਗ ਫਰਕਣ ਤਾਂ ਅਸ਼ੁਭ ਹਨ — "ਆਦਮੀ ਦੇ ਬਾਹੇਂ ਅੰਗ, ਤੀਵੀਂ ਸੰਦੇ ਦਾਹੇਂ ਅੰਗ, ਭੈੜੇ ਦਿਨ ਆਵਣ ਤਾਂ ਅਗੇਤਰੇ ਹੀ ਫਰਕਦੇ।" (ਕਾਲੀਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ)

ਜੇ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਦੀ ਸੱਜੀ ਹਥੇਲੀ ਉਤੇ ਖ਼ਾਰਸ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਧਰੋਂ ਅਚਾਨਕ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਖੱਬੀ ਤਲੀ ਉਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਾਧੂ ਖ਼ਰਚਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਖੱਬੀ ਹਥੇਲੀ ਉਤੇ ਖ਼ਾਰਸ਼ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੱਜੀ ਉਤੇ ਮੰਦੀ। ਰੁਪਏ ਦੇ ਆਉਣ/ਜਾਣ ਤੇ ਖ਼ਰਚੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸਾਰਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਹੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਫ਼ਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਰਸ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਅਗਾਊਂ ਸੂਚਨਾ ਹੈ। ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ ਦੁਖ ਸੁਖ ਵੇਲੇ ਮੋਢਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੋਢਾ ਮਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜੇ ਸੱਜੇ ਮੋਢੇ ਦਾ ਮਾਸ/ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਫਰਕੇ ਤਾਂ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਵਿਛੜਿਆ ਮਿੱਤਰ ਮਿਲੇਗਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਮਿੱਤਰ ਬਣੇਗਾ, ਪਰ ਜੇ ਖੱਬਾ ਮੋਢਾ/ਬਾਂਹ ਫਰਕੇ ਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਛੜਨ ਜਾਂ ਬੀਮਾਰ ਪੈਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਿਆਂ ਜਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵੇਲੇ ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਜੀਭ ਦੰਦਾਂ ਹੇਠਾਂ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਚੁਗਲੀ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਲੱਤਾਂ ਹਿਲਾਣੀਆਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਧਨ ਦਾ ਘਾਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਬੀਮਾਰੀ ਫੈਲਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਅੰਗ ਫਰਕਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਕਰਮ ਮੰਨ ਕੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਨਿਸ਼ਚੇ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਉਹ ਹੈ ਜੋ "ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਨ ਸੇਵਕਾ, ਤੰਤ ਨਾ ਮੰਤ ਨਾ ਫੁਰਣ ਵਿਚਾਰੇ।"

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਅੰਗ ਫੁਰਨ ਬਾਰੇ ਭਰਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਅੰਗ ਫੁਰਨੇ ਦੇ ਫਲ ਬਾਰੇ ਕਈ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੇਠਲੀ ਟੂਕ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ: 374 ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜੋ 1804 ਈਸਵੀ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ' ਪੰਨਾ 64 ਉਤੇ ਦਿਤਾ ਹੈ :

"ਜੋ ਕੋਈ ਅੰਗ ਉਸ ਦਾ ਫੁਰੈ ਤਾਂ ਫਲ ਮਲੂਮ ਕਰ। ਜੇ ਸਿਰ ਫੁਰੈ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਰਾਜ ਪਾਵੈ। ਸਤਰੇ ਬਲਾਈਂ ਤੇ ਫਿਕਰ ਦੂਰਿ ਹੋਇ। ਤੇ ਦੌਲਤ ਮਰਾਤਬਾ ਉਸ ਨੋ ਹਾਸਲ ਹੋਵੈ ਤੇ ਧਨੁ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਇ। ਜੇ ਦਾਹਣੀ ਵਲਿ ਸਿਰ ਫੁਰੈ ਤਾਂ ਪੈਂਡਾ ਦੇਖੈ ਤੇ ਮੁਰਾਦ ਨੋ ਪਹੁਚੈ। ਜੇ ਬਾਂਵੀ ਵਲਿ ਸਿਰ ਫੁਰੈ ਤਾਂ ਬਖਤ ਖੁਲੈ ਤੇ ਮੁਰਾਤਬਾ ਪਾਵੈ ਤੇ ਨਿਆਮਤ ਪਾਵੈ। ਜੇ ਖਬਹਿ ਅੱਖਿ ਫੁਰੈ ਤਾਂ ਦਲਗੀਰ ਹੋਇ। ਜੇ ਖੱਬੀ ਅੱਖਿ ਦੀ ਤਲੇ ਦੀ ਪਲਕ ਫੁਰੈ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇਖੈ ਤੇ ਐਸ਼ ਦੇਖੈ, ਮੁਦੇ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੈ। ਜੇ ਸੱਜੀ ਅੱਖ ਦੀ ਪਿਪਣੀ ਫੁਰੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਖੇਦ ਹੋਹੁ। ਤੇ ਅਜਾਬ ਪਾਵੈ ਸੋਇ। ਪੰਜੇ ਸਭ ਅੰਗੁਲੀਆਂ ਖੱਬੇ ਪੈਰ ਦੀਆਂ ਫੁਰਨਿ ਤਾਂ ਦੁਖ ਤੇ ਛੁਟੈ ਤੇ ਤਾਲਿਆਹ ਖੁਲਨਿ।"

ਅੰਗ ਫੁਰਨ ਬਾਰੇ ਕਈ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ (ਨੰਬਰ 206 ਅਤੇ 298) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਹਨ। 'ਅੰਗ ਫੁਰਨਾ' (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ: 206) ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਟੂਕ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

"ਜੇ ਕਰਿ ਖਬੇ ਪੈਰ ਦੇ ਸਭੇ ਨਖ ਫੁਰਨ ਤਾਂ ਭਲਾਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਧੰਨਵਾਨ ਵਡਾ ਹੋਵੇ। ਇਤਨੀ ਦੌਲਤ ਆਵੇ ਜੋ ਲੰਗਰ ਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ। ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੱਜਾ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਖੱਬਾ।"

ਦੂਜੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ (ਨੰ: 298) ਦਾ ਨਾਂ 'ਅੰਕ ਫੁਰਕਣੀ' ਹੈ ਜੋ ਕਵੀ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ।

(ਅ-158) ਅੰਗ ਭੰਗ ਕਰਨਾ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕੰਵਾਰੇ ਬਾਲਕ ਜਾਂ ਗਭਰੂ ਦੇ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਸਾਣ ਉਤੇ ਟੂਣਾ ਟੱਪਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਲੋਕ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਟੂਣਾ ਸੰਪੂਰਨ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਉਤੇ ਹੀ ਚਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਭੰਗ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ — ਇਕ ਰਾਜੇ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਕੱਟੀ ਗਈ। ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੋ ਰੱਬ ਕਰਦਾ ਏ ਚੰਗਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਏ।" ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਬੰਦੀਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਾਂਗਲੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਜਾ ਲੱਗਾ, ਜੋ ਕਾਲੀ ਮਾਈ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਉਂਗਲ ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਵੇਖੀ ਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬਲੀ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਨਕ ਕੰਨ ਆਦਿ ਅੰਗ ਵੇਦ ਕਰਨ ਪਿਛੋ ਵੀ ਇਹੋ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਭੰਗ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਉਪਰ ਟੂਣਾ ਟਪਾ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਬਦਰੂਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀਆਂ। (ਵੇਖੋ : ਕਰਨਵੇਦ)

(ਅ-159) ਅੰਗ ਭਰਮ :

ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ — ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ, ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਹਥੇਲੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਚੀਚੀ ਉਂਗਲੀ ਜ਼ਿਮੀਂ ਨਾਲ ਛੂੰਹਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਕੰਨਿਆਂ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਸੁਹਾਗ ਨਹੀਂ ਮਾਣਦੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਦੂਜੀ ਉਂਗਲੀ ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਤਿ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚੂਚੀਆਂ ਉਤੇ ਰੋਮ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਪਤੀ ਲਈ ਭਾਰੀ ਹੈ; ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਕੰਨਿਆਂ ਝਗੜਾਲੂ ਸੁਭਾ ਦੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਲੱਤਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤੇ ਵਾਲ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ। ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਚਤੁਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਆਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਹਥੇਲੀ ਦੀ ਕੰਵਲ ਵਾਂਗ ਕਟੋਰੀ ਬਣੇ ਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਕੰਵਲ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਖਰੀਆਂ ਜਾਪਣ ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਨਿਆਂ ਬੜੀ ਭਾਗਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੱਛਮੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿਛੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਉਤੇ ਅੰਕੁਸ਼ ਜਾਂ ਜੌਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਰਗਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਨਿਆਂ ਵੀ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੱਥਾ ਚੌੜਾ, ਧੁਨੀ ਡੂੰਘੀ ਤੇ ਪੇਟ ਉਤੇ ਤ੍ਰੈ ਉਭਰਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਸ਼ੁਭ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਡਾ ਸਿਰ ਸਰਦਾਰੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ —

ਸਿਰ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ,
ਪੇਟ ਵੱਡੇ ਬਘਿਆੜਾਂ ਦੇ,
ਪੈਰ ਵੱਡੇ ਘੁੰਮਿਆਰਾਂ ਦੇ।

ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਫਰਕਣ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਗ ਫਰਕਣੇ)

(ਅ-160) ਅੰਗ ਮੇਲਣਾ :

ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਜੱਟਾਂ, ਰਾਜਪੂਤਾਂ, ਖੱਤਰੀਆਂ ਆਦਿ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਨਾਨਕਿਆਂ ਤੇ ਦਾਦਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਚਾਰ ਗੋਤਾਂ ਮੇਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ — ਲੜਕੇ ਦੀ ਗੋਤ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ, ਦਾਦੀ ਤੇ ਨਾਨੀ ਦੀ ਗੋਤ। ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਗੋਤਾਂ — ਲੜਕੇ ਦੇ ਮਾਂ ਤੇ ਪਿਉ ਦੀ ਗੋਤ ਹੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਤਾਂ ਨੂੰ 'ਅੰਗ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਦੋ ਗੋਤਾਂ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਦੋ ਅੰਗ ਜੇ ਤਿੰਨ/ਚਾਰ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਗੋਚਰੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਤਿੰਨ/ਚਾਰ ਅੰਗ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੜਕੀ ਤੇ ਲੜਕੇ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਅੰਗ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਗੋਤ)

(ਅ-161) ਅਗੰਮ ਵਿੱਦਿਆ :

ਰਹੱਸਮਈ ਵਿੱਦਿਆ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਗ਼ੈਬ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਜੋ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਕਰਣੀ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਤੇ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਅਗੰਮ ਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੈਬ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਪੁੱਛਾਂ)

(ਅ-162) ਅੰਗਰਖਾ :

ਤਣੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਚੋਗਾ ਜੋ ਗੋਡਿਆਂ ਤਕ ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁੜਤੇ ਉਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ।

(ਅ-163) ਅਗਰਬਤੀ :

ਇਕ ਸੁਗੰਧਤ ਬ੍ਰਿਛ ਅਗਰ ਦੀ ਗੂੰਦ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬੱਤੀ ਬਣਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਧੁਖਾਣ ਨਾਲ ਸੁਗੰਧੀ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਿੰਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਾ ਸਮੇਂ ਅਗਰਬਤੀ ਧੁਖਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਜਾਂ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਵੇਲੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਅਗਰਬਤੀ ਜਲਾਣਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਥਾਂ ਅਗਰਬਤੀ ਧੁਖਾਈ ਜਾਵੇ ਉਥੋਂ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਤੇ ਬਦ-ਰੂਹਾਂ ਦੂਰ ਨਠਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ।

(ਅ-164) ਅਗਰਵਾਲ :

ਵੈਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇਕ ਉਪ-ਜਾਤੀ। ਇਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਅਗਰੋਹਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਅਗਰੋਹਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵੈਸ਼ ਅਗਰਵਾਲ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ। ਸ਼ਹਾਬ-ਉੱਦੀਨ ਗ਼ੌਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਲੋਕ ਅਗਰੋਹੇ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਗਰਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਤਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ — ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਦੀਆਂ ਸਤਾਰਾਂ ਧੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਅਗਰ ਜਾਂ ਉਗਰਸੈਨ ਦੇ 17 ਲੜਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਏ। ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਦੀਆਂ ਸਤਾਰਾਂ ਧੀਆਂ ਤੋਂ ਜੋ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਗਰਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ 17 ਗੋਤਾਂ ਚਲੀਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਨਾਗਣਾਂ, ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਸੀਆਂ ਕੋਲ ਇਕੱਲਿਆਂ ਛਡ ਕੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਦਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਔਲਾਦ ਦਾਸ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਸਰਨ ਗੋਤ ਅਖਵਾਈ, ਜੋ ਅਗਰਵਾਲਾਂ ਦੀ ਅੱਧੀ ਗੋਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਅਣਗਹਿਲੀ ਨਾਲ ਗੋਇਲ ਗੋਤ ਦੇ ਲੜਕੇ ਤੇ ਲੜਕੀ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਗੋਂਡ ਅਖਵਾਈ ਤੇ ਅਗਰਵਾਲਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅੱਧੀ ਗੋਤ ਮੰਨੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਰਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਢੇ ਸਤਾਰਾਂ ਗੋਤਾਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ

ਸਤਯਕੇਤੂ ਵਿੱਦਿਆਲੰਕਾਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅਗਰਵਾਲ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਰਸੈਨ ਦੇ 18 ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ 18 ਗੋਤਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।

ਅਗਰਵਾਲ ਜਾਤੀ ਦਾ ਗੁਗੇ ਪੀਰ ਨਾਲ ਵੀ ਨਿਕਟ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਜਦੋਂ ਚੂਹੜੇ ਪੀਰ ਦਾ ਝੰਡਾ ਫੇਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਅਗਰਵਾਲ ਗੋਤ ਦੇ ਬਾਣੀਏਂ ਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਢੂੰਡ ਕੇ ਝੰਡੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭੇਟਾ ਵਸੂਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰਵਾਲ ਉਸੇ ਥਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਹਨ ਜਿਥੋਂ ਦਾ ਗੁਗਾ ਪੀਰ ਸੀ। ਗੁਗੇ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਅਗਰੋਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਗੁਗਾ ਪੀਰ)

ਅਗਰਵਾਲ ਹਰ ਸਾਲ ਅਗਰੋਹੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁੰਡਨ ਸੰਸਕਾਰ ਵੀ ਅਗਰੋਹੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਗਰਵਾਲ ਆਪਣੀ ਗੋਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

(2) ਖੱਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ ਜੋ ਸਰੀਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਸਰੀਣ)

(ਅ-165) ਅਗਰੀ :

ਇਕ ਜਾਤੀ ਜੋ ਲੂਣ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਜਿਸ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਲੂਣ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਆਗਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਅਗਰੀ' ਪੈ ਗਿਆ। ਗੁੜਗਾਉਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅਗਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿਤੌੜ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਰੋਹਤਕ ਤੇ ਗੁੜਗਾਉਂ ਵਿਚ ਅਗਰੀ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਖਾਰੇ ਪਾਨੀ ਤੋਂ ਲੂਣ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਖਾਣ ਹੈ :–

ਅੱਕ, ਜਵਾਸਾ, ਅਗਰੀ, ਚੌਥਾ ਗਾਡੀਵਾਨ
ਚਾਰੇ ਮੀਂਹ ਨਾ ਮੰਗਦੇ
ਭਾਵੇਂ ਉਜੜ ਜਾਏ ਜਹਾਨ।

(ਅ-166) ਅਗਰੋਹਾ :

ਹਿਸਾਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਫਤੇਹਬਦ ਤੋਂ ਸਰਸਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਇਕ ਬਸਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਅਗਰੋਹਾ ਵਿਚ ਖੁਦਾਈ ਕਰ ਕੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿਕੇ ਲੱਭੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਕਦੇ ਅਗਰੋਦਕ ਜਾਤੀ ਦਾ ਜਨਪਦ ਸੀ, ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਅਗਰੋਹਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਗਾ ਪੀਰ ਇਥੋਂ ਦਾ ਹੀ ਨਿਵਾਸੀ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਗੁਗਾ)

(ਅ-167) ਅੰਗਲੀ ਪਟੰਗਲੀ :

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ, ਅਖੌਤੀ ਨੀਚ ਜਾਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਜਾਂ ਚੂਹੜੇ ਚੁਮਿਆਰ ਨਾਲ ਛੂਹ ਜਾਵੇ ਅਥਵਾ ਉਸ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਨਾਲੀ ਦੇ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਤੇ ਮੈਲੇ ਆਦਿ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਭਿੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਣ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਬੱਚੇ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਠਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਭਿੱਟਿਆ ਬੱਚਾ ਦੂਜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭਿਟਾਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਛੁਹੰਦਾ ਹੈ। ਭਿੱਟ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਲਈ ਬੱਚੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਰੜ੍ਹਾ ਕੇ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਕਲਪਿਤ ਕਾਰ ਜਿਹੀ ਵਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ :

ਅੰਗਲੀ ਪਟੰਗਲੀ ਪਰਾਈ ਭਿੱਟ ਕੋਈ ਨਾ

ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੁਕ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜੇ ਭਿੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਬੱਚਾ ਕਿਸੇ ਬਾਲ ਨੂੰ ਛੂਹ ਵੀ ਲਏ ਤਾਂ, ਉਸ ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਿੱਟ ਦੂਜੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰ ਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਿੱਟਿਆ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਭਿੱਟ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਤ ਛੱਟੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭਿੱਟੇ ਹੋਏ ਅੰਗ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਧੋਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-168) ਅਗਵਾਣੀ :

ਗੁੜਗਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿਊ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਕ ਰਸਮ; ਜਦੋਂ ਬਰਾਤ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਦਾ ਨਾਈ ਦੋ ਤਿੰਨ ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹਿਲੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਬਰਾਤ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਅਗਵਾਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਰਾਤ ਨੂੰ ਨਿਉਤਾ ਦੇ ਕੇ ਨਾਈ ਉਸੇ ਪੈਰ ਪਿਛੇ ਪਿੰਡ ਵਲ ਮੁੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਰਾਤ ਉਹਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ-169) ਅਗਵਾਨੀ ਦੇਵੀ :

ਇਕ ਦੇਵੀ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਰੋਗ ਫੈਲਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਛੇ ਭੈਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ; ਬਾਕੀ ਪੰਜ ਭੈਣਾਂ ਮਸਾਣੀ, ਬਸੰਤੀ, ਮਹਾਂ ਮਾਈ, ਲਮਕੜੀ, ਪੋਲਮੜੇ ਆਦਿ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਾੜੀ ਦੁਆਲੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੀਤਲਾ ਸੁਪਤਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਗਵਾਨੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਸਭ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਸੀਤਲਾ)

(ਅ-170) ਅੰਗੜਾਈ ਲੈਣੀ :

ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਠਦਿਆਂ ਸਾਰ ਅੰਗੜਾਈ ਲੈਣੀ ਅਸ਼ੁਭ ਸਮਝੀ ਗਈ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਖਸ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਖੋਤੇ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਬਾਸੀ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਖਸ ਦਾ ਉਸ ਦਿਨ ਕੋਈ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖੋਤੇ ਵਾਂਗ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਨ ਜਾਂ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਅੰਗੜਾਈ ਲੈਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਹਿਸ਼ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

(ਅ-171) ਅਗਾੜੀ ਪਿਛਾੜੀ ਸਾਹਿਬ :

ਕਰੀਰ ਦੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਜੋ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਜੀਉ ਵਾਲਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਪੰਨਾ, 393) ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਝਬਾਲ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਇਥੇ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰੀਰਾਂ ਨਾਲ ਘੋੜਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ ਆਦਰ ਨਾਲ 'ਅਗਾੜੀ ਪਿਛਾੜੀ ਸਾਹਿਬ' ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜੀਉ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਇਕ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵਲ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਜੀਉ ਪਿੰਡ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਜੰਡੋਕੀ ਤੋਂ ਛੇ ਮੀਲ ਪੱਛਮ ਵਲ ਹੈ।

(ਅ-172) ਅਗਿਆਤਵਾਸ :

ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣੀ ਥਾਂ ਟਿਕਾਣਾ ਕਰਨਾ। ਜੂਏ ਵਿਚ ਹਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਬਨਬਾਸ ਕਟਿਆ, ਤੇਹਰਵਾਂ ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਇਹ ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਪਾਂਡੋਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਕੇ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਤੇ ਵੇਸ ਬਦਲ ਕੇ, ਮਤਸਯ ਜਨਪਦ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ। ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਕੰਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਵੇਸ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਵਿਰਾਟ ਦਾ ਨਿਜੀ ਸਾਥੀ ਤੇ ਚੌਸਰ ਦੀ ਖੇਡ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਬਣਿਆ। ਭੀਮ ਨੇ ਬਲਵ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਰਸੋਈਏ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਿਆ

ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਬ੍ਰਿਹਨਨਲ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਰਾਜੇ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਤ ਸਿਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਨਕੁਲ ਗ੍ਰੰਥਿਕ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਖਾ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਤੰਤੀਪਲ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਚਰਵਾਹਾ। ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨੇ ਰਾਣੀ ਸੁਦੇਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਨੈਣ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕੇਸ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਿਆ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਬਿਤਾਇਆ।

(ਅ-173) ਅੰਗਿਰਸ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਸਤ ਮਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਦੱਸ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਅੰਗਿਰਸ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰਿਚਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਿਚਾਂ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਗਿਰਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਅਤੇ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅੰਗਿਰਸ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਵੀ ਭਿੰਨ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੁਖ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅੰਗਿਰਸ ਨੂੰ ਉਰੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਸਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਗਨੇਯੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਿਰਸ ਅਗਨੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਅੰਗਿਰਸ ਨੇ ਦਕਸ਼ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਧੀਆਂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, ਸਵਧਾ ਤੇ ਸਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਰਦਮ ਦੀ ਧੀ ਸ਼੍ਰਧਾ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਿਰਸ ਦੀ ਇਕ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ਼ੁਭਾ' ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਿਰਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਥਯ, ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕੰਡੇ ਦੇ ਨਾਂ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ।

ਅੰਗਿਰਸ ਰਿਸ਼ੀ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਿਰਾ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਉਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਦਾ ਉਪ ਜਾਂ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਨਾਂ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਨ ਡੋਸਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ — "ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵੀ ਅਗਨੀ ਸ਼ਬਦ ਵਾਲੇ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਅੰਗਿਰਸ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਦਾ ਉਪ ਨਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਾਂ ਅਗਨੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਉਪ ਨਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਅੰਗਿਰਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਇਕ ਗੋਤਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਇਹੋ ਗੋਤਰ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਵੀ ਇਸੇ ਗੋਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹੈ।

(ਅ-174) ਅੰਗਿਰਾ :

ਇਕ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀ; (ਵੇਖੋ : ਅੰਗਿਰਸ)।

(ਅ-175) ਅੰਗੀਠਾ :

ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਜਲਾਉਣ ਲਈ ਬਣਾਈ ਚਿਖਾ; ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅੰਗੀਠੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਕੜੀਆਂ ਦੀ ਚਿਖਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਗਨ-ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਗੀਠਾ ਮੁਸਤਤੀਲ ਸ਼ਕਲ ਦਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗੀਠੇ ਉਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਚਿਖਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਰਹਿਣ। ਤਾਂ ਜੋ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦਾਹ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਧੀ ਜਮਪੁਰੀ ਨੂੰ ਚਲੀ ਜਾਵੇ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਮਪੁਰੀ ਦੱਖਣ ਵਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਅੰਗੀਠਿਆਂ ਉਤੇ ਮਗਰੋਂ ਸਮਾਧਾਂ ਬਣਾ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ-176) ਅੰਗੂਠਾ :

ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਕਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਪਸਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਮੱਥੇ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਅਨੁਯਾਈ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੀਖਿਆ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਧੋ ਕੇ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਪਿਲਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਚਰਨ ਪਾਹੁਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਿਛੇ ਵੀ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਚਰਨ ਪਾਹੁਲ) ਜੇ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਜੰਮਦਿਆਂ ਸਾਰ ਆਪਣਾ ਸੱਜਾ ਅੰਗੂਠਾ ਚੁੰਘਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤਾਂ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮਹਾਂਪੁਰਖੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਵਿਚੋਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਦੁਧ ਸਿੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਉਂਗਲੀ ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਤਿ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਜੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੁਰਦੇ ਦੇ ਖੱਫਣ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਧਾਗੇ ਤੋੜ ਕੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲ ਵਲ੍ਹੇਟ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰਭ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਗੂਠਾ ਲੀਕਣਾ) ਕਿਸੇ ਦਾ ਠਿੱਠ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨੂੰ ਵਿਖਾ ਕੇ ਹਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਗੂਠਾ ਵਿਖਾਣਾ)

ਅੰਗੂਠੇ ਵਿਚ ਆਰਸੀ ਦਾ ਗਹਿਣਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਜੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ।

ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ, ਅੰਗੂਠੇ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਭਵਿਖਤ ਬਾਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੰਗੂਠੇ ਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਲਕੀਰਾਂ ਬੜੇ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅਰਥ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਵਨ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਅੰਗੂਠੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗੂਠਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਮੁਜਸਮਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੋ ਸ਼ਖ਼ਸਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ।

ਅੰਗੂਠੇ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭਵਿਖ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗੂਠੇ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ, ਇਕ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਉਲੀਕ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਭਵਿਖ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿੱਦਿਆ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੀ ਹੈ। (ੳ) ਜੇ ਅੰਗੂਠੇ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਿਸਾਬ ਮੁਜਬ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਘਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸਦਾ ਦੁਖ-ਦਲਿਦਰ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰੇਗਾ। (ਅ) ਜੇ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਸਤਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਮਾਇਕ ਹਾਲਤ ਦਰਮਿਆਨੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ੲ) ਜੇ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਸਤਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਇਕ ਲੱਖ ਤਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਅੱਛੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਖ ਭੋਗਦਾ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗੂਠੇ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਿਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇ ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਤੇ ਧਨੀ ਹੋਵੇਗਾ।

(ਅ-177) ਅੰਗੂਠਾ ਲੀਕਣਾ :

ਇਕ ਟੂਣਾ, ਜੋ ਗਰਭਵਤੀ ਤੀਵੀਂ ਆਪਣੇ ਗਰਭ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗਰਭਵਤੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਖੱਫਣ ਵਿਚੋਂ ਧਾਗੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤੰਦਾਂ ਕਢ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਦੇ ਖੱਬੇ ਅੰਗੂਠੇ ਉਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਅੰਗੂਠਾ ਲੀਕਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੀਤ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਗਰਭਵਤੀ ਨੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਨਾਲ ਖਫਣ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਰੂਹ ਪਤੀਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਗਰਭ ਵਿਚਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ।

(ਅ-178) ਅੰਗੂਠਾ ਵਿਖਾਣਾ :

ਕਿਸੇ ਦਾ ਠਿਠ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਗੂਠਾ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਰਿਆ ਪਿਛੇ ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਹੈ। ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਇਕ ਗਊ ਨੂੰ ਨਾਗ ਨੇ ਡੰਗ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਗਊ ਨੇ ਨਾਗਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਬਾਸ਼ਕ ਨੂੰ ਕੋਹੜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਬਾਸ਼ਕ ਕੋਹੜੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੋਹੜ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਛੱਟਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੀ ਉਹ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨਿਵਲ ਦਈ ਪਾਂਡਵ ਨਾਲ ਮੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਟੁਟ ਗਿਆ। ਪਾਂਡਵ ਇਸ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਤੋਂ ਲੈਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਨਿਵਲ ਦਈ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕੁੰਡ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲੈਣ ਗਈ ਤਾਂ ਪਾਂਡਵ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ। ਨਿਵਲ ਦਈ ਇਹ ਬਚਨ ਦੇ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕੁੰਭ ਭਰ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮੁੜ ਕੁੰਡ ਉਤੇ ਆ ਕੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਨਿਵਲ ਦਈ ਨੇ ਪਿਉ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗੂਠੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਕੋਹੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਿਵਲ ਦਈ ਹੋਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕੁੰਡ ਉਤੇ ਗਈ ਤਾਂ ਪਾਂਡਵ ਉਸ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਉਤੇ ਕੋਹੜ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਨੇ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਠਿਠ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਗੂਠਾ ਵਿਖਾ ਕੇ ਹਿਲਾਉਂਦੇ। ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਉਤੇ ਕੋਹੜ ਹੈ। ਠਿਠ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਨਿਵਲ ਦਈ)

(ਅ-179) ਅੰਗੂਠੀ :

ਉਂਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਇਕ ਗਹਿਣਾ; ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗਹਿਣਾ ਕੇਵਲ ਅੰਗੂਠੇ ਵਿਚ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਗੂਠੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਮਰਦਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗੂਠੀ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ।

ਅੰਗੂਠੀ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੜੱਪਾ ਤੇ ਮਹਿੰਜੋਦੜੋ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਕਈ ਅੰਗੂਠੀਆਂ ਲੱਭੀਆਂ ਹਨ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਗੂਠੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਕੁਸਾ ਘਾਹ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ ਬਣਾ ਕੇ ਅਨਾਮਿਕਾ ਜਾਂ ਅੰਗੂਠੇ ਵਿਚ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਸਾ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ ਪਹਿਨਣ ਨਾਲ ਮਨ ਸਦਾ ਨਿਰਮਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗੂਠੀ ਦੀ ਕਥਾਨਿਕ-ਰੂੜ੍ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਗੂਠੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦੇਣ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਵਲੋਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਅੰਗੂਠੀ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ ਨਾਲ, ਅਠਾਰਾਂ ਸਿਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਕੇ ਨਾਇਕ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅੰਗੂਠੀ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਵੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅੰਗੂਠੀ ਵਿਚਲੀ ਸਿਧੀ ਝਟ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਅਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅੰਗੂਠੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਗਾਈ ਸਮੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਭਾਵੀ ਵਰ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਵਿਚ ਅੰਗੂਠੀ ਪਹਿਨਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ ਅੰਗੂਠੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਅੰਗੂਠੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਕ ਜੀਵਨ ਅਰਥਾਤ ਮੰਗਲਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਅੰਗੂਠੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਅੰਗੂਠੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੰਨਗੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਚਿਤ੍ਰ ਹਨ।

ਅੰਗੂਠੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਉਂਗਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ, ਜੇ ਪਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੱਪ ਡੰਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਧਨ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਗਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁੰਦਰੀ ਜੋ ਕੁਵਾਰ ਧੋਤੀ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ 'ਪਠਤੀ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਉਂਗਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪਹਿਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅੰਗੂਠੀ ਨਾਲ ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ- ਲਾੜ੍ਹਾ ਤੇ ਲਾੜ੍ਹੀ ਜਦੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਕੰਙਣਾ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵਰ ਪੱਖ ਦੀ ਨਾਇਣ ਕੰਙਣੇ ਨਾਲ ਲਾੜ੍ਹੀ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਵਿਚ ਸੁਟਦੀ ਹੈ। ਲਾੜ੍ਹਾ ਤੇ ਲਾੜ੍ਹੀ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲਭਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਲਭ ਲਏ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਭਾਰੂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਮੁੰਦਰੀ ਛੱਲਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਮੁੰਦਰੀ ਛੱਲਾ)

(ਅ-180) ਅਗੋਚਰੀ :

ਯੋਗ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ, ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਖੇਚਰੀ, ਚਾਚਰੀ, ਭੂਚਰੀ ਅਤੇ ਉਨਮਨੀ ਹਨ। ਅਗੋਚਰੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੱਕ ਦੀ ਕਰੂੰਬਲ ਉਤੇ ਨੀਝ ਟਿਕਾ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਗੋਚਰੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕੰਨ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਦ੍ਰਾ ਦੁਆਰਾ ਜੋਗੀ ਬਾਹਰ ਵਲੋਂ ਕੰਨ ਮੁੰਦ ਕੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋ ਕੇ, ਨਾਦ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਉਨਮਨ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਅ-181) ਅਗੋਤੀ :

ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਗੋਤ ਦਾ ਹੋਵੇ; ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲਗਪਗ ਹਰੇਕ ਜ਼ਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੋਤ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਗੋਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਗੋਤ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਅਗੋਤੀ ਵਿਆਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਜ਼ਾਤਾਂ ਵਿਚ ਮਾਂ ਅਤੇ ਪਿਉ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੋਤਾਂ ਵਰਜਿਤ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਚ ਚਾਰ ਗੋਤਾਂ — ਦੋ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋ ਨਾਨੀ ਦਾਦੀ ਦੀਆਂ। ਆਪਣੀ ਗੋਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਵਿਆਹ ਅਗੋਤੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ-182) ਅਘਾਸੁਰ :

ਪੂਤਨਾ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੰਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਗੋਕਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਜੰਗਲ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉਤੇ ਇਕ ਯੋਜਨ ਲੰਮੇ ਵਿਰਾਟ ਅਜਗਰ ਦਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰ ਕੇ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਅਘਾਸੁਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਪਹਾੜ ਦੀ ਗੁਫਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਮੂੰਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਗਏ। ਅਘਾਸੁਰ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਫੈਲਾਇਆ ਕਿ ਪੇਟ ਫਟ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਘਾਸੁਰ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਗਈ।

(ਅ-183) ਅਘੋਰ ਪੰਥ :

ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕਾ ਜੋ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਇਕ ਉਪਨਾਮ ਅਘੋਰ ਹੈ। ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰੋਪਨਿਸ਼ਦ (3-5) ਵਿਚ ਰੁਦ੍ਰ ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ 'ਅਘੋਰ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਅਘੋਰ ਮੰਤ੍ਰ' ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਅਘੋਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੈਨਰੀ ਬਾਲਫੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪੰਥ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਵਾਰਾ ਚਲਾਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਘੋਰ ਪੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮੋਤੀ ਨਾਥ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਗੋਰਖ ਪੰਥ ਅਤੇ ਤੰਤ੍ਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਨਾਲ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕੋਸ਼ (1, 7) ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਮੱਤ ਨਿਰਗੁਣ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਨਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੰਤ੍ਰ-ਸਾਹਿੱਤ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਰਮ ਤੇ ਮਹਾਨ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧੀਆਂ ਵੀ ਪੂਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਹਨ — 1. ਔਘੜ, 2. ਸਰਭੰਗੀ ਤੇ 3. ਘੁਰੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਔਘੜ ਸ਼ਾਖ਼ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਔਘੜ ਸ਼ਾਖ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਤ ਕਲੂ ਸਿੰਹ ਅਥਵਾ ਕਾਲੂ ਰਾਮ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਬਾਬਾ ਕੀਨਾ ਰਾਮ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਕੀਨਾ ਰਾਮ ਅਘੋਰੀ ਬਨਾਰਸ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਸਮਗੜ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਵਿਰਕਤ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਜਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸ਼ਿਵਾਰਾਮ ਵੈਸ਼ਣਵ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲਈ, ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੇ ਬਾਬਾ ਕਾਲੂ ਰਾਮ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਕੀਨਾ ਰਾਮ ਨੇ 'ਵਿਵੇਕਸਾਰ', 'ਗੀਤਾਵਲੀ', 'ਰਾਮ ਗੀਤਾ' ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਸੰਮਤ 1826 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸ਼ਾਖ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥ 'ਵਿਵੇਕਸਾਰ' ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੀਨਾ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਤਮ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਯ ਪੁਰਸ਼ ਉਹ ਨਿਰੰਜਨ ਹੈ ਜੋ ਸਰਵਤ੍ਰ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਕੀਨਾ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਰਾਮਗੜ੍ਹ, ਦੇਵਲ, ਹਰੀਹਰਪੁਰ ਤੇ ਕਰਮੀ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਚਾਰ ਮੱਠ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰਮੀ ਕੁੰਡ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ।

ਵਿਲੀਅਮ ਕਰੁਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅਘੋਰ ਪੰਥ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਆਬੂ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਨੇਪਾਲ, ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਸਮਰਕੰਦ ਜਿਹੀਆਂ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬੜੌਦਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਘੋਰੇਸ਼ਵਰ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੱਠ ਹੈ।

ਅਘੋਰੀ ਅਧਿਕਤਰ ਸ਼ਵਸਾਧਨਾ ਕਰਦੇ, ਮੁਰਦੇ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਤੇ ਖੋਪਰੀ ਵਿਚ ਮੁਦਰਾ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਗੰਦ ਮੰਦ, ਮਲ ਮੂਤਰ, ਭੱਖ ਅਭੱਖ, ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਘੋਰੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਭੁਖ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੋ ਭੱਖ ਅਭੱਖ ਵਸਤੂ ਆਵੇ ਉਸੇ ਨਾਲ ਪੇਟ ਭਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਅਘੋਰੀ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗ ਬੜੇ ਗੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਘੋਰੀ ਦੇ ਵਾਲ ਜਟਾ ਜੂਟ, ਗਲੇ ਵਿਚ ਸਫਟਿਕ ਦੀ ਮਾਲਾ, ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਭਸਮ ਦ੍ਵਾ ਤ੍ਰਿਸੂਲ-ਚਿੰਨ੍ਹ, ਲੱਕ ਵਿਚ ਘਾਂਘਰਾ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਭੈ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਘੋਰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਾਥ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਅਘੋਰੀ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਤਿਆਗੀ ਵੀ। ਅਘੋਰ ਪੰਥ ਨੂੰ ਔਘੜ ਪੰਥ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੰਥ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਅਵਧੂਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਅਵਧੂਤ)

(ਅ-184) ਅਚਯੁਤ (ਅਚੁਤ) ਗੋਤ੍ਰੀ :

ਜੋ ਅਚਯੁਤ ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੋਵੇ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਕਈ ਭਗਤ ਤੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਜੋ ਜਾਤ ਗੋਤ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਗੋਤ ਅਚਯੁਤ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਅਚਯੁਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਨਾਉਂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਾਂ ਅਚਯੁਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ — ਜੋ ਡਿਗਿਆ (ਚਯੁਤ) ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਕਦੇ ਪਤਿਤ ਜਾਂ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸਦਾ ਇਕਰਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ-185) ਅਚਲ :

ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਇਕ ਕਸਬਾ ਜੋ ਵਟਾਲੇ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਮੀਲ ਦਖਣ ਵਲ ਹੈ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ਿਵ ਦੇਵਤਾ ਅਚਲੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਚਲ ਵਿਖੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਵਣ, ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਚਰਨ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉਤੇ ਰਾਵਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰਾਵਣ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਪੜਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਚੁਕ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਲੰਕਾ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੇ ਰਾਵਣ ਨੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਬਿਸਰਾਮ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਉਸੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਮੁਕਾਮ ਕਰ ਲੈਣਗੇ।

ਰਾਵਣ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਚੁਕ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਲੰਕਾ ਵਲ ਟੁਰ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਰਾਵਣ ਅਚਲ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਹਾਜਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ ਲਈ ਉਥੇ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਰਾਵਣ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ ਲਈ ਉਹਲੇ ਹੋ ਬੈਠਾ। ਜਦੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਰਾਵਣ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਚੁਕਣ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਸ਼ਿਵਜੀ 'ਅਚਲ' ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਣਾ ਜਾਂ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਚੁਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਵਣ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਤ ਕੇ ਵੀ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਨਾ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਲੰਕਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਇਹੋ ਰੂਪ ਅਚਲੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ।

ਜਿਸ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਅਚਲੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ 'ਅਚਲ' ਹੈ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ 101 ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਚੌਹਾਂ ਗੁਠਾਂ ਵਿਚ ਗਣੇਸ਼, ਦੁਰਗਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸੂਰਜ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸੰਗਮਰਮਰੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ। ਅਚਲ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ, ਕੱਤਕ ਦੀ ਨੌਮੀ ਤੇ ਦਸਮੀਂ, ਚੇਤਰ ਦੀ ਚੌਦਸ ਅਤੇ ਹਰ ਅਮਾਵਸ ਨੂੰ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਤੇ ਜੋਗੀ ਭਾਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅਚਲ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ, ਸ਼ਿਵਰਾਤੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪਧਾਰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਸ਼ਿਵਰਾਤ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉਤੇ 1535 ਈ: ਵਿਚ ਅਚਲ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ (ਗੋਰਖ ਪੰਥੀਆਂ) ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਬਾਦ ਕੀਤੇ; ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜਿਸ ਥਾਂ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ ਸਨ ਉਥੇ 'ਅਚਲ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਬੇਰੀ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਚਲ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਤਲਾਬ ਹੈ ਜੋ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਅਚਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਨੂੰ ਅਚਲੇਸ਼ਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-186) ਅਚਲ ਵਟਾਲਾ :

ਅਚਲ ਦਾ ਨਗਰ ਵਟਾਲੇ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਮੀਲ ਦਖਣ ਵਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਅਚਲ ਤੇ ਵਟਾਲੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਅਚਲ-ਵਟਾਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅਚਲ)

(ਅ-187) ਅਚਲਾ ਸਪਤਮੀ :

ਮਾਘ ਵਦੀ ਸਤਵੀਂ; ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਸੂਰਜ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਪੁਰਬ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਪਰ ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ, ਤਦੋਂ ਇਸ ਪੁਰਬ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਬੜੀ ਰੀਝ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਪੁਰਬ ਨੂੰ ਮਨਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਦਿਨ ਦੇ ਵਰਤ ਤੇ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਮਾਘ ਵਦੀ ਛੇਵੀਂ ਨੂੰ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵਰਤ ਰਖਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪੰਚ-ਉਪਚਾਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਵਾਰ ਭੋਜਨ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਪਤਮੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਮਗਰੋਂ 'ਦੀਪ-ਦਾਨ' ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਦੀਪ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਰਖ ਕੇ ਸੂਰਜ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਆਰਤੀ ਵੀ ਉਤਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਅਸ਼ਟ ਦਲ ਕੰਵਲ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਵਲ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਉਤੇ ਸੂਰਜ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਨਾਂ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਕਰ ਕੇ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਛਕਾ ਕੇ ਖ਼ੁਦ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਛਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਇਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਿਲ ਜਾਂ ਚਾਵਲ ਭਰ ਕੇ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਮੇਤ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਫਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਵਰਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸਾਖੀ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ — ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇੰਦੂਮਤੀ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਸੀ ਜੋ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜੇ ਸਗਰ ਦੀ ਰਖੇਲੀ ਸੀ। ਜਦ ਇੰਦੂਮਤੀ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਭਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵਸਿਸ਼ਠ ਮੁਨੀ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਾ ਪੁਛਿਆ। ਮੁਨੀ ਨੇ ਇੰਦੂਮਤੀ ਉਤੇ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਚਲਾ ਸਪਤਮੀ ਦਾ ਵਰਤ, ਪੂਰਨ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਰਖਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਇੰਦੂਮਤੀ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵਿਧੀ ਅਨੁਕੂਲ ਇਹ ਵਰਤ ਰਖਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲੀ, ਸਗੋਂ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਉਹ ਅਪੱਛਰਾਂ ਬਣੀ।

(ਅ-188) ਅਚਲੇਸ਼ਵਰ :

(ਵੇਖੋ : ਅਚਲ)

(ਅ-189) ਅਚਾਰਜੀ :

ਅਚਾਰਜੀ 'ਆਚਾਰੀਆ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਉਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵੇਦਾਂ, ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਥਵਾ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਿਖਸ਼ਾ ਦੇਵੇ। ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਚਾਰੀਆ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਚਾਰਜੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਇਕ ਉਪ-ਜਾਤੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਉਤੇ ਅੰਤਿਮ-ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨੇਮ ਕਰਮ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਉਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਚਾਰਜੀ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਉਥੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਅਰਥੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿੰਡ-ਪਤਲ ਤੇ ਦੀਵਾ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਗਨ ਭੇਟ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਮੁੜ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਚਾਰਜੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਹਰ ਜਾਤ ਗੋਤ ਤੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਅਚਾਰਜੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਚਿਖਾ ਅਚਾਰਜੀ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਰਦੇ ਉਤੇ ਜੋ ਚਾਦਰ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਚਾਰਜੀ ਉਤਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਅਚਾਰਜੀ ਨੂੰ ਮਰਘਟ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਕਰ ਕੇ ਪਾਤਕੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਛੂਤਛਾਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਚਾਰਜੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਅਚਾਰਜੀ ਕੇਵਲ ਖੋਤੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਸਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਰਜਿਤ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਹ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ।

ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੋਕਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਤੋਲ ਬਰਾਬਰ ਅੰਨ ਅਚਾਰਜੀ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-190) ਅਛਤ :

ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਅਰਚਾ ਪੂਜਾ ਸਮੇਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਚਾਵਲ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਟੁਟਿਆ-ਭੱਜਿਆ ਦਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੂਜਾ ਦਾ ਫਲ ਖੰਡਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-191) ਅਛਰਾ ਦੇਵੀ :

ਇਕ ਸਥਾਨਿਕ ਦੇਵੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਕੋਟ ਕਾਂਗੜੇ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਅਛਰਾ ਖੰਡ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਛਰਾ ਦੇਵੀ ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਦੀ ਕੋਈ ਅਪੱਛਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁਦੀ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਅਪੱਛਰਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਿਗੜ ਕੇ ਅੱਛਰਾਂ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਅਛਰਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਅਛਰਾ ਖੰਡ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਖਣਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਜੋਂ ਉਥੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਾਲ ਭੇਂਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਛਰਾ ਦੇਵੀ ਬੜੀ ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਕੋਮਲ ਭਾਵੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਦੇਵ ਲੋਕ ਦੀਆਂ ਅਪੱਛਰਾਂ ਵਾਂਙ ਝਟ ਪਸੀਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ-192) ਅੱਛਰੀ :

ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਾਇਕਾ; ਅਛਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ

ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੈਲੀ ਮੁੰਡੇ ਅਛਰੀ ਦੇ ਜੋਬਨ ਨੂੰ ਮਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਛਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਆਈ। ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਆਏ ਇਕ ਬਾਬੂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸੋਨੇ ਦੇ ਟਿਕੇ ਦੇ ਲੋਭ ਨਾਲ ਜਿਤਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਅਛਰੀ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਰਹੀ —

"ਹਮ ਡੋਗਾ ਅਛਰੀਏ ਹਮ ਡੋਗਾ
ਸੋਨੇ ਕਾ ਟਿਕਲੂ ਹਮ ਡੋਗਾ ਹੋ।"
"ਮੋ ਨੀ ਲੈਣਾ ਬਾਬੂ ਜੀ ਮੋ ਨੀ ਲੈਣਾ
ਸੋਨੇ ਕਾ ਟਿਕਲੂ ਮੋ ਨੀ ਲੈਣਾ ਹੋ।"

ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਅਛਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕਾਂਗੜੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਅਛਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੁਵਕ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਦੂਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਖੂਹ ਉਤੇ ਹੋਇਆ :

"ਅਛਰੀਏ ਗੱਲ ਕੀ ਬਣੀ,
ਬਾਹੀਂ ਚੂੜਾ ਪਾਇਆ।"
"ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਰਾਹੀਆ,
ਜੇ ਅਸਾਂ ਚੂੜਾ ਪਾਇਆ।"

ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਈ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

(ਅ-193) ਅਜ :

(1) ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇਕ ਨਾਉਂ; ਯੁਜਰ ਵੇਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਅਜ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਅਜ' ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ — ਜੋ ਜਨਮ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਉਤਪੰਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਕਈ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(2) ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ, ਜੋ ਰਘੂ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਦਸ਼ਰਥ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਜ ਨੂੰ ਰਘੂ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਅਥਵਾ ਦਲੀਪ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵਿਦਰਭ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਇੰਦੂਮਤੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਰਘੁਵੰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਇੰਦੂਮਤੀ ਦਾ ਸਵੰਬਰ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਅਜ ਵੀ ਸਵੰਬਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਗਿਆ, ਪਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਹਾਥੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਅਜ ਨੇ ਅਪਸ਼ਗਨ ਜਾਣ ਕੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਹਾਥੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਦੇ ਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੰਧਰਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਹਾਥੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਅਜ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਗੰਧਰਵ ਨੇ ਅਜ ਨੂੰ ਇਕ ਦੈਵੀ ਅਸਤ੍ਰ ਦਿਤਾ ਜੋ ਵਿਜੈ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਸੀ। ਉਸੇ ਅਸਤ੍ਰ ਸਦਕਾ ਅਜ ਨੂੰ ਸਵੰਬਰ ਵਿਚ ਵਿਜੈ ਹੋਈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਜ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਕੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਜ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਆਇਆ। ਉਦੋਂ ਰਾਜਾ ਖਿਝਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਅਭਿਆਗਤ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਲਿੱਦ ਦੀ ਖ਼ੈਰ ਪਾ ਦਿਉ। ਨੌਕਰਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਿੱਦ ਦੀ ਭਿਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲਿੱਦ ਲਿਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੁਟੀਆ ਦੇ ਬਾਹਰ ਰਖ ਦਿਤੀ। ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਧਦਾ ਫੁਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਥੇ ਲਿੱਦ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਢੇਰ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਮਗਰੋਂ, ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਅਜ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰਾਹ ਭੁਲ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਦੇਵਨੇਤ ਉਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਉਤੇ ਜਾ ਪੁਜਿਆ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਅਜ ਭੁਖ ਤੋਂ ਆਤੁਰ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਅਜ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਲਿੱਦ ਦੇ ਲੱਗੇ ਢੇਰ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ : "ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਦਾਨ ਹੀ ਫਲਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਇਹੋ ਖਾਓ"। ਸੋ ਅਜ ਨੂੰ ਉਹੋ ਲਿੱਦ ਖਾ ਕੇ ਹੀ ਢਿੱਡ ਭਰਨਾ ਪਿਆ। "ਅਜੈ ਸੁ ਰੋਵੈ ਭੀਖਿਆ ਖਾਇ" (ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ, ਮਹਲਾ ੧)।

(ਅ-194) ਅਜਪਾ ਜਾਪ :

ਜਾਪ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ; ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਪ ਵਿਚ ਰਸਨਾ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਜਾਪ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਰਖਣ ਲਈ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਲਾ ਵੀ ਫੇਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥੂਲ ਸਾਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜੀਭ ਤੇ ਹੋਠ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿਲਦੇ; ਕੇਵਲ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਵਿਚ ਰਸਨਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕੇਵਲ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਜਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਪ ਭਾਵੇਂ ਬੜਾ ਕਠਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਵਾਸਾਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਅਖੰਡ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਾਂਙ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧ ਕੇ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸਿਖ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਕਠਨ ਜਾਪ ਸਹਿਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੋਧੀ ਸਿਧਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਜਾਪ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ (ਪੰਨਾ 923) ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : "ਬੋਧੀ ਸਿੱਧ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ-ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਲਈ ਸਵਾਸ-ਚੱਕਰ ਦੀ ਚਾਲ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ 'ਚੰਡਾਗਨੀ' ਪ੍ਰਜੁਲਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਸਵਾਸ-ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਨਾਲ ਜਪ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਨੂੰ 'ਸਹਿਜ ਜਾਪ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਜੋਗ ਮੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਉਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਬਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲੋਂ ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਜਪ ਨੂੰ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ। ਵਜਰ ਜੋਗੀ ਇਸ ਜਾਪ ਨੂੰ 'ਵਜਰ ਜਾਪ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਜਾਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਭ ਜਾਪਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਸਹਿਜ ਜਾਪ ਉਪਰ ਬਲ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੁਆਸਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਓਹੰ ਅਤੇ ਸੋਹੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਪ ਨੂੰ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਜੋਗ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਜੋ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਬਾਹਰ ਕਢਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 21,600 ਹੈ।

(ਅ-195) ਅੰਜਨ :

(1) ਅਨੇਕਾਂ ਸਿਰਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸਰਪ ਜੋ ਕਦਰੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

(2) ਚੰਬੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਵਰ ਅਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਵਸਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਗੰਢ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਜਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(3) ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੁਰਮਾ। (ਵੇਖੋ : ਸੁਰਮਾ)

(ਅ-196) ਅੰਜਨਾ :

ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੀ ਮਾਂ ਜੋ ਕੇਸਰੀ ਵਾਨਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਅੰਜਨਾ ਨੂੰ ਪਵਨ-ਦੇਵ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਗਰਭ ਠਹਿਰਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਹਨੂੰਮਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਹਨੂੰਮਾਨ ਨੂੰ 'ਪਵਨ-ਪੁੱਤਰ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਵਸ ਮਹਾਂਦੇਵ ਦਾ ਵੀਰਜ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਪਵਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਡਾ ਕੇ ਅੰਜਨਾ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਫੂਕ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ

ਗਰਭ ਠਹਿਰ ਗਿਆ। ਹਨੂੰਮਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ 'ਅੰਜਨਿਆਂ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਜਨਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹਨੂੰਮਾਨ ਨੂੰ ਅੰਜਨੀ ਕੁਮਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਨੂੰਮਾਨ ਭਗਤ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਅੰਜਨਾ ਦੀ ਵੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਨਗਰ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਦੂਰ ਗੁਰਖੜੀ ਵਿਚ ਅੰਜਨਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮੰਦਰ ਹੈ (ਗਲਾਸਰੀ 1,120) ਜਿਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

(ਅ-197) **ਅੰਜਨੀ :**

(1) ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਗੀਤ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਅੰਜੜੀ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਜੜੀ)

(2) ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਅੰਜਨੀ ਵੀ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਜਨਾ)

(ਅ-198) **ਅੰਜਨੀ ਦੇਵੀ :**

ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਇਕ ਸਥਾਨਿਕ ਦੇਵੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਦਰ ਘਿਆਨਾ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਗੌਤਮ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਸੀ। ਗੌਤਮ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਵਸ ਅੰਜਨੀ ਤੋਂ ਕੰਵਾਰਪੁਣੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਅੰਜਨੀ ਘਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਘਿਆਨਾ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕਾਂਤ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਉਥੇ ਹੁਣ ਇਕ ਮੰਦਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਅੰਜਨੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ 20 ਜੇਠ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪੱਥਰ ਦੀ ਸਿਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਤੇ ਅੰਜਨੀ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਊਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਧ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਭਰਦੀ ਸੀ, ਦੇ ਖੁਰਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤ ਹੈ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਬਾਵਲੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਅੰਜਨੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਦੇਣ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ ਦੁਧ, ਦੁਪਹਿਰੀ ਚਾਵਲ ਤੇ ਸ਼ਾਮੀਂ ਛੋਲੇ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਜੋਤ ਜਗਦੀ ਹੈ। ਗਲਾਸਰੀ. (1,322) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮੰਦਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਂਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ 1899 ਸੰਮਤ ਵਿਚ ਬਣਵਾਇਆ।

(ਅ-199) **ਅਜਬ ਜਮਾਲ :**

ਇਕ ਪਰੀ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਪਰੀ)

(ਅ-200) **ਅਜਮ ਸਾਕ਼ੀ :**

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਇਮਾਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਇਮਾਮ। (ਵੇਖੋ : ਇਮਾਮ)

(ਅ-201) **ਅਜਮੇਧ :**

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਯੱਗ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਲਹਿੰਦੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਤਕ ਅਜਮੇਧ ਦੀ ਰੀਤ ਦੇ ਕੁਝ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਬਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਕੀਕੇ ਵੇਲੇ ਬਕਰੇ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅਕੀਕਾ) ਸ਼ੇਖਾਵਤ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚ (ਗਲਾਸਰੀ. 1,737) ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਮਗਰੋਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੁੜੀ ਬਕਰੇ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਗਲ ਦੁਆਲੇ ਬਕਰੇ ਦੇ ਮਾਸ ਦੀ ਇਕ ਤੰਦੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨੀਲਾ ਕੁੜਤਾ ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਕ ਦੁਆਲੇ ਨੀਲੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਡੋਰਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੜਤਾ ਤਾਂ ਛੇ ਸਤ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਤੰਦੀ ਦੋ ਸਾਲ ਤਕ ਗਲ ਵਿਚ ਬੱਧੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਡੋਰਾ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੀਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ 'ਅਜਮੇਧ' ਦੀ ਰਹਿੰਦ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

(ਅ-202) **ਅਜ਼ਰਾ :**

ਵਾਮਿਕ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾ। (ਵੇਖੋ : ਵਾਮਿਕ ਅਜ਼ਰਾ)

(ਅ-203) **ਅਜ਼ਰਾਈਲ :**

ਯਹੂਦੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ। ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਮੌਤ ਦਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਲਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਜਿੰਦ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ — 'ਜਿੰਦ ਨਿਮਾਣੀ ਕਢੀਐ ਹਡਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ' (ਫ਼ਰੀਦ)। ਇਸ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ 'ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮੀ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਨੇ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤਕ ਬਾਕੀ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਪਾਈ ਰਖਿਆ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਅੱਲਾ ਨੇ ਬਾਕੀ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਡਿਗ ਪਏ ਅਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤਕ ਬੇਸੁਰਤ ਪਏ ਰਹੇ। ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਦੈਵੀ ਕੱਦ ਦਾ ਵਿਕਰਾਲ ਚਾਰ ਮੁਖਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਚਰਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਖੰਭ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਚਰਨ ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਸਿਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ। ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਦੀਆਂ ਉਤਨੀਆਂ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਜੀਭਾਂ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੁਲ ਪ੍ਰਾਣੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਦੀ ਇਕ ਅੱਖ ਮੀਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਉਤੇ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਅੱਠ ਅੱਖਾਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਜਬਰਾਈਲ, ਮਿਕਾਈਲ, ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਤੇ ਅਸਰਾਈਲ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਹਮਲਤ-ਉਲ-ਅਰਸ਼ ਅਥਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਲਾ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਪਰ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇ ਚਾਰ ਮੂੰਹ ਹਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਜਿੰਦ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਤੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮੁਖ ਸੀਸ ਉਪਰ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਵਿਚ ਈਮਾਨ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਉਮਤ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਉਪਰ, ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਵਲ ਅਤੇ ਜਿੰਨ ਆਦਿ ਅਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਵਲ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਲਾ ਵਿਚ ਈਮਾਨ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਅਤਰ ਫੁਲੇਲ 'ਚ ਭਿੱਜੇ ਚਿੱਟੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਪੜੇ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਚੀਥੜਿਆਂ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ, ਉਹ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਸੁਟਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਉਤਨੇ ਹੀ ਪੱਤੇ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੀਵ। ਹਰ ਪੱਤੇ ਉਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪੱਤਾ ਬ੍ਰਿਛ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ ਪੱਤਾ ਡਿਗ ਪਏ, ਉਸ ਦੀ ਜਿੰਦ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਕਢ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ : "ਅਜਰਾਈਲੁ ਫਰੇਸਤਾ ਤਿਲੁ ਪੀੜੇ ਘਾਣੀ।" ਗਉੜੀ ਵਾਰ ੧ ਮਹਲਾ ੫।

ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਯਮ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਕਰਤੱਵ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ।

(ਅ-204) **ਅੰਜਲੀ :**

ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੁਲੀ ਜੋ ਪਿਤਰਾਂ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਮਿਤ ਅਰਪਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਰਦੇ ਦੇ ਦਾਹ ਮਗਰੋਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਿਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੁਲੀਆਂ ਦੇਣ ਦੀ ਰੀਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਿਲ-ਅੰਜਲੀ ਅਥਵਾ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਾਣੀ ਮਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 'ਅੰਜਲੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ 'ਵੇਦੋਂ ਨ ਵਾਈ, ਭੈਣੋ ਨ ਭਾਈ, ਏਕੋ ਸਹਾਈ ਰਾਮ ਹੈ।'

ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਜਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-205) **ਅੰਜਲੀ ਪ੍ਰਨਾਮ :**

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪ੍ਰਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ; ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ, ਲੰਮੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਬਣੀ ਬੁਕ ਨੂੰ ਅੰਜਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਅੰਜਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਮੱਥੇ ਵਲ ਲਿਜਾਣ ਤੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ 'ਅੰਜਲੀ ਪ੍ਰਨਾਮ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਸੇ 'ਅੰਜਲੀ ਪ੍ਰਨਾਮ' ਦਾ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ।

(ਅ-206) **ਅਜਵੈਣੀ :**

ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕ ਰੀਤ; ਲੁਬਾਣੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਅਜਵੈਣ ਉਬਾਲ ਕੇ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਵਾਰ ਕੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਡੋਹਲ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿਹਤ ਨਰੋਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦ-ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। (ਵੇਖੋ : ਲੁਬਾਣੇ)

(ਅ-207) **ਅੰਜੜੀ :**

(1) ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ ਜੋ ਲਾਵਾਂ ਵੇਲੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਸਮ ਵੇਲੇ ਲਾੜ੍ਹੇ ਤੇ ਲਾੜ੍ਹੀ ਦੇ ਬਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਗੰਢ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਗੰਢ ਚਿਤਰਾਵਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਤੇ ਛੰਬੇ ਵਿਚ. ਇਸ ਨੂੰ 'ਅੰਜਨੀ' ਜਾਂ 'ਅੰਜੜੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(2) ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੁੰਡਾ ਮੁਕਲਾਵਾ ਲੈਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਾਂਧੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾਂ ਕੇ ਕੁਝ ਸ਼ਗਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ 'ਅੰਜੜੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ।

(ਅ-208) **ਅਜਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ :**

ਭਾਦਰੋਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪੱਖ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ; ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਵਰਤ ਰਖਣ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ — ਜੂਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ।

ਇਸ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ — ਰਾਜਾ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਆਪਣੇ ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦਾਨ ਵਿਚ ਦੇ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤਾਰਾਮਤੀ ਸਮੇਤ ਵਿਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਕਟਮਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਦੁਖਦਾਈ ਅਵਸਥਾ ਵੇਖ ਕੇ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਤ, ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਰਖਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਅਤੇ ਵਿਛੜੀ ਪਤਨੀ ਆਦਿ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। (ਵੇਖੋ : ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ)

(ਅ-209) **ਅਜਾਇਬ-ਉਲ-ਮਲੂਕ :**

ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਤ੍ਰ ਮਲਕਾ ਖ਼ਾਤੂੰ ਦਾ ਪਿਉ, ਜੋ ਸਰਾਂਦੀਪ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ।

(ਅ-210) **ਅਜ਼ਾਜ਼ੀਲ :**

ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ; ਸ਼ੈਤਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਜ਼ਾਜ਼ੀਲ ਸੀ। ਅੱਲਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜ਼ਾਜ਼ੀਲ ਨੇ ਆਦਮ ਨੂੰ ਸਿਜਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਅੱਲਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ। (ਵੇਖੋ : ਸ਼ੈਤਾਨ)

(ਅ-211) **ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ :**

(1) ਕਾਂਸ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜਾ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੋਸ਼ੀਤਕੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਜਾ ਭਾਵੇਂ ਕਸ਼ਤਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਗਾਰਗਯ ਬਾਲਾਕੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦਿਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਬੜਾ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸੀ।

(2) ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ; ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ — ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਨਹੀਂ।

(3) ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਬੱਧ ਕੀਤਾ।

(ਅ-212) **ਅਜਾਤ ਪੰਥੀ :**

ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪੰਥ; ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੁਰਜਨ ਦਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਅਜਨੇਵਾਲ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ) ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ 'ਅਜਾਤ ਸਾਗਰ' ਰਚਿਆ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕ ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੇ ਭੇਖ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਜਾਤ ਪੰਥੀ' ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ।

(ਅ-213) **ਅਜ਼ਾਨ :**

ਇਕ ਉੱਚੀ ਲੰਮੀ ਧੁਨੀ, ਜੋ ਮੁੱਲਾਂ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਮੁਨਾਰੇ ਉਤੇ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਲਈ ਅਲਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧੁਨੀ 'ਅੱਲਾਹ ਅਕਬਰ' ਨੂੰ ਲਮਕਾਵੀਂ ਤੇ ਠਹਿਰਵੀਂ ਸੁਰ ਵਿਚ ਅਲਾਪ ਕੇ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਜ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਨਿਮਾਜ਼ੀ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਧੁਨੀ ਨੂੰ 'ਬਾਂਗ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜ਼ਾਨ ਮੱਕੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਅਲਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜ਼ਾਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਾਇਆ। ਅਜ਼ਾਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਾਠ ਇਉਂ ਹੈ : "ਅਲਾਹ ਅਕਬਰ, ਅਲਾਹ ਅਕਬਰ, ਅਲਾਹ ਅਕਬਰ, ਅਲਾਹ ਅਕਬਰ, ਅਸ਼ਹਿਦਾਨ ਲਾ ਇਲਾ ਇਲ ਅਲਾਹ, ਅਸ਼ਹਿਦਾਨ ਲਾ ਇਲਾ ਇਲ ਅਲਾਹ; ਅਸ਼ਹਿਦਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਅਰਸੂਲ ਅਲਾਹ, ਅਸ਼ਹਿਦਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਅਰਸੂਲ ਅਲਾਹ, ਹਈ ਅਲੀ ਅਲ..." ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ : ਅੱਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੂਜਯ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਗਵਾਹੀ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਹੀ ਅੱਲਾ ਦਾ ਪੈਗੰਬਰ ਹੈ। ਆਓ ਨਮਾਜ਼ ਵਲ, ਆਓ ਮੁਕਤੀ ਵਲ, ਅੱਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੂਜਯ ਨਹੀਂ।

ਅਜ਼ਾਨ ਨਾਪਾਕ, ਨਸ਼ਈ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਜੰਮਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਬਾਂਗ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਅਜ਼ਾਨ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅਜ਼ਾਨ ਬਗ਼ੈਰ ਬੱਚਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਅਜ਼ਾਨ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਮਾਖਿਓਂ ਚੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਵਿਚ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਕਬਰ ਵਿਚ ਲਿਟਾਣ ਮਗਰੋਂ ਅਜ਼ਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।

ਗਲਾਸਰੀ. (1,764) ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜ਼ਾਨ ਮੱਧਮ ਸੁਰ ਵਿਚ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸਾਧਾਰਨ ਸੁਰ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ-214) **ਅਜਾਮਲ :**

ਕਨੌਜ ਦਾ ਇਕ ਵਿਲਾਸੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਰਖੇਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੇਸਵਾ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਲਈ ਅਜਾਮਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੁੱਢੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਅਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਅਜਾਮਲ ਦੇ ਸਤ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮੇ। ਇਕ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉਤੇ ਅਜਾਮਲ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਰਾਇਣ ਰਖਿਆ। ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਲ ਅਜਾਮਲ ਦਾ ਬੜਾ ਸਨੇਹ ਸੀ। ਅੰਤ ਕਾਲ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਜਮਦੂਤ ਅਜਾਮਲ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਲੈਣ ਆਏ ਤਾਂ ਅਜਾਮਲ ਨੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ। ਨਾਰਾਇਣ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਵੀ ਵਾਚਕ ਹੈ. ਸੋ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦੂਤ ਭੇਜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜਮਦੂਤ ਅਜਾਮਲ ਨੂੰ ਸੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੁੱਛਣ ਉਤੇ ਜਮਦੂਤਾਂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਅਜਾਮਲ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਘੋਰ ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਲਾਸੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਜਾਮਲ ਨੂੰ ਨਰਕਾਂ 'ਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਦੂਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜਾਮਲ ਨੇ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਪਾਪ ਧੋ ਲਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਜਮਦੂਤ ਜਮ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਲੈਣ ਵਾਪਸ ਜਮਪੁਰੀ ਗਏ। ਜਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜਾਮਲ ਨੇ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਨਾਂ ਜਪਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਉਤੇ ਜਮ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

ਅਜਾਮਲ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣ ਲਈ ਸੀ। ਜਮਦੂਤਾਂ ਦੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਅਰੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪਸਚਾਤਾਪ ਵਜੋਂ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਉਮਰ ਜਪ ਤਪ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀ।

ਅਜਾਮਲ ਦੀ ਕਥਾ ਭਾਗਵਤ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਸਕੰਧ ਵਿਚ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅਜਾਮਲ ਦੀ ਕਥਾ ਵਲ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ (੨੦ਵੀਂ ਪਉੜੀ) ਵਿਚ ਅਜਾਮਲ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ — "ਅੰਤਕਾਲ ਜਮਦੂਤ ਵੇਖ ਪੁਤ ਨਾਰਾਇਣ ਬੋਲੈ ਛਹਿ, ਜਮ ਗਣ ਮਾਰੇ ਹਰਿ ਜਨਾ ਗਇਆ ਸੁਰਗ ਜਮ ਡੰਡ ਨ ਸਕਿਆ।"

(ਅ-215) **ਅਜੀਗਰੱਤ :**

ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਸੁਨਹਸ਼ੇਫ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਅਜੀਗਰੱਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਸੁਨਹਸ਼ੇਫ ਨੂੰ ਯੱਗ ਦੀ ਬਲੀ ਲਈ ਵੇਚ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਥਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੁਨਹਸ਼ੇਫ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਵਲੋਂ ਦਸੇ ਕੁਝ ਮੰਤ੍ਰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਯੱਗ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਵਰੁਣ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਦਾ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਬਲੀ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਕਬੂਲ ਹੋ ਗਿਆ। (ਵੇਖੋ : ਸੁਨੇਹਸ਼ੇਫ)

(ਅ-216) **ਅਜ਼ੀਜ਼ :**

ਮਿਸਰ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜੋ ਜ਼ੁਲੇਖ਼ਾਂ ਦਾ ਪਤੀ ਸੀ। ਜ਼ੁਲੇਖ਼ਾਂ ਨੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜ਼ੁਲੇਖ਼ਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਯੂਸਫ਼ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਠਕਾਣਾ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਯੂਸਫ਼ ਨੇ ਝੂਠ ਬੋਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮਿਸਰ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਹੈ। ਜ਼ੁਲੇਖ਼ਾਂ ਨੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਜ਼ੁਲੇਖ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਯੂਸਫ਼ ਫਿਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਮਿਲੇਗਾ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਜਦੋਂ ਜ਼ੁਲੇਖ਼ਾਂ ਦੀ ਸੇਜੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਸਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਜ਼ੁਲੇਖ਼ਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। (ਵੇਖੋ : ਜ਼ੁਲੇਖ਼ਾਂ)

(ਅ-217) **ਅੱਜੂ :**

ਹੀਰ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਤੇ ਸਦੇ ਦਾ ਪਿਉ ਜੋ ਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਰੰਗਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ 'ਭੇਡਿਂ ਨਦੀਂ' ਦਾ ਸਾਈਂ' ਸੀ। "ਅੱਜੂ ਨਾਉਂ ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਪੁਤ ਸੈਦਾ ਜਿਸ ਨੇ ਹੱਕ ਰੰਝੇਟੇ ਦਾ ਖਸਿਆ ਈ।" — ਵਾਰਿਸ

(ਅ-218) **ਅਜੋਧਨ :**

ਜ਼ਿਲਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਦਾ ਇਕ ਨਗਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ 'ਪਾਕ ਪਟਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਅਜੋਧਨ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਸੰਤ/ਰਾਜੇ ਨੇ ਰਖੀ। ਪਰ ਸੰਤ/ਰਾਜੇ ਦੀ ਜਨਮ-ਤਿੱਥ ਤੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਅਜੋਧਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦਿਪਾਲਪੁਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਲ 28 ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਖੇਤਰ ਸੁਦਰਾਕਸ ਜਾਂ ਸੁਰਾਕਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਜੋਧਨ ਤੇ ਦਿਪਾਲਪੁਰ ਦੋ ਮੁਖੀ ਨਗਰ ਸਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਕਦੇ ਸੁਰਾ (ਸ਼ਰਾਬ) ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਬਣਦੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਸੁਰਾ-ਦੇਸ ਰਖ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ।

ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਅਜੋਧਨ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦਾ ਮੁਖੀ ਪੱਤਣ ਰਿਹਾ। ਵਪਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਜੋਧਨ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਦੋ ਸ਼ਾਹ ਰਾਹ — ਇਕ ਡੇਹਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਡੇਹਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਰਲਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਮਾਰਗ ਸ਼ੋਰਕੋਟ ਤੇ ਹੜਪਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਥੇ ਆ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ। ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਹੀ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ, ਤਿਮੂਰ ਆਦਿ ਬਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਬਨ ਬਤੋਤਾ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਅਜੋਧਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਿਲ੍ਹਾ 977-78 ਈ: ਵਿਚ ਸੁਬਕਤਗੀਨ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਸੀ। 1079-80 ਈ: ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਤਿਮੂਰ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਭਟਨੇਰ ਨਸ ਗਈ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਤਿਮੂਰ ਨੇ, ਫ਼ਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ,

ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ।

ਅਜੋਧਨ ਤੋਂ ਇਹ ਨਗਰ ਪਾਕ ਪਟਨ ਕਦੋਂ ਬਣਿਆ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਪੱਤਣ ਨੂੰ 'ਪਾਕ ਪਤਨ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਨਾਂ ਉਸ ਪੱਤਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸੀ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਇਹ ਨਾਂ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਨਗਰ ਨੂੰ ਹੀ 'ਪਾਕ ਪਤਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨ ਇਥੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਣ ਨਾਲ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਭਾਵੇਂ ਬੜਾ ਦੁਬਲਾ ਪਤਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਆਤਮਾ ਬੜੀ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਭੁਖ ਮਿਟਾਣ ਲਈ ਜਿਸ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਡਲੇ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਰੋੜੇ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੇ, ਉਹੀ ਸ਼ਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਥੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਅਲ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਪੈ ਗਈ, ਉਥੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪਾਕ ਪਤਨ ਜਾਂ ਪਾਕ ਪਟਨ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਬਨ ਬਤੋਤਾ ਨੇ 1334 ਈ: ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅਜੋਧਨ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕ ਪਟਨ ਨਾਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇਥੇ ਪਧਾਰੇ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਬਾਹਰਵੇਂ ਫ਼ਰੀਦ, ਜੋ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ, ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਥੇ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਾਨਕਸਰ ਹੈ ਜੋ ਨਗਰ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵਲ ਚਾਰ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਪੰਨਾ, 569) ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵਲ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ।

(ਅ-219) ਅਟਕ :

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਦਰਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਟਕ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਦੇ ਇਕ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਵੀ ਅਟਕ ਹੈ। ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਸਮਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਅਟਕ ਕਦੋਂ ਪਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਅਟਕ ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਟਕਾ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ 'ਟਕਾ' ਨਾਂ ਦਾ ਕਬੀਲਾ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ 'ਟਕ' ਦੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਟਕ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਤੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਅਟਕ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਐਚ. ਐਮ. ਈਲੀਅਟ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਟਕ ਨਾਂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਪਿਆ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਟਕ' ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ 'ਅਟਕ' ਨਾਉਂ ਸੁਝਿਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤ ਜ਼ਿਲੇ (ਪਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਮੁੱਢ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸਨ, ਪਰ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜਾਤੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਗੰਵਾ ਬੈਠੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਡਰਦਿਆਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ। ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ :—

ਸਾਰੀ ਭੂਮ ਗੋਪਾਲ ਕੀ
ਉਸ ਮੇਂ ਅਟਕ ਕਹਾਂ
ਜਾ ਕੇ ਮਨ ਮੇਂ ਅਟਕ ਹੈ
ਤਾਂ ਮੇਂ ਅਟਕ ਰਹਾਂ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਅਟਕ' ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਉਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ 'ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੈਰ' (ਪੰਨਾ, 177) ਵਿਚ ਇਉਂ ਦਿਤੀ ਹੈ :— ਕਿਸੇ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਅਸੀਸ ਨਾਲ ਲੁੰਡਾ ਦਰਿਆ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵਲ ਪੁੱਠਾ ਵਗ ਤੁਰਿਆ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾ ਉਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਰਣੀ ਵਾਲਾ ਫ਼ਕੀਰ ਗੁਸਾਈਂ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਅਟਕ" ਅਰਥਾਤ ਠਹਿਰ ਜਾ। ਸੋ ਲੁੰਡਾ ਦਰਿਆ ਉਥੇ ਹੀ ਦੂਜੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਟਕ ਪੈ ਗਿਆ।

(ਅ-220) ਅਟਲ ਰਾਇ :

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਚੌਥੇ ਸਪੁਤ੍ਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੰਮਤ 1676 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਅਟਲ ਰਾਇ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 9 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਕ ਬਾਲ ਮਿਤ੍ਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਸੱਪ ਦੇ ਡੰਗਣ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਵਲੋਂ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਉਤੇ ਅਟਲ ਜੀ ਚਾਦਰ ਤਾਣ ਕੇ ਲੰਮੇ ਪੈ ਗਏ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਅਟਲ ਜੀ ਸਾਵਣ ਵਦੀ 10 ਸੰਮਤ 1685 ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਅਟਲ ਰਾਇ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਕੌਲਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਨੌ ਛੱਤਾ ਅਸਥਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਦਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਅਭਿਆਗਤਾਂ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਅੰਨ ਵਰਤੀਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਅਖਾਣ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ — 'ਬਾਬਾ ਅਟਲ, ਪੱਕੀ ਪਕਾਈ ਘੱਲ'।

(ਅ-221) ਅਟਵੀ ਦੇਵੀ :

ਪਾਰਬਤੀ ਜਾਂ ਭਵਾਨੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ; ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਭਵ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਰੀਆ ਦੀ ਸਿਖਸ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਬਨ ਵਿਚ ਗਏ। ਭਵਾਨੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਟਵੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੀ। ਅਟਵੀ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਜੋਬਨ ਵੇਖ ਕੇ ਭਵ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਸੋ ਭਵ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਅਟਵੀ ਦੇਵੀ ਤੇ ਭਵ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕ੍ਰੀੜਾ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਏ ਤੇ ਭਵ ਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲ ਹੀ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਬਨ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬਨ ਭਵ-ਅਟਵੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ।

(ਅ-222) ਅਟਾ :

(ਵੇਖੋ : ਅਟੀ)।

(ਅ-223) ਅਟਾ-ਘਟਾ :

ਲਹਿੰਦੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁੱਖਣਾ। ਲਹਿੰਦੇ ਵਿਚ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ ਉਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁਖਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੀਰ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਉਤੇ ਕੁਝ ਰੋਟੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਦੁੰਬਾ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੁੰਬੇ ਨੂੰ ਹਲਾਲ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਰੋਟੀਆਂ ਸਮੇਤ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਦੇ ਮੁਜ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ

ਹਨ ਅਤੇ ਦੁੰਬੇ ਦਾ ਬਾਕੀ ਬਚਿਆ ਮਾਸ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭੇਟਾ ਨੂੰ 'ਅਟਾ-ਘਟਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-224) **ਅੱਟੀ :**

ਮੌਲੀ ਦੀ ਅੱਟੀ ਕਈ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਵੇਲੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੌਲੀ ਦੀ ਅੱਟੀ ਦੀ ਹੀ ਰਾਖੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਗਰਭਵਤੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਟੀ ਪੁਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਲਿਟਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੰਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗਰਭ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। (ਵੇਖੋ : ਮੌਲੀ) ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀਣੀ ਵਿਚ ਮਚਕੋੜ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਕੋਲੋਂ ਅੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹਵਾਣ ਨਾਲ ਦਰਦ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਯੂਸਫ਼, ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਹੁਸੀਨ ਗਭਰੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦਾ ਮਿਸਰ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਟੀ ਮੁੱਲ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ 'ਅੱਟੀ ਮੁੱਲ ਪੈਣਾ' ਮੁਹਾਵਰਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਯੂਸਫ਼)

(ਅ-225) **ਅੱਠ :**

ਅੱਠ ਦਾ ਅੰਕ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਮ-ਕੁੰਡਲੀ ਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਘਰ ਮੌਤ ਦਾ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਠਵਾਂ ਬੱਚਾ ਮਾਂ ਪਿਉ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਉਤੇ ਭਾਰਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਰਭ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਅੱਠ ਦਾ ਅੰਕ ਬਹੁਤ ਮਨਹੂਸ ਹੈ। ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗਰਭਵਤੀ ਕਦੇ ਅੱਠ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਅਣਗਿਣਤ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਂਵਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅਠਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 'ਅਣਗਿਣਤ' ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਅਣਗਿਣਤ ਵਰ੍ਹਾ) ਗਰਭ ਦੇ ਅਠਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਗਰਭ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਖ਼ਾਤਰ ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅਠਵਾ', 'ਅਠਵਾਣ' ਤੇ 'ਅਠਵਾਸਾ' ਆਦਿ ਕਈ ਨਾਂ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ! ਕੁੱਲੂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਕੁੜੀ ਘਰੋਂ ਨਸ ਕੇ ਚੋਰੀ ਵਿਆਹ ਰਚਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਝੀਂਡ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਅੱਠ ਫੇਰੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਝੀਂਡ ਫੂਕ) ਅੱਠ ਯੋਗਣੀਆਂ ਜੋ ਕਾਲੀ ਮਾਈ ਦੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਹਨ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਗ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਠਰਾਹੇ ਦਾ ਰੋਗ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਠਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਗਰਭ ਡਿਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਬੱਚਾ ਅਠਵੇਂ ਦਿਨ/ਮਹੀਨੇ/ਸਾਲ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-226) **ਅਠਸਠ (ਅਠਾਹਠ) ਤੀਰਥ :**

(1) ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਜਨਮ-ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਪਾਪ ਧੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ 'ਅਠਸਠ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਕਪਿਲ ਤੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਅਠਾਹਠ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਲਿਖੇ ਹਨ, (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 37) —

ਓਅੰਕਾਰ, ਅਯੋਧਯਾ, ਅਵੰਤਿਕਾ, ਏਰਾਵਤੀ, ਸੁਤਦ੍ਰ, ਸਰਸ੍ਵਤੀ, ਸਰਯੂ, ਸਿੰਧੁ, ਸ਼ਿਪ੍ਰਾ, ਸ਼ੋਣ, ਸ਼੍ਰੀਸ਼ੈਲ, ਸ਼੍ਰੀਰੰਗ, ਹਰਿਦ੍ਵਾਰ, ਕਪਾਲ ਮੋਚਨ, ਕਪਿਲੱਦਕ, ਕਾਂਸ਼ੀ, ਕਾਂਚੀ, ਕਾਲੰਜਰ, ਕਾਵੇਰੀ, ਕੁਰਛੇਤ੍ਰ, ਕੇਦਾਰਨਾਥ, ਕੌਸ਼ਿਕੀ, ਗਯਾ, ਗੋਕਰਣ, ਗੋਦਾਵਰੀ, ਗੋਮਤੀ, ਗੋਵਰਧਨ, ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ, ਗੰਡਕਾ, ਘਰਘਰਾ, ਚਰਮਨ੍ਵਤੀ, ਚਿਤ੍ਰਕੂਟ, ਚੰਦ੍ਰਭਾਗਾ, ਜਗੰਨਾਥ, ਜ੍ਵਾਲਾਮੁਖੀ, ਤਪਤੀ, ਤਾਮ੍ਰਪਰਣੀ, ਤੁੰਗਭਦ੍ਰਾ, ਦਸ਼ਾਸ਼੍ਵਮੇਧ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਦਵਤੀ, ਦ੍ਵਾਰਿਕਾ, ਧਾਰਾ, ਨਰਮਦਾ, ਨਾਗ ਤੀਰਥ, ਨੈਮਿਸ਼, ਪੁਸ਼ਕਰ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ ਸੰਗਮ, ਪ੍ਰਿਥੂਦਨ, ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਇਣ, ਭਦ੍ਰੇਸ਼੍ਵਰ, ਭੀਮੇਸ਼੍ਵਰ, ਭ੍ਰਿਗੁਤੁੰਗ, ਮਹਾਕਾਲ, ਮਹਾਬੋਧਿ, ਮਥੁਰਾ, ਮਾਨਸਰੋਵਰ, ਮਾਯਾਪੁਰੀ, ਮੰਦਾਕਿਨੀ, ਯਮੁਨਾ, ਰਾਮੇਸ਼੍ਵਰ, ਵਿਤਸਤਾ, ਵਿੰਧਯ, ਵਿਪਾਸ਼, ਵਿਮਲੇਸ਼੍ਵਰ, ਵੇਣਾ, ਵੇਤ੍ਰਵਤੀ, ਵੈਸ਼ਨਵੀ ਅਤੇ ਵੈਦਯਨਾਥ। ਕੁਝ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸ ਸੂਚੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਇਕ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਸੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਮਤਸਯ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੀਰਥ 222 ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਤੀਰਥ)

(2) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਥੜਾ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਅਸਥਾਨ; ਇਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਗੁਰ-ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਨੇ ਚਰਨ ਪਾਏ ਸਨ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰ ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਇਥੇ ਹੀ ਬੈਠ ਕੇ 'ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਜਹ ਸਾਧੂ ਪਗ ਧਰਹਿ' ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ ਸੀ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਠਸਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ਅ-227) **ਅੱਠਭੁਜੀ :**

ਅੱਠਾਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ; ਦੁਰਗਾ। (ਵੇਖੋ : ਦੁਰਗਾ)

(ਅ-228) **ਅਠਮਾਹਾ :**

(ਵੇਖੋ : ਅਠਵਾਹਾ)।

(ਅ-229) **ਅਠਰਾਹ :**

ਇਕ ਰੋਗ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਅਠਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਗਰਭ ਡਿਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਠਮਾਹਾ ਬੱਚਾ ਜੰਮਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜੰਮਣ ਮਗਰੋਂ ਅਠਵੇਂ ਦਿਨ, ਅਠਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ ਅਠਵੇਂ ਸਾਲ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਥੋੜੀ ਮੁੱਦਤ ਜੀ ਕੇ ਮਰ ਜਾਵੇ, ਉਹ 'ਅਠਰਾਹੀ' ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰੋਗ ਬਦ-ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰੋਗ ਅਠਾਂ ਯੋਗਣੀਆਂ, ਜੋ ਕਾਲੀ ਮਾਈ ਦੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਹਨ, ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਜੋਗਣੀਆਂ)

ਜੇ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦਾ ਬੱਚਾ ਮਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਸੁਕਣ ਤਕ, ਜਿਸ ਗਰਭਵਤੀ ਉਤੇ ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਸਾਇਆ (ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ) ਪਏਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ 'ਅਠਰਾਹਾ' ਦਾ ਰੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਅਠਰਾਹਾ' ਦੇ ਉਪਾ ਲਈ ਤੀਵੀਆਂ ਧਾਗੇ ਤੇ ਤਵੀਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਖੂਹ ਤੇ ਸਰੋਵਰ ਅਜਿਹੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਠਰਾਹ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੇਹਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵਿਖੇ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲੰਗਰ ਮੰਦਰ ਚੋਲਾ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਜੋ ਇਸਤ੍ਰੀ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਖੂਹ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇ, ਉਸਨੂੰ ਅਠਰਾਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਟਾਹਲੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਠਰਾਹ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਰਕਤ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਤੀਵੀਆਂ ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਭਰ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚੁਬੱਚੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਠਰਾਹ ਦਾ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਠਰਾਹ ਦੇ ਉਪਾ ਲਈ ਕਈ ਤੀਵੀਆਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਜਾਂ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ 'ਅਠਰਾਹ ਦਾ ਮਣਕਾ' ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਣਕਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੀਜ ਨੂੰ ਧਾਗੇ

ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਣਕੇ ਦਾ ਰੰਗ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਲੋਕ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਮਣਕੇ ਨਾਲ ਅਠਰਾਹੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਠਰਾਹੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਈਂ 'ਅਠਵਾਹਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਅਠਵਾਹਾ)

ਜਿਸ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਗਰਭ ਦੇ ਅਠਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਜੰਮਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਥੋੜੀ ਆਯੂ ਭੋਗ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ ਉਸ ਨੂੰ ਅਠਰਾਹ ਵਾਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਠਰਾਹ ਵਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਜਿਸ ਤੀਵੀਂ ਉਤੇ ਪੈ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅਠਰਾਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਅਠਰਾਹ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦਾ ਮਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਸੁਕ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਲੱਗਣ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ-230) ਅਠਵਾਂ :

ਗਰਭ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ; ਜੋ ਅਠਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗਰਭਵਤੀ ਅਠਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਹੂਰਤ ਕੱਢ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਦਿਨ ਅਠਵੇਂ ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਰਭਵਤੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਤੇ ਚੌਂਕ ਪੂਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਾਜ਼ੇ ਵੇਲ ਬੂਟੇ ਰਖ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੀਵਾ ਜਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਵੇਲੇ ਕਈ ਲੋਕ ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੀਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਠਵਾਹਾ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਜੰਮਦਾ।

(ਅ-231) ਅਠਵਾਹਾ :

ਗਰਭ ਦੇ ਅਠਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਬੱਚਾ; ਅਠਵਾਹੇ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜਣੇਪੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਕਮਰੇ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਬਿੱਲੀ ਲੰਘ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਗਲਾ ਬੱਚਾ ਅਠਵਾਹਾ ਜੰਮਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਠਵਾਹਾ ਬੱਚਾ ਅੱਠ ਘੜੀਆਂ, ਅੱਠ ਦਿਨ, ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ, ਅੱਠ ਵਰ੍ਹੇ ਅਤੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਅਠਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਤਕ ਜੀਊਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਡੇਰਾ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਠਵਾਹੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆਂ ਉਤੇ ਭਾਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿਉ ਉਤੇ। ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਉਪਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ — ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਚਰਖ਼ਾ ਵਾਰ ਕੇ ਦਾਈ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਆਬੇ ਤੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਅਠਰਾਹਾ ਮੁੰਡਾ ਬਚਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੇ ਬਚ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅਠਰਾਹ)

(ਅ-232) ਅਠਵਾਣ :

ਗਰਭ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ; ਜੋ ਅਠਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ 'ਅਠਵਾਣ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ 'ਪੁੰਨਸਵਨ ਸੰਸਕਾਰ' ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਠਵਾਣ ਦੀ ਰੀਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਸਮੇਂ ਗਰਭਵਤੀ ਦੇ ਪੇਕੇ, ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਲਈ ਕਪੜੇ ਭੇਜਦੇ ਹਨ। ਧਨੀ ਲੋਕ ਗਰਭਵਤੀ ਦੀ ਸੱਸ ਦਾ ਜੋੜਾ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਲ ਮਠਿਆਈ ਵੀ।

ਮੰਡੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਅਠਵਾਣ ਦੀ ਰੀਤ ਸਮੇਂ, ਗਣਪਤੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਲਾਲ ਚੌਂਕੀ ਉਤੇ ਸਜਾ ਕੇ, ਪੂਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਰਭਵਤੀ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਨਾ ਉਹ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਪੜੇ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਜਾਂ ਨਦੀ ਨਾਲਾ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖਾਵਤ ਰਾਜਪੂਤ ਅਠਵਾਣ ਨੂੰ ਅਠਵਾਸਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੀਤ ਗਰਭ ਦੇ ਅਠਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰਭਵਤੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਪੜੇ, ਗਹਿਣੇ, ਮਠਿਆਈ ਤੇ ਫਲ ਆਦਿ ਭੇਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਰ ਉਪਰ ਬਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਲਪ੍ਰੋਹਿਤ ਦੇਵ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਰਭਵਤੀ ਨੂੰ ਕੇਸੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-233) ਅੱਠਵਾਂ ਬੱਚਾ :

ਅਠਵਾਂ ਬੱਚਾ ਮਨਹੂਸ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਕੁੜੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਾਂ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਮੁੰਡਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਿਉ ਉਤੇ ਭਾਰਾ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਕਈ ਉਪਾ ਹਨ। ਇਕ ਉਪਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚਰਖ਼ੇ ਨੂੰ, ਜੋ ਟੁਟਾ ਭੱਜਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਵਾਰ ਕੇ ਦਾਈ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਉਪਾ ਅਠਮਾਹੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਬੁਰੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅੱਠ ਦਾ ਅੰਕ ਬਹੁਤ ਮਨਹੂਸ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਅਠਵਾਂ ਘਰ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

(ਅ-234) ਅਠਵਾਰਾ :

ਇਕ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਵਾਂਗ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅੱਠ ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਬੰਦ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਾਰ ਉਤੇ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਬੰਦ ਮੁਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅੱਠ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਠਵਾਰੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਐਤਵਾਰ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਠਵਾਰੇ ਰਚੇ।

ਜੇ ਬੰਦ ਸਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਾਰ ਉਤੇ ਇਕ ਇਕ ਬੰਦ ਰਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਤਵਾਰਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਤਵਾਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਠਵਾਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਲੋਚਾ ਤੇ ਉਤੇਜਿਤ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਸਤਵਾਰਾ) ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਤਵਾਰਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ; ਅਠਵਾਰੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਹਿੰਦੂ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਠ ਦਾ ਅੰਕ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ, ਇਹ ਘਰ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਠਵਾਰੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹਿੰਦੂਆਣੀ ਨਹੀਂ। (ਵੇਖੋ : ਅੱਠ) ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ।

(ਅ-235) ਅਠਾਈ :

ਅਠਾਈ ਵਸਤੂਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਦਾ ਭੌਂਦੇ ਜਾਂ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ; ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਕਦੇ ਇਕ ਥਾਂ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਅਠਾਈ ਵਸਤਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਬੰਦ ਵਿਚ ਇਉਂ ਗਿਣੀਆਂ ਹਨ :—

ਮੀਆਂ! ਅਠਾਈ ਫਿਰਨ ਇਸ ਜਗ ਉਤੇ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੌਣ ਤੇ ਕੁਲ ਬਿਹਾਰ ਹੈ ਵੇ।
ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਘੋੜਾ ਅਤੇ ਰੂਹ, ਜੰਗਲ,
ਨਜ਼ਰ, ਸ਼ੇਰ, ਪਾਣੀ, ਵਣਜਾਹ ਹੈ ਵੇ।
ਤਾਣਾ ਤਣਨ ਵਾਲੇ, ਇਲ੍ਹ, ਗਧਾ, ਕੁੱਤਾ,
ਤਿੱਤਰ, ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਛੋਕਰਾ ਯਾਰ ਹੈ ਵੇ।
ਟੋਪਾ, ਛਾਣਨੀ, ਤਕੜੀ, ਮਰਕਬ, ਗਲ੍ਹਾ,
ਤਕਲਾ ਫਿਰਨ ਵਪਾਰ ਹੈ ਵੇ।

ਬਿੱਲੀ, ਅੱਗ, ਫ਼ਕੀਰ ਤੇ ਰੰਨ ਬਾਂਦੀ,
ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਫਿਰਨ ਦੀ ਘਰੋ ਘਰੀ ਕਾਰ ਹੈ ਵੇ।

(ਅ-236) ਅਠਾਹਠ :

ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਅੰਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੀਰਥ ਅਠਾਹਠ ਹਨ । (ਵੇਖੋ : ਅਠਸਠ ਤੀਰਥ)

(ਅ-237) ਅਠਾਰਾਂ :

ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਅੰਕ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਮਹਾਂ ਪੁਰਾਣ ਤੇ ਉਪ-ਪੁਰਾਣ ਅਠਾਰਾਂ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ । ਸੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਅਠਾਰਾਂ ਕੁਲਾਂ ਹਨ । ਸਿੱਧੀਆਂ ਅਠਾਰਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਵਰੁਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਅਠਾਰਾਂ ਹੈ । ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਨਸਪਤੀ ਅਠਾਰਾਂ ਭਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ । ਵਿੱਦਿਆ ਅਠਾਰਾਂ ਹਨ — ਚਾਰ ਵੇਦ, ਛੇ ਵੇਦਾਂਗ, ਮੀਮਾਂਸਾ, ਨਯਾਯ, ਪੁਰਾਣ, ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਆਯੁਰ ਵੇਦ, ਧੁਨਰ ਵੇਦ, ਗੰਧਰਵ ਵੇਦ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ । ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੁਲ ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਵ ਹਨ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਠਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਰਹੱਸਮਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪੁਸਤਕ 'ਬਸਾਯਰ' ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਸਾਰੀ ਮਖ਼ਲੂਕਾਤ ਅਠਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਣਾਈ : 'ਸਹਸ ਅਠਾਰਹ ਕਹਿਨ ਕਤੇਬਾ ਅਸਲੂ ਇਕੁ ਧਾਤੁ' — ਜਪੁਜੀ । ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਠਾਰਾਂ ਖੂਹਣੀਆਂ ਲੜ ਮੋਈਆਂ ਸਨ ।

(ਅ-238) ਅਠਾਰਾਂ ਭਾਰ :

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਰਨਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਅਠਾਰਾਂ ਭਾਰ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ "ਭਾਰ ਅਠਾਰਹ ਮੇਵਾ ਹੋਵੈ ਗਰੁੜਾ ਹੋਵੈ ਸੁਆਉ" (ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ: ੧) ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਮਲ੍ਹਾਰ ਰਾਗ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਬਨਸਪਤੀ ਲਈ 'ਅਠਾਰਾਂ ਭਾਰ' ਦਾ ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਪਦ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਬੋਧਕ ਹੈ ।

ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਭ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਬੂਟਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਪੱਤਾ ਜਾਂ ਫਲ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਤੋਲੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 90 ਮਣ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪੰਜ ਪੰਜ ਦੇ ਅਠਾਰਾਂ ਭਾਰ । ਤੋਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਭਾਰ ਪੰਜ ਮਣ ਕੱਚੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਕੱਚੇ 90 ਮਣ ਬੈਠਦਾ ਹੈ । ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਕ ਭਾਰ ਨੂੰ ਢਾਈ ਮਣ ਪੱਕੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਲ ਅਨੁਸਾਰ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਕੁਲ ਵਜ਼ਨ 45 ਮਣ ਬਣਦਾ ਹੈ ।

(ਅ-239) ਅਠੂਹਾਂ :

ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਅਠੂਹਾਂ ਲੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੀੜ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਂਦਰੀ/ਚੇਲੇ ਕੋਲ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਡੰਗੀ ਹੋਈ ਥਾਂ ਉਪਰ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਮੰਤਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਕਾਲਾ ਬਿਛੂਆ, ਕੰਕਰ ਵਾਲਾ
ਡੰਗੇ ਪੁਠਾ, ਪੂਛਲੋਂ ਕਾਲਾ,
ਸੋਨੇ ਦੀ ਗੜਵੀ, ਰੁਪੇ ਦਾ ਪਰਨਾਲਾ,
ਛਿੜ ਵੇ ਬਿਛੂਵੇ ਛਿੜ,
ਆਇਆ ਗੁਗੇ ਦਾ ਸਾਲਾ ।

ਸੱਪਾਂ ਅਤੇ ਅਠੂਹਿਆਂ ਦੇ ਡੰਗੇ ਦੇ ਇਲਾਜ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਝਾੜੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ । (ਵੇਖੋ : ਝਾੜੇ) ਕਈ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਪੈਰ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਉਂਗਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਹਿਣਾ ਬਿਛੂਆ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ । ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗਹਿਣੇ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਨਾਲ ਕਦੇ ਸੱਪ ਅਠੂਆਂ ਡੰਗ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਅਠੂਹਾਂ ਕਾਮ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ । ਇਸੇ ਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਗੀਤ ਹੈ : ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੋਈ ਲਾਲ ਵੀ, ਮੈਨੂੰ ਪੈਰ ਤੇ ਅਠੂਏਂ ਡੰਗ ਮਾਰਿਆ ।

(ਅ-240) ਅਠੋਤਰੀ :

ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਲਾ ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ ਮਣਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ ਰਹੱਸਮਈ ਅੰਕ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ)

(ਅ-241) ਅੰਡਜ :

(ੳ) ਆਦਿਮ ਅੰਡਾ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ । ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਅੰਡਾ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਅੰਡੇ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹੋ ਗਏ । ਉਪਰਲੇ ਅੱਧੇ ਭਾਗ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਅੱਧੇ ਭਾਗ ਨੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ । ਉਸ ਅੰਡੇ ਵਿਚ ਜੋ ਨਸਾਂ ਸਨ, ਉਹ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਵਹਿਣ ਲੱਗੀਆਂ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਮਿੱਥ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ, 'ਅੰਡਜ ਫੋੜ ਜੋੜ ਵਿਛੋੜੇ' (ਬਿਲਾਵਲ ਥਿਤੀ ਮ: ੧) । ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਵੀ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਥ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

(ਅ) ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ; ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਉਹ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਜੋ ਅੰਡੇ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਜਿਵੇਂ ਪੰਛੀ, ਸੱਪ, ਕਿਰਲੀ, ਮੱਛੀ, ਮੱਛਰ ਆਦਿ । ਇਹ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਡਜ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

(ਅ-242) ਅਡਣਸ਼ਾਹੀਏ :

(ਵੇਖੋ : ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ)

(ਅ-243) ਅੰਡਾ :

ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਡੇ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਟਣ ਨਾਲ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਉਪਰਲਾ ਆਕਾਸ਼ ਬਣਿਆ । ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਇਸ ਮਿੱਥ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਉਤਪੱਤੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ)

ਅੰਡਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਹਾਰ ਹੈ । ਪਰ ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਅੰਡੇ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ । ਅੰਡੇ ਨਾਲ ਕਈ ਸ਼ਗਨ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਜੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਿਛ ਹੇਠਾਂ ਜਾਂ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚ ਸਾਬਤ ਅੰਡਾ ਵਿਖਾਈ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਲਾਭ, ਜੇ ਟੁਟਿਆ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਬਾਂਝ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜੇ ਕੁਕੜੀ ਵਾਂਗ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨ ਅੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸੇਵੇਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਬਾਂਝਪਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੁਹਿਰਦ ਟੂਣੇ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ।

ਲੋਕ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੇ ਅੰਡੇ ਨੂੰ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ — 'ਚੂਨੇ ਗਚ ਹਵੇਲੀ, ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਕੋਈ ਨਾ ।' ਅਥਵਾ 'ਕੰਨ ਹੈ ਪਰ ਸੁਣਦਾ ਨਹੀਂ, ਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਕੋਟ ਹੈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਘਰ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ ।' ਅੰਡਾ ਅਖਾਣਾਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

(ਅ-244) ਅੱਡੀ ਛੜੱਪਾ :

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ । (ਵੇਖੋ : ਅੱਡੀ ਟੱਪਾ)

(ਅ-245) ਅੱਡੀ ਟੱਪਾ :

(1) ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ; ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਦੋ ਬੱਚੇ ਦਾਈਆਂ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਕੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਠਾਂ, ਗਿੱਠਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸ਼ਕਲਾਂ, ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਮੁਨਾਰੇ ਆਦਿ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਨਵਾਂ ਆਕਾਰ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਬੱਚੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਕਾਰਾਂ ਉਤੋਂ ਟਪਦੇ ਹਨ । ਹਰ ਧਿਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਦਾਈਆਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਬਣਾ ਕੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੇ

ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਰੋਂ ਟਪਾਂਦਾਆਂ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਧਿਰ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਦਾਈਆਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਲੇਟਵੇਂ ਦਾਅ ਰਖ ਕੇ ਖੂਹੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਪੈਰ ਖੜੇ ਦਾਅ ਕਰ ਕੇ ਖੂਹ ਦਾ ਮਣਾਂ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਇਕ ਪੈਰ ਉਤੇ ਦੂਜਾ ਪੈਰ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਕੰਧ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਖੜੇ ਪੈਰਾਂ ਉਪਰ ਇਕ ਮੁੱਠ ਰਖ ਕੇ ਛੱਤ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਦੋ ਮੁੱਠਾਂ; ਫਿਰ ਇਕ ਗਿੱਠ; ਫਿਰ ਇਕ ਗਿੱਠ ਤੇ ਇਕ ਮੁੱਠ, ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਗਿੱਠਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਮੁਨਾਰਾ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਾਰ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੂਰੋਂ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਵਾਰੋ ਵਾਰ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਮੁਨਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਟੱਪਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਟੱਪਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਪੈਰ ਮੁਨਾਰੇ ਨਾਲ ਛੂਹ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਟੱਪਣ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਦੀ ਵਾਰੀ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਧਿਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਮਿਥੇ ਹੋਏ ਮੁਨਾਰੇ ਟੱਪ ਜਾਵੇ ਉਹਾ ਜੇਤੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਧਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਮੁਨਾਰੇ ਤੋਂ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਟੱਪ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਮੁਨਾਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ।

(2) ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਟਪਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਲੰਘਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਰੱਸੀ ਟੱਪਾ)

(3) ਕਈ ਥਾਈਂ ਛਟਾਪੂ, ਪੀਚੋ ਜਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਪਟੜਾ ਆਦਿ ਖੇਡਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਡੀ ਟੱਪਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਛਟਾਪੂ)

(ਅ-246) **ਅੱਡੀ ਠੂਠੀ :**

ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ; ਜਦੋਂ ਵਿਆਹਦੜ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵਟਣਾ ਮਲ ਕੇ ਨੁਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਚੌਂਕੀ ਤੋਂ ਉਤਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਕੋਲ ਹੀ ਪਈਆਂ ਠੂਠੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਡੀ ਮਾਰ ਕੇ ਭੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਠੂਠੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਾਈ ਨੂੰ ਲਾਗ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਡੀ ਨਾਲ ਠੂਠੀ ਭੰਨਣਾ ਵਰ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

(ਅ-247) **ਅੱਡੀ ਪਿਛੇ ਗੂੰਹ :**

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖਸ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੂਪ, ਫੱਬਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਜਾਂ ਭੈਣ ਨਜ਼ਰ-ਟਪਾਰ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਵਜੋਂ ਇਹ ਟੱਪਾ ਉਚਾਰਦੀ ਹੈ :

ਮੂੰਹੋਂ ਵਿਚ ਰੂੰ ਈ,
ਅੱਡੀ ਪਿਛੇ ਗੂੰਹ ਈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। (ਵੇਖੋ : ਨਜ਼ਰ)

(ਅ-248) **ਅੱਡੀਆਂ ਘਸਾਣੀਆਂ :**

ਮੀਂਹ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਟੂਣਾ; ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਲੰਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬਰਸਾਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਡੀਆਂ ਰਗੜਦੇ ਹੋਏ ਰਲ ਕੇ ਇਹ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ :—

ਰੱਬਾ ਰੱਬਾ ਮੀਂਹ ਵਸਾ
ਖੱਖੜੀਆਂ ਖਰਬੂਜ਼ੇ ਲਾ
ਸਾਡੀ ਕੋਠੀ ਦਾਣੇ ਪਾ।
ਕਾਲੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਕਾਲੇ ਰੋੜ
ਮੀਂਹ ਵਸਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰੋ ਜ਼ੋਰ।
ਅੱਡੀਆਂ ਘਸਾਵਾਂਗੇ
ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹੂ ਤਾਂ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾਵਾਂਗੇ।

ਇਹ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਬਾਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਡੀਆਂ ਰਗੜਨ ਨਾਲ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਪਸੀਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੀਂਹ ਵਸਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਹੋਰ ਟੂਣੇ-ਟੱਪੇ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਮੀਂਹ)

(ਅ-249) **ਅਣਗਿਣਤ ਵਰ੍ਹਾ :**

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਦਿਨ/ਮਹੀਨਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਅੱਠਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਾਤਕ ਰੋਗ ਲੱਗਣ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਬੱਚੇ ਉਤੇ ਬਦਰੂਹਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਮੰਗਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਮਰ ਦੇ ਅਠਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਨੂੰ 'ਅਣਗਿਣਤ ਵਰ੍ਹਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕਦੇ ਅੱਠ ਦਾ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰਦੀ। ਜੇ ਉਚਾਰੇ ਤਾਂ ਅਠਮਾਹਾਂ ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅੰਦੇਸ਼ਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅੱਠ ਦੇ ਅੰਕ ਲਈ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ 'ਅਣਗਿਣਤ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅੱਠ) ਜੇ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਬਾਲ ਨਾਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਰ੍ਹੇ ਮਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਬਾਲ ਦੇ ਉਸ ਵਰ੍ਹੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸ਼ੁਭ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਵਰ੍ਹੇ ਨੂੰ 'ਅਣਗਿਣਤ ਵਰ੍ਹਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-250) **ਅਣਦ :**

ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ, (ਵੇਖੋ : ਖੱਤਰੀ)।

(ਅ-251) **ਅਣਿਮਾ :**

ਇਕ ਸਿਧੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਤਨਾ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਠਾਰਾਂ ਸਿਧੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਸਿਧੀ ਹੈ। ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿਧ ਤੇ ਜੋਗੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੂਪਮ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। (ਵੇਖੋ : ਸਿਧੀਆਂ) ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨੂੰਮਾਨ ਅਣਿਮਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਲਘੂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸੁਰਸਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ 'ਮਹਿਮਾ' ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਫਲਸਰੂਪ ਸੁਰਸਾ ਦੀ ਕਾਇਆ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਲਘੂ ਜਾਂ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਇਕ ਵੀ ਕੁਝ ਸਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਜਿੰਨ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਅ-252) **ਅੰਤਕਰ :**

ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬਵਿੰਜਾ ਬੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੀਰ। (ਵੇਖੋ : ਬੀਰ)

(ਅ-253) **ਅੰਤਕ :**

ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਯਮ ਦਾ ਇਕ ਨਾਉਂ। (ਵੇਖੋ : ਯਮ)

(ਅ-254) **ਅੰਤਕਾਲ :**

ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜੋ ਕਾਮਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਮੁਤਾਬਕ ਉਹ ਅਗਲਾ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੋ ਸੰਸਕਾਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਹੀ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਬਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਗਲਾ ਜਨਮ ਧਾਰਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਲਛਮੀ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਸਰਪ ਬਣਦਾ ਹੈ; ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਵਾਲਾ ਵੇਸਵਾ; ਲੜਕੇ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੂਕਰ ਅਤੇ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਤ; ਪਰ ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,

ਉਹ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਜੋ ਲਛਮੀ ਸਿਮਰੈ ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ਸਰਪ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ। ਅਰੀ ਬਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮੁ ਮਤਿ ਬੀਸਰੈ ।ਰਹਾਉ। ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਜੋ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਿਮਰੈ ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ। ਬੇਸਵਾ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ । ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਜੋ ਲੜਿਕੇ ਸਿਮਰੈ ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ਸੂਕਰ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ । ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਜੋ ਮੰਦਰ ਸਿਮਰੈ ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ਪ੍ਰੇਤਿ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ । ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਨਾਰਾਇਣੁ ਸਿਮਰੈ ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ਬਦਤਿ ਤਿਲੋਚਨੁ ਤੇ ਨਰ ਮੁਕਤਾ ਪੀਤੰਬਰੁ ਵਾ ਕੇ ਰਿਦੈ ਬਸੈ। (ਗੁਜਰੀ ਰਾਗ)

ਪੁਰਾਣ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕੋਈ ਪਾਪੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਸੇ ਛਿਣ ਸਿਮਰਨ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਾਮਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਵੇਸਵਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਲੜਕੇ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ। ਨਾਰਾਇਣ ਪਦ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵੀ ਬੋਧਿਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਅਜਾਮਲ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। (ਵੇਖੋ : ਅਜਾਮਲ)

(ਅ-255) **ਅੰਤਜ** :

ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਵਰਣ ਦੇ ਲੋਕ; ਨੀਚ ਜਾਤੀਆਂ। ਅਤ੍ਰੀ ਰਿਖੀ ਨੇ ਸਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਤਜ ਮੰਨੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਹ ਹਨ : ਧੋਬੀ, ਚਮਾਰ, ਨੱਟ, ਕੁੰਜੜ, ਝੀਵਰ, ਕਲਾਲ, ਭੀਲ। (ਵੇਖੋ : ਵਰਣ)

(ਅ-256) **ਅੰਤ-ਦਾਨ** :

ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਮਿਤ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਣ ਸਮੇਂ ਦਿਤਾ ਆਖ਼ਰੀ ਦਾਨ। ਇਹ ਦਾਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਲਿਟਾਣ ਮਗਰੋਂ ਦੀਵਾ ਬਾਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਵੇਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਨ ਬਸਤ੍ਰ, ਗਊ, ਰੁਪਏ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਛੁਹਾ ਕੇ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾਨ ਨੂੰ 'ਛਾਇਆ ਦਾਨ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਦੇ ਦੁਖ ਤਸੀਹਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਵਾਣੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦਾਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਾਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਅਚਾਰਜੀ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸ ਦਾਨ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਿਤਲਾਣ ਲੱਗੇ। ਕੁੱਲੂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾਨ ਨੂੰ ਅੰਤ-ਦਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੁਆਸ ਤਿਆਗਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਸਤਨਾਜਾ (ਸਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਨ), ਕੁਝ ਲੂਣ, ਉਨ, ਲੋਹਾ ਤੇ ਨਕਦ ਰੁਪਏ ਰਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਛੁਹਾ ਕੇ ਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਧਨੀ ਲੋਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗਊ ਵੀ ਮਣਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੈਤਰਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਦਾਨ ਅਚਾਰਜੀ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਬਚ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦਾਨ ਕੁਲ-ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-257) **ਅੰਤਰਾ** :

ਕਿਸੇ ਗੀਤ ਵਿਚ ਅਸਥਾਈ ਦੀ ਤੁਕ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬਾਕੀ ਦੇ ਟੱਪੇ ਜਾਂ ਪਦੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਕਈ ਪਦਿਆਂ ਅਥਵਾ ਟੱਪਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਥਾਈ ਦੀ ਤੁਕ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੀਤ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅਸਥਾਈ) ਅੰਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਅਸਥਾਈ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਤੁਕਾਂ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਅੰਤਰੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

(ਅ-258) **ਅਤਰੀ** :

ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀ ਜਿਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਦਸ ਪਰਜਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਤਰੀ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਅਤਰੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਤਰੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਤਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਦਮ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਅਨਸੂਯਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਅਤਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸਮੇਤ ਰਿਖਸ਼ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਘੋਰ ਤੱਪ ਕੀਤਾ। ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ, ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਤਿੰਨ ਪੁਤ੍ਰ—ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ, ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੋਮ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਜੋ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੋਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸੀਤਾ ਸਮੇਤ ਅਤਰੀ ਅਤੇ ਅਨਸੂਯਾ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਲਈ ਗਏ ਸਨ, ਜੋ ਚਿਤਰਕੂਟ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਅਨਸੂਯਾ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਦੇਵੀ ਵਟਣਾ ਦਿਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਮਲਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਬ੍ਰਿਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਅਤਰੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤਰੀ ਨੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਤੇ ਸਰਾਧ ਕਰ ਕੇ ਸੋਮ ਨੂੰ ਰੋਗ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

(ਅ-259) **ਅਤਲ** :

ਸੱਤਾਂ ਪਾਤਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲਾ ਪਾਤਾਲ। (ਵੇਖੋ : ਪਾਤਾਲ) ਚੌਦਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲੋਕ (ਵੇਖੋ : ਲੋਕ)

(ਅ-260) **ਅੱਤਾ** :

ਸੱਸੀ ਦਾ ਲੈ-ਪਾਲਕ ਜੋ ਕਿੱਤੇ ਵਲੋਂ ਧੋਬੀ ਸੀ। ਅੱਤੇ ਨੇ ਹੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਰੁੜ੍ਹਦੀ ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਫੜਿਆ। ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਤਾ ਜ਼ਾਤ ਦਾ 'ਝਡੋਇਆ' ਸੀ —

ਜੋ ਅੱਤਾ ਖ਼ੁਦ ਝਡੋਇਆ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਸੀ,
ਉਹਦੀ ਬੇਟੀ ਹੋਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੱਸੀ।

ਸੱਸੀ ਦੇ ਲੈ-ਪਾਲਕ ਦੇ ਨਾਉਂ ਕਥਾ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਸੱਸੀ ਦੇ ਲੈ-ਪਾਲਕ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਜਾ ਬ੍ਰਹਮਦੱਤ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਂ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਸੱਸੀ ਦਾ ਲੈ-ਪਾਲਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ, ਸ਼ਾਨ, 64)

(ਅ-261) **ਅੰਤਾਖਰੀ** :

ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਖੇਡ; ਇਸ ਕਾਵਿ-ਖੇਡ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕੋਈ ਪੰਗਤੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਪੰਗਤੀ ਦਾ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਅੱਖਰ ਲੈ ਕੇ, ਦੂਜਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਸ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਲਸਲਾ ਉਦੋਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਧਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਭੁਗਤਾਣ ਲਈ ਅੱਖਰ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਪੰਗਤੀ ਨਹੀਂ ਸੁਝਦੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਰ ਮੰਨਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਥਾਨਿਕ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਰ੍ਹਿਆਂ

ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਤਾਖਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਰਹੀ ਹੈ।

(ਅ-262) ਅਤਿਕਾਯ :

ਰਾਵਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਧਣਯਮਾਲਿਨੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਘੋਰ ਤੱਪ ਕਰ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਕਈ ਦੈਵੀ ਅਸਤ੍ਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਇਹ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਮਾਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਦੈਂਤ। [illegible] ਅਤਿਕਾਯ ਨੇ ਯੁੱਧ ਕਰ ਕੇ ਇੰਦਰ ਤੋਂ ਵਜਰ ਅਤੇ ਵਰੁਣ ਤੋਂ ਪਾਸ਼ (ਫੰਦਾ) ਖੋਹ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਤਿਕਾਯ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿਤਰਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦੈਵੀ ਕੱਦ ਵੇਖ ਕੇ ਵਾਨਰ-ਸੈਨਾ ਘਬਰਾ ਕੇ ਨੱਠ ਉਠੀ। ਲਛਮਣ ਨੇ ਅਖੀਰ ਅਤਿਕਾਯ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸਤ੍ਰ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਡਿਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤਿਕਾਯ ਨੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ।

(ਅ-263) ਅਤਿਥੀ :

ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਪੋਤਰਾ, ਕੁਸ਼ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਕੁਮੁਦਵਤੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ।

(ਅ-264) ਅੰਤਿਮ੍ਰਿਤ :

ਉਨਿੰਜਾ ਮਾਰੁਤ (ਪਵਨ ਦੇਵਤਿਆਂ) ਵਿਚੋਂ ਇਕ। (ਵੇਖੋ : ਮਾਰੁਤ)

(ਅ-265) ਅੰਤੇਸ਼ਟੀ ਸੰਸਕਾਰ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਸੰਸਕਾਰ; ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਜੀਵਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ-ਅਰਥ ਕਰਮ ਕਰ ਕੇ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਲਈ ਤੋਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਇਹ ਲੋਕ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਲੋਕ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਕਰਦੀ ਰਹੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਅਗਲਾ ਲੋਕ ਸੁਹੇਲਾ ਹੋ ਜਾਏ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਬੁਧਿਯਾਨਾ ਦੇ ਪਿਤਰ ਮੇਧ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਉਪਰ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੁਆਸ ਤਿਆਗਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਿਕਟ ਸੰਬੰਧੀ, ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਦੁਬ ਘਾਹ ਵਿਛਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਪਰ ਲੰਮਾ ਪਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਤੇ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਮੋਇਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਫਿਰ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ 'ਦੀਵਾ ਬਾਤੀ' ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਦੀਵਾ ਬਾਤੀ) ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਜੋ ਆਟੇ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ ਮਣਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੀਵਾ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਭੀਹਾਵਲੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਜੋਤ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਭਟਕਦਾ।

ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਖੀਰਲੇ ਸੁਆਸਾਂ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਕੁਝ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਗਊ ਆਦਿ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਛੁਹਾ ਕੇ ਮਣਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਤ-ਦਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਤ-ਦਾਨ) ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਣਸੀ ਗਊ ਤੇ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਾਹ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲ ਪਈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਨਦੀ 'ਵਹਿਤਰਨੀ' ਲੰਘਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲਈ ਤਰਨੀ ਬੜੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਮਣਸੀ ਹੋਈ ਗਊ ਇਸ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗਊ ਦੀ ਪੂਛਲ ਫੜ ਕੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਸ ਗਊ ਨੂੰ ਵੀ ਵੈਤਾਰਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਮਣਸੇ ਹੋਏ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਰਾਹ ਦਾ ਤੋਸ਼ਾ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਦੇਹ ਦਾ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਨ-ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ (1,60) ਅਗਨੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਦੂਤ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜੋ ਵਸਤੂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਨਮਿਤ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਗਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੇਵਤੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਦੇਹ ਦੇ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਪਿਛੇ ਵੀ ਇਹੋ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਸਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਯਮ ਲੋਕ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦਬ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਤ ਬਣਨ ਦਾ ਅੰਦੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਪਿੰਡ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਹੀ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਇਸੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਦਬਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਤੇ ਆਤਮਾ ਇਸੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਹ ਬੱਚਾ ਮੁੜ ਪਹਿਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ।

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵੇਲੇ ਜੋ ਰੀਤ ਮਰਯਾਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਲਗਭਗ ਉਹੀ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਖੱਫਣ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਤੇ ਅਰਥੀ ਉਪਰ ਲਿਟਾ ਕੇ ਮਰਘਟ ਵਲ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਰਥੀ ਉਦੰਬਰ ਦੀ ਲਕੜੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨੂੰ ਗੱਡ ਉਤੇ ਲਦ ਕੇ ਮਰਘਟ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਗੱਡੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਬਲਦ ਬੀੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ, ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਪਰ ਚੁਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਮੋਢਾ ਦੇਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਮੋਢਾ ਦੇਣਾ) ਅਪਸਤੰਬਾ ਗ੍ਰਿਹ ਸੂਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਦੇਹ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦਾ ਟੁਕੜਾ, ਖੱਤਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਮਾਨ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਮੋਤੀ ਦੇਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਮਰਘਟ ਵਲ ਲਿਜਾਂਦਿਆਂ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੱਧ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅੱਧ-ਮਾਰਗ) ਅੱਧ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਘੜਾ ਭੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਦੇਹ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਮਰਘਟ ਵਿਚ, ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਲਕੜੀਆਂ ਦੀ ਚਿਖਾ ਉਪਰ ਲਿਟਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਘਿਓ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅੰਗ ਸਾਕ ਚਿਖਾ ਦੀ ਪੁੱਠੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਅੱਗ ਦਾਗਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਅਗਨ ਭੇਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਮੰਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ : "ਹੇ ਅਗਨੀ, ਇਸ ਦੇਹ ਨੂੰ ਕੋਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਭਸਮ ਨਾ ਕਰ ਦੇਈਂ, ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਦੁਖ ਦੇਵੀਂ, ਨਾ ਇਸ ਦੀ ਖਲੜੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਅੰਗ ਵੱਖਰਾ ਕਰੀਂ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਦੇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇਹ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਆਤਮਾ

ਦੇ ਕੋਲ ਅਤੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੀਂ ।" (ਰਿਗ ਵੇਦ, 10,16,1)

ਦੇਹ ਦੇ ਦਾਹ ਮਗਰੋਂ ਉਦਕ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਰੀਤ ਦੁਆਰਾ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਰੀਤ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ । ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਸੱਤ ਜਾਂ ਦਸ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਨੇੜੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਜਾਂ ਤਲਾਬ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ਼ਨਾਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਨੇਊ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਲਟਕਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੁਲੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਬੁਕ ਪਾਣੀ ਦੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਜਲ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਉਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਖਿਲਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ।

ਉਦਕ ਕਰਮ ਦੀ ਰੀਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿੰਡ ਭਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਕਾਵਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਖਿੰਡਾ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਰੀਤ ਪਿਛੇ ਵੀ ਆਦਿਮ ਸੰਕਲਪ ਹੈ । ਆਦਿਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਰੂਹ ਪੰਛੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਉਤੇ ਭਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਮਗਰੋਂ ਮਰਥੀ ਨਾਲ ਆਏ ਲੋਕ ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਅਰਥਾਤ ਤਾਰੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤਕ ਵਾਪਿਸ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ । ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ । ਘਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਤੇ ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਦੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਸ਼ੁਧ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਅਗਨੀ, ਸਿਲ, ਗੋਹਾ, ਕਣਕ ਤੇ ਤਿਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਛੂਹੰਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਲੋਕ ਨਿੰਮ ਦੀ ਦਾਤਨ ਚਿੱਥ ਕੇ ਅਤੇ ਚੁਲੀ ਭਰ ਕੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਘਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਅਪਵਿੱਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਅਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ 'ਪਾਤਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦਸ ਦਿਨ ਲਈ 'ਪਾਤਕ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਨਾਂ ਲਈ । ਦਸਾਹੀ ਜਾਂ ਤੇਰਹਵੇਂ ਦੀ ਰਸਮ ਮਗਰੋਂ 'ਪਾਤਕ' ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਵੀ ਭਿੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਲਗਨ ਜਾਂ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਗਲੀ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਗਲੀ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਚੁਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਤਕ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਬਾਲਦੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਦੇਹ ਅਗਨ-ਭੇਟ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਪਾਤਕ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਅ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਹੀ ਸੌਂਦੇ ਹਨ । (ਵੇਖੋ : ਪਾਤਕ)

ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਚੌਥੇ ਦਿਨ 'ਫੁਲ' ਅਥਵਾ ਮੰਗਲ ਚੁਣਨ ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਫੁਲ ਬੁਧਵਾਰ ਨਹੀਂ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ, ਜੇ ਚੌਥਾ ਬੁਧਵਾਰ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਫੁਲ ਚੁਣ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਮੌਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਘਾਟੇ ਉਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਵਾਧੇ ਉਤੇ ਕਰਨੇ ਦੁਖ ਦਾ ਵਾਧਾ ਮੰਗਣ ਦੇ ਤੁਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਹੈ ।

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ 'ਫੁਲ' ਤੇ 'ਮੰਗਲ' ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦਬਾ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹਰਦੁਆਰ ਅਰਥਾਤ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਫੁਲ ਤਾਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ । ਸੂਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਫੁਲ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਯੁਗਾਂ ਤਕ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਕੁਝ ਸੂਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਫੁਲ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਤਾਰੇ ਜਾਣ, ਉਹ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੜ ਕਦੇ ਮਾਤ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ।

ਚੌਥੇ ਦੀ ਰਸਮ ਮਗਰੋਂ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਉਠਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਇਹ ਰਸਮ ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 'ਦਸਾਹੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਖੱਤਰੀ ਇਸ ਨੂੰ 'ਉਠਾਲਾ' ਜਾਂ 'ਕਿਰਿਆ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਰਸਮ ਤੇਰਹਵੇਂ ਦਿਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । (ਵੇਖੋ . ਦਸਾਹੀ, ਕਿਰਿਆ) । ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੰਗਾਮਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਹੰਗਾਮਾ)

ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸਪਿੰਡ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਪਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਜੋੜਨਾ ਹੈ । ਸਪਿੰਡਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਸਪਿੰਡ ਕਰਨ) ਖੱਤਰੀ ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਵਰ੍ਹੀਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਰੀਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਵਰ੍ਹੀਣਾ)

(ਅ-266) **ਅਥਰਵ :**

ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਅਥਰਵ ਦਸਾਂ ਪਰਜਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ । ਇਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਥਰਵ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਅਥਰਵ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਹੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਯੱਗ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ । ਅਥਰਵ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਦਮ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਧੀਚ ਦਾ ਸਿਰ ਘੋੜੇ ਵਰਗਾ ਸੀ । ਇਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਅਥਰਵਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ । ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਅੰਗਿਰਸ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਅੰਗਿਰਸ)

(2) ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀ ਜੋ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਦੇ ਰਾਜਸੂਯ ਯੱਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਸੀ ।

(ਅ-267) **ਅਥਰਵ ਵੇਦ :**

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ, ਚੌਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਥਾ ਵੇਦ; ਇਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਤਿੰਨ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਰਿਗ, ਯੁਜਰ ਤੇ ਸਾਮ ਵੇਦ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਤ੍ਰਯੀ ਅਖਵਾਂਦੇ ਰਹੇ । ਮਨੂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਤ੍ਰਯੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਨੂੰ ਮੁਢ ਵਿਚ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਵੇਦ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੌਕਿਕ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵੇਦ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ, ਮਨੌਤਾਂ, ਝਾੜ ਫੂਕ, ਟੂਣੇ ਟੱਪੇ, ਭੂਤ ਪਿਸਾਚ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਾਕਫ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਟੂਣਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਹੈ । ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਧਰਮ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼, ਰੋਗ, ਔਸ਼ਧੀ, ਉਪਚਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਹੈ । ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਇਹ ਅਨੇਕਤਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵੇਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ ਗਈ ।

ਇਹ ਵੇਦ ਅਥਰਵ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਪੈ ਗਿਆ । ਇਹ ਵੇਦ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਸੈਂਧਣਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੇ 20 ਕਾਂਡ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 710 ਸੂਕਤ ਅਤੇ 5677 ਮੰਤਰ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਗਪਗ 1200 ਮੰਤਰ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 20ਵੇਂ ਕਾਂਡ ਦੇ 143 ਸੂਕਤਾਂ ਵਿਚੋਂ, 12 ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਸੂਕਤ

ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸੂਕਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੇ 19ਵੇਂ ਤੇ 20ਵੇਂ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਸ੍ਰੀ ਲੈਂਸਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ 20ਵਾਂ ਕਾਂਡ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਤੇ ਬਾਕੀ ਕਾਂਡਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 19ਵੇਂ ਕਾਂਡ ਦਾ ਪਾਠ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਦ ਦੇ 18 ਕਾਂਡ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੰਚ ਪਟਿਲਕਾ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਵੇਦ ਦੇ 18 ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਨੌਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸ਼ਾਖ਼ਾ ਪੈਪਲਾਦ ਵਿਚ 19ਵੇਂ ਕਾਂਡ ਦੇ ਕੁਝ ਮੰਤਰ ਤਾਂ ਦਰਜ ਹਨ, ਪਰ 20ਵੇਂ ਕਾਂਡ ਦਾ ਕੋਈ ਮੰਤਰ ਨਹੀਂ।

ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਸਾਰਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਲਗਪਗ ਛੇਵਾਂ ਅੰਸ਼ ਗਦਾਤਮਿਕ ਹੈ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦਾ 15ਵਾਂ ਅਤੇ 16ਵਾਂ ਕਾਂਡ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 27 ਸੂਕਤ ਹਨ ਅਤੇ 30 ਹੋਰ ਫੁਟਕਲ ਸੂਕਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗਦ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸੂਕਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਢੰਗ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਹੈ। ਭਾਵ ਹਰੇਕ ਕਾਂਡ ਦੇ ਸੂਕਤਾਂ ਵਿਚ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ।

ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਮਹਾਂ ਭਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਨੌ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਪੈਪਲਾਦ ਤੇ ਸ਼ੌਨਕੀਯ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸੱਤ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ — ਸਤੌਦ, ਸੌਦ, ਜਾਜਲ, ਜਲਦ, ਬ੍ਰਹਮਵੇਦ, ਵੇਦ ਦਰਸ਼, ਚਾਰੁਣ ਵੇਦ।

ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਿਆਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਦ ਦੇ 730 ਸੂਕਤਾਂ ਵਿਚੋਂ 144 ਸੂਕਤ ਆਯੁਰਵੇਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ; 215 ਰਾਜ ਧਰਮ ਨਾਲ; 75 ਸੂਕਤ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ; 83 ਸੂਕਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਅਤੇ 213 ਸੂਕਤ ਫੁਟਕਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਸੂਕਤ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਕੋ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਸੂਕਤ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਬਿਖਰੇ ਪਏ ਹਨ।

ਆਯੁਰਵੇਦ ਸਬੰਧੀ ਸੂਕਤਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰੀਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪੈਰ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਉਪਰ ਵਲ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਗਾਂ, ਬੁਖ਼ਾਰ ਆਦਿ ਸਾਧਾਰਨ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੋਹੜ ਆਦਿ ਅਸਾਧ ਰੋਗਾਂ ਤਕ, ਦਾ ਇਲਾਜ ਸਮੇਤ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਲ ਦੀ ਧਾਰਾ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਹੈ।

ਰਾਜ ਧਰਮ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਰਾਜੇ ਤੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ; ਅਤਿਆਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜ-ਧ੍ਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ; ਹਿੰਸਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਡੰਡ-ਵਿਧਾਨ; ਸੈਨਾ ਦੇ ਕਰਤੱਵ, ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤੱਵ; ਯੁੱਧ ਸ਼ਕਤੀ, ਰਾਜ-ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਨਿਆਇ-ਵਿਧਾਨ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੀਤੀ, ਜਾਸੂਸੀ, ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੰਨਿਆ ਦਾਨ, ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਵੰਬਰ ਦੀ ਰਸਮ, ਉੱਤਮ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਰਖਣ ਦੇ ਢੰਗ, ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਕੁੜੀ ਲਈ ਯੋਗ ਵਰ ਦੀ ਚੋਣ, ਗ੍ਰਹਿਸਤ-ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕਈ ਸੂਕਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਮੁਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪੱਤੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕਾਈ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦਾ ਚੌਥਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਧਿਆਤਮ-ਵਾਦ ਹੈ। 'ਅਸਯ ਵਾਮਸਯ' ਸੂਕਤ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨੌਵੇਂ ਕਾਂਡ ਦਾ ਨੌਵਾਂ ਸੂਕਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਖ ਸੂਕਤ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਕਤ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਏਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦ, ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ, ਦਵੈਤਵਾਦ ਤੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਆਦਿ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ, ਜੀਵ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਇਹ ਤਿੰਨ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵੇਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਦੋ ਮਿਤ੍ਰ ਪੰਛੀ, ਇਕ ਸਮਾਨ ਬ੍ਰਿਛ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਸ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਸਵਾਦੀ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬ੍ਰਿਛ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ; ਦੋਵੇਂ ਪੰਛੀ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਜੀਵ ਹਨ। ਜੀਵ ਫਲਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਈਸ਼ਵਰ ਫਲਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੈ। ਇਸੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਅਥਰਵਨ ਵੇਦ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਹੈ।

ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੇ ਚੌਥੇ ਕਾਂਡ ਦਾ 15ਵਾਂ ਸੂਕਤ ਵਰਸ਼ਾ ਸੂਕਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ, ਗਊ ਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਹਨ।

ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਤੇ ਝਾੜੇ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਕਈ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਟੂਣਿਆਂ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਉਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਟੂਣੇ ਟੱਪੇ ਦਰਜ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਰਾਜੇ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤਣ ਤੇ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਣ ਬਾਰੇ, ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ਅ-268) ਅਥਵਾਸ :

ਉਨਿੰਜਾ ਮਾਰੁਤਾਂ (ਪਵਨ ਦੇਵਤਿਆਂ) ਵਿਚੋਂ ਇਕ। (ਵੇਖੋ : ਮਾਰੁਤ)

(ਅ-269) ਅਦਹਮ ਬਲਖ਼ੀ :

ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਬਲਖ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬਲਖ਼ੀ ਦੇ ਉਪਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਅਦਹਮ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਾਲਾ ਫ਼ਕੀਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਦਹਮ ਨਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਅਦਹਮ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਇਕ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੌਤ ਭਰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਅਦਹਮ ਉਸ ਨੂੰ ਕਬਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਇਕ ਕਾਮਿਲ ਹਕੀਮ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਅਦਹਮ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕਬਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਅਦਹਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਜ਼ਮਤ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸੇ ਨਾਲ ਵਸਣ ਲੱਗਾ। ਅਦਹਮ ਬਲਖ਼ੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਰਚਿਆ।

(ਅ-270) ਅਦਨ :

ਬਾਈਬਲ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਇਕ ਬਾਗ਼ ਜਿਥੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਦਮ ਤੇ ਹੱਵਾ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਦਮ ਨੇ

ਅਦਨ ਬਾਗ਼ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉਤੇ ਵਰਜਿਤ ਫਲ ਤੋੜ ਕੇ ਖਾਧਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਆਦਮ, ਹਵਾ) ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਠਾਂ ਬਹਿਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਅਦਨ ਹੈ —

ਬਾਦ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਈਮਾਨ ਹੀਰੇ,
ਦਾਖ਼ਲ ਵਿਚ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਥੀਵਣਾ ਈ।
ਨਾਲ ਜ਼ੌਕ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਦਾ ਨੂਰ ਸ਼ਰਬਤ,
ਵਿਚ ਜੰਨਤ ਅਦਨ ਦੇ ਪੀਵਣਾ ਈ। ਵਾਰਿਸ

(ਅ-271) ਅੰਦਰ ਵੜ੍ਹਨੀ :

ਖੱਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕ ਰੀਤ; ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਜਦੋਂ ਵਰ ਪੱਖ ਦੇ ਘਰ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਉਤੇ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਫਲ, ਮਠਿਆਈ ਤੇ ਰੁਪਏ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਵਰ ਪੱਖ ਦੀ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਦਾਅਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਦਰ ਵੜ੍ਹਨੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-272) ਅੰਦਲਾ :

ਚੰਬੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਇਕ ਸਥਾਨਿਕ ਦੇਵੀ; ਅੰਦਲਾ ਤੇ ਸੰਦਲਾ ਦੋਵੇਂ ਦੇਵੀਆਂ ਸਿੱਧੂ ਬੀਰ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਸਿੱਧੂ ਬੀਰ)

(ਅ-273) ਅਦਲੀ ਰਾਜਾ :

ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਇਕ ਪਾਤਰ; ਇਹ ਕੋਟ ਕਬੂਲੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਹੀਰ ਨੂੰ ਰੰਗਪੁਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਖੇੜਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਵਾਹਰ ਭੇਜ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ। ਉਦੋਂ ਨਾਹਰਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਅਦਲੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਦਲੀ ਰਾਜੇ ਨੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਰਾਂਝੇ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਸੈਦੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਬਦਦੁਆ ਨਾਲ ਨਗਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਤਾਂ ਅਦਲੀ ਰਾਜੇ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਖੇੜਿਆਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਦਲੀ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਮਿੱਥ ਕੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲ ਕਰਮ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇ ਵੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਕਥਾ ਦਾ ਕਾਲ-ਸਥਾਨ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। (ਵੇਖੋ : ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ)

(ਅ-274) ਅਦਿਤੀ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੇਵੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਵ ਮਾਤਾ/ਜਗਤ ਮਾਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਈਂ ਅਦਿਤੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਅਦਿਤੀ ਦੇ ਅੱਠ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਮਾਰਤੰਡ (ਸੂਰਜ) ਤੋਂ ਛੁਟ ਬਾਕੀ ਸੱਤਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਆਦਿਤਯ) ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਅਦਿਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਦਿਤੀ ਦਕਸ਼ ਦੀ ਧੀ ਤੇ ਕਸ਼ਯਪ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਕਸ਼ਯਪ ਅਤੇ ਅਦਿਤੀ ਦੀ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ; ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਸੋ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਅਦਿਤੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਵਾਮਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਇੰਦਰ ਵੀ ਅਦਿਤੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਹੀ ਜੰਮਿਆ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਅਦਿਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਦੇਵ ਮਾਤਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ। ਰਾਮਾਇਣ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਅਦਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਪਰ ਯਜੁਰ ਵੇਦ ਵਿਚ ਅਦਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਤੱਸਯ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਮਥਣ ਵੇਲੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ, ਜੋ ਇੰਦਰ ਨੇ ਅਦਿਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਦਿਤੀਆਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੁਰਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਨਰਕ ਇਹ ਵਾਲੀਆਂ ਚੁਰਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਗਜਯੋਤਿਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਜਾ ਛੁਪਿਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਨਰਕਾਸੁਰ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਕੇ, ਅਦਿਤੀ ਨੂੰ ਵਾਲੀਆਂ ਵਾਪਸ ਲਿਆ ਦਿਤੀਆਂ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਅਦਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਰਾਮ ਭਗਤ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਅਦਿਤੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇਵਕੀ ਵੀ ਅਦਿਤੀ ਦਾ ਹੀ ਅਵਤਾਰ ਸੀ।

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਦਿਤੀ ਅਸੀਮ ਤੇ ਅਨੰਤ ਪਸਾਰ ਦੀ ਵੀ ਬੋਧਿਕ ਹੈ ਜੋ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਅਦਿਤੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਸੀ।

(ਅ-275) ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕੂਟ :

ਕੂਟ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਹੇਲੀ ਜਾਂ ਬੁਝਾਰਤ ਹੈ; ਉਹ ਬੁਝਾਰਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰੂਪਕ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਬੜੇ ਅਬੋਧ ਹੋਣ। ਜਿਵੇਂ 'ਹੱਥ ਛਲਾ ਪੈਰ ਖਲਾ' ਰੁਪਏ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ ਜੋ ਹੱਥ ਵਿਚੋਂ ਛਲੇ ਵਾਂਗ ਤਿਲਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੈਰ ਵਿਚ ਜੁੱਤੀ (ਖਲਾ) ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਟਿਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਝਾਰਤ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਵ ਸੋਟੀ ਵਿਚ ਛੁਪਾਏ ਹਥਿਆਰ (ਕੂਟ) ਵਾਂਗ ਗੁਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਬੁਝਾਰਤ)

(ਅ-276) ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ੀ :

ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾਈ ਰਿਸ਼ੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰ-ਕਾਇਆ ਗਮਨ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਜ਼ੇ ਮਰੇ ਸੁੰਦਰ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਕਬਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਰੀਰ ਉਮਰ ਨਾਲ ਢਲਣ ਲੱਗਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੁਵਕ ਦੀ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਉਮਰ ਭੋਗੀ ਤੇ ਕਈ ਰੂਪਮਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਵਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਰਿਸ਼ੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਦੀ ਕਾਇਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਧਨੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਦਰਸ਼ੀ ਰਿਸ਼ੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕ੍ਰਤ ਰੂਪ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਮੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਗਮਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣ। (ਵੇਖੋ : ਪਰ-ਕਾਇਆ ਗਮਨ)

(ਅ-277) ਅਦ੍ਰਿਕਸ਼ :

ਉਨਿੰਜਾ ਮਾਰੁਤਾਂ (ਪਵਨ ਦੇਵਤਿਆਂ) ਵਿਚੋਂ ਇਕ। (ਵੇਖੋ : ਮਾਰੁਤ)

(ਅ-278) ਅਦੀਨਾ :

ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੁਮੇ (ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ) ਦੇ ਦਿਨ ਨੂੰ

ਅਦੀਨਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੁਮੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦਿਨ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅਦੀਨਾ ਪੈ ਗਿਆ ।

(ਅ-279) ਅੱਧ-ਸਿਰ ਮੁੰਨਣ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰੀਤ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਈ ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਲੜਕਾ ਜੰਮਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਲ ਇਕ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਕੇਵਲ ਅੱਧਾ ਸਿਰ ਮੁੰਨਦੇ ਹਨ । ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਸਿਰ ਦਾ ਸੱਜਾ ਹਿੱਸਾ ਮੁੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਵਾਲ ਛਡੇ ਰਹਿਣ ਦਿਤੇ। ਫਿਰ ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਵਾਲ ਮੁੰਨ. ਲਏ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਛੁਹਿਆ । ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਜ਼ਰਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਆਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਿਰ ਮੁੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਬੱਚੇ ਉਪਰਥਲੀ ਫ਼ੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੱਧ-ਸਿਰ ਮੁੰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਰੀਤ ਮੌਤ ਦੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧੂੜ ਪਾਣ ਲਈ ਟੂਣੇ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਬਦਸੂਰਤ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖਣਾ ਤਾਂ ਜੋ ਮੌਤ ਦੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਉਸ ਵਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਾ ਜਾਵੇ ।

(ਅ-280) ਅੱਧ-ਸੀਸੀ :

ਅੱਧੇ ਸਿਰ ਦਾ ਦਰਦ ਜੋ ਬੜਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਧ-ਸੀਸੀ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਦਾਰੂ ਦਰਮਲ ਅਤੇ ਟੂਣੇ ਟੱਪੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ । ਇਕ ਉਪਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : ਸੂਰਜ ਢਲਣ ਵੇਲੇ ਦੋ ਹਰੇ ਪੱਤੇ, ਸਿਰ ਦੇ ਉਸ ਪਾਸੇ, ਜਿਧਰ ਦਰਦ ਹੋਵੇ, ਉਪਰੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਸਤ ਵਾਰ ਰਗੜੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ : 'ਸੂਰਜ ਢਲੇ, ਅੱਧ-ਸਿਰ ਦੀ ਬਲਾ ਟਲੇ' । ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦਰਦ ਰਫੂ ਚੱਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਅੱਧ-ਸੀਸੀ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਕਥਾ ਤਿੰਨ ਅਠਵਾਰੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ – 'ਹੋਵੇ ਪੁੜਪੁੜੀ ਪੀੜ ਤੇ ਅੱਧ-ਸੀਸੀ ਉਹਦੀ ਕਥਾ ਦਿਨ ਅਠਵੇਂ ਪਾਵਨੇ ਹਾਂ ।' ਵਾਰਿਸ

ਅੱਧ-ਸੀਸੀ ਦੀ ਕਥਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਧੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਪੀੜ ਸੀ, ਰੌਸ਼ਨੀਏ ਪੀਰ ਕੋਲ ਗਈ । ਪੀਰ ਨੇ ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਉਤੇ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ 'ਅੱਧ-ਸੀਸੀ' ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਮੰਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੱਦਿਆ । ਅੱਧ-ਸੀਸੀ ਪੰਛੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ ਤਾਂ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ, ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ । ਇਹ ਪੰਛੀ ਬੜੀ ਵਿਕਰਾਲ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਸਿਰ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੀਰ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਉਤੇ ਪੰਛੀ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਤ ਹੈ । ਉਹ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮਰਘਟ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਵਾਨ ਦੀ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਔਲਾਦ ਲਈ ਟੂਣਾ ਕਰਦੀ ਫੜੀ ਗਈ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਸਿਰ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ । ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰੇਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਾਇਆ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਧੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ । ਫਿਰ ਅੱਧ-ਸੀਸੀ ਨੇ ਪੀਰ ਅੱਗੇ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵੇ । ਪੀਰ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉਤੇ 'ਅੱਧ-ਸੀਸੀ' ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਇਹ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ ਜਾਵੇਗੀ ਉਥੋਂ ਉਹ ਨੱਠ ਜਾਵੇਗੀ ।

(ਅ-281) ਅੰਧਕ :

ਇਹ ਨਾਉਂ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਹਨ : (1) ਇਕ ਦੈਂਤ ਜੋ ਕਸ਼ਯਪ ਤੇ ਦਿਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ । ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਰ, ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਹਾਂ, ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਰ ਸਨ । ਇਹ ਦੈਂਤ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅੱਖਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਹਉਮੈਂ ਕਾਰਨ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤੁਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਅੰਧਕ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ । ਅੰਧਕ ਨੂੰ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ । ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇੰਦਰਪੁਰੀ ਵਿਚੋਂ ਉਰਵਸ਼ੀ; ਇੰਦਰਾਵਤੀ ਆਦਿ ਅਪੱਛਰਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਲਿਆਇਆ । ਜਦੋਂ ਅੰਧਕ ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਵਿਚੋਂ ਪਾਰਜਾਤ ਬਿਰਛ ਚੁਰਾ ਕੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਅੰਧਕ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਢ ਦਿਤਾ । ਇਸੇ ਬੀਰ ਕਰਮ ਸਦਕਾ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਅੰਧਕਰਿਪੂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(2) ਕੋਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਅਤੇ ਯੁਧਾਜਿਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ।

(ਅ-282) ਅੰਧ ਕੂਪ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨਰਕ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਸੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮੱਛਰਾਂ, ਮੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਜੂੰਆਂ ਆਦਿ ਲਹੂ ਪੀਣੇ ਕਿਰਮਾਂ ਦਾ ਘਾਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ । ਅੰਧ ਕੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨੀਂਦਰੇ ਦਾ ਤਸੀਹਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਨਰਕ ਪਤਾਲ ਦੇ ਘੋਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਦੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਕਿਰਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀ। ਇਹ ਨਰਕ ਪਾਤਾਲ ਅੰਦਰ ਡੂੰਘੇ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਾਂਗ ਬਣਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅੰਧ ਕੂਪ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

(ਅ-283) ਅੱਧ-ਗੱਭ :

ਗਰਭ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ, ਜੋ ਗਰਭ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਜਾਂ ਸਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਗਰਭ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹਿੱਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਰੀਤਾਂ ਜਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਅੱਧ-ਗੱਭ ਨਾਉਂ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ । ਅੱਧ-ਗੱਭ ਦੀ ਰੀਤ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਸਥਾਨਿਕ ਨਾਉਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਤੇ ਰਵਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਹੈ । ਧਨ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਰੀਤ ਚੌਥੇ ਜਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਮਹੀਨੇ, ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਿਨ ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕੇਸੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਪੇਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਉਤੇ ਮਹਿੰਦੀ ਲਗਾ ਕੇ ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਦ ਕੇ ਪੀੜ੍ਹੇ ਉਤੇ ਸਜਦੀ ਹੈ । ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਸ ਰੀਤ ਸਮੇਂ ਗੀਤ ਵੀ ਬਿਠਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਰੀਤ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਬਦਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਗਰਭ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ ।

ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਇਹ ਰੀਤ ਗਰਭ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਦੋ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ – ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗਰਭ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਨਾਵੇਂ ਮਹੀਨੇ, ਦੋਵੇਂ ਵਾਰੀ ਚੰਦਰਮਾਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਤਿੱਥ ਨੂੰ । ਗਰਭਵਤੀ ਦੇ ਪੇਕੇ ਉਸ ਲਈ ਸਾਲੂ ਤੇ ਕੁਝ ਚਾਵਲ ਭੇਜਦੇ ਹਨ । ਗਰਭਵਤੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਮਗਰੋਂ ਰਤਾ ਸਾਲੂ ਓੜ ਕੇ ਪੀੜ੍ਹੇ ਉਤੇ ਬੈਠਦੀ ਹੈ । ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਮਿੱਠੇ ਚਾਵਲ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਲਹਿੰਦੇ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਸਮੇਂ ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਪਾਪੜ ਤੇ ਪਕੌੜੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਵੇਲੇ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਪਾਪੜ ਤੇ ਪਕੌੜੇ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਪਾਉਂ ਭਾਰੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਸਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਜੋ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕਾਂਜੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਕਾਂਜੀ)

(ਅ-284) ਅੰਧ ਤਮਿਸਰ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨਰਕ ਜਿਥੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਵਾਰਥੀ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਧ ਕੂਪ ਵਾਂਗ ਇਥੇ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਘੋਰ ਹਨੇਰਾ ਛਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ।

(ਅ-285) ਅੱਧ ਪੰਧ :

ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਵਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਹ ਥਾਂ ਜਿਥੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਰਦੇ ਦੀ ਅਰਥੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਉਤਾਰ ਕੇ ਪਿੰਡ-ਦਾਨ ਤੇ ਕੁੰਭ-ਫੋੜਨ ਦੀ ਰੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅੱਧ-ਪੰਧ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਥੇ ਇਕ ਉੱਚਾ ਚਬੂਤਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਧ-ਪੰਧ ਉਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਅਰਥੀ ਰੁਕਦੀ ਹੈ। ਅਰਥੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕ ਰਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਰੋੜਾ, ਪੱਥਰ ਜਾਂ ਇਟ ਚੁਕ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅੱਧ-ਪੰਧ ਉਤੇ ਰਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਕਰਮੀ ਧਰਮੀ ਸ਼ਖ਼ਸ ਜਾਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਕੁੰਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੋੜਿਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਉਤੇ ਪਟਕਾ ਕੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਕੁੰਭ ਵਿਚੋਂ ਜਲ ਲੈ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਥੀ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਛੱਟਾ ਦੇਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਕੁੰਭ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਮਾਰ ਕੇ ਭੰਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਰਥੀ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਲਿਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਅੱਧ-ਪੰਧ ਉਤੇ ਅਗਲੇ ਕਾਹਨੀ (ਮੋਢਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ) ਪਿਛੇ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਧ-ਪੰਧ ਤੋਂ ਅਰਥੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੀ ਉਲਟਾ ਮੋੜ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਧ-ਮਾਰਗ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-286) ਅੱਧ-ਮਾਰਗ :

(ਵੇਖੋ : ਅੱਧ-ਪੰਧ)

(ਅ-287) ਅੰਧ ਮੁਨੀ :

ਸਰਵਣ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਪਿਤਾ; ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਸਰਜੂ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਜੋਗ ਵਸ ਸਰਵਣ ਕੁਮਾਰ ਆਪਣੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਮਾਪਿਆਂ ਲਈ ਉਸੇ ਨਦੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਗਿਆ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਦਸਰਥ ਨੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਨਦੀ ਕੰਢੇ ਕੋਈ ਹਿਰਨ ਪਾਣੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਬਦ-ਵੇਧੀ ਬਾਣ ਛੱਡਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਵਣ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਦਸਰਥ ਨੇ ਸਰਵਣ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ। ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਸਰਵਣ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅੰਧ ਮੁਨੀ ਨੇ ਦਸਰਥ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਦਸਰਥ ਦੀ ਮੌਤ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗੀ। (ਵੇਖੋ : ਸਰਵਣ ਕੁਮਾਰ)

(ਅ-288) ਅਧਰਮ :

ਅਨਿਆਂ, ਦੁਰਾਚਾਰ, ਉਪੱਦਰ; ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼ (32) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 'ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ਕ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਤੂ ਦੀ ਦੇਵੀ ਨਿਰਰਿਤੀ ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਧੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ-289) ਅਧਵਾਣਾ :

ਅਧਵਾਣੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਿਥ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :— ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਘਰ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅੱਗੇ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁੱਖੀ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜੋੜਾ-ਪੁੱਤਰ ਜੰਮੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਵੇਗੀ। ਸੰਜੋਗ ਵਸ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜੋੜੇ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵੱਡੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਦਬ ਦਿਤਾ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਥੋਂ ਇਕ ਵੇਲ ਉੱਗ ਪਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਅਧਵਾਣਾ ਲੱਗਾ। ਅਧਵਾਣੇ ਦੀ ਬੁਝਾਰਤ ਕਿਸੇ ਅਨਹੋਣੀ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ —

ਐਡਾ ਕਹਿਰ ਕਦੇ ਨਾ ਡਿੱਠਾ
ਤੰਦੂ ਚਾੜਿਆ ਵੱਟਾ।

(ਅ-290) ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ :

ਅਗਿਆਨਤਾ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼; ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਅਣਜਾਣਪੁਣੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਪਿਛੇ ਕਿਸੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਕਲਪ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੀਂਹ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਗੜਕਣ ਪਿਛੇ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਅਤੇ ਭੁਚਾਲ ਪਿਛੇ ਧੌਲੇ ਬਲਦ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਮੀਂਹ ਇੰਦਰ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇੰਦਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਕਾਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਧੌਲਾ ਬਲਦ ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਝ ਨਾਲ ਥੱਕ ਕੇ ਸਿੰਙ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭੂਚਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮਨ ਲਈ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮਨ ਲਈ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹਨ।

ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਰਗ ਹੈ — ਮੰਤ੍ਰ ਤੰਤ੍ਰ, ਜਾਦੂ ਟੂਣਾ, ਤਵੀਤ, ਧਾਗੇ, ਸ਼ਗਨ, ਮਹੂਰਤ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਆਦਿ; ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਸਮਾਗਮਾਂ ਲਈ ਮਹੂਰਤ ਕਢਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਗਨ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਹੂਰਤਾਂ, ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਟੂਣਾ ਹੈ। ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ, ਤਵੀਤਾਂ, ਗੰਢਾਂ ਤੇ ਧਾਗਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਜਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਵੀ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ।

ਜਿੰਨ, ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ, ਪਿਸਾਚ, ਡੈਣ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਵੀ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਛੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਫੈਲਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਤਾ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਦਿਨਾਂ,ਤਿਥਾਂ, ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਨ, ਤਿਥਾਂ, ਨਛਤ੍ਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਅਸ਼ੁਭ। ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਅਧਵਾਟੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੱਤਕ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਬਾਲ ਮਾਪਿਆਂ ਉਤੇ ਭਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਮੂਲ ਨਛਤ੍ਰ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਬਾਲ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮਨ ਲਈ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹਨ, ਪਰ ਲੋਕ-ਮਨ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਚਰਚਾ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। (ਵੇਖੋ : ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼)

(ਅ-291) ਅੰਧਾ-ਭਾਈ ਜਾਗਦਾ :

ਧਨ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਇਕ ਅੰਧਾ-ਭਾਈ ਹੈ। ਅੰਧੇ ਭਾਈ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਸੋਟੀ ਨਾਲ

ਝੜਿਆ ਅੱਧਾ ਅੰਬ ਖਾਧਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਇਕ ਅੱਖ, ਇਕ ਕੰਨ, ਇਕ ਬਾਂਹ ਅਤੇ ਇਕ ਟੰਗ ਭਾਵ ਅੱਧੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਬਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਅੱਧਾ ਭਾਈ ਆਪਣੇ ਛੇ ਮਤ੍ਰੇਏ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਦੇਸ ਗਿਆ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਜਗ ਤੇ ਚਾਤਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਹਰ ਭੀੜਾ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੱਤੇ ਭਰਾ ਆਦਮ-ਖਾਣੀ ਡੈਣ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਅੱਧੇ-ਭਾਈ ਨੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਡੈਣ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਜੀਆਂ ਬਦਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਡੈਣ ਨੇ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵੱਢ ਸੁਟਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ, ਅੱਧਾ-ਭਾਈ ਬਾਕੀ ਸਭ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਕਮਾ ਕੇ ਘੱਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਅੱਧਾ-ਭਾਈ ਦੀ ਕਥਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਸ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਬੋਧਿਕ ਹੈ ਜੋ ਅਪੰਗ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉੱਚਾ ਦਾਈਆ ਰਖਦੀ ਤੇ ਸਾਹਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਦੀ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸਦਾ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਕਥਾ 'ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ' (ਪੰਨਾ 225-234) ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਅਮ੍ਰੀਕਨ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਗਰਾਂਡਫ਼ਾਦਰਜ਼ ਟੇਲਜ਼' ਦੀ ਮਟਸ ਮੱਗ ਦੀ ਕਥਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਟਸ ਮੱਗ ਰਾਖਸ਼ਣੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਬਦਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ਣੀ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰ ਸੁਟਦੀ ਹੈ। Francis Hindes Groome ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਜਿਪਸੀ ਫ਼ੋਕ ਟੇਲਜ਼' ਵਿਚ ਇਸੇ ਕਥਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਇਕ. ਕਹਾਣੀ Tropsyn ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਕਥਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਅਧਿਅਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(ਅ-292) ਅਧਿਕ ਅਨੂਪ ਦਈ :

ਰਾਜੇ ਸਿਰਕਪ ਦੀ ਲੜਕੀ; ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ 'ਲਿਜਿੰਡਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ' (1,225-242) ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਅਨੂਪ ਦਈ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਕਥਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਕ ਭੱਟ ਤੋਂ ਸੁਣੀ। ਇਸ ਮਾਹਲ (ਵੇਖੋ : ਮਾਹਲ) ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਕ ਅਨੂਪ ਦਈ ਕਨੌਜ ਦੇ ਰਾਜੇ, ਸਿਰਕਪ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸੀ। ਅਧਿਕ ਅਨੂਪ ਦਈ ਜਦੋਂ ਹੱਸਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਫੁੱਲ ਕਿਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਰੋਂਦੀ ਤਾਂ ਮੋਤੀ ਝੜਦੇ ਸਨ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਅਧਿਕ ਅਨੂਪ ਦਈ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਅਜਿਹਾ ਮੋਹਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰ ਮਹਿਤੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਕੇ ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਕਨੌਜ ਅਧਿਕ ਅਨੂਪ ਦਈ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ। ਤੋਤੇ ਨੇ ਹੋਰ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਨੂਪ ਦਈ ਦਾ 'ਨੌਲਖਾ ਬਾਗ਼' ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਤੋਤੇ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਅਨੂਪ ਦਈ ਦੇ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਚੁੰਜਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਫੜੇ ਜਾਣ ਉਤੇ ਤੋਤੇ ਨੇ ਅਨੂਪ ਦਈ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਦਾ ਦੂਤ ਹੈ ਜੋ ਬੜਾ ਰੂਪਵਾਨ, ਸੂਰਬੀਰ ਤੇ ਰਸੀਆ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਅਨੂਪ ਦਈ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਉਦੇ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਤੋਤੇ ਦੇ ਹੱਥ ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਠਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਰਸਾਲੂ ਮਿਆਦ ਮਗਰੋਂ ਪੁਜਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਕਨੌਜ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਸੀ। ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੱਤ ਦਰਿਆ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਵਾਟ ਚੌਦਾਂ ਸੌ ਕੋਹਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਬੜਾ ਘਬਰਾਇਆ, ਪਰ ਉਹ 'ਪਵਨ-ਪੰਖੀ ਕਰਹੇ' ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਵਕਤ ਸਿਰ ਕਨੌਜ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਰਸਾਲੂ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਪੁੱਛੀਆਂ :

ਸੁਣ ਰਾਜਾ ਮੇਰੀ ਬਾਤ
ਗੁੜ ਸੇ ਮਿਠੀ ਕਿਆ ਚੀਜ਼ ਹੈ ?
ਔਰ ਫੂਲ ਬਿਨਾ ਕਿਆ ਖੁਸ਼ਬੋ ?
ਆਦਰ ਬਿਨਾ ਜਲ ਜਾਏ ਬੈਠਣਾ
ਮੇਰੀ ਤਿੰਨੋਂ ਬਾਤ ਦੇ ਬਤਾ।

ਇਸ ਬੁਝਾਰਤ ਦਾ ਉੱਤਰ ਰਸਾਲੂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੋਤੇ ਨੇ ਇਉਂ ਦਿਤਾ :—

ਗੁੜ ਤੋਂ ਮਿਠਾ ਤੇਰਾ ਬੋਲਨਾ
ਅਰ ਨੇਕੀ ਕੀ ਖੁਸ਼ਬੋ।
ਮਤਲਬ ਫਸਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕੇ ਬਾਰ ਮੇਂ
ਆਦਰ ਮਿਲੇ ਚਾਹੇ ਨਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਵੀ ਪੁਛੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਤੋਤੇ ਨੇ ਹੀ ਦਿਤਾ। ਜੇ ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਦਾ ਤੋਤਾ ਇਤਨਾ ਬੁਧੀਮਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਕਿਤਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਸੂਝ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੋਚ ਕੇ ਅਧਿਕ ਅਨੂਪ ਦਈ ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਅਨੂਪ ਦਈ ਦੇ ਮਾਪੇ ਵੀ ਵਿਆਹ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਡੋਲਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨਗਰੀ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਮਾਹਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਗੱਲਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਦੀ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਥਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ। ਇਸ ਮਾਹਲ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਸਿਰਕਪ ਨੂੰ ਕਨੌਜ ਦਾ ਰਾਜਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਆਮ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਕਪ ਅਟਕ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਕਲਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਨੇ ਚੌਪੜ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਜਿਤਿਆ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਸਿਰਕਪ)

ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਕ ਅਨੂਪ ਦਈ ਦੀ ਕਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਥੀਅਨ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਆਰਿਆਈ ਚੱਕਰ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਕੜੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਦੁਆਲੇ ਬੁਣ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਰਸਾਲੂ)

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਥਾ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰਾ ਅੰਸ਼ 'ਊਸ਼ਾ' ਦੀ ਕਥਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਊਸ਼ਾ)

(ਅ-293) ਅਧਿਕ (ਜਾਂ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ) ਮਾਹ :

ਇਕ ਵਾਧੂ ਮਹੀਨਾ ਜੋ ਦੇਸੀ ਪੰਚਾਂਗ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਤੀ ਮਹੀਨਿਆਂ, ਸੋਲਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੇ ਚਾਰ ਘੜੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ; ਭਾਵ ਤੀਜੇ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਦੋ ਵਾਰ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਕਈ ਨਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ — ਅਧਿਕ ਮਾਹ, ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਮਾਹ ਤੇ ਮਲ ਮਾਹ ਆਦਿ।

ਅਧਿਕ ਮਾਹ ਨਾਉਂ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਸ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਅਧਿਕ ਮਾਹ ਆਏ ਉਸ ਸਾਲ ਇਕੋ ਮਹੀਨਾ ਦੋ ਵਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਲ ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਲ ਮਾਹ ਨਾਉਂ ਇਸ ਲਈ ਪਿਆ ਕਿ ਹਰੇਕ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਾਧੂ ਮਹੀਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਮਲ ਮਾਹ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਦੁਖੀ ਹੋਕੇ ਇਸ ਵਾਧੂ ਮਹੀਨੇ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਬਣਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਮਾਹ ਰਖ ਦਿਤਾ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਅਧਿਕ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵਧਾਣ ਲਈ, ਇਸ ਵਾਧੂ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਵਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਪੁੰਨ ਬਾਕੀ ਸਭ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਸਮੁਚੇ ਵਰਤਾਂ, ਜਪ ਤਪ ਤੇ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਸਾਰਾ ਇਸੇ ਇਕੋ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਵਰਤ, ਜਪ ਤਪ ਤੇ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਆਦਿ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਛੁਹੇ ਜਾਂਦੇ। ਹਾਂ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਲਾਭ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਹਿੰਦੂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਰਤ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨ ਤਕ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ 'ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਵਰਤ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਵਾਰ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਵਰਤ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : ਜਿਸ ਦਿਨ ਇਹ ਮਹੀਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਪਾਵਨ ਜਲਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗੁਠੇ ਗੋਹੇ ਦਾ ਪੋਚਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਉਪਰ ਅੰਨ ਨਾਲ ਅਸ਼ਟਦਲ ਕੰਵਲ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਕੁੰਭ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਕੁੰਭ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਭਰ ਕੇ ਉਪਰ ਇਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਧਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਕੁੰਭ ਨੂੰ ਉਪਰੋਂ ਪੀਲੇ ਕਪੜੇ ਨਾਲ ਢੱਕ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ ਰਾਮ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੀ ਕਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਸੰਧਿਆ ਨੂੰ ਦੀਪ-ਦਾਨ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹੋ ਧਰਮ-ਕਿਰਿਆ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨੇਮ ਨਾਲ ਦੋਹਰਾਈ ਜਾਵੇ। ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਿਰਿਆ ਦੋਹਰਾ ਕੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ 30 ਮਠਿਆਈ ਦੇ ਡੂਣੇ ਰਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿਤੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਰਖੇ ਵਰਤ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਨਿਰੰਤਰ ਵਰਤ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦੇ ਉਹ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਅੰਤਮ ਦਿਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਤਿਥਾਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਇਕਾਦਸ਼ੀ, ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤੇ ਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ।

(ਅ-294) ਅਧਿਰਥ :

ਰਾਜੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸਾਰਥੀ ਜੋ ਅੰਗ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਤਕਰਮਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਧਾ ਸੀ। ਅਧਿਰਥ ਕਰਣ ਦਾ ਲੇਪਾਲਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਰਣ ਜੰਮਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਕੁੰਤੀ ਨੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ, ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਿਤਾ। ਅਧਿਰਥ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਟੋਕਰੀ ਮਿਲੀ। ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਣ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਵਾਂਗ ਪਾਲਿਆ।

(ਅ-295) ਅੰਧੇਰ ਨਗਰੀ :

ਉਹ ਨਗਰੀ ਜਿਥੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ, ਮੂਰਖ ਬੁਧੀਵਾਨ ਅਤੇ ਚੋਰ ਸਾਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਖੇੜ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਅਵਿਵੇਕ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਧੇਰ ਨਗਰੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ — ਇਕ ਸੰਤ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨਗਰ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ। ਚੇਲਾ ਨਗਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਸੰਤ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਟਕੇ ਸੇਰ ਵਿਕਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਧੇਰ ਨਗਰੀ ਤੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਚੌਪਟ ਹੈ। ਸੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਸੰਤ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਅੱਗੇ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਚੇਲਾ ਲੋਭ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਠਹਿਰ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਰਾਜੇ ਦਾ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰਥ ਹੇਠ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬਕਰੀ ਆ ਕੇ ਮਰ ਗਈ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਰਥਵਾਨ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਦੰਡ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਰਥਵਾਨ ਦੀ ਸੁੱਕੀ ਹੋਈ ਗਰਦਨ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਫੰਧੇ ਵਿਚ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਆਈ। ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਫੰਧਾ ਠੀਕ ਬੈਠੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਫਾਹੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ। ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਫੰਧਾ ਚੇਲੇ ਦੀ ਗਰਦਨ ਵਿਚ ਠੀਕ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਤਰਕੀਬ ਕੱਢੀ। ਸੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਸਾਇਤ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਰੇਗਾ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਚੇਲੇ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਫਾਹੇ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਤਵਾਲ ਤੇ ਫਿਰ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਘੜੀ ਖ਼ੁਦ ਫਾਹੇ ਲੱਗਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਸਾਇਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਚੇਲੇ ਦੀ ਥਾਂ ਖ਼ੁਦ ਫਾਹੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਖਾਣ ਵੀ ਹੈ :—

ਅੰਧੇਰ ਨਗਰੀ ਚੌਪਟ ਰਾਜਾ
ਟਕੇ ਸੇਰ ਭਾਜੀ ਟਕੇ ਸੇਰ ਖਾਜਾ।

(ਅ-296) ਅੰਨ :

ਅੰਨ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ, ਮਨੌਤਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਮੁਢੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਅੰਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਇਕ ਬੂੰਦ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਡਿਗੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਸੇਂਵਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਸਿੰਚਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਕਣਕ ਦੀ ਬਲੀ ਝੂੰਮਣ ਲੱਗੀ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਨ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯਜੁਰ ਵੇਦ (17,33) ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਕਈ ਰਿਚਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੱਚੇ ਅੰਨ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਅੰਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਅੰਨ ਦੇ ਦਾਣੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਗਰਭ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਣ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਛਿਲੇ ਵਿਚ ਕੱਚੇ ਅੰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਕੰਨਿਆਂ 'ਰੀਤਾਂ' ਉਤੇ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਅੰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਰਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਕ ਰੀਤ 'ਲਾਜ਼ਹੋਮਾ' ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁਲ੍ਹਨ ਅੰਨ ਦੇ ਦਾਣੇ ਬਿਖੇਰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅੰਨ ਟਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਨ ਪ੍ਰਾਸ਼ਨ) ਅੰਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਉਤਸ਼ਵ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਦੀਵਾਲੀ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅੰਨ ਕੂਟ ਦਾ ਉਤਸ਼ਵ ਮਨਾਂਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਨ ਕੂਟ) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਅੰਨ ਨਵਾਂ ਕਰਨ' ਦਾ ਉਤਸ਼ਵ ਵੀ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਫ਼ਸਲ ਦੇ ਅੰਨ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਨ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਵਿਚ ਬੜਾ ਗੁਣਕਾਰੀ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਟੂਣਾ ਟੱਪਾ ਕਰਨੇ ਵੇਲੇ ਅੰਨ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਅੰਨ ਜਾਂ ਸੱਤ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅੰਨ (ਸਤਨਾਜਾ) ਰਾਹੀਂ

ਕੀਤਾ ਟੂਣਾ ਛੇਤੀ ਫਲਦਾ ਹੈ।

ਅੰਨ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਗੁਣਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਹੇਠਾਂ ਅੰਨ ਜਾਂ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਬਦ-ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰਖਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਧਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਦੁਖ ਨਾ ਦੇਣ। ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਪਿਛੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਸੀ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਹ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਪੰਛੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਮੌਤ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਪੰਛੀ-ਰੂਪ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਭਰਮਾਣ ਲਈ ਰੋਗੀ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਹੇਠ ਦਾਣੇ ਚੁਗਣ ਲਈ ਰਖ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਅੰਨ ਜਾਂ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਦਾਣੇ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਵੀ ਬੋਧਿਕ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੰਨਿਆਂ ਕੋਲ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ ਅੰਨ/ਚਾਵਲ ਦੇ ਦਾਣੇ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅੰਨ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਰੋਲਣਾ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਅਨਾਦਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਅੰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਟੁਕੜਾ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਡਿਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੋਕ ਝਟ ਚੁਕ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਮੱਥੇ ਨਾਲ ਲਗਾ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਖ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਨ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਬੜੀ ਡਾਢੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਝਟ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅੰਨ ਦੇ ਦਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਅੰਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੂਹੇ ਆਏ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅੰਨ ਦੇ ਆਟੇ ਦੀ ਭਿਛਿਆ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਗਰਭਵਤੀ ਤੀਵੀਂ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਆਟੇ ਦਾ ਪੇੜਾ ਗਊ ਨੂੰ ਖਵਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਬੜੀ ਨੇਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਨ ਦੇਵਤਾ)

ਕੱਚਾ ਅੰਨ ਅਭਿਟ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜ਼ਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕੱਚਾ ਅੰਨ ਤਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਕਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਪਕਾ ਅੰਨ ਭਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-297) ਅੰਨ ਆਹਾਰ :

ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਰ ਜੀਵ ਆਪਣਾ ਦਾਣਾ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮੁਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਮੇਂ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਅੰਨ ਖਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣਾ ਮਿਥਿਆ ਅੰਨ ਮੁਕਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

'ਦਾਣੇ ਦਾਣੇ ਉਤੇ ਮੁਹਰ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਹਰ ਦਾਣੇ ਉਤੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਧੁਰੋਂ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਅੰਨ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦਾ। ਮਹਿਮਾਨ ਜਾਂ ਮੰਗਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਖਾਣ ਲਈ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਧੁਰੋਂ ਹੀ ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਖਾਣ ਹੈ : "ਕੌਣ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਵੇ ਜਾਵੇ, ਦਾਣਾ ਪਾਣੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆਵੇ।" ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮਨੌਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ।

ਕਣਕ, ਮਕਈ, ਬਾਜਰਾ ਤੇ ਚਾਵਲ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਖਾਣ ਦੇ ਅੰਨ ਹਨ। ਧਨੀ ਵਰਗ ਕਣਕ ਤੇ ਚਾਵਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਵਾਦ ਬਦਲਣ ਲਈ ਮਕਈ ਤੇ ਬਾਜਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵੀ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਮਕਈ, ਬਾਜਰਾ ਤੇ ਛੋਲੇ ਆਦਿ ਅੰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖ਼ਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਜਾਤੀਆਂ — ਡੂੰਮ, ਬਾਜ਼ੀਗਰ, ਨਟ, ਪਖੀਵਾਲ ਆਦਿ ਘਟੀਆ ਤੇ ਸਸਤੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅੰਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਕਈ ਦੀਆਂ ਛਲੀਆਂ ਭੁੰਨ ਕੇ ਅਤੇ ਬਾਜਰੇ ਦੇ ਪਕੇ ਸਿੱਟੇ ਤਲੀ ਉਤੇ ਭੋਰ ਕੇ ਵੀ ਖਾਧੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਛੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗ ਵਿਚ ਭੁਜੀਆਂ ਹੋਲਾਂ ਖਾਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕੇਵਲ ਸਵਾਦ ਵਜੋਂ ਹੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਖਾਧੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਜਦੋਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਟੇ ਪੈਂਦੇ ਜਾਂ ਛੋਲੇ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਰੋਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾਲਾਂ ਜਾਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੰਗ, ਮੋਠ, ਮਾਂਹ, ਮਸਰ ਤੇ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀ ਦਾਲ, ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਰੁੱਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪਕਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੰਨ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨਾ ਇਕ ਸੰਸਕਾਰ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਰਸੋਈ ਹੀ ਘਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪਵਿਤ੍ਰ ਥਾਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜੁੱਤੀਆਂ ਜਾਂ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਂਦਾ। ਰਸੋਈ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੋਜਨ ਛਕਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਚਲਾਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਭੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਖਾਣ ਬਹਿਣ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀਆਂ ਮੇਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਖਾਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਤੇ ਚੌਂਕੀ ਉਤੇ ਰੋਟੀ ਰਖ ਕੇ ਖਾਧੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਵੀਆਂ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਦੇ ਮਰਦ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਤੀਵੀਆਂ। ਵਿਲੀਅਮ ਕਰੁਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ "ਆਰੀਆ ਜ਼ਾਤੀ ਵਿਚ ਆਦਿਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ ਕਿ ਮਰਦ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।" (Things Indian, 229) ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਭੋਜਨ ਵੀ ਤੀਵੀਆਂ ਹੀ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਤਾਂ ਪਤੀ ਦੀ ਜੂਠ ਨੂੰ ਸੀਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਸਮਝ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਛਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵੈਸੇ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਜੂਠ ਛੱਡਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅੰਨ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਨ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਰੱਬ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜੂਠੇ ਅੰਨ ਉਤੇ ਲਾਗਵਾਂ ਟੂਣਾ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਜੂਠ ਛੱਡਣਾ ਅਯੋਗ ਹੋਵੇ। (ਵੇਖੋ : ਜੂਠ)

ਇਕੋ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਦੋ ਸਕੇ ਸਬੰਧੀ ਅਥਵਾ ਗੂੜ੍ਹੇ ਮਿੱਤਰ ਜਾਂ ਸਖੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਹੀ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕੋ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਈਏ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਲਾਗਵਾਂ ਟੂਣਾ ਹੈ। ਸਾਧੂਆਂ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦੀ ਜੂਠ ਨੂੰ ਵਡਮੁੱਲਾ ਸਮਝ ਕੇ ਸੀਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਵਜੋਂ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਰਮ-ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮੌਲਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਦੋ ਸ਼ਖ਼ਸ ਪਗ-ਵਟ ਭਰਾ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਪੱਗਾਂ ਵਟਾਣ ਮਗਰੋਂ, ਉਹ ਇਕੋ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਦੁਲ੍ਹਨ ਜਦੋਂ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ 'ਗੋਤ ਕੁਨਾਲਾ' ਦੀ ਰੀਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤੀਵੀਆਂ ਨਵੀਂ ਬਹੂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਭੋਜਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭੋਜਨ ਕਿਸੇ ਓਪਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਾਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਹਾਵਤ ਹੈ 'ਖਾਣਾ ਉਹਲੇ ਦਾ, ਪਹਿਨਣਾ ਗੋਹਲੇ ਦਾ' ਭਾਵ ਖਾਈਏ ਛੁਪ ਕੇ ਤੇ ਪਹਿਨੀਏ ਲੋਕ-ਪਸੰਦ। ਸਾਹਮਣੇ

ਖਾਣ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਚੰਦਰੀ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗਣ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅੰਨ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਦਾ ਫਲ; ਪਾਪ ਦਾ ਅੰਨ ਮਨ ਤੇ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਖਾਣ ਹੈ — 'ਜਿਹਾ ਅੰਨ ਤੇਹਾ ਮਨ।' ਹਿੰਦੂ ਖਾਣੇ ਨੂੰ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਸੋਈ ਨੂੰ ਕਦੇ ਅਪਵਿੱਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਂਦੇ। ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਚੌਕੇ ਦੁਆਲੇ ਕਾਰ ਵਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੁੱਤੀ ਅਥਵਾ ਕੋਈ ਅਪਵਿੱਤ੍ਰ ਚੀਜ਼ ਲਿਜਾਣੀ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। ਸੂਤਕ ਪਾਤਕ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਖਾਣਾ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਮਾਹਵਾਰੀ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਤੋਂ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ; ਅੰਨ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਆਹਾਰ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਗਊ ਦਾ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਰ ਦਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਝਟਕਾ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਲਈ ਹਲਾਲ (ਕੁਠਾ) ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਮਨੂ ਨੇ ਦੁਜਨਮੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਪਿਆਜ਼, ਥੋਮ ਆਦਿ ਨਿਸ਼ੇਧ ਦਸੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਸ ਵਰਗੀ ਮਹਿਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਤਨਾਮੀ ਸਾਧੂ ਮਿਰਚਾਂ, ਟਮਾਟਰ ਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਲਹੂ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬਕਰੀਯਾ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਪਿਆਜ਼ ਅਤੇ ਥੋਮ ਖਾਣਾ ਹਰਾਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਕੱਚਾ ਅੰਨ ਕਿਸੇ ਅਛੂਤ ਦੇ ਛੂਹਣ ਨਾਲ ਭਿੱਟਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪਕਿਆ ਹੋਇਆ ਅੰਨ ਭਿੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕੱਚਾ ਅੰਨ ਤਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ। ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਭੁੱਜੇ ਛੋਲੇ ਨਹੀਂ ਭਿਟਦੇ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੀ ਕੋਈ ਭਠਿਆਰਨ ਹੀ ਭੁੰਨੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਪਾਵਨ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਘਿਓ ਵਿਚ ਤਲੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਵੀ ਭਿੱਟ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।

ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਤੀਰਥ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਥੇ ਖਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਤਿਆਗ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪਿਆਜ਼ ਤਿਆਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੇਂਗਣ, ਕਰੇਲਾ, ਕੇਲਾ ਜਾਂ ਜਵਾਰ ਆਦਿ। ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਵਿੰਦਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਵਿੰਦਣਾ)

ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਸਤੂਆਂ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਸਹਿਗਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵੇਂਗਣ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਇਸ ਪਿਛੇ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਹਿਗਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਦੁਲ੍ਹਨ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਵੇਂਗਣਾਂ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ 'ਬਾਹਰਾ ਬੈਠਣ' ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਸੱਪ ਡੰਗ ਗਿਆ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸਹਿਗਲਾਂ ਨੇ ਵੇਂਗਣ ਖਾਣੇ ਵਿੰਦ ਦਿਤੇ।

ਖਾਣਾ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਜਾਗ ਕੇ ਨਿਹਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੱਸੀ ਜਾਂ ਚਾਹ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦੀ ਬੇਹੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਵੀ ਪਕਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਰਜਵਾਂ ਭੋਜਨ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਨ ਲੰਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ ਭੁੱਖ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਆਹਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਖ਼ੀਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਭੋਜਨ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੁਪਹਿਰੀਂ ਭੱਤਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਭੱਤਾ)

(ਅ-298) ਅੰਨ-ਕੂਟ :

ਨਵੀਂ ਫ਼ਸਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਉਤਸ਼ਵ ਜੋ ਦੀਵਾਲੀ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਇਸ ਉਤਸ਼ਵ ਲਈ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਤਿੱਥ ਨਿਸਚਤ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਏਕਮ ਤੋਂ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਅੰਨ-ਕੂਟ ਦਾ ਪੁਰਬ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਇਹ ਪੁਰਬ ਏਕਮ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅੰਨ-ਦਾਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਠਾਕਰਾਂ ਅਗੇ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅੰਨਾਂ ਦਾ ਮਿੱਸਾ ਢੇਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਨ-ਕੂਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਲਗਾ ਕੇ ਭੋਗ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਖਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਦਿਨ ਗੋਵਰਧਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮਗਰੋਂ ਮਿੱਸੇ ਅੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੰਡਦੇ ਹਨ।

ਅੰਨ-ਕੂਟ ਕਿਰਸਾਨੀ ਪੁਰਬ ਹੈ ਅਤੇ ਠਾਕਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ ਕੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਲਈ ਭਰਵੀਂ ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ ਦਿਨ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬਧਤ ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

(ਅ-299) ਅੰਨ ਚਟਾਣਾ :

(ਵੇਖੋ : ਅੰਨ ਪ੍ਰਾਸ਼ਨ)।

(ਅ-300) ਅੰਨ ਦੇਵਤਾ :

ਅੰਨ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਹੀ ਅੰਸ਼-ਅਵਤਾਰ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਭੁਖ ਤੋਂ ਆਤੁਰ ਹੋ ਕੇ ਮਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਕ ਮੁਢੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਅੰਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਇਕ ਬੂੰਦ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਡਿੱਗੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਸੇਂਵਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਭਰ ਦਿਤਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਨ ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਹੱਥੋਂ ਆਤੁਰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਖਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੰਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ।

ਕੱਚੇ ਅੰਨ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਅੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੱਚੇ ਅੰਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਦੇਵਤੇ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੇਤ-ਰੂਹਾਂ ਸੰਸਕਾਰ ਨੂੰ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਕੱਚੇ ਅੰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਵਤਾ ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਗਰਭ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਕੱਚਾ ਅੰਨ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਨ ਦੀ ਅਨਾਦਰੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਵੇਲੇ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਚੌਂਕੀ ਉਤੇ ਰਖ ਕੇ ਖਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪ ਕਪੜਾ ਵਿਛਾ ਕੇ ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਚੌਂਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ।

(ਅ-301) ਅੰਨ ਪ੍ਰਾਸ਼ਨ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਸਕਾਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੋਈ ਠੋਸ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਅੰਨ ਖਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਨ ਪ੍ਰਾਸ਼ਨ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ — ਅੰਨ ਚਟਾਉਣਾ। ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਮਗਰੋਂ ਛੇਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਅੰਨ-ਪ੍ਰਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਸਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਸਨ ਦਾ ਭਾਵ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰੋਸ ਕੇ ਅਗੇ ਰਖਣ ਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਅੰਨ ਚਟਾਣਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੁਜਰ ਵੇਦ (17,33) ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਿਚ ਕਈ ਰਿਚਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਕਠਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਿਚਾਂ ਅੰਨ ਪ੍ਰਾਸ਼ਨ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੈਸੇ ਹੀ ਅੰਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਠੀਕ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਅੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਤਕ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਹੈ। ਗ੍ਰਿਹਿ ਸੂਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਨ ਪ੍ਰਾਸ਼ਨ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨੂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਅੰਨ ਲਗਾਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਸੀ ਜੇ ਬੱਚਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੰਨ ਪ੍ਰਾਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਅਠਵੇਂ ਜਾਂ ਨਾਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਜੇ ਲੜਕਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਨਮ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਜਿਸਤ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤਾਕ ਮਹੀਨੇ ਵਧੇਰੇ ਗੁਣਕਾਰੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅੰਨ ਪ੍ਰਾਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਅੰਨ, ਖਿਚੜੀ, ਦਹੀਂ, ਸ਼ਹਿਦ ਆਦਿ ਕੁਝ ਵੀ ਚਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਚਾਵਲ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਦ ਵਿਚ ਰਲਾ ਕੇ ਦਿਓ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਦਹੀਂ ਚਾਵਲ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇੰਦਰੇ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ, ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦਿਆਂ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਅੰਨ ਲਗਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਨੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਦਾ ਵਡਿੱਕਾ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਕਟੋਰੀ ਵਿਚੋਂ ਰੁਪਏ ਨਾਲ ਖੀਰ ਭਰ ਕੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਲਗਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਅੰਨ ਪ੍ਰਾਸ਼ਨ ਦੀ ਰੀਤ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸੇ ਰੀਤ ਮਗਰੋਂ ਬੱਚਾ ਠੋਸ ਖ਼ੁਰਾਕ ਖਾਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਹਨ, ਅਖਾਣ ਹੈ:

ਅੰਨ ਮੂਲ ਪ੍ਰਾਣ, ਪ੍ਰਾਣ ਮੂਲ ਪੁਰਸ਼।

(ਅ-302) ਅੰਨਪੂਰਣਾ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਦਾਨਸ਼ੀਲ ਦੇਵੀ, ਜੋ ਦੁਰਗਾ/ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਅੰਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਸਦਕਾ ਕਦੇ ਅੰਨ ਦੀ ਥੁੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਅੰਨਪੂਰਣਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਦਰ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੈ।

ਅੰਨਪੂਰਣਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :— ਸ਼ਿਵ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦਾਨ ਮੰਗ ਕੇ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਸ਼ਿਵਜੀ ਗਦਾ ਮੰਗਣ ਨਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਬਚੀ ਹੋਈ ਭਿੱਛਿਆ ਨਾਲ ਮਸਾਂ ਗਣੇਸ਼, ਉਸ ਦੇ ਵਾਹਣ ਅਤੇ ਘਰ ਦੇ ਹੋਰ ਜੀਆਂ ਦਾ ਪੇਟ ਭਰਿਆ, ਪਰ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖਿਆਂ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ।

ਸ਼ਿਵ ਭੁੱਖਾ ਬੈਠਾ ਝੂਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਉਧਰੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ। ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਉਤੇ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇਵਤੇ ਤਾਂ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਨੇ ਦੁਖ ਕਿਉਂ ਝਾਗਣੇ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ, ਨਾਰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਪਤਨੀ ਭਾਗਵਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਤੀ ਸੁਖ ਮਾਣਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਪਿਛਲ ਪੈਰੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਤੀ ਦੁਖ ਦਲਿਦ੍ਰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਨਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਲਛਮੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਕਿਤਨੇ ਸੁਖੀ ਹਨ।"

ਫਿਰ ਨਾਰਦ ਪਾਰਬਤੀ ਕੋਲ ਗਿਆ, ਉਹ ਵੀ ਭੁੱਖ ਕਾਰਨ ਆਤੁਰ ਸੀ। ਪਾਰਬਤੀ ਨੇ ਨਾਰਦ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦੁਖ-ਕਲੇਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਨਾਰਦ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ, "ਦੇਵੀ ਜੀ, ਜੇ ਪਤੀ ਭਾਗਵਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਸਦਕੇ ਘਰ ਅੰਨ ਨਾਲ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੇਖੋ ਨਾ ਲਛਮੀ ਦਾ ਪਤੀ ਕਿਤਨੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਤੋਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।" ਨਾਰਦ ਨੇ ਪਾਰਬਤੀ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਭੜਕਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧ ਤੋੜਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵ ਘਰੋਂ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਲਈ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਪਿਛੋਂ ਪਾਰਬਤੀ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਤੁਰ ਪਈ। ਦੇਵਨੇਤ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਨਾਰਦ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਨਾਰਦ ਨੇ ਪਾਰਬਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਦੇਵੀ ਜੀ, ਪੇਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੀ ਫ਼ਾਇਦਾ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਹੇਠੀ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਅਗਲਵਾਂਢੀ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗ ਲਿਆਵੋ ਜਿਥੋਂ ਸ਼ਿਵ ਭਿਛਿਆ ਮੰਗਦਾ ਹੈ।" ਪਾਰਬਤੀ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਚੋਖੀ ਸਾਰੀ ਭਿਛਿਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਘਰ ਪਰਤ ਆਈ। ਫਲਸਰੂਪ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਭਿਛਿਆ ਦੀ ਇਕ ਚੁਟਕੀ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਉਹ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।

ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਆਤੁਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਪਾਰਬਤੀ ਤੋਂ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਮੰਗਿਆ। ਪਾਰਬਤੀ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਅਗੇ ਖਾਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਰਖੇ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਸੱਚੀਂ ਤੂੰ ਤਾਂ ਅੰਨਪੂਰਣਾ ਏਂ।" ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਅੰਨਪੂਰਣਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਉਨਮਾਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਰਬਤੀ ਨੂੰ ਘੁਟ ਕੇ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਗਾ ਲਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਪਾਰਬਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ। ਪਾਰਬਤੀ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ 'ਅਰਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ' ਅਖਵਾਇਆ। (ਵੇਖੋ : ਅਰਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ)

(ਅ-303) ਅੰਨ ਬੰਨ੍ਹਣਾ :

(ੳ) ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਬਰਾਤੀ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ/ਕੰਨਿਆਂ/ਕਵੀਸ਼ਰ ਕੁਝ ਮੰਤਰ ਤੇ ਟੱਪੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅੰਨ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਵਰ ਪੱਖ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ/ਕੰਨਿਆਂ/ਕਵੀਸ਼ਰ ਇਸ ਅੰਨ ਨੂੰ ਮੰਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਨਾ ਲਏ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਜੰਵ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ। ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਮੰਦਾਵਣੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਮੰਦਾਵਣੀ) ਮਾਝੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਜੰਵ ਬੰਨ੍ਹਣੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਜੰਵ ਬੰਨ੍ਹਣੀ) ਇਹ ਰੀਤ ਕਿਸੇ ਆਦਿਮ ਰੀਤ ਦੀ ਰਹਿੰਦ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਕਬੀਲੇ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਅੰਨ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦੇ ਜਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਅੰਨ ਨੂੰ ਜਾਦੂ ਮੰਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੋਲ੍ਹੇ ਬਿਨਾਂ ਖਾਣ ਨਾਲ ਅਸਾਧ ਰੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੰਵ ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਸਮੇਂ ਜੋ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਪਤਲ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਪਤਲ)

(ਅ) ਇਕ ਰੀਤ, ਗਰਭਵਤੀ ਨੂੰ ਚੰਦਰੀ ਨਜ਼ਰ ਤੇ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਦੀ ਛਾਇਆ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ, ਉਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਦੇ ਕੋਨੇ ਨਾਲ ਕੱਚਾ ਅੰਨ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਤ-ਰੂਹ ਜਦੋਂ ਗਰਭ ਵਿਚਲੇ ਕੱਚੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੱਚਾ ਅੰਨ ਵੇਖ ਕੇ ਨੱਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੱਚਾ ਅੰਨ ਅੰਨ-ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਦੇਵਤੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਗਰਭਵਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੇ।

(ਅ-304) ਅਨਸਾਰੀ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੰਸ਼; ਅਨਸਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ ਵਸਦੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੱਕਾ ਛੱਡਣ ਵੇਲੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਦੀਨੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਅਨਸਾਰ ਅਖਵਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਅਨਸਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਅਨਸਾਰੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਨਿਸਾਰ' ਦਾ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ — ਸਹਾਇਕ।

ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਅਨਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਅਨਸਾਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਿਦ ਅਨਸਾਰ (ਅਬੂ ਅਯੂਬ) ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਦਸਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਪੀਰ ਰੋਸ਼ਨ ਵੀ ਇਸੇ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸਨ।

(ਅ-305) **ਅਨਸੂਯਾ :**

ਅਤਰੀ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਦੱਖਸ਼ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ; ਕਈ ਥਾਈਂ ਅਨਸੂਯਾ ਨੂੰ ਕਰਦਮ ਦੀ ਲੜਕੀ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨਸੂਯਾ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ, ਸੁਸ਼ੀਲ ਤੇ ਆਚਾਰਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਘੋਰ ਤੱਪ ਕਰ ਕੇ ਕੁਝ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਇਸ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ ਅਤੇ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨਸੂਯਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮੇ ਸਨ। ਅਨਸੂਯਾ ਨੂੰ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਗਿਆ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰਬਤੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ, ਅਨਸੂਯਾ ਵਰਗੀ ਸਤਿ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਹੀਂ। ਪਾਰਬਤੀ ਨੂੰ ਅਨਸੂਯਾ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਹੋ ਗਈ। ਨਾਰਦ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਪਾਰਬਤੀ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨਸੂਯਾ ਦਾ ਆਲਿੰਗਨ ਕਰੇ।

ਉਥੋਂ ਨਾਰਦ ਬ੍ਰਹਮਲੋਕ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਹੋ ਗੱਲ ਆਖ ਕੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨਸੂਯਾ ਲਈ ਕੀਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਸਰਸਵਤੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਅਨਸੂਯਾ ਦਾ ਸਤਿ-ਧਰਮ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਥੋਂ ਨਾਰਦ ਬੈਕੁੰਠ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਲਛਮੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਅਨਸੂਯਾ ਲਈ ਮੰਦ ਭਾਵਨਾ ਭਰ ਦਿਤੀ। ਲਛਮੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਅਨਸੂਯਾ ਨਾਲ ਸਹਿਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ।

ਤਿੰਨੋਂ ਦੇਵਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਦੇਵ ਨਗਰੀ ਤੋਂ ਮੰਦ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਅਤਰੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਦੱਸਿਆ। ਇਕੋ ਮਨੋਰਥ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਅਨਸੂਯਾ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਵੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਅਤਰੀ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਉਤੇ ਜਾ ਭਿੱਛਿਆ ਮੰਗੀ। ਅਨਸੂਯਾ ਜਦੋਂ ਖ਼ੈਰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਆਈ ਤਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਆਟੇ ਦੀ ਥਾਂ ਪੱਕਾ ਭੋਜਨ ਮੰਗਿਆ। ਅਨਸੂਯਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਨਦੀ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਆਓ, ਮੈਂ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਹਾਂ।

ਜਦੋਂ ਤਿੰਨੋਂ ਦੇਵਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਆਏ ਤਾਂ ਅਨਸੂਯਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਭੋਜਨ ਪਰੋਸਿਆ, ਪਰ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਅਨਸੂਯਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਸਤ੍ਰਹੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਭੇਂਟ ਨਾ ਕਰੇ। ਅਨਸੂਯਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲਿਆ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਜ਼ਿੱਦ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਅਨਸੂਯਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਅਨਸੂਯਾ ਨੇ ਜਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਚਰਨ ਧੋਤੇ ਤੇ ਫਿਰ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਉਪਰ ਜਲ ਦੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤਿੰਨੋਂ ਦੇਵਤੇ ਬਾਲ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਅਨਸੂਯਾ ਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾ ਕੇ ਪੰਘੂੜੇ ਵਿਚ ਸੰਵਾ ਦਿਤਾ।

ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਸੂਯਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਚਿਤ੍ਰਕੂਟ ਪਹਾੜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਸੀ। ਬਨਵਾਸ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਜਦੋਂ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤਰੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਅਨਸੂਯਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵਟਣਾ, ਇਕ ਮਾਲਾ ਤੇ ਕੁਝ ਗਹਿਣੇ ਭੇਂਟ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਦੈਵੀ ਵਟਣੇ ਨੂੰ ਮਲਣ ਨਾਲ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਤਕ ਸੁੰਦਰ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(ਅ-306) **ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ :**

ਜੋਗ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚੋਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਧੁਨੀ। (ਵੇਖੋ : ਅਨਾਹਤ)

(ਅ-307) **ਅਨੰਗ :**

ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਕਾਮਦੇਵ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ; ਜਦੋਂ ਤਾਰਕਾਸੁਰ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਉਤੇ ਬੜੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੋਲ ਗਏ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤਾਰਕਾਸੁਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਾਰਤਿਕਯ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਤਿਕਯ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ। ਸਤੀ ਦੇ ਯੱਗ ਵਿਚ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ, ਸ਼ਿਵ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਸੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਕਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਕਾਮਦੇਵ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਕਾਮ-ਚੇਸ਼ਟਾ ਜਗਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਛੱਡੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ਿਵ ਉਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਜਾਏ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਸਮਾਧੀ ਭੰਗ ਹੋਣ ਉਤੇ, ਆਪਣਾ ਤੀਜਾ ਨੇਤਰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਾਮਦੇਵ ਵਲ ਵੇਖਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਸੜ ਕੇ ਭਸਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਮਦੇਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਤੀ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਰਤੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਕਾਮ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਨੰਗ (ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ) ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਕਾਮਦੇਵ ਸੰਸਾਰ ਉਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਕਾਮਦੇਵ)

(ਅ-308) **ਅਨੰਗ ਸੈਨਾ :**

ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੀ ਇਕ ਰਾਣੀ; ਅਨੰਗ ਸੈਨਾ ਦੁਰਾਚਾਰਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਗਰ ਦੇ ਕੁਤਵਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਤੇ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਨੰਗ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਏ। ਪਰ ਅਨੰਗ ਸੈਨਾ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਨਗਰ ਦੇ ਕੁਤਵਾਲ ਨਾਲ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਉਹੋ ਫਲ ਕੁਤਵਾਲ ਨੂੰ ਜਾ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਕੁਤਵਾਲ ਅੱਗੋਂ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕੁਤਵਾਲ ਨੇ ਉਹ ਫਲ ਵੇਸਵਾ ਨੂ ਭੇਂਟ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਚਰਣਹੀਨ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਹੋ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸੱਤਵਾਦੀ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਰਾਜੇ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਕੋਲ ਵੇਸਵਾ ਦੁਆਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਦੁਬਾਰਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਚਕ੍ਰਿਤ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ

ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੈੜ ਕੱਢੀ । ਅਨੰਗ ਸੈਨਾ ਦੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦਾ ਦਿਲ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ । (ਵੇਖੋ : ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ)

(ਅ-309) ਅਨੰਗ ਤੇਰਸ :

ਕਾਮਦੇਵ (ਅਨੰਗ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਉਤਸ਼ਵ ਜੋ ਚੇਤਰ ਸੁਦੀ ਤੇਹਰਵੀਂ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਅਨੰਗ) ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਤੇ ਕਾਮਦੇਵ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਪੁਰਬ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪੁਰਬ ਪ੍ਰਮੁਖ ਪੁਰਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ । ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦਿਨ ਵਰਤ ਰਖਦੀਆਂ ਸਨ ।

(ਅ-310) ਅਨੰਤ :

(ੳ) ਅਨੰਤ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ 'ਅੰਤ ਰਹਿਤ, ਬੇਅੰਤ' ਆਦਿ ਹਨ । ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਉਪਾਧੀ ਕਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਉਪਾਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਪਾਤਾਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਸਹੰਸਰ ਫਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਕਸ਼ਯਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਕਦਰੂ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆਂ । ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਅਨੰਤ ਸ਼ੀਰਸ਼ਾ ਸੀ । ਅਨੰਤ ਚੌਦਸ੍ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਅਨੰਤ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਲਛਮਣ ਦਾ ਭਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਨੰਤ ਬੰਧੂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਥਾਈਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਲਈ ਵੀ ਅਨੰਤ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

(ਅ) ਇਕ ਕੰਗਣ ਜਾਂ ਗਾਨਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤ ਅਨੰਤ ਚੌਦਸ ਵਾਲੇ ਦਿਨ (ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ਚੌਦਾਂ) ਨੂੰ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਉਤੇ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ । ਆਮ ਲੋਕੀ ਤਾਂ ਚੌਦਾਂ ਗੰਢਾਂ ਵਾਲਾ ਧਾਗਾ ਹੀ ਬਾਂਹ ਉਤੇ ਗਾਨੇ ਵਾਂਗ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਧਨੀ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸੋਨੇ ਜਾਂ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੂਤਰਾ ਬਣਵਾ ਕੇ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਕੰਗਣ/ਗਾਨੇ/ਸੂਤਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜਾਂ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਲਪ ਕੇ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਅਨੰਤ ਚੌਦਸ)

(ਅ-311) ਅਨੰਤ ਚੌਦਸ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਬ, ਜੋ ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ਚੌਦਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂ ਅਨੰਤ ਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਅਨੰਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦਿਕ ਅਰਥ 'ਅਪਾਰ', 'ਬੇਅੰਤ' ਆਦਿ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਦ ਕਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਹੈ । ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਲਈ ਇਹ ਉਪਾਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਉਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਅਨੰਤ ਚੌਦਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦੀ ਅਨੰਤ ਦੇਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਉਪਾਸ਼ਕ ਪਹਿਲਾਂ ਆਟੇ ਜਾਂ ਖਿਚੜੀ ਨੂੰ ਦੂਬ ਘਾਹ ਵਿਚ ਗੁੰਨ ਕੇ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਸੂਤਰ ਦੇ ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਚੌਦਾਂ ਗੰਢਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਹਲਦੀ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕੇ, ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਵਲ੍ਹੇਟ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਅਨੰਤ' ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਹਵਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਪੂਜਾ ਮਗਰੋਂ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਭੋਗ ਲਗਾ ਕੇ ਚੌਦਾਂ ਗੰਢਾਂ ਵਾਲੇ ਸੂਤਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ/ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਲਪ ਕੇ, ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਸੋਨੇ ਜਾਂ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਸੂਤਰਾ (ਕੰਗਣ) ਪਹਿਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨੰਤ ਦਾ ਧਾਗਾ ਕਲਪ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ।

ਅਨੰਤ ਚੌਦਸ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵਰਤ ਵੀ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਰਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੋਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਵਾਰ ਅਲੂਣਾ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ । ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਖੀਰ ਜਾਂ ਸੇਂਵੀਆਂ ਵੀ ਰਿੰਨ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਮਿੱਠੇ ਪਕਵਾਨ ਖਾਣ ਦੀ ਤਿੱਥ ਹੈ ।

ਅਨੰਤ ਚੌਦਸ ਦੇ ਵਰਤ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :— ਸਤਿਜੁਗ ਵਿਚ, ਸੁਮੰਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਸ਼ੀਲਾ, ਆਪਣੀ ਮਤ੍ਰੇਈ ਮਾਂ ਹੱਥੋਂ ਬੜੀ ਦੁਖੀ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਵਾਨ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪਿਉ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੌਂਡਨੈ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਮਤ੍ਰੇਈ ਮਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਦਾਜ ਦੇਣ ਨਾ ਦਿਤਾ । ਸ਼ੀਲਾ ਦੀ ਡੋਲੀ ਜਦੋਂ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੁਝ ਤੀਵੀਆਂ ਅਨੰਤ ਦਾ ਵਰਤ ਪੂਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਸ਼ੀਲਾ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਧੀ ਪੁੱਛ ਕੇ ਵਰਤ ਰਖ ਲਿਆ । ਫਲਸਰੂਪ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਅਮੀਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਸ਼ੀਲਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅਨੰਤ ਦੇ ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਛੁਪਾ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰਖਦੀ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕੌਂਡਨੈ ਨੇ ਇਹ ਧਾਗਾ ਵੇਖ ਲਿਆ । ਇਤਨੇ ਜ਼ੇਵਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ? ਕੌਂਡਨੈ ਨੇ ਸ਼ੀਲਾ ਦੇ ਵਰਜਦਿਆਂ ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਬਾਂਹ ਵਿਚੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ । ਧਾਗਾ ਸੜਨ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਕੌਂਡਨੈ ਫਿਰ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲੀ ਦਲਿੱਦਰ ਅਵਸਥਾ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ । ਜਦੋਂ ਕੌਂਡਨੈ ਨੂੰ ਧਾਗੇ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅੰਨੰਤ ਦੇਵ ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਢੂੰਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਉਹ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਬੂਟਿਆਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਅਨੰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਪੁੱਛਦਾ । ਇੰਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਟਕਦਿਆਂ ਕੌਂਡਨੈ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਉਤੇ ਪਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਫਲ ਲੱਗੇ ਪਏ ਸਨ, ਪਰ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀੜਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਅੱਗੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੌਂਡਨੈ ਨੇ ਇਕ ਗਊ ਘਾਹ ਦੇ ਲਹਿ ਲਹਿ ਕਰਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਆਤੁਰ ਵੇਖੀ । ਪਰ ਉਹ ਘਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਰ ਸਕਦੀ । ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕੌਂਡਨੈ ਨੇ ਦੋ ਤਲਾਬ ਵੇਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਸਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਲੋਕਾਰ ਝਾਕੀਆਂ ਵੀ ਵੇਖੀਆਂ । ਅਖ਼ੀਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਮੂਲ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਦੇਵ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੌਂਡਨੈ ਨੂੰ ਪਹਾੜ ਦੀ ਇਕ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ । ਉਥੇ ਕੌਂਡਨੈ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ । ਕੌਂਡਨੈ ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜੋ ਅਜੀਬ ਝਾਕੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਿਛ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ । ਗਊ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਬੰਜਰ ਭੂਮੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕੋਈ ਬੀਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਗਿਆ । ਦੋਵੇਂ ਸਰੋਵਰ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੋ ਸਕੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਸਨ, ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ।

ਫਿਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਕੌਂਡਨੈ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਚੌਦਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਲਗਾਤਾਰ ਅਨੰਤ ਚੌਦਸ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਵਰਤ ਰਖੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਮੁੜ ਲਹਿਰ ਬਹਿਰ ਹੋ ਗਈ ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਉਤੇ ਜਦੋਂ ਬਿਪਤਾ ਪਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਦਰੋਪਦੀ ਸਮੇਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ 14 ਵਰ੍ਹੇ ਅਨੰਤ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਦੁਖ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ।

ਅਨੰਤ ਚੌਦਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਛਪਾਰ ਵਿਚ ਗੁਗੇ ਦਾ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਗੁਗੇ ਦੇ ਭਗਤ ਗੁਗੇ ਦੀ ਮਾੜੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਟੀ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗੁਗਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਸੱਪ ਲੜਿਆ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਗੇ ਦੀ ਮਾੜੀ 'ਤੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਚੌਂਕੀ ਭਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਟਾਲੇ ਵਿਚ ਮਾਈ ਕਾਲਕਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇਕ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਦੇ ਹਰ ਸਾਲ ਅਨੰਤ ਚੌਦਸ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

(ਅ-312) **ਅਨੰਤ ਦੇਵ :**

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ; ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਉਪਾਧੀ ਵਰਤ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਅਨੰਤ ਚੌਦਸ ਨੂੰ ਅਨੰਤ ਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-313) **ਅਨੰਤੀ :**

ਕੰਨ ਦਾ ਇਕ ਗਹਿਣਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਤੀਆਂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ — ਇਹ ਲੈ ਨਤੀਆਂ ਘੜਾ ਲੈ ਪਿੱਪਲ ਪੱਤੀਆ, ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਦੂਬ ਘਾਹ ਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਟੁੰਗਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਅਨੰਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਹਿਣੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਅਨੰਤੀ ਬਣੀ। ਅਨੰਤੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਨੰਤ ਦੇਵ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਨਤੀਆ)

(ਅ-314) **ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ :**

ਸਿੱਖੀ ਰੀਤ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਏ ਵਿਆਹ ਨੂੰ 'ਅਨੰਦ ਵਿਆਹ' ਜਾਂ 'ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਨੰਦ ਦੀ ਰੀਤ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਰੂਪ ਅੱਜ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੰਦ ਵਿਆਹ ਦਾ ਮੁੱਢ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਬੱਝਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਤੋਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਸੇ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ 13 ਵਿਸਾਖ ਸੰਮਤ 1610 ਨੂੰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੇ ਫੇਰਿਆਂ ਦੀ ਜੋ ਵੱਖਰੀ ਰੀਤ ਚਲਾਈ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਸਰੂਪ ਸੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਫੇਰਿਆਂ ਵੇਲੇ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਦੁਆਲੇ ਪੰਜ ਫੇਰੇ ਲੈ ਲਏ ਗਏ ਹੋਣ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਕੋਲ ਰੰਧਾਵਾ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਜਾਤੀਆਂ ਇਕੋ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਛਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਉੱਤੇ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਦਿਕਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੋ, ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ (ਗੁਰੂ) ਰਾਮ ਦਾਸ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਆਹ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਕੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਨਵੀਂ ਗੁਰ ਮਰਯਾਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮਠੋ ਮੁਰਾਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਭਾਈ ਕਮਾਲੀਆ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਝਬਾਲ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਨੰਦ ਰੀਤੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਧਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਿਆਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਯਤਨ ਅਨੰਦ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਵਾਲੇ ਫੇਰੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਮੁੜ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਏ। ਮਗਰੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਅਨੰਦ ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਖ਼ੂਬ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਵਨ-ਕੁੰਡ ਵਰਗਾ ਟੋਇਆ ਪੁਟ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਬਾਲਣ ਤੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਜਲਾਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਜਾਗਰਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ ਤਾਂ ਅਨੰਦ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਨਾਭੇ ਦੇ ਟਿਕਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਜੋ ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਨੇ 30 ਅਕਤੂਬਰ 1908 ਨੂੰ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਵਿਆਹ ਦਾ ਬਿਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰ ਕੇ 22 ਅਕਤੂਬਰ 1909 ਈ: ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਵਿਆਹ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਅਨੰਦ ਵਿਆਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਕੀਤਾ ਲੋੜੀਏ ਕੰਮ' ਅਤੇ 'ਪਲੈ ਮੈਂ ਤੈਂਡੇ ਲਾਗੀ' ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਲਾਂਵ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਆਹੰਦੜ ਜੋੜੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਕੀਰਤਨੀਏ ਉਸ ਲਾਂਵ ਨੂੰ ਗਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਆਹੰਦੜ ਜੋੜੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਚਾਰੇ ਲਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਸੂਰਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸੱਜਾ ਪਾਸਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਲ ਰਹੇ। ਮਗਰੋਂ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ-315) **ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ :**

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਗਰ, ਜੋ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ, ਰੋਪੜ ਤੋਂ 22 ਮੀਲ ਉਤਰ ਵਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਗਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਇਸ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਗਰ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਰਮਣੀਕ ਜਗ੍ਹਾ ਸਥਿਤ ਹੈ; ਨੈਨਾਂ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਇਥੋਂ ਅੱਠ ਕੁ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿਥ ਉਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਰੱਖੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤੋਂ

ਮਾਖੋਵਾਲ ਦਾ ਪਿੰਡ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ, 1666 ਈ: ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਨਗਰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ (ਪੰਨਾ 212-213) ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਖੋ ਨਾਉਂ ਦਾ ਦੁਸ਼ਟ ਦੈਂਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਬੜੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੈਂਤ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ ਤਾਂ ਦੈਂਤ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉਤੇ ਛੱਡਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਨਾਲ ਸਦਾ ਜੁੜਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੋਢੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਰਨਗੇ, ਪਰ ਪਹਾੜੀਏ ਮਾਖੋਵਾਲ। ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਮਾਖੋਵਾਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਘੜੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਾੜੀਏ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਤੋਂ ਇਤਨੇ ਉਦਾਸੀਨ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨਾਲ ਮਾਖੇ ਦੈਂਤ ਦੀ ਕਥਾ ਜੋੜ ਦਿਤੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਨਗਰ ਬੜਾ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਮਤ 1756 (1699 ਈ:) ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਭਰੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ, ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਸੋਢੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਗਰ 'ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਵਾਸੀ' ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਵਰਣ ਤੇ ਕੁਲ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਭੇਦ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਨਗਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਵਾਸੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵਧ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਉੱਘਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਲਿਖਾਰੀ ਆ ਇਕੱਤ੍ਰ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਲਥਾਏ।' (ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 48)

ਇਹ ਨਗਰ ਨਿਹੰਗਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਲ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਉਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਪਰੰਪਰਕ ਵਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਸਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤਬ ਵਿਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰੇ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤੇ ਵਰਨਣ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

(1) ਅਕਾਲ ਬੁੰਗਾ :— ਸੀਸ ਗੰਜ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਸਥਾਨ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

(2) ਆਨੰਦਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹਾ :— ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਇਕ ਸਥਾਨ। ਇਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਡੂੰਘਾ ਖੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਕੂਆਂ ਬਾਉਲੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਉਲੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਉਲੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੁਝ ਕੋਠੜੀਆਂ ਹਨ।

(3) ਸੀਸ ਗੰਜ :— ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਾਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸੀਸ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

(4) ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ :— ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਮਤ 1756 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸਾਜਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਕੇਸ ਗੜ੍ਹ ਨਾਂ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਵਿਸਾਖੀ ਤੇ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

(5) ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ :— ਇਹ ਮਹਿਲ ਨਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਿਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖਣ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਅੱਠ ਫੁਟ ਡੂੰਘਾ ਭੋਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਭੋਰਾ ਸਾਹਿਬ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿਮਰਨ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(6) ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ :— ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵਲ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦਿਤਾ ਸੀ।

(7) ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ :— ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਅਸਥਾਨ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਅੱਗੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਸੀ।

(8) ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਕੇਸਗੜ੍ਹ :— ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ; ਇਥੇ ਇਕ ਉੱਚਾ ਥੜਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਬੋਹੜ ਦਾ ਦਰੱਖ਼ਤ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ।

(9) ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹਾ :— ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਮਤ 1746 ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ 4 ਕਿਲ੍ਹੇ — ਅਨੰਦ ਗੜ੍ਹ, ਫ਼ਤਹਿ ਗੜ੍ਹ, ਕੇਸ ਗੜ੍ਹ, ਹੋਲ ਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਲੋਹ ਗੜ੍ਹ ਬਣਵਾਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ। ਹੋਲ ਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹੋਲਾ ਮਹੱਲਾ ਮਨਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(10) ਸਮਾਧ ਮਾਤਾ ਜੀਤੋ ਜੀ :–ਅਗੰਮਪੁਰ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਮਾਤਾ ਜੀਤੋ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧ ਹੈ।

(ਅ-316) ਅਨੰਦੀ ਮਾਈ :

ਇਕ ਦੇਵੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਹਿੱਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਤ-ਰੂਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦ-ਨਜ਼ਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਮਾਵਾਂ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਨੰਦੀ ਮਾਈ ਦਾ ਦੀਵਾ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਵਾਰ ਕੇ, ਘਰ ਦੇ ਮੁਖ ਦਵਾਰ ਅੱਗੇ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ-317) ਅਨਧਯਾ :

ਉਹ ਦਿਨ ਤੇ ਤਿਥਾਂ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਏਕਮ, ਅਸ਼ਟਮੀ, ਚੌਦਸ, ਅਮਾਵਸ, ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਤਿਥਾਂ ਅਨਧਯਾ ਹਨ। ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ (ਅਧਿਆਇ 4) ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਅਨਧਯਾ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਅਨਧਯਾ ਤਿਥਾ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਵਾਦੀ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ — 'ਅਨਧਯਾ ਜੋ ਵਿਦਯਾ ਪੜ੍ਹੈ ਸੋ ਵਾਦੀ ਜਗ ਮਾਹਿ।' (ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ)

(ਅ-318) ਅਨਰਣਯ :

ਅਜੁੱਧਿਆ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜਾ ਜੋ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਰਣਯ ਨੇ ਰਾਵਣ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਹ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਜਿਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਰਾਵਣ ਨੇ ਅਨਰਣਯ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਤ ਕਰ ਕੇ ਰਥ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ। ਰਾਵਣ ਨੇ ਜਦੋਂ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਨਰਣਯ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪਾ ਲਈ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨਰਣਯ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਰਾਵਣ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਣੀ ਦੀ ਹਾਰ ਮੰਨਿਆ। ਅਨਰਣਯ ਨੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਵਣ ਉਸੇ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਰਾਮ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਾਮ ਅਨਰਣਯ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸੀ।

(ਅ-319) ਅਨਮਿਖ :

ਜੋ ਅੱਖ ਨਾ ਝਮਕੇ; ਭਾਗਵਤ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਤੇ ਕਦੇ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਝਮਕਾਂਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-320) ਅਨਮਿਤ੍ਰ :

ਉਨਿੰਜਾ ਮਾਰੁਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ। (ਵੇਖੋ : ਮਾਰੁਤ)

(ਅ-321) ਅਨਲ :

(1) ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪੰਛੀ ਜੋ ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਹੀ ਉਡਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ। ਮਾਦਾ ਉਡਦਿਆਂ ਉਡਦਿਆਂ ਹੀ ਆਂਡੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੱਚੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਸੇ ਛਿਣ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡਾਰੀ ਭਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ — 'ਅਨਲ ਪੰਖਿ ਬਚਾ ਮਿਲੈ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੋਇ ਸਮਾਇ ਆਪਿ' — ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਛੀ ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਜਾਵੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਗ ਜਾਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਪੰਛੀ ਹੁਮਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਹੁਮਾ)

(2) ਰਾਵਣ ਦਾ ਭਰਾ।

(ਅ-322) ਅਨਲ ਹੱਕ :

ਅਰਬੀ ਦਾ ਇਕ ਵਾਕੰਸ਼, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹੈ — ਮੈਂ (ਅਨਾ) ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ (ਅਲਹੱਕ) ਹਾਂ। ਅਨਲ ਹੱਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਾਕੰਸ਼ 'ਅਹੰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸਮੀ' ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ : "ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ।" ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਇਸ ਉਚੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਵੇਦਾਂਤੀ ਵਿਚਾਰ ਸੂਫ਼ੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀ, ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਉਸ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ, ਜਿਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਦ੍ਵੈਤ ਦਾ ਭਾਵ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਮੈਂ' 'ਤੂੰ' ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਅਨਲ ਹੱਕ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਹਿਣਾ ਕੁਫ਼ਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਅਨਲ ਹੱਕ ਦੀ ਰਟ ਲਗਾਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਈਰਾਨੀ ਸੂਫ਼ੀ ਮਨਸੂਰ ਪਹਿਲਾ ਸੂਫ਼ੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਅਨਲ ਹੱਕ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਗਾਇਆ ਤੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਮੁਕਤਦਿਰ ਨੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਉਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਤੇ ਕਾਫ਼ਰ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ, 26 ਮਾਰਚ 922 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਸੂਲੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿਤਾ (ਵੇਖੋ : ਮਨਸੂਰ) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼, ਜੋ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦਾ ਜਦੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਅਨਲ ਹੱਕ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖਲੜੀ ਉਤਰਵਾ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ। "ਅਨਲ-ਹੱਕ ਕਹਾਵਣ ਕਿਬਰ ਕਰ ਕੇ, ਓੜਕ ਮਰੇਂਗਾ ਵਾਂਗ ਮਨਸੂਰ ਦੇ ਉਇ।" — ਵਾਰਿਸ।

(ਅ-323) ਅਨਵਾਰ ਸਹੇਲੀ :

ਪੰਜ ਤੰਤ੍ਰ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਨੁਵਾਦ ਜੋ ਮੁੱਲਾ ਕਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹਸਨ ਵਾਇਜ਼ ਕਾਸ਼ਫ਼ੀ ਨੇ ਨਾਵੀਂ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਰਹੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਪੰਚ ਤੰਤਰ)

(ਅ-324) ਅਨਾਇਤ ਵਲਾਇਤ :

ਖ਼ੁਸ਼ਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਫ਼ਕੀਰ ਜਿਸ ਦਾ ਤਕੀਆ ਖ਼ੁਸ਼ਾਬ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਇਕ ਕੋਹ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਉਤੇ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੁਹੱਰਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-325) ਅੰਨ੍ਹਾ :

ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਆਦਰ ਨਾਲ ਸੂਰਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੂਰਮਾ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਉਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਬੜੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੁਣਿਆ ਭੁਲਦਾ ਨਹੀਂ; ਦੂਜਾ, ਉਸ ਦੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀ ਮਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੂਤਰਾਂ (ਕਾਂਡ 14) ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਜੋਤ ਦੀ ਚੋਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਬਾਰੇ ਕਈ ਅਖਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ — 'ਅੰਨ੍ਹਾ ਕੀ ਲੋੜੇ ਦੋ ਅੱਖੀਆਂ'; 'ਅੰਨ੍ਹਾ ਵੰਡੇ ਰਿਉੜੀਆਂ ਮੁੜ ਮੁੜ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ'; 'ਅੰਨ੍ਹੇ ਅੱਗੇ ਰੋਈਏ ਆਪਣੇ ਨੈਣ ਖੋਈਏ'; 'ਅੰਨ੍ਹੀ ਪੀਹੇ ਕੁੱਤੀ ਚੱਟੇ', ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉਤੇ ਵਿਅੰਗ ਹਨ।

ਅੰਨ੍ਹਾ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਪੰਜ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :— ਇਕ ਵਾਰ ਪੰਜ ਅੰਨ੍ਹੇ ਕਿਧਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹਾਥੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਹਰੇਕ ਨੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਟੋਹ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਧੜ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਲੰਮੇ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਦੁੰਮ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਕੰਧ ਵਰਗੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਹਾਥੀ ਬਾਰੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ : "ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਲੰਮੇ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਹੈ", ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ। "ਨਹੀਂ", ਇਹ ਲਕੜੀ ਦੀ ਗੇਲੀ ਵਾਂਗ ਏ", ਦੂਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ। "ਇਹ ਰੱਸੀ ਵਾਂਗ ਹੈ", ਤੀਜੇ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ। "ਨਹੀਂ", ਚੌਥੇ ਨੇ ਅਸਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਦੀਵਾਰ ਵਾਂਗ ਹੈ।" ਪੰਜਵੇਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਥੰਮ੍ਹ ਵਾਂਗ ਹੈ।" ਇਹ ਕਥਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਗਿਆਨ ਉਪਰ ਵਿਅੰਗ ਹੈ।

ਅੰਨ੍ਹੇ ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਕ ਆਮ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਅੰਨ੍ਹੇ ਤੇ ਲੰਡੇ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹਾ ਲੰਡੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਚੁਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੰਡਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦਸੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੇ ਲੰਡਾ ਰਲ ਕੇ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਜਿੰਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਯੂਰਪੀ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। **(ਫ਼ੋਕਲੋਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ 1,148)**

ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾਨਿਕ-ਰੂੜ੍ਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਇਕ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮਿਰਚਾਂ ਧੂੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਦੇਵ/ਰਾਜੇ ਦੀ ਬੰਦੀ ਵਿਚੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਥਾਨਿਕ-ਰੂੜ੍ਹੀ ਅੰਨ੍ਹੇ ਦਾ ਜੱਫਾ ਹੈ । ਇਕ ਮਸਖ਼ਰਾ ਆਦਮੀ ਮੰਦਰ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘਿਆ ਜਿਥੇ ਪੰਜ ਅੰਨ੍ਹੇ ਬੈਠੇ ਮੰਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਸਖ਼ਰੇ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਰਕਮ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤੁਸਾਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲੈਣੀ। ਮਸ਼ਖ਼ਰਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਤੇ ਅੱਗੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜੱਫਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਕਿ ਦੂਜਾ ਰਕਮ ਲੈ ਕੇ ਨੱਠ ਨਾ ਜਾਏ, ਪਰ ਰਕਮ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੰਡੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੱਫਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਉਥੇ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਪਏ ਪਏ ਮਰ ਗਏ । ਇਸੇ ਕਥਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ 'ਅੰਨ੍ਹੇ ਦਾ ਜੱਫਾ' ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ।

ਅੰਨ੍ਹੀ ਮਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਸੁਜਾਖਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾਨਿਕ-ਰੂੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਇੱਛਰਾਂ ਪੂਰਨ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜੋਤ ਆ ਗਈ। ਕੁਨਾਲ ਦੀਆਂ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮੁੜ ਜੋਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਕੁਨਾਲ)

(ਅ-326) ਅੰਨ੍ਹਾ ਖੂਹ :

ਉਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਪੁਰਾਣਾ ਖੂਹ ਜੋ ਸੁਕ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਖੂਹ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਥੇਹਾਂ ਤੇ ਉਜੜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੂਹਾਂ ਵਿਚ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਆਦਿ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹਾਂ ਵਿਚ ਝਾਕਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੀਆਂ ਬਦ-ਰੂਹਾਂ ਝਾਕਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਖਹਿੜੇ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ — 'ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਝਾਤ ਨਾ ਘਤੀਏ ਨੀ' — ਵਾਰਿਸ।

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੱਲਾਦਾਂ ਨੇ ਪੂਰਨ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਵੱਢ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹਿਰਾਮ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ, ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ ਨੂੰ, ਇਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਕੁੱਤੇ ਕੁੱਤੇ ਜਿਤਨੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਹਿਰੀ ਬਿਛੂਆਂ ਅਤੇ ਨਾਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

> ਕੀ ਕੁਝ ਆਖਾਂ ਬਲਾ ਉਸ ਦਾ
> ਧੌਲ ਮਛੇ ਤਕ ਪਹੁਤਾ।
> ਪਾਰੋਂ ਸਿਰਾ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਵੇ,
> ਜੇ ਸੌ ਤਕੀਏ ਬਹੁਤਾ।
> ਜੇ ਕਰ ਪੱਥਰ ਉਤੋਂ ਸੁਟੀਏ
> ਰਹੇ ਬਰਸ ਤਕ ਰਾਹੀਂ।
> ਜੀਆ ਜੂਨ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਮਰ ਕੇ,
> ਗੰਦਗੀ ਤਰੱਕੀ ਆਹੀ।
> ਬੜਾ ਦੁਰਗ ਦੇਵਾਂ ਦਾ ਆਹਾ,
> ਦੋਜ਼ਖ ਦੁਨੀਆਂ ਉਤੇ।
> ਸੱਪ ਅਠੂਏਂ ਹੋਰ ਖਜ਼ਿੰਦੇ,
> ਵਾਂਗਰ ਕਾਲੇ ਕੁਤੇ।

ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ ਨੇ ਜਦੋਂ 'ਸ਼ਾਹ ਮੁਹਰੇ' ਬਾਹਰ ਕੱਢੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੂਰ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਖੂਹ ਰੌਸ਼ਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੱਪ ਅਠੂਹੇਂ ਆਦਿਕ ਖੁਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਛੁਪੇ।

ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਟਿਆ ਸੀ। ਖੂਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਪੱਥਰ ਉਤੇ ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸੀਸ ਨਬੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਮਰ ਬਾਹਠ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਨਬੀ ਹਜ਼ਰਤ ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਛਾਈਂ ਮਾਈਂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਈ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਮਿੱਟੀ ਪੱਥਰ ਆਦਿ ਡਿਗਦੇ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਪੂਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਤਹਿ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੂਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੋਪ ਖੂਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਕਦੇ ਅਲੋਪ ਖੂਹ ਦੇ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੀਆਂ; ਜਿਥੇ ਅਲੋਪ ਖੂਹ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਬੈਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਲੋਪ ਖੂਹ ਲੱਭੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।

(ਅ-327) ਅਨਾਹਤ ਚਕਰ :

ਯੋਗ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਛੇ ਚਕਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ। 'ਖਟ ਚਕਰ ਨਿਰੂਪਣ' ਵਿਚ ਇਸ ਚਕਰ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਚਕਰ ਦਾ ਰੰਗ ਅਰੁਣ ਤੇ ਪੱਤੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਲਾਲ ਪੀਲੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਦੁਵਾਦਸ ਦਲਾਂ ਦੇ ਕੰਵਲ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਹਰੇਕ ਪੱਤੀ ਉਤੇ 'ਕ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 'ਠ' ਤਕ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਅੱਖਰ ਹਨ। ਇਸ ਚਕਰ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਰੁਦਰ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ)

(ਅ-328) ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ :

ਉਹ ਨਾਦ ਜੋ ਕਿਸੇ ਚੋਟ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੋਗ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਾਹਤ ਉਹ ਨਾਦ ਹੈ ਜੋ ਜੋਗੀ ਉੱਚੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਦਸਮ ਦੁਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਹਠ ਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਾਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਾਇਆ ਵਿਚ ਵੀ ਸਥਿਤ ਹੈ ਪਰ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਇਸ ਨਾਦ ਨੂੰ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਨਾਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੇਵਲ ਉਹੋ ਅਭਿਆਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੁੰਡਲਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਯੂ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਕੁੰਡਲਨੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਸੁਖਮਨਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਸਮ ਦਵਾਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਛੇ ਚਕਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਮੂਲਾਧਾਰ, ਸਵਾਧਿਸ਼ਠਾਨ, ਮਣੀਪੁਰ, ਅਨਾਹਤ ਚਕਰ, ਵਿਸ਼ੁਧ ਚਕਰ ਤੇ ਆਗਿਆ ਚਕਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਕਰਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਗੁਦਾ ਮੰਡਲ, ਮੇਰੂ, ਨਾਭੀ, ਹਿਰਦਾ, ਕੰਠ ਤੇ ਭੌਂਹਾਂ ਦਾ ਮੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਚਾਰ, ਛੇ, ਦਸ, ਬਾਰਾਂ, ਸੋਲਾਂ ਤੇ ਦੋ ਪੰਖੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੰਵਲ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੁਆਰਾ ਚਕਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਜਦੋਂ ਅਨਾਹਿਤ ਚਕਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਨੁਭਵ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (1,115) ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਾਹਦ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਾਦ ਹੈ। ਉਹ ਅਵਿੱਅਕਤ ਪਰਮ ਤੱਤ੍ਵ ਦੇ ਵਿਅੱਕਤੀਕਰਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਆਦਿ-ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜੋ ਪਹਿਲੇ 'ਪਰਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ 'ਅਪਰਾ' ਸ਼ਬਦ ਬਣ ਕੇ ਪਸਰ ਗਿਆ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਅਥਵਾ ਓਂਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਾਨਵ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਅਥਵਾ ਪਿੰਡ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਜੋਗੀ ਲੰਮੇ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਧੁਨੀ ਸੁਣਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਾਹਤ ਅਵਸਥਾ ਸੁਰਤ-ਸ਼ਬਦ-ਯੋਗ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਪੰਨਾ 43) ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ ਆਤਮ ਮੰਡਲ ਦਾ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਹੈ ਜੋ ਕੰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ; ਨਾਮ ਅਭਿਆਸੀ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਨਾਹਤ ਉਹ ਨਾਦ ਹੈ, ਜੋ ਦੋਹਾਂ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-329) **ਅਨਾਮਿਕਾ :**

ਚੀਚੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਉਂਗਲੀ; ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਇਸੇ ਉਂਗਲੀ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟਿਆ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਬ੍ਰਹਮਾ) ਫਲਸਰੂਪ ਇਹ ਉਂਗਲੀ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਹਿੰਦੂ ਯੱਗ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਇਸ ਉਂਗਲ ਉਤੇ ਦੁਬ ਘਾਹ ਦਾ ਛੱਲਾ ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਛੁਹ ਯੱਗ ਜਾਂ ਸੰਸਕਾਰ ਨੂੰ ਖੰਡਤ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਉਂਗਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨਾਮਿਕਾ — ਨਾਮ ਰਹਿਤ, ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਅ-330) **ਅਨਾਰਕਲੀ :**

ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਦੇ ਲੜਕੇ ਸਲੀਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਾਰਕਲੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਨਾਦਰਾ ਸੀ, ਇਕ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਾਰਕਲੀ ਇਕ ਨਾਚੀ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰਤ ਕੀਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਲੀਮ ਇਸ ਦੇ ਹੁਸਨ, ਅਦਾ ਤੇ ਸਲੀਕੇ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਛੁਪ ਛੁਪ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਵਰਜਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਲੀਮ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਨਾਰਕਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਅਨਾਰਕਲੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਚਿਣਨ ਦਾ ਢੌਂਗ ਰਚਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਸਲੀਮ ਉਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀਂ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਰਸਤਿਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਅਨਾਰਕਲੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲਾਹੌਰ ਭਿਜਵਾ ਦਿਤਾ। ਅਨਾਰਕਲੀ ਦੀ ਕਬਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸੈਰ-ਇ-ਪੰਜਾਬ (ਪੰਨਾ 81) ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਾਰਕਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਖੇਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਉਤੇ ਹਾਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜੀਊਂਦੀ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਦਬਾ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਥਾਂ ਉਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਕਬਰਾ ਬਣਵਾਇਆ।

(ਅ-331) **ਅਨਾਰਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ :**

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨਾਇਕਾ। ਇਹ ਪਰੀ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਅਨਾਰ ਦੇ ਫਲ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅਨਾਰਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮਨਸੁਖ ਅਨਾਰਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਢੂੰਡਦਾ ਹੋਇਆ ਅਖ਼ੀਰ ਇਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਿਥੇ ਇਕ ਜੋਗੀ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਜੋਗੀ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਿੰਚਿਆ। ਜਦੋਂ ਜੋਗੀ ਸਮਾਧੀ ਤੋਂ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਬਾਗ਼ ਨੂੰ ਹਰਾ ਭਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਵਰ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਅਨਾਰਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਮੰਗੀ। ਜੋਗੀ ਨੇ ਮਨਸੁਖ ਨੂੰ ਇਕ ਗੇਂਦ ਦੇ ਕੇ ਉਛਾਲਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਬੂਟੇ ਹੇਠਾਂ ਉਹ ਗੇਂਦ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰੁਕੇਗੀ, ਉਸੇ ਬੂਟੇ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਨਾਰ ਵਿਚ ਅਨਾਰਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨਸੁਖ ਨੇ ਗੇਂਦ ਨੂੰ ਉਛਾਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਅਨਾਰ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਅਨਾਰ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਅਨਾਰ ਚੀਰਿਆ ਤਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਛਣ ਛਣ ਕਰਦੀ, ਸਾਵੇ ਸੂਹੇ ਕਪੜੇ ਪਾਈ' ਅਨਾਰਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨਿਕਲੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਉਸਦਾ ਅਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਵੇਖ ਕੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਖੂਹ ਤੇ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਆਈ ਝੀਵਰੀ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਅਨਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਖ਼ੁਦ ਅਨਾਰਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਬਣ ਬੈਠੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਝੀਵਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨਾਰਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਸਣ ਰਸਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਫੁੱਲ ਉਗਿਆ ਜੋ ਝੀਵਰੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਤੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਆ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਫੁੱਲ ਝੀਵਰੀ ਨੇ ਮਸਲ ਕੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਸੁਟ ਦਿਤਾ। ਪਿਛਵਾੜੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਬਾਗ਼ ਉਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨਾਰ ਦੇ ਬੂਟੇ ਨਾਲ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਅਨਾਰ ਲੱਗਿਆ। ਇਹ ਅਨਾਰ ਇਕ ਲੜਕਾ ਤੋੜ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਅਨਾਰ ਵਿਚੋਂ ਅਨਾਰਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨਿਕਲੀ ਜੋ ਉਸੇ ਘਰ 'ਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ। ਅਨਾਰਾਂ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਕਢਾਈ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਨਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਕਢਾਈ ਵਾਲਾ ਰੁਮਾਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਨਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਅਨਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਹੱਡ-ਬੀਤੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਦਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਝੀਵਰੀ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਮਨਸੁਖ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਨਾਰਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਅਨਾਰ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸੱਚੇ ਆਸ਼ਕ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਹੈ।

(ਅ-332) **ਅਨਿਕ ਮੁਖੀ :**

ਅਨੇਕਾਂ ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲਾ; ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਦੇਵਾਂ ਦਾਨਵਾਂ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਮੁਖਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਪੰਜ ਮੁਖ ਹਨ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਚਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਰਤਿਕੇਯ ਦੇ ਛੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮੁਖ ਦੈਂਤ ਰਾਵਣ ਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਸੀ।

(ਅ-333) **ਅਨਿਰੁਧ :**

ਪ੍ਰਦਯੁਮਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪੋਤਰਾ; ਰਾਜੇ ਬਾਣ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਊਸ਼ਾ ਨੇ ਅਨਿਰੁਧ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੇ ਬੈਠੀ। ਊਸ਼ਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਖੀ ਚਿਤ੍ਰਲੇਖਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਪਹਿਲਾਂ ਅਨਿਰੁਧ ਦੇ ਥਹੁ-ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਪਤਾ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਚਿਤ੍ਰਲੇਖਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਜਾਦੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅਨਿਰੁਧ ਨੂੰ ਸ਼ੋਣਿਤਪੁਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਬਾਣ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਨਿਰੁਧ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦੂਤ ਭੇਜੇ, ਪਰ ਅਨਿਰੁਧ ਨੇ ਗੁਰਜ ਨਾਲ ਸਭ ਦੂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਬਾਣ ਨੇ ਛਲ ਨਾਲ ਅਨਿਰੁਧ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਬਲਰਾਮ ਤੇ ਪ੍ਰਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਨਿਰੁਧ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ੋਣਿਤਪੁਰ ਪੁਜੇ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਸਕੰਦ ਦੋਵੇਂ ਬਾਣ ਵਲੋਂ ਲੜੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ, ਅਤੇ ਗਰੁੜ ਤੇ ਪ੍ਰਦਯੁਮਨ ਨੇ ਸਕੰਦ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਬਾਣ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿਤੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ

ਅਨਿਰੁਧ ਨੂੰ ਊਸ਼ਾ ਸਮੇਤ ਦਵਾਰਕਾ ਨਗਰੀ ਲੇ ਆਇਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਜੋ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਿਆ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵਜ੍ਰ ਸੀ । (ਵੇਖੋ : ਊਸ਼ਾ)

ਅਨਿਰੁਧ ਤੇ ਊਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮੇਲ ਸਹਿਜ-ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । (ਵੇਖੋ : ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ)

(ਅ-334) ਅਨਿਲ ਕੁਮਾਰ :

ਅਨਿਲ (ਪੌਣ) ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਹਨੂੰਮਾਨ। (ਵੇਖੋ : ਹਨੂੰਮਾਨ)

(ਅ-335) ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ :

ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਇਕ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਹੈ । ਵਿਉਤਪਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ, ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਦੇ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਰੂੜ੍ਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਕਈ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਏ ਹਨ । ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਚਾਰ ਅਰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :—

(1) ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਰੰਭਣਾ
(2) ਨੇਮ ਪੂਰਵਕ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ
(3) ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨਾ
(4) ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ।

ਤੀਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਅਰਥ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰੀਤਾਂ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੈ; ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਪਦ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਜਾਪ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਹੈ ।

ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਬੜਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਧਰਮ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਡਾ: ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ (ਲੋਕਯਾਨ, 162) ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ, ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ, ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ, ਪੁਰਵਾਂ, ਵਰਤਾਂ, ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਧਰਮ ਇਕ ਸੀਮਾ ਉਤੇ ਜਾ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਧਰਮ ਦੀ ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਦਾ ਹਰ ਸੰਕਲਪ ਲੋਕ-ਧਰਮ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਓਤਪੋਤ ਹਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਡਾ: ਥਿੰਦ ਨੇ ਲੋਕ-ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦਸਿਆ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਨਾਲ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਜੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੌਕਿਕ ਭਾਵਨਾ ਜੁੜੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਜੁੜੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਗ । ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਆਸਥਾ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਫੋਕਟ ਕਰਮ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਲਈ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਉਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਚਾਰ 'ਰਹੁ-ਰੀਤ' ਸ਼ਬਦ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਰਹੁ-ਰੀਤ)

(ਅ-336) ਅਨੁਕਰਣੀ ਟੂਣਾ :.
(Imitative Magic)

ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ੈਲੀ ਜੋ ਨਕਲ ਅਤੇ 'ਅਨੁਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨੁਰੂਪ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਅਨੁਕਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਨੁਕਰਣੀ ਟੂਣੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਨਕਲ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦੇ ਸਵਾਂਗ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਟੂਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟੂਣਾ-ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਮੂਰਤ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਕਸ਼ਟ ਉਹੋ ਆਦਮੀ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਮੂਰਤ ਹੈ । ਇਸ ਮੂਰਤ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮੂਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਜਾਦੂ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਟੂਣੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਲਕੜੀ ਜਾਂ ਮੋਮ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਦਿਆਂ ਉਸ ਪੁਤਲੇ ਵਿਚ ਸੂਈਆਂ ਅਥਵਾ ਤੀਰ ਚੋਭਦਾ । ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੜਪ ਤੜਪ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ । ਕਈ ਵਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਗੁੱਡਾ ਬਣਾ ਕੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਾੜ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ । ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਗੁੱਡਾ (ਪੁਤਲਾ) ਸਾੜਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ । ਹੇਠਲਾ ਟੱਪਾ ਇਸੇ ਟੂਣੇ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

ਸਾਡਾ ਲਕੜੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹ
ਅਸਾਂ ਕਰਨਾ ਸਵਾਹ

ਅਨੁਕਰਣੀ ਟੂਣਾ, ਸ਼ੁਭ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਵੀ, ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਂ ਕਪੜੇ ਦਾ ਬਾਵਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ, ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਂਦੀ ਤੇ ਲੋਰੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਸੁਲਾਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਟੂਣਾ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਗਰਭ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਔੜ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਨਹੀਂ ਵਸਦਾ ਤਾਂ ਲੋਕੀਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਸੁਟਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਸੁੱਟੇਗਾ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਵਸੇਗਾ ।

ਆਦਿਮ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੁਕਰਣੀ ਟੂਣਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ । ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜਿਸ ਪਸ਼ੂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਉਸ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੂਰਤ ਬਣਾ ਕੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਨਿਕਲਦਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੱਥ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਜਦੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਮੀਂਹ ਨਾ ਵਰ੍ਹਦਾ ਤਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਇਕਤ੍ਰ ਹੋ ਕੇ ਨਾਚ ਨਚਦੇ, ਕੋਈ ਮੋਰ ਜਾਂ ਡੱਡੂ ਬਣ ਕੇ ਟਰੈਂਕਦਾ ਤੇ ਕੋਈ ਕਣੀਆਂ ਦੀ ਕਿਣਮਿਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢਦਾ; ਨੱਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉਤੇ ਲੋਕ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰਦੇ । ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੀਂਹ ਵਸਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਮੀਂਹ)

ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਚ ਹੀ ਕਲਾ ਦੀ ਮੂਲ ਆਤਮਾ ਛੁਪੀ ਪਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਕਰਣ ਟੂਣੇ ਨੇ ਹੀ ਨ੍ਰਿਤ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਵਿਗਸਤ ਕੀਤਾ । (ਵੇਖੋ : ਜਾਦੂ ਟੂਣਾ)

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੁਕਰਣ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੈ । ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਪੰਛੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਨਾਇਕ ਉਸ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਢੂੰਡ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਲੱਤ ਭੰਨਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੇਵ ਦੀ ਲੱਤ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਪੰਛੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸੂਈ ਚੋਭਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੇਵ ਕਾਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਸਮੂਲੜਾ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੇਵ ਵੀ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।

(ਅ-337) **ਅਨੁਮਤੀ :**

ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੇ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਦੀ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਤਿੱਥ; ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ, ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਕਰ ਕੇ, ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਮਤੀ ਅੰਗਿਰਾ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਅਨੁਮਤੀ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਸੰਪੂਰਨ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਘਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ-338) **ਅਨੁਰਾਧਾ :**

ਇਕ ਨਛਤ੍ਰ ਜੋ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਇਸ ਨਛਤ੍ਰ ਹੇਠ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੁੜਮਾਈ ਤੇ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਇਹ ਨਛਤ੍ਰ ਕਲਿਆਨੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦਾ ਮਹੂਰਤ ਕੱਢਣ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨਛਤ੍ਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਸਗਾਈ ਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸੰਸਕਾਰ ਇਸੇ ਨਛਤ੍ਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਉਸ ਦਾ ਜੇਠਾ ਬਾਲ ਨਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ 'ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਈ' ਵਿਚ 'ਅਨੁਰਾਧਾ ਨਛਤ੍ਰ ਵਿਚ ਜਨਮ' ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਅ-339) **ਅਨੁਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨੁਰੂਪ :**

ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਦਾ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋ ਅਨੁਕਰਣੀ ਟੂਣੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟੂਣੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਆਸਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਜੇ ਮੀਂਹ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲੋਕੀਂ ਰਲ ਕੇ ਮੀਂਹ ਦੇ ਵੱਸਣ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਸੁੱਟਣ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਂ ਸੰਤਾਨ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਵਾਂਗ ਨਕਲ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਪੜੇ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਜਾਣ ਕੇ ਪਾਲੇ, ਇਤਿਆਦਿ। (ਵੇਖੋ : ਅਨੁਕਰਣੀ ਟੂਣਾ)

(ਅ-340) **ਅਨੁਲੋਮ :**

ਆਪਣੇ ਵਰਣ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਵਰਣ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਵਿਆਹ; ਜਿਹਾ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕਸ਼ੱਤ੍ਰੀ, ਵੈਸ਼ ਜਾਂ ਸ਼ੂਦਰ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਉਤਲੇ ਵਰਣ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਤਿਲੋਮ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਲੋਮ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਨੂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਬਸ਼ਠ, ਨਿਸ਼ਾਦ ਤੇ ਉਗਰ ਜਾਤੀਆਂ ਅਨੁਲੋਮ ਵਿਆਹਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਬਸ਼ਠ) ਅਨੁਲੋਮ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਅਨੁਲੋਮਜ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-341) **ਅਨੂ :**

ਯਯਾਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਦੈਂਤ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਸਰਮਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ। ਯਯਾਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਦੇਵਯਾਨੀ ਨਾਲ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਦੇਵਯਾਨੀ ਦੇ ਪਿਉ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਨੇ ਯਯਾਤੀ ਨੂੰ ਬੁੱਢੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ। ਪਿਛੋਂ ਦੇਵਯਾਨੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਨੇ ਇਹ ਸਰਾਪ ਨਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਯਯਾਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪੁਤ੍ਰ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਬੁੱਢਾ ਹੋਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਏ ਤਾਂ ਯਯਾਤੀ ਨੂੰ, ਉਸ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਜਵਾਨੀ, ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਯਯਾਤੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬੁਢੇਪਾ ਅਨੂ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨਾਲ ਵਟਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਅਨੂ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਸੋ ਯਯਾਤੀ ਨੇ ਅਨੂ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਸਦਾ ਦੁਖ ਸੰਤਾਪ ਵਿਚ ਰਹੇਗੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਨੂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਬੜੀ ਵਧੀ ਫੁਲੀ। (ਵੇਖੋ : ਯਯਾਤੀ)

(ਅ-342) **ਅਨੂਰਮਿ :**

ਅਠਾਰਾਂ ਸਿਧੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਿਧੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਤੇ ਤ੍ਰੇਹ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਿਰਾਹਾਰ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਸਿਧੀਆਂ)

(ਅ-343) **ਅਪਸ਼ਗਨ :**

(ਵੇਖੋ : ਸ਼ਗਨ-ਅਪਸ਼ਗਨ)

(ਅ-344) **ਅਪਸਾਨ :**

ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਦੱਬਣ ਜਾਂ ਫੂਕਣ ਮਗਰੋਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ ਨਦੀ ਨਾਲੇ/ਟੋਬੇ ਉਤੇ ਕੀਤਾ ਇਸ਼ਨਾਨ। ਲੋਕ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਾਤਕ ਦੀ ਭਿੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਮਗਰੋਂ ਗੰਗਾ ਜਲੀ ਦੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਧਰਦੇ। ਜੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਟੋਬਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਰਥੀ ਨਾਲ ਗਏ ਲੋਕ ਘਰ ਦੀ ਦਲ੍ਹੀਜ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਟਪਦੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਜੀਅ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਤ ਛੱਟੇ ਨਾ ਮਾਰੇ।

ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ, ਅਪਸਾਨ ਵੇਲੇ, ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਗਿੱਲੀ ਕੱਛ, ਧੋਤੀ ਅਥਵਾ ਪਰਨਾ ਚੁਕ ਕੇ ਨਚੋੜ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਆਪਣੀ ਕੰਨਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਰੰਡਾ ਅੱਗੋਂ ਹੱਥ ਰੋਕ ਲਏ ਤਾਂ ਇਹ ਅਪਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਰੋਕੇ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ-345) **ਅਪਸੁੰਦ :**

ਇਕ ਅਸੁਰ; (ਵੇਖੋ : ਉਪਸੁੰਦ)।

(ਅ-346) **ਅਪੱਛਰਾਂ :**

ਇੰਦਰਪੁਰੀ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਨਮੋਹਣੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ; ਅਪੱਛਰਾ ਲਈ ਜਲ-ਪਰੀ ਪਦ ਵੀ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; 'ਅਪਸਰਾ' ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ—'ਜਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀ'। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਅਪੱਛਰਾਂ ਪਦ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ, ਪਰ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾਵਾਂ (Nature-spirits) ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅਪੱਛਰਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਮਨੂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪੱਛਰਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਤ ਮਨੂਆਂ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਪਰ ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਮਥਣ ਸਮੇਂ ਜੋ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਪੱਛਰਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਅਪੱਛਰਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸੁਰਾਂ ਨੇ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮਲਕੀਅਤ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਪੱਛਰਾਂ ਨੂੰ ਗੰਧਰਵਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਪੱਛਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੱਠ ਕਰੋੜ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਾਂਸ਼ੀ ਖੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪੱਛਰਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਸੰਖਿਆ

ਪੈਂਤੀ ਕਰੋੜ ਹੈ। ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਅਪੱਛਰਾਂ ਦੇ ਚੌਦਾਂ ਅਤੇ ਹਰੀਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸੱਤ ਗਣ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਪੱਛਰਾਂ ਕਈ ਮੁਖ ਤੇ ਉਪ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਅਥਰਵ ਵੇਦ (4,38) ਅਨੁਸਾਰ ਅਪੱਛਰਾਂ ਚੌਪਟ ਖੇਡਣ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਚੌਪਟ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਅਪੱਛਰਾਂ ਗੰਧਰਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਮਾਤ-ਲੋਕ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪੱਛਰਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਅੰਜੀਲ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਉਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਉਤੇ, ਰਾਤ ਵੇਲੇ, ਅਪੱਛਰਾਂ ਦਾ ਮਧੁਰ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਉਰਵਸ਼ੀ ਅਪੱਛਰਾ ਦੀ ਕਥਾ ਬੜੀ ਰੋਚਕ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਉਰਵਸ਼ੀ)

ਅਪੱਛਰਾਂ ਰੂਪ ਤੇ ਸੁਹਜ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਇਹ ਸ੍ਵੈ-ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਪੱਛਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇੰਦਰ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਯੋਧੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਅਪੱਛਰਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਪੱਛਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮੋਹਣੀ ਸੂਰਤ ਤੇ ਚੰਚਲ ਅਦਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਤੱਪ ਭੰਗ ਕੀਤੇ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਤਪ ਖੰਡਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਨਕਾ ਨਾਂ ਦੀ ਅਪੱਛਰਾ ਭੇਜੀ। ਇਸੇ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਅਪੱਛਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਚੰਚਲ ਅਦਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਬੜਾ ਕਠਨ ਹੈ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚ ਕਈ ਜੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਤੇ ਟੂਣੇ ਅਪੱਛਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ-ਜਾਲ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਦਿਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਉਰਵਸ਼ੀ, ਮੇਨਕਾ, ਰੰਭਾ, ਤਿਲੋਤਮਾ ਆਦਿ ਕੁਝ ਕੁ ਮੁਖੀ ਅਪੱਛਰਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਕਈ ਰੋਚਕ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ-347) ਅਪੱਛਰਾਂ ਕੁੰਡ :

ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਇਕ ਕੁੰਡ; ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਕਦੇ ਇਸ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਦੇਵ ਲੋਕ ਤੋਂ ਅਪੱਛਰਾਂ ਆ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਅਪੱਛਰਾ ਇਥੇ ਇਕੱਲੀ ਨਹਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਰਖਤ (ਕਪੜੇ) ਇਕ ਪਹਾੜੀਏ ਨੇ ਛੁਪਾ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਦੇਵ ਲੋਕ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ। ਇਸੇ ਅਪੱਛਰਾ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਦੇਵੀਤਵ ਆਰੋਪ ਕੇ ਪੂਜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਥੇ ਇਕ ਮੰਦਰ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਡੇਢ ਕੁ ਹੱਥ ਲੰਮੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਰਤੀ ਉਸੇ ਅਪੱਛਰਾ ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਤੀਵੀਆਂ ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖਦੀਆਂ ਤੇ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਫ਼ਸਲ ਦੇ ਦਾਣੇ ਉਚੇਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੁੰਡ ਦਾ ਪਾਣੀ ਗੁਪਤ ਗੰਗਾ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-348) ਅਪਰਨਾ :

(1) ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੀ ਜੇਠੀ ਕੰਨਿਆ ਜੋ ਮੇਨਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮੀ। ਅਪਰਨਾ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਓਮਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਓਮਾ) ਇਹ ਕੁਲ ਤਿੰਨ ਭੈਣਾਂ ਸਨ। ਓਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਭੈਣਾਂ ਏਕਪਰਣਾ ਤੇ ਏਕਪਾਟਲਾ ਸਮੇਤ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ। ਓਮਾ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਇਕ ਪਾਟਲਾ/ਪਰਣਾ (ਪੱਤਾ) ਖਾ ਕੇ ਤੱਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਅਪਰਨਾ ਇਕ ਪੱਤਾ ਵੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਾਂਦੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਪਰਨਾ ਪਿਆ। ਅਪਰਨਾ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : ਓ — ਮਾ ਭਾਵ ਇਉਂ ਨਾ ਕਰ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਪਰਨਾ ਦਾ ਨਾਂ ਓਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। (ਵੇਖੋ : ਏਕਪਰਣਾ)

(2) ਕਾਲਕਾ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਚੌਂਸਠ ਜੋਗਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ। (ਵੇਖੋ : ਜੋਗਣੀਆਂ)

(ਅ-349) ਅਪ੍ਰਤਿਹਤ ਗਤੀ :

ਅਠਾਰਾਂ ਸਿਧੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਿਧੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਸਿੱਧ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਥੇ ਚਾਹੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਦੇਵ, ਜਿੰਨ ਅਤੇ ਪਰੀਆਂ ਇਹ ਸਿਧੀ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ-350) ਅਪਰਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ :

ਜੇਠ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ; ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਵਰਤ ਰਖਣ ਨਾਲ ਸਭ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :— ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੇ ਖੋਟੇ ਕਰਮਾਂ ਕਾਰਨ, ਜਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਭੁੱਖਾ ਭਾਣਾ ਤੇ ਆਤੁਰ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੇਲ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇਵਲ ਨਾਲ ਹੋਇਆ; ਜਿਸ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਉਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ, ਦੇਵਲ ਤੋਂ, ਆਪਣੀ ਦੁਖਦਾਈ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਉਪਾ ਪੁਛਿਆ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਅਪਰਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਵਰਤ ਰਖਿਆ। ਇਸ ਵਰਤ ਦੇ ਬਲ ਸਦਕਾ ਉਹ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

(ਅ-351) ਅਪਰਾਜਿਤਾ :

ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਇਕ ਉਪਨਾਮ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਰੌਦਰ ਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। 'ਦੇਵੀ ਪੁਰਾਣ' ਅਤੇ 'ਚੰਡੀ ਪਾਠ' ਵਿਚ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਅਪਰਾਜਿਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।

(ਅ-352) ਅਫਰੇਤ :

ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦੇਵ ਜੋ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਵ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਆਮ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਇਫਰੀਤ)

(ਅ-353) ਅਫ਼ੀਮ :

ਇਕ ਨਸ਼ਾ ਜੋ ਪੋਸਤ ਦੇ ਡੋਡੇ ਨੂੰ ਪੱਛ ਕੇ ਕੱਢੇ ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕ ਅਫ਼ੀਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਫ਼ੀਮ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਬਹੁਤਾ ਉੱਤਮ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਲਸੀ ਤੇ ਦਲਿੱਦਰੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ: ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਮਹਾਰਾਣੀ ਸ਼ਰਾਬ ਕੌਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ' ਵਿਚ ਅਫ਼ੀਮੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ — "ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਸੁੰਗੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਕਾਂਤਿ ਨਾਸ਼, ਆਲਸ ਤੇ ਨੀਂਦਰ ਕਰ ਕੇ ਉਘਲਾਟ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਿਰਬਲ ਤੇ ਸੁੱਕੇ ਹੋਏ; ਜਿਥੇ ਬੈਠੇ ਊਂਘ ਦੀ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਤੇ ਨੀਂਦਰ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਦ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ। ਕਦੀ ਤਾਂ ਚਾਰ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਤੇ ਚਾਰ

ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਸੁਤਿਆਂ ਲੰਘ ਗਏ। ਦੀਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ। ਕਦੇ ਜੇ ਨੀਂਦਰ ਉਖੜੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਸਲਵਟੇ ਭੰਨਦਿਆਂ, ਉਬਾਸੀਆਂ ਲੈਂਦਿਆਂ, ਲੱਤਾਂ ਬਾਹਾਂ ਮਾਰਦਿਆਂ, ਢਿੱਡ ਘੁਟਦਿਆਂ, ਉਠਦਿਆਂ ਬੈਠਦਿਆਂ, ਪਿਟਦਿਆਂ ਖੋਂਹਦਿਆਂ, ਅਫ਼ੀਮੀ ਦੀ ਰਾਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਮਸੇਂ ਮਸੇਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਉਠੇ, ਪਖ਼ਾਨੇ ਗਏ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਪਰ ਅਫ਼ੀਮ ਨੇ ਆਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਜੰਦਰਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਲੱਕ ਤੇ ਮੁੱਕੀਆਂ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਅੱਖਾਂ ਲਹੂ ਲੁਹਾਨ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਪੁੜਪੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਤ੍ਰਪ ਤ੍ਰਪ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਲੱਕ ਨੂੰ ਕੁੱਟੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, "ਨਿਕਲ ਓਇ ਦੁਸ਼ਟਾ! ਨਿਕਲ! ਉਹੀ ਰੱਬਾ! ਨਿਕਲ ਓਇ ਭੈੜਿਆ!" ਗੱਲ ਕੀ ਇਸ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਢੇਰ ਚਿਰ ਬੀਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੈਰ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਝਰਨਾਟ ਛਿੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਸਿਰ ਭੌਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਸਾਵੇ ਤੋਤੇ ਉੱਡਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਸੇ ਮਸੇ ਪੁਤ੍ਰ ਜੰਮੇ ਦੀ ਵਧਾਈ ਲੈ ਕੇ ਉਠੇ। ਹੱਥ ਪਾਣੀ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜ ਇਸ਼ਨਾਨਾ ਕੀਤਾ। ਨਹਾਉਣ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਅਫ਼ੀਮੀ ਦੀ ਬੜੀ ਉੱਘੀ ਗੱਲ ਹੈ, 'ਕਾਗਤ ਭਿੱਜੇ ਤਾਂ ਸੁਕਾਇਆਂ ਫਿਰ ਕਾਗਤ ਦਾ ਕਾਗਤ, ਪਰ ਅਫ਼ੀਮੀ ਜਾਂ ਘੋੜੇ ਭਿੱਜੇ ਦਾ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।' ਅਫ਼ੀਮੀ ਨੇ ਪਾਣੀ ਡਿਠਾ ਤਾਂ ਕਾਂਬਾ ਛਿੜ ਪਿਆ।"

ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਫ਼ੀਮ ਖਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜਣ ਲਈ ਇਹ ਟੱਪਾ ਜੋੜਿਆ ਹੈ:—

ਰਤੀ ਖਾਏ ਰਤ ਨੂੰ, ਮਾਸਾ ਖਾਏ ਮਾਸ।
ਤੋਲਾ ਖਾਏ ਹੱਡੀਆਂ, ਦਮ ਦਾ ਕੀ ਭਰਵਾਸ।

ਪਰ ਅਫ਼ੀਮੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਦਾ ਟੱਪਾ ਘੜ ਲਿਆ ਹੈ:—

ਜਿਥੇ ਭੰਗ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਰੰਗ ਨਹੀਂ।
ਜਿਥੇ 'ਫ਼ੀਮ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਤਾਜ਼ੀਮ ਨਹੀਂ।

ਅਫ਼ੀਮੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਹਸਾਵਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਦ-ਬੁੱਧੀ, ਆਲਸੀ ਤੇ ਦਲਿੱਦ੍ਰੀ ਸੁਭਾਵ ਉਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਹੈ। ਇਕ ਹਸਾਵਣੀ ਇਉਂ ਹੈ:— ਇਕ ਅਫ਼ੀਮੀ ਉੱਪਰਲੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਿਗਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਕਿ 'ਕੋਈ ਡਿਗਿਆ ਏ'। ਅਫ਼ੀਮੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: "ਪਹੁੰਚੋ, ਕੋਈ ਡਿਗਿਆ ਏ।" ਪਰ ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਫ਼ੀਮੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਡਿੱਗਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਫ਼ੀਮੀ ਚੀਸ ਵਟਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਹਾਇ, ਬੜੀ ਪੀੜ ਹੋਈ ਏ, ਮੈਂ ਮਰ ਚਲਿਆ ਜੇ, ਕੋਈ ਹਕੀਮ ਸੱਦੋ।" ਅਫ਼ੀਮੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹਸਾਵਣੀਆਂ 'ਇਕ ਘੁਟ ਰਸ ਦਾ' (ਪੰਨਾ 81-83) ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ-354) ਅੰਬ:

ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਅੰਬ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਾਵਨ ਬ੍ਰਿਛ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਬ ਪਰਜਾਪਤੀ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਬ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਿੱਥੀ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਕੰਨਿਆਂ ਅੰਬੋ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਦਾ ਸਾਲੂ ਮੰਗ ਕੇ ਸਾਵੇਂ ਖੇਡਣ ਗਈ। ਭਰਜਾਈ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉਤੇ ਸਾਲੂ ਦਿਤਾ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਉਤੇ ਕੋਈ ਦਾਗ਼ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਲੂ ਨੂੰ ਅੰਬੋ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਧੋਵੇਗੀ। ਪੀਂਘ ਝੂਟਦਿਆਂ ਅਚਨਚੇਤ ਕਾਂ ਦੀ ਵਿੱਠ ਸਾਲੂ ਉਤੇ ਜਾ ਪਈ। ਅੰਬੋ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਛੱਪੜ ਉਤੇ ਲੈ ਗਈ ਤੇ ਉਥੇ ਅੰਬੋ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਾਲੂ ਧੋਤਾ। ਫਿਰ ਭਰਜਾਈ ਨੇ ਅੰਬੋ ਦੀ ਲੋਥ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਹੀ ਦਬ ਦਿਤੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅੰਬ ਦਾ ਇਕ ਬੂਟਾ ਉਗਿਆ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਮਿੱਥੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਦੀ ਲੜਕੀ ਇਕ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਛੱਪੜ ਵਿਚ ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਬਣਕੇ ਜਾ ਖਿੜੀ। ਇਕ ਰਾਜਾ ਉਧਰੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਫੁੱਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਉਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਫੁੱਲ ਤੋੜ ਕੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ। ਉਸੇ ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਦੀ ਰਾਖ ਵਿਚੋਂ ਅੰਬ ਦਾ ਬੂਟਾ ਉਗਿਆ।

ਹਿੰਦੂ ਅੰਬ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਵੇਲੇ ਅੰਬ ਦੀ ਟਹਿਣੀ ਦਾ ਦਾਤਨ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਬ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਅੰਜਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਤਰਪਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਘਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉਪਰ ਅੰਬ ਜਾਂ ਸ਼ਰੀਂਹ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਸੇਹਰਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਅਵਸਰ ਉਤੇ ਅੰਬ ਦੇ ਪੱਤੇ ਵੇਦੀ ਉਤੇ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦੀ ਉਤੇ ਅੰਬ ਦੇ ਪੱਤੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਨਾਲ ਜੇਠਾ ਬਾਲ ਅਵੱਸ਼ ਲੜਕਾ ਜੰਮਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਮਾਘ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਦੂਜੀ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਜੇ ਅੰਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਚੰਨ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਲੜਕਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਅੰਬ ਦੀ ਲਕੜੀ ਨੂੰ ਹਵਨ ਸਮੇਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਬੁਧ ਮੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਬ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਇਸੇ ਬ੍ਰਿਛ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਬ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਲਗਾਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਬ ਦਾ ਫਲ ਬੀਜਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਖਾਣਾ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਬੂਟਾ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਫਲਦਾ ਹੈ।

ਅੰਬ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਹਾਵਤ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ:—

ਅੰਬ ਕੋਲੋਂ ਇਮਲੀ, ਨੀ ਜੰਡ ਕੋਲੋਂ ਟਾਹਲੀ।
ਅਕਲਾਂ ਬਿਨਾਂ ਨੀ ਗੋਰਾ ਰੰਗ ਜਾਵੇ ਖ਼ਾਲੀ।

ਪੱਕੇ ਅੰਬ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਬੋਧਿਕ ਹਨ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਅੰਬ ਜਵਾਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਚੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਦੇ।

(ਅ-355) ਅੰਬਸ਼ਠ:

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਐਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੌਤਮ ਦੇ 'ਧਰਮ ਸੂਤਰ' (8,21-23) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਦੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਬੱਝਾ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵੈਸ਼ ਵਰਣ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਔਲਾਦ ਅੰਬਸ਼ਠ ਅਖਵਾਈ।

ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅੰਬਸ਼ਠ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਵੀ 'ਅੰਬਸ਼ਠ' ਪੈ ਗਿਆ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ — "ਇਕ ਅੰਬਸ਼ਟ ਦੇਸ ਨਿਰਪਾਲਾ"। (ਚਰਿਤ੍ਰ 274) ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਅਥਵਾ ਮਾਝੇ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਉਂ ਅੰਬਸ਼ਠ ਸੀ। ਪਰ ਬ੍ਰਹਸਪਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਬਸ਼ਠ ਦੇਸ਼ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਸੈਂਦਵ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਸੈਂਦਵ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਲਟ ਰੇਂਜ ਅਥਵਾ ਲੂਣ ਦੇ ਪਹਾੜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (Ethnic Settlement in Ancient India, p.192) ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (1,59) ਅਨੁਸਾਰ ਸਕੰਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ (327 ਈ: ਪੂ:) ਇਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਗਣਤੰਤ੍ਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਝਨਾਂ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਤਟ ਉਤੇ ਨਿਵਾਸ

ਕਰਦੀ ਸੀ ।

(ਅ-356) ਅੰਬਸ਼ਠ ਦੇਸ਼ :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਇਲਾਕਾ ਜਿਥੇ ਅੰਬਸ਼ਠ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਸਨ । ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਪੰਨਾ 87) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਅਜੋਕਾ ਮਾਝਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਖੇਤਰ ਨਿਮਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਅੰਬਸ਼ਠ)

(ਅ-357) ਅਬਦਾਲ :

ਉੱਚੀ ਪ੍ਰਮਾਰਥਕ ਅਵਸਥਾ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਫ਼ਕੀਰ ਤੇ ਵਲੀ ਲੋਕ । ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤਰ ਅਬਦਾਲਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਠੁੰਮਣਾ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਲ੍ਹੀ ਅਬਦਾਲ ਸ਼ਾਮ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਤੀਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ : "ਹੈਨ ਅਬਦਾਲ ਜ਼ਿਮੀਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਪੋਸ਼ੀਦਾ ਤੇ ਜ਼ਾਹਿਰ । ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਇਮ ਦੀਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਨੀਦਾ ।" — ਅਹਿਸਾਨੁਲ ਕਸਸ ।

ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਬਦਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਅਬਦਾਲ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵਾਂ ਅਬਦਾਲ ਮੁਕਰਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਬਦਾਲਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ-ਵਹਿਮ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ । ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਬਦਾਲ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਕ ਲੋਕ-ਬੰਦ ਵਿਚ ਇਉਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

ਪਹਿਲੀ, ਨਾਂਵੀਂ, ਸੋਲਾਂ, ਚਵੀ,
ਕਕਨੀ ਵਿਚ ਪਹਿਚਾਣ ।
ਦੋ, ਦਾਹ, ਸਤਾਰਾਂ, ਪੰਜੀ,
ਨੈਰਿਤ ਸ਼ਕ ਨਾ ਆਨ ।
ਤ੍ਰੈ, ਛੱਬੀ, ਅਠਾਰਾਂ, ਗਿਆਰਾਂ
ਵਿਚ ਜਨੂਬੇ ਜਾਨ ।
ਚਾਰ, ਬਾਰਾਂ, ਸਤਾਵੀਂ, ਉਨੀਂ,
ਮਗਰਬ ਸ਼ਕ ਨਾ ਆਨ ।
ਪੰਜ, ਤੇਰਾਂ, ਵੀਹ, ਤਰੈ ਦਿਹਾੜੇ
ਬੈਬ ਦੇ ਵਿਚ ਜਾਨ ।
ਛੇ, ਇਕੀ, ਅਠਾਵੀ, ਸਚਮੁਚ
ਵਿਚ ਇਸਾਨ ਪੇਛਾਣ ।
ਸਤ, ਚੌਦਾਂ, ਉਨਤ੍ਰੀ,
ਬਾਣੀ ਮਸ਼ਰਕ ਗੈਬ ਰਿਜ਼ਾਲ ।
ਅੱਠ, ਪੰਦਰਾਂ, ਤਰੀਹ, ਤ੍ਰੇਵੀ
ਰਹਿੰਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਿਮਾਲ ।

ਜਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਅਬਦਾਲ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਅਸ਼ੁਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸਫ਼ਰ ਵੇਲੇ ਜੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਅਬਦਾਲ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਬੜਾ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਪਿਛੇ ਵਲ ਹੋਣ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਮਾਲ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਅਬਦਾਲਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਵਾਢੀ ਕਰਨੀ ਅਸ਼ੁਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਬਹੁਤਾ ਫਲ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ।

ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਲ੍ਹੀ ਅਬਦਾਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬੱਝਿਆ । ਦਯਾ ਕਲਬੀ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਖਜੂਰ ਲਿਆਂਦਾ ਰਿਹਾ । ਉਸ ਨੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਚਾਲ੍ਹੀ ਖਜੂਰਾਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਖੁਆ ਦਿਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਚਾਲ੍ਹੀ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ । ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਪੈ ਕੇ ਦਯਾ ਕਲਬੀ ਆਪਣੇ ਉਨਤਾਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਆਇਆ । ਘਰ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਚਾਲ੍ਹੀਵਾਂ ਬੱਚਾ ਵੀ ਗ਼ਾਇਬ ਸੀ । ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਮੁੜ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਬੱਚੇ ਗੈਬੋਂ ਬਣੇ ਇਕ ਗੁੰਬਦ ਹੇਠ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ । ਸੋ ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਿਆ । ਇਹੋ ਬੱਚੇ ਅਬਦਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ । ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ ਪਲੇਗ ਫੈਲ ਗਈ । ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਲਹਾਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਰੋਗ ਚਾਲ੍ਹੀ ਅਬਦਾਲਾਂ ਵਲੋਂ ਫੈਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਬਦਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਮਗਰੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨੂਰੀ ਕਪੜਾ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ । ਉਸ ਕਪੜੇ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਅਬਦਾਲ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਲੰਗੋਟੀ ਬਣਾਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਮਦੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸਾਰ ਪਲੇਗ ਬਕਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਦੌੜੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਬਦਾਲਾਂ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੁੰਮ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਸਦਾ ਬਾਕੀ ਸਰੀਰ ਡਕਾਰ ਗਏ । ਦੁੰਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸਮਾਨ ਵਲ ਸੁਟ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਰੋਗ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਕਾਇਮ ਰਹੇ । ਜੇ ਰੋਗ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੀ ਮਿਟ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਕੌਣ ਪਰਵਾਹ ਕਰੇਗਾ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹੋ ਦੁੰਮ ਧਰਤੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਭਰਮਣ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਬੀਮਾਰੀ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਲ੍ਹੀ ਅਬਦਾਲਾਂ ਨੇ ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਖ਼ੂਬ ਲੁਟ ਮਚਾਈ । ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ । ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਗਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਤਿਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅਬਦਾਲਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਜੋਗਣੀਆਂ ਨੇ ਲੈ ਰਖੀ ਹੈ । ਜੋਗਣੀਆਂ ਵੀ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਤਿਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਪਰ ਜੋਗਣੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਚੌਂਸਠ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਜੋਗਣੀਆਂ)

(2) ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ ਵੀ ਅਬਦਾਲ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ । ਇਹ ਲੋਕ ਗਾ ਕੇ ਗਲੀ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗਦੇ ਹਨ । ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਬਦਾਲ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ । 'ਗਲਾਸਰੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਬਦਾਲ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਵ-ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਮੇਂ ਅਰਥੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੇ ਮਰਘਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਾਜਪੂਤ ਯੋਧਾ, ਲੜਾਂਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਅਬਦਾਲ ਉਸ ਰਾਜਪੂਤ ਦਾ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਵੀ ਅਲਾਪਦੇ ਸਨ । ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਅਬਦਾਲਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਕਰੁਣਾਮਈ ਵਿਰਲਾਪ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਅਬਦਾਲ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਗੀਤ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਅਬਦਾਲ ਸਿਆਪਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਪੰਨਾ 52) ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵੀ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ ।

(ਅ-358) ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ :

ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰ ਜੋ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਚਿੱਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਥਾਨੇਸਰ ਵਿਚ ਹੈ । ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ । ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਥਾਨੇਸਰ ਦੇ ਕਸਬੇ ਵਿਚ, ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨ ਕਰੜਾ ਤੱਪ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸ਼ੇਖ਼ ਚਿੱਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ । ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੈਰ (ਪੰਨਾ 318)

ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੱਲੀ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾ 1271 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਬਣਿਆ। ਪਰ ਗਲਾਸਰੀ. (1,626) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰੋਜ਼ਾ ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਕਬਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕਬਰ ਪੁਟ ਕੇ ਬਾਹਰ ਬਣਵਾ ਦਿਤੀ ਸੀ ਤੇ ਮਕਬਰੇ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਕਬਰ ਫਿਰ ਪੁਰਾਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਰੋਜ਼ੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਹੌਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਨਾਚ ਗਾਣੇ ਦੀ ਮਹਿਫ਼ਲ ਜੁੜਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਸ਼ੇਖ਼ ਚਿੱਲੀ)

(ਅ-359) ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਤੇ ਕਰਣੀ ਵਾਲਾ ਫ਼ਕੀਰ ਜੋ ਕਾਦਰੀਆ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸੀ। ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਦਾ ਜਨਮ 1078 ਈ: ਵਿਚ ਅਬੂ ਸਾਲਿਹ ਦੇ ਘਰ ਜਿਲਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ 1095 ਈ: ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਗਦਾਦ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ, ਅਬੂ ਸਈਦ ਅਲ ਮੁਬਾਰਕ ਤੋਂ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸਿਖਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿਆਗ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਅਤੇ ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਲ ਬੀਆਬਾਨ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲ ਏਕਾਂਤ ਵਾਸ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਇਕੋ ਬੁਰਜ ਵਿਚ ਰਹੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੁਣ 'ਬੁਰਜ ਅਲ ਅਜ਼ਮੀ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। 1128 ਈ: ਵਿਚ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਮੁੜ ਬਗਦਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਅਬੂ ਸਈਦ ਦੇ ਮਕਤਬ ਵਿਚ ਸਿਖਸ਼ਾ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਈਰਾਨ, ਮਿਸਰ ਤੇ ਮੈਸੋਪਟੇਮੀਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕੀਂ ਸਿਖਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ ਵੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਹੋਏ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉਣਿੰਜਾ ਦਸੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੜਕੇ ਅਰਬ, ਮਿਸਰ, ਤੁਰਕਸਤਾਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਗਏ। ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਬਗਦਾਦ ਵਿਚ 1166 ਈ: ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੌਅਜਜ਼ੇ ਵਿਖਾਏ। ਇਕ ਵਾਰ ਟਿਗਰੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਗਦਾਦ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਡੁੱਬਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਜੀਲਾਨੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਲਈ। ਜੀਲਾਨੀ ਨੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆਪਣੀ ਸੋਟੀ ਗੱਡਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਹੇ ਦਰਿਆ, ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧੀਂ।" ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਠਲ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਨਿਜ਼ਾਮੀਆਂ ਮਕਤਬ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਜਿੰਨ ਸਰਪ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੁਆਲੇ ਲਿਪਟ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ ਉਥੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜੀਲਾਨੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਏਕਾਂਤ ਵਾਸ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਗ਼ੈਬ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਪਹੁੰਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੱਕੇ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜਲ, ਖਜੂਰ ਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਇਕ ਵਾਰ ਖ਼ਵਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਬਗਦਾਦ ਗਏ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਭਰਿਆ ਕਲਸ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਨਗਰ ਅੱਗੇ ਹੀ ਪਾਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਨੇ ਉਸ ਕਲਸ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ ਟਿਕਾ ਦਿਤਾ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਰਹਿਣਗੇ। ਪਿਛੋਂ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ ਹੀ ਕਾਦਰੀਆਂ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ।

ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਪਾਧੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੌਸੁਲਆਜ਼ਮ, ਮੁਹੱਈਉਦੀਨ ਤੇ ਦਸਤਗੀਰ ਮੀਰਾਂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੀਹਰਫ਼ੀ 'ਮਦਾਹ ਪੀਰਾਨੇ ਪੀਰ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ' ਲਿਖੀ :

ਯਾ ਗੌਸੁਲਆਜ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਸੁਣਨਾ
ਮੈਂ ਆਜਜ਼ ਕੀਕਰ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਾਂ
ਤੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਨ ਜ਼ਮੀਨ ਜ਼ੁਮਾਂ
ਸਭ ਆਪੇ ਕਾਰਨ-ਹਾਰ ਹੋਇਆ।

ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਪੀਰ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ ਹੈ।

ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਤਾਰੀਕ-ਉਲ-ਹੱਕ' ਤੇ ਫ਼ਤੂਹ-ਅਲ-ਗ਼ੈਬ' ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਬਰੋਕਲ ਮਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 24 ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਯੂਰਪ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਖਰੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਬੜੇ ਸੁਹਿਰਦ, ਮਿੱਠ-ਬੋਲੜੇ ਤੇ ਦਿਆਲੂ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਖਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਭਿੱਛਿਆ ਮੰਗਦੇ ਹਨ।

ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਕਾਦਰੀਆ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਅਬਦੁਲ ਰਜ਼ਾਕ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਬਰ ਉਤੇ ਸਤ ਗੁੰਬਦਾਂ ਵਾਲੀ ਮਸਜਦ ਬਣਵਾਈ।

ਆਪ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਏ। ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਦਾ ਭਾਂਜਾ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਕਬੀਰ ਰਫ਼ਾਈ ਸੀ ਜੋ ਰਫ਼ਾਈ ਜਾਂ ਗੁਰਜ਼ਮਾਰ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ।

ਗਲਾਸਰੀ. (1,538) ਅਨੁਸਾਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਨੇ ਦਾਤਨ ਕਰ ਕੇ ਸੁਟਿਆ, ਜੋ ਨਿੰਮ ਦੇ ਬਿਛ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਬ੍ਰਿਛ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਰਬੀ-ਉਲ-ਸਾਨੀ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਦੀਵੇ ਜਗਾਂਦੇ ਅਤੇ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੇਲਾ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਰੌਸ਼ਨੀ)

(ਅ-360) ਅਬਦੁਲ ਖ਼ਾਲਕ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਜੋ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਅਬਦੁਲ ਖ਼ਾਲਕ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਖੇਮਕਰਨ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਾਵਣ ਦੀ ਚੌਦਵੀਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਉਰਸ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖਦੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚੜ੍ਹਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਬਦੁਲ ਖ਼ਾਲਕ ਬਾਰੇ ਕਈ ਰਵਾਇਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਣਦੇਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਕ ਵਾਰ ਅਬਦੁਲ ਖ਼ਾਲਕ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮੌਲਵੀ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਚਰਚਾ ਛਿੜ ਪਈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਸਣਦੇਹੀ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਰੂਹਾਨੀ ਸਰੂਪ ਵਿਚ। ਅਬਦੁਲ ਖ਼ਾਲਕ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਸਾਹਿਬ ਸਰੀਰ ਸਮੇਤ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਮੌਲਵੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ

ਨੂਰੀ ਆਤਮਾ ਹੀ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਗਈ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤਕ ਦੋਵੇਂ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਲੌਢੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਦਾ ਵਕਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀ। ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਤਾਂ ਕੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਰੀਰ ਸਮੇਤ ਹੀ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਪਧਾਰੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹਿਸ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸੇ ਵਿਚ, ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ, ਅਬਦੁਲ ਖ਼ਾਲਕ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਬਣਾਈ ਗਈ।

(ਅ-361) ਅਬਰਾਹੀਮ :
(ਵੇਖੋ : ਇਬਰਾਹੀਮ)।

(ਅ-362) ਅਬਰਾਹੀਮ ਅਧਮ :
(ਵੇਖੋ : ਇਬਰਾਹੀਮ ਅਧਮ)।

(ਅ-363) ਅੰਬਰੀਸ਼ (ਅੰਬਰੀਕ) :

(1) ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨਰਕ ਜੋ ਸਦਾ ਭੱਠੀ ਵਾਂਗ ਤਪਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਪੀ ਰੂਹਾਂ ਦਾਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਭੁਜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(2) ਅਜੁੱਧਿਆ ਦਾ ਇਕ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਜੋ ਪ੍ਰਸੁਸ਼ਰੁਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਤੋਂ ਅਠਾਈਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਅੰਬਰੀਕ ਬੜਾ ਸੂਰਬੀਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਦਸ ਲਖ ਰਾਜਿਆਂ ਉਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਅੰਬਰੀਸ਼, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਖ਼ਾਤਰ ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚਕ੍ਰ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਿਛੇ ਛੱਡਿਆ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਕੱਤਕ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਤ ਖੋਲ੍ਹਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਉਪਰੋਂ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਰਿਸ਼ੀ ਆ ਗਿਆ। ਅੰਬਰੀਸ਼ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਨਿਉਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਨਦੀ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਵਰਤ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵਾਲ ਪੁਟ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਸੁਟਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਾਖਸ਼ਣੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ, ਜੋ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੌੜੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚਕ੍ਰ ਛੱਡਿਆ ਜੋ ਰਾਖਸ਼ਣੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਨੇ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਬਰੀਸ਼ ਦੇ ਰੋਕਣ ਉਤੇ ਚਕ੍ਰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਯੱਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਬਲੀ ਦਾ ਪਸ਼ੂ ਚੁਰਾ ਲਿਆ। ਯੱਗ ਖੰਡਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਅਵਿੱਗਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੰਬਰੀਸ਼ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀ ਰਿਚੀਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ, ਇਕ ਲੱਖ ਗਊਆਂ, ਸੋਨਾ ਤੇ ਹੀਰੇ ਦੇ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਨਹ ਸ਼ੇਫ਼ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਆ। ਪਰ ਸੁਨੇਹ ਸ਼ੇਫ਼ ਨੇ ਬਲੀ ਵੇਲੇ ਇੰਦਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਸ ਵਿਚ ਰਿਚਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਨਹ ਸ਼ੇਫ਼ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਦੀ ਅਸੀਸ ਦਿਤੀ।

ਲਿੰਗ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰਦ ਅਤੇ ਪਰਵਤ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਰਿਸ਼ੀ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਬਰੀਸ਼ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚਕ੍ਰ ਛੱਡਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਦਾ ਅੰਧਕਾਰ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਛੱਡੀ ਜਦੋਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਅੰਬਰੀਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੁਆਰਾ ਸੱਚੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(ਅ-364) ਅਬਰੋਲ :

ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ; ਇਸ ਗੋਤ ਵਿਚ ਦਹੀਂ ਵਿਚ ਮਧਾਣੀ ਫੇਰਨੀ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। ਇਸ ਗੋਤ ਦੇ ਲੋਕ ਸੱਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਾਰਦੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਧ ਪਿਲਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਅਬਰੋਲ ਗੋਤ ਦੀ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਸਪੋਲੀਏ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਰਾਤ ਸਪੋਲੀਆ ਦਹੀਂ ਦੀ ਮਟਕੀ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਾ, ਸਵੇਰੇ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਮਧਾਣੀ ਫੇਰੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰਿੜਕਿਆ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਗੋਤ ਵਿਚ ਸੱਪ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਤੇ ਦਹੀਂ ਵਿਚ ਮਧਾਣੀ ਫੇਰਨੀ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਖੱਤਰੀ)

(ਅ-365) ਅਬਲੀਸ :
(ਵੇਖੋ : ਇਬਲੀਸ)

(ਅ-366) ਅਬੜਾ :

ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕਬੀਲਾ; ਗਲਾਸਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸਿੰਧ ਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਸਿੰਧ ਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਅਖਾਣ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ —

ਕਰਨ ਬਖਸ਼ੇ ਕਰੋੜ
ਅਬੜਾ ਬਖਸ਼ੇ ਹਲ ਦੀ ਔਰ।

(ਅ-367) ਅੰਬਾ :

(1) ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਦੁਮਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੜਕੀ; ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਅੰਬਾ ਅਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਭੈਣਾਂ — ਅੰਬਿਕਾ ਤੇ ਅੰਬਾਲਿਕਾ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਮਤ੍ਰੇਏ ਛੋਟੇ ਭਰਾਵਾਂ — ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਵੀਰਯ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾਂਗਦ ਲਈ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਭੈਣਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਉਤੇ ਮੁਗਧ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰਖਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸੀ।

ਅੰਬਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜੇ ਸ਼ਾਲਵ ਨਾਲ ਮੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅੰਬਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਲਵ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਰਾਜੇ ਸ਼ਾਲਵ ਨੇ ਅੰਬਾ ਨੂੰ ਇਸ ਖ਼ਾਤਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਓਪਰੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਭੀਸ਼ਮ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਅੰਬਾ ਨੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਇਹ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਕਿ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਉਸ ਦੀ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਪੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਚਿਖਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸੜ ਮੋਈ। ਅੰਬਾ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਸਿਖੰਡੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਬੱਧ ਕੀਤਾ।

(2) ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ। (ਵੇਖੋ:ਅੰਬਿਕਾ)

(ਅ-368) ਅੰਬਾ (ਰਾਜਾ) :

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾਵੀ ਰਾਜਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਦੇ ਕਥਾ-ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅੰਬਾ ਬਾਰੇ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਅੰਬਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਸਚਤ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਬਾ ਦਾ ਰਾਜ ਲਾਹੌਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਅੰਬਾ ਕਪੀ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਮਾਣਕਿਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਬਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਇਸੇ ਰਾਜੇ ਅੰਬਾ ਨੇ ਰਖੀ ਸੀ।

ਅੰਬਾ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਦਾ ਸ਼ਤਰੂ ਸੀ; ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਨੇ ਅੰਬਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਕੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਅੰਬਾ ਸਿਰਕਪ ਤੇ ਸਿਰਸੁਕ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਸਿਰਕਪ)

ਰਾਜੇ ਅੰਬਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਵੱਡੀ ਥੇਹ ਜੋ 'ਅੰਬਾ ਦੀ ਥੇਹ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰਾ ਤੋਂ ਨੌਂ ਕੁ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵਲ ਅਤੇ ਰਣਸੀਂਹ ਤੋਂ ਇਕ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਵਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਥੇਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਥੇਹਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਅੰਬਾ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਬਾ ਕਪੀ) ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ 'ਏਨਸ਼ੀਅੰਟ ਜੀਉਗਰਾਫ਼ੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ' ਵਿਚ ਅੰਬਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਕਹਾਵਤ ਦਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ ਸਿਮਰਤੀ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਰਖੀ ਸੀ —

ਅੰਬਾ ਕਪੀ ਪਈ ਲੜਾਈ
ਕਲਪੀ ਭੈਣ ਛੁੜਾਵਨ ਆਈ।

ਇਸ ਕਹਾਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਬਾ ਤੇ ਕਪੀ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਲੜਾਈ ਹੋ ਗਈ, ਭੈਣ ਕਲਪੀ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਵਾਇਆ।

(ਅ-369) ਅੰਬਾ ਕਪੀ :

ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ) ਵਿਚ ਸੱਤ ਉਜੜੀਆਂ ਥੇਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਮੂਹਿਕ ਨਾਉਂ ਅੰਬਾ-ਕਪੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਥ਼ੇਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਸਾਲੂ ਦੇ ਕਥਾ-ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਬਾ ਦੀ ਥੇਹ ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰੇ ਤੋਂ ਨੌਂ ਕੁ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵਲ ਅਤੇ ਰਣਸੀਂਹ ਤੋਂ ਇਕ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਵਲ ਹੈ। ਕਪੀ ਜਾਂ ਕਾਪੀ ਦੀ ਥੇਹ ਅੰਬਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਬਾ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਢਾਈ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਥੇਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਪੰਜ ਹੋਰ ਥੇਹਾਂ ਹਨ। ਸਿਰਕਪ ਦੀ ਥੇਹ ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰਾ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਛੇ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਬਲ਼ੁੜ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਿਰਕਪ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਟਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਕਪ ਦਾ ਰਾਜ-ਸਿੰਘਾਸਨ ਬਲ਼ੁੜ ਟੋਪ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿਰਸੁਕ ਦੀ ਥੇਹ ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰਾ ਤੋਂ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਦੂਰ ਮੁਰਾਦ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਥੇਹ ਸਿਰਕਪ ਦੀ ਥੇਹ ਤੋਂ ਢਾਈ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਕਲਪੀ ਦੀ ਥੇਹ ਪਿੰਡ ਭੂਈਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਸਿਰਕਪ ਤੇ ਅੰਬਾ ਦੀਆਂ ਥੇਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਮੁੰਦੇ ਦੀ ਥੇਹ ਬਾਘ-ਬੱਚਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਹੈ, ਜੋ ਰਣਸੀਂਹ ਤੇ ਅੰਬਾ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਅੱਠ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਮਾਨਦੇਹੀ ਦੀ ਥੇਹ ਅੰਬਾ ਤੇ ਕਪੀ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਥੇਹਾਂ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਮੀਲ਼ ਦੂਰ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਥੇਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਬਾ ਕਪੀ ਜਾਂ ਅੰਬਾ ਕਲਪੀ ਦੀਆਂ ਥੇਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਤੇ ਥੇਹਾਂ ਬਾਘ-ਬੱਚਾ ਨਦੀ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹਨ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵਲ 25 ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਹਨ। ਅੰਬਾ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਮੋਨ ਹੈ, ਪਰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਬਾ ਤੇ ਕਪੀ ਨਗਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਰਖੀ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਘੁਗ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਅੰਬਾ ਕਪੀ ਦਾ ਸਮਿਲਤ ਨਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਪਟਾਲਮੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ 'ਅਮਾਕਤੀ' ਜਾਂ 'ਅਮਾਕਪੀ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਰਾਵੀ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਸਥਿਤ ਦਸਦਾ ਹੈ।

ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਬਾ ਤੇ ਕਪੀ ਸੱਤ ਭੈਣ ਭਰਾ ਸਨ। ਸਿਰਕਪ, ਸਿਰਸੁਕ ਤੇ ਅੰਬਾ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਸਨ ਅਤੇ ਕਪੀ, ਕਲਪੀ, ਮੁੰਦਾ ਤੇ ਮਾਨਦੇਈ ਚਾਰ ਭੈਣਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰਾ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਰਣਸੀਂਹ (ਜਿਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਉਂ ਨਾ-ਸੀਂਹ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਚੀਨੀ ਯਾਤ੍ਰੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ) ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਲੋਕ-ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਅੰਬਾ ਅੱਜ ਤੋਂ ਅਠਾਰਾਂ ਉੱਨੀਂ ਸੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਸ਼ਕਾ, ਜੁਸ਼ਕਾ ਤੇ ਕਨਿਸ਼ਕ ਜੋ ਯੂਇ-ਚੀ ਜਾਂ ਕੁਸ਼ਾਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਰਾਜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਮੂਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਂ ਸਨ।

ਅੰਬਾ ਕਪੀ ਤੋਂ ਚਾਲ੍ਹੀ ਕੁ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਸਾਗਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਗਰ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਸਾਗਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਕੁਸਾ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਨੂੰ ਖੋਹਣ ਲਈ ਉਸ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਤੇ ਰਾਜੇ ਰਾਜੇ ਅੰਬਾ ਕਪੀ ਆਦਿ ਹੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਚੌਹਾਂ ਭੈਣਵਈਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸਾਗਲ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਹੋਵੇ।

ਰਸਾਲੂ ਕਥਾ-ਚੱਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੱਤੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਰਾਖਸ਼ ਤੇ ਰਾਖਸ਼ਣੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਨੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਕਨਿੰਘਮ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਬੁਧ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਸੱਤ ਭੁੱਖੇ ਬਾਘ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਕਥਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਬਾਘ ਬੱਚਾ ਨਦੀ ਦਾ ਨਾਉਂ ਵੀ ਇਸੇ ਕਥਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਅ-370) ਅੰਬਾ ਕੰਵਾਰ :

ਅਰਜਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ; ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਅੰਬਾ ਕੰਵਾਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਵੇਦੀ ਗਡੀ ਗਈ ਉਹ ਥਾਂ ਅਮੀਨ (ਜ਼ਿਲਾ ਥਾਨੇਸਰ) ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਚੂੜੀ ਡਾਇਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅਮੀਨ)

(ਅ-371) ਅੰਬਾਲਾ :

ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਇਕ ਨਗਰ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅੰਬਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਅੰਬਾ-ਆਲਾ (ਅੰਬਾਲਾ) ਪਿਆ। ਇਥੇ ਅੰਬਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਮੰਦਰ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਢਾਹ ਕੇ ਮਸੀਤ ਉਸਾਰ ਲਈ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਾਜੇ ਅੰਬਾ ਨੇ ਰਖੀ ਜੋ ਸਿਰਕਪ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਥੇਹ ਅੰਬਾ ਕਪੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਬਾ)

(ਅ-372) ਅੰਬਾਲਵੀ ਕਬੱਡੀ :

(ਵੇਖੋ : ਕਬੱਡੀ)

(ਅ-373) ਅੰਬਾਲਿਕਾ :

ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰਦੁਮਨ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ; ਅੰਬਾਲਿਕਾ ਅੰਬਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਵੀਰਯ ਲਈ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਅੰਬਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਸੁਹਾਗ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਵੀਰਯ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮਗਰੋਂ

ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਪਾਂਡੂ)

(ਅ-374) ਅੰਬਿਕ :

ਕਾਲਕਾ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਜੋਗਣੀ। (ਵੇਖੋ : ਜੋਗਣੀਆਂ)

(ਅ-375) ਅੰਬਿਕਾ :

(1) ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਦੇਵੀ ਜੋ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ। ਵਾਜਸਨੇਈ ਸੰਹਿਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਬਿਕਾ ਰੁਦ੍ਰ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਤੈਤ੍ਰਯਾ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਅੰਬਿਕਾ ਦਾ ਸਰਦ ਰੁੱਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੁਦ੍ਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਏ. ਬੀ. ਕੇਥ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਰਿਲਿਜਨ ਐਂਡ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਵੇਦਾ' (ਜਿਲਦ 3,144) ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਬਿਕਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਆਏ ਰੁਦ੍ਰ ਦੇ ਇਕ ਨਾਉਂ 'ਤ੍ਰਯੰਬਿਕਾ' ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅੰਬਿਕਾ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਦੁਰਗਾ ਅਤੇ ਓਮਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਦੇਵੀ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵੀ ਸੱਠਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀਹ ਰੂਪ ਸਾਤਵਿਕ ਸਨ, ਵੀਹ ਰਾਜਸਿਕ ਅਤੇ ਵੀਹ ਤਾਮਸਿਕ। ਅੰਬਿਕਾ ਇਸੇ ਦੇਵੀ ਦਾ ਤਾਮਸੀ ਰੂਪ ਹੈ।

ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਦੱਕਸ਼ ਦੇ ਯੱਗ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸੜ ਕੇ ਉਹੋ ਕਾਲੀ ਬਣੀ। ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਉਹ ਓਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਇਹੋ ਦੇਵੀ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਕੇ ਅੰਬਿਕਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅੰਬਿਕਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ, ਅੰਬਿਕਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨੂਰਪੁਰ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਅੰਬਿਕਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੇਲਾ ਭੂੰਡਾ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(2) ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦ੍ਰਦੁਮਨ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਕੰਨਿਆਂ; ਅੰਬਿਕਾ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪਣੇ ਮਤ੍ਰੇਏ ਭਰਾ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਵੀਰਯ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ। ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਵੀਰਯ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਵਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਅੰਬਿਕਾ ਨਾਲ ਨਿਯੋਗ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ।

(ਅ-376) ਅੰਬਿਕਾ ਬਨ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਲਵ੍ਰਤ ਖੰਡ ਦਾ ਇਕ ਸਥਾਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਨਾਲ ਮਰਦ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-377) ਅਬਿਚਲ ਨਗਰ :

ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੱਖਣ ਵਿਚ, ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਨੰਦੇੜ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਅਸਥਾਨ ਜਿਥੇ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ 5, ਸੰਮਤ 1765 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਸਨ। ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਆਦਰ ਭਾਵ ਨਾਲ 'ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਚੌਥਾ ਤਖ਼ਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਚਕ੍ਰ, ਗੁਰਜ, ਫ਼ੋਲਾਦੀ ਕਮਾਨ, ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਸੰਭਾਲੇ ਪਏ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਰਧਾਮ ਹਨ :—

(ੳ) ਸ਼ਿਕਾਰ ਘਾਟ :— ਨੰਦੇੜ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕ ਧਾਮ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(ਅ) ਸੰਗਤ ਸਾਹਿਬ : — ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(ੲ) ਹੀਰਾ ਘਾਟ :— ਨੰਦੇੜ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕ ਧਾਮ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ *ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਹੀਰਾ ਗੋਦਾਵਰੀ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਸੀ।

(ਸ) ਗੋਬਿੰਦ ਬਾਗ਼ :— ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਦੇ ਕਦੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(ਹ) ਨਗੀਨਾ ਘਾਟ :— ਨੰਦੇੜ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵਲ ਇਕ ਅਸਥਾਨ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਨਗੀਨਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਸੀ।

(ਕ) ਬੰਦਾ ਧਾਮ :— ਨੰਦੇੜ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਇਕ ਧਾਮ ਜਿਥੇ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਸੀ।

(ਖ) ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦਾ ਅਸਥਾਨ :— ਹੀਰਾ ਘਾਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਇਕ ਅਸਥਾਨ; ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਝ ਚਿਰ ਇਥੇ ਇਕਾਂਤ ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ।

(ਗ) ਮਾਲਟੇਕੜੀ :— ਨੰਦੇੜ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ ਇਕ ਧਾਮ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਕੱਢ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਠਾਨ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵੰਡੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਬਚਿਆ ਧਨ ਉਥੇ ਹੀ ਦਬਵਾ ਦਿਤਾ ਸੀ।

(ਅ-378) ਅਬੀਰ :

ਹੋਲੀ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਧੂੜਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸੁਗੰਧਿਤ ਗੁਲਾਲ, ਜੋ ਗੁਲਾਬ, ਕੇਸਰ, ਕਸਤੂਰੀ ਤੇ ਸੰਦਲ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਥੇ ਅਬੀਰ ਧੂੜਿਆ ਜਾਵੇ ਉਥੇ ਬਦ-ਰੂਹਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ।

(ਅ-379) ਅਬੂ-ਅਲ-ਹਸਨ ਅਲੀ ਬਿਨ ਉਸਮਾਨ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਲੀ ਜੋ ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਭਾਟੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹਰ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਅਤੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਇੱਕੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਉਰਸ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖ਼ਸ਼)

(ਅ-380) ਅਬੂ-ਅਲ-ਮੁਆਲੀ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੀਰ ਜਿਸ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਤਿੰਨ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਮੇਲੇ ਦੋਹਾਂ ਈਦਾਂ ਉਤੇ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਮੇਲਾ ਜ਼ੀ ਅਲਹੱਜ ਦੀ 17 ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ। ਇਸ ਮਜ਼ਾਰ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਥੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-381) ਅਬੂ ਸਹਮ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਉਮਰ ਖ਼ੱਤਾਬ ਦਾ ਪੁੱਤਰ; ਇਕ ਵਾਰ ਅਬੂ ਸਹਮ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਮਰ ਖੱਤਾਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਨੇ ਕੋਰੜੇ ਲਗਵਾਏ ਕਿ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

"ਇਤਮਾਮ ਤਹਿਸੀਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੂਈਂ ਹੋਈ,
ਅਬੂ ਸਹਮ ਤੇ ਦੰਮ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹੋਵੇ।"

— ਵਾਰਿਸ

(ਅ-382) ਅਬੂ ਹੁਰੇ ਰਾਹ :

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ

ਨਿਕਟਵਰਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬਿੱਲੀ ਪਾਲਣ ਕਰ ਕੇ ਬਿੱਲੀ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਰਬੀ ਵਿਚ 'ਹੁਰੈਰਾਹ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ — ਬਿੱਲੀ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਅਬੂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਿਤਾ। ਅਬੂ ਹੁਰੈਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ਅ-383) **ਅਬੂ ਜ਼ਹਲ :**

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਕ ਚਾਚੇ ਦੀ ਅਲ; ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਤਾਂ ਅਬੁਲ ਹਿਕਮ (ਹਿਕਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਅਬੂ ਜਹਲ (ਮੂਰਖਾਂ ਦਾ ਪਿਓ) ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ।

(ਅ-384) **ਅਬੂ ਬਕਰ :**

ਹਜ਼ਰਤ ਉਸਮਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਤਨੀ ਆਇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ। ਅਬੂ ਬਕਰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਨ। ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੌਹਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਬੂ ਬਕਰ ਨੇ ਹੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਗੰਬਰ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣੇ। ਇਹ ਸੱਠਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਬਣੇ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੋ ਸਾਲ ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ 23 ਅਗਸਤ 634 ਈ: ਨੂੰ ਹੋਈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਅਬੂ ਬਕਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸੱਪ ਡੰਗ ਮਾਰ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਥੁਕ ਲਗਾਣ ਨਾਲ ਉਹ ਮੁੜ ਨਵੇਂ ਨਰੋਏ ਹੋ ਗਏ।

(ਅ-385) **ਅੰਬੋ :**

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਇਕਾ; ਅੰਬੋ ਨੇ ਸਾਵੇਂ ਛੁਟਣ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਲੂ ਮੰਗਿਆ। ਭਰਜਾਈ ਨੇ ਅੰਬੋ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉਤੇ ਸਾਲੂ ਦਿਤਾ ਕਿ ਜੇ ਸਾਲੂ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਪੰਛੀ ਦੀ ਵਿੱਠ ਡਿਗ ਪਈ ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਬੋ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਸਾਲੂ ਨੂੰ ਧੋਵੇਗੀ। ਸਾਵੇਂ ਛੁਟਦਿਆਂ ਸਾਲੂ ਉਤੇ ਇਕ ਕਾਂ ਦੀ ਵਿੱਠ ਡਿਗ ਪਈ। ਭਰਜਾਈ ਨੇ ਅੰਬੋ ਨੂੰ ਬਚਨ ਪਾਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅੰਬੋ ਨਿਸ਼ੰਗ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਬੋ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਛੱਪੜ ਉਪਰ ਲੈ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅੰਬੋ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਛੱਪੜ ਦੀ ਕੰਧੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਦੱਬ ਦਿਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਾਲੂ ਰੰਗਿਆ। ਜਿਥੇ ਅੰਬੋ ਨੂੰ ਦਬਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਥੇ ਅੰਬ ਦਾ ਇਕ ਬੂਟਾ ਉਗ ਆਇਆ।

ਇਹ ਕਥਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਤ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਦਰੱਖ਼ਤ ਲਗਾਣ ਵੇਲੇ ਦਿਤੀ ਗਈ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬਲੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਕਥਾ 'ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ' (ਪੰਨਾ 124) ਵਿਚ 'ਭਾਬੋ ਸਾਲੂ ਬੋੜਿਆ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਧਨੀ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਥਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਨਿਕਿਆ ਧੱਬੀਆ ! ਅੰਬ ਨਾ ਤਰੋੜ
ਡਾਲੀ ਨਾ ਮਰੋੜ
ਛੋਟੇ ਵੀਰੇ ਭੈਣ ਕੁਠੀ, ਭਾਬੋ ਸਾਲੂ ਬੋੜਿਆ।

(ਅ-386) **ਅਬੋਹਰ :**

ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਗਰ; ਮੌਜੂਦਾ ਅਬੋਹਰ ਬਹੁਤਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਗਰ ਨਹੀਂ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤਕ ਇਥੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਜਾੜ ਬੀਆਬਾਨ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਅਬੋਹਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ ਨੇ, 1341 ਈ: ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਦੇ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਖੰਡਰ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਐਸ. ਐਨ. ਬੈਨਰਜੀ (ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪਟਿਆਲਾ, 66) ਅਨੁਸਾਰ ਅਬੋਹਰ ਦਾ ਮੂਲ ਨਾਂ ਉਭੋ-ਹਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਨਰਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਉਭੋ (ਉਭੋਧਨਾ ਕੁਮਾਰੀ) ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ, ਇਕ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛੰਭ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਾਇਆ। ਉਭੋ-ਹਰ ਵਿਚ 'ਹਰ' ਪਦ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਦੇ ਇਥੇ ਛੰਭ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਨਰਾ ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਦਾ ਹੀ ਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੂਰਨ-ਰਸਾਲੂ ਮਾਹਲ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨਗਰ ਨੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ (ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, 267) ਇਸ ਨਗਰ ਉਤੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ ਅਬਰਾਮ ਚੰਦ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜੇ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਘੋੜੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਘਾਹ ਚਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉੱਚ ਦੇ ਸੱਯਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਧਾੜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਲ ਲੈ ਤੁਰੀ। ਰਾਜੇ ਅਬਰਾਮ ਚੰਦ ਦਾ ਕੋਈ ਲੜਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨੇ ਘੋੜੇ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣ ਲਈ, ਮਰਦਾਵਾਂ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨਾਲ ਕਈ ਝੜਪਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਘੋੜੇ ਖੋਹ ਲਿਆਂਦੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਉੱਚ ਦੇ ਸੱਯਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਮਾਲ ਲੁਟ ਲਿਆਂਦਾ।

ਉੱਚ ਦੇ ਸੱਯਦ ਬੜੇ ਸੱਜਨ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਵਾਪਸ ਮੰਗੀਆਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਬਰਾਮ ਚੰਦ ਨੇ ਲੁਟ ਮਾਰ ਦਾ ਮਾਲ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਸੱਯਦਾਂ ਨੇ ਸਰਾਪ ਦੇਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿਤੀ। ਜਦੋਂ ਫਿਰ ਵੀ ਲੁਟ ਮਾਰ ਦਾ ਮਾਲ ਸੱਯਦਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਬੋਹਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਇਕ ਰੇਤਲੇ ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਧਰਨਾ ਮਾਰਿਆ।

ਰਾਜੇ ਅਬਰਾਮ ਚੰਦ ਨੇ ਸੱਯਦਾਂ ਦੀ ਉੱਕੀ ਸਾਰ ਨਾ ਲਈ। ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਸੱਯਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਦ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਯਦਾਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਰਤ ਲੈਣ ਲਈ ਖ਼ੁਦ ਅਬੋਹਰ ਗਈਆਂ। ਸੱਯਦਾਂ ਨੇ ਦੂਰੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਤੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਯਦ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਪਤਨੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਵਾਹ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਸੱਯਦ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਭਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ-387) **ਅਭਾਖਿਆ :**

ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਾਕੰਸ਼ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਸਿਧੀ ਦੀ ਸਹਿਜ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖ਼ਾਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਮੰਦਾ ਚਿਤਵਣ ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਸ਼ੁਭ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੰਗਲਮਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਦੁਕਾਨ ਬੰਦ

ਕਰਨਾ', 'ਸਿਹਰਾ ਉਤਾਰਨਾ' ਅਭਾਖਿਆ ਹੈ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੰਗਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਦੁਕਾਨ ਵਧਾਣਾ' ਤੇ 'ਸਿਹਰਾ ਵਧਾਣਾ' ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਅਭਾਖਿਆ ਨੂੰ ਕੁਬੋਲ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਮੰਗਲ ਭਾਸ਼ਾ)

(ਅ-388) ਅਭਿਸੇਚ (ਅਭਿਖੇਕ) :

ਅਭਿਸੇਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹੈ — ਛਿੜਕਾਉ; ਜਲ ਛਿੜਕਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ; ਆਦਿਮ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਸਮੇਂ ਜੇ ਜਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਤੇ ਉਸ ਦਾ ਛਿੜਕਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਵਿਅੱਕਤੀਗਤ ਗੁਣਾਂ, ਬਲ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮ ਤੇ ਮਾਨ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੋਂ ਬਝਿਆ। ਆਦਿਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਛੱਟੇ ਪਿੰਡੇ ਉਤੇ ਪੁਆ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਪਿਆ ਤਾਂ ਲਹੂ ਦੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲੀ। ਇਸ ਰੀਤ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰੀਤ ਵਿਚ ਉਤੇਜਨਾ ਤੇ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਮੁੰਡਨ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਬਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਲਹੂ ਦੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਭਿਸੇਚ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜਸੂਯਾ ਰੀਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਸਮੇਂ ਜਲ ਛਿੜਕਨ ਦੀ ਰੀਤ ਸਰਬ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਰੀਤ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਐਤ੍ਰਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਿਸੇਚ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਹੋਇਆ। ਛੋਟੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਅਭਿਸੇਚ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੁਰਬ' ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਅਭਿਸੇਚ ਹੋਣਾ ਇਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਮ ਸੀ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਦੇ ਪੋਹ ਨਛੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕੀਤੇ ਅਭਿਸੇਚ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਇਸੇ ਯੋਗ ਸਮੇਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਦੈਂਤਾਂ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਾਜਿਆ ਦੇ ਅਭਿਸੇਚ ਸਮੇਂ ਅਠਾਰਾਂ ਤੱਤ ਮਿਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ, ਘਿਓ, ਦੁੱਧ, ਚੰਦਨ, ਸੁਗੰਧੀਆਂ, ਗੋਬਰ, ਮਿੱਟੀ, ਹਲਦੀ, ਚਾਵਲ ਆਦਿ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਵੱਸ਼ਕ ਸੀ।

ਅਭਿਸੇਚ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ਕ ਵੀ ਹੈ। ਵਰਾਹ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣਾ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਅਭਿਸੇਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਲ ਤੇ ਤਿਲ ਰਲਾ ਕੇ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਸੰਖ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਪਾਪ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਧੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਬੋਧੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਭਿਸੇਚ ਦਸਾਂ ਭੂਮੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤਮ ਭੂਮੀ ਹੈ। ਤੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਭਿਸੇਚ ਪੁਨਹਚਰਣ ਦੇ ਪੰਜ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੋਥਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਅੰਗ ਜਪ, ਹੋਮ, ਤਰਪਣ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜ ਦੇਣਾ ਹਨ। ਪੁਨਹਚਰਣ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਿਧੀ ਲਈ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵਤੇ ਅੱਗੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਪੁਨਹਚਰਣ) ਜੈਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਸਮੇਂ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਜਲ ਅਤੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਅਭਿਖੇਕ ਜਾਂ ਅਭਿਸ਼ਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੀਤ ਕੁਲ ਦਾ ਵਡਿਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੀਤ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਸਭ ਲੋਕ ਰਲ ਕੇ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦੇ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੱਤ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਖ਼ਾਸ ਖਾਸ ਉਤਸ਼ਵਾਂ ਉਤੇ ਅਭਿਸੇਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਲ ਤੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਨੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਕੇਸਾਂ ਉਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਿੜਕਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ (54) ਵਿਚ ਅਭਿਸੇਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਅ-389) ਅਭਿਜਿਤ :

(1) ਦੋ ਨਛਤ੍ਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਕੇ ਬਣਿਆ ਇਕ ਸ਼ੁਭ ਲਗਨ; ਉਤਰਾਖਾੜਾ ਨਛਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਚਾਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰਵਣ ਨਛਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਕਲਾ ਰਲ ਕੇ ਅਭਿਜਿਤ ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਗਨ ਸਮੇਂ ਜੇ ਵੈਰੀ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਇਸ ਲਗਨ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅਭਿਜਿਤ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਭਿ ਦਾ ਭਾਵ ਸਨਮੁਖ ਹੈ ਤੇ ਅਭਿਜਿਤ ਦਾ ਭਾਵ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਜਿੱਤਣਾ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਅਭਿਜਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਛਤ੍ਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਅਭਿਜਿਤ ਲਗਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਰਾਖਾੜਾ ਨਛਤ੍ਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਵੀ ਅਭਿਜਿਤ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸ਼ੁਭ ਲਗਨ ਸਮੇਂ ਅਭੀਚ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅਭੀਚ)

(2) ਰਾਜਾ ਨਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ।

(3) ਚੰਦ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਪੁਰੂ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਆਹੁਕ ਦਾ ਪਿਤਾ।

(ਅ-390) ਅਭਿਮਨਯੂ :

ਅਰਜਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭੈਣ ਸੁਭਦ੍ਰਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ। ਅਭਿਮਨਯੂ ਬੜਾ ਨਿਰਭੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਯੋਧਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਕਾਰਨਾਮੇ ਵਿਖਾਏ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਲਕਸ਼ਮਣ ਦਾ ਬੱਧ ਅਭਿਮਨਯੂ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਅਰਜਨ ਸੰਸਪਤਕਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਮੌਕਾ ਵੇਖ ਕੇ ਚਕਰਵਯੂਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਬਗੈਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਸੂਰਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੋੜ ਸਕਦਾ। ਅਭਿਮਨਯੂ ਨੇ ਗਰਭ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਚਕਰਵਯੂਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸੁਣ ਰਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਚਕਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਵਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਤਾਂ ਵੀ ਅਭਿਮਨਯੂ ਚਕਰਵਯੂਹ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨਾਲ ਬੜੀ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੀ ਉਮਰ ਸੋਲਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਅਭਿਮਨਯੂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਾਜੇ ਵਿਰਾਟ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਉਤਰਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਉਤਰਾ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਮੇਂ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਪ੍ਰੀਖਸ਼ਤ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠਾ।

ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੀ ਮੌਤ ਜਿਸ ਥਾਂ ਹੋਈ, ਉਥੇ ਹੁਣ ਅਮੀਨ ਨਾਉਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਚਕਰਵਯੂਹ ਦੇ ਖੰਡਰ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਇਟ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਗਰਭਵਤੀ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਜੰਮਣ ਵੇਲੇ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਇਟ ਧੋ ਕੇ ਪਿਲਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਜਣੇਪੇ ਦੇ ਦਰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਰਨ ਬੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਮਨਯੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਸੋਭਦ੍ਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-391) ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੀ ਥੇਹ :

ਥਾਨੇਸਰ ਤੇ ਤਰਾਵੜੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਅਮੀਨ ਗੜ੍ਹ ਨਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਥੇਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੀ ਥੇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਅਭਿਮਨਯੂ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜੂਝਦਾ ਹੋਇਆ ਇਥੇ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਥੇਹ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਮੱਥੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡੇ ਉਤੇ ਮਲਣ ਨਾਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵੀਰਤਾ ਜਾਗ ਉਠਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅਮੀਨ)

(ਅ-392) ਅਭਿਮੰਤ੍ਰਣ :

ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਜਾਦੂ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਜਾਂ ਰੂਹ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ। ਚੇਲੇ ਅਥਵਾ ਸਿਆਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਿੱਲੇ ਕਟ ਕੇ ਅਤੇ ਤਪ ਸਾਧ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸਿਧੀ ਲਈ ਰੂਹ ਦਾ ਅਭਿਮੰਤ੍ਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਚੇਲੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੰਦਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਬੁਲਾਂਦੇ ਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਸਿਆਣੇ)

(ਅ-393) ਅਭਿਮਾਨੀ :

ਅਭਿਮਾਨੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸਵਾਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਵਕ, ਪਵਮਾਨ ਤੇ ਸ਼ਚੀ ਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਪੰਜਤਾਲੀ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮੇ। ਅਭਿਮਾਨੀ, ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਪੋਤਰੇ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਣੰਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਉਣੰਜਾ ਅਗਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅਗਨੀ) ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਅਭਿਮਾਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਅ-394) ਅਭਿਯੁਕਤ :

ਉਣੰਜਾ ਮਾਰੁਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ। (ਵੇਖੋ : ਮਾਰੁਤ)

(ਅ-395) ਅਭੀਚ :

(ਸੰ: ਅਭਿਜਿਤ) ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਗਨ; ਉਤਰਾਖਾੜਾ ਨਛਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰਵਣ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿਲਵੀਂ ਅਵਧੀ ਨੂੰ ਅਭੀਚ ਲਗਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਜੋ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅਭੀਚ ਦੇ ਲਗਨ ਸਮੇਂ ਵੈਰੀ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਜੈ ਅਵੱਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਭੀਚ ਲਗਨ ਸਮੇਂ ਅਠਾਹਠ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੀਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਤੀਰਥ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਨਮ-ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਉਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਭੀਚ ਦੇ ਲਗਨ ਸਮੇਂ ਕਈ ਤੀਰਥਾਂ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੇਲਾ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਅਭੀਚ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉਤੇ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਇਕ ਸੰਗੀ ਨੂੰ, ਇਕ ਕਸੀਰਾ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉਤੇ ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਣ ਲਈ ਦਿਤਾ ਕਿ ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਖ਼ੁਦ ਹੱਥ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਇਹ ਭੇਟਾ ਕਬੂਲ ਕਰੇ। ਸੰਗੀ ਨੇ ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਅੱਗੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਨੇ ਭਗਤ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜਲ ਵਿਚੋਂ ਹੱਥ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਕਸੀਰਾ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ :

ਲਗਾ ਪੁਰਬ ਅਭੀਚ ਦਾ
ਡਿਠਾ ਚਲਿਤ ਅਚਰਜ ਅਮੇਟਾ।
ਲਇਆ ਕਸੀਰਾ ਹੱਥ ਕੱਢ,
ਸੂਤ ਇਕ ਜਿਉਂ ਤਾਣਾ ਪੇਟਾ।
(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ)

ਅਭੀਚ ਦੇ ਲਗਨ ਸਮੇਂ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਤੇ ਜਪ ਤਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਸੇ ਲੋਕ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :— 'ਧੰਨ ਅਭੀਚ ਨਿਛੱਤ੍ਰ ਹੈ ਕ੍ਰਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਅਹੰਕਾਰ ਤਿਆਗੇ।'

(ਅ-396) ਅਭੀਰ :

ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਅਜੋਕੇ ਅਹੀਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਅਹੀਰ)

(ਅ-397) ਅਮੰਸ਼ਿਆ ਦੇਵੀ :

ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਦੇਵੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਗੁੜਗਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਬਾਣੀਏਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੋਕ, ਦਿਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਉਚੇਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਪਾਸ਼ਕ ਅਮੰਸਿਆ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕੰਧ ਉਤੇ ਚਿਤ੍ਰ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਚਾਵਲਾਂ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-398) ਅਮਰ ਕੰਠ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੀਰਥ; ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਪਿੰਡ ਦਾਦਨ ਖ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੀਰਥ ਨੂੰ ਕਟਾਸ ਰਾਜ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਧਰਤੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨੇਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਨੇਤਰ ਪੁਸ਼ਕਰ ਰਾਜ (ਜ਼ਿਲਾ ਅਜਮੇਰ) ਵਿਚ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਮਾਘੀ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਤੀਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਕਟਾਸ)

(ਅ-399) ਅਮਰ ਨਾਥ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੀਰਥ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੀ ਇਕ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੇ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਿਚ ਬਰਫ਼ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਫਾ ਦੇ ਉਪਰ ਇਕ ਛੇਦ ਵਿਚੋਂ ਕਤਰੇ ਸਿੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਖ਼ਤ ਸਰਦੀ ਕਾਰਨ ਜੰਮਦੇ ਹੋਏ ਲਿੰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਥਾਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 13,900 ਫ਼ੁਟ ਉੱਚੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਦ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਮਰ ਨਾਥ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾ ਨੂੰ ਇਥੇ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਮਰ ਨਾਥ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ ਹੈ।

(ਅ-400) ਅਮਰਤਵ :

ਅਮਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ; ਮੌਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣਾ; ਲੋਕ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਵੀ ਅਮਰਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਮਰਤਵ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਬੇ-ਹਯਾਤ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਰੀਰ ਸਮੇਤ ਅਮਰ ਤੇ ਅਜਰ ਜੀਵਨ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਅਮਰਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਬੇ-ਹਯਾਤ ਦਾ ਚਸ਼ਮਾ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਨਿਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਖ਼੍ਵਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਨੂੰ ਉਹ ਚਸ਼ਮਾ ਲਭ ਪਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਘੁਟ ਪੀ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਅਮਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਰ ਫਲ ਨੂੰ ਖਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ ਅਮਰਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫਲ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਅਮਰਤਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਬੜੀ ਘਾਲਣਾ

ਘਾਲੀ ਹੋਵੇ-ਤੇ ਸਿਦਕ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਰਹੇ ਹੋਣ । ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਅਜੇ ਵੀ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੱਕੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਸਿਦਕੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਲਿਜਿੰਡਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ (2,177) ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੈ ।

ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਵੀ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਜੋ ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ (ਸ਼ਾਨ, ਪੰਨਾ 110) ਵਿਚ ਇਉਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ :— ਇਸਮਾਈਲ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ਕੀਰ, ਜੋ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਅਸਚਰਜ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਇਆ । ਆਪਣਾ ਊਠ ਪਰੇਡੇ ਖਲ੍ਹਾਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਵਰਤ ਰਖਿਆ । ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰੋਟੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ । ਪਰ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕੁਝ ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੱਸੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ ।...... ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਸੱਸੀ ਤਾਂ ਭਰ ਜਵਾਨ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸੀ, ਪਰ ਤੂੰ ਤਾਂ ਬੁੱਢੀ ਝਰੀਟ ਏਂ ।" ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਹੁਸਨ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ । ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੇ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਤੇ ਸਿਦਕ ਵੇਖ ਕੇ, ਸੱਸੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਵੜ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਹੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਸੀਸ ਤੇ ਧੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾ ਦਿਤੇ । ਪਰ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਵਲਿੰਗੀ ਰਖਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਖੋਹ ਕੇ ਨਾ ਲੈ ਜਾਏ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਝਨਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ।

(ਅ-401) ਅਮਰ ਫਲ :

(ਵੇਖੋ : ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ)

(ਅ-402) ਅਮਰ ਵਾਰੁਣੀ :

ਇਕ ਰਸ ਜੋ ਯੋਗ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੰਸਰਦਲ ਕੰਵਲ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਵਿਚੋਂ ਝਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੀ ਕੇ ਯੋਗੀ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਹੱਠ-ਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ ਅਨੁਸਾਰ ਖੇਚਰੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਯੋਗੀ ਜੀਭ ਨੂੰ ਉਲਟ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅਗਲਾ ਸਿਰਾ ਤਾਲੂਏ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਛਿਦ੍ਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹੰਸਰ ਦਲ ਕੰਵਲ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਝਰਨ ਵਾਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ, ਕੁੰਡਲਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਗਾਣ ਮਗਰੋਂ ਝਰਦਾ ਹੈ । ਆਮ ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸ ਮੂਲਾਧਾਰ ਚਕ੍ਰ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹੋਰ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਵਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਜੋਗ, ਭਗਤ ਤੇ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਮਦ/ਰਸ ਆਦਿ ਦੇ ਪੀਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਉਹ ਇਹੋ ਅਮਰ ਵਾਰੁਣੀ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ —

"ਰਸ ਗਗਨ ਗੁਫਾ ਮੈ ਅਜਰ ਝਰੈ ।"

(ਅ-403) ਅਮਰ ਵੇਲ :

ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੇਲ ਜੋ ਜਿਸ ਬ੍ਰਿਛ ਉਤੇ ਫੈਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਸ ਚੂਸ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਬੇਲ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਵੇਲ ਨਾਲ ਕਈ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਅਮਰ ਵੇਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕਦੇ ਕਿਧਰੇ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ । ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਇਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਲੱਭ ਲਏ, ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਧਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਹੋਰ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰ ਵੇਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨੂੰ ਅੱਖ ਵਿਚ ਫੇਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ । ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰ ਵੇਲ਼ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣਾਂ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਪ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

(ਅ-404) ਅਮਰਾਪੁਰੀ :

(ਵੇਖੋ : ਅਮਰਾਵਤੀ) ।

(ਅ-405) ਅਮਰਾਵਤੀ :

ਦੇਵਪੁਰੀ; ਇੰਦਰ ਦੀ ਸਵਰਗਪੁਰੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ । ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਗਰੀ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਖ ਦਵਾਰ ਹਨ ਜੋ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਹਰੇਕ ਦਵਾਰੇ ਉਤੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਮਨਮੋਹਣੀਆਂ ਅਪੱਛਰਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਖ ਸਾਧਨਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨਗਰੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਅੱਠ ਸੌ ਮੀਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪੁਸ਼ਭਾਸਾ' (ਸੂਰਜ ਦੀ ਆਭਾ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਮੌਸਮ ਸੁਖਾਵਾਂ ਤੇ ਇਕਸਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਦੁਖ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਪਛਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ।

ਦੈਂਤਾਂ ਨੇ ਤ੍ਰੇਤੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਇਹ ਨਗਰੀ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਈ ਸੀ ; ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ, ਦੁਰਗਾ ਨੇ, ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰ ਕੇ ਅਮਰਾਵਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਇੰਦਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਉਸ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । 'ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਕਥਾ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ ।

ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਜਾਂ ਯੱਗ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਬਲੀਆਂ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਸੇ ਸਵਰਗ ਦੇ ਸੁਖ ਸਾਧਨ ਭੋਗਦੇ ਹਨ । ਹਿੰਦੂ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਯੋਧੇ ਵੀ ਇਸੇ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਅਮਰ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਰਾਜਾ ਇੰਦਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਇੰਦਰਾਣੀ; ਗੰਧਰਵਾਂ ਤੇ ਅਪੱਛਰਾਂ ਸਮੇਤ ਇਸੇ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

(ਅ-406) ਅਮਰੀਕ :

ਇਕ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਜੋ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਤੋਂ ਅਠਾਈਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਸੀ । (ਵੇਖੋ : ਅੰਬਰੀਸ਼)

(ਅ-407) ਅਮਰੇਸ਼ਵਰ :

(1) ਅਮਰ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ; ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ ।

(2) ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ ਲਿੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ, ਜੋ ਉਜੈਨ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਲਿੰਗ)

(ਅ-408) ਅਮਲ :

ਕੁੱਲੂ ਦਾ ਇਕ ਸਥਾਨਿਕ ਦਿਉਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਦਰ ਨਰੋਂਦੀ ਡੇਰਾ ਵਿਖੇ ਹੈ । ਇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਤਿੰਨ ਵਿਸਾਖ; ਹਾੜ ਅਤੇ ਭਾਦਰੋਂ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਅਤੇ ਫੱਗਣ ਸੁਦੀ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸੱਤਾਂ ਤਿਥਾਂ ਨੂੰ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

(ਅ-409) ਅਮਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ :

ਭੰਗ, ਅਫ਼ੀਮ, ਪੋਸਤ ਆਦਿ ਨਸ਼ਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਬਹੁਤਾ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਆਲਸੀ, ਦਲਿੱਦਰੀ ਤੇ ਨਿਖਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਬਣ ਚੁਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹੋ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅਨੇਕਾਂ

ਅਖਾਣਾਂ, ਟੱਪਿਆਂ ਤੇ ਟੋਟਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾ-ਕਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਮਸ਼ਕਰੀ ਦੀ ਵੀ ਮਿਸ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹੇਠਲਾ ਟੱਪਾ :

ਵੀਹ ਪੋਸਤੀ ਚੜ੍ਹੇ ਸ਼ਿਕਾਰ
ਮੱਖੀ ਘੇਰੀ ਵਿਚ ਬਜ਼ਾਰ
ਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਲੰਙੀ ਕੀਨੀ
ਇਹ ਵੀ ਫ਼ਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਦੀਨੀ।

ਅਮਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹਸਾਵਣੀ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :— ਇਕ ਵਾਰ ਕੁਝ ਅਮਲੀ ਖੂਹ ਦੀ ਮਣ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਨਸ਼ਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਖੂਹ ਉਤੇ ਧੁੱਪ ਆ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਛਾਵੇਂ ਬੈਠਣ ਦੀ ਥਾਂ ਖੂਹ ਨੂੰ ਹੀ ਖਿੱਚ ਕੇ ਛਾਵੇਂ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ। ਸੋ ਉਹ ਰੱਸੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੂਹ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗੇ। ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਖਿਚਦਿਆਂ ਅਮਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪੀਣਕ ਲੱਗ ਗਈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਖੂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਉਗੇ ਦਰੱਖਤ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਖੂਹ ਉਤੇ ਢਲਣ ਲੱਗਾ। ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਅਮਲੀ ਦੀ ਪੀਣਕ ਟੁਟ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਖੂਹ ਉਪਰ ਛਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, "ਬਸ ਕੰਮ ਸਰ ਗਿਆ ਏ, ਹੋਰ ਨਾ ਖਿੱਚੋ, ਖੂਹ ਛਾਵੇਂ ਆ ਗਿਆ ਏ।" ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਮਲੀ ਇਸ ਮੋਅਜਜ਼ੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗੇ।

ਭੰਗੀਆਂ, ਅਫ਼ੀਮੀਆਂ ਤੇ ਪੋਸਤੀਆਂ ਆਦਿਕ ਬਾਰੇ ਜੋ ਟੱਪੇ ਤੇ ਹਸਾਵਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਭੰਗ, ਅਫ਼ੀਮ ਤੇ ਪੋਸਤ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਅ-410) **ਅਮਾਮ :**
(ਵੇਖੋ : ਇਮਾਮ)

(ਅ-411) **ਅਮਾਲ ਨਾਮਾ :**

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਰਾਮਾਨ ਤੇ ਕਾਤਬੀਨ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਸਾਰ-ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਮੇਂ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਲਿਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਅੱਲਾ, ਹਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਅਮਾਲ ਨਾਮੇ ਨੂੰ ਵਾਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਨਤ ਜਾਂ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਵਿਚ ਭੇਜੇਗਾ।

(ਅ-412) **ਅਮਾਵਸ :**

ਚੰਦਰ ਮਾਸ ਦੀ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀ ਪੰਦਰਵੀਂ ਤਿੱਥ ਜਦੋਂ ਚੰਦਰਮੇਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮੱਸਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਮੱਸਿਆ) ਇਹ ਤਿੱਥ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੰਗਲ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਅਮਾਵਸ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਰਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਕੀੜੇ ਸੱਪ ਤੇ ਅਠੂਏਂ ਨਿਕਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅਮਾਵਸ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਦਾ ਬਾਂਝ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਮਾਵਸ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜੰਮਿਆ ਬਾਲ ਤਾਮਸੀ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਸਿੰਕਲੇਅਰ ਸਟੀਵੰਨਸਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Rites of the Twice Born' (ਪੰਨਾ 260) ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ : "ਅਮਾਵਸ ਦਾ ਦਿਨ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਵਾਰ ਭੋਜਨ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਕਪੜੇ ਨਹੀਂ ਧੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਬਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਤੀਵੀਆਂ ਇਸ ਦਿਨ ਕਪੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚੱਕੀ ਝੋਤਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾ ਹੀ ਮਰਦ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਦੇ ਹਨ। ਤਰਖਾਣ, ਕੁਲੀ ਤੇ ਸ਼ਿਲਪੀ ਅਮਾਵਸ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕੋਈ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।"

ਅਮਾਵਸ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਖਵਾਣਾ ਤੇ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਦੇਣਾ ਵੀ ਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਤੀਵੀਆਂ ਅਮਾਵਸ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵਰਤ ਰਖਦੀਆਂ ਤੇ ਗਊ ਨੂੰ ਪੇੜੇ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਪਿਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰਾਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਪਿਤਰਾਂ ਨਮਿਤ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਤੇ ਤਰਪਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਜੇ ਅਮਾਵਸ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਪਏ ਤਾਂ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ 'ਸੋਮਾਵਤੀ ਅਮਾਵਸ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਮਾਵਸ ਦੇ ਦਾਨ ਤੇ ਵਰਤ ਦਾ ਬੜਾ ਹੀ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਕਈ ਤੀਵੀਆਂ ਵਰਤ ਰਖ ਕੇ ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੁਆਲੇ 108 ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿੱਪਲ ਦੁਆਲੇ ਸੂਤਰ ਲਪੇਟਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਸੋਮਾਵਤੀ ਅਮਾਵਸ)

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

(ਅ-413) **ਅਮਿਤਾਸਯ**

ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬਵਿੰਜਾ ਬੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੀਰ। (ਵੇਖੋ : ਬੀਰ)

(ਅ-414) **ਅੰਮ੍ਰਿਤ :**

ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦੈਵੀ ਪਦਾਰਥ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੀਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਉਹ ਜੀਵਨਦਾਇਕ ਰਸ ਹੈ, ਜੋ ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਮੱਥ ਕੇ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੀ ਕੇ ਦੇਵਤੇ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ।

ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਮੱਥ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕਥਾ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੇ ਕਈ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਰਿੜਕਣ ਵੇਲੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਮਧਾਣਾ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਨੂੰ ਨੇਤਰਾ ਬਣਾਇਆ। ਸਮੁੰਦਰ ਮਥਣ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਨਾ ਨਿਭ ਸਕਿਆ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੈਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣ ਦਾ ਲੋਭ ਦੇ ਕੇ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਮਥਦਿਆਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨ ਨਿਕਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਤਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕੁੰਭ ਨੂੰ ਦੈਂਤ ਚੁਕ ਕੇ ਨੱਠ ਗਏ। ਦੇਵਤੇ ਬੜੇ ਘਬਰਾਏ ਕਿ ਜੇ ਦੈਂਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀ ਕੇ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਉਤੋਂ ਨੇਕੀ ਦਾ ਬੀਜ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਪਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਮੁਟਿਆਰ 'ਮੋਹਣੀ' ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਦੈਂਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਣ ਲਈ ਇਕੱਤ੍ਰ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਨੱਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੋਹਣੀ ਨੇ ਚੰਚਲ ਅਦਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕੁੰਭ ਖ਼ੁਦ ਲੈ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਮੋਹਿਨੀ ਦੈਂਤਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠਾ ਬਿਠਾ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੰਡਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੰਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਰਾਹੂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕੁੰਭ ਮੁਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੋ ਉਹ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਸੂਰਜ ਕੋਲ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਤੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ, ਰਾਹੂ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਦੇਵਤਵ ਉਤੇ ਸੰਦੇਹ ਉਠਿਆ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਮੋਹਿਨੀ ਰਾਹੂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ

ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨੇ ਮੋਹਿਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮੋਹਿਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਤਿਆਗ ਕੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਛਿਣ ਰਾਹੂ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਰਾਹੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਤੇ ਧੜ ਦੋਵੇਂ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਹੂ ਕੇਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਰਾਹੂ ਅਤੇ ਕੇਤੂ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਨਿਗਲਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਯੱਗ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸੋਮਰਸ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਸ਼ਤਪਥ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸਹੰਸਰਦਲ ਕਮਲ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਤੋਂ ਜੋ ਰਸ ਝਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਸ ਸਹੰਸਰਦਲ ਕੰਵਲ ਤੋਂ ਹੇਠਾ ਉਤਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੂਲਾਧਾਰ ਚਕਰ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹੋਰ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਕੁੰਡਲਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਇਸੇ ਰਸ ਨੂੰ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਯੋਗ ਦੇ ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਈ ਥਾਈਂ ਕੀਤਾ ਹੈ — "ਰਸ ਗਗਨ ਗੁਫਾ ਮੈ ਅਜਰ ਝਰੈ।" — ਕਬੀਰ।

ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਰੋਮਨ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ 'ਅੰਬਰੋਸੀਆ' ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੇਵਤੇ ਪੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਵਿਚ 'ਆਬ ਹਯਾਤ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੀ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਹੈ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਘਾਲਣਾ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਪੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਅਮਰ ਹੋ ਗਿਆ। (ਵੇਖੋ : ਆਬੇ ਹਯਾਤ)

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਉਸ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਜਲ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ, ਲੋਹ ਦੇ ਬਾਟੇ ਵਿਚ, ਜਲ ਤੇ ਪਤਾਸੇ ਪਾ ਕੇ, ਪੰਜਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦਿਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਇਕ ਇਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਟੇ ਵਿਚ ਪਏ ਜਲ ਤੇ ਪਤਾਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਫੇਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਣ ਦੀ ਰਸਮ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ 1699 ਈ: ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ੁਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਜਲ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੀੜ੍ਹੇ ਹੇਠ ਰਖਿਆ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜਲ ਨੂੰ ਪੀਣ ਨਾਲ ਰੋਗ ਨਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਰਖਣ ਵੇਲੇ, ਇਕ ਕੁੰਭ ਵਿਚ ਜਲ ਭਰ ਕੇ, ਉਪਰ ਨਾਰੀਅਲ ਰਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਕੁੰਭ ਦਾ ਜਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਸਨੀ ਲਗਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ-415) ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਸਕਾਰ :

(ਵੇਖੋ : ਅੰਮ੍ਰਿਤ)

(ਅ-416) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ :

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਜੋ ਮੁਢੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਉਹੋ ਹੀ ਦਰਜਾ ਹੈ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੱਕੇ ਦਾ। ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜੂਨ 1564 ਈ: ਵਿਚ ਰਖੀ ਅਤੇ ਤੁੰਗ, ਗੁਮਟਾਲਾ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੰਤੋਖਸਰ ਨਾਉਂ ਦਾ ਇਕ ਤਾਲ ਖੁਦਵਾਇਆ। ਦਸ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ 1574 ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ, ਤੀਜੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਇਥੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਚਕ' ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਲਈ ਉਥੇ ਇਕ ਅਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜੋ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ' ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਇਸੇ ਥਾਂ ਦੁਖ ਭੰਜਨੀ ਬੇਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਤਾਲ ਖੁਦਵਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰੋਵਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਰਾਮਦਾਸ ਸਰੋਵਰ ਤੋਂ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਵੀ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ, ਇਸੇ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ :

ਰਾਮਦਾਸ ਸਰੋਵਰ ਨਾਤੇ
ਸਭ ਉਤਰੇ ਪਾਪ ਕਮਾਤੇ (ਸੋਰਠ ਮਹਲਾ ੫)

ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬਾਹਠ ਗਏ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਚਕ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਖਣ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਮੁਖਵਾਕ ਵੀ ਸਤਿ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ :— 'ਬਿਖਿਆ ਮਲੁ ਜਾਇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਵਹੁ ਗੁਰ ਸਰ ਸੰਤੋਖ ਪਾਇਆ।' (ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੧)

ਉਦੋਂ ਹੀ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :— 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿਫਤੀ ਦਾ ਘਰ'। ਪਰ ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਰਾਮਦਾਸ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੇ ਪੱਕਾ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ 1586 ਈ: ਵਿਚ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਹੀ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਖਿਆ ਅਤੇ 1588 ਈ: ਵਿਚ ਮਾਘੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਪੂਰੀ ਕਰ ਕੇ 1604 ਈ: ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿਰਤੀ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਬੁਲਾ ਕੇ ਨਗਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਕੀਤਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਨਗਰ ਉਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਬੜੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਢਾਏ ਗਏ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਵੇਲੇ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕਟ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪਹਿਰਾ

ਲਗਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤਲੀ ਉਤੇ ਰਖ ਕੇ ਸਰਪਟ ਘੋੜੇ ਦੁੜਾਂਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਟੁਭੀਆਂ ਲਗਾ ਕੇ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖੋਂ ਓਝਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਖ ਇਥੇ ਜੂਝਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਵੀ ਹੋਏ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ਕਈ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਦੋ ਵਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਢੂਹਾ ਦਿਤਾ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :— "ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੇ ਹੱਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਜਦ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪੈਰ ਪੈਰ ਉਤੇ ਉਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਛਿੱਥਾ ਪੈ ਕੇ ਦੋ ਵਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਢੂਹਾ ਦਿਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੌਥੇ ਹੱਲੇ ਵੇਲੇ ਸੰਨ 1757 ਈ: ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰੀ ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਪਰੈਲ 1762 ਈ: ਨੂੰ ਜਦ ਕਿ ਦੁਰਾਨੀ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਾਰੂਦ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿਤਾ। ਬੁੰਗੇ ਢੂਹਾ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਬੁੰਗਿਆਂ ਦੇ ਮਲਬੇ ਅਤੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਗਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਲਹੂ ਭਰੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰ ਦਿਤਾ।" ਦੋ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ 11 ਵਿਸਾਖ 1821 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਸ: ਜਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨੀਂਹ ਰਖਵਾ ਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1802 ਈ: ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਕੀਤਾ।

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਧਾਮ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੋ ਭਾਰੀ ਮੇਲੇ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਅਤੇ ਦੀਪਮਾਲਾ ਦਾ ਮੇਲਾ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਉਤੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤਾਲ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚਾਰ ਤਾਲ ਹੋਰ ਹਨ :—

(ੳ) ਸੰਤੋਖ ਸਰ :— ਇਹ ਤਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸੰਮਤ 1645 ਵਿਚ ਬਣਵਾਇਆ।

(ਅ) ਕੌਲ ਸਰ :— ਇਹ ਤਾਲ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੌਲਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਸੰਮਤ 1684 ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ।

(ੲ) ਬਿਬੇਕ ਸਰ :— ਇਹ ਤਾਲ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਿਹੰਗਮਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਲਈ ਸੰਮਤ 1685 ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਬਣਵਾਇਆ।

(ਸ) ਰਾਮ ਸਰ :— ਇਹ ਤਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ। ਇਸੇ ਤਾਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਹੀ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਸਥਾਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

(1) ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ, (2) ਹਰਿ ਕੀ ਪਉੜੀ, (3) ਥੜਾ ਸਾਹਿਬ, (4) ਦੁਖਭੰਜਨੀ ਬੇਰੀ, (5) ਬੇਰ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ, (6) ਲਾਚੀ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਸਥਾਨ ਇਹ ਹਨ :—

(1) ਅਟਲ ਰਾਇ ਦਾ ਦੇਹਰਾ, (2) ਅਠਸਠ ਤੀਰਥ, (3) ਸਾਲੋ ਭਾਈ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲ, (4) ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ, (5) ਚੁਰਸਤੀ ਅਟਾਰੀ, (6) ਟਾਹਲੀ ਸਾਹਿਬ, (7) ਥੜਾ ਸਾਹਿਬ, (8) ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, (9) ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਓੜ੍ਹੀ, (10) ਪਿਪਲੀ ਸਾਹਿਬ, (11) ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ, (12) ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹਾ, (13) ਦੁਰਗਿਆਣਾ ਮੰਦਰ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਤੋਂ ਹੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪੁਨੀਤ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੁੰਡ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਹੰਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ — "ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਤਿਗੁਰ ਸਤਿਵਾਦੀ ਜਿਤੁ ਨਾਤੈ ਕਊਆ ਹੰਸੁ ਹੋਹੈ" — ਗੂਜਰੀ ਮਹਲਾ ੫। ਇਸੇ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਰਜਨੀ ਦਾ ਪਿੰਗਲਾ ਪਤੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਕੋਹੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਰਜਨੀ) ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸਥਾਨ ਦੁਖ ਭੰਜਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮਹਾਤਮ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਸੁਧਾਸਰ ਮਹਾਤਮ)

(ਅ-417) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਥਾ :

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੀ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀ; ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਸਾਖੀ ਜਾਂ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਜੋ ਸਾਧਕ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਉਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾ ਅਸਰ ਕਰੇ। ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਜੋ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-418) ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ :

ਉਹ ਸਿੱਖ ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਹੋਵੇ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਮ੍ਰਿਤ)

(ਅ-419) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ :

ਇਕ ਫਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਤੇ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫਲ ਕਲਪ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੰਮੀ ਸਾਧਨਾ, ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਜਾਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਕਰੜੀ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਫਲ ਖ਼ੁਦ ਖਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਨੇ ਉਹ ਫਲ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਨੰਗ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਅਨੰਗ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕੁਤਵਾਲ ਨਾਲ ਸੀ; ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਫਲ ਅੱਗੋਂ ਕੁਤਵਾਲ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਕੁਤਵਾਲ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਨਾਲ ਸੀ; ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਫਲ ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਵੇਸਵਾ ਆਪਣੇ ਚਰਿਤ੍ਰਹੀਣ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਮਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਧਰਮੀ ਕਰਮੀ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਕੋਲ ਜਦੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਪੁਜਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਣੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਬੜੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੋਗੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਰੂਪਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੀ ਰਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਨਮਤੀ ਜਾਂ ਪਿੰਗਲਾ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕੁਤਵਾਲ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮੁਹਾਵਤ ਨਾਲ ਸੀ।

(ਅ-420) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨ :

ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਜੋ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਉਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾ ਅਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਲਘੂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਚਨ ਅਥਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਬਚਨ)

(ਅ-421) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ :

ਪਹੁ-ਫੁਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜੋ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਲਈ ਬੜਾ ਪਾਵਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬੜਾ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਸਵੱਛ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਜੋ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਵੱਛ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦੇ ਜਾਪ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਚੰਚਲ ਚਿੱਤ ਵੀ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦੇ ਜਾਪ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-422) ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ :

ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਆਂ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਲਾ; ਇਸ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਚੰਦ੍ਰਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੰਮ ਵੀ ਪੂਰਨਤਾ ਵਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਟੂਣਾ-ਚਿੰਤਨ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਟੂਣਾ) ਇਸੇ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਏਕਮ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-423) ਅਮੀਨਗੜ੍ਹ :

ਥਾਨੇਸਰ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕੁ ਮੀਲ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਲ ਇਕ ਵੱਡੀ ਥੇਹ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਖੇਤਰ ਕਈ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕਰਮ-ਸਥਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਥਾਂ ਅਦਿਤੀ ਨੇ, ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਮਾਰਤੰਡ (ਸੂਰਜ) ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਅਦਿਤੀ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੰਦਰ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਇਕ ਸੂਰਜ ਕੁੰਡ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ, ਅਦਿਤੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪਧਾਰ ਕੇ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਸੂਰਜ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਦਿਤੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਵੀ ਹੈ।

ਅਮੀਨਗੜ੍ਹ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਯੋਧੇ ਅਭਿਮਨਯੂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਲੋਕ ਨਿਰੁਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮੀਨ ਸ਼ਬਦ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਭਿਮਨਯੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਲਕਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਇਸੇ ਥਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਭਿਮਨਯੂ ਦਾ ਬੱਧ ਜਯਦ੍ਰਥ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਅਰਜਨ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਅਭਿਮਨਯੂ)

ਇਸੇ ਅਸਥਾਨ ਵਿਚ ਚਕਰ ਬਾਹੂ ਦੇ ਖੰਡਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਚਕਰ ਬਾਹੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਥੇ ਹੀ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਅਮੀਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਚੱਕਰ ਬਾਹੂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਹਦੇ ਮਲਬੇ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਇੱਟਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਇਹ ਬਰਕਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਜੰਮਣ ਵਿਚ ਔਖ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੀ ਇੱਟ ਧੋ ਕੇ ਪਿਲਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਫ਼ੌਰਨ ਬੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੈਰ, 319) ਕਈ ਲੋਕ ਜਣੇਪੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਿਲੇ ਵਾਲੇ ਕੋਠੇ ਦੀ ਕੰਧ ਉਤੇ ਅਮੀਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਉਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਅਮੀਨ ਦੀ ਇੱਟ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇਸੇ ਨਕਸ਼ੇ ਉਤੋਂ ਪਾਣੀ ਵਾਰ ਕੇ ਪਿਲਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਫਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਪੰਜਾਬ 162) ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ 'ਚੂੜੀ ਡਾਇਰ' ਹੈ ਜਿਥੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅੰਬਾ ਕੰਵਾਰ ਦਾ ਵਿਆਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ।

(ਅ-424) ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ :

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਚਾਚਾ ਜੋ ਉਹੁਦ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਸਦੁੱਲਾ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਸੀ। "ਕਿਹੜੇ ਕ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਓਸ ਬਧੜੇ ਤੋਂ, ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜਾਇ ਮਰਵਾਇਆ ਈ" — ਵਾਰਿਸ।

(ਅ-425) ਅਮੀਰਾਂ ਸਾਹਿਬਾ (ਮਾਈ) :

ਇਕ ਪਾਕਦਾਮਨ ਮਾਈ ਜਿਸ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਰਾਂ ਵਫ਼ਾਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਕ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਖਣਾ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਦਾਨ ਵੰਡਦੇ ਹਨ।

(ਅ-426) ਅਯਾਰ ਦਾਨਿਸ਼ :

ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕ ਜੋ ਪੰਚਤੰਤਰ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਅਕਬਰ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ (1551-1602 ਈ:) ਨੇ ਕੀਤਾ। (ਵੇਖੋ : ਪੰਚ ਤੰਤਰ) ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਆਲਮ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ 'ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ' ਵੀ ਲਿਖਿਆ।

(ਅ-427) ਅਯੋਧਿਆ :

ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਜੋ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਫ਼ੈਜ਼ਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸਰਜੂ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਅਯੋਧਿਆ ਸੱਤ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੁਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹਾਨਤਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਗਰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਵਾਲਮੀਕੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਗਰ ਵੈਵਸ੍ਵਤ ਮਨੂ ਨੇ ਵਸਾਇਆ। ਉਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਬਾਰਾਂ ਯੋਜਨ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ ਦੋ ਯੋਜਨ ਸੀ। ਚੀਨੀ ਯਾਤ੍ਰੀ ਹਿਊਨ ਸਾਂਗ, ਜੋ ਸਤਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਆਇਆ, ਦੇ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਥੇ ਉਦੋਂ ਵੀਹ ਬੋਧ ਮੰਦਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਭਿਖਸ਼ੂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਮੰਦਰ ਹੁਣ ਖੰਡਰ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਅਯੋਧਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਸੀਤਾ ਰਸੋਈ' ਅਤੇ 'ਹਨੂੰਮਾਨ ਗੜ੍ਹੀ' ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਰਜੂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰਾਜੇ ਦਸਰਥ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਵੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਮੰਦਰ ਅਠਾਰਵੀਂ ਤੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਬਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਨਕ ਭਵਨ, ਨਾਗੇਸ਼ਵਰਨਾਥ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮੰਦਰ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਥੇ ਜੈਨੀਆ ਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਦਰ ਹਨ।

(ਅ-428) ਅਰਸ਼ :

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤ ਅਸਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਇਕ ਪਵਿਤ੍ਰ ਦੈਵੀ ਅਸਥਾਨ ਜਿਥੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਹੈ। ਉਥੇ ਇਕ ਕੁਰਸ

ਉਤੇ ਅੱਲਾ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਮਹਿਰਾਜ)

(ਅ-429) ਅਰਗ :

ਗੋਲ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਮੰਨ; ਚੰਬੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਪੇ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਉਤੇ ਜਾ ਕੇ ਬੱਚੇ ਵਲੋਂ ਅਰਗ ਤੇ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖੁਆ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-430) ਅਰਗਲ :

(1) ਅਰਗਲ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ — ਹੋੜਾ, ਜੋ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਅੰਦਰ ਵਲ ਇਸ ਖ਼ਾਤਰ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰੋਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਾ ਖੁਲ੍ਹ ਸਕੇ। ਪਰ ਤੰਤ੍ਰ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੰਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਅਰਗਲ ਹੈ।

(2) ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘੋੜਾ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਬਾਕੀ ਜਿਸਮ ਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋਵੇ। ਅਰਗਲ ਘੋੜੇ ਬਾਰੇ ਕਈ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਜੇ ਚਾਰੇ ਲੱਤਾਂ ਇਕੋ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਘੋੜਾ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਿੱਲੇ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਉਥੇ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਧਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਉਤੇ ਤਾਰੇ ਜਾਂ ਫੁੱਲ ਵਰਗੇ ਚਿੱਟੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਚੌਹਾਂ ਲੱਤਾਂ ਉਤੇ ਫੁੱਲ ਜਾਂ ਤਾਰਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਘੋੜਾ ਬਰਕਤ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਜੇ ਦੋਹਾਂ ਲੱਤਾਂ ਉਤੇ ਫੁੱਲ ਹੋਣ ਤਾਂ ਅਸ਼ੁਭ। ਜੇ ਇਕ ਲੱਤ ਉਤੇ ਧੌਲਾ ਫੁੱਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਘੋੜਾ ਬੜਾ ਨਹਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਘਰ ਬੱਝੇ ਉਥੇ ਸਦਾ ਸੰਕਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ-431) ਅਰਘ :

ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤ; ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਮੇਂ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਧੂਪਦੀਪ ਤੋਂ ਛੁਟ ਜਲ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਸੁੱਚਾ ਜਲ ਭਰ ਕੇ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਉਤੇ ਜਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਲ ਛੱਟੇ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜਲ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਦੁੱਧ, ਦੂਬ ਅਤੇ ਜੌਂ ਅਥਵਾ ਚਾਵਲ ਰਲਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਲੋਕ ਅਰਘ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਤ ਵਸਤੂਆਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ — ਜਲ, ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ, ਦੂਬ, ਜੌਂ, ਸਰ੍ਹੋਂ ਅਤੇ ਚਾਵਲ। ਅਰਘ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸੱਤੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਵੀ ਅਰਘ ਦੇਣ ਦੀ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲਾੜ੍ਹਾ ਜੰਞ ਸਮੇਤ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉਤੇ ਢੁਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਜੰਞ ਉਤੇ ਅਰਘ ਸੁਟਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਰਘ ਜਲ ਵਿਚ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਅਰਕ ਤੇ ਹੋਰ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਚੇਚਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਡੋਲੀ ਲਾੜ੍ਹੇ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੁਲ੍ਹਨ ਦੇ ਸੁਵਾਗਤ ਵਿਚ ਵੀ ਅਰਘ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੀਤ ਬੜੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਗ੍ਰਿਹ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਅਰਘ ਦੀ ਰੀਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ ਜੋ ਜੰਞ ਦੇ ਢੁਕਾਓ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਡੋਲੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ ਉਤੇ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਮਧੁਪਰਕਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਦੋਂ ਅਰਘ ਮਾਖਿਉਂ ਵਿਚ ਮੱਖਣ, ਦਹੀਂ ਤੇ ਜਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਰਘ ਦੀ ਰੀਤ ਕਈ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਜਦੋਂ ਅੰਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੋਰੀ ਗਾਹ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਘਰ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਥਾਂ ਬੋਰੀ ਧਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮੁਹਾਠ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਥਾਂ ਤਕ, ਅਰਘ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੰਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਲ ਅੰਨ ਦਾ ਇਹ ਮੇਲ ਸ਼ੁਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੈਨਰੀ ਐਮ. ਇਲੀਅਟ ਇਸ ਰਸਮ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੀਤ ਬੜੀ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਰੀਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਥਾਂ ਸੰਜੋਗ ਕਰਦੀ ਹੈ।" (ਮੈਮੋਰੀਜ਼, ਜਿਲਦ 1,197) ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਘ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪ੍ਰੇਤ-ਰੂਹਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ।

ਗੁਰਸਿੱਖ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅਸਵਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਜਲ ਦੇ ਛੱਟੇ ਨਾਲ ਅਰਘ ਦੇਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ-432) ਅਰਘਾ :

ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਾਂਡਾ, ਜੋ ਗਊ ਦੇ ਕੰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਡੇ ਦੁਆਰਾ ਅਰਘ ਦੀ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਭਾਂਡੇ ਦਾ ਨਾਂ ਅਰਘਾ ਪੈ ਗਿਆ।

(ਅ-433) ਅਰਚਾ :

ਅਰਚਾ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ — ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਉਪਾਸ਼ਨਾ; ਪਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ — ਫਲਾਂ ਫੁੱਲਾਂ, ਧੂਪ ਦੀਪ ਅਤੇ ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ। ਫਲਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਜਾਤੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਸਟਿਕ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਫੁੱਲ ਫਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕੋਮਲ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਤੋੜ ਅਰਥਾਤ ਸਿਖਰ ਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਨਾਲ ਦੇਵ-ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਪਸੀਜਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਦੇਵ-ਤੱਤ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਮੰਨਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇਵ-ਤੱਤ ਦੀ ਪੂਰਕ ਸੀ।

ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਅਰਚਾ ਬਗੈਰ ਭਗਤੀ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਰਚਾ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਉਪਾਸ਼ਕ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਅਰਥਾਤ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਂਦਾ; ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਾਂਦਾ; ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਦਾ; ਧੂਪ ਦੀਪ ਨਾਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਸੁਗੰਧਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਫਲ ਤੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

ਘਰ ਨਾਰਾਇਣ ਸਭਾ ਨਾਲ
ਪੂਜ ਕਰੇ ਰਖੈ ਨਾਵਾਲ
ਕੁੰਗੂ ਚੰਦਨ ਫੁਲ ਚੜਾਏ
ਪੈਰੀ ਪੈ ਪੈ ਬਹੁਤ ਮਨਾਏ। (ਸਾਰੰਗ ਮ: ੧)

ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਕਾਂ ਵਿਚ ਅਰਚਾ ਦਾ ਇਹ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਬਾਹਰੀ ਅਰਚਾ ਪੂਜਾ ਨਾਲੋਂ ਆਤ੍ਰਿਕ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਕ ਰੁਚੀ ਸੂਖਮ ਨਾਲੋਂ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਪਨਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ ਸਥੂਲ ਅਰਚਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸੂਖਮ ਅਰਚਾ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ; ਸਥੂਲ ਅਰਚਾ ਵਿਚ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਪਰ ਸੂਖਮ ਅਰਚਾ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤੇ।

ਸੂਖਮ ਅਰਚਾ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸੇ ਆਂਤਰਿਕ ਤੇ ਸੂਖਮ ਅਰਚਾ ਉਤੇ ਬਲ ਹੈ :—

ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਕਰੀ ਚਨਣਾਠੀਆ
ਜੇ ਮਨ ਉਰਸਾ ਹੋਇ।
ਕਰਣੀ ਕੁੰਗੂ ਜੇ ਰਲੈ
ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਹੋਇ। (ਗੂਜਰੀ ਮ: ੧)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਉਰਸਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਚੰਦਨ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਕਰਣੀ ਰੂਪੀ ਕੇਸਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਕੇ, ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੂਖਮ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਉਤੇ ਬਲ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਚਾ ਵਿਚ ਠਾਕੁਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਧੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਉਜਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਜੂਠ ਉਤਾਰ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

'ਗਗਨ ਮਹਿ ਥਾਲ' ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਹ ਦਸ ਕੇ ਕਿ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਰਚਾ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੈ, ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੀ ਅਰਚਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫਲ ਫੁਲ ਚੜ੍ਹਾਣ, ਧੂਪ ਦੀਪ ਦੇਣ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਥਾ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੇਠ ਚਲ ਪਈ ਹੈ, ਉਹ ਅਰਚਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।

(ਅ-434) ਅਰਜਨ :

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਧਾ; ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਜਾ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਾਜਕੁਮਾਰ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਮਹਾਨ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਭਰਿਆ ਵਰਨਣ ਦਰਜ ਹੈ। ਪੰਜੇ ਪਾਂਡੋ ਦੈਵੀ ਸੰਤਾਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਜਨ ਕੁੰਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਨਾਲ ਰਹੱਸਮਈ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਐਂਦ੍ਰੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਬੜਾ ਹੀ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਨਿਰਭੈ ਯੋਧਾ ਸੀ, ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਬੜਾ ਉਦਾਰ ਤੇ ਕਰਣੀ ਕਥਨੀ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ — ਬਗਾ, ਕਰਣੀ ਦਾ ਸੁੱਚਾ, ਵੀ ਉਸਦੇ ਇਸੇ ਸੁਭਾਵ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਰਜਨ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਸਿਖਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਕਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਅਰਜਨ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਨੂੰ ਸਵੰਬਰ ਵਿਚੋਂ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਪਰਸਰਾਮ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਕਈ ਕਰਤੱਵ ਸਿਖੇ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਪਰਸਰਾਮ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੇਲ ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕੁੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਮਰਯਾਦਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ, ਪਸਚਾਤਾਪ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਸ੍ਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ, ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਗ-ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਉਲੂਪੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਇਰਾਵਤ ਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਿਆ। (ਵੇਖੋ : ਉਲੂਪੀ)

ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਖਾਂਡਵ ਬਨ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਅਗਨੇਯ ਅਸਤ੍ਰ ਤੇ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਇੰਦਰ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਦੇ ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਿਵ ਉਦੋਂ ਕਿਰਾਤ (ਪਹਾੜੀਏ) ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਬਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਰਵੋੱਤਮ ਸ਼ਸਤ੍ਰ 'ਪਾਸ਼ੁਪਤ ਅਸਤ੍ਰ' ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਬਨਬਾਸ ਸਮੇਂ ਯਮ, ਵਰਣ ਤੇ ਕੁਬੇਰ ਨੇ ਵੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ।

ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਉਦੋਂ ਬਨਬਾਸ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਜਦੋਂ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਜੂਏ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਰਾਜਭਾਗ ਹਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਬਨਬਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਦੈਵੀ ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਇਥੇਂ ਹੀ ਇੰਦਰ, ਅਰਜਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਥ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਮਰਾਵਤੀ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਇੰਦਰ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਤੀਰ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਕਈ ਅਨੂਠੇ ਕਰਤੱਵ ਸਿਖਾਏ। ਜਦੋਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਹਾਸਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਦੈਂਤਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਦੈਂਤਾਂ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪਾ ਕੇ ਅਰਜਨ ਵਾਪਸ ਅਮਰਾਵਤੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸੰਖ, ਸੋਨੇ ਦੀ ਜ਼ੰਜੀਰ ਅਤੇ ਮੁਕਟ ਆਦਿ ਸੁਗਾਤ ਵਜੋਂ ਦਿਤੇ।

ਅਮਰਾਵਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਰਵਸ਼ੀ ਅਰਜਨ ਉਤੇ ਮੁਗਧ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਦੀ ਕਾਮ ਲੋਚਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਨਿਪੁੰਸਕ ਵਾਂਗ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ। ਸੋ ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਰਜਨ ਨੇ ਹੀਜੜੇ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਰਾਜੇ ਵਿਰਾਟ ਕੋਲ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਨਾਚ ਕਲਾ ਸਿਖਲਾਣ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਹਨਨਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਰਾਟ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਉੱਤਰਾ ਨੂੰ ਨਾਚ ਸਿਖਾਇਆ। ਇਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਰਾਜੇ ਵਿਰਾਟ ਦਾ ਰਾਜਾ ਤ੍ਰਿਗਰਤ ਤੇ ਕੌਰਵ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਈ ਯੋਧਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਲੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸਾਰਥੀ ਬਣਿਆ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦਾ ਮਨ ਡੋਲ ਗਿਆ, ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਅਰਜਨ ਦੀਆਂ ਬੀਰ ਭਾਵਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਬੜੀ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਸ਼ਧਰਮਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੌਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜਯਦ੍ਰਥ ਅਰਜਨ ਦੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰਿਆ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਰਣ ਨਾਲ ਦੂ-ਬ-ਦੂ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਣ ਹੀ ਲੱਗੀ ਸੀ ਕਿ ਕਰਣ ਅਚਨਚੇਤੀ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਜਾ ਡਿੱਗਾ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਕਰਣ ਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦਰੋਣਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਉਹ ਕੀਮਤੀ ਮਣੀ ਖੋਹ ਲਈ ਜੋ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨਾਲ ਜੰਤਰ ਵਾਂਙ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੌਰਵ ਹਾਰ ਗਏ, ਪਰ ਅਰਜਨ ਦਾ ਇਕ ਲੜਕਾ ਅਭਿਮਨਯੂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ

ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਪੁਰਬ ਸਮੇਂ ਅਰਜਨ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਘੋੜੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤ੍ਰਿਗਰਤ, ਵਜਰ ਦੱਤ, ਸੈਂਧਵਾ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਮਣੀਪੁਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਬਭਰੂਵਾਹਨ, ਜੋ ਚਿਤ੍ਰਾਂਗਦਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ ਸੀ, ਓਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਲੂਪੀ ਨੇ ਨਾਗ ਮੰਤ੍ਰ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਲਿਆ । ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਈ ਦਰਾਵੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਅਰਜਨ ਸਭਨਾਂ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਸਮੇਤ ਵਾਪਸ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਯੱਗ ਨੂੰ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਯਾਦਵ ਕੁੱਲ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦਵਾਰਕਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦ ਲਿਆ । ਓਥੇ ਅਰਜਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤਕ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕੀਤਾ । ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ।

ਅਰਜਨ ਨੇ ਦਰੋਪਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਨਾਗ ਕੰਨਿਆਂ ਉਲੂਪੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਇਰਾਵਤ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ; ਰਾਜੇ ਮਣੀਪੁਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਚਿਤ੍ਰਾਂਗਦਾ ਤੋਂ ਬਭਰੂਵਾਹਨ ਜੰਮਿਆ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਨੇ ਪਿਛੋਂ ਮਣੀਪੁਰ ਦਾ ਹੀ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪਤਨੀ ਸੁਭੱਦ੍ਰਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਅਭਿਮਨਯੂ ਜੰਮਿਆ ਜੋ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੇ ਲੜਕੇ ਪਰੀਕਸ਼ਤ ਨੇ ਪਿਛੋਂ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਸੰਭਾਲਿਆ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜੇ ਪਾਂਡੋ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪਧਾਰ ਗਏ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬਾਈਵਾਂ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ — 'ਕਥਾ ਬ੍ਰਿਧ ਕਸ ਕਰੋ ਵਿਚਾਰਾ । ਬਾਇਸਵੋਂ ਅਰਜਨ ਅਵਤਾਰਾ।'

(2) ਅਰਜਨ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰੁੱਖ ਜੋ ਚੇਤਰ ਵਿਸਾਖ ਵਿਚ ਫਲਦਾ ਫੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਬਾਰੇ ਇਕ ਉਤਪਤੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ: ਵੀਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਇਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਤੀਰ ਗਡਿਆ ਜੋ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਧ ਫੁਲ ਕੇ ਰੁੱਖ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਪੱਤੇ ਕੋਲ ਰਖਣ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਦਾ ਵਿਜੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਅ-435) ਅਰਜਨ ਚੁਲ੍ਹਾ :

ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਕੰਢੀ ਤੋਂ ਪੰਜ ਮੀਲ ਦੂਰ, ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਮੁਕੇਸ਼ਵਰ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਸਥਾਨ, ਜਿਥੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਮੰਦਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਚੱਟਾਨਾਂ ਤੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਥੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਵਿਚ ਖਾਈ ਵਰਗੀ ਦਰਾੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਚੁਲ੍ਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਡਲ੍ਹੌਜ਼ੀ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-436) ਅਰਜਨ ਤੇ ਸੁਰਜਨ :

ਗੁਗੇ ਦੀ ਮਾਸੀ ਕਾਚਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਗੁਗੇ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਸਿਲੀਅਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸੀ, ਗੁਗੇ ਤੋਂ ਖੋਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਗੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਠਭੇੜ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਢ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਗੁਗੇ ਦੀ ਮਾਂ ਬਾਚਲ ਨੇ ਗੁਗੇ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ — "ਨਿਰਦਈਆ, ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਝਲ ਹੋ ਜਾ ਤੇ ਮੁੜ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਨਾ ਵਿਖਾਈਂ।" ਗੁਗੇ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਗ਼ਰਕ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਧਰਤੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਹਲ ਨਾ ਦਿਤੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਗੇ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਹਿੰਦੂ ਹੈਂ ਤੇ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹਾਂ । ਸੋ ਗੁਗੇ ਨੇ ਹਾਜੀ ਰਤਨ ਤੋਂ ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਘੋੜੇ ਸਮੇਤ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਿਆ।

ਕਰਨਾਲ ਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਗੇ ਦੇ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਤੇ ਸੁਰਜਨ ਦੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜੋੜਾ ਭਰਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ 'ਜੋੜ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ । (ਵੇਖੋ : ਕਾਚਲ)

(ਅ-437) (ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੱਤ :

ਹੁਣ ਤਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਅਧਿਐਨ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ, ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ੈਲੀ, ਸੁਹਜ ਤੇ ਰਸ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਬਲਵਾਨ ਤੱਤ, ਲੋਕ-ਤੱਤ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਉੱਕਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਤੱਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਤੱਤ ਇਤਨਾ ਉਭਰਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਇਤਨਾ ਸੂਖਮ ਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੱਖੀ ਨੀਝ ਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੂਝ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਤ ਕੇਵਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ, ਸ਼ੈਲੀ, ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ, ਛੰਦਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਧੁਨੀ ਤੇ ਨੁਹਾਰ ਜਾਣੀ ਪਛਾਣੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਤੱਤ, ਦੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ, ਬੌਧਿਕ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਵਿਧੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹ ਰਚਨਾ ਹਲਕੀ ਫੁਲਕੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਰਚਨਾ, ਜਿੰਨੀ ਵਡੇਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨੀ ਹੀ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਚੀ ਰਸੀ ਤੇ ਸਜੀਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਸੀ, ਰਚੀ ਤੇ ਸਜੀਵ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਨੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਉਹ ਮਕਬੂਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਤੇ ਸਜੀਵਤਾ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਤੱਤ ਕਿਸ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਘੁਲਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਲੋਕ-ਤੱਤ' ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

(2) ਲੋਕ-ਤੱਤ, ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ, ਮਨੌਤਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਹ ਅੰਕੁਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਉਸ ਜਾਤੀ ਦੀ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਸਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਉਹ ਪੈਟਰਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅਨੁਭਵ ਖੁਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਮੇਂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ

ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਹੋ ਤੱਤ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਲਹੂ-ਮਾਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਤਕ ਜਾਤੀ ਦੀ ਆਸਥਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਜੀਵ ਤੇ ਨਰੋਏ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਭਾਗ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਇਹ ਬਿਨ-ਸਾਸੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਂਜ ਲੋਕ-ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਿਜੇ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ ।

'ਲੋਕ' ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਗ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਹੈ, ਕਿਤਾਬੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੋ ਬਹੁਤਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦਾ ਤੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਵਰਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ-ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਧਾਰੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਹਨ ।

ਲੋਕਾਂ-ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੂਲ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ । ਮੂਲ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਲੰਘ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ, ਪੁਰਾਣੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਕੋਈ ਵਿਅੱਕਤੀ ਜਾਂ ਜਾਤੀ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸਦਕਾ, ਕਿਤਨੀ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਦਲ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੂਲ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਬੀਜ ਕਦੇ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਇਹੋ ਮੂਲ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸਾਡੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਰੁੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ, ਇਹੋ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸਾਡੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ, ਮਨ ਦੀ ਜਿਸ ਅਵਚੇਤਨ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਮਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । (ਵੇਖੋ : ਲੋਕ-ਮਨ) ਇਹ ਲੋਕ-ਮਨ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਰਛਾਈਂ ਹਰੇਕ ਵਿਅੱਕਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਝਲਕਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਫ਼ਰਾਇਡ ਤੇ ਹੋਰ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮੰਨੀ ਹੈ । ਹਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਆਦਿਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤੱਤ ਅਜਿਹੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਦਿਮ-ਮਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਆਦਿਮ ਤੱਤ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਲੋਕ-ਮਨ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚੋਂ ਚੇਤਨ ਵਿਚ ਉੱਭਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੀ, ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਆਦਿਮ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਰਹਿੰਦ-ਮਾਤਰ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਸਜੀਵ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਇਹ ਤੱਤ ਖੀਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਰੂਪ ਭਾਵੇਂ ਵਟਾਂਦੇ ਰਹਿਣ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਮਨੁੱਖ ਆਦਿਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਿਰਜੀਵ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਰੁਚੀ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਸਾਡੀ ਮੂਲ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਲੋਕ-ਤੱਤ, ਸਹਿਜ-ਭਾਵ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੇ ਹਨ; ਇਹ ਸੈਭੰ ਹਨ । ਇਹ ਤੱਤ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰੀ ਵਿਅੱਕਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨਹੀਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਕੁਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਫੁੱਟਦਾ ਹੈ । ਲੋਕ-ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਤੇ 'ਰਖੜੀ' ਦੀਆਂ ਦੋ ਰੀਤਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ । ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਦੀ ਜੋ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਸਿਰਜਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬੱਝਿਆ, ਇਹ ਲੋਕ-ਰੀਤ ਨਹੀਂ । ਉਂਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਰੀਤ ਪਿਛੇ ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਕਲਪ ਮੌਜੂਦ ਹੈ — ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਮੱਥ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦਾਨਵਾਂ ਵਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੱਢਿਆ ਜਾਣਾ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪੀ ਕੇ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਣਾ । ਇਸੇ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਰੀਤ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ । ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਰੀਤ ਵਿਚ, ਇਕ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਸੰਕਲਪ ਸ਼ਬਦ-ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਜਲ ਵਿਚ ਸੰਜੀਵਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਿੰਚਣ ਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕਰਾਂਗੇ । ਉਪਰੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਭਾਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਲੀ ਰਸਮ ਲੋਕ-ਰੀਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਤੇ ਰੱਖੜੀ ਦਾ ਧਾਗਾ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਲੋਕ-ਰੀਤ ਹੈ, ਜੋ ਵੀਰ-ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੇ ਕਿਸੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ । ਇਹ ਰੀਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਹੈ ।

ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਸਤੂ-ਖੇਤਰ, ਰੂਪ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਵਿਗਸਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸਹਿਜ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਦੀ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਤੱਥ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਰੰਗ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਉਪਰੰਤ ਨਵੀਂ ਨੁਹਾਰ ਤੇ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ, ਪਰ ਜਾਤੀ ਨੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥ ਨਾਲ ਲੋਕਧਾਰਾ ਜੋੜ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਦਭੁਤ ਸਰੂਪ ਦੇ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪੁਰਾਣ-ਪੁਰਸ਼ ਬਣ ਗਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚਲਾ—ਸਰੂਪ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਲੋਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਬਹੁਤਾ ਹੈ ।

ਜੀਵ, ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਵਸਤੂਆਂ ਅਥਵਾ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਕਲਪਣਾ, ਸੁਹਜ-ਬੋਧ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ।

(3) ਪਰ ਇਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਹੈ ? ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਇਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਕਲਾਧਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਜੋ ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੇ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਬ੍ਰਜੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਪਭਾਖਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੇਂਦਰੀ, ਦੁਆਬੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ । ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਮੀਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਿਖਰੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਛਾਪ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਇਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਮਨ ਦਾ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਨਹੀਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਮੁਖੀ ਛਾਪ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮਨ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਵਿਗਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜਿਸ ਗੁਰਮਤਿ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਲਹੂ ਮਾਸ

ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਖ਼ੁਦ 'ਹਸੰਦਿਆ ਖੇਲੰਦਿਆ ਪੈਨੰਦਿਆ ਖਾਵੰਦਿਆ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ' ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ; ਤਾਲ, ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਬਾਉਲੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ੁਦਾਈ; ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਛਿਹਰਟਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਆਦਿ ਨਗਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਰਖਣੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਲੋਕ-ਮਨ ਬੜਾ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜਿਸ ਬਾਣੀ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਉਸ ਦੀ ਮੂੰਹੀਂ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਵਲ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿ-ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਉਸੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪਛਾਣ ਸੀ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਪਰਾਲੌਕਿਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਕ੍ਰਮ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ, ਕੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਤੇ ਕੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਵਿਚ, ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।

(4) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਇਤਨਾ ਉਭਰਵਾਂ ਹੈ ਕਿ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ 'ਹਉ ਗੋਸਾਈ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ' ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ-ਅਨੁਭਵ ਉਤੇ ਸਿਰਜੀ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ-ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਰੰਗੀ ਝਾਕੀ ਨੂੰ ਅੱਖਾੜੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਛਿੰਝ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ :—

ਹਉ ਗੋਸਾਈ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ
ਮੈ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਉਚ ਦੁਮਾਲੜਾ
ਸਭ ਹੋਈ ਛਿੰਝ ਇਕਠੀਆ
ਦਯੁ ਬੈਠਾ ਵੇਖੈ ਆਪਿ ਜੀਉ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ, ਮ: ੫)

ਛਿੰਝ ਦੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ 'ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ', 'ਉਚ ਦੁਮਾਲੜਾ', 'ਛਿੰਝ', 'ਮਲ ਲਥੇ', 'ਲੈਂਦੇ ਫੇਰੀਆ', 'ਥਾਪੀ ਦਿਤੀ ਕੰਡਿ' ਆਦਿ ਵਾਕੰਸ਼ ਤੇ ਬਿੰਬ ਛਿੰਝ ਦੇ ਬਹੁਰੰਗੀ ਚਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਦੇ ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਗਾਰਿਆਂ ਤੇ ਭੇਰੀਆਂ ਦੀ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਮੱਲ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਫੇਰੀਆਂ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੀ ਛਿੰਝ ਵਾਲਾ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਵਾਤ ਵਜਨਿ ਟੰਮਕ ਭੇਰੀਆ
ਮਲ ਲਥੇ ਲੈਂਦੇ ਫੇਰੀਆ
ਨਿਹਤੇ ਪੰਜਿ ਜੁਆਨ ਮੈ
ਗੁਰਿ ਥਾਪੀ ਦਿਤੀ ਕੰਡਿ ਜੀਉ ॥

ਮੱਲ ਪੰਜਾਂ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾੜਦਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਥਾਪੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜ ਜਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੂਲ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੱਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣਾ ਆਦਿਮ-ਰੁਚੀ ਹੈ। ਆਦਿਮ-ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਜੜ੍ਹ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਚੇਤਨ, ਸਥੂਲ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੂਖਮ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਹੀ ਕਲਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਅਮੂਰਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਗਲਾ ਬੰਦ ਹੈ :—

ਸਭ ਇਕਠੇ ਹੋਇ ਆਇਆ
ਘਰਿ ਜਾਸਨਿ ਵਾਟ ਵਟਾਇਆ
ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਾਹਾ ਲੈ ਗਏ
ਮਨਮੁਖ ਚਲੇ ਮੂਲੁ ਗਵਾਇ ਜੀਉ।

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਵ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਪਰਾਲੌਕਿਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਵੀ। 'ਲਾਹਾ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਵਣਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਲਾਹਾ ਖੱਟ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਮਨਮੁਖ ਮੂਲ ਵੀ ਗੰਵਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਬੀਜ ਵੀ ਆਦਿਮ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਆਦਿਮ-ਮਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਇਸੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੈ, ਇਥੇ ਸਫ਼ਰ ਜਾਂ ਸੌਦੇ ਲਈ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦਾ ਹੈ; ਇਥੋਂ ਜੀਵ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਉਥੇ ਖਾਂਦਾ ਖਰਚਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਆਦਿਮ ਚਿੰਤਨ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬੌਧਿਕ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ, ਪਿਛੋਂ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਅਗਲਾ ਬੰਦ ਲਓ :—

ਤੂੰ ਵਰਨਾ ਚਿਹਨਾ ਬਾਹਰਾ
ਹਰਿ ਦਿਸਹਿ ਹਾਜਰੁ ਜਾਹਰਾ
ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਤੁਝੈ ਧਿਆਇਦੇ
ਤੇਰੇ ਭਗਤ ਰਤੇ ਗੁਣਤਾਸੁ ਜੀਉ।

ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵਰਨਾਂ-ਚਿਹਨਾਂ ਤੇ ਰੰਗ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਸਭ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਅਗਲੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਗੁਣਤਾਸੁ' ਵਿਚ ਰਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਸਾਧਯ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮਾਤਰ ਰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਬੰਦ ਹੈ :—

ਮੈ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਦਯੈ ਸੇਵੜੀ
ਗੁਰਿ ਕਟੀ ਮਿਹਡੀ ਜੇਵੜੀ
ਹਉ ਬਾਹੁੜਿ ਛਿੰਝ ਨ ਨਚਊ
ਨਾਨਕ ਅਉਸਰ ਲਧਾ ਭਾਲਿ ਜੀਉ।

ਇਸ ਬੰਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਤਰ ਵਿਚ ਜੁਗਾਂ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਜੁਗਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪਿਛੇ ਇਹ ਲੋਕ-ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਕਿ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਸਾਧਯ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮਾਤਰ ਰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਜੇਵੜੀ ਕਟਣੀ' ਵਾਕੰਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਲੋਕ-ਰੀਤ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਇਕ ਲੰਮੀ ਜੇਵੜੀ ਛੱਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕੜੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਜਨਮ ਦਿਵਸ ਉਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਗੰਢ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਠੀਕ ਉਮਰ ਬਾਰੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੇਵੜੀ ਨੂੰ ਕਟ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਾਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸੋ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਕਈ ਜ਼ੱਰੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਈ ਲੋਕ-ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਸੁਧਰੇ ਰੂਪ ਇਸ ਵਿਚ ਓਤਪੋਤ ਹਨ। ਜੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਕ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਅਭਿ-ਵਿਅੰਜਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਹ ਰਚਨਾ ਲੋਕ-ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਾਹਸ ਤੇ ਬੀਰ ਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਖਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੱਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਵੈਰੀਆਂ ਨਾਲ ਘੁਲਦਾ ਤੇ ਮਾਲੀ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਿੜ ਵਿਚ ਕਾਮਾਦਿਕ ਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਲੜਨ ਅਤੇ 'ਜੇਵੜੀ ਕਟਣ' ਦੀ ਮਾਲੀ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਸਦਾ ਤਤਪਰ ਹੈ। ਇਹ

ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬੜਾ ਸਜੀਵ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਹੈ।

(5) ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਲੋਕ-ਮਨ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਪੈਟਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਜੋਤ ਤੋਂ ਜੋਤ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਜ੍ਵਲਤ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਤਕ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਚਦੀਆਂ ਤੇ ਰਸਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਖਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਇਹ ਪੈਟਰਨ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਲਾ, ਸਾਹਿੱਤ ਜਾਂ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਚ ਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਚਿੰਤਨ ,ਵਿਚ ਵੀ ਰਚ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੈਟਰਨ ਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਲੋਕ-ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸੀਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਖ਼ਾਸ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰਚਨਾ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੂੜ੍ਹੀਗਤ ਪੈਟਰਨ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਇਥੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ :—

(ੳ) ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਇਹ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਕੋਈ 'ਨਿਜ' ਬੈਠਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਨਿਜ ਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ, ਬਿਨਾਂ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕੀਤੇ ਦੇ, ਵਸਦਾ ਕਲਪ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਾਨਸੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰਵ-ਚੇਤਨਵਾਦ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਇਹੋ ਸਰਵ-ਚੇਤਨਵਾਦ ਬਹੁ-ਦੇਵਵਾਦ ਵਿਚ ਵਟ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਵਿਚ ਜੋ ਤੇਤੀ ਕਰੋੜ ਦੇਵਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਦ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਉਤੇ ਇਤਨਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅੱਜ ਵੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਹੈ। ਕਵੀ, ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਜਗਤ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਗਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਓਪਰਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਅਮੂਰਤ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਿਆਇ ਪੂਰਵਕ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਅਮੂਰਤ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਤੇ ਸਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸਰਵ ਚੇਤਨਵਾਦ ਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਆਦਿਮ ਰੁਚੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਸਾਡੇ ਮਨ ਉਤੇ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣ 'ਵੰਞ ਮੇਰੇ ਆਲਸਾ ਹਰ ਪਾਸਿ ਬੇਨੰਤੀ, ਰਾਵਉ ਸਹੁ ਆਪਨੜਾ ਪ੍ਰਭ ਸੰਗਿ ਸੋਹੰਤੀ...(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫ ਛੰਤ) ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਛੰਤ ਵਿਚ ਕਰਤੇ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਉਤੇ 'ਆਲਸ' ਤੇ 'ਕਿਲਵਿਖਾਂ' ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਦੌੜ ਜਾਣ ਤੇ 'ਬਿਰਹਾ' ਦੇ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਇਉਂ ਆਖੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਆਲਸ', 'ਕਿਲਵਿਖ' ਤੇ 'ਬ੍ਰਿਹਾ' ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਵਿਅੱਕਤੀ ਹੋਣ।

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿਮ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਸਰਵ ਚੇਤਨਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਰਹੱਸ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਰਹੱਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਰਹੱਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਬੇਕ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਟੀਸੀ ਉਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ) ਇਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਸੰਕਲਪ ਪਸ਼ੂਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਪਣਾ ਹੈ। ਆਦਿਮ-ਮਾਨਸ ਵਿਚ ਇਹ ਰੁਚੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਜੋੜਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਰਖਣ ਲੱਗਦਾ। ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਇਸੇ ਸੰਕਲਪ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਕਲਪਿਤ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਚੰਨ-ਚਕੋਰ, ਚਾਤ੍ਰਿਕ-ਮੀਂਹ, ਭੰਵਰ-ਕੁਸਮ, ਮੱਛੀ-ਜਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੰਕਲਪ ਕਲਪਣਾ ਨੂੰ ਹੀ ਯਥਾਰਥ ਜਾਣ ਕੇ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਿਮ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਸੁਰਜੀਤ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੱਛੀ ਦਾ ਜਲ ਨਾਲ, ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਦਾ ਮੀਂਹ ਨਾਲ, ਭੰਵਰੇ ਦਾ ਫੁੱਲ ਨਾਲ ਤੇ ਚਕਵੀ ਦਾ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਇਸੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚੋਂ ਫੁਟਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੰਸ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਮੋਤੀ ਚੁਗਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਨਿਖੇੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੂੰਜਾਂ ਬੱਚੇ ਜੰਮ ਕੇ ਪ੍ਰਦੇਸ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਹਨ, ਭਾਵ-ਵਿਸਤਾਰ ਨਹੀਂ। ਭਾਵ-ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਸਥਾ ਹੈ।

(ੲ) ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਸਥਾ ਹੈ, ਆਦਿਮ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪੁੱਜੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਮਨੋਬਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਪਨਾ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਮੂਲ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਹਨ ਜੋ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤੱਤ ਉਚੇਰੀ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਮੰਨ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਚਰਨ-ਧੂੜੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ। ਉੱਚੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਾਧ-ਸੰਤ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਚਰਨ-ਧੂੜ ਨੂੰ ਛੁਹਣ ਨਾਲ ਮਨ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਹੋਣ, ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਬੀਜ ਆਦਿਮ ਮਾਨਸ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲਾਗਵਾਂ ਟੂਣਾ ਹੈ। ਟੂਣਾ-ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ੀ ਦੇ ਮੂਲ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਗੌਰਵਮਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਥਵਾ ਕਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਹਜ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ, ਚਰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਬਾਹਰ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮਸਤਕ ਰਾਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਚਰਣ ਛੂੰਹਦਾ ਅਥਵਾ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਛੂੰਹਦੀ ਧੂੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਦਗੁਣੀ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਕਲਾਵਾਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਮਾਤਰ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਇਸ ਧੂੜੀ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਲਗਾ ਕੇ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਝ ਦੈਵੀ ਅੰਸ਼ ਅੰਦਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦਾ ਆਦਰਸ਼, ਸਾਧਯ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਚਰਣ ਧੂੜੀ ਦਾ ਲੋਕ-ਸੰਕਲਪ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਰਥਾਤ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸਾਧਯ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਇਹੋ ਸੰਕਲਪ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਛੂਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਮੂਲ ਵਿਅੱਕਤੀ ਅੰਸ਼ ਮਾਤਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਇਸੇ ਸੰਕਲਪ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਮਲ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਜੋੜਨਾ ਤੇ ਚਰਣ ਧੂੜ ਨੂੰ ਮਸਤਕ ਲਗਾਉਣਾ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਤੁਕਾਂ 'ਮੋ ਕਉ ਕਰਿ ਸੰਤਨ ਕੀ ਧੂਰੇ'; 'ਸੰਤ ਜਨਾ ਕੀ ਬਾਛਉ ਧੂਰਿ'; 'ਧੂਰਿ ਸੰਤਨ ਕੀ ਨਾਨਕ ਦੀਜੈ'; ਆਦਿ ਵਿਚ ਚਰਣ-ਧੂੜੀ ਦੀ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਦੀ ਧੂੜੀ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਖ਼ੁਦ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮੈਲ ਧੋ ਕੇ ਪੁਨੀਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ :—

ਧੂਰਿ ਭਗਤਨ ਕੀ ਮਨਿ ਤਨਿ ਲਗਉ
ਹਰਿ ਜੀਉ ਸਭ ਪਤਿਤ ਪੁਨੀਤਾ ਰਾਮੰ ॥
(ਬਿਹਾਗੜਾ ਮਹਲਾ ੫)

ਇਕ ਹੋਰ ਤੁਕ ਵਿਚ ਮਾਘੀ ਦੇ ਦਿਨ, ਜੋ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਧੂੜੀ ਵਿਚ ਨਹਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਮਾਘਿ ਮਜਨੁ ਸੰਗਿ ਸਾਧੂਆ
ਧੂੜੀ ਕਰ ਇਸਨਾਨੁ

ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਇਹੋ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਚਰਣ ਧੂੜੀ ਬਣਿਆ ਰਹੇ : —

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭ ਦੀਨ ਦਇਆਲਾ
ਤੇਰੇ ਸੰਤਨ ਕੀ ਮਨੁ ਹੋਇ ਰਵਾਲਾ

ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਰਹਾਉ' ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਖ਼ਿਆਲ ਜਾਂ ਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕ ਨੂੰ ਜੇ 'ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ' ਦਾ ਸਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਰਣ ਧੂੜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕਿਤਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਥਾਉਂ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਚਰਣ ਧੂੜ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਮਨ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਹੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਰਥਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧ ਦੀ ਸੰਗਤ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਕਟ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ :–

ਪਿੰਗੁਲ ਪਰਬਤ ਪਾਰਿ ਪਰੇ
ਖਲ ਚਤੁਰ ਬਕੀਤਾ
ਅੰਧੁਲੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸੂਝਿਆ
ਗੁਰ ਭੇਟਿ ਪੁਨੀਤਾ
ਮਹਿਮਾ ਸਾਧੂ ਸੰਗ ਕੀ
ਸੁਨਹੁ ਮੇਰੇ ਮੀਤਾ
ਮੈਲੁ ਖੋਈ ਕੋਟਿ ਅਘ ਹਰੇ
ਨਿਰਮਲ ਭਏ ਚੀਤਾ ॥
(ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲਾ ੫)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਤ ਵਛਲ ਹੈ, ਅਰਾਧਨਾ ਨਾਲ ਸਭ ਕਾਰਜ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਾਧ ਬਚਨ ਅਟਲਾਧਾ ਹਨ, ਪਹੁੰਚੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਜਾਂ ਸਰਾਪ ਦਾ ਅਸਰ ਅਵੱਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਦਿ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਲੋਕਧਾਰਾ ਹੈ।

(6) ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ, ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਕਹਿ ਆਏ ਹਾਂ, ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੂਲ ਤੱਤ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਲੋਕ-ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅੰਕੁਰ ਪੂਰਵ ਆਰੀਆ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੋਇੰ ਵਿਚੋਂ ਨਿੰਮਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਆਦਿਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਗਸੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵੱਡਮੁੱਲੇ ਕਿਣਕੇ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੇ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਬਿਖਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਹੋਰ ਧਰਮ-ਪਰਕ ਤੱਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਚੰਗਿਆੜੀ ਮਘਦੀ ਤੇ ਭਖਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ, ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੋਅਲੇ ਬਣ ਕੇ ਭੜਕ ਉਠੀ। ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਇਕ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਤੇ ਕਟਰਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪਰ ਪ੍ਰਬਲ ਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭ ਬੰਨੇ ਵਟਾਂ ਤੋੜ ਕੇ ਫੈਲ ਤੁਰੀ।

ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਫਲ ਸਾਧਨ ਦੱਸਣ ਲਈ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਉਹ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਧ੍ਰੂ ਭਗਤ, ਰਾਜਾ ਹਰੀਚੰਦ, ਤਾਰਾਮਤੀ ਆਦਿ। ਇਹ ਸਭ ਭਗਤ ਦੇਵ-ਵਰਗ ਦੀ ਥਾਂ, ਲੋਕ-ਵਰਗ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵ-ਨਾਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੱਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ, ਰਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੌਰਾਣਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹਨ, ਦੇਵਤੇ ਨਹੀਂ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਦੇਵ-ਵਰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕ-ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਦੇਵ-ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਵਰਗ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਕੇ ਦੇਵ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ।

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਖਿੰਡੇ ਬਿਖਰੇ ਲੋਕ-ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ, ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਨਾਮ, ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਤੱਤ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੋਕ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅੰਗ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਨਾਮੀ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪਿਛੇ ਇਹ ਆਦਿਮ ਸੰਕਲਪ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅੱਕਤੀ ਨਾਲ ਸੂਖਮ ਜਾਂ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਮੂਲ ਨੂੰ ਵਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਦਿਮ-ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਨਾਮ' ਸੂਖਮ ਤੇ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਨਾਮੀ' ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਮ' 'ਨਾਮੀ' ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹੈ ਤੇ 'ਨਾਮ' ਨਾਲ 'ਨਾਮੀ' ਅਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜੇ ਜ਼ਰਾ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ 'ਨਾਮ' ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। 'ਨਾਮ' ਦੇ ਜਾਪ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅੰਸ਼-ਕਣੀ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਸਾਧਕ 'ਨਾਮ' ਰਾਹੀਂ 'ਨਾਮੀ' ਵਿਚ

ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ 'ਨਾਮ' ਵਿਚ ਹੀ 'ਨਾਮੀ' ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁਖਾਂ ਤੇ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਰਤਦਿਆਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਲਾਗਵਾਂ ਟੂਣਾ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਟੇਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਡ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸੂਖਮ ਸਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਅੰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਮੂਲ ਅੰਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਮੀ' ਜੇ 'ਅੰਸ਼ੀ' ਹੈ ਤਾਂ 'ਨਾਮ' ਉਸ ਦਾ 'ਅੰਸ਼' ਹੈ।

ਕਈ ਆਦਿਮ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਉਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਉਂ ਗੁਪਤ ਰਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਨਿਤ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਪ-ਨਾਉਂ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਮ' ਦੇ ਗੁਪਤ ਰਖਣ ਦਾ ਕਾਰਨ 'ਨਾਮੀ' ਨੂੰ, ਗੁਪਤ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਹੋ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਉਪਾਸ਼ਕ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦਾ ਮੂਲ ਨਾਉਂ ਗੁਪਤ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਿਰਤਮ ਨਾਮ ਹੀ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੂਲ ਵਿਅਕਤੀ 'ਨਾਮ' ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁਖ ਸਾਧਨ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਹੈ :—

ਅਵਰਿ ਕਾਜ ਤੇਰੈ ਕਿਤੈ ਨ ਕਾਮ
ਮਿਲੁ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਭਜੁ ਕੇਵਲ ਨਾਮ।
(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫)

ਨਾਮ ਕਲਿਆਣ ਰੂਪ ਹੈ। ਨਾਮ ਸਭ ਦੁਖਾਂ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦਾਰੂ ਹੈ ਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

(ੳ) ਸਰਬ ਰੋਗ ਕਾ ਅਉਖਦੁ ਨਾਮੁ
ਕਲਿਆਣ ਰੂਪ ਮੰਗਲ ਗੁਣਗਾਮ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ)

(ਅ) ਕੋਟਿ ਅਘਾ ਸਭਿ ਨਾਸ ਹੋਹਿ
ਸਿਮਰਤਿ ਹਰਿ ਨਾਉ
ਮਨ ਚਿੰਦੇ ਫਲ ਪਾਈਅਹਿ
ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਣ ਗਾਉ
ਜਨਮ ਮਰਣ ਭੈ ਕਟੀਅਹਿ
ਨਿਹਚਲ ਸਚੁ ਥਾਉ
(ਵਾਰ ਜੈਤਸਰੀ ਮਹਲਾ ੫)

ਨਾਮ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾ ਕੇ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ :—

ਬ੍ਰਹਮ ਮਹਿ ਜਨੁ ਜਨ ਮਹਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ
ਏਕਹਿ ਆਪਿ ਨਹੀ ਕਛੁ ਭਰਮੁ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਭਾਵ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ 'ਠਾਕੁਰ ਮਹਿ ਦਾਸੁ ਦਾਸ ਮਹਿ ਸੋਇ' ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਆਦਿਮ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲਖਣ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਨਾਮ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ, ਅਲੱਖ ਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਵਿਚ ਨਾਮ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਮੂਲ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਨਾਮ ਇਕ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ :—

ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਸਗਲੇ ਜੰਤ
ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ...... (ਸੁਖਮਨੀ)

ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਨਾਮ ਨੂੰ ਨਾਮੀ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਸੀ, ਮੋਖ ਲਈ ਨਹੀਂ; ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦੀਪਕ ਹੈ ਜੋ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾਂਦਾ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਟਿਕਾਉ ਵਿਚ ਰਖਦਾ ਹੈ :—

(ੳ) ਅੰਧਕਾਰੁ ਮਿਟਿਓ ਤਿਹ ਤਨ ਤੇ
ਗੁਰਿ ਸਬਦਿ ਦੀਪਕੁ ਪਰਗਾਸਾ
(ਅ) ਜਿਉ ਮੰਦਰ ਕਉ ਥਾਮੈ ਥੰਮਨੁ
ਤਿਉ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਮਨਹਿ ਅਸਥੰਮਨੁ
(ਸੁਖਮਨੀ)

ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਰਖਵਾਰੇ
ਚਉਕੀ ਚਉਗਿਰਦ ਹਮਾਰੇ
ਰਾਮ ਨਾਮਿ ਮਨੁ ਲਾਗਾ
ਜਮੁ ਲਜਾਇ ਕਰਿ ਭਾਗਾ
(ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੫)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਖ਼ੁਦ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ :—

ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਸਬਦੇ ਹੋਵੈ
ਸਬਦੇ ਹੀ ਫਿਰ ਓਪਤਿ ਹੋਵੈ
(ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੩)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਸਿਆ ਤੇ ਰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :—

ਚਹੁਦਿਸਿ ਹੁਕਮੁ ਵਰਤੈ ਪ੍ਰਭ ਤੇਰਾ
ਚਹੁਦਿਸਿ ਨਾਮੁ ਪਤਾਲੰ
ਸਭ ਮਹਿ ਸਬਦੁ ਵਰਤੈ ਪ੍ਰਭ ਸਾਚਾ
ਕਰਮ ਮਿਲੈ ਬੈਆਲੰ (ਮਲ੍ਹਾਰ ਮਹਲਾ ੧) •

ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਪਿਛੇ ਜੋ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਵੀ ਅੰਸ਼ ਤੇ ਅੰਸ਼ੀ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਜੋ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਜਾਂ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਉਚਾਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਅੰਸ਼ ਮਾਤਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਜਾਂ ਜਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਖ਼ੁਦ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਵਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਕਾਮਨਾ-ਸਿਧੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਮੰਤ੍ਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰਮੰਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਦੁਖ-ਕਲੇਸ਼ ਤੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

ਦੂਖੁ ਕਲੇਸੁ ਨ ਭਉ ਬਿਆਪੈ
ਗੁਰ ਮੰਤ੍ਰੁ ਹਿਰਦੈ ਹੋਇ
(ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੫)

ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਧਕ ਨਾਮ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਨਾਮੀ (ਬ੍ਰਹਮ) ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ

ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦੀ ਉਸ ਜੋਤ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਨਾਮੀ (ਬ੍ਰਹਮ) ਦਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਤਕ। ਆਤਮਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਅੰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਅੰਸ਼ੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਆਦਿਮ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਇਸੇ ਆਦਿਮ ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜੋਤਿ, ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਖੀ ਹੋਈ ਹੈ :—

ਸਰਬ ਜੋਤਿ ਮਹਿ ਜਾ ਕੀ ਜੋਤਿ
ਧਾਰਿ ਰਹਿਓ ਸੁਆਮੀ ਓਤਿਪੋਤਿ
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ)

ਜੀਵ ਇਸ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਵਿਗਸਿਤ ਕਰ ਕੇ ਇਸੇ ਜੋਤਿ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਮੂਲ-ਤਤ ਅਰਥਾਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਅੰਸ਼ੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵ੍ਹਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਤੇ ਧਿਆਨ, ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਬ੍ਰਹਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਮਾਰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਖੀਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਅੰਸ਼ੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਰਨ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :—

ਸੂਰਜ ਕਿਰਣਿ ਮਿਲੇ
ਜਲ ਕਾ ਜਲੁ ਹੂਆ ਰਾਮ
ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਰਲੀ ਸੰਪੂਰਨੁ ਥੀਆ ਰਾਮ।
ਬ੍ਰਹਮੁ ਦੀਸੈ ਬ੍ਰਹਮੁ ਸੁਣੀਐ
ਏਕਾ ਏਕੁ ਵਖਾਣੀਐ।
ਆਤਮ ਪਸਾਰਾ ਕਰਣਹਾਰਾ
ਪ੍ਰਭ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀਐ!
(ਬਿਲਾਵਲੁ ਮਹਲਾ ੫)

(7) ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਅਨੁਭਵ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਕੇ ਜੀਵਨ, ਕਲਾ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਬਲ ਰੁਚੀ ਇਹ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਰਹੱਸਮਈ ਤੇ ਅਬੋਧ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਜਾਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਹੀ ਢਲੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਪਣਾ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਵੀ ਰਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਬੋਧ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਜਗਤ ਨਾਲ ਜੀਵ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਅਨੁਭਵ-ਵਿਧੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਦੰਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭੇ ਜੀਵ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ। ਇਹ ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਰੂਪਕ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਬਿੰਬ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ ਬੜਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਤਕ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਕਾਵਿ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਕਾਵਿ-ਮੰਡਲ ਉਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਅ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੋ ਜਿਥੇ ਜਗਦਾ ਹੈ ਕੇਵਲ ਉਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਸੂਰਜ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜੋ ਕਵੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਉਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਭਾਵੇਂ ਦੋਵੇਂ ਕਲਪਣਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਕਲਪਿਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਯਥਾਰਥ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਆਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਦੰਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਸਥਾ ਰਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ 'ਠਾਕੁਰ ਏਕੁ ਸਬਾਈ ਨਾਰਿ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਸਾਡੀ ਇਕ ਮੁਢਲੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਰਾਇਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਕਾਮ-ਭਾਵ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਕਾਮ-ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ; ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੁੰਬਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਪੁਰਖਿਆਂ ਤੋਂ ਆਇਆ ਪੈਟਰਨ ਹੈ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਰਤੀਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬੀਜ ਪੁਰਾਣ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਲੀਲਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ ਤੇ ਬੋਧਿਕ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਸਾਡੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ :—

ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ
ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ
ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ
ਤੁਮ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ।
(ਸ਼ਲੋਕ ਫਰੀਦ)

ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ, ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਨੂੰ ਬਹੁਪਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਸਮੇਤ, ਭਰਪੂਰਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੀਵ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਪੇਕਾ ਘਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਜੀਵ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਰਥਾਤ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਸੁਖੀ ਵਸ ਸਕਦੀ ਹੈ :—

ਪੇਈਅੜੈ ਸਹੁ ਸੇਵਿ ਤੂੰ, ਸਾਹੁਰੜੈ ਸੁਖਿ ਵਸੁ

ਸਭਨਾ ਸਾਹੁਰੈ ਵੰਞਣਾ ਸਭਿ ਮੁਕਲਾਵਣਹਾਰ
(ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੫)

ਅਵਿੱਦਿਆ ਸੱਸ ਹੈ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਸਹੁਰਾ, ਜੋ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਧਨ ਪਿਰ ਦੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਰੰਗਾ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਸੌਦਾਗਰੀ ਦਾ ਹੈ :—

ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਾਹੁ ਸਿਖ ਵਣਜਾਰੇ
ਪੂੰਜੀ ਨਾਮੁ ਲੇਖਾ ਸਾਚੁ ਸਮਾਰੇ
(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫)

ਜੀਵ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ 'ਪਰਦੇਸ ਝਾਗਿ ਸਉਦੇ ਕਉ ਆਇਆ' ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਥੋਂ ਲਾਹਾ ਖਟ ਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਦੰਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੌਦਾਗਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸਾਲ ਹੇਠ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

ਪਰਦੇਸੁ ਝਾਗਿ ਸਉਦੇ ਕਉ ਆਇਆ
ਵਸਤੁ ਅਨੂਪ ਸੁਣੀ ਲਾਭਾਇਆ
ਗੁਣ ਰਾਸਿ ਬੰਨਿ ਪਲੈ ਆਨੀ
ਦੇਖਿ ਰਤਨੁ ਇਹੁ ਮਨੁ ਲਪਟਾਨੀ
ਸਾਹ ਵਾਪਾਰੀ ਦੁਆਰ ਆਏ
ਵਖਰੁ ਕਾਢਹੁ ਸਉਦਾ ਕਰਾਏ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਸਾਹਿ ਪਠਾਇਆ ਸਾਹੇ ਪਾਸਿ
ਅਮੋਲ ਰਤਨ ਅਮੋਲਾ ਰਾਸਿ
ਵਿਸਟੁ ਸੁਭਾਈ ਪਾਇਆ ਮੀਤ
ਸਉਦਾ ਮਿਲਿਆ ਨਿਹਚਲ ਚੀਤ।
(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫)

ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮ ਤੱਤ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪਤੀ ਪਤਨੀ, ਸ਼ਾਹ ਵਪਾਰੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ, ਸੁਆਮੀ-ਦਾਸ, ਮਿਤ੍ਰ-ਬੰਧਪ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ-ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਹੈ।

(8) ਲੋਕ-ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅੰਸ਼

ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਲੋਕ-ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣ, ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਯਤਨ ਸਨ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਆਦਿਮ-ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਲਪਿਤ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਿਛੋਂ ਯਥਾਰਥ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਧਰਮ ਦਾ ਬ੍ਰਿਛ ਇਸੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਵਿਚਲੇ ਅੰਗੂਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫੁਟਿਆ। ਇਹੋ ਪੁਰਾਣ ਜਾਤੀ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਵੀ ਮੁੱਢ ਬਣੇ। ਧਰਮ ਦੀ ਲੋਕ-ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਤ-ਜਨਮ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੂਲ ਵਿਚ ਆਰੀਆਈ ਹੈ ਤੇ ਆਰੀਆਈ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਵੀਰ ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹੀ ਸਾਡੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਪਤੀ ਤੇ ਧਰਮ ਪਰਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਪਿਛੋਂ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਸਾਮੀ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਰਚ ਮਿਚ ਗਏ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ, ਲਹੂ-ਮਾਸ ਵਾਂਗ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਕਥਾਨਿਕਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂੰ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪੂਰੀ ਕਥਾ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਘਟਨਾ ਵਲ ਇਕੋ ਸਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਕੇ, ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹੇਠਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਕੇ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅੰਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ :—

ਮਹਿਮਾ ਨਾ ਜਾਨਹਿ ਬੇਦ,
ਬ੍ਰਹਮੇ ਨਹੀਂ ਜਾਨਹਿ ਭੇਦ
ਸੰਕਰਾ ਨਹੀਂ ਜਾਨਹਿ ਭੇਵ
ਖੋਜਤ ਹਾਰੇ ਦੇਵ
ਦੇਵੀਆ ਨਹੀਂ ਜਾਨੈ ਮਰਮ
ਸਭ ਊਪਰਿ ਅਲਖ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ
(ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੫)

ਜੇ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਦੈਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ?

ਹਰਿ ਕੇ ਭਜਨਿ ਕਉਨ ਕਉਨ ਨ ਤਾਰੇ
ਖਗ ਤਨ ਮੀਨ ਤਨ ਮ੍ਰਿਗ ਤਨ
ਬਰਾਹ ਤਨ ਸਾਧੂ ਸੰਗਿ ਉਧਾਰੇ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਦੇਵ ਕੁਲ ਦੈਤ ਕੁਲ
ਜਖੵ ਕਿੰਨਰ ਨਰ ਸਾਗਰ ਉਤਰੇ ਪਾਰੇ।
ਜੋ ਜੋ ਭਜਨੁ ਕਰੇ ਸਾਧੂ ਸੰਗਿ
ਤਾ ਕਾ ਦੂਖ ਬਿਦਾਰੇ।
(ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੫)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਬਿੰਬ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਹਿਜ-ਭਾਵ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਲਰ ਗਏ। ਕੁਝ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਝਕ ਹੋ ਕੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੀ :—

ਸੋ ਮੁਖ ਜਲਉ ਜਿਤੁ ਕਹਹਿ ਠਾਕੁਰ ਜੋਨੀ
ਜਨਮਿ ਨ ਮਰੈ ਨ ਆਵੈ ਨ ਜਾਇ
ਨਾਨਕ ਕਾ ਪ੍ਰਭੁ ਰਹਿਓ ਸਮਾਇ।
(ਭੈਰਉ ਮਹਲਾ ੫)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਨਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਦਾਮੋਦਰ, ਗੋਵਰਧਨਧਾਰੀ, ਨਰਸਿੰਘ, ਮਧੁਸੂਦਨ, ਨਾਰਾਇਣ, ਰਿਖੀਕੇਸ, ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਉਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧ੍ਰੂ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਬਿਦਰ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ।

ਮੌਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਅਮੂਰਤ ਤੋਂ ਸਮੂਰਤ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਗੁਪਤ, ਧਰਮਰਾਜ, ਜਮਦੂਤ ਤੇ ਯਮਰਾਜ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਹੈ। ਮੌਤ ਦਾ ਜਮਦੂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥੂਲ ਚਿਤਰਨ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਗੁਪਤ ਕੋਲ ਲੇਖਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਧਰਮਰਾਜ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਨਰਕ ਜਾਂ ਸਵਰਗ ਦੇ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੂਲ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦੂਤਾਂ ਦਾ ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਭਾਵੇਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅਮੂਰਤ ਮੌਤ ਕਿਸੇ ਸਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਤ ਦਾ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਜਮਦੂਤ ਤੇ ਧਰਮਰਾਜ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਤੱਤ, ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਤ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜੋਕ ਵਾਂਗ ਅਜਿਹਾ ਚੰਮੜਿਆ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਰੋਆਪਨ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਖੋਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਜਗ, ਹੋਮ, ਮੋਨ, ਵਰਤ, ਦਾਨ ਆਦਿ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਉਤੇ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :—

ਹੋਮ ਜਗ ਉਰਧ ਤਪ ਪੂਜਾ
ਕੋਟਿ ਤੀਰਥ ਇਸਨਾਨੁ ਕਰੀਜਾ
ਚਰਨ ਕਮਲ ਨਿਮਖ ਰਿਦੈ ਧਾਰੇ
ਗੋਬਿੰਦ ਜਪਤ ਸਭਿ ਕਾਰਜ ਸਾਰੇ

ਕਿਧਰੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਤੇ ਕਰੜਾ ਵਿਅੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੇ ਬਲ ਦਿਤਾ ਹੈ :—

ਏਕਾਦਸੀ ਨਿਕਟਿ ਪੇਖਹੁ ਹਰਿ ਰਾਮੁ
ਇੰਦ੍ਰੀ ਬਸਿ ਕਰਿ ਸੁਣਹੁ ਹਰਿ ਨਾਮੁ
ਮਨਿ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਬ ਜੀਅ ਦਇਆ
ਇਨ ਬਿਧਿ ਬਰਤੁ ਸੰਪੂਰਨੁ ਭਇਆ
(ਥਿਤੀ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੫)

ਅਜਿਹਾ ਖੰਡਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(੧) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲਗਪਗ ਸਭ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਤੇ ਛੰਤਾਂ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਇਹ ਹਨ :—ਪਹਿਰੇ, ਬਾਰਹਮਾਹਾ, ਦਿਨ ਰੈਣ, ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਸੁਖਮਨੀ, ਥਿਤੀ, ਬਿਰਹੜੇ, ਗੁਣਵੰਤੀ, ਰੁਤੀ, ਅੰਜਲੀਆਂ, ਸੋਹਲੇ, ਗਾਥਾ, ਫੁਨਹੇ, ਚਉਬੋਲੇ, ਸਵਈਏ, ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਤੇ ਵਾਰ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਿਰਲੇਖ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੰਸਕਾਰ, ਰਹੁ-ਰੀਤ, ਰਸਮ, ਪ੍ਰਥਾ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਮਕਾਲੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅਪਨਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਰੇ, ਬਾਰਹਮਾਹਾ, ਦਿਨ ਰੈਣ, ਥਿਤੀ, ਰੁਤੀ ਆਦਿ

ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਰਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ, ਕਾਲ-ਪਸਾਰੇ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਝਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ, ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ, ਚੰਦਰ ਮਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਥਿਤ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਰੁੱਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਰਮ-ਮਾਰਗੀ ਲਈ ਹਰ ਪਹਿਰ, ਤਿਥ, ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਰੁੱਤ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਕਰਨੇ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹਨ।

ਸੋਹਿਲੇ, ਛੁਨਹੇ, ਅੰਜਲੀ, ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਜਾਂ ਮ੍ਰਿਤੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਮੂਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਤੱਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਤੋਂ ਉਭਰੇ ਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। 'ਸੋਹਿਲੇ' ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜਸ ਗਾਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬੜਾ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਮਾਰੂ ਸੋਹਲੇ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਹਨ।

ਛੁਨਹੇ, ਹਰਿਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਉਂ ਹੈ ਜੋ 'ਹਰਿਹਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੰਗਲ ਗੀਤ ਹਨ ਜੋ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਦੁਲਹਨ ਦੇ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਛੁਨਹੇ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਇਸ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜੀਵ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੋਲਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ, ਆਪਣੇ ਕੰਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਤਾਂਘ ਨਾਲ ਤੜਪ ਰਹੀ ਹੈ :—

> ਸਖੀ ਕਾਜਲ ਹਾਰ ਤੰਬੋਲ
> ਸਭੈ ਕਿਛੁ ਸਾਜਿਆ
> ਸੋਲਹ ਕੀਏ ਸੀਗਾਰ ਕਿ ਅੰਜਨੁ ਪਾਜਿਆ
> ਜੇ ਘਰਿ ਆਵੈ ਕੰਤੁ ਤ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਈਐ
> ਹਰਿਹਾ ਕੰਤੈ ਬਾਝੁ ਸੀਗਾਰੁ
> ਸਭ ਬਿਰਥਾ ਜਾਈਐ

'ਅੰਜਲੀ' ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੁਲੀ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀਆ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਅੰਜਲੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ : ਇਕ ਮਾਰੂ ਅੰਜਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਮਾਰੂ ਅੰਜੁਲੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ :—

> ਬਿਰਖੈ ਹੇਠਿ ਸਭਿ ਜੰਤ ਇਕਠੇ
> ਇਕ ਤਤੇ ਇਕਿ ਬੋਲਨਿ ਮਿਠੇ
> ਅਸਤੁ ਉਦੋਤੁ ਭਇਆ ਉਠਿ ਚਲੇ
> ਜਿਉ ਜਿਉ ਅਉਧ ਵਿਹਾਣੀਆ

'ਮੁੰਦਾਵਣੀ' ਇਕ ਰੀਤ ਹੈ ਜੋ ਧਨੀ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਜੰਞ ਦੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਸਮੇਂ 'ਥਾਲੀ' ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਰੀਤ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ 'ਜੰਞ ਬੰਨ੍ਹਣ' ਦੀ ਰੀਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਸਮੇਂ ਜੋ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ 'ਮੁੰਦਾਵਣੀ' ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਥਾਲੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਵਿਚ ਵੀ 'ਥਾਲ ਵਿਚ ਪਈ ਵਸਤੂ' ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ :—

> ਥਾਲ ਵਿਚਿ ਤਿੰਨਿ ਵਸਤੂ ਪਈਓ
> ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਵੀਚਾਰੋ
> ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਠਾਕੁਰ ਕਾ ਪਇਓ
> ਜਿਸ ਕਾ ਸਭਸੁ ਅਧਾਰੋ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਬਾਣੀ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਦਾ ਨਾਉਂ ਵੀ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ 'ਸੁਖਮਨਾ' ਰੀਤੀ ਉਤੇ ਹੈ। ਯੋਗ-ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਨਾੜੀਆਂ ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਹਨ। ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਨੱਕ ਦੇ ਮੂਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਗਰੋੜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਦਿਮਾਗ਼ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਗਲਾ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਵਲ ਇੜਾ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਜੋਗੀ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸੁਣ ਕੇ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਕੁੰਡਲਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਤੇ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰ ਟਪਕਾ ਕੇ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਵੇਲੇ ਜੋਗੀ ਕੁਝ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ 'ਸੁਖਮਨਾ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੁਖਮਨੀ' ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਆਨੰਦ ਦੀ ਉਸੇ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਰਸ ਪੀਣਾ ਹੈ। 'ਸੁਖਮਨੀ' ਦਾ ਮੁਖ ਭਾਵ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ :—

> ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮੁ
> ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸ੍ਰਾਮੁ

'ਸੁਖਮਨੀ' ਤੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਆਉਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਜੋਗ-ਮੱਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਯੋਗ ਵਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਭੂਮੀ ਦਾ ਹੈ।

ਬਾਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਿਰਹੜੇ, ਗੁਣਵੰਤੀ, ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਛੰਤ, ਚਉਬੋਲੇ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਆਦਿ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਕਲਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਵਸਤੂ ਪਰੋਸੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਲੌਕਿਕ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲਗਭਗ ਸਭ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ, ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਕਿਸੇ ਸੰਸਕਾਰ, ਰੀਤ, ਪ੍ਰਥਾ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ।

(10) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਸਤ ਵਿਚ ਜੇ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵੀ ਭਰਵਾਂ ਅੰਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਾਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਦੇ ਨਿਜ ਨਾਲ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਰਚਨਹਾਰ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਨ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛਾਪ ਸ਼ੈਲੀ ਉਤੇ ਪੈ ਜਾਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਕਲਾ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਚੋਖੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਾਲੀ ਸਰਲਤਾ, ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ, ਤਾਤਵਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਿਕ ਦੋਹਰਾਉ, ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਰਸੀਲਾ ਮੇਲ, ਵਸਤੂ ਦੀ ਪਉੜੀ ਦੇ ਡੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਸਾਰੀ (ਪਹਿਰੇ, ਤਿੱਥ, ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਵਿਚ) ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਵਸਤੂ ਦਾ ਉਸਾਰ (ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਵਿਚ), ਅਖਾਣਾਂ ਵਾਲਾ ਗੁੰਦਵਾਂ ਚੁਸਤ ਨਿਭਾਉ, ਸਭ ਇਕ-ਰਸ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦੁਹਰਾਉ ਜਿਸ ਕਲਾ-ਸੁਘੜਤਾ ਨਾਲ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਸੁਖਮਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦੁਹਰਾਉ ਹੈ ਜੋ ਕਲਾ ਤੇ ਸੂਹਜ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ:—

ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬਹੁਤੁ ਘਿਣਾਵਣੇ
ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬੇਦ ਪੜਾਵਣੇ
ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਤੀਰਥ ਨਾਈਐ
ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਧਰਤੀ ਧਾਈਐ

(ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੫)

ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਪਉੜੀ ਦੇ ਡੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਲੋਕ-ਵਿਧੀ, ਤਿਥੀ ਤੇ ਪਹਿਰੇ ਆਦਿ ਲੰਮੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਵੀ ਸੁੱਘੜਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :—

ਪਹਿਲਾ ਪਹਰੁ ਧੰਧੈ ਗਇਆ
ਦੂਜੈ ਭਰਿ ਸੋਇਆ
ਤੀਜੈ ਝਾਖ ਝਖਾਇਆ
ਚਉਥੈ ਭੋਰੁ ਭਇਆ ।

(ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੫)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਸੰਜਮ ਤੇ ਲੈਅ ਭਰਪੂਰ ਚੁਸਤ ਵਾਕ ਤ੍ਰੇਲ ਤੁਪਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਤੱਥ ਜਾਂ ਨਿਰਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮੋਏ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ :–

(ੳ) ਵਾਊ ਸੰਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਰਹਿ ਗਰਬਿ ਗਵਾਰ । (ਅ) ਧੇਨੁ ਦੁਧੈ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕਿਤੈ ਨ ਆਵੈ ਕਾਮ । (ੲ) ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ ਕਰਮਾ ਸੰਦੜਾ ਖੇਤੁ । (ਸ) ਜੈਸੇ ਰੈਣਿ ਪਰਾਹੁਣੇ ਉਠਿ ਚਲਸਹਿ ਪਰਭਾਤਿ । (ਹ) ਵਡੇ ਵਡੇ ਜੋ ਦੀਸਹਿ ਲੋਗ ਤਿਨ ਕਉ ਬਿਆਪੈ ਚਿੰਤਾ ਰੋਗ ।

ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਹਿਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ । ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਭ ਤੋਂ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਘਟ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਸੀ, ਕਲਾਸਕੀ ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪਾਦਨ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵਾਰਾਂ ਉਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਨਿੱਘਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਦੇਸੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਵਲ ਹੈ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਲੋਕ-ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਤੇ ਵਸਤੂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ-ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲ ਰਸੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਲਾ-ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ।

(ਅ-438) **ਅਰੰਡਲ :**

ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰੋਟੀ, ਜੋ ਮੰਡੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ 'ਧਾਮ' ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ, ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ, ਵਰ ਪੱਖ ਦੇ ਘਰੋਂ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਤੇ ਬਕਰਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮੰਡੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਤੀਜੇ ਦਿਨ, 'ਧਾਮ' ਦੀ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਵਰ ਪੱਖ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਓ-ਭਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਰੀਤ ਸਮੇਂ ਦੂਲ੍ਹਾ ਤੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਦੁਧ ਪਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(ਅ-439) **ਅਰਣਯਾਣੀ :**

ਇਕ ਵਣ ਦੇਵੀ ਜੋ ਸਭ ਜਗਤ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ । ਰਿਗ ਵੇਦ ਦਾ ਇਕ ਪੂਰਾ ਸੂਕਤ (10,146) ਇਸੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵਿਚ ਹੈ ।

(ਅ-440) **ਅਰਣੀ :**

ਕਾਠ ਦਾ ਇਕ ਯੰਤ੍ਰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਯੱਗ ਲਈ ਅੱਗ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਅਰਣੀ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਅਧਰਾਰਣੀ ਵਿਚ ਛੇਕ ਕਰ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਉਤਰਾਰਣੀ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਉਤਰਾਰਣੀ ਨਾਲ ਰੱਸੀ ਲਪੇਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਰਾਰਣੀ ਵਿਚ ਮਧਾਣੀ ਵਾਂਗ ਘੁਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਰਗੜ ਨਾਲ ਜੋ ਅੱਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਵਨ ਸਮੇਂ ਅਰਣੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਗਨੀ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ।

(ਅ-441) **ਅਰਥੀ :**

ਲੱਕੜ ਦਾ ਫਲਾ ਜਾਂ ਸੀੜ੍ਹੀ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਮਰਘਟ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਰਥੀ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਂਸ ਜਾ ਬੇਰੀ ਦੀ ਲਕੜੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕਈ ਵਾਰ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਸੀੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਹੀ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਲਿਟਾ ਕੇ ਰੱਸੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਕਈ ਲੋਕ ਲਕੜੀ ਦੇ ਫੱਟੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਫੱਟੇ ਉਤੇ ਕਿੱਲੀਆਂ ਠੋਕਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਫੱਟੇ ਉਪਰ ਲਿਟਾ ਕੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਲਈ ਕਿੱਲੀਆਂ ਨਾਲ ਰੱਸੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦੇਹ ਨੂੰ ਲਪੇਟ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਲਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਹੇਠਾਂ ਨਾ ਡਿਗ ਪਏ । ਅਰਥੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿਛੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਦੋ ਦੋ ਡੰਡੇ ਵਧੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਡੰਡਿਆਂ ਹੇਠ ਚਾਰ ਜਣੇ ਮੋਢਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੋਢਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਾਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਮੋਢਾ ਦੇਣਾ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਮਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਮੋਢਾ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਿਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਜੇ ਕੋਈ ਯੁਵਕ ਕੱਚੀ-ਕੰਵਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੇ ਸਜਧਜ ਨਾਲ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੌਤ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵਰਨ ਚਲਿਆ ਹੋਵੇ । ਮ੍ਰਿਤਕ ਨੂੰ ਕੇਸਰੀ ਬਾਣਾ ਤੇ ਪਗ ਪਹਿਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਰਥੀ ਅੱਗੇ ਬੈਂਡ ਵਾਜੇ ਵੀ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜੇ ਕੋਈ ਬਿਰਧ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਮਰਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਅਰਥੀ, ਵਿਮਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ, ਗੁਬਾਰਿਆਂ ਤੇ ਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਅਰਥੀ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਮਖਾਣੇ, ਬਦਾਮ ਤੇ ਛੁਹਾਰੇ ਆਦਿ ਵਾਰ ਕੇ ਸੁੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਵੱਡਾ ਕਰਨਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਇਸ ਸੋਟ ਦਾ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਮੂੰਹ ਲਗਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ । ਬਿਰਧ ਦੀ ਅਰਥੀ ਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਉਸ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਚਵਰੀ ਝੱਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਚਵਰੀ ਝੱਲਣਾ ਵਡੱਪਣ ਤੇ ਆਦਰ ਮਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਚਵਰੀ ਕੇਵਲ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਝੱਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਬਿਰਧ ਦੀ ਅਰਥੀ ਚੁਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਪੁੱਤਰ ਚਰਨਾਂ ਉਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਅਰਥੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਅਰਥੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ

ਤੁਰਦੇ ਜਾਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ; ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਘਟ ਅਰਥਾਤ ਜਮਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਰਥੀ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਅਰਥੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਦੋ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਥੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਗੱਲ ਅਣਸੁਣੀ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸੇ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ, ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਕਾਲਵਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ. ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਅਰਥੀ ਪਿਛੇ ਵਲ ਮੋੜੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਰਮ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਅਰਥੀ ਕਿਧਰੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਭ ਲੋਕ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ ਅਰਥੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ 'ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਤਿ ਹੈ' ਅਲਾਪਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰ-ਸਿੱਖ ਢੋਲਕੀਆਂ ਛੈਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਰਥੀ ਨਾਲ ਮੌਨ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਪੋਤਰਿਆਂ ਦੀ ਭੱਦਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਪੋਤਰੇ ਦੀ ਹੀ ਭੱਦਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਅਰਥੀ ਉਤੇ ਰਖ ਕੇ ਮਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਲਿਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਪੰਜਾਬ, 106) ਪਰ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਆਮ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਅਰਥੀ ਉਪਰ ਵਿਧਵਾ ਹੋਈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀਆਂ ਸੁਹਾਗ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਵੀ ਰਖ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ-442) **ਅਰਦ੍ਰਾ :**

ਇਕ ਨਛਤ੍ਰ, ਜੋ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੰਧਿਆ ਨਾਲ ਕਾਮ-ਚੇਸ਼ਟਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਸੰਧਿਆ ਹਿਰਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਲ ਉਠ ਦੌੜੀ। ਕਾਮਾਤੁਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵੀ ਹਿਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੀਰ ਚਲਾ ਕੇ ਹਿਰਨ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਤੀਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਛਤ੍ਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਅਰਦ੍ਰਾ ਜਾਂ ਆਰਦ੍ਰਾ ਨਛਤ੍ਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਹਿਰਨ ਦਾ ਸਿਰ ਵੀ ਇਕ ਨਛਤ੍ਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਇਸ ਨਛਤ੍ਰ ਨੂੰ ਮ੍ਰਿਗਸ਼ਿਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਛਤ੍ਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੋਲੋ ਕੋਲ ਹਨ।

(ਅ-443) **ਅਰਧ ਉਰਧ :**

ਯੋਗ ਮੱਤ ਦੀ ਇਕ ਸਾਧਨਾ; ਹੱਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਮੇਰੂ ਡੰਡ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮੂਲਾਧਾਰ ਨੂੰ ਅਰਧ ਅਤੇ ਸਹੰਸਰਾਦਲ ਨੂੰ ਉਰਧ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁੰਡਲਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਸਹੰਸਰਾਦਲ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਅਰਧ-ਉਰਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਕੁੰਡਲਨੀ)

(ਅ-444) **ਅਰਧਚੰਦ੍ਰਕਾ :**

(1) ਅੱਧੇ ਚੰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇਕ ਤਿਲਕ ਜੋ ਵੈਸ਼ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ, ਮੱਥੇ ਉਪਰ, ਭਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :— (◡̈)

(2) ਅਸ਼ਟਮੀ ਦਾ ਚੰਨ।

(ਅ-445) **ਅਰਧ ਚੰਦ੍ਰਾਇਣੀ :**

ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਅੱਧਾ ਚੰਨ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਦੁਰਗਾ)

(ਅ-446) **ਅਰਧ ਨਾਰੀਸ਼ੁਰ :**

ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ; ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਧਾ ਆਕਾਰ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਅੱਧਾ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਗੌਰਾਂ ਜਾਂ ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ। ਇਹ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਦ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਅਥਾਹ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਪਾਰਬਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ। ਇਸ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਅੰਨਪੂਰਨਾ)

ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਪਰਜਾਪਤੀ ਇਕੱਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦੋ ਖੰਡ ਕਰ ਕੇ ਅੱਧੇ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਅੱਧੇ ਵਿਚ ਸਤੀ ਭਾਵ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਨਿਰੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੱਤਵ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸ਼ੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸੋ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਅਰਧ ਨਾਰੀਸ਼ੁਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਤੇ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸੁੱਝੀ।

ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਅਰਧ ਨਾਰੀਸ਼ੁਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਅਰਧ ਨਾਰੀਸ਼ੁਰ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ।

(ਅ-447) **ਅਰਫ਼ਾਤ :**

ਮੱਕੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪਹਾੜ; ਸਾਮੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਆਦਮ ਤੇ ਹੱਵਾ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਦਮ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੱਵਾ ਅਰਫ਼ਾਤ ਪਹਾੜ ਉਤੇ ਜਾ ਡਿੱਗੀ। ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਜਬਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਅੱਲਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਆਦਮ ਨੂੰ ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਅਰਫ਼ਾਤ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਆਦਮ ਹੱਵਾ ਦਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਪ੍ਰਥਮ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ। (ਵੇਖੋ : ਆਦਮ)

(ਅ-448) **ਅਰਬ ਧਰਤੀ :**

ਥਾਨੇਸਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ; ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਇਕ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਥਾਨੇਸਰ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜਿਤਨੀ ਧਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੌਕੜੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਆਈ, ਉਹ ਦੇਵ-ਧਰਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਗਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਬ ਧਰਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। (ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੈਰ, ਪੰਨਾ 315)

(ਅ-449) **ਅਰਵਾਹ :**

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰਸਮ; ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿੱਠੇ ਚਾਵਲ ਜਾਂ ਹਲਵਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹਲਵਾ/ਚਾਵਲ ਦੀਨਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੀਤ ਸਤ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ, ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲੀ ਜੁਮੇਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਅਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਧਨੀ ਲੋਕ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ ਦੀਨਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਲਵਾ/ਮਿੱਠੇ ਚਾਵਲ ਵੰਡਦੇ

ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਵੰਡਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਆਬ ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

(ਅ-450) **ਅਰੜ ਪੋਪੋ** :

ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕੇ ਹੱਥ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਰਾਵਲ। (ਵੇਖੋ : ਰਾਵਲ)

(ਅ-451) **ਅਰਾਈਂ** :

ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਤੀ। ਅਰਾਈਆਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਬਾਰੇ ਕਈ ਧਾਰਨਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਾਈਂ 'ਉੱਚ' ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਸਰਸਾ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਸੇ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਦੇ ਗਏ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਬਾਲਾ ਅਤੇ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅਰਾਈਂ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਸਥਾਨ 'ਉਚ' ਦਸਦੇ ਹਨ।

ਘੱਗਰ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਅਰਾਈਂ ਆਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੰਜਨਦ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਨ, ਜਿਥੋਂ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ, 'ਉੱਚ' ਦੇ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਉੱਦੀਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਸਰਸੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅਰਾਈਂ ਆਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਹਿੰਦੂ ਕੰਬੋਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਵਿਲਸਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਰਾਈਂ ਮੂਲ ਵਿਚ ਕੰਬੋਅ ਜਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਗਏ।

ਗਲਾਸਰੀ. (2,14) ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਾਈਂ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੀ ਹਿਠਾੜ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਨ ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ਼ ਘੱਗਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਘੱਗਰ ਦਰਿਆ ਸੁੱਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਜਮਨਾ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਫੈਲਦੇ ਗਏ।

ਅਰਾਈਂ ਕਈ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਪੂਰਥਲੇ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਗਲਾਸਰੀ. (2,14) ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਅਰਾਈਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸਰਸਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਉਥੇ ਆ ਕੇ ਵਸੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਮਚੰਦਰ ਦੇ ਲੜਕੇ ਲਵ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਸਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਾਏ ਜਜ਼ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਰਾਈਆਂ ਦੇ ਵਡਿਕਿਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਆ ਵਸੇ। ਪਰ ਭੂਟਾ ਸ਼ਾਖ਼ ਦੇ ਅਰਾਈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਭੂਟੋ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਰਾਜਾ ਕਰਣ ਤੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਜਬਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਉੱਚ' ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਭੂਟੇ ਦੀ ਵਾਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਤੁਕ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :--

ਉਚ ਨਾ ਦਿਤਾ ਭੁਟਿਆ,
ਚਟਾ ਬਸੰਤੀ ਸਾਰ।
ਦਾਣਾ ਪਾਣੀ ਚੁਕ ਗਿਆ,
ਚੱਬਣ ਮੋਤੀ ਹਾਰ।

ਧਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਅਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮਲਿਆਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਅਰਾਈਂ ਸ਼ਬਦ ਮਾਲੀ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਅਰਾਈਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਮਗਰੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ ਹਨ।

(ਅ-452) **ਅਰਿਸ਼ਟ** :

(1) ਇਕ ਰਾਖਸ਼ ਜੋ ਬਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਭਾਗਵਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੰਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿੰਦਰਾਬਨ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਅਰਿਸ਼ਟ ਨੇ ਜੰਗਲੀ ਸੰਢੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਤੇ ਗਊਆਂ ਦੇ ਵਗ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਉਪੱਦਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਅਰਿਸ਼ਟ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ, ਪਰ ਉਲਟਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਸੁਰ ਨੂੰ ਅਰਿਸ਼ਟ ਨੇਮੀ ਤੇ ਵ੍ਰਿਖਭਾਸੁਰ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

(2) ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜੇ ਯਯਾਤੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

(ਅ-453) **ਅਰਿਸ਼ਟ ਨੇਮੀ** :

(ਵੇਖੋ : ਅਰਿਸ਼ਟ)

(ਅ-454) **ਅਰਿ ਕੇਸੀ** :

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ, ਜੋ ਕੇਸੀ ਅਸੁਰ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ। (ਵੇਖੋ : ਕੇਸੀ)

(ਅ-455) **ਅਰੁਣ** :

(1) ਸੂਰਜ ਦਾ ਰਥਵਾਨ; ਅਰੁਣ ਕਸ਼ਯਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਵਿਨਾਤਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ। ਅਰੁਣ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਰੋਚਿਕ ਕਥਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਸ਼ਯਪ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਸਤ੍ਰੀਆਂ ਕਦਰੂ ਤੇ ਵਿਨਾਤਾ ਸਨ। ਕਸ਼ਯਪ ਨੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਕਦਰੂ ਨੇ ਵਰਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਨਾਗ ਪੁੱਤਰ ਮੰਗੇ, ਪਰ ਵਿਨਾਤਾ ਨੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਮੰਗਦੇ ਹੋਏ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਕਦਰੂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਨਾਗ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਲਵਾਨ ਹੋਣ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਕਦਰੂ ਨੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਅੰਡੇ ਦਿਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਨਾਗ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਵਿਨਾਤਾ ਨੇ ਦੋ ਅੰਡੇ ਦਿਤੇ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਿਨਾਤਾ ਨੇ ਇਕ ਅੰਡਾ ਤੋੜ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਅੱਧੇ ਧੜ ਵਾਲਾ ਪਿੰਗਲਾ ਜੀਵ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਹੋ ਅਰੁਣ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਅੰਡੇ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਗਰੁੜ ਜੰਮਿਆ। ਅਰੁਣ ਨੂੰ ਹੇਠਲਾ ਧੜ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ 'ਅਨੁਰੂ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰੁਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ਼ਯੇਨੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸੰਪਾਤੀ ਅਤੇ ਜਟਾਯੂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਅਰੁਣ ਸੂਰਜ ਦਾ ਰਥਵਾਨ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਜੋ ਲਾਲੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸੇ ਦੀ ਆਭਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਰੁਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੈ :— 'ਕਰਮ ਕਰਿ ਅਰੁਣ ਪਿੰਗਲਾਰੀ।' ਧਨਾਸਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ।

(2) ਅਯੋਧ ਸੋਮਯ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਦਾਲਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ:ਉਦਾਲਕ)

(ਅ-456) **ਅਰੁਧੰਤੀ** :

(1) ਕਰਦਮ ਮੁਨੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵਸਿਸ਼ਟ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਅਰੁਧੰਤੀ ਬੜੀ ਸੁਸ਼ੀਲ, ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਤੇ ਸਾਊ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਵਸਿਸ਼ਟ ਤੇ ਅਰੁਧੰਤੀ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਦੰਪਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰੁਧੰਤੀ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਤਾਰਾ ਬਣ ਕੇ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਭਰਮਣ ਲੱਗੀ। ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ, ਫੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਾਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਂਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਅਰੁਧੰਤੀ ਤਾਰਾ)

(2) ਦਖ਼ਸ਼ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦੀ ਇਕ ਪੁੱਤਰੀ ਜੋ ਧਰਮ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ।

(ਅ-457) ਅਰੁਧੰਤੀ ਤਾਰਾ :

(1) ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤਾਰਾ, ਜੋ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸਪਤ-ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰ ਕੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪੌਰਾਨਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪਤ-ਰਿਸ਼ੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਤਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਉੱਚੀ ਦੈਵੀ ਅਵਸਥਾ ਕਾਰਨ, ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਦਰ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਦਸਰਥ ਦੇ ਕੁਲ-ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਵਸਿਸ਼ਟ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਅਰੁਧੰਤੀ ਸੀ। ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਰੁਧੰਤੀ ਵੀ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਵਸਿਸ਼ਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਵਿਆਹ ਦਾ ਸਾਹਾ ਕੱਢਣ ਲੱਗਿਆਂ ਜੋਤਸ਼ੀ ਵਸਿਸ਼ਟ ਤੇ ਅਰੁਧੰਤੀ ਦੀ ਚਾਲ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹ ਦੋਹਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਸਿਸ਼ਟ ਤੇ ਅਰੁਧੰਤੀ ਸ਼ੁਭ ਲਗਨ ਵਿਚ ਹੋਣ, ਉਦੋਂ ਕੀਤਾ ਵਿਆਹ ਬੜਾ ਸੁਭਾਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋੜੀ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਚਿਰੰਜੀਵ ਰਹਿੰਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ, ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਫੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰੁਧੰਤੀ ਤਾਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਰਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਦੰਪਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਅਰੁਧੰਤੀ ਤਾਰਾ ਵਿਖਾਈ ਨਾ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(2) ਇਕ ਨਛੱਤ੍ਰ।

(ਅ-458) ਅਰੇਣ :

ਜਿਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਰੇਣ (ਧੂੜ) ਨਾ ਉਡੇ, ਭਾਵ ਦੇਵਤਾ; ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਤੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਕਦਮ ਟਿਕਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰਦੇ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਧੂੜ ਨਹੀਂ ਉੱਡਦੀ।

(ਅ-459) ਅਰੋਏ :

ਗਰਭ ਠਹਿਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਜੀਅ ਕੱਚਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚੇ-ਪੱਕੇ ਦਿਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਗਰਭ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਗੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਅਰੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗਰਭ ਠਹਿਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਪੇਕੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਕੋਈ ਮਿੱਠਾ ਪਦਾਰਥ ਅਥਵਾ ਮਠਿਆਈ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮਠਿਆਈ ਕੁੜੀ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਕ ਸਬੰਧੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਕੁੜੀ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਮਠਿਆਈ ਪਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਸੱਤ ਵਾਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :—

ਤੈਂਡੀ ਝੋਲੀ ਚੋਲ ਮਿਨੜਾ
ਮਾਊ ਸ਼ਗਨਾਂ ਨਾਲ ਡਿਤੜਾ
ਇਹਨੂੰ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖਾਈਂ
ਕੁੜੀਏ ਸੱਤ ਪੁੱਤਰ ਜਾਈਂ।

ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦੀ ਗੀਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਅਰੋਏ ਦੇ ਗੀਤ' ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਰਭਵਤੀ ਦੇ ਅਰੋਏ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਗਰਭਵਤੀ ਦਾ ਦਿਲ ਖੱਟੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਮਿੱਟੀ, ਕੋਲਾ, ਆਚਾਰ ਆਦਿ ਖਾਣ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਗੀਤ ਵਿਚ ਗਰਭਵਤੀ ਆਪਣੇ ਸਜਣ ਅੱਗੇ, ਨਿੰਬੂ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ : 'ਰਸੀਆ ਨਿੰਬੂਆ ਲਿਆ ਦੇ ਵੇ ਮੇਰੀ ਉਠੀ ਕਲੇਜੇ ਪੀੜ'। ਇਕ ਹੋਰ ਗੀਤ ਵਿਚ ਗਰਭਵਤੀ ਮਿੱਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਤਾਂਘਦੀ ਹੈ : 'ਹਾਇ ਮੈਂ ਮਿੱਟੀ ਖਾਣੀ ਏਂ, ਸੁਟਾ ਦੇ ਬੋਰਾ ਮਿੱਟੀ ਦਾ।' ਇਹ ਗੀਤ ਆਪਣੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਕਰ ਕੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ।

(ਅ-460) ਅਰੋਰ, ਅਰੋੜ :

ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਸੱਖਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਰੋਹੜੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਿੰਡ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਥੇਹ ਰੋਹੜੀ ਨਗਰ ਤੋਂ ਪੰਜ ਮੀਲ ਪੂਰਵ ਦੱਖਣ ਵਲ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਦੇ ਘੁਗ ਵਸਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰੋੜ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵਸਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਅਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ। ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਅਰੋਰ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਨੇ ਵਸਾਇਆ। ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਫ਼ਕੀਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਨਗਰ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਹੋਏ ਦੁਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਾਰਨ ਨਗਰ ਨੂੰ ਉਜੜ ਜਾਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

(ਅ-461) ਅਰੋੜਾ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਉਪ-ਜਾਤੀ। ਕਈ ਵਰਣ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਅਰੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਵੈਸ਼ ਜਾਤੀ ਦੀ। ਅਰੋੜਿਆਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਹਨ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਰਸ ਰਾਮ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਬੀਜ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦਿਲ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਪਰਸ ਰਾਮ ਦੇ ਕਰੋਧ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ, ਝੂਠ ਬੋਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਖਤ੍ਰੀ ਨਹੀਂ', 'ਹੋਰ' ਜਾਂ 'ਔਰ' ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਤਾਂ ਬਚ ਗਈ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ 'ਔਰ' ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਿਗੜ ਕੇ ਅਰੋੜ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਰ ਜਾਰਜ ਕੈਂਪਲ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਅਰੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ, ਜੋ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਡਿਕਾ ਅਰੋਰ ਖਤ੍ਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਸ ਰਾਮ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਲ ਧਕੇਲ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਅਰੋਰ ਨੇ ਅਰੋੜਕੋਟ ਨਾਉਂ ਦੇ ਨਗਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਇਹ ਨਗਰ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਰੋਹੜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ; ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਖੰਡਰ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗਲਾਸਰੀ. (2,17) ਵਿਚ ਅਰੋੜਬੰਸ ਔਲੀ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਉਰਦੂ ਪੈਂਫਲਿਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹ ਪੈਂਫਲਿਟ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਛਪੇ ਅਰੋੜਬੰਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਭਉ ਸੂਤਰ ਪੁਰਾਣ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਭਉ ਸੂਤਰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਪਰਸ ਰਾਮ ਤੇ ਅਰੂਤ ਖਤ੍ਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਰਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰੂਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕਰ ਕੇ ਪਰਸ ਰਾਮ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿਤਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਸ ਰਾਮ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਅਰੋੜਬੰਸ ਔਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 195 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਅਰੋੜਕੋਟ ਵਿਚ ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਸਮਾਜਿਕ ਮਤਭੇਦ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਗੋਸਾਈਂ ਸਿਧ ਭੋਜ ਨੇ ਇਕ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਰੀਤੀ ਰਵਾਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਬੈਠੇ; ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਲੋਕ ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਬੈਠੇ। ਇਸੇ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਮਗਰੋਂ ਇਹੋ ਤਿੰਨੋਂ ਸਮੂਹ ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਏ।

ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ

ਅਰੋੜੇ ਅਰੋੜਕੋਟ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਫ਼ਕੀਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਨਗਰ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਨਗਰ ਉਜੜਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਅਰੋੜੇ ਨਗਰ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦਵਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਜੋ ਉੱਤਰ, ਦੱਖਣ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਸਨ, ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨੱਠੇ ਅਤੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਸੇ।

ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਇਹ ਹਨ :— (ੳ) ਉੱਤਰਾਧੀ (ਅ) ਦੱਖਣੇ (ੲ) ਦਾਹਰੇ ਅਥਵਾ ਪੱਛਮੀ।

ਕਦੀ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸ਼ਾਖ਼ ਸਿੰਧੀ ਵੀ ਜੋੜ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਹੀ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਹਨ — ਉੱਤਰਾਧੀ ਤੇ ਦੱਖਣਾਧੀ। ਦੱਖਣਾਧੀ ਵਿਚ ਹੀ ਦਾਹਰੇ ਦੀ ਸ਼ਾਖ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਰੀਤ ਰਵਾਜ ਸਾਂਝੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਹੈ। ਅਰੋੜੇ ਲਗਪਗ 800 ਅਲਾਂ (ਉਪ-ਜਾਤੀਆਂ) ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਉਪਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਖਸ਼ਤ੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਨਿਨੀ ਨੇ ਬਾਲਿਜਯਕ ਤੇ ਚੌਪਯਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਬਲੂਜੇ ਤੇ ਚੋਪੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉੱਤਰਾਧੀ ਤੇ ਦੱਖਣੇ ਅਰੋੜੇ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਬਾਰ੍ਹੀ ਤੇ ਬੁੰਜਾਹੀ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉੱਤਰਾਧੀ ਬਾਰ੍ਹੀਆਂ ਦੀਆਂ 12 ਜ਼ਾਤਾਂ ਇਹ ਹਨ :— ਘੁੰਮਈ, ਨਰੂਲਾ, ਮੌਂਗਾ, ਬਜਾਜ਼, ਸੀਕਰੀ, ਮਨਚੰਦਾ, ਪਸਰੀਚਾ, ਕੰਤੋਰ, ਮਾਨਕ ਟਹਿਲਾ, ਗੁਰੂਵਾਰਾ, ਵਾਧਵਾ, ਸੇਠੀ।

ਬਾਰ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ, ਪਹਿਲੀਆਂ ਸੱਤ ਗੋਤਾਂ ਮਗਰਲੀਆਂ ਪੰਜ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਧੀਆਂ ਨਹੀਂ ਵਿਆਹੁੰਦੀਆਂ। ਬੁੰਜਾਹੀਆਂ ਵਿਚ 52 ਗੋਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਬੁੰਜਾਹੀ)

ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੋਤਾਂ ਦੇ ਾਉਂ ਪਸ਼ੂਆਂ, ਜਨੌਰਾਂ ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ-ਬੂਟਿਆਂ ਦੇ ਵਾਂ ਉੱਤੇ ਰਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੱਕੜ, ਨਾਗਪਾਲ, ਕਰੇਜਾ, ਕੱਕੜ, ਹੰਸ ਆਦਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨ ਅਤੇ ਚਾਵਲਾ, ਕਸਤੂਰੀਆ, ਘਈ ਆਦਿ ਧ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ। ਇਹ ਨਾਂ ਕਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤ-ਚਿੰਨ੍ਹ (ਟੋਟਮ) ਸਨ।

ਜੇ. ਡੀ. ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਰੋੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਇਉਂ ਦਿਤੀ ਹੈ :— ਇਕ ਸਮੇਂ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਸਿੰਧ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ। ਉਦੋਂ ਉੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੀ ਚੋਖੀ ਵਸੋਂ ਸੀ, ਮਗਰੋਂ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਸੋ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਅਰੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਛੇਕ ਦਿਤਾ। ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਅਰੋੜੇ ਹਿੰਦੂ ਬਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਛੇਕੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਮਗਰੋਂ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦੇ ਸਿਧ ਭੋਜ ਤੇ ਸਿਧ ਸਿਆਮਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਅਰੋੜਿਆਂ ਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਰੀਤ-ਰਵਾਜ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਉੱਤਰਧੀ ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿਚ 'ਦੋ ਰਾਤੇ ਫੇਰੇ' ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਵਿਵਰਜਤ ਨਹੀਂ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਜੋੜੀ ਮਘਦੇ ਸਰਕੜੇ ਦੁਆਲੇ ਫੇਰੇ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਰਸੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਜੇਠੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਸਵਾਇਆ ਹਿੱਸਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗਲਾਸਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਅਰੋੜੇ ਬਹੁਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਾਇਆ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ, ਪਰ ਉਹ ਚੁਸਤ, ਉੱਦਮੀ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਜੂੜੇ ਵੀ ਹਨ। ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੇ ਇਸੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੇਠਲੇ ਅਖਾਣ ਵਿਚ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਲੱਕ ਬੱਧਾ 'ਰੋੜਿਆਂ ਤੇ ਮੁੰਨਾ ਕੋਹ ਲਾਹੌਰ।

ਕੁਝ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੇ ਜਾਤੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਵੀ ਗਿਆ ਹੈ :—

(ੳ) ਅਰੋੜੇ – ਬਾਹਰੋਂ ਮਿੱਠੇ ਵਿਚੋਂ ਕੌੜੇ।
(ਅ) ਰੋੜਾ ਭਲਾ ਨਾ ਚੌਧਰੀ,
ਪੜ੍ਹਿਆ ਭਲਾ ਨਾ ਜੱਟ,
ਖੱਤਰੀ ਭਲਾ ਨਾ ਮੰਗਤਾ,
ਦਾਨੀ ਭਲਾ ਨਾ ਭੱਟ।

ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰੋੜੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਅਥਵਾ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤੇ ਸਿੰਧ ਤਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਮਗਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

(ਅ-462) ਅਲ :

ਮੂਲ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਗੁਣ, ਔਗੁਣ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਵਸਫ਼ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਕੱਦ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਗੀਂਦਾ; ਛੋਟੇ ਨੱਕ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਫੀਨਾ; ਲੰਮੇ ਕੱਦ ਕਾਠ ਨੂੰ ਊਠ ਜਾਂ ਖੰਬਾ; ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਦੋਸ਼ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਟੀਰਾ; ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਿੱਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਭ ਹੀ ਅਲਾਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੋਤਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਮੂਲ ਵਿਚ ਅਲਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸੋਧੇ ਰੂਪ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ ਚੁਗ ਹੈ। ਇਸ ਗੋਤ ਦੇ ਵਿਅੱਕਤੀ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੁਕ (ਕਮਰ ਦਾ ਇਕ ਦਰਦ) ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਰਕਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਲ 'ਚੁਕ' ਪੈ ਗਈ, ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਇਹੋ ਸ਼ਬਦ ਚੁਗ ਬਣ ਗਿਆ। (ਵੇਖੋ : ਗੋਤ)

(ਅ-463) ਅਲਸਿਰਾਤ :

(ਵੇਖੋ : ਸਿਰਾਤ)

(ਅ-464) ਅਲਸੀ ਦਾ ਫੁੱਲ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਰੰਗ ਅਲਸੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਰਗਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਦਕਾ ਹਿੰਦੂ ਅਲਸੀ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਫੁੱਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਲਸੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਉਤੇ 108 ਵਾਰ ਆਪਣਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦਾ ਨਾਂ ਫੂਕ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਸੁਟ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਕਿਤਨੀ ਵੀ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹਾ ਜਾਦੂ ਧੂੜਨ ਲਈ ਹੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਆਪਣੀ ਚੁੰਨੀ ਅਲਸੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ : ਚੁੰਨੀ ਰੰਗ ਦੇ ਲਿਲਾਰੀਆ ਮੇਰੀ ਅਲਸੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਰਗੀ।

(ਅ-465) ਅਲਹਮਦ :

ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੂਰਤ ਦਾ ਨਾਂ; ਇਸ ਸੂਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ 'ਅਲਹਮਦ' ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸੂਰਤ ਲਈ ਇਹੋ ਸੰਗਿਆ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ। ਅਲਹਮਦ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹਨ : ਉਸਤਤੀ ਜਾਂ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨੀ।

ਨਮਾਜ਼ ਵੇਲੇ ਅਲਹਮਦ ਦੀ ਸੂਰਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸੂਰਤ ਫ਼ਾਤਿਹਾ ਸਮੇਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨਮਿਤ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ-466) **ਅਲਹਾਮ** :

(ਵੇਖੋ : ਇਲਹਾਮ)

(ਅ-467) **ਅਲਕ ਨੰਦਾ** :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪਵਿਤ੍ਰ ਨਦੀ ਜੋ ਗੰਗਾ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮੁਖੀ ਸਾਖ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਅਲਕ ਨੰਦਾ ਨਦੀ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉਤੇ ਕਈ ਪਾਵਨ ਸੰਗਮ ਤੀਰਥ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਜਿਥੇ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਤਿੱਥਾਂ ਤੇ ਪੁਰਬਾਂ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਲਕ ਨੰਦਾ ਵਿਚ ਨੰਦਾਕਿਨੀ, ਪਿੰਦਰ, ਮੰਦਾਕਿਨੀ ਤੇ ਭਾਗੀਰਥੀ ਨਦੀਆਂ ਆ ਕੇ ਰਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗਮਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਨੰਦ ਪ੍ਰਯਾਗ, ਕਰਣਪ੍ਰਯਾਗ, ਰੁਦ੍ਰ ਪ੍ਰਯਾਗ ਤੇ ਦੇਵ ਪ੍ਰਯਾਗ ਹਨ। ਇਹ ਚਾਰੋਂ ਸੰਗਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਹਨ। ਇਹੋ ਨਦੀ, ਲਛਮਣ ਝੂਲੇ ਤੋਂ ਚਾਲ੍ਹੀ ਮੀਲ ਉਪਰ ਵੱਲ ਦੇਵ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਭਾਗੀਰਥੀ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਗੰਗਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲਕ ਨੰਦਾ ਬੈਕੁੰਠ ਦੀ ਉਹ ਮੂਲ ਗੰਗਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਟਾਂ ਉਤੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

(ਅ-468) **ਅਲਕਾ** :

ਇਕ ਦੇਵ ਨਗਰੀ; (ਵੇਖੋ : ਅਲਕਾ ਪੁਰੀ)

(ਅ-469) **ਅਲਕਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ** :

ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਅਲਕਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਵਿਸਾਖੀ ਉਤੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਲੋਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਬੋਲੀ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :—

ਆਰੀ, ਆਰੀ, ਆਰੀ,
ਮੇਲਾ ਅਲਕਾਂ ਦਾ, ਲੱਗਦੀ ਰੌਣਕ ਭਾਰੀ।

(ਅ-470) **ਅਲਕਾ ਪੁਰੀ** :

ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਜੋ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸਥਿਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਇਸ ਨਗਰੀ ਨੂੰ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੌਰਾਣਿਕ ਨਗਰੀ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਹੀਰਿਆਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਨਗਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਸੰਪੰਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਉਹ ਕਲਸ ਪਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਮਥਣ ਵੇਲੇ ਰਤਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਕਲਪ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਝੁੰਡ ਖੜੇ ਹਨ ਜੋ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਵਸਤੂ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਅਲਕਾ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਗੰਧਰਵਾਂ ਤੇ ਜਖਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਕੁਬੇਰ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੀਆਂ ਨਿਧੀਆਂ ਇਥੇ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੇਘਦੂਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਬੇਰ ਨੂੰ ਅਲਕਾ ਪਰੀ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਲਕਾ ਪਤੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਕੁਬੇਰ)

(ਅ-471) **ਅਲੱਖ** :

(1) ਜੋ ਇੰਦਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲਖਿਆ ਜਾਂ ਜਾਣਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ; ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ; ਜੋਗੀ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਵੇਲੇ ਹਰ ਬੂਹੇ ਉਤੇ 'ਅਲੱਖ ਨਿਰੰਜਨ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਜੋਗੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹੋ ਬੋਲਾ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

(2) ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਉਹ ਗੀਤ, ਜੋ ਜੋਗੀ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਵੇਲੇ ਚਿਕਾਰੇ ਉਤੇ ਅਲਾਪਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਲੱਖ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਗੋਰਖ ਨਾਥ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ, ਭਰਥਰੀ ਤੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਅਲੱਖ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਹੇਠਾਂ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦਾ ਇਕ ਅਲੱਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਚੰਦਨ ਚੌਕੀ ਗੋਪੀ ਵੇ ਚੰਦਾ,
ਗੰਗਾ ਜਲ ਵਿਚ ਨ੍ਹਾਈਏ।
ਨ੍ਹਾਏ ਧੋਏ ਰਾਜਾ ਬਸਤਰ ਪਾਂਦਾ
ਮਾਤਾ ਵੇਖ ਮਹਲ ਵਿਚ ਰੋਈ ਏ।
ਮੀਂਹ ਵੀ ਨਾ ਬਰਸੇ, ਬੱਦਲ ਨਾ ਗੱਜੇ;
ਇਹ ਬੂੰਦ ਕਿਥੋਂ ਅਜ ਆਈ ਏ।
ਮੀਂਹ ਵੀ ਨਾ ਬਰਸੇ, ਬੱਦਲ ਨਾ ਗੱਜੇ,
ਇਹ ਬੂੰਦ ਨੈਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਈ ਏ।
ਕਿਸ ਮਾਤਾ ਤੈਨੂੰ ਮੰਦਾ ਬੋਲਿਆ,
ਕਿਉਂ ਨੈਣ ਭਰੇ ਅਜ ਰੋਈ ਏ।
ਐਸੀ ਕਾਇਆ ਮੇਰੇ ਰਾਜੇ ਪਤੀ ਦੀ,
ਸੜ ਬਲ ਮਿੱਟੀ ਹੋਈ ਏ।
ਐਸਾ ਉਪਾਏ ਦਸ ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ,
ਕਾਇਆ ਰਹੇ ਨਰੋਈ ਏ।
ਰਾਜ ਨੂੰ ਛਡ ਦੇਂਦਾ ਜੋਗ ਕਮਾ ਲੈ,
ਕਾਇਆ ਰਹੇ ਨਰੋਈ ਏ।
ਜਿਨ੍ਹੀਂ ਕੰਨੀ ਮਾਤਾ ਸੁਚੇ ਮੋਤੀ,
ਕੀਕਣ ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾਵਾਂ ਨੀ ?
ਜਿਨ੍ਹੀਂ ਸਿਰੀਂ ਮਾਤਾ ਕਲਗੀ ਚੀਰੇ,
ਕੀਕਣ ਜਟਾਂ ਰਖਾਵਾਂ ਨੀ ?
ਜਿਸ ਦੇਹੀ ਮਾਤਾ ਅਤਰ ਫੁਲੇਲਾਂ,
ਕੀਕਣ ਭਸਮ ਰਮਾਵਾਂ ਨੀ ?
ਜਿਨ੍ਹੀਂ ਪੈਰੀਂ ਮਾਤਾ ਮਖਮਲ ਜੋੜੇ,
ਕੀਕਣ ਪਊਏ ਪਾਵਾਂ ਨੀ ?
ਚੀਰਾ ਵੀ ਲਾਹੀਂ, ਰਾਜਾ ਕਲਗੀ ਵੀ ਲਾਹੀਂ,
ਇਹ ਧੂਣੀ ਵਿਚ ਪਾਈਏ।
ਬਸਤਰ ਲਾਹ ਜੋਗੀ ਚਰਨੀਂ ਲੱਗ ਜਾ,
ਰਾਜ ਦਾ ਲੋਭ ਨਾ ਲਾਈਏ।
ਸੋਇਨਾਂ ਚਾਂਦੀ ਹੀਰਾ ਮੋਤੀ,
ਪਾਟਮ ਦੇਵੀ ਛਡੀਂ।
ਨਾਮ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਗੁਰੂ ਦਾ
ਗੋਪੀ ਨੇ ਝੋਲੀ ਅਡੀ।

(ਅ-472) **ਅਲੱਖ ਨਿਰੰਜਨ** :

ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕ ਬੋਲਾ ਜੋ ਉਹ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਅਲੱਖ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਲਖਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਨਿਰੰਜਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ। ਜੋਗ ਮੱਤ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬੋਧਿਕ ਹਨ। ਹਠ ਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਕ ਯੋਗ ਦੀ ਕਰੜੀ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਅਖ਼ੀਰ ਨਿਰੰਜਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਨਿਰੰਜਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸੇ ਦਾ ਅਲੱਖ ਬੁਲਾਂਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਨਿਰੰਜਨ)

(ਅ-473) **ਅਲਖ ਗੀਰ** :

ਅਲਖ ਨੂੰ ਧਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕਾ। ਇਸ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਸਾਧੂ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੀ. ਡਬਲੀਊ. ਪੌਲੇਟ ਨੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ (ਪੰਨਾ 195) ਵਿਚ ਇਸ ਫ਼ਿਰਕੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦਾ ਮੋਢੀ ਲਾਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਆਦਰ ਨਾਲ ਲਾਲ ਗੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਤੇ ਨਰਕ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸਮ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਤੱਤ ਵਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਲਾਲਗੀਰ ਨੇ ਸ਼ੁਧਤਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਉਤੇ ਬਲ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਵਿਆਪਦੇ। ਲਾਲਗੀਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਰਗ ਨਰਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹਨ। ਨਿਰਲੇਪ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਅਵਸਥਾ ਸਵਰਗ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁਧ ਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਅਵਸਥਾ ਨਰਕ ਹੈ। ਲਾਲਗੀਰ ਨੇ ਬੁਤ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਲੱਖ ਦੇ ਜਾਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਤਾ ਦਿਤੀ।

(ਅ-474) ਅਲਖ ਨਾਮੀ :

(1) ਅਲਖਨਾਮੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ — ਅਲਖ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲਾ; ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੈਵਮੱਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਗੋਰਖ ਪੰਥੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜੋ ਜਟਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਭਸਮ ਰਮਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਲਖ ਨਾਮੀ ਗੇਰੂਆ ਰੰਗ ਦੇ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਉਨ ਦੀ ਸੇਲੀ ਵਲ੍ਹੇਟਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਘੰਟੀ ਸਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੋਗੀ ਕਿਸੇ ਬੂਹੇ ਉਤੇ ਰੁਕਦੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ ਕਹਿ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਭਿਖਿਆ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

(3) ਅੰਬਾਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (1,243) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਧੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਲ ਬੇਗ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਠੇਠ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਨ। ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਤੇ ਅਲੱਖ ਅਗੋਚਰ ਤੱਤਵ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਪਰਲੋਕ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਅਹਿੰਸਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵੇਲੇ 'ਅਲਖ ਕਹੋ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

(4) ਅਲਖ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਥਵਾ ਅਫੁਰ (ਸੁੰਨ) ਨੂੰ ਅਲਖ ਮੰਨ ਕੇ ਧਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਅਲਖੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਜੋਗੀ ਗਲੀ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਅਲਖ ਆਖ ਕੇ ਸਦੱਾ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਭਿਛਿਆ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਚਕਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਅਲਖ ਜਗਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਲਖੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ਕੀਰ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਅਲਖ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਕੇ ਠਹਿਰਦੇ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਘਰ ਦੀ ਸਵਾਣੀ ਖ਼ੈਰ ਪਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਝਟ ਅੱਗੇ ਚਲੇ

(ਅ-475) ਅਲਗੋਜ਼ਾ :

ਇਕ ਵਜੰਤਰੀ ਸਾਜ਼ ਜੋ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਫੂਕ ਮਾਰ ਕੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਜ਼ ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੰਸਰੀ ਨੂੰ ਟੇਢਾ ਰਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਛੇਦ ਵਿਚ ਫੂਕ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਲਗੋਜ਼ਾ ਸੀਟੀ ਵਾਂਗ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਲਗੋਜ਼ੇ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਉਤੇ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਛੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਫੇਰ ਕੇ ਸੁਰ ਤੇ ਲੈਅ ਵਿਚ ਪਲਟੇ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਲਗੋਜ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਮਨ-ਭਾਉਂਦਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਲਿਆਂ ਉਤੇ ਲੋਕ ਆਮ ਵਜਾਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ।

ਅਲਗੋਜ਼ੂ ਬੱਜਦਾ ਪਤਨੇ ਨੀ,
ਮੇਰਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕੱਤਨੇ ਨੀ,
ਮੀਆਂ ਅਲਗੋਜ਼ੂਆ।

(ਅ-476) ਅਲਤਾ :

ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਲਾਲ ਰੰਗ ਜੋ ਲਾਖ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਸ਼ਗਨਾਂ ਵੇਲੇ ਇਹੋ ਰੰਗ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਵਰ ਪੱਖ ਉਤੇ ਸੁਟਦੇ ਹਨ। ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਝੰਗ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਅਲਤਾ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਆਮ ਹੈ। ਹੋਲੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਵੀ ਅਲਤਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਸੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-477) ਅਲਫ਼ :

ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ ਜੋ ਅੱਲਾ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਵਿਚ ਅਲਫ਼ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਹਿਦ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰੱਬ ਇਕੱਲਾ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸੀ, ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰ ਕੇ 'ਅਹਿਮਦ' ਬਣਿਆ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਵਿਚ 'ਅਲਫ਼' ਵਿਚ 'ਮੀਮ' ਰਲਾਣਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਲਫ਼ ਦੇ ਵਿਚ ਮੀਮ ਰਲਾਇਆ
ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਏਡ ਪਸਾਰਾ। — ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲਫ਼ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਲੋਕ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਲਫ਼ ਸੰਸਾਰਕ ਬੋਧ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੂੜ੍ਹ ਲਈ ਅਖਾਣ ਹੈ —

ਅਲਫ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਕੋ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।

(ਅ-478) ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ :

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ; ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਮੂਲ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਹਜ਼ਾਰ ਰਾਤਾਂ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ 'ਅਲਿਫ਼' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਹਜ਼ਾਰ' ਅਤੇ ਲੈਲਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਰਾਤ'। ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ 'ਹਜ਼ਾਰ ਦਾਸਤਾਨ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਬੂ ਅਬਦੁੱਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਅਰਬੀ, ਭਾਰਤੀ, ਮਿਸਰੀ, ਯਹੂਦੀ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਮੂਲ ਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਸੁਭਾਵ, ਰੰਗ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੂਪ ਤੇ ਅਸਲਾ ਕਜਿਆ ਗਿਆਂ। ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੰਚ-ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ 480 ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਕਲਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਥਾਵਾਂ — 'ਅਲੀ ਬਾਬਾ' ਤੇ 'ਅਲਾ ਦੀਨ ਦਾ ਚਿਰਾਗ਼' ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੀਆਂ।

ਬਣਤਰ ਦੇ ਪਖੋਂ ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਪੰਚ ਤੰਤਰ, ਹਿਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ ਦੀ ਹੀ ਹਾਣੀ ਹੈ। ਮੂਲ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਾਂਗ ਚਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਕਥਾਵਾਂ ਤਰੰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਨਿਕਲ ਕੇ ਫੈਲਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਥਾ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾ ਵਿਧੀ ਮੂਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਹੈ।

ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਈਰਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਹਰਯਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਲਕਾ ਨੂੰ ਇਕ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਾਲ ਹਮ-ਬਿਸਤਰ ਵੇਖ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਿਆਹ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਰਾਤ ਭਰ ਉਸ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਭੋਗ ਕੇ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦੇਂਦਾ। ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਲੰਘ ਗਏ। ਅਖ਼ੀਰ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਸੂਝਵਾਨ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਕੰਨਿਆਂ ਸ਼ਹਰਜ਼ਾਦ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਸੁਹਾਗ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਹਰਯਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਜੋ ਸਵੇਰ ਤਕ ਖ਼ਤਮ ਹੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਬੜੀ ਰੋਚਕ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਜਾਣਨ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਰਜ਼ਾਦ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਰਜ਼ਾਦ ਹਰ ਰਾਤ ਨਿਤ ਨਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਮੂਲ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਮੁਕਣ ਨਾ ਦਿੰਦੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ 1001 ਰਾਤਾਂ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ਹਰਜ਼ਾਦ ਨਾਲ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਲੜਕੇ ਵੀ ਜੰਮੇ ਜੋ ਸ਼ਹਰਜ਼ਾਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੁਨਯਾਜ਼ਾਦ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਛੁਪਾਈ ਰਖੇ, ਜਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭੇਤ ਮਗਰੋਂ ਖੁਲ੍ਹਿਆ। ਇਹੋ ਕਹਾਣੀ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 30 ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ 'ਫ਼ਹਿਰਿਸਤ' ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਹਮਨ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਹੁਮਾਨੀ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਜਨੌਰ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਨੀਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਅਲੌਕਿਕ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ, ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਬੋਲਦੇ ਤੇ ਅਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਪਾਤਰ ਸਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਅਤੇ ਅਨੋਖੇ ਰਹੱਸ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 1704 ਈ: ਵਿਚ ਐਂਟੋਇਨ ਗਲਾਂਡ ਨੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਕੇ 1906 ਈ: ਵਿਚ ਛਪਵਾਈਆਂ।

(ਅ-479) ਅਲਫ਼ੀ :

ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ ਗਲ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਰਾਵਾ; ਇਸ ਨੂੰ ਕਫ਼ਨੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖੁਲ੍ਹਾ ਤੇ ਲੰਮਾ ਜਿਹਾ ਕੁੜਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਸ ਕੁੜਤੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿਛੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਅਲਫ਼ ਅੱਖਰ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਲਫ਼ ਤੋਂ ਇਸ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦਾ ਨਾਂ ਅਲਫ਼ੀ ਪੈ ਗਿਆ।

(ਅ-480) ਅਲੰਬੁਸ਼ :

ਇਕ ਅਸੁਰ ਜੋ ਰਿਸ਼ਯਸ਼੍ਰਿੰਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਘਟੋਤਕੱਛ ਨੇ ਅਲੰਬੁਸ਼ ਦਾ ਬੱਧ ਕੀਤਾ।

(ਅ-481) ਅਲੰਬੁਸ਼ਾ :

ਇਕ ਅਪੱਛਰਾਂ; ਇਕ ਵਾਰ ਅਲੰਬੁਸ਼ਾ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਵਿਚ ਨਿਰਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਵਿਧੂਮ ਨਾਉਂ ਦਾ ਗੰਧਰਵ ਉਸ ਵਲ ਮਤਵਾਲੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਮ ਭਾਵਨਾ ਇਤਨੀ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਉਠੀ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ ਲਾਪਰਵਾਹ ਹੋ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਲ ਆਲਿੰਗਨ ਲਈ ਦੌੜੇ। ਇੰਦਰ ਨੇ (ਕਈਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ) ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਅਲੰਬੁਸ਼ਾ ਰਾਜੇ ਕ੍ਰਿਤਵਰਮਾ ਦੇ ਘਰ ਮਰਗਾਵਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਵਿਧੂਮ ਪਾਂਡਵ ਕੁਲ ਵਿਚ ਸਹਸਤਰਾਨੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਜੁਆਨ ਹੋਣ ਉਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜੇ ਰਹੇ। (ਵੇਖੋ : ਮਰਗਾਵਤੀ) ਉਦਯਨ ਅਲੰਬੁਸ਼ਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। (ਵੇਖੋ : ਉਦਯਨ) ਉਦਯਨ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸੌਂਪ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਭਰਮਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਰਾਪ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਦੇਵ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ।

(ਅ-482) ਅੱਲੜ ਬੱਲੜ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਰੀ; ਪੂਰਾ ਟੱਪਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

ਅੱਲੜ ਬੱਲੜ ਬਾਵੇ ਦਾ
ਬਾਵਾ ਕਣਕ ਲਿਆਵੇਗਾ
ਅੰਮਾਂ ਬਹਿ ਕੇ ਛੱਟੇਗੀ
ਪੁੱਤਰ ਬਹਿ ਕੇ ਖਾਵੇਗਾ।

ਇਸ ਲੋਰੀ ਵਿਚ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੀ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਘਾਲਣਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਲੋਰੀ)

(ਅ-483) ਅੱਲਾ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੱਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਅੱਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਅੱਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਦੇਵਤੇ ਜੋ ਕਬੀਲਿਆਂ ਜਾਂ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਦੇਵੀਆਂ — ਮਨਾਤ, ਅਲਾਤ ਤੇ ਉਜ਼ਾ ਵੀ ਸ਼ਰੀਕ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਅੱਲਾ ਦੀ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਖ਼ਾਸ ਮਾਨਤਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਰੈਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸੇ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੱਲਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜੋ ਨਵਾਂ ਸੰਕਲਪ ਦਿਤਾ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਵਾਹਿਦੀਅਤ ਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਪੂਰਵ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਮੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੁਤ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਇਸ਼ਟ 'ਇਲ', 'ਇਲੋਹੀ', 'ਇਲਹ' ਆਦਿ ਸਨ। 'ਇਲਹ' ਤੋਂ ਅਲ-ਇਲਹ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ 'ਅਲਹ' ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ। (ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ 1,326) ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਵ ਕਾਲੀਨ ਅਰਬ ਦਾ ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਹੁਬਲ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ ਅਲ-ਲਹੂ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੇਵਤਾ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਬੰਧ ਦੇਵਤੇ ਲਈ ਆਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਾਮੀ ਪਦ ਇਲ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸੇ ਇਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਅੱਲਾ ਸੀ। (ਫ਼ੋਕਲੋਰ ਡਿਕ. 1,36)

ਅੱਲਾ ਦੇ 99 ਹੋਰ ਸਿਫ਼ਾਤੀ ਨਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਅੱਲਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਿਫ਼ਤ, ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਗੁਣ ਦੇ ਬੋਧਿਕ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਰੀਮ (ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), ਖ਼ਾਲਿਕ (ਕਰਤਾਰ), ਜਲੀਲ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ), ਰਹੀਮ (ਦਿਆਲੂ) ਵਦੂਦ (ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਆਦਿ। ਹਦੀਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲਾ ਦੇ 99 ਸਿਫ਼ਾਤੀ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸ ਵੀ ਜਾਪ ਕਰੇਗਾ, ਉਹ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਫ਼ਾਤੀ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਤਸਬੀ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੱਲਾ ਦਾ ਇਕ ਗੁਝਾ ਨਾਂ 'ਇਸਮ-ਅਲ-ਅਜ਼ਮ' ਹੈ। ਅੱਲਾ ਦੇ ਇਸ ਰਹੱਸਮਈ ਨਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਗਿਆਸੂ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਇਸ ਨਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ

ਹੋਏ ਚਲ੍ਹੀਹੇ ਕਟਦੇ ਹਨ ।

ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਬਲ ਅੱਲਾ ਦੀ ਵਾਹਿਦੀਅਤ ਉਤੇ ਦਿਤਾ ਭਾਵ ਅੱਲਾ ਇਕੋ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਕ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਈਮਾਨ ਰਖੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਮੁਸਲਿਮ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ ।

(ਅ-484) ਅੱਲਾ ਦੀਆਂ ਰਖਾਂ :

ਇਕ ਅਸੀਸ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਅਕਸੀਰ ਰੱਖ ਅੱਲਾ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਹੈ । ਅੱਲਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਭ ਬਲਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਕਟ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਵਾਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਕਟ ਵੇਲੇ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ ।

(ਅ-485) ਅਲਾਅ ਪੈਣੀ :

ਬੋਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਭਰਮ; ਜੇ ਦੋ ਤੀਵੀਆਂ ਦਾ ਚਲ੍ਹੀਹਾ ਸਾਂਝਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚਲੀਹੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਮਿਲਣੀ ਸਮੇਂ ਜੇ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੂਜੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਲਾਅ ਪੈਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਅਲਾਅ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ । ਜਿਸ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਅਲਾਅ ਪਏ ਉਸ ਦਾ ਦੁਧ ਸੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਲੋਕ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਆਨੰਦ ਦੂਜੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਅਲਾਅ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਉਪਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਚਲੀਹੇ ਸਾਂਝੇ ਹੋਣ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸ਼ਕਰ ਖੰਡ ਆਦਿ ਵਟਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲਾਅ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਦੋਵੇਂ ਤੀਵੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵੇਲੇ ਮੋਨ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਵੀ ਅਲਾਅ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ । ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਅਲਾਅ ਨੂੰ 'ਬੋਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੂੰ 'ਬੋਲ' ਪੈਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਸਾਰ ਕੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਥੋਬਾ ਚਮੋੜ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬੋਲ ਪੈਣ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । (ਵੇਖੋ : ਬੋਲ)

(ਅ-486) ਅੱਲਾ ਦੀਨ :

ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਹਾਣੀ 'ਅੱਲਾ ਦੀਨ ਦਾ ਚਿਰਾਗ਼' ਦਾ ਨਾਇਕ । ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸੰਕਲਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਹੈ । ਅੱਲਾਦੀਨ ਇਕ ਦਰਜ਼ੀ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ ਜੋ ਬੜਾ ਨਿਕੰਮਾ, ਦਲਿੱਦ੍ਰੀ ਤੇ ਆਲਸੀ ਸੀ । ਮਾਰੋਕੋ ਦੇ ਇਕ ਜਾਦੂਗਰ ਨੇ ਇਸ ਲੜਕੇ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਗੁਪਤ ਗ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਜਾਦੂ ਦਾ ਚਿਰਾਗ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ । ਜਾਦੂਗਰ ਨੇ ਅੱਲਾਦੀਨ ਨੂੰ ਜਾਦੂ ਦੀ ਇਕ ਮੁੰਦਰੀ ਦਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਮਝਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਗ਼ਾਰ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਦਿਤਾ । ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਜਾਦੂ ਦੀ ਨਗਰੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਦਰੱਖ਼ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀਰੇ ਪੰਨੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਅੱਲਾਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਲਈਆਂ । ਉਥੋਂ ਉਹ ਜਾਦੂਗਰ ਦਾ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਚਿਰਾਗ਼ ਵੀ ਚੁਕ ਲਿਆਇਆ । ਜਾਦੂਗਰ ਦੀ ਨੀਤ ਖੋਟੀ ਸੀ, ਉਸ ਅੱਲਾਦੀਨ ਨੂੰ ਗ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਿਰਾਗ਼ ਮੰਗਿਆ, ਪਰ ਅੱਲਾਦੀਨ ਨੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਿਰਾਗ਼ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਜਾਦੂਗਰ ਨੇ ਗ਼ਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਅੱਲਾਦੀਨ ਗ਼ਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਭੁਖਾ ਪਿਆਸਾ ਮਰ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭੇਦ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਤਕ ਨਾ ਖੁਲ੍ਹੇ ।

ਗ਼ਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠਿਆਂ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਅੱਲਾਦੀਨ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਰਗੜ ਖਾ ਗਈ । ਅੱਖ ਪਲਕਾਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਜਿੰਨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ । ਅੱਲਾਦੀਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਜਿੰਨ ਨੇ ਅੱਲਾਦੀਨ ਨੂੰ ਗ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢਿਆ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਲਾਦੀਨ ਨੂੰ ਚਿਰਾਗ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਭੇਤ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਚਿਰਾਗ਼ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅੱਲਾਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਾਰਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁਖ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਅੱਲਾਦੀਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਕੀ ਬਦਰ-ਉਲ-ਬਦਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ । ਬਦਰ-ਉਲ-ਬਦਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੁਸੀਨ, ਸੁਸ਼ੀਲ ਤੇ ਮਲੂਕ ਕੰਨਿਆਂ ਸੀ । ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਕਰੜੀ ਸ਼ਰਤ ਰਖੀ । ਜੇ ਅੱਲਾਦੀਨ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ 24 ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹਿਆ, ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਹਿਲ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ । ਅੱਲਾਦੀਨ ਨੇ ਚਿਰਾਗ਼ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਮਹਿਲ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ । ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬਦਰ-ਉਲ-ਬਦਰ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਮਾਰੋਕੋ ਦੇ ਜਾਦੂਗਰ ਨੂੰ, ਜਾਦੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪਤਾ ਚਲ ਗਿਆ ਕਿ ਅੱਲਾਦੀਨ ਗ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਚਿਰਾਗ਼ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਨੰਦਮਈ ਜੀਵਨ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਪਰ ਜਾਦੂਗਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਕੋਲ ਚਿਰਾਗ਼ ਸੀ । ਸੋ, ਜਾਦੂਗਰ ਅੱਲਾਦੀਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਚਿਰਾਗ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਘੜਨ ਲੱਗਾ । ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਅੱਲਾਦੀਨ ਘਰੋਂ ਕਿਧਰੇ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜਾਦੂਗਰ ਨੇ ਅੱਲਾਦੀਨ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਹੋਕਾ ਦਿਤਾ : "ਪੁਰਾਣੇ ਚਿਰਾਗ਼ ਵਟਾ ਲਓ, ਨਵੇਂ ਚਿਰਾਗ਼ ਲੈ ਲਓ ।" ਅੱਲਾਦੀਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਪਏ ਪੁਰਾਣੇ ਚਿਰਾਗ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸੋ, ਉਸ ਭੋਲੇ ਭਾ ਪੁਰਾਣੇ ਚਿਰਾਗ਼ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਚਿਰਾਗ਼ ਵਟਾ ਲਿਆ । ਜਾਦੂਗਰ ਨੇ ਚਿਰਾਗ਼ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜਿੰਨ ਨੂੰ ਸਦ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬਦਰ-ਉਲ-ਬਦਰ ਨੂੰ ਮਹਿਲ ਸਮੇਤ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੇ । ਅੱਲਾਦੀਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ । ਅੱਲਾਦੀਨ ਨੇ ਕਈ ਜਫ਼ਰ ਜਾਲ ਕੇ, ਮੁੰਦਰੀ ਦੇ ਜਿੰਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੁੜ ਜਾਦੂ ਦਾ ਚਿਰਾਗ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਾਦੂਗਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਬਦਰ-ਉਲ-ਬਦਰ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੱਲਾਦੀਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਵੀ ਸਮਾ ਗਈਆਂ ਹਨ ।

(ਅ-487) ਅੱਲਾਦੀਨ ਦਾ ਚਿਰਾਗ਼ :

(1) ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਥਾ; (ਵੇਖੋ : ਅੱਲਾ ਦੀਨ)

(2) ਜਾਦੂ ਦਾ ਇਕ ਚਿਰਾਗ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਗੜਨ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਿੰਨ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਚਿਰਾਗ਼ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਹਰ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ।

(ਅ-488) ਅਲਾਹਨਾਮੀ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ; ਟਕਾ ਵਿਆਹ; ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲੇ (ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ) ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਸ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਅਲਾਹਨਾਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਪਿਉ ਨੇ ਵਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਰਕਮ ਲਈ ਹੋਵੇ । ਅਲਾਹਨਾਮੀ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ — ਉਹ ਵਿਆਹ ਜੋ ਅਲਾਹ ਦੇ ਨਾ ਉਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਭਾਵ ਪੁੰਨ ਵਿਆਹ । ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਰਕਮ ਵਸੂਲ ਕਰਨੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ

ਜਾਂਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੰਗਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਰਸਮ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਅਲਾਹਨਾਮੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

(ਅ-489) **ਅਲਾਹਣੀਆਂ :**

ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ; ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਜੋ ਕਰੁਣਾਮਈ ਤੇ ਸੋਗੀ ਗੀਤ ਅਲਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੈਣ ਹੈ। ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਪੀੜਤ ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਕਰੁਣਾਮਈ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਹਨ । ਮਾਨੋਂ ਅਰਮਾਨਾਂ ਤੇ ਵੇਦਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਭਾਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਹੋਣ । ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਏ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਰੋਂਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਰ ਤਾਲ ਵਿਚ। ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ — ਦਿਲੀ ਵੇਦਨਾ ਤੇ ਅਰਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ। ਜਵਾਨ ਮੌਤ ਉਤੇ ਜੋ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਬੁੱਢੇ ਜਾਂ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਪਾਈਆਂ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾਰਸ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਢੇ ਦੀਆਂ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਵਿਚ ਟਿਚਕਰਬਾਜ਼ੀ ਤਾ ਕੁਝ ਰੰਗ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਮਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਪੰਘਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਵੱਖੋ ਵਖਰੇ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮਰਦਾਵੇਂ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ-ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਮੁਛ ਅਜੇ ਨਾ ਫੁਟੀ, ਹਾਇ ਹਾ, ਸ਼ੇਰ ਸਰੂ ਜਿਹਾ' ਪਰ ਤੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਨਾਨੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਤੰਦ ਅਜੇ ਨਾ ਕਤੀ, ਧੀਏ ਮੋਰਨੀਏ।'

ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਉਤੇ, ਜੇ ਉਹ ਖਾ ਹੰਢਾ ਕੇ ਮਰਿਆ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਰੀਕਣੀਆਂ ਹਾਸੇ ਠੱਠੇ ਕਰਦੀਆ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਦੀ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਚੁਕਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ' ਲੈ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ : 'ਤੇਰੀ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਮੁਛ ਕਾਲੀ, ਹਾਇਹਾ, ਸ਼ੇਰ ਨਦਿਆ।'

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮਿਰਾਸਣਾਂ ਜਾਂ ਨੈਣਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੈਣਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਬੜੀਆਂ ਕਰੁਣਾਮਈ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਯਾਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਨਵੀਆਂ ਵੀ ਸਿਰਜ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਨੈਣਾਂ ਸੁਰ ਤਾਲ ਵਿਚ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲਾਪਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਰੁਣਾ ਨੇ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਦੀ ਗਾਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਬਰਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੀਵੀਆਂ ਇਕ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨੈਣ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੀਵੀਆਂ ਮੱਥੇ, ਛਾਤੀ ਅਤੇ ਪੱਟਾਂ ਉਤੇ ਤਰਤੀਬ ਵਾਰ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿਆਪਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਥ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ, ਪਰ ਸਭ ਦੇ ਹੱਥ ਇਕ ਲੈਅ ਵਿਚ ਹੀ ਮੱਥੇ, ਛਾਤੀ ਜਾਂ ਪੱਟਾਂ ਉਤੇ ਵਜਦੇ ਹਨ । ਨੈਣ ਕੋਈ ਅਲਾਹਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਅੰਤਰੇ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ, ਜੇ ਮਰਦ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 'ਹਾਇਹਾ ਸ਼ੇਰ ਸਰੂ ਜਿਹਾ' ਤੇ ਜੇ ਕੁੜੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 'ਹਾਇਹਾ ਧੀਏ ਮੋਰਨੀਏ', ਅਲਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬੜਾ ਕਰੁਣਾਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਵੀ ਦ੍ਰਵ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨੈਣਾਂ ਤੇ ਮਿਰਾਸਣਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਉਮਰ ਦੀ ਮੌਤ ਲਈ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਯਾਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਅਲਾਪੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ । ਹੁਣ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਾਇਣ ਨੂੰ ਸੱਦਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਵੀ ਮੁਕ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਬੇਮੌਕੇ ਉਚਾਰਨਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰਨ ਵਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਦਿਲ ਚੀਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਵੇਦਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਵਡਮੁਲਾ ਭਾਗ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕੇ, ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਵੀ ਰਚੀ, ਜੋ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ ਵਿਚ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਵਾਲੇ ਨੌਂ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਹੈ।

ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :—

(1) ਮੌਤ ਪੁਛੇਂਦੀ ਆਈ, ਹਾਇਹਾ ਸ਼ੇਰ ਜਵਾਨਾ।
ਬੈਠੀ ਪਾਵਾ ਮਲ,
ਘਿੰਨਣ ਨਾ ਦੇਂਦੀ ਸਾਹ,
ਕਰਨ ਨਾ ਦੇਂਦੀ ਗੱਲ ।

(2) ਹਾਇਹਾ ਧੀ ਨਾ ਮਰੇ
ਹਾਇਹਾ ਜੰਮਦੀ ਨਾ ਮਰੇ
ਹਾਇਹਾ ਵਸਦੀ ਨਾ ਮਰੇ
ਹਾਇਹਾ ਹੱਸਦੀ ਨਾ ਮਰੇ
ਹਾਇਹਾ ਸਾਵੇ ਨਾ ਮਰੇ
ਹਾਇਹਾ ਸੂਹੇ ਨਾ ਮਰੇ
ਹਾਇਹਾ ਜੰਦਰੇ ਨਾ ਮਰੇ
ਹਾਇਹਾ ਮਾਰੇ ਨਾ ਮਰੇ ।

(3) ਜੀਣਾ ਹੋਇਆ ਕੂੜ ਨੀ
ਵਹੁਟੀ ਚੂੜੇ ਵਾਲੀਏ
ਮਰਨਾ ਹੋਇਆ ਸੱਚ
ਨੀ ਵਹੁਟੀ ਚੂੜੇ ਵਾਲੀਏ
ਡਾਹ ਪੀੜ੍ਹਾ ਬਹੁ ਸਾਹਮਣੇ
ਵਿਹੜੇ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ
ਪਿੜ ਵਿਚ ਰਹੀਆਂ ਪੂਣੀਆਂ
ਤੇਰੀ ਤੰਦ ਚਰਖੜੇ ਨਾਲ
ਕਿ ਵਹੁਟੀ ਚੂੜੇ ਵਾਲੀਏ ।

(ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ, 510-520)

ਵੈਣ ਤੇ ਕੀਰਨੇ ਵੀ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸੋਗਮਈ ਗੀਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਜੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੈ। ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਵੈਣ ਦੋ ਤੀਵੀਆਂ ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਜਾਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਮੂੰਹ ਕੱਜ ਕੇ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਵੈਣਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-490) ਅਲਿਆਸ :

(ਵੇਖੋ : ਇਲਯਾਸ ਮੇਹਤਰ)

(ਅ-491) ਅਲੀ :

(1) ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਦਾ ਇਕ ਪਾਤਰ; ਹੀਰ ਦਾ ਸਹੁਰਾ। ਅਲੀ ਰੰਗਪੁਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਖੇੜਿਆਂ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ।

(2) ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ; (ਵੇਖੋ : ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ)

(ਅ-492) ਅਲੀ ਅਸਹਾਬ :

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਸੱਤ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਜੋ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਲੀ ਅਸਹਾਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਕਬਰਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਤਵੀਂ ਕਬਰ ਆਮ ਅੱਖ ਦੁਆਰਾ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਵੀਂ ਕਬਰ ਕਰਮੀ ਧਰਮੀ ਤੇ ਰੱਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਕਬਰਾਂ ਨੌਗਜ਼ੀਆਂ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਨੌਗਜ਼ੇ)

ਇਹ ਸੱਤ ਕਬਰਾਂ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਇਕ ਮੁਠਭੇੜ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ :— ਅਲੀ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਲ ਅਹਿਮਦ, ਪੀਰ ਜ਼ਕਰੀਆ, ਮੁਬਰਿਕ ਤੇ ਲੰਡੜੇ (ਟੁੰਡੜੇ) ਸਾਹਿਬ; ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਅਲੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਅਲੀ ਅਸਹਾਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬਰਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਸੁੱਖੀ ਹੋਈ ਹਰ ਮੰਨਤ ਅਵੱਸ਼ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਠ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਚਾਰੇ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਤੇ ਹਾੜ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨੇ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਮੰਨਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਸ਼ੁਭ ਦਿਨਾਂ ਉਤੇ ਇਥੇ ਭਾਰੀ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਪੰਜ, ਦਸ, ਪੰਦਰਾਂ ਤੇ ਤੀਹ ਸੇਰ ਵਜ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਾਢੀ ਇਟਾਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖਣ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਇਟ ਚੁਕ ਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੁਖਣਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਇਟ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਦੀ ਮਠਿਆਈ ਤੋਲ ਕੇ ਇਥੇ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਟ ਮੁੜ ਉਥੇ ਹੀ ਰਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤ ਸ਼ੁਭ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਾਰ ਆ ਕੇ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸੰਤਾਨ ਅਵੱਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੁਖ਼ਾਰ ਤੇ ਅਸਾਧ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਰੋਗੀ ਵੀ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਮੱਥੇ ਲਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿਰ ਦਰਦ ਝਟ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਚਿਲ੍ਹੇ ਕਟਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਰੋਗੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਗਲ-ਘੋਟੂ, ਮਾਤਾ, ਲੱਤਾਂ ਦੀ ਸੋਜ਼ਸ਼ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰੋਗ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਤ ਭਰ ਚੌਂਕੀ ਭਰਨ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂ ਅਰੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਮੁਜਾਵਰ ਬੀਮਾਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਉਤੇ ਮਕਬਰੇ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਸੁਟਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅਸਰ ਦੁਆਰਾ ਪਸ਼ੂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਜਾਵਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭੇਟਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਣਵੰਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਅਲੀ ਅਸਹਾਬ ਉਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਥੇ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਇਥੇ ਮੰਨਤ ਦੇਣ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸ ਦਿਨ ਵਰਤ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਪਤੀ ਬਕਰੋਟੇ (ਮੇਮਣੇ) ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ, ਉਸ ਦਾ ਜਿਗਰ ਭੁੰਨ ਕੇ ਮੁਜਾਵਰ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮੁਜਾਵਰ ਉਸ ਉਤੇ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਰਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਮੋੜ ਦੇਂਦਾ। ਪਤਨੀ ਉਸੇ ਬੁਰਕੀ ਨਾਲ ਵਰਤ ਖੋਲ੍ਹਦੀ।

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਮਕਬਰੇ ਦਾ ਇਤਨਾ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਗਾਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਇਥੇ ਜ਼ਰੂਰ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ-493) ਅਲੀ ਅਕਬਰ :

ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਲੜਕਾ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰਬਾਨੋਂ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ। ਕਰਬਲਾ ਦੀ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਲੀ ਅਕਬਰ ਵੀ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਲੀ ਅਕਬਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੁਹਰਮ ਦੇ ਉਤਸ਼ਵ ਸਮੇਂ ਅਲੀ ਅਕਬਰ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ 'ਮਹਿੰਦੀ' ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਮਹਿੰਦੀ)

(ਅ-494) ਅਲੀ ਅਮੀਰ :

ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪੀਰ, ਜੋ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਪੀਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ 'ਦਮੜੀ ਵਾਲਾ ਪੀਰ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਦਮੜੀ ਵਾਲਾ ਪੀਰ)

(ਅ-495) ਅਲੀ ਹਮਦਾਨ ਬਾਬਾ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੀਰ ਜਿਸ ਦੀ ਕਬਰ ਮਾਨਸ਼ਹਿਰ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਨਨਕਟ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਂਵਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਵਿਚ ਲਗੇ ਜ਼ੈਤੂਨ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਹੇਠੋਂ ਦੀ ਲੰਘਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਉਤੇ ਤਾਅਵੀਜ਼ ਵਾਂਗ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-496) ਅਲੀ ਬਾਬਾ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ; ਇਹ ਕਥਾ ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ, ਗਲੈਂਡ ਨੇ ਹਨਾ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ 27 ਮਈ 1709 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤ੍ਰ 'ਜੋਰਨਲ' ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ। ਪੂਰੀ ਕਥਾ ਸੰਨ 1717 ਵਿਚ ਛਪੀ। ਥਾਮਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮਿਸਰੀ ਕਥਾ Rhampsinitus, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਮੋਮਨ ਮੂਸਨ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। (Poison Damsels and Other Essay, ਪੰਨਾ 107-109)

ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਇਕ ਲਕੜਹਾਰਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਲਕੜਾਂ ਕਟ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਾਪਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਇਕ ਚੱਟਾਨ ਅੱਗੇ ਜਾ ਰੁਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਚੱਟਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਕੇ ਹੌਲੇ ਜਿਹੇ ਉਚਾਰਿਆ : 'ਖੁਲ੍ਹ ਜਾ ਸਿਮਸਿਮ' ਅਤੇ ਚੱਟਾਨ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪੱਥਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਾਂਗ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਹ ਲੋਕ ਡਾਕੂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੁਟ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਗੁਫਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੁਪਾ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਗੁਫਾ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬੰਦ ਹੋ ਜਾ ਸਿਮ ਸਿਮ"। ਗੁਫਾ ਦਾ ਭਿਤ ਉਸੇ ਛਿਣ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਨੇ ਉਹੋ ਸ਼ਬਦ ਦੁਹਰਾਏ, ਗੁਫ਼ਾ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਇਕਦਮ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਗੁਫ਼ਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਤੇ ਹੀਰੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਬਾਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਆਪਣੇ ਖੋਤੇ ਦੀ ਛਟ ਅਸ਼ਰਫ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਘਰ ਆ ਗਿਆ। ਅਸ਼ਰਫ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋਲਣ ਲਈ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਕਾਸਮ ਦੇ ਘਰੋਂ ਤਕੜੀ ਮੰਗਵਾਈ। ਕਾਸਮ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਤਕੜੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸਿਥਾ ਲਗਾ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਹਰ ਚਿਪਕੀ ਰਹਿ ਗਈ ਤੇ ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਦਾ ਭੇਤ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਕਾਸਮ ਨੇ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਤੋਂ ਮੁਹਰਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸ ਪੁਛਿਆ ਤੇ ਧਮਕੀ ਦਿਤੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਦਸੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹਾਕਮ ਅੱਗੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਾਸਮ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਸ ਦਿਤੀ। ਕਾਸਮ ਦਸ ਖਚਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਫ਼ਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਖਚਰਾਂ ਲਦ ਲਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਰਹੱਸਮਈ ਮੰਤਰ ਭੁਲ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਸੀ।

ਰਾਤੀਂ ਜਦੋਂ ਡਾਕੂ ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਕਾਸਮ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਕਾਸਮ ਨੇ ਜਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਲਈ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਡਾਕੂਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਅੰਦਰ ਹੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਹਲੇ ਲਟਕਾ ਦਿਤੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਕਾਸਮ ਨੂੰ ਢੂੰਡਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚ ਪੁਜਿਆ ਅਤੇ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ। ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ।

ਲਾਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਜਾਣ ਉਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਫ਼ਾ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਭੇਤ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਲੰਮੀ ਸਾਧਨਾ ਮਗਰੋਂ ਡਾਕੂਆਂ ਨੇ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦਾ ਘਰ ਲਭ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਲਗਾ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦਾ ਵੀ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ।

ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਮੋਰਗਿਆਨਾ ਨੇ ਜਦੋਂ ਘਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉਤੇ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲੱਗਾ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਗਲੀ ਦੇ ਸਭ ਘਰਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਲਗਾ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਡਾਕੂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦਾ ਘਰ ਨਾ ਲੱਭਾ। ਡਾਕੂਆਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰੀਕਾ ਵਰਤਿਆ। ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਤੇਲ ਦੇ ਸੌਦਾਗਰ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦੇ ਘਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਤੇਲ ਦੇ ਭਰੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਮਟਕੇ ਵੀ ਲਿਆਇਆ ਜੋ ਸਭ ਡਿਓਢੀ ਵਿਚ ਰਖ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਮਟਕਿਆਂ ਵਿਚ ਡਾਕੂ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਰੱਬ ਸਬੱਬੀ ਮੋਰਗਿਆਨਾ ਨੂੰ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਤੇਲ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੇਲ ਲੈਣ ਲਈ ਮਟਕਿਆਂ ਵਲ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਭਿਣਕ ਪਈ; ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਲਿਆ ਕਿ ਮਟਕਿਆਂ ਵਿਚ ਡਾਕੂ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੋ ਉਸ ਤੇਲ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਮਟਕੇ ਵਿਚੋਂ ਤੇਲ ਕਢਿਆ ਤੇ ਗਰਮ ਕਰ ਕੇ ਡਾਕੂਆਂ ਵਾਲੇ ਮਟਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਪਾ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਅੱਗ ਦਾਗ਼ ਦਿਤੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਡਾਕੂ ਸੜ ਕੇ ਸਵਾਹ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਨੇ ਮੋਰਗਿਆਨਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅੰਕਿਤ ਦੋਸ਼ੀ, ਮਾਂਗਵੀਂ ਤਕੜੀ, ਮੰਤ੍ਰ ਨਾਲ ਗੁਫ਼ਾ ਦਾ ਦਰ ਖੁਲ੍ਹਣਾ, ਤੇਲ ਦੇ ਘੜਿਆਂ ਵਿਚ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਕੇ ਲਿਜਾਣਾ; ਆਦਿ।

(ਅ-497) ਅਲੀ ਮਖ਼ਦੂਮ ਹੁਜਵੇਰੀ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੀਰ ਜੋ ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖ਼ਸ਼)

(ਅ-498) ਅਲੀ ਰੰਗਰੇਜ਼ :

ਇਕ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਲਾਰੀ ਆਪਣਾ ਪੀਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਤਹਿਕੀਕਾਤਿ ਚਿਸ਼ਤੀ ਤੇ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਲਾਹੌਰ (ਸਫ਼ਾ 209) ਅਨੁਸਾਰ ਅਲੀ ਰੰਗਰੇਜ਼ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਕਰਬਲਾ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਲੀ ਰੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਵਲੀ ਰੰਗਰੇਜ਼ ਸਮੇਤ ਬੀਬੀ ਪਾਕਦਾਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਾਹੌਰ ਪੁਜਾ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਉਥੇ ਹੀ ਵਸ ਗਿਆ। ਅਲੀ ਰੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਲਲਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-499) ਅਲੂਣਾ ਵਰਤ :

ਉਹ ਵਰਤ ਜਿਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਨਮਕੀਨ ਪਦਾਰਥ ਨਾ ਖਾਧਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਵਰਤ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਲਈ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤ ਵਿਚ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਵਾਰ ਭੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਅਲੂਣੇ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਖਾਧੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ-ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਲੂਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵਰਤ ਵੀ ਅਲੂਣੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਵਰਤ)।

(ਅ-500) ਅਲੋਪ ਖੂਹ :

ਪੁਰਾਣੇ ਖੂਹ ਜੋ ਉਪਰੋਂ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਏ ਹੋਣ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਧਾੜਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਲਈ ਖੂਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਪੂਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਥੇਹਾਂ ਉਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਤੇ ਕਸਬੇ ਉਸਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਾਣੇ ਅਲੋਪ ਖੂਹ ਲੱਭਣ ਦੇ ਯਤਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜਾਰੀ ਰਹੇ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਥਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਭੇਡ ਬਕਰੀਆਂ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਣ, ਉਥੇ ਹੇਠਾਂ ਅਲੋਪ ਖੂਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਖੂਹ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਟਪਦੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਖੂਹ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਪੂਰਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਪਰ ਝਾੜੀਆਂ ਉਗ ਆਈਆਂ ਹੋਣ। ਇਕ ਹੋਰ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਅਲੋਪ ਖੂਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-501) ਅਲੌਕਿਕ :

ਜੋ ਵਸਤੂ, ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਲੌਕਿਕ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਭੂ-ਲੋਕ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਅਲੌਕਿਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਲੌਕਿਕ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤਤਾ ਤੇ ਅਸਚਰਜਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਅਸੁਭਾਵਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਅੱਖ ਵਿਚ ਸੁਲੇਮਾਨੀ ਸੁਰਮਾ ਪਾ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅਲੌਕਿਕ

ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਆਪਣੇ ਵੀਰਾਨ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦੈਵੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਬਾਗ਼ ਹਰਿਆ ਭਰਿਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸੁਭਾਵ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਵੀ ਅਲੌਕਿਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਭਾਂਡਾ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਕੱਢੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ। ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਬੋਲਣਾ, ਸੋਚਣਾ ਤੇ ਕਾਰਜ ਸਾਧਣੇ ਅਲੌਕਿਕ ਕਰਮ ਹਨ। ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰੋਤੇ ਜਿਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਭੂ-ਲੋਕ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਲੌਕਿਕ ਹੈ। ਜਿੰਨ, ਦੇਵ, ਰਾਖਸ਼, ਬਤਾਲ, ਪਰੀਆਂ, ਅਪੱਛਰਾਂ ਆਦਿ ਭਾਵੇਂ ਕਲਪਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ, ਪਰ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਜੀਵ ਹੋਂਦ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਭਰਮ ਵਹਿਮ, ਸ਼ਗਨ ਅਪਸ਼ਗਨ, ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਅਸਚਰਜ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-502) ਅਵਤਾਰ :

ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹੈ — 'ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਉਤਰਨਾ'। 'ਅਵ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ — 'ਹੇਠਾਂ ਵਲ' ਅਤੇ 'ਤਾਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ — 'ਲੰਘਣਾ'। ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਕਲਪ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਦੇਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ; ਪਾਪੀਆਂ ਅਤੇ ਅਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਣੀ ਤੇ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਲੀਲਾ ਰਚਾਉਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣ ਲਈ ਦੁਬਾਰਾ ਕਿਸੇ ਜੂਨੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਵਤਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਅਵਤੌਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੈਕੁੰਠ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ਾ-ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਅਵਤਾਰ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਇਕ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਕੋ ਦੇਵਤਾ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਦੇਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਨਮ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਦੋ ਅਵਤਾਰ ਪਰਸਰਾਮ ਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਪਰਸਰਾਮ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਅਹੰਕਾਰੀ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਮ ਨੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਰਾਵਣ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਵਤਾਰ ਇਕੋ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਤੋੜਿਆ, ਤਾਂ ਪਰਸ ਰਾਮ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੂੰ ਲੜਨ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ।

ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਬੀਜ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਅਜਿੱਤ ਰੱਖਿਅਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਤਿੰਨ ਕਦਮਾਂ' ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਮਿਣਦਾ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਤਿੰਨ ਕਦਮ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਪੁਲਾੜ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਅੱਗ, ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤਿੰਨਾਂ ਕਦਮਾਂ' ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਉਦੈ, ਸਿਖਰ ਅਤੇ ਅਸਤ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹੋ ਮਿਥ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਗਸਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਵਾਮਨ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੁਕੇ 'ਤਿੰਨ ਕਦਮਾਂ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋ ਗਈ।

ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬੀਜ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਮਤੱਸਯ ਅਤੇ ਕੂਰਮ ਅਵਤਾਰ; ਤੈਤਿਰੀਯ ਸੰਹਿਤਾ, ਤੈਤਿਰੀਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਵਾਮਨ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਲ ਉਪਰ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਐਤ੍ਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਛੰਦੋਗਯੋਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਤੈਤਿਰੀਯ ਆਰਣਯਕ ਵਿਚ ਵਾਸੂਦੇਵ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। (ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕੋਸ਼ 1,75-76)

ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ : "ਯਦਾ ਯਦਾ ਹਿ ਧਰਮਸਯ ਗਲਾਨਿਰ ਭਵਤਿ ਭਾਰਤ, ਅਭਯੁਤਥਾਨਮ੍ ਧਰਮਸਯ ਤਦਾਤਮਾਨੰ ਸ੍ਰਿਜਾਮਯਹਮ੍" ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਪਰਜਾਪਤੀ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਈ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਇਕ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਛੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ,ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਦਸਾਂ ਦਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਚੌਵੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਵੇਂ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ; ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ 'ਪੰਚਮ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਤੱਸਯ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਸੱਤ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ। ਭ੍ਰਿਗੂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਸੱਤ ਵਾਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ। ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਥਾਈਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 22 ਹੈ, ਦੂਜੀ ਥਾਂ 23 ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਥਾਂ 16 ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਗਿਣਤੀ ਚੌਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 'ਚੌਬੀਸ ਅਵਤਾਰ' ਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 24 ਗਿਣੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ :—(1) ਨਾਰਾਇਣ, (2) ਬ੍ਰਹਮਾ, (3) ਸਨਕ, ਸਨੰਦਨ, ਸਨਾਤਨ, ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ, (4) ਨਰ ਨਾਰਾਇਣ, (5)ਕਪਿਲ, (6) ਦਤਾਤ੍ਰੇਯ, (7) ਸੂਰਯ, (8) ਹਯਗ੍ਰੀਵ, (9) ਰਿਸ਼ਭ, (10) ਪ੍ਰਿਥੂ, (11) ਮਤਸਯਾ, (12) ਕੂਰਮ, (13) ਹੰਸਾ, (14) ਧੰਨਵੰਤਰ, (15) ਵਾਮਨ, (16) ਪਰਸੁਰਾਮ, (17)ਮੋਹਿਨੀ, (18) ਨਰਸਿੰਘ, (19) ਵੇਦ ਵਿਆਸ, (20)ਰਾਮ, (21) ਬਲਰਾਮ, (22) ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, (23) ਬੁਧ, (24) ਕਲਕੀ।

ਪਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਅਵਤਾਰ ਦਸ ਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਰਾਹ ਅਥਵਾ ਅਗਨੀ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਜੋ ਸੂਚੀ ਦਰਜ

ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :— ਮਤਸਯ, ਕੂਰਮ, ਵਰਾਹ, ਵਾਮਨ, ਨਰਸਿੰਘ, ਪਰਸੂਰਾਮ, ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਬੁਧ, ਕਲਕੀ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ :—

'ਹੁਕਮਿ ਉਪਾਏ ਦਸ ਅਉਤਾਰਾ।'

(ਮਾਰੂ ਮ: ੧ ਸੋਹਲੇ)

ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਮੰਨ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਵਤਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਵਿਕਸੁਰਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਥਮ ਅਵਤਾਰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਜਲ-ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਮਗਰੋਂ ਥਲ ਉਤੇ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਏ।

ਪਸ਼ੂ ਜੂਨੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁਖ ਮੱਤ ਹਨ। ਇਕ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਨਾਰੀਆ ਜਾਤੀ ਵਲੋਂ ਪੂਜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਸ਼ੂ ਹਨ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਆਰੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ। ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਵਤਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਦੋ ਅਵਤਾਰ ਵਾਮਨ ਤੇ ਨਰਸਿੰਘ ਮਿਸ਼ਰਤ ਜੂਨੀ ਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵੀ ਦਰਾਵੜੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਦਰਾਵੜਾਂ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਰਤ ਜੂਨੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਰਾਹਰ ਤੇ ਨਰਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸੀ। ਦੁਰਗਾ ਸਪਤਸਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ।

ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੈਂਤ ਵੀ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰਨਾਖਸ਼ ਨੇ ਹੀ ਤ੍ਰੇਤੇ ਵਿਚ ਰਾਵਣ ਦੇ, ਅਤੇ ਦੁਆਪਰ ਵਿਚ ਸੀਸਪਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਬੁਧ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਯਾਨ ਪੰਥ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਮਹਾਯਾਨ ਮੱਤ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਧੀਸਤਵ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਉਤੇ ਬੁਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਥਵਾ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਗਰੋਂ ਬੁਧ ਵੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੋਧੀਸਤਵ 'ਤੁਸ਼ਿਤ' ਨਾਮੀ ਸੰਵਰਗ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਸਮੇਂ ਉਤੇ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਨੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਣ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ :— 'ਸੋ ਮੁਖ ਜਲਉ ਜਿਤੁ ਕਹਹਿ ਠਾਕੁਰੁ ਜੋਨੀ'। ਅਵਤਾਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਅੰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਅਵਤਾਰ ਨ ਜਾਨਹਿ ਅੰਤੁ
ਪਰਮੇਸੁਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਬੇਅੰਤੁ

(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੫)

ਪਰ ਸਿੱਖ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਜਨਕ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਤਨਮਾਲ ਤੇ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸੁਮੇਰ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ, ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ।

ਪਾਰਸੀ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਆਰੀਆ, ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਮੋਢੀ ਜ਼ਰਦੁਸ਼ਤ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਦੇ ਸ਼ੀਆ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਝ ਬਦਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੀਆ ਮੱਤ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ, ਜੋ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਜਵਾਈ ਸਨ, ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਅੰਸ਼ ਸੀ, ਅਥਵਾ ਉਹ ਅੱਲਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸਨ (ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ, 7.197). ਸ਼ੀਆ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਇਮਾਮਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਉਹ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਇਮਾਮ)। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ ਵਾਂਗ ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ ਨੇ ਅਜੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਲੋਕ-ਮਾਨਸ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਰਚ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਮਿਸਾਲ ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ। ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਮੇਨਕਾ ਦਾ :— 'ਰਾਂਝਾ ਭਯੋ ਸੁਰੇਸ਼ ਤਹਿ ਭਈ ਮੇਨਕਾ ਹੀਰ' –– ਚਰਿਤ੍ਰ।

(ਅ–503) ਅਵੰਤਿਕਾ :

ਮੱਧਯ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਵੰਤੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕ ਨਗਰ ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਅਠਾਹਠ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਸੱਤ ਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲਾ ਤੇ ਉਜੈਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਉਜੈਨ)

(ਅ–504) ਅਵਦਾਨ :

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ; ਧਰਮ ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਅਵਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਗੌਰਵਮਈ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦਾ ਕੌਮੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੂਖਮ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਵਦਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਅਪਦਾਨ' ਦਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਮਰ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਦਾਨ ਦਾ ਅਰਥ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਰਿੱਤ੍ਰ', 'ਪੁਰਾਤਨ ਬ੍ਰਿਤ' ਆਦਿ ਹਨ। ਕਈ ਅਵਦਾਨ ਦਾ ਅਰਥ 'ਪਾਵਨ ਕਰਮ' ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਵਦਾਨ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਥਾਵਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਉੱਤਮ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਵਦਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਉਹ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਡਾ: ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ ਨੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਬਾਰੇ ਕਥਾਵਾਂ, ਧਰਮ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਅਥਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਨੂੰ ਅਵਦਾਨ ਕਹਿਆ ਹੈ। (ਲੋਕਯਾਨ, ਪੰਨਾ 94) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਖੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਸਾਖੀ)

ਬੋਧ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਜਾਤਕ ਤੇ ਅਵਦਾਨ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਜਾਤਕ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੇ ਸਰੂਪ ਅਵਦਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਜਾਤਕ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ

ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੁਧ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ. ਪਰ ਅਵਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬੁਧ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਾਸ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥ 'ਅਵਦਾਨ ਸ਼ਤਕ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਦਸ ਦਸ ਕਥਾਵਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਹੀਨਯਾਨੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤ ਹਨ। ਮਹਾਯਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਕਥਾਵਾਂ 'ਦਿਵਯਾਵਦਾਨ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕੁਝ ਅਵਦਾਨ ਅਸ਼ੋਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ 'ਅਸ਼ੋਕਾਵਦਾਨ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁਨਾਲ ਦੀ ਕਰੁਣਾ ਕਥਾ ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਥਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਥਾਵਾਂ — ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜ ਤੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੀ ਪੂਰਵਜ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਕੁਨਾਲ ਦਾ ਅਵਦਾਨ ਧਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅ ਹੈ।

ਅਵਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਤੱਥ ਤੇ ਮਿੱਥ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਰਚ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਾਂਗ ਅੰਸ਼-ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਲੋਕ-ਚਿੱਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਤੇ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਵਦਾਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਲਪਿਤ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਵਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਆਦਿ। ਕੁਝ ਅਵਦਾਨ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖ਼ਾਸੀਅਤ, ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਨਗਰ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਵਿਲਖਣਤਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰੀਤ ਰਵਾਜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਅਵਦਾਨਾਂ ਦਾ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਵਿਅ ਖਿਆਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਵਦਾਨ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'ਲੈਜੰਡ' ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਅਰਥ-ਬੋਧ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਡਾ: ਖਿੰਦ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਵਦਾਨ ਲਈ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਜਾਂ ਸਾਖੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਲੈਜੰਡ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸੁਭਾਵ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ 'ਦੰਦ-ਕਥਾ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਦੰਦ-ਕਥਾ)

(ਅ-505) ਅਵਧੂਤ :

ਉਹ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਜੋ ਸੰਸਾਰਕ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹੇ। ਅਵਧੂਤ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ 'ਝਾੜਨਾ' ਹੈ। ਅਵਧੂਤ ਉਹ ਵਿਰਕਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜ ਸੁਟਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਵਧੂਤ ਸਾਧੂ ਵੈਸ਼ਨਵ, ਸ਼ੈਵ ਤੇ ਜੋਗ ਤਿੰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਅਵਧੂਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹਨ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣਿਆਂ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਵਧੂਤ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੇ ਊਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਬੰਧਨ ਝਾੜ ਸੁਟੇ ਸਨ (ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ. 10,570)। ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲੀ ਅਵਧੂਤ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਵਿਤਕਰੇ ਵਿਖੇਵੇਂ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਕੋ ਹਰੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹੇ :

> ਜਾਤੀ ਪਾਤੀ ਪੂਛੇ ਨਹਿ ਕੋਇ
> ਹਰਿ ਕੋ ਭਜੇ ਸੋ ਹਰਿ ਕਾ ਹੋਇ।

ਵੈਸ਼ਨਵ ਅਵਧੂਤ ਤਿਆਗੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਥਾਂ ਆਸਨ ਲਗਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ। ਕਈ ਅਵਧੂਤ ਤਾਂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਬਿਨਾਂ ਵਿਛੌਣਾ ਵਿਛਾਏ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲੇਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮਿੱਟੀ ਝਾੜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਵਧੂਤ ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ ਬਿਭੂਤ ਮਲਦੇ ਅਤੇ ਭਿੱਛਿਆ ਮੰਗ ਕੇ ਪੇਟ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਅਵਧੂਤ ਇਕਤਾਰਾ ਵਜਾ ਕੇ ਭਿੱਛਿਆ ਮੰਗਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੈਵਮੱਤ ਦੇ ਅਵਧੂਤ, ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ, ਮਹਾਂਦੇਵ ਜਾਂ ਭੈਰੋਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਈ ਅਵਧੂਤ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੇ ਭਗਤ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧੂ ਅਧਨੰਗੇ ਵਿਚਰਦੇ ਅਥਵਾ ਲੰਗੋਟੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਪੜਾ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡੇ ਉਤੇ ਭਸਮ ਮਲਦੇ ਤੇ ਜਟਾਂ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਹੀ ਲੇਟਦੇ ਹਨ, ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਧੂਣੀ ਧੁਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧੂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਬੜੇ ਕਠੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੈਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਤੇ ਅਵਧੂਤਾਂ ਨੂੰ 'ਅਤੀਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੈਸ਼ਨਵ ਅਵਧੂਤਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਦੇ ਦਸਨਾਮੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਡੰਡਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਸਾਢੇ ਛੇ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ — ਵਨ, ਅਰਣਯ, ਪੁਰੀ, ਗਿਰੀ, ਪਰਵਤ, ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਅਧੇ ਭਾਰਤੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣਾ ਧਾਰਮਿਕ ਚਰਿਤ੍ਰ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਹੈ,ਪਰ ਉਹ ਕਟੜਪੰਥੀ ਤੇ ਰੀਤੀਬਧ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅਤੀਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਨਿਆਸੀ ਡੰਡੀਆਂ ਵਾਂਗ ਡੰਡਾ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਘਰਬਾਰੀ। ਇਹ ਸਾਧੂ ਗੇਰੂਏ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਤੇ ਰੁਦਰਾਖ ਦੀ ਮਾਲਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਸ ਤੇ ਸੁਰਾ ਦਾ ਸੇਵਨ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। (ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ. 2,195)

ਜੋਗੀ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੂੰ ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਵਧੂਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਗੋਰਖ ਬੋਧ' ਵਿਚ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੂੰ ਮਛੰਦਰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਅਵਧੂਤ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਮਹਾਂ ਨਿਰਵਾਨ ਤੰਤ੍ਰ' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਵਧੂਤ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। (ੳ) ਬ੍ਰਹਮ ਅਵਧੂਤ — ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। (ਅ) ਸ਼ੈਵ ਅਵਧੂਤ — ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। (ੲ) ਵੀਰ ਅਵਧੂਤ — ਜਿਸ ਨੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਭਸਮ ਜਾਂ ਰਕਤ ਚੰਦਨ ਮੱਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਗਲ ਵਿਚ ਰੁਦਰਾਖ ਦੀ ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਜਟਾਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਡੰਡਾ ਜਾਂ ਡਮਰੂ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ। (ਸ) ਕੁਲ ਅਵਧੂਤ — ਜੋ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇ।

(ਅ-506) ਅਵਧੂਤਨੀ :

ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ; ਜਿਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁਢ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸਣ ਗੰਗਾ ਗਿਰੀ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਵਧੂਤਨੀਆਂ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਭਸਮ ਮਲਦੀਆਂ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਡੰਡਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਮਰਦਾਵੇਂ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀਆ ਹਨ। ਅਵਧੂਤਨੀ ਦਾ ਅਵਧੂਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਵਧੂਤਨੀ ਗੁਰ-ਦੀਖਿਆ ਵੀ ਅਵਧੂਤਨੀ ਤੋਂ ਹੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਅਵਧੂਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ

ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ, ਸਗੋਂ ਅਵਧੂਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ ।

(ਅ-507) **ਅਵਧੂਤੇਸ਼ਵਰ :**

ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ; ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਇਹ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇਵ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਤੁਰ ਪਏ । ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਅਵਧੂਤੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲਿਆ । ਇਸ ਉੱਤੇ ਇੰਦਰ ਨੇ ਅਵਧੂਤੇਸ਼ਵਰ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਵਜਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ । ਐਨ ਉਸੇ ਛਿਣ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚੋਂ ਅਗਨੀ ਨਿਕਲੀ, ਪਰ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਉਤੇ ਉਹ ਅਗਨੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਈ ।

(ਅ-508) **ਅਵਾਜ਼ਾਂ :**

ਇਕ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਜੋ ਸੱਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ । ਸੱਦਾਂ ਤੇ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮੂਲ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਹੀ ਵੰਸ਼ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੱਦਾਂ ਤੇ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਸੱਦਾਂ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਵੀਰ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਉਹ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆਤਮ-ਅਭਿਮਾਨ ਤੇ ਹਉਂ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਈ । ਸੱਦਾਂ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਵਿਚ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਖੜਕਵੇਂ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ । ਸੱਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਰ ਗਏ ਸੂਰਬੀਰ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਤੇ ਜਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਿਜੀ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਹੰਗ ਭਾਵ ਤੇ ਨਿਹੰਗਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ । ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਕੌਮੀ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤਾਂ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ । ਹੇਠਲੇ ਟੱਪੇ ਵਿਚ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ :—

ਅਸੀਂ ਗਭਰੂ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ
ਹਿਕਾਂ ਰਖਦੇ ਤਣੀਆਂ
ਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਪਾਈਏ ਬੋਲੀਆਂ,
ਮੁੱਛਾਂ ਰਖਦੇ ਖੜੀਆਂ
ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਭੰਗੜਾ ਪਾਉਂਦੇ,
ਕਦੇ ਨਾ ਸਹਿੰਦੇ ਤੜੀਆਂ
ਔਰ ਗੈਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ,
ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਪਰੀਆਂ
ਵੇਲਾਂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ
ਵਿਚ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਹਰੀਆਂ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਟੱਪਾ ਹੇਠਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਟੱਪੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :—

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਵੇਖ ਲਓ,
ਜਿਉਂ ਟਾਹਲੀ ਦੇ ਪਾਵੇ
ਕੰਨੀਦਾਰ ਮੁੰਡੇ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਚਾਦਰੇ,
ਪਿੰਜਣੀ ਨਾਲ ਸੁਹਾਵੇ
ਦੂਧਾ ਕਾਸ਼ਨੀ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਾਫ਼ੇ,
ਉਡਿਆ ਕਬੂਤਰ ਜਾਵੇ
ਮਲਮਲ ਦੇ ਤਾਂ ਕੁੜਤੇ ਸੋਂਹਦੇ,
ਬਗਲਾ ਤਲਾਅ ਵਿਚ ਨਹਾਵੇ
ਭੰਗੜਾ ਪਾਉਂਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ,
ਸਿਫ਼ਤ ਕਹੀ ਨਾ ਜਾਵੇ ।

ਇਹ ਅਹੰ ਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੈ ਜੋ 'ਅਵਾਜ਼ਾਂ' ਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਹੰਗਤਾ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਸੱਦ)

(ਅ-509) **ਅਵਾਣ :**

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਜਾਤੀ; ਅਵਾਣਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਇਕ ਉਪ-ਭਾਖਾ 'ਅਵਾਣਕਾਰੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਇਸੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਪਿਆ। ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਅਜਿਹੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਅਵਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ। ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ ਦੁਆਬ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਜੋ ਜ਼ਿਲਾ ਅਟਕ ਵਿਚ ਹੈ 'ਅਵਾਣਕਾਰੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਰੀਅਰਸਨ (ਗਰੀਅਰਸਨ ਔਨ ਪੰਜਾਬੀ, 435) ਅਨੁਸਾਰ ਤਲਾਗੰਗ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਹਿਸੀਲ ਅਤੇ ਪਿੰਡੀ ਘੇਬ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਭਾਗ ਜੋ ਸੁਆਂ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਕਾਲਾ-ਚਿੱਟਾ ਪਹਾੜੀ ਸਿਲਸਲੇ ਤਕ ਹੈ, ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਅਵਾਣਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਅਵਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ । ਜਲੰਧਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ (ਪੰਨਾ 85) ਅਨੁਸਾਰ ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁਝ ਮੀਲ ਦੂਰ ਦੱਖਣ ਵਲ ਇਕ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਅਵਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਵਾਣ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਕਦੇ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ । ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿਛੋਂ, ਵਸੋਂ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਕਾਰਨ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਅਵਾਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ।

'ਅਵਾਣ' ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਔਨ' ਦੇ ਬਹੁ-ਵਚਨ 'ਅਅਵਾਣ' ਦਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼-ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ — ਸਹਾਇਕ । ਅਵਾਣਾਂ ਦੇ ਮੁਢ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਏ. ਬਰੇਂਡਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਾਣ ਬਾਖਤਰੀ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਲਖ਼ ਵਿਚੋਂ ਤਤਾਰ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਧੱਕ ਦਿਤਾ ਤੇ ਇਹ ਹਰਾਤ ਦੇ ਰਸਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਥੇਬੰਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਾਣ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਵਾਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ । ਆਇਨੇ ਅਕਬਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮੇਂ ਅਵਾਣਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ 'ਅਵਾਣਕਾਰੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਵਾਣ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਕੇ ਪੈਰੀਂ ਵਸ ਚੁਕੇ ਸਨ ।

ਅਵਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਕੁਤਬ ਸ਼ਾਹ ਕਾਦਰੀ ਅਲਵੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਰਬੀ ਮੁਢ ਦੇ ਹਨ । ਉਪਰ ਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਜਵਾਈ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਤਬ ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਾਤਮਾ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਲਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਕੁਤਬ ਸ਼ਾਹ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈਰਾਤ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਕੁਤਬ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਲੜਕਿਆਂ ਸਮੇਤ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਆਇਆ। ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਨੇ ਕੁਤਬ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਵਾਣ' ਅਥਵਾ ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ । ਪਿਛੋਂ ਕੁਤਬ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਨਿਮਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਸ ਗਏ। ਇਥੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਵਾਣ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਕੁਤਬ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਛੇ ਲੜਕੇ ਵੀ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਇਸਲਾਮੀ ਮੱਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਮਨੋ-ਕਲਪਿਤ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲਾ ਅਰਬੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨਾਲ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਅਵਾਣ' ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਇਥੇ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਥਾਮਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਹੀ ਕਬੀਲੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਸਰ ਡੇਂਜ਼ਲ ਇਬਟਸਨ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਰੀਤ ਰਵਾਜ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਡੀਲ ਡੌਲ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਅਵਾਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀ ਦੇਸੀ ਕਬੀਲੇ ਹਨ।" ਇਹੋ ਮੱਤ ਕਈ ਹੋਰ ਨਸਲੀ-ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। 'ਫ਼ੀਰੋਜ਼ੁਲ ਲੁਗਾਤ' ਵਿਚ ਅਵਾਣ ਕੌਮ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੇ ਅਵਾਣਾਂ ਦੇ ਰੀਤ ਰਵਾਜਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹੀ ਵਸਨੀਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੁਢ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਹਨ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਈ ਅਵਾਣ ਸਮਾਜਿਕ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਹੁਣ ਤਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਙ ਹੀ ਇਹ ਕੁਝ ਖਾਸ ਵਾਰ ਸਫ਼ਰ ਲਈ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਗਾਂ ਤੇ ਸਾਵਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਘੋੜੀ ਦਾ ਸੂਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰਿਖਲ ਬੱਚੇ ਦਾ ਭਰਮ ਵੀ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਜੇ ਚੂੜ੍ਹਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬਿੱਲੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਜਲੰਧਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ (ਪੰਨਾ 86) ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਾਣਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਉਤੇ ਚੌਕ ਪੂਰਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਰੀਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਅਵਾਣਾਂ ਦੇ ਇਕ ਕਬੀਲੇ ਨਾਥੇਵਾਲਾਂ ਦੇ ਕੁੱਲ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਜੱਦੀ ਹਿੰਦੂ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕਨਿੰਘਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੰਞੂਆ ਤੇ ਅਵਾਣ, ਦੋਵੇਂ ਕਬੀਲੇ, ਅਨੁਵਾਣ ਅਥਵਾ ਅਨੂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਤੇ ਇੰਡੋ-ਸਿਥੀਅਨ ਦੇ ਹੱਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਨਿਮਕ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ ਦੀ ਪੱਬੀ ਉਤੇ ਸੀ। ਇੰਡੋ-ਸਿਥੀਅਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੱਖਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਧਕ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਅਵਾਣ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਕੁੱਲ-ਕੁਟੰਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮੂਹੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਵਡਿਕੇ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਰਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਵਾਣ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਅਵਾਣਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-510) **ਅਵਾਣਕਾਰੀ :**

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਸਥਾਨਿਕ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ, ਜੋ ਜ਼ਿਲਾ ਅਟਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਲਾ-ਗੰਗ ਤਹਿਸੀਲ ਅਤੇ ਪਿੰਡੀ ਘੇਬ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਮੱਧ ਖੰਡ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਸੁਆਂ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਕਾਲਾ-ਚਿੱਟਾ ਪਹਾੜੀ ਸਿਲਸਲੇ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤਕ ਅਵਾਣ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਗੌਰਵ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਅਵਾਣਕਾਰੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਅਵਾਣਕਾਰੀ ਕੇਵਲ ਅਵਾਣ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਹੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਗਖੜ, ਘੇਬੇ, ਅਰਾਈਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਸਭੋ ਇਹੋ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਅਵਾਣ ਕੌਮ ਦੇ ਲੋਕ ਜੋ ਇਸ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਿਹਲਮ, ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਆਦਿ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਵਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ। ਭਾਵ ਅਵਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਕਬੀਲਾਗਤ ਨਹੀਂ, ਸਥਾਨਗਤ ਹੈ।

ਅਵਾਣਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਉਪਭਾਖਾਵਾਂ ਧਨੀ, ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਸੁਆਈਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਤਲਾਗੰਗ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਗਭੀਰ ਨਦੀ 'ਅਵਾਣਕਾਰੀ' ਨੂੰ 'ਧਨੀ' ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਸੁਹਾਂ ਦਰਿਆ ਸੁਆਈਂ ਬੋਲੀ ਤੋਂ। ਨਿਮਕ ਦੇ ਪਹਾੜ ਇਸ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਹੱਦ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਵਲ ਫ਼ਤਹਜੰਗ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸੁਆਈਂ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਡੇਢ ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ।

ਇਸ ਬੋਲੀ ਦਾ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਮੂਲ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਸੁਆਈ ਜਾਂ ਧਨੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸਰੂਪ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਉਘੜਦਾ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਚੋਖੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪਹਿਲਾਂ ਗੰਧਾਰ ਤੇ ਫਿਰ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਕਾਈ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਥੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਧੁਨੀਆਂ ਖ਼, ਫ਼, ਗ਼, ਜ਼ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਅਲਾਅ, ਅਥਰਾ, ਸੱਧੀ, ਪਰਸਿਓ, ਫੂਆ, ਵਲੇਵਾ, ਕਨ੍ਹਾੜਾ, ਕਾਸ਼ਕ, ਖੰਨੂੰ, ਚੜ, ਜਾਤਕ, ਢੰਨ, ਤ੍ਰਾਮੀ, ਧਨੀ ਤੇ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਝਾਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਵਾਂਗ ਕਿਧਰੇ ਵਾਧੂ 'ਰ' ਤੇ ਕਿਧਰੇ 'ਲ' ਲਗਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ :— ਗਿਣਤੀ–ਗਿਣਤਰੀ, ਤਕੜੀ–ਤਰਕੜੀ, ਕਬੂਤਰ–ਕਲਬੂਤਰ ਆਦਿ।

ਲਹਿੰਦੀ ਵਾਂਗ ਮੁਹਰਲੇ ਸੰਵਰ ਨੂੰ 'ਹ' ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਥੇ–ਹਿਥੇ, ਇਕ–ਹਿਕ, ਇਧਰ–ਹਿਧਰ। ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਵਾਂਗ ਔਂਕੜ (ੁ) ਸਵਰ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਕਮ ਨੂੰ ਰਕੁਮ, ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਪੰਡੁਤ। ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਵਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵਾਧੂ ਅਨੁਨਾਸਿਕਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਦਮੀ–ਆਦਮੀਂ, ਸੀਤਾ–ਸੀਤਾਂ, ਪਰ ਕੁਈ ਵਾਰ ਅਨੁਨਾਸਿਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਿਰ-ਅਨੁਨਾਸਿਕ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਗੰਭੀਰ' ਨੂੰ 'ਗਭੀਰ', 'ਪੰਖੀ' ਨੂੰ 'ਪਖੇਰੂ'। ਰੂਪ ਤੇ ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅਵਾਣਕਾਰੀ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੰਜੋਗਾਤਮਿਕ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦਿਤਾਸੂ–ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਤਾ, ਲੜਸੂਸ–ਉਸ ਨੂੰ ਲੜੇਗਾ।

ਅਵਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਅਖਾਣ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਢਨਾਂ ਚਿ ਵੜਨਾ ਤੇ ਛਿੜਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੀ ਡਰਨਾ; ਹੁਠ ਨਾ ਰੁੰਨੇ ਬੋਰੇ ਰੁੰਨੇ; ਨੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਨੀਂ ਛੂਹਰ ਤੇ ਜਾਤੁਕਾਂ ਨੀ ਮਾਂ; ਫਕੀਰ ਨਿਕੁਲ ਵੰਝਸਨ, ਕੁਤੇ ਭੌਂਕਨੇ ਰਹਿਸਨ; ਘਿਉ ਗਲਿਉਂ ਤੇ ਖਿਚੜੀ ਥਲਿਉਂ; ਜੀ ਹੋ ਢਿਡਾ ਜੀ, ਤੂੰ ਆਂ ਪੁਤ੍ਰ ਤੂੰ ਆਂ ਧੀ; ਹਿਕ ਗਿਠ ਪਗੜੀ ਪੰਜ ਗਿਠ ਤੁਰਲ੍ਹਾ; ਪੱਲੇ ਨੀ ਨਾਲ ਆਂਙ ਕਿਦਾਈਂ ਹਿਧਰ ਕਿਦਾਈਂ ਹੁਧਰ; ਮਤਬੂਲ ਹੋਇਆ ਪੂਰਾ ਖੱਤੀ ਸਿਟਿਆ ਭੂਰਾ।

ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ :— ਰਬ ਹਭਣਾ ਨਾ ਪੜਦਾ ਕੱਜੇ — ਬਹੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲੇ ਨੀ ਗਲ ਏ। ਹੱਲੀ ਆਦਮੀ ਨੇ ਢਿਡ ਤੇ ਇਕ ਛੂਣੀ ਲਗੀ ਹੋਨੀ ਅਈ। ਧੁਨੀ ਉਸੇ ਛੂਣੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਐ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੋਕ ਭੁਖ ਲਗਣ ਵੇਲੇ ਛੂਣੀ ਲਾਹ ਕੇ ਢਿਡ ਵਿਚ ਕਿਸ਼ ਪਾ ਦੇਨੇ ਐ। ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਖਾਵਣ ਨੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਅਈ। ਹਿਕ ਵਾਰੀ ਕੀ

ਥੀਆ, ਜੋ ਹਿਕ ਗਰੀਬ ਘਰ ਨਾ ਜਵਾਤਰਾ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਆਂ ਘਿਨਣ ਆਇਆ। ਗਰਮੀ ਨੀ ਰੁਤ ਅਹੀ, ਕੁੜੀ ਡੇਵਢੀ ਵਿਚ ਸੁਤੀ ਪਈ ਅਹੀ। ਢੁਤਿਆਂ ਤੇ ਮੋਇਆਂ ਬੰਦਾ ਹਿਕ ਜੇਹਾ ਹੋਨਾ ਐ। ਬੇਧਿਆਨੀ 'ਚ ਉਸ ਨੇ ਢਿਡ ਦੀ ਛੁਨੀ ਹਿਕ ਵਾਸੀ ਹੋ ਗਈ। ਨਢੇ ਵੇਖਿਆ ਉਸਨੇ ਢਿਡ ਵਿਚ ਸੁਕੀਆਂ ਬੇਹੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਤੇ ਹੁਮਸੀ ਦਾਲ ਪਈ ਹੋਈਸ। ਉਸ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ ਹੇ ਕੇੜ੍ਹੇ ਬੰਦੇ ਨ। ਰਾਤ ਪਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਢੇ ਆਂ ਮਿਠੇ ਮਿਠੇ, ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਖਾਣੇ ਦੀਏ। ਉਸ ਆਖਿਆ ਉਚੇਚ ਕਰਨ ਨੀਂ ਕੀ ਲੋੜ ਏ? ਸਸ ਉਥਰੀ – ਪੁਤਰਾ ਕੋਈ ਉਚੇਚ ਨਈ ਕੀਤਾ। ਵਡਿਆ ਨੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਏਝਾ ਖਾਣਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਰੋਜ਼ ਈ ਖਾਨੇ ਆਂ। ਨਢੇ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਨੀ ਸੁਕੀਆਂ ਬੇਹੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਤੇ ਹੁਮਸੀ ਦਾਲੀ ਆਲੀ ਸਾਰੀ ਗਲ ਆਖ ਸੁਣਾਈ। ਸਸ ਵਿਚਾਰੀ ਭਸ-ਭਸ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਜ਼ਿਮੀਂ 'ਚ ਗਡੀਣ ਲਗੀ। ਉਸ ਰੱਬ ਅਗੇ ਦੁਆ ਮੰਗੀ – ਰੱਬਾ! ਹਭਣਾ ਨੇ ਪੜਦੇ ਕੱਜ। ਤੇ ਉਸਨੀ ਦੁਆ ਨਾਲ ਢਿਡ ਨੀ ਛੁਨੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਸਤੇ ਪਕੀ ਲਗ ਗਈ। ਰੱਬ ਹਭਣਾ ਨਾ ਪੜਦਾ ਕਜੇਨਾ ਆ।

ਅਵਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਬਾਲ ਗੀਤ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :–

ਬੋਲ ਬੋਲੇ, ਬਬੀਹਾ ਬੋਲੇ
ਮਛੀ ਬੱਧਾ ਚੂਹਾ ਬੋਲੇ
ਕਾਵਾਂ ਆਈ ਈਦ ਵਟੋਂਨੇ ਸੇਵੀਆਂ
ਹਾਥੀ ਗਿਆ ਪਾਣੀ ਪੀਣ, ਡਡਾਂ ਧਤੀਕਿਆ
ਪੱਂਗਰੀ ਮਾਰੀ ਲਤ, ਹਾਥੀ ਚੀਕਿਆ।

ਸਹਾਇਕ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ :— (1) ਗਰੀਅਰਸਨ ਔਨ ਪੰਜਾਬੀ; (2) ਦੀ ਕਰਿਟੀਕਲ ਸਟਡੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੋਵਰਬਜ਼; (3) ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਕ; (4) ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ : ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ।

(ਅ-511) ਅਵੀਚੀ :

ਬੋਧੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨਰਕ ਜੋ ਜੰਬੂਦੀਪ ਤੋਂ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਜਨ ਹੇਠਾਂ ਪਤਾਲ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ 20,000 ਯੋਜਨ ਦੀ ਤ੍ਰੇਹਰ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸੱਤ ਹੋਰ ਤਪਦੇ ਨਰਕ ਹਨ ਜੋ ਉਪਰੋਂ ਥੱਲੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੰਜੀਵ, ਕਾਲਸੂਤਰ, ਸੰਘਾਤ, ਰੋਰਵ, ਮਹਾਂ ਰੋਰਵ, ਤਪਣ ਤੇ ਪਰਾਤਪਣ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਸੰਜੀਵ ਵਿਚ 'ਵਗਦੀ ਹਵਾ ਮਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਘਾਤ ਵਿਚ ਪਾਪੀ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿਚ ਪੀਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੋਰਵ ਵਿਚ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਬੇਹਾਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਮਹਾ ਰੋਰਵ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤਪਣ ਵਿਚ ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਤਪਣ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਰਕ ਮੀਨਾਰ ਦੇ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਹਨ।

(ਅ-512) ਅੜਾਉਣੀ :

(ਵੇਖੋ : ਬੁਝਾਰਤ)।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼

ਜਿਲਦ–2

(ਅ-513) ਆਇਸ਼ਾਂ :

ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਤਨੀ; ਆਇਸ਼ਾਂ ਅਬੂਬਕਰ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਬਣੇ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਲ ਨੌਂ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕੋ ਇਕ ਆਇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਕੰਵਾਰੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਆਇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਆਇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਸਭ ਪਤਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਆਇਸ਼ਾ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਖ਼ੁਦ 'ਸਿਦੀਕਾ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੀਬੀ ਆਇਸ਼ਾਂ ਸਿਦੀਕਾ ਦੇ ਆਦਰ ਪੂਰਬਕ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਇਸ਼ਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਧਰਮ-ਮਾਤਾ ਅਥਵਾ 'ਉੱਮੁਲ ਮੋਮਨੀਨ' ਵੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਆਇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਹਦੀਸਾਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗ਼ਰੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਰਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਆਇਸ਼ਾਂ ਕੋਲ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮੌਤ 67 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ 678 ਈ: ਵਿਚ ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ ਹੋਈ।

(ਅ-514) ਆਇਣ :

ਉਹ ਸਮਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਉੱਤਰ/ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਭਰਮਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁੜ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਉਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਇਣ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਇਣ ਦੋ ਹਨ : ਉੱਤਰਾਇਣ ਤੇ ਦਖਸ਼ਾਇਣ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਉੱਤਰ ਵਲ ਨੂੰ ਮਕਰ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਕਰਕ ਰਾਸ਼ੀ ਤਕ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਉੱਤਰਾਇਣ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਘ ਤੋਂ ਹਾੜ ਤਕ ਦੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਦਿਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਤਰਾਇਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਭ ਦੇਵਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਸਮਾਂ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਉੱਤਰਾਇਣ)।

ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਭਰਮਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦਖਸ਼ਾਇਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸੂਰਜ ਕੁੰਭ ਤੋਂ ਮਿਥਨ ਰਾਸ਼ੀ ਤਕ ਭਰਮਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਵਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੋਹ ਤਕ ਦੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਖਸ਼ਾਇਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਦੇਵਤੇ ਨਿੰਦਰਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਦਖਸ਼ਾਇਣ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਦਖਸ਼ਾਇਣ)।

ਉੱਤਰਾਇਣ ਨੂੰ ਸੂਰਜੀ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਤੇ ਦਖਸ਼ਾਇਣ ਨੂੰ ਹਨੇਰਾ ਪੱਖ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-515) ਆਇਤ :

ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਕਥਨ ਜਾਂ ਵਾਕ; ਆਇਤ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਹਰ ਆਇਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਕ ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤਕ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਨਾਂ ਆਇਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਇਤਾਂ ਅੱਲਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੰਗਿਆ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਲਾਮ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵਹੀ ਦੁਆਰਾ ਆਇਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ੋਂ ਉਤਰਿਆ ਸੀ। ਕਲਾਮ ਦੇ ਉਤਰਨ ਵੇਲੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਚਿੱਤ ਨਿਸਕ੍ਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਲਾਮ ਜਬਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਆਇਤਾਂ — ਅੱਲਾ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ, ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਕੁਲ 6666 ਆਇਤਾਂ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਅੱਲਾ ਦੇ ਨਿਜੀ ਗ੍ਰੰਥ 'ਲੌਹ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਉਥੋਂ ਹੀ ਇਹ ਆਇਤਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ (ਵੇਖੋ : ਕੁਰਾਨ)।

(ਅ-516) ਆਈ ਪੰਥੀ :

ਜੋਗ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਾਖ਼; ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (68) ਅਨੁਸਾਰ ਆਈ ਪੰਥੀ ਆਦ ਮਾਤਾ (ਵੇਖੋ : ਆਦ ਮਾਤਾ) ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ। ਆਈ ਜੋਗੀ ਬੜੇ ਉਦਾਰ ਚਿੱਤ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਆਈ ਮੱਤ ਦੇ ਇਸੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ — "ਆਈ ਪੰਥੀ ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ ਮਨ ਜੀਤੈ ਜਗ ਜੀਤ।"

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਈ ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਮੁਖ ਆਸਨ ਰੋਹਤਕ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਬੋਹਰ ਵਿਖੇ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਗੁਰੂ ਨਰਮਾਈ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਜੋ ਜੀਂਦ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਖੋਟ

ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ । ਨਰਮਾਈ ਦੇ ਆਦਰ ਹਿੱਤ, ਉਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਾਥ ਦੀ ਥਾਂ 'ਆਈ' ਪਦ ਲਗਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । 'ਆਈ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਰਹੱਸਮਈ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਪੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਪਰ ਆਈ ਸ਼ਬਦ ਆਯ ਮਾਤਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਨਰਮਾਈ ਤੋਂ ਪੰਜ ਪੀੜੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਸੰਮਤ 1788 ਵਿਚ ਬੋਹਰ ਮੱਠ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਮਸਤ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਆਸਨ ਦੇ ਗੁਰੂ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਨਾਥ ਪਦ ਵਰਤਣ ਲੱਗੇ। ਮਸਤ ਨਾਥ ਸੰਮਤ 1604 ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਫਗਣ ਸੁਦੀ ਨੌਮੀ ਨੂੰ ਬੋਹਰ ਵਿਚ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ (ਗਲਾਸਰੀ. 2,404) । ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਭੋਗ ਲੱਗਦਾ ਅਤੇ ਭੰਡਾਰਾ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਲੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹਰੇਕ ਸਮਾਧੀ ਉਤੇ ਘਿਉ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਈ ਪੰਥ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਖ ਅਸਥਾਨ ਦੀਨਾਜਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਗੋਰਖ ਖੂਹੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਜੋਗੀ ਵਿਮਲਾ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦਬਿਸਤਾਨ (2,128) ਵਿਚ ਆਈ ਮੱਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ਅ-517) ਆਸੰਗ :

ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਪ੍ਰਲਯੋਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬਣ ਗਿਆ । ਇਸਤ੍ਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਘੋਰ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕੀਤੇ। ਮੇਧਾਤਿਥੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਆਸੰਗ ਉਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮਰਦ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਆਸੰਗ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਮੇਧਾਤਿਥੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰਿਚਾਂ ਰਚੀਆਂ ਜੋ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ-518) ਆਸਤੀਕ :

ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਜਰਤਕਾਰੂ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਆਸਤੀਕ ਨਾਗ ਰਾਜੇ ਵਾਸੁਕੀ (ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ) ਦੀ ਭੈਣ ਮਨਸਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਆਸਤੀਕ ਨਾਂ ਪੈਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :— ਇਕ ਵਾਰ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਜਰਤਕਾਰੂ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਜਗਾ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਉਤੇ ਜਰਤਕਾਰੂ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਘਰ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਆਸਤੀ (ਗਰਭ ਹੈ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਆਸਤੀਕ ਰਖਿਆ ਗਿਆ । ਜਦੋਂ ਸਰਪ-ਯੱਗ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਜਨਮੇਜਾ ਨੇ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਤਖਸ਼ਕ ਨਾਗ ਨੇ ਆਸਤੀਕ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਆਸਤੀਕ ਨੇ ਜਨਮੇਜਾ ਨੂੰ ਨਾਗ ਜਾਤੀ ਦਾ ਬੀਜ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੋੜਿਆ ਅਤੇ ਤਖਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਆਦਿ ਨਾਗਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ।

(ਅ-519) ਆਸਨ :

(1) ਜੋਗੀਆਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਥਾਂ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਬਸਤ੍ਰ, ਵਿਛੌਣੇ ਜਾਂ ਪੀੜ੍ਹੇ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਜਪ ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਜਾਂ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਸਨ ਦੀ ਧੂੜੀ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਲਗਾਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਆਤਮਿਕ ਕਣੀ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਰੋਗ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਸਨ ਦੀ ਧੂੜ ਰੋਗੀ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਉਤੇ ਮਲਦੇ ਹਨ।

(2) ਜੋਗੀ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਨਿਰੰਜਨ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਕਰ ਕੇ ਕੁਝ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਆਸਨ ਜਾਂ ਆਸਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਰਤਾ ਸਮਾਧੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਆਸਨ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਅਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਅਨੁਕਰਣ ਹਨ। ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਚੌਰਾਸੀ ਆਸਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਆਸਨ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ — ਸਿਧਾਸਨ, ਪਦਮਾਸਨ, ਸਿੰਹਾਸਨ, ਭਦ੍ਰਾਸਨ ਅਤੇ ਵੀਰਾਸਨ।

(ੳ) ਸਿਧਾਸਨ : ਸੱਜੇ ਪੈਰ ਦੀ ਅੱਡੀ ਲਿੰਗ ਉਤੇ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪੈਰ ਦੀ ਅੱਡੀ ਗੁਦੇ ਉਤੇ ਰਖ ਕੇ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਸਿਧਾਸਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਧ ਸਾਧਨਾ ਵੇਲੇ ਇਸੇ ਆਸਨ ਵਿਚ ਬੈਠਦੇ ਸਨ।

(ਅ) ਪਦਮਾਸਨ : ਇਹ ਆਸਨ ਪਦਮ ਫੁੱਲ ਦੇ ਆਕਾਰ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਸਨ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਪੱਟ ਉਤੇ ਸੱਜਾ ਪੈਰ ਰਖ ਕੇ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਪੱਟ ਉਤੇ ਖੱਬਾ ਪੈਰ ਰਖ ਕੇ ਬੈਠਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਿੱਠ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਹੱਥ ਕਰ ਕੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਸੱਜੇ ਪੈਰ ਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਖੱਬੇ ਪੈਰ ਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਨੱਕ ਦੀ ਤੁਰੀ ਉਤੇ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਸਿੰਹਾਸਨ : ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦ ਜੁਲਦਾ ਆਸਨ; ਗੁਦਾ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਗਿੱਟੇ ਜਮਾ ਕੇ ਅਤੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਰਖ ਕੇ ਨੱਕ ਦੀ ਤੁਰੀ ਉਤੇ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਗਾ ਕੇ ਬੈਠਣਾ।

(ਸ) ਭਦ੍ਰਾਸਨ : ਇਹ ਸਿੰਹਾਸਨ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਿੰਹਾਸਨ ਲਗਾ ਕੇ ਪਦਮਾਸਨ ਵਾਂਗ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਹੱਥ ਕਰ ਕੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਸੱਜੇ ਪੈਰ ਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਫੜਨਾ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਨਾਲ ਖੱਬੇ ਪੈਰ ਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਫੜਨਾ ਤੇ ਨੱਕ ਦੇ ਪਿਪਲੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਜਮਾਈ ਰਖਣੀ।

(ਹ) ਵੀਰਾਸਨ : ਇਹ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਗੋਡੇ ਜੋੜ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤੜਾਂ ਹੇਠਾਂ ਟੇਕ ਕੇ ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਫੈਲਾ ਕੇ ਬੈਠਣਾ। ਇਹ ਆਸਨ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਚੌਰਾਸੀ ਆਸਨ)

(ਅ-520) ਆਸਨ ਧਾਰੀ :

ਗੁਸਾਈਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਾਖ, ਜੋ ਮੱਠਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਮੱਠਧਾਰੀ ਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਗੁਸਾਈਂ ਇਕ ਥਾਂ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਵਧੂਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਸਨਧਾਰੀ ਮਠਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੈਠ ਕੇ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਗੁਸਾਈਂ)

(ਅ-521) ਆਸ਼ਰਮ :

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਵਿਅੱਕਤੀਗਤ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਮਰ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਆਸ਼ਰਮ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਲਈ ਪੂਰਨ ਪਰੀਸ਼ਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਹੀ ਬੱਝ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਸੂਤਰ ਤੇ ਸਿਮਰਤੀ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਗਸਿਤ ਹੋਈ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਬਾਨਪ੍ਰਸਥ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਵਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਜੁਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ । ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਰਮ ਅਥਵਾ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਨਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਜਾਂ ਸੰਨਿਆਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ। ਹਾਂ, ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਨਵਿਰਤੀ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ

ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਏ ਉਦੋਂ ਵੈਰਾਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਸੂਤ੍ਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮ ਗਿਣੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਸੀ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਚਾਰ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਨੂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਯੂ ਨੂੰ ਸੌ ਸਾਲ ਮਿਥ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਝੀ-ਪੰਝੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ :— (1) ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ (2) ਗ੍ਰਿਹਸਤ (3) ਬਾਣਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ (4) ਸੰਨਿਆਸ।

ਪਹਿਲੇ ਪੰਝੀ ਸਾਲ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਹੈ। ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਆਸ਼ਰਮ ਉਪਨਯਨ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਵਰਤਨ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤਿੰਨ ਰਿਣ — ਰਿਸ਼ੀ ਰਿਣ, ਦੇਵ ਰਿਣ ਅਤੇ ਪਿਤ੍ਰੀ ਰਿਣ ਉਤਾਰਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀ ਰਿਣ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ, ਦੇਵ ਰਿਣ ਯੱਗ ਆਦਿ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਪਿਤ੍ਰੀ ਰਿਣ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਤਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੇਂ ਰਿਣ ਉਤਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਖ਼ਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਿੱਤ ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਯੱਗ – ਬ੍ਰਹਮ ਯੱਗ, ਦੇਵ ਯੱਗ, ਪਿਤ੍ਰੀ ਯੱਗ, ਅਤਿਥੀ ਯੱਗ ਤੇ ਭੂਤ ਯੱਗ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਾਲ ਸਫ਼ੈਦ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਝੁਰੜੀਆਂ ਪੈਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੀਜੇ ਆਸ਼ਰਮ — ਬਾਣਪ੍ਰਸਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸੁਕਿਰਿਆ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਨਿਭਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਦੀ ਮੂਲ ਜੜ੍ਹ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਸੰਨਿਆਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪੂਰਣ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਵਣਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੈਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦਾ, ਬ੍ਰਿਖਾਂ ਤੇ ਖੋਲਿਆਂ ਤੇ ਵਣਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਅ-522) ਆਸਾ ਮੂਸੇ ਦਾ :

ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਸਾ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੂਸੇ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਆਸਾ ਦਰੱਖ਼ਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੰਨ-ਵੰਨਾਂ ਦੇ ਫਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ; ਜੇ ਮੂਸੇ ਨੇ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਸਾ ਘੋੜੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ; ਜੇ ਸਖ਼ਤ ਧੁਪ ਪੈ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਆਸਾ ਬੱਦਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਮੂਸੇ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਛਾਂ ਕਰਦਾ; ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਮੂਸੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹੋ ਆਸਾ ਲਸ਼ਕਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਂਦਾ। ਇਸ ਆਸੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤਰ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਸਨ।

ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸੇ ਦੇ ਆਸੇ ਦੀਆਂ ਖ਼ਸਲਤਾਂ 'ਮਹਿਰਾਜਨਾਮੇ' ਵਿਚ ਕਾਦਰਯਾਰ ਨੇ ਇਉਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :—

ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਰੱਬ ਆਸਾ ਦਿਤਾ
ਐਡ ਕਰਾਮਤ ਵਾਲਾ,
ਸੱਤਰ ਖ਼ਸਲਤਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਹੀਆਂ
ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਰੱਬ ਤਾਲਾ।
ਜੇ ਮੈਂ ਤਲਬ ਖਾਵਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ,
ਬਣਦਾ ਰੁੱਖ ਚਮਨ ਦਾ।
ਮੇਵੇ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ,
ਖਾਵਾਂ ਜੋ ਦਿਲ ਮੰਗਦਾ।
ਜੇ ਮੈਂ ਤਲਬ ਪਾਣੀ ਦੀ ਹੋਵੇ,
ਮਾਰ ਜ਼ਿਮੀਂ ਕੱਢ ਲੇਵਾਂ।
ਚਸ਼ਮੇਂ ਨਹਿਰਾਂ ਜਾਰੀ ਹੋਵਣ,
ਜੋ ਦਿਲ ਚਾਹੁੰਦਾ ਪੀਵਾਂ।
ਜੇ ਮੈਂ ਰਾਹ ਪਿਆਦਾ,
ਮੰਜ਼ਲ ਹੋਵਾ ਥਕ ਬਿਮਾਰੀ।
ਘੋੜਾ ਬਣ ਕੇ ਆ ਖਲੋਵੇ,
ਫੇਰ ਕਰਾਂ ਅਸਵਾਰੀ।
ਜੇ ਮੈਂ ਸਖ਼ਤੀ ਧੁੱਪ ਸਤਾਵੇ,
ਲੱਗੇ ਰੁੱਤ ਚੁਮਾਸਾ।
ਬੱਦਲ ਬਣ ਕੇ ਸਾਇਆ ਕਰਦਾ,
ਅਜਬ ਅਜਿਹਾ ਆਸਾ।
ਜੇ ਕੋਈ ਚੜ੍ਹੇ ਮੁੱਦਈ ਮੇਰੇ ਤੇ,
ਲਸ਼ਕਰ ਲੈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ।
ਗ਼ਰਕ ਹੋਵੇ ਡਰ ਆਸੇ ਕੋਲੋਂ,
ਦਹਿਸ਼ਤ ਵਾਂਗੂੰ ਮਾਰਾ।
ਸੱਤਰ ਅਜੂਬੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ,
ਆਹੇ ਆਸੇ ਤਾਈਂ।
ਦੁਸ਼ਮਨ ਜ਼ੋਰ ਕਰੇ ਮੈਂ ਅੱਗੇ,
ਕੇ ਕੁਝ ਕਰਾਂ ਸਨਾਈਂ।

ਕਈ ਹੋਰ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦੈਵੀ ਆਸੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ (ਕਿਤ ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼) ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਗੰਧਕ ਦੈਂਤ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਦੂ ਦਾ ਆਸਾ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਸਨ : ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਭੁੱਖ ਲੱਗਣ ਵੇਲੇ ਜੇ ਇਸ ਆਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਉਤੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਲਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਇਸ ਆਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਛੂਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਸੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਆਸੇ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-523) ਆਸਾ ਪੂਰਨੀ :

ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਦੇਵੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਕਾਂਗੜੇ ਅਤੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਵਿਚ ਪੂਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਸਾ ਪੂਰਨੀ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਖਣਾ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਇਸੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ। ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਬੈਜਨਾਥ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵਲ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਹੈ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਦੁਖ ਦਲਿਦ੍ਰ ਤੇ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਇਥੇ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖਦੇ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਭਟਾ ਚੜ੍ਹਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੇਵੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਦਰ ਆਸਾ ਪੂਰਨੀ ਵਿਚ ਹੈ।

ਆਸਾ ਪੂਰਨੀ ਦਾ ਇਕ ਮੇਲਾ ਸਾਵਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਠਾਨਕੋਟ ਵਿਚ ਆਸਾ ਪੂਰਨੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ। ਇਥੇ ਸਾਵਣ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਗਰਾਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਭੇਟਾਂ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਲੂਸ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਈ ਆਸਾ ਪੂਰਨੀ ਨੂੰ ਚੌਹਾਨ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਦੇਵੀ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਫ਼ੋਕਲੋਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (1,78) ਅਨੁਸਾਰ ਆਸਾ ਪੂਰਨੀ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਜਾਂ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਚਾਰਨ ਤੇ ਹਿੰਗਲਾਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਪੂਤ ਇਸ ਨੂੰ ਗੌਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਦੇ ਹਨ।

(ਅ-524) ਆਸਾਰੋੜੀ :

ਇਕ ਸੁਖਣਾ ਜਿਸ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਫ਼ਰ ਉਤੇ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਇਕ ਰੋੜਾ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਸੁਟ ਦੇਂਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਕ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਉਸ ਪੱਥਰ ਉਪਰ ਰੋੜੇ ਸੁਟਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਥਾਂ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਢੇਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਢੇਰੀ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੇ ਲੋਕੀਂ ਵੀ ਉਪਰ ਪੱਥਰ ਸੁਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਢੇਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਛੇਤੀ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਆਸ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰੀਤ 'ਚੂਰਾ' ਹੈ। (ਵੇਖੋ : ਚੂਰਾ) ਚੂਰੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦਿਆ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਗੀਟੀਆਂ ਸੁਟਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਚੂਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਥਾਂ ਉਤੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

(ਅ-525) ਆਸ਼ਿਮ ਸ਼ਾਹ :

ਮਿਸਰ ਦਾ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜੋ ਸਫ਼ਵਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਆਸ਼ਿਮ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਧੀਨ ਘਟੋ ਘਟ ਚਾਲ੍ਹੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੁੱਢੇ ਵਾਰੇ ਨਜੂਮੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਬਦਖ਼ਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਕੰਨਿਆ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਇਕ ਲੜਕਾ ਜਨਮ ਲਏਗਾ। ਆਸ਼ਿਮ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 62 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। (ਵੇਖੋ : ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ)

(ਅ-526) ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣਾ ਵੱਟਾ :

ਵੱਟੇ ਸੱਟੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਦੁਆਠੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ : ਦੁਆਠੀ), ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਧਿਰ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ-ਭੈਣ ਦੇ ਕੇ ਵੱਟੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਲੜਕੇ ਲਈ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੀ ਧੀ-ਭੈਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਵੱਟਾ ਤਿੰਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਅਥਵਾ ਇਕ ਧਿਰ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ-ਭੈਣ ਦੇਵੇ, ਦੂਜੀ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਨੂੰ, ਤੇ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਅੱਗੋਂ ਪਹਿਲੀ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰੀਭੰਜ ਜਾਂ ਤ੍ਰਿਆਠੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਚਾਰ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਟਾ ਸੱਟਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਚੌਭੰਜ ਅਥਵਾ ਚੁਆਠੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਟੇ ਵਿਚ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਹਾਣ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਹਾਣ ਮੇਲਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਚੌਥੀ ਧਿਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ-527) ਆਂਹਰ :

ਮੁਲਤਾਨ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੁਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਬਾਲੇ ਨੂੰ ਆਂਹਰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਜਾਗਾ ਅਤੇ ਮੇਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਲ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੁਲ੍ਹਾ ਜੰਞ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਆਂਹਰ ਜਾਗੇ ਦੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਡੋਲੀ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਤਕ ਲਾੜ੍ਹੇ ਦਾ ਅੰਗ-ਰੱਖਿਅਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਂਹਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ, ਛੁਰੀ ਆਦਿ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਚੰਦਰੀ ਰੂਹ ਲਾੜ੍ਹੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾ ਢੁਕੇ। ਆਂਹਰ ਦਾ ਲਾੜ੍ਹੇ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਕ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਵਿਚ ਆਂਹਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਉਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

ਤੈਂਡੇ ਆਂਹਰ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਵੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ।
ਗੁੜ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਖੈਰ ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਾ,
ਟੋਰ ਨਿਮਾਣੀ।

(ਅ-528) ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ :

ਇਕ ਜ਼ਾਤ ਜੋ ਆਪਣਾ ਅਸਲਾ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਆਹਲੂ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕੋਹ ਪੂਰਬ ਵਲ ਹੈ, ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਿਸਲ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਆਹਲੂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਉਂ ਵੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਪੈ ਗਿਆ।

(ਅ-529) ਆਹੁਕ :

ਰਾਜੇ ਅਭਿਜਿਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਨਲ ਦਾ ਪੋਤਰਾ; ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਹੁਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਦੂ-ਬ-ਦੂ ਹੋ ਕੇ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਨਰਵਸੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਹੁਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਸ਼ਯਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਦੇਵਕ ਤੇ ਉਗਰਸੇਨ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

(ਅ-530) ਆਹੂ ਖ਼ਾਤਿਫ਼ :

ਇਕ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਉੱਡਣ ਵਾਲਾ ਅਫ਼ਰੇਤ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਪੰਧ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ ਆਹੂ ਖ਼ਾਤਿਫ਼ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬਦੀਆ ਜਮਾਲ ਦੀ ਦਾਦੀ ਮਿਹਰ ਅਫ਼ਰੋਜ਼ ਕੋਲ ਸ਼ਾਰਿਸਤਾਨ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਬਦੀਆ ਜਮਾਲ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ :—

ਆਹੂ ਖ਼ਾਤਿਫ਼ ਨਾਮ ਦੇਵ ਦਾ,
ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹਮਰਾਹੀ।
ਅਫ਼ਰੇਤਾਂ ਪੁਰ ਕਰੇ ਸਵਾਰੀ,
ਇਸ਼ਕ ਦਲੇਰ ਸਿਪਾਹੀ।

ਅਫ਼ਰੇਤ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦੇਵ ਹਨ ਜੋ ਹਵਾ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਡਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਇਫ਼ਰੀਤ)।

(ਅ-531) ਆਹੁਜਾ :

ਦਾਹਰੇ ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ (ਵੇਖੋ : ਅਰੋੜੇ)।

(ਅ-532) ਆਕਾ ਬਾਕਾ :

ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਿੰਜਰ ਵਰਗਾ ਇਕ ਢਾਂਚਾ; ਦੋ ਡੰਡੇ ਖੜੇ ਦਾਅ ਟਿਕਾ ਕੇ, ਉਪਰ ਇਕ ਡੰਡਾ ਲੇਟਵੇਂ ਦਾਅ ਰਖ ਕੇ, ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਿੰਜਰ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਖੇਤ ਵਿਚ ਗਡ ਕੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਕਪੜਾ ਜਾਂ ਚੀਥੜਾ ਪਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਢਾਂਚੇ ਉਪਰ ਇਕ ਕਟਵੀ ਮੁਧੀ ਮਾਰ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਉਤੇ ਅੱਖਾਂ, ਨੱਕ, ਮੂੰਹ ਆਦਿ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਰੋਂ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਰਾਖਾ ਖੜਾ ਖੇਤ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਡਰਦੇ ਖੇਤ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

(ਅ-533) ਆਕਾਸ਼ :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਕ ਮੋਜਿਜ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਰੋਚਕ ਕਥਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨੋਂ ਘੜੀਆਂ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਹੀ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਅਭਿਵਿਅੱਕਤੀ ਹਨ।

ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਥਾ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਿਗ ਵਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੈਂਤ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਦੈਂਤ ਦਾ ਸਿਰ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਫੈਲ ਗਿਆ, ਨਾਭੀ ਪੌਣ ਦਾ ਤੇ ਪੈਰ ਭੂਮੀ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਏ। ਇਸ ਦੈਂਤ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਉਦੇ ਹੋਇਆ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ, ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਇੰਦਰ ਤੇ ਅਗਨੀ; ਅਤੇ ਸਵਾਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੌਣ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ। ਚਾਰ ਜਾਤੀਆਂ ਵੀ ਉਸ ਦੈਂਤ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਦੈਂਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਸ਼ਤਰੀ, ਪਟ ਵਿਚੋਂ ਵੈਸ਼ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੂਦਰ।

ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਿਚਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਇੰਦਰ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਿਚਾਂ ਵਰੁਣ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਰਿਚਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨੀ, ਮਾਰੂਤ ਤੇ ਇੰਦਰ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ।

ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਸੂਰਜ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਛਾਂਦੋਗਯਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਅੰਡਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਟੁਟ ਕੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਭਾਗ ਚਾਂਦੀ ਰੰਗਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸੋਨੇ ਰੰਗਾ। ਚਾਂਦੀ ਰੰਗਾ ਭਾਗ ਧਰਤੀ ਬਣਿਆ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭਾਗ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਬਣ ਕੇ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਅੰਡੇ ਵਿਚਲੀ ਸਾਮਗਰੀ ਤੋਂ ਬੱਦਲ, ਦਰਿਆ ਤੇ ਸਾਗਰ ਬਣੇ। ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ ਨਿੰਮਿਆ।

ਹਿੰਦੂ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਾਵਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਦੇਵੀ ਲੋਕ, ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਸਵਰਗ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਖ਼ਤ ਉਪਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਜਮਦੂਤ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਧਰਮਰਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਸਤਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਰਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਉਤਪੱਤੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ)।

(ਅ-534) ਆਕਾਸ਼ ਗੰਗਾ :

(1) ਰਾਤ ਵੇਲੇ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ, ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਝੁਰਮਟ ਮਾਰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਗੰਗਾ, ਗਊ ਧੂਲੀ, ਸਵਰਗ ਦਾ ਰਾਹ, ਛੜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਹ ਤੇ ਕਹਿਕਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਕਈ ਨਾਉਂ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਝੁਰਮਟ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਗੰਗਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਗੰਗਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਉਤਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਵਗਦੀ ਸੀ। ਆਕਾਸ਼ ਗੰਗਾ ਦੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਦੇ ਕਈ ਭਗਤ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਲੇਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਇਸ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਗਊ ਧੂਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗਊਆਂ ਦਾ ਵਗ ਚਰਾ ਕੇ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗਊਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਮਾਰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਛੂਹ ਨਾਲ ਜਗਮਗਾ ਉਠਦਾ ਹੈ।

ਆਕਾਸ਼ ਗੰਗਾ ਨੂੰ 'ਸਵਰਗ ਦਾ ਰਾਹ' ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਨੇਕ ਰੂਹਾਂ ਇਸੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਆਕਾਸ਼ ਗੰਗਾ ਨੂੰ 'ਛੜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਹ' ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਚਰੀਯ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਵਾਲ ਛੜੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਸੇ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਤਾਰੇ ਬਣ ਕੇ ਚਮਕਦੇ ਹਨ।

(2) ਇਕ ਦਰਿਆ ਜੋ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵਗਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ 'ਮੰਦਾਕਿਨੀ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-535) ਆਕਾਸ਼ ਦੀਪ :

ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ, ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਬਾਂਸਾਂ ਦਾ ਠਹੀਆ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤੇ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ ਧਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਦੀਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪਧਾਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭੀਹਾਵਲੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਹੋ ਦੀਵੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਬਦਰੂਹਾਂ ਤੇ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਆ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁਖ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਵਜੋਂ ਕੱਤਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਬਦਰੂਹਾਂ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦੀਆਂ। ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਕੇਵਲ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਦੀਵੇ ਬਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਕੱਤਕ)।

(ਅ-536) ਆਕਾਸ਼ ਦੇਵੀ :

ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਦੀ ਇਕ ਦੇਵੀ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਗਿਆਸੀ ਦੇਵੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਬਾਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਦਰ ਜਟਵਾੜ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਦਰ ਬਿਬਿਆਲ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਟਵਾੜ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਦੇਵੀ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜਟਵਾੜ ਤੋਂ ਪੰਜ ਇੱਟਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਬਿਬਿਆਲ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੇ।

ਇਸ ਦੇਵੀ ਦੀ ਕੋਈ ਮੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬੀਮਾਰ ਆਦਮੀ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਤੇ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ, ਜਟਵਾੜ ਤੇ ਬਿਬਿਆਲ ਜਾ ਕੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੇਤਰ ਅਤੇ ਅੱਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸੁਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਤੇ ਚੌਦਸ ਨੂੰ ਇਥੇ ਦੋ ਭਾਰੀ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਗਿਯਾਸਿਉਂ ਕਾ ਮੇਲਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਪੰਜਾਬ ਨੋਟਜ਼ 2,445)

(ਅ-537) ਆਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ :

ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਉਤਰੀ ਬਾਣੀ; ਪੀਰਾਂ ਪੈਗੰਬਰਾਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਦੁਆਰਾ ਅਗੰਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਉੱਚੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਆਮ ਸਰੀਰਕ ਇੰਦਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦੀ

ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੰਸ ਆਪਣੀ ਚਚੇਰੀ ਭੈਣ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਵਕੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਰਥ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਨਗਰ ਦਾ ਭਰਮਣ ਕਰ੍ਹਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀ ਕਿ ਦੇਵਕੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਜੰਮਿਆ ਅੱਠਵਾਂ ਬੱਚਾ ਉਸ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰੇਗਾ। ਕੰਸ ਨੇ ਦੇਵਕੀ ਅਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਸਭ ਬੱਚੇ ਮਰਵਾ ਦਿਤੇ, ਪਰ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਬੱਚੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਜੋ ਜੰਮਦੇ ਸਾਰ ਯਸ਼ੋਧਰਾਂ ਦੀ ਬੱਚੀ ਨਾਲ ਵਟਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਹ ਆਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਸੱਚੀ ਸਿਧ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਰੋਂ ਉਤਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਆਇਤਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਉਪਰੋਂ ਉਤਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਹਿੰਦੂ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਅਰਸ਼ੋਂ ਉਤਰੀ ਬਾਣੀ ਮੰਨ ਕੇ ਅਨਾਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ.। ਸਿੱਖ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਉਤਰੀ ਮੰਨ ਕੇ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਇਲਹਾਮ)।

(ਅ-538) **ਆਂਕਲ :**

ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਂਢ ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿਹਨ ਅੰਕ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਾਂਢ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ ਆਮ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਤੀਵੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਆਟੇ ਦਾ ਪੇੜਾ ਖੁਆਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਢਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਂਢ ਕਿਸੇ ਸੁਖਣਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਉਤੇ ਦੇਵਤੇ ਨਮਿਤ ਖੁਲ੍ਹੇ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਨਾ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਤੁਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-539) **ਆਕੜਾ ਬਾਕੜਾ :**

ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ; ਬੱਚੇ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਗੁੰਨ੍ਹ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਖਿਡੌਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਪਟਕਾ ਕੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਟਾਕੇ ਦੇ ਚੱਲਣ ਵਰਗੀ ਤਰਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਬਿਦ ਕੇ ਆਕੜਾ ਬਾਕੜਾ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪਟਾਕੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਨਿਕਲੇ, ਉਹ ਬਾਜ਼ੀ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-540) **ਆਖਯਾਨ :**

ਆਖਯਾਨ ਵੈਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤਦ-ਭਵ ਰੂਪ ਅਖਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਬੋਧ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਹੈ।

ਆਖਯਾਨ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਈ ਅਰਥ-ਪਰਿਵਰਤਣ ਹੋਏ। ਇਹ ਪਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਐਤ੍ਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (1-15-18) ਵਿਚ ਸ਼ੁਨਹਸ਼ੇਫ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ 'ਕਥਾ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਆਖਯਾਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਮੂਲਕ ਕਥਾ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਖਯਾਨ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ੁਨੇਹਸ਼ੇਫ਼; ਅਗਸਤ ਤੇ ਲੋਪਾ ਮੁਦ੍ਰਾ; ਵਸਿਸ਼ਟ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ, ਸੋਮ ਦਾ ਅਵਤਰਣ, ਅਗਨੀ ਦਾ ਜਨਮ, ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ ਦਾ ਜਨਮ, ਨਹੁਸ਼, ਉਰਵਸ਼ੀ ਤੇ ਪੁਰੂਰਵਾ, ਨਚੇਕਤਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੰਦਰ ਤੇ ਅਸ਼ਿਵਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਆਖਯਾਨ ਸੰਕੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਵੀਰਤਾ, ਪ੍ਰਾਕਰਮ ਅਤੇ ਉਪਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਐਚ. ਓਲਡਨਬਰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀਰ ਗਾਥਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਰੂਪ ਆਖਯਾਨ ਸੀ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀਰ-ਕਥਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਤੇ ਗਦ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੇ ਭਾਵੁਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਗਦ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਜੋਜ਼ਫ਼ ਟੀ. ਸ਼ਿਪਲਾ (ਦੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ਼ ਵਰਲਡ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਸਫ਼ਾ 17) ਵੀ ਆਖਯਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਜਨੌਰ-ਕਥਾ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗਦ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਖਰ ਜਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭਾਗ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਖਯਾਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਭਰਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਆਖਯਾਨ ਪਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਖਯਾਨ ਲਖਸ਼ਣਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਭਰਤ ਨੇ ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਉਪਜਾਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਜੋ 36 ਲਖਸ਼ਣਾ ਗਿਣੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲਖਸ਼ਣਾ ਆਖਯਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਲਖਸ਼ਣਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਹ ਸੁਭਾਵਕ ਸੁਹਜ ਹੈ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਤੱਤ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਭਰਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਖਯਾਨ ਪਦ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਕ ਸੁਹਜ-ਤੱਤ ਦੇ ਅਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਣ ਲੱਗਾ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਕਾਵਿ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਲਖਸ਼ਣਾ ਦੀ ਥਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਆਖਯਾਨ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ ਨੇ ਨਾਟ-ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਜੋ 33 ਅਲੰਕਾਰ ਦਿਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਖਯਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਸੋ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਖਯਾਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਿੰਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ :— (ੳ) ਦੰਦ-ਕਥਾ, (ਅ) ਲਖਸ਼ਣਾ, (ੲ) ਅਲੰਕਾਰ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਖਯਾਨ ਸ਼ਬਦ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਟ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਉਪਰ ਸਿਰਲੇਖ 'ਪਾਖਯਾਨ' ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਪਾਖਯਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਉਪ-ਆਖਯਾਨ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਖਯਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਹ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸਿਰਜਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਖਯਾਨ ਸ਼ਬਦ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਘਟ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਆਖਯਾਨ ਦੀ ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਰਹੀ ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਕਥਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਤੇ ਗਦ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਲੈਜਿੰਡਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ' ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵਿਚ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵੁਕ ਸਥਿਤੀ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਖਯਾਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਅਖਾਣ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਜੋ ਕਹਾਵਤਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਖਾਣ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਹਾਰਕ ਲਘੂ-ਕਥਾਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਇਹ ਪਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਵਤਾਂ ਲਈ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਕੋਈ ਲਘੂ ਕਥਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਅਖਾਣ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਕੋਈ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਚਾਰ ਜਣੇ ਦੇ ਆਖਿਆਂ, ਬਕਰੀ ਕੁਤਾ ਹੋਇ', 'ਦਾਖਾਂ ਹੱਥ ਨਾ ਅਪੜੇ ਆਖੇ ਥੂਹ ਕੌੜੀ', 'ਸੂਮੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਖੀ ਰੋਟੀ, ਘੁੰਮ ਘੁੰਮਾ ਪਾਣੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ', ਆਦਿ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਅਖਾਣ ਸ਼ਬਦ ਕਹਾਵਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ (ਵੇਖੋ : ਅਖਾਣ)।

(ਅ-541) ਆਖ਼ਿਰੀ ਚਹਾਰ ਸ਼ੰਬਹ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਬ ਜੋ ਸਫ਼ਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਬੁਧਵਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ, ਲੰਮੀ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਕੱਢਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਤ ਨੇ ਇਸ ਦਿਨ ਬੜੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਿਨ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਕਵਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ-542) ਆਗਨੇਯ :

(1) ਪਾਰਾਸ਼ਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ (ਅਧਿਆਏ 12, ਸ਼ਲੋਕ 9-10) ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ-ਇਸ਼ਨਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਸ਼ਨਾਨ। ਇਸ ਇਸ਼ਨਾਨ ਵਿਚ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ; ਪਵਿਤ੍ਰ ਧੂਣੀ ਦੀ ਭਸਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਤੇ ਜੋਗੀ ਇਸ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਪੰਜ-ਇਸ਼ਨਾਨ)।

(2) ਕਾਰਤਿੱਕੇਯ ਜਾਂ ਮੰਗਲ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਾਂ।

(ਅ-543) ਆਗਨੇਯੀ :

ਅੱਠ ਦੇਵਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ; ਇਸ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਪੁਰੀਆਂ)।

(ਅ-544) ਆਗਿਆ ਭਈ ਅਕਾਲ ਕੀ :

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕ ਦੋਹਿਰਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਾ ਦੋਹਿਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਆਗਿਆ ਭਈ ਅਕਾਲ ਕੀ
ਤਬੀ ਚਲਾਇਓ ਪੰਥ
ਸਭ ਸਿਖਨ ਕੋ ਹੁਕਮ ਹੈ
ਗੁਰੂ ਮਾਨਿਉਂ ਗ੍ਰੰਥ

ਇਹ ਦੋਹਿਰਾ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਜੁੜੀ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਲ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਹਿਰਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਕਿਰਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਸ ਦੋਹਿਰੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੋਹਿਰੇ ਦੇ ਕਰਤਾ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੋਹਿਰੇ ਵਲ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਹਿਰਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੋਹਿਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਵਿਚ ਸਿਦਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਪਿਛੋਂ ਨਿੱਤ ਦੁਹਰਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਹਿਰਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮਿਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਵਲ ਪ੍ਰਤਿ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਦੋਹਿਰਾ ਉਥੇ ਕਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਦੋਹਿਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਆਕੀ ਰਹੇ ਨਾ ਕੋਇ' ਵਾਲਾ ਦੋਹਿਰਾ ਵੀ ਰਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-545) ਆਚਮਨ :

ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ ਭਰੀ ਗਈ ਚੂਲੀ; ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਅਥਵਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਸੁਧ ਕਰਨ ਲਈ ਚੂਲੀ ਭਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚੂਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਲੇਖੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਚੂਲੀ ਭਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਪਾਣੀ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਹਥੇਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਪੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਤਮ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੰਦਰਾਂ ਬੂੰਦਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਆਚਮਨ ਦੀ ਰੀਤ ਪੂਜਾ ਦੇ ਖੋੜਸ (ਸੋਲਾ) ਉਪਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਆਚਮਨ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ 'ਵਜ਼ੂ' ਕਰਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਮਾਜ਼ —ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਰਈ ਲਈ ਵਜ਼ੂ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਪਲੀਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਾਠ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਥ ਪੈਰ ਧੋਣੇ ਅਤੇ ਚੂਲੀ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ 'ਪਾਕੀ ਨਾਇ ਪਾਕ' ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਨੂੰ ਸੁੱਚਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਜੰਗਲਾਂ ਬੀਆਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਪਾਠ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਪਾਕੀ ਨਾਇ ਪਾਕ' ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚੱਲੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਚਮਨ ਲਈ ਚੁਬੱਚੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੂਲੀ ਭਰਦੇ ਤੇ ਪੈਰ ਧੋਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ-546) ਆਟਾ :

ਹਿੰਦੂ ਅੰਨ ਵਾਂਗ ਆਟੇ ਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਦੇਵ-ਅੰਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਕਈ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਵੇਲੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਆਟੇ ਦਾ ਚੌਕ ਪੂਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੌਕ ਵਿਚ ਨੌਂ ਗ੍ਰਹਿ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਚੌਕ)। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਜਣੇਪੇ ਮਗਰੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਟੇ ਦੇ ਬਣੇ ਚੌਕ ਉਤੇ ਹੀ ਬੈਠ ਕੇ ਨਹਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰ/ਕੰਨਿਆਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਆਟੇ ਦੇ ਚੌਕ ਉਤੇ ਚੌਕੀ ਵਿਛਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੀੜਿਆਂ ਦੇ ਭੌਣਾਂ ਵਿਚ ਆਟਾ ਪਾਉਣਾ ਪੁੰਨ-ਕਰਮ ਹੈ। ਬੂਹੇ ਆਏ ਫ਼ਕੀਰ, ਜੋਗੀ ਤੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਆਟੇ ਦੀ ਹੀ ਭਿੱਛਿਆ ਪਾਉਣਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਆਟੇ ਦਾ ਦਾਨ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆਂ ਅੰਨ-ਦੇਵਤਾ ਸਾਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਅੰਨ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵਧ ਫੁਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਤੀਵੀਆਂ ਮੱਸਿਆ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਗਊ ਨੂੰ ਆਟੇ ਦਾ ਪੇੜਾ ਖੁਆਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਗਰਭਵਤੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਹਰ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਗਊ ਨੂੰ ਆਟੇ ਦਾ ਪੇੜਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਟੇ ਨਾਲ ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਫੇਰਿਆਂ ਮਗਰੋਂ, ਪਾਂਧਾ ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਲਕੀਰਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਂਹਦੜ ਜੋੜਾ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਪੱਲਿਆਂ ਦੀ

ਗੰਢ ਨਾਲ ਪੂੰਝ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਂਹਦੜ ਜੋੜਾ ਅੰਨ-ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਸਾਖੀ ਮੰਨ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਭੁੱਲਾਂ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਨੂੰ 'ਆਟੇ-ਲੀਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਝੰਗ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਗੀਤ 'ਆਟੇ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣਾ' ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਵਰ/ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਉਸ ਦੇ ਮਹੁਰੇ ਅੰਗ-ਸਾਕ ਚੰਗੀ ਸਾਇਤ ਵੇਖ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਮਿੱਠਾ ਆਟਾ ਗੁੰਨ੍ਹਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾ ਕੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ — 'ਚੰਗੀ ਸਇਤ ਵੇਖ ਕਰਾਹੇ ਆਟੇ ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ' — ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ।

ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਹੋਰ ਰਸਮ 'ਕੋਠੀ ਆਟਾ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਟਾ ਪੀਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਕੋਠੀ ਆਟਾ)।

ਆਟੇ ਦੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਜੋਤ ਬੜੀ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਨ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਗੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਆਟੇ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬਣਾ ਕੇ ਬਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਟੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸ਼ਗਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਟਾ ਗੁੰਨ੍ਹਦਿਆਂ ਜਾਂ ਪੇੜਾ ਟੁਕਦਿਆਂ ਜੇ ਪਰਾਤ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਆਟਾ ਭੁੜਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਡਿਗੇ ਤਾਂ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਹਿਮਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਆਏਗਾ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੰਨ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਭੁੜਕ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਭੇਜਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਗਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਜੇ ਕੋਈ ਆਟਾ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਲੰਘੇ, ਤਾਂ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਟਾ ਅਨੇਕਾਂ ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ-ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ : (ੳ) ਆਟੇ ਦਾ ਦੀਵਾ, ਬਾਹਰ ਰਖਾਂ ਤਾਂ ਕਾਂ ਖਾਣ, ਅੰਦਰ ਰਖਾਂ ਤਾਂ ਚੂਹੇ, (ਅ) ਧੌਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਆਟਾ ਖ਼ਰਾਬ, (ੲ) ਆਟੇ ਨਾਲ ਘੁਣ ਵੀ ਪਿਸਦਾ ਹੈ।

(ਅ-547) ਆਟਾ ਭੁੜਕਣਾ :

(ਵੇਖੋ : ਆਟਾ)।

(ਅ-548) ਆਟੇ-ਲੀਕ :

(ਵੇਖੋ : ਆਟਾ)।

(ਅ-549) ਆਟੇ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣਾ :

(ਵੇਖੋ : ਆਟਾ)।

(ਅ-550) ਆਂਟੜੇ ਮਨ ਮਾਂਟੜੇ :

ਕਿਸ਼ੋਰ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ; ਖਿਡਾਰੀ ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਠੀਕਰ ਨਾਲ ਸ਼ੇਰ-ਖਤ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਧਿਰ ਟੱਟੂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਵਾਰ। ਟੱਟੂ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆੜੀ ਕਿਸੇ ਦੀਵਾਰ, ਬੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਦਰੱਖ਼ਤ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ, ਟੱਟੂ ਵਾਂਗ ਝੁਕ ਕੇ ਖੜੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਆੜੀ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਕਮਰ ਵਿਚ ਬਾਹਵਾਂ ਪਾ ਕੇ, ਉਸੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਝੁਕ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਉਤੇ, ਇਕ ਦੇ ਉਤੇ ਇਕ, ਸਵਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਰ ਧਿਰ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਟੱਟੂ ਬਣੀ ਧਿਰ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਉਪਰ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟਦਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਬੁਝਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

ਆਂਟੜੇ ਮਨ ਮਾਂਟੜੇ
ਮਹਿਮੂਦ ਦਾ ਟੱਟੂ ਕਿਆ ਯਾਰੋ ?

ਇਹ ਟੱਪਾ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਟੋਲੀ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਉਚਾਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਟੱਟੂਆਂ ਦੀ ਧਿਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆੜੀ ਉਂਗਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੁਝ ਲਏ ਤਾਂ ਟੱਟੂ ਸਵਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਵਾਰ ਟੱਟੂ। ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਬੁਝੇ ਤਾਂ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਦਾ ਹਰ ਸਵਾਰ ਆਪਣੇ ਟੱਟੂ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਟੱਟੂ ਉਤੇ ਇਹ ਟੱਪਾ ਉਚਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ :—

ਏਕ ਕਾ ਲਗਾ ਟੀਟਣਾ
ਚਲ ਅਗਲੀ ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹ ਯਾਰੋ

ਜਦੋਂ ਸਭ ਸਵਾਰ ਟੱਟੂਆਂ ਉਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆੜੀ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਟੱਟੂ ਨੂੰ ਉਂਗਲਾਂ ਬੁਝਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਟੱਟੂਆਂ ਦੀ ਧਿਰ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਧਿਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆੜੀ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਬੁਝ ਲੈਂਦੀ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਟੱਟੂਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਮੀਟੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਰੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ; ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣੇ ਚਾਹੀਦੇ, ਜੇ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤਾਂ ਬੇਨੇਮੀ ਹੈ। ਟੱਟੂ ਸਵਾਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਡੇਗਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤਾਂ ਵੀ ਬੇਨੇਮੀ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਟੋਲੀ ਬਹੁਤੀ ਬੇਨੇਮੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਘੁਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ 'ਟੱਟੂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ', 'ਮਹਿਮੂਦ ਦਾ ਟੱਟੂ' ਤੇ 'ਆਨ ਚਨੇ ਮਨ ਮਾਨ ਚਨੇ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-551) ਆਡਾ ਟਿਕਾ :

ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਤਿਲਕ ਜੋ ਦੂਜ ਦੇ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਟੇਢਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਟਿਕੇ ਨੂੰ ਆਡਾ ਤਿਲਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪੁੰਡ੍ਰ ਵੀ ਕਹਿ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਈ ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਬਣਾ ਕੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਲਗਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਟੇਢੇ ਤਿਲਕ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਤਿਲਕ ਲਗਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਰਧ ਪੁੰਡ੍ਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਉਰਧ ਪੁੰਡ੍ਰਾ)

(ਅ-552) ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ :

ਬਰੂਦ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦਾਗਣ ਨਾਲ ਰੰਗ-ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਚੰਗਿਆੜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਅਤੇ ਧਮਾਕੇ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਚਲਾਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਜੰਞ ਘਰੋਂ ਤੁਰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ ਗੋਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਚਲਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਢੁਕਾਉ ਅਤੇ ਸਲਾਮੀ ਵੇਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਮਚਲਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੀਵਾਲੀ, ਲੋਹੜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੋਲੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਧਮਾਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਮਾਨੀ ਗੋਲੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਫਟਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਮਾਕਾ ਘਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,

ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਰੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਝੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਨਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਝਰਨੇ ਵਾਂਗ, ਬੁੰਬ ਦੇ ਕੇ ਫਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੱਕਰ ਗੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਹੀਏ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਦਾ ਚੰਗਿਆੜੇ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਮਤਾਬੀ ਘੁੰਮਦੀ ਹੋਈ ਰੰਗਦਾਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਛੱਡਦੀ ਹੈ। ਫੁਲਝੜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅੱਗ ਦਾਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਅਥਵਾ ਕਲੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਝੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਟਾਖੇ ਦੇ ਪਲੀਤੇ ਨੂੰ ਦਾਗਣ ਨਾਲ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਧਮਾਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਤਿੜਤਿੜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਰਗੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਗਿਆੜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਭੁੜਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਵੰਨਗੀਆਂ ਛਛੂੰਦਰ, ਟੋਟਕਾ, ਬਾਣ ਆਦਿ ਹਨ।

ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵੀ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਤੇ ਅੱਖਰ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ-553) ਆਤਣ :

ਚਰਖ਼ਾ ਕੱਤਣ, ਫੁਲਕਾਰੀ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਭੰਡਾਰਾ ਮੇਲਣ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੂਹ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਕਤਾਈ, ਕਢਾਈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਘਰੋਗੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਤਣ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨਪ੍ਰਚਾਵੇ ਲਈ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਗਿੱਧਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਪੀਂਘਾਂ ਝੂਟੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਤੋਂ ਜੀਅ ਚੁਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖਾਣ ਦੇ ਆਹਰੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਮੋਦਰ ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੀਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੇ ਆਤਣ ਵਿਚ ਦਿਨ ਬਿਤਾਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੇ ਕੁਲ ਆਤਣ
ਸਾਗ ਰੋਟੀ ਮੱਖਣ ਖਾਵੇ।
ਦੂਜੇ ਪਹਿਰੇ ਪੀਂਘਾਂ ਤੇ ਪੀਂਘਣ,
ਘੁੰਮਣੀਆਂ ਘਿੰਨ ਆਵੇ।
ਤੀਜੇ ਪਹਿਰੇ ਬੇਲੇ ਦੇ ਵਿਚ,
ਰੇਂਡੀ ਖੱਖੜੀ ਖਾਵੇ।
ਚੌਥੇ ਪਹਿਰੇ ਬੇੜੀ ਦੇ ਵਿਚ,
ਆਤਣ ਛੋਡ ਝਨਾਵੇ।

ਹੁਣ ਆਤਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ ਆਤਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਤ੍ਰਿੰਞਣ)।

(ਅ-554) ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ :

ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਲੈਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ; ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਪ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮ-ਘਾਤੀ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਠਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਅਵੱਸ਼ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਯੂ ਧੁਰੋਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਿਸਚਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਖ਼ੁਦ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਅਣਭੋਗੀ ਅਵਧੀ ਤਕ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਤਕ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਸ ਜੂਨ ਲਈ ਮਿਥੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕਿਰਿਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ — 'ਆਤਮਘਾਤੀ ਜਗਤ ਕਸਾਈ'। ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੈ। ਹਦੀਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਰਕਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਆਤਮਘਾਤੀ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਪਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ, ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਵਲੋਂ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਜਲ ਕੇ ਕੀਤੀ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਪੁੰਨ ਕਾਰਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਸਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਜੌਹਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਰਾਜਪੂਤ ਮਰਦ, ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਗ ਵਿਚ ਜਲ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਇਕ ਸਾਧਨ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਗਨ ਨਾਥ ਦੀ ਰਥ-ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਮੇਂ ਕਈ ਉਪਾਸ਼ਕ ਰੱਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅਖੈਬਟ ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੈਕੁੰਠ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਅਖੈਬਟ)। ਸ਼ੈਵਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਿੰਧਿਆਵਾਸਨੀ ਮੰਦਰ ਵਿਚ, ਭਵਾਨੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਾਹਮਣੇ, ਆਪਣਾ ਗਲਾ ਕਟ ਕੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਬੋਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਉਹ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। 'ਜਾਤਕ' ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਬੁਧ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਇਕ ਕਥਾ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਸੱਤ ਭੁਖੇ ਬਾਘ-ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਉਦਰ ਪੂਰਨ ਲਈ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਵਿਚ ਬੋਧੀਸਤਵ ਨੇ ਇਸ ਨਿਸਚਤ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਮੱਛੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਲੈ ਸਕੇ ਜਿਸ ਦਾ ਮਾਸ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਧਮੱਤ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਪਰ ਬੁਧ-ਧਰਮ ਨੇ ਆਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਤਮਘਾਤ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਦੁਖ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੁਖ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲਈ ਭੋਗਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਤੋਂ ਨੱਠ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਦੁਆਰਾ ਛੇਤੀ ਹਥਲੀ ਜੂਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਭੋਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੇ ਇਕ ਤੀਵੀਂ 'ਪਾਯਾਸੀ' ਦਾ ਰੂਪਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਲੜਕਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲੜਕੀ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਨੂੰ ਫਾੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਜੈਨਮੱਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਤਮਘਾਤ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਆਤਮਘਾਤ ਕੇਵਲ

ਉਹ ਸਾਧੂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਪਦਵੀ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਆਤਮਘਾਤ ਕਿਸੇ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਵਾਸ ਦੁਆਰਾ, ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਵਾਸ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਕਾਲ ਮਾਸੇ' ..ਪਦੇ ਹਨ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਆਕਰਣੀ ਹੇਮਚੰਦਰ ਨੇ 1172 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ ਸਨ। ਪਰ ਜੈਨਮੱਤ ਗ਼ੈਰ-ਧਾਰਮਿਕ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਅ-555) ਆਤਮ ਦੇਵੀ :

ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਦੇਵੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ, ਲਗਪਗ ਹਰੇਕ ਘਰ ਵਿਚ, ਇਕ ਦੇਹੁਰਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ ਦੀ ਵਡਿੱਕੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਆਤਮ ਦੇਵੀ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਸੂਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(ਅ-556) ਆਤਮਵਾਦ :

(ਵੇਖੋ : ਸਰਵਚੇਤਨਵਾਦ)

(ਅ-557) ਆਤਮਾ :

ਲੋਕ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਹੈ। ਲੋਕ-ਚਿੰਤਨ, ਜੋ ਲੋਕ-ਮਾਨਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਚਿੰਤਨ ਨਾਲੋਂ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਵਿਲਖਣ ਹੈ। ਲੋਕ-ਚਿੰਤਨ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਪਦਾ ਹੈ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਚਿੰਤਨ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਪੂਰਵ-ਵਿਵੇਕੀ (ਪ੍ਰੀਲਾਜੀਕਲ) ਹੈ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਚਿੰਤਨ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ।

ਉਤਪੱਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਰੱਬ ਦੀ ਫੂਕ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ। ਰੱਬ ਨੇ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਇਕ ਮੁੱਠ ਮਿੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬੁਤ ਸਿਰਜਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਬੁਤ ਵਿਚ ਫੂਕ ਮਾਰ ਕੇ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿਤੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਸਮੇਂ ਆਤਮਾ ਰੱਬ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟ ਕੇ ਉਸੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਈ। ਆਤਮਾ ਨੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਬਚਨਬਧ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਬਚਨ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਭੇਜ ਕੇ ਮੁੜ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਇਕ ਪੰਖੇਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਦਾ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਵੀ ਇਸੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਸ਼ਬਦ 'ਅਤ੍ਰ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ : 'ਸਦਾ ਗਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ'। ਆਤਮਾ ਇਸੇ ਲਈ ਆਤਮਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤ੍ਹਾਂ ਵੀ ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਟਪ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਕ ਸਥਾਨਾਂ ਉਤੇ ਘੁੰਮਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਆਤਮਾ ਜੋ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਜਾਂ ਜੋ ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ; ਉਹ ਸਭ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਸੁਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਫਿਲਮ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦੇ ਘੁੰਮਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਰੋਚਕ ਕਥਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :— ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਪਿਆਸਾ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਗਈ। ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘੜੇ ਖ਼ਾਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਇਕ ਘੜੇ ਵਿਚ ਲੰਘ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲੱਗੀ। ਅਚਨਚੇਤ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਜਾਗ ਉਠਿਆ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਘੜੇ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਵੇਖਕੇ, ਉਸ ਉਤੇ, ਉਸਨੇ ਢੂਣੀ ਦੇ ਦਿਤੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਲਈ ਆਈ ਆਤਮਾ ਘੜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਇਆ ਸਮਝ ਕੇ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਮਰਘਟ ਵਲ ਲੈ ਤੁਰੇ। ਅਚਨਚੇਤ ਗੁਆਂਢੀ ਘਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਘੜੇ ਦੀ ਢੂਣੀ ਉਤਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਤਮਾ ਘੜੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜਾ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਈ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਆਦਮੀ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗੋਂ ਅਰਥੀ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਲੋਕੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘੜੇ ਉਲਟਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਘੜੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜਾ ਸਕੇ। (ਇਹੋ ਕਥਾ ਸੰਤਾਲ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਉਥੇ ਰੂਹ ਭੰਵਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਰਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਗਈ ਸੀ।) ਇਹ ਕਥਾ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬਾਰੇ ਲੋਕ-ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਆਤਮਾ ਦੇ ਗਮਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੁਤੇ ਪਏ ਬੰਦੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਗਮਨ ਕਰਨ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁਤੇ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਮ ਝੂਣ ਕੇ ਜਗਾਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਥੋਂ ਉਸ ਲਈ ਪਲ-ਛਿਨ ਵਿਚ ਵਾਪਿਸ ਆਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੰਜੀ ਬਦਲਣੀ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਲਿਟਾਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਹਰ ਘੁੰਮਣ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਾਪਸੀ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਭਟਕਦੀ ਫਿਰੇ।

ਲੋਕ-ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਕਾਇਆ ਪ੍ਰਵੇਸ਼)। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਕਥਾ ਇਸੇ ਲੋਕ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਭੋਗੀ ਸੀ, ਉਹ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਬੁਢੇ ਤੇ ਜਰਜਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਿਸੇ ਯੁਵਕ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ-ਦੇਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇਹ ਦੁਆਰਾ ਮੁੜ ਜੀਵਨ ਭੋਗਦਾ ਸੀ। 'ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ' ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਕ ਰਾਜੇ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ। ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਅਸਲੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਮਝ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ।

ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ, ਦੇਹ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਰਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਰੱਖ' (Life Token) ਨੂੰ ਲਭ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਅਨੇਕਾਂ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇਵ ਜਾਂ ਰਾਖਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਕਿਸੇ ਫੁੱਲ, ਪੰਛੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਰਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਫੁੱਲ ਦੀਆਂ ਪੰਖੜੀਆਂ/ਪੰਛੀ ਦੇ ਅੰਗ ਤੋੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇਵ/ਰਾਖਸ਼, ਜਿਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਉਸ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਵੇ, ਦੇ ਅੰਗ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਟੁਟ ਕੇ ਅੱਡ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੁਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਆਤਮਾ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ, ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਕਈ ਲੋਕ-ਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਜੇ ਸੌਣ ਵੇਲੇ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਮੰਜੀ ਦੀ ਦੌਣ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲਏ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਭਰਮਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤ ਬੀਮਾਰ ਆਦਮੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਦੌਣ ਵਿਚ ਫਸਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਆਤਮਾ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਕੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਨੱਕ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। 'ਨੱਕ ਜਿੰਦ ਆਉਣੀ' ਮੁਹਾਵਰਾ ਇਸੇ ਸੰਕਲਪ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੱਕ ਵਿਚ ਨੱਥ ਪਾਉਣ ਦਾ ਰਵਾਜ, ਨੱਕ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਾਇਆ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ (ਵੇਖੋ : ਨੱਕ)। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੂੰਹ ਦੁਆਰਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ 'ਜਾਨ ਲਬਾਂ ਤੇ' ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਬਣਿਆ ਹੈ — 'ਏਧਰ ਜਾਨ ਲਬਾਂ ਉਤੇ ਆਣ ਪਹੁਚੀ, ਓਧਰ ਵਹਿਮ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਆਇ ਬੋਲੀ।' — ਸ਼ੀਰੀਂ ਫ਼ਰਹਾਦ, ਸੰਤ ਦਿਤਾ ਰਾਮ। ਉਬਾਸੀ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਰਖ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਹੋ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪੰਖੇਰੂ ਕਿਧਰੇ ਉਡਾਰੀ ਨਾ ਮਾਰ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਮੂੰਹ ਖੁਲ੍ਹਾ ਰਖ ਕੇ ਸੌਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਨੇਕ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਸਬਜ਼ ਰੰਗ ਦਾ ਪੰਛੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਪੀ ਰੂਹਾਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪੰਛੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਉੱਲੂ ਬਣ ਕੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਆਵਾਗੌਣ)।

(ਅ-558) **ਆਤੇ ਹੈਂ :**

ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ; ਬੱਚੇ ਦੋ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ, ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਫ਼ੁਟ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਰੇਖਾ ਵਾਹ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਕ ਧਿਰ ਕਤਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੇਠਲਾ ਟੱਪਾ ਉਚਾਰਦੀ ਹੋਈ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਵਲ ਇਉਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਟਹਿਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ :

ਆਤੇ ਹੈਂ, ਆਤੇ ਹੈਂ,
ਫੂਲੋਂ ਕੇ ਮੌਸਮ ਮੇਂ
ਬਾਗ਼ੋਂ ਮੇਂ ਹਮ ਆਤੇ ਹੈਂ।

ਦੂਜੀ ਟੋਲੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆੜੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਟੋਲੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਟੋਲੀ ਵਲ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਵੱਡਾ ਆੜੀ ਖਿਚਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦਾ ਉਹ ਖਿਡਾਰੀ ਆਪਣੀ ਟੋਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਖਿਚਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ ਤਾਂ ਬਾਜ਼ੀ ਬਰਾਬਰ। ਫਿਰ ਦੂਜੀ ਟੋਲੀ ਕਤਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਟੋਲੀ ਵਲ ਟਹਿਲਦੀ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਟੋਲੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆੜੀ ਦੂਜੀ ਟੋਲੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਿਡਾਰੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿਚਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਜ਼ੀ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮੁਕਦੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆੜੀ ਦੂਜੀ ਟੋਲੀ ਵਾਲੇ ਖਿਚ ਕੇ ਨਾ ਲੈ ਜਾਣ। ਇਹ ਖੇਡ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ੋਰ ਅਜ਼ਮਾਈ ਹੈ।

(ਅ-559) **ਆਦ :**

ਅਰਬ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਤੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਹੂਦ ਇਸੇ ਕੌਮ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਨਿਰਭੈ, ਅਭਿਮਾਨੀ ਤੇ ਨਿਰਦਈ ਸਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਹੂਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਬੜੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਉਤੇ ਬਦ-ਦੁਆ ਦਿਤੀ। ਬਦ-ਦੁਆ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਝਖੜਾਂ ਝਾਂਜਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਦਾਦ ਇਸੇ ਕੌਮ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਜੋ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਜੰਨਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇਕ ਬਾਗ਼ ਬਣਵਾਇਆ ਜੋ 'ਬਾਗ਼ਿ ਇਰਮ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ। ਪਰ ਸ਼ਦਾਦ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਸੈਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਗਿਆ (ਵੇਖੋ : ਸ਼ਦਾਦ)।

(ਅ-560) **ਆਦਮ :**

ਸਾਮੀ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ। ਯਹੂਦੀਆਂ, ਈਸਾਈਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਦਮ ਬਾਰੇ ਕਈ ਰੋਚਕ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਮ ਪਹਿਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਆ। ਪਹਿਲਾ ਮਾਨਵ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਬੂ ਉਲ ਬਸ਼ਰ' ਅਥਵਾ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਜਨਮ-ਦਾਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲਾ ਨੇ ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਇਕ ਸੁਕੀ ਗਾਚੀ ਵਿਚੋਂ ਆਦਮ ਨੂੰ ਘੜਿਆ। ਅੱਲਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰ ਜਬਰਾਈਲ, ਮੀਕਾਈਲ ਤੇ ਅਸਰਾਫੀਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸੱਤਾਂ ਪੁੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਧਰੋਂ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਮੁੱਠਾਂ ਭਰ ਲਿਆਉਣ, ਪਰ ਧਰਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਅੱਲਾ ਨੇ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਨੂੰ ਇਹੋ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਉਤਨੀ ਕੁ ਮਿੱਟੀ ਖੋਹ ਲਿਆਂਦੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਾਇਆ ਘੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਨਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਲਾ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਚੋਖਾ ਸਾਰਾ ਮੀਂਹ ਵਸਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਗੋ ਕੇ ਗਾਰਾ ਬਣਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਮਿੱਟੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਵਨ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੁਤ ਸਿਰਜਿਆ ਜੋ 160 ਸਾਲ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੁਪ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੁਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਅੱਲਾ ਨੇ ਇਸ ਬੁਤ ਵਿਚ ਨੱਕ ਦੁਆਰਾ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿਤੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਬੁਤ ਨਿੱਛ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਉਠ ਬੈਠਾ। ਇਹੋ ਆਦਮ ਸੀ। ਅੱਲਾ ਨੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮ ਦੇ ਬੁਤ ਨੂੰ ਸਿਜਦਾ ਕਰਨ। ਇਬਲੀਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬਾਕੀ ਸਭ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੇ ਅੱਲਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਸਿਜਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਅੱਲਾ ਨੇ ਇਬਲੀਸ ਨੂੰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ੈਤਾਨ ਅਖਵਾਇਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਬਲੀਸ ਆਦਮ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਰਖਣ ਲੱਗਾ।

ਅੱਲਾ ਨੇ ਆਦਮ ਦੇ ਦਿਲ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਲਈ

ਉਸ ਦੀ ਪਸਲੀ ਵਿਚੋਂ ਤੀਵੀਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹਵਾ ਰਖਿਆ (ਵੇਖੋ : ਹਵਾ)। ਆਦਮ ਤੇ ਹਵਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਬਲੀਸ ਨੇ ਆਦਮ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਘਟਾਣ ਵਾਸਤੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਆਦਮ ਨੇ ਹਵਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉਤੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਵਿਵਰਜਤ ਫਲ (ਕਈਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਣਕ) ਤੋੜ ਕੇ ਖਾਧਾ। ਅੱਲਾ ਨੇ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਦਮ ਅਤੇ ਹਵਾ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਬੇਦਖ਼ਲ ਕਰ ਕੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਸੁਟ ਦਿਤਾ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਦਮ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪੈਗੰਬਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਲਹਾਮ ਆਦਮ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਅੱਲਾ ਨੇ ਆਦਮ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਆਦਮ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਤੁਰਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਜੇਠਾ ਪੁੱਤਰ ਕਾਬੀਲ ਸੀ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਮ ਦਾ ਹਵਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਇਕ ਬਾਲ ਸਵੇਰੇ ਜੰਮਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਬਾਲ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ।

ਅੱਲਾ ਨੇ ਆਦਮ ਨੂੰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਭੋਗਣ ਲਈ ਬਖ਼ਸ਼ੀ। ਪਰ ਆਦਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਵਰ੍ਹੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪੈਗੰਬਰ ਡੇਵਿਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਦਿਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਸੋ ਆਦਮ ਨੇ 960 ਸਾਲ ਉਮਰ ਭੋਗੀ। ਆਦਮ ਦਾ ਕਦ ਨੌ ਗਜ਼ ਲੰਮਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖਲੜੀ ਨਹੁੰਆਂ ਵਰਗੀ ਸਖ਼ਤ ਸੀ। ਨਹੁੰ ਆਦਮ ਦੀ ਖਲੜੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਚ ਮਿਲੇ।

ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਆਦਮ ਨੂੰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਲੰਕਾ ਦੀ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਜਾ ਡਿਗਾ। ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਇਕ ਚੱਟਾਨ ਉਤੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਪੈਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਜੋ ਆਦਮ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਬੜਾ ਪਾਵਨ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਬੋਧੀ ਬੜੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਪਗ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਬੋਧੀ ਬੁਧ ਦਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੈਗੰਬਰ ਆਦਮ ਦਾ।

ਇਸੇ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਆਦਮ ਨੇ ਦੋ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ। ਹਵਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਆਦਮ ਬੜਾ ਵਿਆਕੁਲ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ, ਆਦਮ ਨੇ ਤੋਬਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅੱਲਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਬਰਾਈਲ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਜਬਰਾਈਲ ਨੇ ਆਦਮ ਨੂੰ ਮੱਕੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪਹਾੜ ਅਰਫ਼ਾਤ ਉਤੇ ਲਿਆਂਦਾ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦਾ ਮੇਲ ਆਪਣੀ ਤੀਵੀਂ ਹਵਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਆਦਮ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਅਬੂ ਕੁਹੇਸ ਪਹਾੜ ਦੀ ਇਕ ਗੁਫਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਵ ਆਫ਼ ਟਰਈਜਰਜ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਵਿਚ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਲ-ਪਰਲੋ ਆਈ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਆਦਮ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਯੂਰਸਲਮ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਨੇ ਆਦਮ ਨੂੰ ਕਾਅਬੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੇ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਆਦਮ ਨੇ ਜਬਰਾਈਲ ਤੋਂ ਸਿਖੀਆਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ, ਆਦਮ ਦੇ ਵਰਜਿਤ ਫਲ ਖਾਣ ਕਾਰਨ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਲ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :—

> ਆਦਮ ਛੱਡ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਨੱਠਾ,
> ਭਲੇ ਵੇਲੜੇ ਕਣਕ ਨੂੰ ਖਾਇ ਗਇਆ।
>
> — ਵਾਰਿਸ

(ਅ-561) ਆਦਮ ਦਾ ਟਿੱਲਾ :

ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਇਕ ਪਹਾੜ ਜਿਸ ਦਾ ਸਥਾਨਕ ਨਾਉਂ ਸਮਨਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ 7360 ਫ਼ੁਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਪਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਚੋਟੀ ਨੂੰ 'ਸਮੰਤ ਕੂਟ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਆਦਮ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਇਸੇ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਡਿੱਗਾ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ਼ ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਆਦਮ ਤੇ ਹਵਾ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਡਿਗੇ ਤਾਂ ਆਦਮ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹਵਾ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੱਦਾਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਡਿੱਗੀ। ਦੋਵੇਂ ਦੋ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਜਬਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਦਮ ਕੋਲ ਲੰਕਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੱਕੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਰਫ਼ਾਤ ਪਹਾੜ ਉਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹਵਾ ਨਾਲ ਕਰਾਈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਸਿਖਾਏ।

ਆਦਮ ਦੇ ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਗ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਮ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ। ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਗ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਪਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਪੈਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੇਂਟ ਥਾਮਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ।

ਸਾਮੀ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਆਦਮ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਲ-ਚਿਤ੍ਰ ਵਾਂਗ ਵਿਖਾ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ।

(ਅ-562) ਆਦਮ ਦਾ ਪੁਲ :

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਟ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ ਟਾਪੂ ਤੋਂ ਮਨਾਰ ਤਕ, 30 ਮੀਲ ਲੰਮੀ ਪੁਲ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਇਕ ਪਰਬਤ ਧਾਰਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਆਦਮ ਦਾ ਪੁਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਮ ਸੇਤੂ। ਮਨਾਰ ਟਾਪੂ ਲੰਕਾ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਟ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਬਤ ਧਾਰਾ ਕਈ ਥਾਈਂ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਉਂ ਉਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਪੁਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਲ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਰਾਵਣ ਦੀ ਬੰਦੀ ਤੋਂ, ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਲੰਕਾ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਣ ਵਾਸਤੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਪੁਲ ਤੋਂ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵਾਨਰ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਲੰਕਾ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕਰਵਾਇਆ। ਰਾਮਾਇਣ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ ਪੁਲ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪੁਲ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਈ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼੍ਰਮਦਾਨ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਵੱਡੇ ਕਦ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂ ਭਾਰੇ ਪੱਥਰ ਢੋ ਕੇ ਲਿਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਗੁਲਹਿਰੀ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਪੱਥਰ-ਗੀਟੇ ਢੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਗੁਲਹਿਰੀ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪੈ ਗਏ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੁਲ ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਵਰਜਤ ਫਲ ਖਾਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਦਮ-ਸ਼੍ਰਿੰਗੀ ਨਾਂ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਡਿਗਾ, ਜਿਥੇ ਆਦਮ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਲ ਆਦਮ ਨੇ ਹੀ ਇਥੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਰਾਮ ਸੇਤੂ)।

(ਅ-563) ਆਦਮ ਸਹਾਬ :

ਆਦਮ ਸਹਾਬ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦਸੇ ਜਾਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਰਹੀਮ ਯਾਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਚਾਰ ਕੁ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਲੋਕ ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਬਾ ਜਾਂ ਛੂਤ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਹੜਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਇਸ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਏ ਉਸ ਉਤੇ ਵਬਾ ਜਾ ਛੂਤ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਸੋ ਜਦੋਂ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਬਾ ਜਾਂ ਛੂਤ ਰੋਗ ਫੈਲਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਟਿਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

(ਅ-564) ਆਦਮ ਜਾਮ :

ਸੱਸੀ ਦੇ ਪਿਉ ਦਾ ਨਾਂ; ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸੱਸੀ ਦੇ ਪਿਉ ਦਾ ਨਾਂ ਆਦਮ ਜਾਮ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਸਾਧੂ ਸਦਾ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਲਿਖਿਆ ਹੈ —

ਸੋਚਦਾ 'ਅਜ਼ੀਜ਼' ਬੀਜ ਭੁੰਨ ਕੇ
ਕੀ ਬੀਜਿਆ ਮੈਂ
ਹੋਵੇ ਨਾ ਉਲਾਦ ਹਾਇ
ਕੀਆ ਪਾਪ ਢੇਰ ਮੈਂ ।

ਭਾਈ ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਸੀ ਦੇ ਪਿਉ ਦਾ ਨਾਂ ਦੀਪ ਪਾਲ ਸੀ । ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੱਸੀ ਦੇ ਜੋ ਕਿੱਸੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੱਸੀ ਦੇ ਪਿਉ ਦੇ ਹੋਰ ਹੀ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ । ਕਿਨਕੇਡ ਸੱਸੀ ਦੇ ਪਿਉ ਦਾ ਨਾਂ ਨੋਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਇਆਜ਼ ਨਾਬੀਨਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਸਦਾ ਹੈ । ਭੁਟਾ ਵਾਹਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਸੀ ਦੇ ਪਿਉ ਦਾ ਨਾਂ ਬਾਨੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ । ਸਾਲਕ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਸਸਪਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਤੇ ਲਾਲਾ ਜੋਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਪਰਵੇਜ਼ (ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ, ਸ਼ਾਨ, 62) ।

ਪਰ ਸੱਸੀ ਦੇ ਪਿਉ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਾਉਂ ਆਦਮ ਜਾਮ ਹੀ ਹੈ । 'ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ' (ਸ਼ਾਨ, 31) ਅਨੁਸਾਰ 'ਜਾਮ' ਕਛ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਸਿੰਧ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੱਮ ਬੰਸ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਸੀ । ਉਹ ਚੋਦਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਆਏ । ਸੱਮ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜ਼ਧਾਨੀ ਠੱਟਾ ਸੀ । ਇਹ ਲੋਕ ਪਿਛੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਗਏ ਸਨ । ਕਛ ਕਾਠੀਵਾੜ ਵਿਚ 'ਜਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਵਰਤੀਂਦਾ ਹੈ । ਕਛ ਦੇ ਰਾਜੇ ਹੁਣ ਤਕ ਜਾਮ ਕਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ।

'ਪੰਜਾਬੀ ਭੌਰੇ' ਵਿਚ ਸੱਸੀ ਦੇ ਪਿਉ ਦਾ ਨਾਂ ਆਦਿਮ ਖ਼ਾਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ) ।

(ਅ-565) ਆਦਮ ਬੋ :

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਗੰਧ; ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨ, ਦਿਓ ਆਦਿ ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਉਸ ਦੀ ਮਾਸ ਦੀ ਗੰਧ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਓ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ/ਪਰੀ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਉਸ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਉਸ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਦਿਓ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ । ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦਿਓ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਮੱਖੀ ਬਣਾ ਕੇ ਕੰਧ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਗੰਧ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਦਿਓ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਸੁੰਘਦਾ ਹੋਇਆ 'ਆਦਮ ਬੋ', 'ਆਦਮ ਬੋ' ਕਰਦਾ ਹੈ । ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦਿਓ ਨੂੰ ਸਮਝਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਥੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਦਮ ਜ਼ਾਤ ਨਹੀਂ । ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਉਸ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਦੇਵ ਦਾ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਿਓ ਦੀ ਜਾਨ ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਦਿਓ ਦੀ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਰੱਖ' ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕੇ ਦਿਓ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਖ਼ੁਦ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾਨਿਕ-ਰੂੜ੍ਹੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ।

'ਆਦਮ ਬੋ' ਵਾਕੰਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ : ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਅਬੜਵਾਹੇ ਬੋਲਦੇ ਜਾਣਾ ।

(ਅ-566) ਆਦਿ ਕਵੀ :

(1) ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ; ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ; ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰੇ ਵੇਦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹਨ; ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਚੋਹਾਂ ਮੁਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਕ ਵੇਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ । ਇਹ ਚਾਰ ਵੇਦ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ, ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਸੂਝ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਬ੍ਰਹਮਾ) । ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਰਸਵਤੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ ।

(2) ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਕਰਤਾ ਬਾਲਮੀਕੀ ਲਈ ਵੀ ਇਹੋ ਉਪਾਧੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

(ਅ-567) ਆਦਿ ਕੁਮਾਰ :

ਸਨਕਾਦਿ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੁਮਾਰ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸਨਕਾਦਿ) ।

(ਅ-568) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ :

(ਵੇਖੋ : ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ)

(ਅ-569) ਆਦਿ ਪੁਰਾਣ :

ਬ੍ਰਹਮ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਇਕ ਨਾਉਂ; ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਦਿ ਵਿਅੱਕਤੀ ਅਥਵਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਨਾਂ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣ ਪੈ ਗਿਆ । ਜੈਨ ਮੱਤ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣ ਹੈ । ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 63 ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ (24 ਵੀਰ ਚਕਰ, 12 ਚਕਰਵਰਤੀ, 9 ਵਾਸੁਦੇਵ, 9 ਪ੍ਰਤਿਵਾਸੁਦੇਵ ਅਤੇ 9 ਬਲਦੇਵ) ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਧਰਮੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਵੇਤੰਬਰ ਲੋਕ 'ਚਰਿੱਤ੍ਰ' ਅਤੇ ਦਿਗੰਬਰ 'ਪੁਰਾਣ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਆਚਾਰੀਆ ਜਿਨਸੇਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਜਿਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ 'ਮਹਾਂ ਪੁਰਾਣ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਉਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਣ-ਭੱਦਰ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਮਹਾਂ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਦੋ ਮੁਢਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਦਿ ਤੀਰਥੰਕਰ ਰਿਸ਼ਭਨਾਥ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਸ ਭਾਗ ਦਾ ਨਾਂ 'ਆਦਿ ਪੁਰਾਣ' ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ।

(ਅ-570) ਆਦਿ ਬੁੱਧ :

ਬੋਧੀ (ਮਹਾਯਾਨ) ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਬੁਧ ਹੋਏ । ਆਦਿ ਬੁਧ ਪਹਿਲਾ ਬੁਧ ਹੈ ਜੋ ਸਵੇਂਭੂ, ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਦਰਸ਼ੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਆਦਿ ਬੁਧ ਤੋਂ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਪਜੀ ਹੈ । ਆਦਿ ਬੁਧ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਰਵਾਣ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੈ । ਆਦਿ ਬੁਧ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਿਗਸਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਬੁਧਮੱਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ।

(ਅ-571) ਆਦਿ ਵਰਾਹ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਰਨਾਕਸ਼ (ਹਿਰਣਯਾਕਸ਼) ਦੈਂਤ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਾਤਾਲ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕਿਆ। ਉਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਵਰਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰ ਕੇ ਹਰਨਾਕਸ਼ ਦਾ ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ (ਵੇਖੋ : ਵਰਾਹ)। ਤੈਤਿਰੀਆ ਸੰਹਿਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਿ ਵਰਾਹ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ।

(ਅ-572) ਆਦਿ ਵਾਸੀ :

ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ — ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਖੇਤਰ ਜਾ ਭੂਖੰਡ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਕੋਲ ਤੇ ਦਰਾਵੜ ਜਾਤੀਆਂ ਵੱਸਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਦਸਯੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਨਵ-ਵੰਸ਼-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਡੂਮ, ਚੰਦੜ, ਸਾਂਹਸੀ, ਨਟ, ਆਦਿ ਦਸਯੂ ਦੀ ਹੀ ਔਲਾਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਿਮ-ਤੱਤ ਸੁਰਜੀਤ ਹਨ।

ਬਹੁਤੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਧਰਾਤਲ ਉਤੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪਰੰਪਰਾ-ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਿਆ। ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਥੋੜੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਰਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੋ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਦ੍ਰਾਵੜੀ ਮੁੱਢ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਾਵੜੀ ਮੂਲ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਭਾਲੇ ਪਏ ਹਨ। ਡੂਮ, ਚੰਦੜ, ਸਾਹਸੀ, ਪਖੀਵਾਲ, ਨਟ ਆਦਿ ਜਾਤੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਹੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਰੀਤ ਰਵਾਜ ਤੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮਾਂ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਹੇਠ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਰੀਤ ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਦੀਆਂ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉਤੇ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ (ਵੇਖੋ : ਟਪਰੀਵਾਸੀ)।

(ਅ-573) ਆਦਿਤਯ :

ਰਿਗ ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਿਤਯ ਅਦਿੱਤੀ ਦੇ ਲੜਕੇ ਸਨ। ਅਦਿੱਤੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਅੱਠ ਲੜਕੇ ਜੰਮੇ। ਅਠਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਮਾਰਤੰਡ (ਸੂਰਜ) ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਲੜਕੇ ਅਦਿੱਤੀ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਇਹ ਸੱਤੇ ਲੜਕੇ ਆਦਿਤਯ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ — ਮਿਤ੍ਰ, ਭਗ, ਅਰਯਾਮਨ; ਅਨਸ਼ੁ, ਦਖਸ਼, ਵਰੁਣ। ਸਤਵੇਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਜਾਂ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਹੈ। ਵਰੁਣ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਅਦਿਤੀ)।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਆਦਿਤਯ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰਾਂ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ -- ਧਾਤ੍ਰੀ, ਅਰਯਾਮਨ, ਮਿਤ੍ਰ, ਵਰੁਣ, ਇੰਦਰ, ਵਿਵਸਵਤ, ਪੂਸ਼ਨ, ਪਰਜਨਯ, ਅਨਸ਼ੁ, ਭਗ, ਤਵਸ਼ਟ੍ਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮੁਖੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਿਤਯ, ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਆਦਿਤਯ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਹੀ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਅ-574) ਆਨਕ ਦੂੰਦੁਭੀ :

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵਸੂਦੇਵ ਦੀ ਉਪਾਧੀ; ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸੂਦੇਵ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਨਗਾਰੇ ਵਜਾਏ ਜਿਸਤੋਂ ਉਸਦੀ ਇਹ ਸੰਗਿਆ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ।

(ਅ-575) ਆਨ ਚਨੇ ਮਨ ਮਾਨ ਚਨੇ :

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ; ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਂਟੜੇ ਮਨ ਮਾਟੜੇ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਆਂਟੜੇ ਮਨ ਮਾਂਟੜੇ)।

(ਅ-576) ਆਫ਼ਤ :

ਜਿੰਨ ਭੂਤ ਜਾਂ ਬਲਾਅ; ਕਿੱਸੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਕਰਾਲ ਅਤੇ ਡਰਾਵਣੀਆਂ ਆਫ਼ਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਜਾਦੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਫ਼ਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬੜੀ ਡਰਾਵਣੀ ਅਤੇ ਕਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਚਿੱਤ੍ਰ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਜਦੋਂ ਹੁਸਨ ਬਾਨੋ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਆਫ਼ਤ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਰੂਪ ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ :—

ਵਡੇ ਪਹਾੜ ਜੇਡੀ ਉਹ ਆਫ਼ਤ,
ਸ਼ਕਲ ਡਰਾਉਣ ਵਾਲੀ!
ਯਾ ਉਹ ਆਪ ਇਕੱਠੀ ਆਹੀ,
ਰਾਤ ਹਨੇਰੀ ਕਾਲੀ।
ਸਿਰ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਸਿੰਗ ਉਤਾਹਾਂ,
ਵਾਂਗ ਦਰੱਖ਼ਤ ਖਜੂਰਾਂ।
ਕੋਹਲੂ ਜੇਡੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਉਤੇ,
ਨਾਸਾਂ ਵਾਂਗ ਤਨੂਰਾਂ।
ਦੋਵੇਂ ਹੋਠ ਲਬਾਂ ਤੇ ਢਹਿੰਦੇ,
ਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਜ਼ਿਆਦਾ।
ਹੋਠਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਾਤ ਮੂੰਹੇ ਦਾ,
ਖੁਲ੍ਹਾ ਖੂਹ ਕੁਸ਼ਾਦਾ।
ਹਾਥੀ ਜੇਡੇ ਦੰਦ ਮੂੰਹੇ ਥੀਂ,
ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਅਗਾਹਾਂ।
ਵਡੇ ਡਾਲ ਦਰੱਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਜਿਉਂ,
ਲੰਮੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਬਾਹਾਂ।
ਅਖੀਂ ਦੋਵੇਂ ਵਾਂਗ ਨਸਾਰਾਂ
ਦੋ ਫੁਹਾਰੇ ਛੁੱਟੇ।
ਕੰਨ ਦੋਵੇਂ, ਜਿਉਂ ਟੰਗੇ ਹੋਏ
ਚੰਮ ਦਰੱਖ਼ਤਾਂ ਉਤੇ।

(ਅ-577) ਆਬ ਆਬ ਕਰ ਮੋਇਉਂ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਗੱਲ; ਇਹ ਕਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਵਿਅੰਗ ਹੈ, ਜੋ ਓਪਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਿਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਅਪਮਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਓਪਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਯੁਵਕ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸਿਖਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਉਤੇ ਰੋਹਬ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਸਖ਼ਤ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਮੰਗਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ 'ਆਬ', 'ਹਾਏ ਆਬ' ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਘਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ। ਉਸ ਯੁਵਕ ਨੇ

ਤੜਪ ਤੜਪ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਅਫ਼ਸੋਸ ਲਈ ਆਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਖੁਣੋਂ ਪਿਆਸਾ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ; ਆਬ ਤਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੜਕੇ ਦੀ ਮਾਂ ਵੈਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ :—

ਆਬ ਆਬ ਕਰ ਮੋਇਓਂ ਬੱਚਿਆ
ਫ਼ਾਰਸੀਆਂ ਘਰ ਘਾਲੇ।
ਜੇ ਤੂੰ ਮੰਗਦਾ ਪਾਣੀ ਬੱਚਾ
ਦੇਂਦੀ ਭਰ ਭਰ ਪਿਆਲੇ।

(ਅ-578) ਆਬੇ-ਹਯਾਤ :

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਇਕ ਮਿੱਥਕ ਚਸ਼ਮਾ; ਇਸ ਚਸ਼ਮੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਵਾਜਾ ਖਿਜ਼ਰ ਇਸ ਚਸ਼ਮੇ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ — 'ਭਰ ਪਿਆਲਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰੋਂ ਪੀਤਾ ਬਾਹੂ, ਆਬੇ-ਹਯਾਤ ਵਾਲਾ ਹੂ।' (ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ)

ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਆਬੇ-ਹਯਾਤ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੇ ਬੜੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਉਹ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਆਬੇ-ਹਯਾਤ ਦੇ ਵਸਫ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਮੋਏ ਜਾਂ ਸੈਲ-ਪੱਥਰ ਹੋਏ ਲੋਕੀਂ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਉਠਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਜਲ)।

(ਅ-579) ਆਬੂ :

ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਇਕ ਪਹਾੜ, ਅਰਾਵਲੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੀਰਥ ਹੈ। ਆਬੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਅਰਬੁਦ' ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸਰਪ' ਹੈ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਕਦੇ ਸਰਪ-ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਸੀ।

ਆਬੂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ 'ਗੁਰੂ ਸਿਖਰ' ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 5653 ਫ਼ੁਟ ਹੈ। ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਸੱਤ ਮੀਲ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਢਾਈ ਕੁ ਮੀਲ ਚੌੜੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਅਲੌਕਕ ਵਾਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬਿਰ੍ਹਾਂ ਬੂਟਿਆਂ ਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਸਰੋਵਰ ਨਕੀ ਤਲਾਓ ਹੈ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਪੁਣਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਖ ਤਲਾਅ ਪਿਆ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਕੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਬੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਵਸਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਇਥੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ, ਉਦੋਂ ਇਥੇ ਕੋਈ ਪਹਾੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਹਿਣ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਸਿਸ਼ਟ ਦੀ ਗਊ ਡਿਗ ਪਈ, ਪਰ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਗਊ ਨੂੰ ਉਛਾਲ ਕੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਸੁਟ ਦਿਤਾ। ਵਸਿਸ਼ਟ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਮੁੜ ਨਾ ਵਾਪਰੇ। ਸ਼ਿਵ ਉਦੋਂ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਹਿਮਾਚਲ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ, ਤਖ਼ਸ਼ਕ ਦੇ ਉਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ, ਉਥੇ ਪੁਜਾ। ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਕੁਦ ਪਿਆ। ਨਦੀ ਵਿਚੋਂ ਸਰਪ-ਦੇਵਤਾ ਬੜੇ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਨਿਕਲਿਆ। ਵਸਿਸ਼ਟ ਨੇ ਮੁੜ ਸ਼ਿਵ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ, ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਹੇਠੋਂ ਪਤਾਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲ ਇਸ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਪਰਬਤ ਦੀ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਟਿਕਾ ਦਿਤਾ। ਸੋ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਪਹਾੜ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਅਚਲੇਸ਼ਵਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਅਚਲੇਸ਼ਵਰ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਗਨੀ ਕੁਲ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਦੈਂਤਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਦੇ ਇਕ ਯੱਗ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਇਥੇ ਪੁਜ ਕੇ ਹਵਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਕੁੰਡ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਰਾਜਪੂਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ — ਚੌਹਾਨ, ਪਰੀਹਾਰ, ਸੋਲੰਕੀ ਤੇ ਪਰਮਾਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਦੈਂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਬੀਰ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਅਗਨੀ ਕੁਲਾਂ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਣੇ।

ਆਬੂ ਵਿਚ ਵਸਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੋਮੁਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਥਾਂ ਗਊ ਦੇ ਮੁਖ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇਕ ਚਸ਼ਮਾ ਵੀ ਹੈ।

ਆਬੂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਮੰਦਰ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਨਰਸਿੰਘ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਮੂਰਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਇਕ ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਪਦ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਕਰਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ ਭ੍ਰਿਗੂ ਦਾ ਪਦ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

(ਅ-580) ਆਮੀਨ :

(1) ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕ ਰਸਮ; ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਾਰੇ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮਕਤੱਬ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਅਤੇ ਸਹਿਪਾਠੀ ਉਸ ਬੱਚੇ ਦੇ ਘਰ ਇਕੱਤ੍ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਦੀ ਹਮਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਲੜਕਾ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਸ਼ੇਅਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਲੜਕੇ ਹਰ ਸ਼ੇਅਰ ਦੇ ਮੁੱਕਣ ਉਤੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ 'ਆਮੀਨ' ਆਖਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਮਦ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿਛੋਂ ਦੁਆ ਮੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ੀਰਨੀ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਕਤੱਬ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਮਾਪੇ ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਸ਼ਾਕ ਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਭੇਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(2) ਆਮੀਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਬਰਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਯਹੂਦੀ, ਈਸਾਈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵੇਲੇ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਆਮੀਨ ਦੇ ਪਦ ਅਰਥ ਹਨ 'ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਵੇ' ਜਾਂ 'ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ'।

(ਅ-581) ਆਯ :

ਆਯ ਮਾਤਾ; ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ; ਇਸ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਬੈਭਿਲਰਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (68) ਅਨੁਸਾਰ ਆਯ ਮਾਤਾ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਈ ਪੰਥੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਆਈ ਪੰਥੀ)

(ਅ-582) ਆਰਸੀ :

ਤੀਵੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਗਹਿਣਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਵਿਚ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰਸੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਡਾ ਨੱਗ ਜਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਜੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਮੂੰਹ ਆਦਿ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਹਿਣਾ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ : 'ਪਹਿਲਾਂ ਲੈ ਆ ਅੰਗੂਠੇ ਲਈ ਆਰਸੀ ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹਾਣ ਲੱਭਦਾ' — ਲੋਕ-ਗੀਤ

(ਅ-583) ਆਰਸੀ ਮਸੂਫ਼ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕ ਰਸਮ; ਨਿਕਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਲ੍ਹਾ ਤੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਨੂੰ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਉਤੇ ਸਿਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਉਪਰ ਇਕ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਦੁਪੱਟਾ ਓੜ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਿਚੋਂ 'ਸੂਰਾ ਅਖਲਾਸ' ਕੱਢ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੂਲ੍ਹਾ ਤੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਇਸ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਵੇਖ ਲੈਣ।

(ਅ-584) **ਆਰਣੀ** :

ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਬੜਾ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ। ਆਰਣੀ ਦੀ ਗੁਰ-ਭਗਤੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਰਣੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਆ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਵੇਗ ਤੇਜ਼ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਜੋ ਡੱਕਾ ਲਗਾਂਦਾ, ਝਟ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ। ਅਖੀਰ ਆਰਣੀ ਉਸ ਥਾਂ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਉਧਰੋਂ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਆਰਣੀ ਬੇਸੁਰਤ ਪਿਆ ਸੀ। ਆਰਣੀ ਦੀ ਗੁਰ-ਭਗਤੀ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਦਾਲਕ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਦਾਲਕ ਆਰਣੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ।

(ਅ-585) **ਆਰਤਾ** :

(ਵੇਖੋ : ਆਰਤੀ)।

(ਅ-586) **ਆਰਤੀ** :

ਆਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਅਰਾਤ੍ਰਿਕ' ਦਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਜੋਤ ਜੋ ਰਾਤ੍ਰੀ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਨਾ ਜਗਾਈ ਜਾਵੇ। ਆਰਤੀ ਵੇਲੇ ਜੋ ਜੋਤਾਂ ਜਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਰਾਤ੍ਰੀ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਜੋਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਆਰਤੀ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਆਰਤ' ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਦੁਖੀ ਜਾਂ ਆਤੁਰ ਹੈ। ਆਤੁਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਿਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਤੋਂ ਸੁਖ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਆਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਆਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਮੁਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਪਿਛੇ ਉਹੋ ਹੀ ਸੰਕਲਪ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਦੀਵਾਲੀ ਤੇ ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਪਿਛੇ। ਆਦਿਮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਜੋਤ ਜਗਾਣ ਨਾਲ ਬਦਰੂਹਾਂ ਨੱਠ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਛਿਲੇ ਵਾਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਤੇਰਾਂ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਬਦਰੂਹਾਂ ਉਥੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ। ਇਸੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਕੋਲ ਵੀ ਜੋਤ ਜਗਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਆਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਗਸਿਤ ਹੋਈ।

ਆਰਤੀ ਵੇਲੇ, ਥਾਲ ਵਿਚ ਘਿਉ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲ ਕੇ ਜਾਂ ਚੰਦਨ, ਮੁਸ਼ਕ ਕਪੂਰ ਆਦਿ ਜਲਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੁਆਲੇ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਵਲ ਸੂਰਜੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਰਤੀ ਸਮੇਂ ਜਗਾਏ ਗਏ ਦੀਵਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ। ਦੀਵੇ ਇਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕੋਤਰ ਸੌ ਜਾਂ ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ ਤਕ ਵੀ ਬਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਪੰਜ, ਸੱਤ, ਨੌਂ ਜਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਦੀਵੇ ਹੀ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰਤੀ ਚਾਰ ਵਾਰ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਅੱਗੇ, ਦੋ ਵਾਰ ਨਾਭੀ ਉੱਤੇ, ਇਕ ਵਾਰ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਅਤੇ ਸੱਤ ਵਾਰ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਤਾਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਆਰਤੀ ਵੇਲੇ ਪੂਜਾ ਦੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਮਗਰੀ ਧੂਪ, ਫਲ, ਫੁੱਲ, ਨਈਵੇਦ, ਜਲ ਆਦਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਥਾਲ ਵਿਚ ਰਖੀਆਂ ਅਥਵਾ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਨ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਭਜਨ ਜਾਂ ਗੀਤ ਵੀ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਆਰਤੀ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਰਵਾਜ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਆਰਤੀ ਗੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਸੈਣ, ਧਨਾ ਆਦਿ ਨੇ ਆਰਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਚੇ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਆਰਤੀ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸ ਵੰਨਗੀ ਦੀ ਇਕ ਅਪੂਰਵ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਥਾਲ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਨ ਦੇ ਦੀਵੇ ਅਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੋਤੀ ਰਖ ਕੇ, ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਅਲੌਕਿਕ ਆਰਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਆਰਤੀਆਂ ਤੁਛ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਆਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪਰੋਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਰਤੀ ਦੀ ਰੀਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਰਤੀ ਦੀ ਰੀਤ ਇਕ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਆਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ 'ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ', 'ਗੁਪਾਲ ਤੇਰਾ ਆਰਤਾ' ਆਦਿ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸ਼ਬਦ ਸਮੇਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਉਤੇ ਫੁੱਲ ਬਖੇਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਿਤਨੇਮ ਵਿਚ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲੇ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਾਠ ਵਿਚ 'ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲ' ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਆਰਤੀ ਸੋਹਿਲਾ' ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਆਰਤੀ ਸੋਹਿਲਾ ਸੌਣ ਵੇਲੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਸਾਂਝੀ ਮਾਈ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਜਦੀਆਂ ਤੇ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦੀਆ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਰਤੀ ਦੇ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਪਹਿਲੀ ਆਰਤੀ ਕਰਾਂ ਕਰਾਵਾਂ
ਜੀਵੇ ਮੇਰਾ ਵੀਰ ਪਰਾਹੁਣਾ
ਨੀ ਸ਼ਿਵ ਦੁਆਰੇ ਖੜ੍ਹੀਓਂ
ਮੈਂ ਹਰ ਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਵਾਂ।

ਆਰਤੀ ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਤਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਚੂਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਦੁਲ੍ਹਨ ਦਲ੍ਹੀਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਰਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਦੂਲ੍ਹਾ ਤੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਦੀ ਚਾਰ ਵਾਰ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦਾ ਹੈ (ਗਲਾਸਰੀ 2,210)। ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਮੇ ਵਰ/ਕੰਨਿਆਂ ਲਈ ਭਾਟ (ਛਕ) ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵਰ/ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਪੰਜ ਜੋਤਾ ਵਾਲੇ ਆਟੇ ਦੇ ਦੀਵੇ ਨਾਲ ਭਰਾ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੇ ਉਤੇ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦੀ ਹੈ (ਗਲਾਸਰੀ. 1,892)। ਇਸੇ ਰਸਮ ਨੂੰ 'ਆਰਤਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰਸਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ (ਉਹੀ 899)।

ਧੰਨੇ ਨੇ 'ਆਰਤਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧੰਨੇ ਜਟ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰੀ ਤੇ ਉਸ ਆਰਤੀ ਦਾ ਵਡੱਪਣ, ਗੌਰਵ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਰਸਾਣ ਲਈ ਆਰਤਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ — 'ਗੋਪਾਲ ਤੇਰਾ ਆਰਤਾ।' ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਆਰਤੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਵੀ ਉਹ ਆਰਤਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਆਰਤੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ :—

ਆਰਤਾ ਕੀਜੈ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾ
ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਕੇ ਸ਼ਾਹਨਸ਼ਾਹ ਕਾ ।

(ਅ-587) ਆਰਯ ਵਿਆਹ :

ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਵਰ ਤੋਂ ਦੋ ਬੈਲ ਲੈ ਕੇ ਵਟੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਨਿਆਂ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਆਮ ਰਵਾਜ ਸੀ।

(ਅ-588) ਆਰਯਕ :

ਕਦਰੂ ਦਾ ਲੜਕਾ; ਇਸ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਯਾਦਵ ਵੰਸ਼ੀ ਸੂਰਸੇਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੂਰਸੇਨ ਵਸੁਦੇਵ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸਨ।

(ਅ-589) ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਜਿਸ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸਵਾਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਸੀ। ਦਇਆ ਨੰਦ ਦਾ ਜਨਮ ਟੰਕਾਰਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਰਸਨ ਜੀ ਲਾਲ ਜੀ ਤਿਵਾੜੀ ਦੇ ਘਰ 1824 ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਉਂ ਮੂਲ ਜੀ ਸੀ। ਪਰ ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣਨ ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਉਂ ਦਇਆ ਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਰਖ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਥਰਾ ਨਿਵਾਸੀ ਪੰਡਤ ਵਿਰਜਾ ਨੰਦ, ਜੋ ਮੂਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ, ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਆਕਰਣ ਅਸ਼ਟ-ਅਧਿਆਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਇਆ ਨੰਦ ਨੇ ਕਈ ਸਮਕਾਲੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ 1865 ਈ: ਵਿਚ ਧੌਲਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਜੈਪੁਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੜ੍ਹ ਤੇ ਆਗਰਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਹੋਏ। 1867 ਈ: ਵਿਚ ਹਰਦੁਆਰ ਵਿਚ ਦਇਆ ਨੰਦ ਨੇ ਕੁੰਭ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉਤੇ ਵੇਦ ਵਿਰੁੱਧ ਮਤ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਇਆ ਨੰਦ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਕਰ ਕੇ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਰਖਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1875 ਈ: ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਧੀ, ਰਿਗਵੇਦ ਭਾਸ਼ਯ ਭੂਮਿਕਾ ਆਦਿ — ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਸਤਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ 1874 ਈ: ਵਿਚ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨੀ ਗਈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮੱਤ, ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਤਲਖ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਪੁਰਾਣ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹਨ, ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ, ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਤੇ ਬੁਤ ਪੂਜਾ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੀ ਹਾਮੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਦਇਆ ਨੰਦ ਨੇ ਇਕ ਚੂਹੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਉਤੇ ਕੁੜਕਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਣ ਭੇਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਮਰਦ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਭਾਵੇਂ ਚੇਤਰ ਸੁਕਲ ਪੰਚਮੀ 1932 (1875 ਈ:) ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਪਰ ਇਹ ਲਹਿਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ, 1877 ਈ: ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋਈ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਕੇਵਲ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰ-ਭਾਗ ਨੂੰ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਮਾਨਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ-ਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਰਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਅਵੈਦਿਕ ਅਥਵਾ ਪਾਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ 10 ਮੂਲ ਨਿਯਮ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :—

(1) ਸਾਰੇ ਸੱਤਯ, ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿੱਦਿਆ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਮੂਲ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਹੈ।

(2) ਈਸ਼ਵਰ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਰੂਪ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਨਯਾਯਕਾਰੀ, ਦਇਆਲੂ, ਅਜਨਮਾ, ਅਨੰਤ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ, ਅਨਾਦਿ, ਅਨੁਪਮ, ਸਰਵਾਧਾਰ, ਸਰਵੇਸ਼ਵਰ, ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ, ਅੰਤਰਜਾਮੀ, ਅਜਰ, ਅਮਰ, ਅਭਯ, ਨਿਤਯ, ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(3) ਵੇਦ ਸਭ ਸੱਤਯ ਵਿੱਦਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ, ਵੇਦ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ-ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸੁਣਨਾ-ਸੁਣਾਉਣਾ ਸਾਰੇ ਆਰੀਆ ਦਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਹੈ।

(4) ਸੱਤਯ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਸੱਤਯ ਦੇ ਛੱਡਣ ਵਿਚ ਸਦਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(5) ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥਾਤ ਸੱਤਯ ਅਸੱਤਯ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

(6) ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉਪਕਾਰ ਕਰਨਾ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰਕ, ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

(7) ਸਭ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(8) ਅਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਵ੍ਰਿਧੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(9) ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਭ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਉੱਨਤੀ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(10) ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰਵ-ਹਿਤਕਾਰੀ ਨਿਯਮ ਪਾਲਣ ਵਿਚ ਪਰਤੰਤ੍ਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਨਿਯਮ ਪਾਲਣ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਵਤੰਤ੍ਰ ਰਹਿਣ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ, ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਤੇ ਛੂਤ ਛਾਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਿਖਸ਼ਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1866 ਈ: ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦਇਆ ਨੰਦ ਐਂਗਲੋ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਈਸਾਈ ਕਾਲਜ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਸਕੂਲ, ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ

ਹਨ।

ਸਹਾਇਕ ਗ੍ਰੰਥ: ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (1,413)

(ਅ-590) ਆਲਮਪੀਰ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੀਰ; ਆਲਮਪੀਰ ਬੁਖ਼ਾਰੀ ਸੱਯਦ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਦੇ ਮਖ਼ਦੂਮਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਪਰ ਇਹ ਬੜੇ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪਰਤਾਪੀ ਫ਼ਕੀਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਮੋਅਜਜ਼ੇ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਆਲਮ ਪੀਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਇਕ ਨਗਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਹੈ। ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਗੜ੍ਹ ਗਜ਼ਟੀਅਰ (ਪੰਨਾ 73) ਅਨੁਸਾਰ 1167 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸ਼ਹਿਰ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਰੋਹੜ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਨਗਰ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪੁਰਾਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ।

ਆਲਮ ਪੀਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਚੇਤਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹਰ ਵੀਰਵਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਇਥੇ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਡੇਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਗੜ੍ਹ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਗੜ੍ਹ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਹੋਲ ਪੈਂਦੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਆਲਮਪੀਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਊਠਾਂ ਦੇ ਕਚਾਵਿਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਬਲਦਾਂ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵਜਦ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰ ਕੇ ਝੂਲਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੱਕ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧੜ ਉਹ ਖ਼ੂਬ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹਿਲਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਬਾਵਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੂਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਤੀਵੀਆਂ ਤਾਂ ਇਤਨੀਆਂ ਝੂਲਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਊਠਾਂ ਦੇ ਕਚਾਵਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰੇਤ ਉਪਰ ਡਿਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੇਤਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਜਦੋਂ ਇਥੇ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਈ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ 'ਹੋਲ' ਪੈਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਰ ਮਾਰ ਕੇ ਝੂਲਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ 'ਜਿੰਨ ਖੇਡਣਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਆਲਮਪੀਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਪਕੜ ਵਾਲੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਜਿੰਨ ਵੀ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਥੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਵਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਥਾਂ ਉਤੇ ਮਖ਼ਦੂਮ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਨੂੰ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਕੁਕੜ ਭੇਟਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਹੋਰ ਤੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪਿਛੇ ਵਲ ਝੁਲਾਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਝੁਲਣ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਢੋਲਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਿਰਾਸਣ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਛੜੀ ਨਾਲ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਤੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਹ ਤੀਵੀਆਂ ਉਤੇ ਤਰੋਂਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਹਫ ਕੇ ਨਿਢਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਕੋਈ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਿੰਨ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਬਾਵਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਧੂਹ ਕੇ ਉਥੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ-591) ਆਲਮੇ ਬਰਜ਼ਖ਼ :

ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋਕ ਜਿਥੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਿਆਮਤ ਤਕ ਰੂਹਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਥੋਂ ਹੀ ਰੂਹਾਂ ਉਠ ਕੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮੁਰਦਾ ਜਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਮੁਰਦੇ ਜੀ ਉਠਦੇ ਹਨ।

(ਅ-592) ਆਲਾ :

ਕੰਧ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਰੱਖਣਾ ਜਿਥੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ ਧਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਲੇ ਨੂੰ ਸੰਝਕਾਰਨੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਸੰਝਕਾਰਨੀ ਦੇਵੀ)। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਆਲੇ ਵਿਚ ਰਖੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਦੇਵੀ ਖ਼ੁਦ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਲੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਚੋਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਆਲਾ ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੈ — 'ਕੰਧ ਖਾਧੀ ਆਲਿਆਂ, ਘਰ ਖਾਧਾ ਸਾਲਿਆਂ'।

(ਅ-593) ਆਲੇ ਭੋਲੇ :

ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਖਿਡੌਣੇ ਜੋ ਟੱਪਰੀਵਾਸਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕੇ ਵੇਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁਗੂ-ਘੋੜੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਆਲੇ ਭੋਲੇ ਸੰਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟਪਰੀਵਾਸਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਖਿਡੌਣੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਐਚ. ਐਲ. ਵਿਲੀਅਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿੰਗੜ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਲੇ ਭੋਲੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਗਲਾਸਰੀ. 2,474) ਕਿੰਗੜ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਫੇਰੀ ਲਾ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਖਿਡੌਣੇ ਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚਦੇ ਹਨ।

(ਅ-594) ਆਂਵਲ ਇਕਾਦਸ਼ੀ :

ਫੱਗਣ ਸ਼ੁਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਆਂਵਲ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਿਨ ਆਂਵਲੇ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸੇ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੀ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਤੱਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਾਲ੍ਹ ਟਪਕ ਕੇ ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਡਿਗੀ, ਉਸੇ ਰਾਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਆਂਵਲੇ ਦਾ ਬੂਟਾ ਉਗਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਂਵਲੇ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਬੂਟਾ ਕਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਹੈ।

ਫੱਗਣ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਆਂਵਲੇ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹੇਠਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਵਰਤ ਰਖਦੇ, ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਿਨ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਵਰਤ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਰਾਜ-ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਆਂਵਲ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ : ਇਕ ਵਾਰ ਚੈਤਰਥ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜਾ ਆਂਵਲੇ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹੇਠਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਅਰਚਾ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਬਘਿਆੜ ਉਧਰੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ। ਉਹ ਬਘਿਆੜ ਇਕ ਹੋਰ ਆਂਵਲੇ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹੇਠ ਬੈਠ ਕੇ, ਭੁਖਾ ਭਾਣਾ ਸਾਰੀ ਪੂਜਾ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਗਵਤ ਕਥਾ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਸੁਣਿਆ। ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਵਰਤ ਰਖੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਬਘਿਆੜ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁੰਨ ਦਾ ਫਲ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਇਹ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦੂਰਥ ਨਾਂ ਹੇਠ ਜੈਅੰਤੀ ਨਗਰੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਵਿਦੂਰਥ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਿਆਂ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਖੜ ਗਿਆ ਤੇ ਥੱਕਿਆ ਟੁਟਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਰੁੱਖ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਕੇ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ, ਉਸ ਦੀ ਹੀਰੇ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ

ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੁੱਟਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ । ਰਾਜੇ ਵਿਦੂਰਥ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ, ਜੋ ਸਭ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਮੁੜ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ । ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਜਾਗਿਆ ਤਾਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਹੋਈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਆਂਵਲ ਏਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਣ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਹਿੰਦੂ ਆਂਵਲ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਆਂਵਲੇ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਅਰਘ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਨਾਲ ਹੀ ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਬੂਟੇ ਦੇ ਤਨੇ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਲਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਆਂਵਲਾ) ।

(ਅ-595) ਆਂਵਲਾ :

ਆਂਵਲਾ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਆਂਵਲੇ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :— ਇਕ ਵਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜਦੋਂ ਤੱਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਾਲ਼ ਵਗ ਕੇ ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਜਾ ਡਿੱਗੀ । ਇਸੇ ਬੂੰਦ ਵਿਚੋਂ ਆਂਵਲੇ ਦਾ ਬੂਟਾ ਜੰਮਿਆ ।

ਆਂਵਲੇ ਦੇ ਬੂਟੇ ਉਤੇ ਕਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਆਂਵਲੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪਿਪਲ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਆਂਵਲੇ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹੇਠ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਭੋਜਨ ਖਵਾਣ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ । ਹਿੰਦੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕੱਤਕ ਦੇ ਚਾਨਣੇ-ਪੱਖ ਵਿਚ ਆਂਵਲੇ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹੇਠ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜ ਖਵਾਂਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤ ਆਂਵਲੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸੂਤਰ ਵਲਦਿਆਂ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਮਿੱਤਰ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਂਵਲੇ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦੁਆਲੇ ਧਾਗੇ ਵਲਦਾ ਹੋਇਆ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਪ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸਤ੍ਰੀ, ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਆਂਵਲੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਫੱਗਣ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਆਂਵਲ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਿਨ ਕਈ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਬੂਟੇ ਹੇਠ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਆਂਵਲ ਇਕਾਦਸ਼ੀ) ।

ਆਂਵਲਾ ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੈ :— ਸਿਆਣੇ ਦਾ ਆਖਿਆ ਤੇ ਔਲੇ ਦੇ ਖਾਧੇ ਦਾ ਮਗਰੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ।

(ਅ-596) ਆਵਾ :

ਘੁੰਮਿਆਰ ਦਾ ਭੱਠਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਤੇ ਇੱਟਾਂ ਪਕਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਤੇ ਅਗਨ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਵੇ ਵਿਚ ਪਕਾਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਜੀਵ ਪੱਕੇ ਘੜੇ ਵਾਂਗ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਅਚਨਚੇਤ ਮੀਂਹ ਪੈ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਆਵਾ ਕੱਚਾ ਰਹਿ ਗਿਆ । ਇਸੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੱਚੇ ਘੜੇ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਮੁਨਿਆਦ ਨਹੀਂ ।

ਆਵੇ ਦੀ ਸਵਾਹ ਵਿਚ ਬੜੀ ਬਰਕਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਜੰਮਦੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਆਵੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਧੂੜੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਭੋਗਦਾ ਹੈ । ਆਵੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਕਈ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਚਕ) ।

(ਅ-597) ਆਵਾਗੌਣ :

ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਗੇੜ; ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ, ਕਿਰਮ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਆਦਿ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਮੁੜ ਜੰਮਦੀ ਮਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਆਵਾਗੌਣ ਦਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੋਈ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ, ਲੋਕ-ਮਾਨਸ ਹੈ । ਆਦਿਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਜਨੌਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਕ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਗੇੜੇ ਕਟਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅੱਜ ਵੀ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਾਧਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਜਨੌਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਗੇੜੇ ਕਟਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕਿਸੇ ਜਨੌਰ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਤੋਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਜਨੌਰ ਵਿਚ ਕਿਸ ਪਿਤਰ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਵੇ ।

ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪੰਡਤਾਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰੋਹਿਤਣਾਂ ਕੁਕਰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਜਜਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਠੱਗੀ ਫ਼ਰੇਬ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਬਿੱਲੀ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਮੋਹ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸੱਪ ਦੀ ਜੂਨ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਉਹ ਪ੍ਰੇਤ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿਚ । ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਜਿਸ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੂਨ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਭੋਗਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਅੰਤਕਾਲ) । ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਇਕਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਹ ਵੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕੁਲ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ; ਪਿਓ ਜਾਂ ਦਾਦਾ ਜੇਠੇ ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਮਾਂ ਜੇਠੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ । ਇਸੇ ਲਈ ਜੇਠੇ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਦੈਵੀ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਕੁਝ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੇਠੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਰ ਗਏ ਛੋਟੇ ਬਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਡੇਢ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਦੁਧ ਚੁੰਘਦਾ ਬੱਚਾ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਮੁਹਾਠ ਹੇਠਾਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਦਬਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਉਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਲਏਗਾ । ਇਹ ਵੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਗਨ ਦੇਵਤਾ ਉਸ ਦਾ ਪਿੰਡ ਪਰਲੋਕ ਭੇਜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਇਸੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਘਰ ਹੀ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਮਾਰਨ ਦਾ ਰਵਾਜ ਆਮ ਸੀ । ਲੋਕੀਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਸਾਰ ਮਾਰ ਕੇ, ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਕੁੜੀ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਗੁੜ ਤੇ ਪੂਣੀ ਪਾ ਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਦਬ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ — 'ਗੁੜ ਖਾਈਂ, ਪੂਣੀ ਕਤੀਂ, ਆਪ ਜਾਈਂ ਵੀਰ ਨੂੰ ਘਤੀਂ' । ਲੋਕ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹੋ ਕੰਨਿਆਂ ਮੁੜ ਪਹਿਲੇ ਘਰ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਟੂਣੇ ਟੱਪੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਕਈ ਬਾਂਝ ਤੀਵੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਬਾਲ ਜਾਂ ਕੰਵਾਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੋਏ ਯੁਵਕ ਦੀ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਕਰ ਕੇ ਛਾਨਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਕਈ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਬੀਜ ਬੋਧੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿੰਮੇ। ਬੁਧ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ 'ਜਾਤਕਾ' ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਬਾਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਸੁਣੇ ਗਏ ਹਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਆਵਾਗੌਣ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਪਰ ਉਹ ਰੂਹ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹਦੀਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਗਰਭ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦੇਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਦੇ ਕੁਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬਣੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੰਡਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਰੂਹ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਗਰਭ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਂਦਾ ਹੈ (ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ 11,745)। ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕਿਆਮਤ ਤਕ ਪੰਛੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੀਨਦਾਰਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪੰਛੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪੰਛੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਉੱਲੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਤੇ ਬਦਲੇ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ (ਉਹੀ)। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਫ਼ਿਰਕੇ ਆਵਾਗੌਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕਾਮਲੀਯਹ ਫ਼ਿਰਕਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਾਨੀ ਅਬੂ ਕਾਮਿਲ ਸੀ ਅਤੇ ਹਦਸਿਯਹ ਫ਼ਿਰਕਾ, ਜਿਸਦਾ ਮੋਢੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਹਦਸੀ ਸੀ, ਦੋਵੇਂ ਆਵਾਗੌਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਆਵਾਗੌਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ, ਕਿਰਮ, ਬ੍ਰਿਛ ਸੈਲ ਗਿਰਿ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ :—

ਕਈ ਜਨਮ ਭਏ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ।
ਕਈ ਜਨਮ ਗਜ ਮੀਨ ਕੁਰੰਗਾ।
ਕਈ ਜਨਮ ਪੰਖੀ ਸਰਪ ਹੋਇਓ।
ਕਈ ਜਨਮ ਹੈਵਰ ਬ੍ਰਿਖ ਜੋਇਓ।
ਮਿਲੁ ਜਗਦੀਸ ਮਿਲਨ ਕੀ ਬਰੀਆ।
ਚਿਰੰਕਾਲ ਇਹ ਦੇਹ ਸੰਜਰੀਆ।
ਕਈ ਜਨਮ ਸੈਲ ਗਿਰਿ ਕਰਿਆ।
ਕਈ ਜਨਮ ਗਰਭ ਹਿਰਿ ਖਰਿਆ।
ਕਈ ਜਨਮ ਸਾਖ ਕਰਿ ਉਪਾਇਆ।
ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੋਨਿ ਭ੍ਰਮਾਇਆ॥
(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫)

ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਆਵਾਗੌਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਵੇਦ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਵੇਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਭੋਗਦੇ ਤੇ ਪਾਪੀ ਜੀਵ ਨਰਕ ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੁਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਵਾਗੌਣ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਢਲਾ ਸੰਕੇਤ 'ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਆਵਾਗੌਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਫਲ ਭੋਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਕਰਮ)।

(ਅ–598) ਆੜ੍ਹੀ ਚੁਣਨਾ :

ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਖੇਡਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਦਿਲਚਸਪ ਵਿਧੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਆਮ ਢੰਗ ਇਉਂ ਹੈ:— ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਰਲ ਕੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਆੜ੍ਹੀ ਮਿੱਥ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਖਿਡਾਰੀ ਦੋ ਦੋ ਦੀਆਂ ਜੋਟੀਆਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਲੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਜੋਟੇ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਕਲਪਿਤ ਨਾਂ ਮਿੱਥ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਚੰਨ ਸੂਰਜ, ਘੋੜਾ ਤੇ ਹਿਰਨ ਆਦਿ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਵੱਡੇ ਆੜ੍ਹੀਆਂ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਹੇਕ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ :

ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਆੜ੍ਹੀਓ !
ਬੁਝੋ ਸਾਡਾ ਬੁਝੱਕਾ
ਕਿਹੜਾ ਤੁਹਾਡਾ ਸਕਾ --- ਚੰਨ ਕਿ ਸੂਰਜ।
(ਜੋ ਨਾਂ ਰਖਿਆ ਹੋਵੇ)

ਵੱਡੇ ਆੜ੍ਹੀ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਾਂ ਚੁਣਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨਾਂ ਵਾਲਾ ਬੇਲੀ ਚੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਧਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਬੇਲੀ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਵਿਚ। ਜੋਟੇ ਬਨਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਬੇਲੀ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ ਤੇ ਹਾਣੀ ਹੋਣ।

ਕਈ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਆੜ੍ਹੀ ਚੁਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਕੇਵਲ 'ਛੋਤੀ' ਨੂੰ ਚੁਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਲੂਕਣਮੀਟੀ ਵਿਚ। ਇਸ ਚੋਣ ਲਈ ਵੀ ਕਈ ਵਿਧੀਆ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਧੀ ਪੁੱਗਣ ਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਬੇਲੀ ਇਕ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ, ਹੱਥ ਹੁਲਾਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਉਤੇ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਸਿੱਧਾ ਜਾਂ ਪੁੱਠਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਦੋ ਬੇਲੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਪੁੱਠੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਤਾਂ ਸਿੱਧੇ ਵਾਲਾ ਪੁੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਦੋ ਬੇਲੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸਿੱਧੇ ਹੋਣ ਤੇ ਇਕ ਦਾ ਪੁੱਠਾ ਤਾਂ ਪੁੱਠੇ ਹੱਥ ਵਾਲਾ ਪੁਗਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਬੇਲੀ ਅਣਪੁਗੇ ਦੋ ਬੇਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਸਭ ਬੇਲੀ ਪੁਗਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਬੇਲੀ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੁਗਿਆ ਹੋਇਆ ਬੇਲੀ ਰਲ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਪੁਗਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਜੋ ਅਣਪੁਗਿਆ ਖਿਡਾਰੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਛੋਤੀ' ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਪੁਗਾਣ ਲਈ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਮੁਖੀ ਖਿਡਾਰੀ ਕੋਈ ਟੱਪਾ ਉਚਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੰਡਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਬੇਲੀ ਉਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਛੋਤੀ ਮਿਥ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਈ ਵਾਰ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਖਿਡਾਰੀ ਉਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਟੱਪਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਬੇਲੀ ਨੂੰ ਪੁਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਲਸਲਾ ਉਦੋਂ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਕ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਬਾਕੀ ਸਭ ਬੇਲੀ ਪੁਗ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਅਣਪੁਗਿਆ ਬੇਲੀ 'ਛੋਤੀ' ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਲਈ ਕਈ ਟੱਪੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਪਰ ਹੇਠਲਾ ਟੱਪਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ :—

ਅੱਕੜ ਬੱਕੜ ਭੰਬਾ ਭੌ
ਅੱਸੀ ਨੱਬੇ ਪੂਰਾ ਸੌ
ਸੌ ਘਲੋਟਾ ਤਿਤਰ ਮੋਟਾ
ਚਲ ਮਦਾਰੀ ਪੈਸਾ ਖੋਟਾ।

ਜਦੋਂ ਆੜ੍ਹੀ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਧਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਖੇਡ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇ, ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆੜ੍ਹੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਟਾਸ ਜਾਂ 'ਸ਼ੇਰ ਖਤ' ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਤੁਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੋਹਾਂ ਵੱਡੇ ਆੜ੍ਹੀਆਂ ਉਤੇ ਵੰਡ ਕੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਉਤੇ ਤੁਕ ਦਾ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਉਹੋ ਬਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਟੱਪੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ-599) ਆੜ੍ਹੀ ਟੋਕ :

ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਮਿਤ੍ਰ ਅਥਵਾ ਆੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਤੋੜਨਾ। ਜਦੋਂ ਦੋ ਬੱਚੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਦੇ ਨਹੁੰਆਂ ਨੂੰ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਟੁਣਕਾ ਕੇ ਸੱਤ ਵਾਰ ਖੁਟ ਖੁਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਸੰਬੰਧ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਹੀ ਤੋੜਨੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅੰਗੂਠਿਆਂ ਦੇ ਨਹੁੰਆਂ ਨੂੰ ਟੁਣਕਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆੜ੍ਹੀ ਟੋਕ ਜਾਂ ਕੁੱਟੀ ਕਰਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ-600) ਆੜੂ :

ਗਦੀ ਆੜੂਆਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਭ ਘਾਹ ਜਿਤਨਾ ਹੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗਦੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਆੜੂ ਦੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਹੇਠਾਂ ਬਿਸਰਾਮ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਆੜੂ ਦੀ ਛਾਂ ਘਣੀ ਤੇ ਲੰਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਗਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਉੱਨ ਦੇ ਕੰਬਲ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਕਲਸ ਉਪਰ ਧਾਨ, ਆੜੂਆਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਤੇ ਦੁੱਭ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆੜੂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰੀਤਾਂ ਵੇਲੇ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ।

(ਅ-601) ਐਸ਼ਾਨੀ :

ਅੱਠ ਦੇਵ-ਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ; ਇਸ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਪੁਰੀਆਂ)।

(ਅ-602) ਐਸੇ ਨੂੰ ਤੈਸਾ :

ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ; ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਬੇਥਵੀ ਤੇ ਹਾਸੋ-ਹੀਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਲਈ ਦੂਜਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਵੀ ਉਸੇ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਬੇਥਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਥਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹੋ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਸੌਦਾਗਰ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਸੰਦੂਕ ਆਪਣੇ ਇਕ ਜਿਗਰੀ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਅਮਾਨਤ ਵਜੋਂ ਦੇ ਗਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੋਸਤ ਦੀ ਨੀਅਤ ਬਦਲ ਗਈ। ਸੰਦੂਕ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸੋਨਾ ਕੱਢ ਕੇ ਲੋਹਾ ਭਰ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੌਦਾਗਰ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਹਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਘਾਤੀ ਦੋਸਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੋਨਾ ਪਿਆ ਪਿਆ ਲੋਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੌਦਾਗਰ ਬੜੇ ਧੀਰਜ ਵਾਲਾ ਸੀ; ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਤੇ ਲੋਹਾ ਲੈ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਘਾਤੀ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਿਲਸਲੇ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਸੋ ਉਹ ਆਪਣਾ ਲੜਕਾ ਉਸੇ ਸੌਦਾਗਰ ਕੋਲ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਘਾਤੀ ਦੋਸਤ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੌਦਾਗਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੜਕੇ ਦੀ ਥਾਂ ਬੰਦਰ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਪਿਛੋਂ ਤੇਰਾ ਲੜਕਾ ਬੰਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਖ਼ੀਰ ਕਪਟੀ ਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਸਾਰਾ ਸੋਨਾ ਵਾਪਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਲੜਕਾ ਲੈ ਲਿਆ।

(ਅ-603) ਐਕ :

ਇਕ ਨਦੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੂਰਨ-ਰਸਾਲੂ ਮਾਹਲ ਨਾਲ ਹੈ। ਐਕ ਨਦੀ ਜੰਮੂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੋਈ ਸਿਆਲਕੋਟ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਉਮਰਾਵਾਲੀ ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਖਤਰਾਣੀ ਐਕ ਨਦੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਨਾਚ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖਤਰਾਣੀ ਵੀ ਭਰਮ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਲਿੰਗਨ ਕੀਤਾ। ਖਤਰਾਣੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਜੋ ਲੜਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਤੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦਾ ਪਿਉ ਸਲਵਾਨ ਸੀ (ਸਿਆਲਕੋਟ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਪੰਨਾ 14)। ਜਦੋਂ ਸਲਵਾਨ ਜਵਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਬਾਸਕ ਨਾਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ।

(ਅ-604) ਐਤਵਾਰ :

ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਾਰ ਸੂਰਜ ਦਾ ਜਨਮ-ਦਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਪਤਾਹ ਚੰਗਾ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਲੂਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਭੋਗਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ)। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਨਿਮਕ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ; ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਲੰਘ ਕੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅਸ਼ੁਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਐਤਵਾਰ ਜੋ ਲੰਘੇ ਪਾਰ
ਜਿੱਤੀ ਬਾਜ਼ੀ ਆਵੇ ਹਾਰ।

ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੋਚਾ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਲਿਪਾਹੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਪਤਾਹ ਚੰਗੀ ਵਟਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਣੀਏਂ ਹੱਟੀਆਂ ਦੀ ਲਿਪਾਹੀ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਐਤਵਾਰ ਤਾਂ ਜਾਣੀਏਂ,
ਜੇ ਹੱਟਾਂ ਲਿੱਪਣ ਬਾਣੀਏਂ।

ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਝੜੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਤ ਦਿਨ ਤਕ ਲਗਾਤਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੋਠਿਆਂ ਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਂਦੀ ਹੈ :— ਐਤਵਾਰ ਦੀ ਝੜੀ, ਨਾ ਕੋਠਾ ਨਾ ਕੜੀ।

ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਮੁਕਾਣ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਗਲੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਚਿਤਵਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਬਦਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਤਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਲੀਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਲ ਬਲਾ ਚੰਬੜਨ ਦਾ ਅੰਦੇਸ਼ਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਿਰ ਨਹਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠੇ ਤਵੇ ਦਾ ਮੁਆਹ ਮਲ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ, 163)। ਕਿਉਂ ਜੋ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਵਾਲ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਬਦਰੂਹਾਂ ਦੇ ਚੰਬੜਨ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਕਾਲਾ ਧੱਬਾ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਦਰੂਹਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੀਆਂ।

ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਤੀਵੀਆਂ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਨਹਾਉਂਦੀਆਂ। ਗਲਾਸਰੀ, (1.251) ਅਨੁਸਾਰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਜੇ ਸਿਰ ਮੁੰਨਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਉਮਰ ਘਟਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਹੱਲ ਫੇਰਨਾ ਜਾਂ ਵਾਢੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਫ਼ਸਲ ਚੋਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਅਟਕ ਤੇ

ਡੇਹਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਾਢੀ ਐਤਵਾਰ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ (ਗਲਾਸਰੀ. 1,241)। ਦਿਸ਼ਾ ਸੂਲ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜੇ ਐਤਵਾਰ ਘਰੋਂ ਘਿਓ ਖਾ ਕੇ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਦਿਸ਼ਾ ਸੂਲ ਦਾ ਮੰਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ (ਵੇਖੋ : ਦਿਸ਼ਾ ਸੂਲ)।

(ਅ-605) ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ :

ਐਤਵਾਰ ਜਾਂ ਆਦਿਤਵਾਰ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਵਰਤ ਰਖਣ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਲਈ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਮ ਰੋਗ, ਦਾਦ, ਕੋਹੜ, ਨੇਤਰ ਰੋਗ ਤੇ ਕਈ ਅਸਾਧ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਨਵਿਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਤ ਰਖਣ ਨਾਲ ਮਨ-ਇੱਛਤ ਫਲ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਅਨੇਕਾ ਕੰਮ ਨਿਰਵਿਘਨ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਐਤਵਾਰ ਦੇ ਵਰਤਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵਿਸਾਖ ਜਾਂ ਮਾਘ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਚਾਨਣ-ਪੱਖ ਦੇ ਪਹਿਲ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤ ਦੇ ਰਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :— ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕਿਸੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਜਾਂ ਜਲਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ, ਵਰਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲੈ ਕੇ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪੂਜਾ ਲਈ ਆਪਣੀ ਵਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਜਾਂ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਏ ਤੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਧੂਪ ਦੀਪ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਸੂਰਜ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚੋਂ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਲ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਵਰਤ ਨਿਰਾਹਾਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ; ਜੇ ਨਿਰਾਹਾਰ ਨਾ ਰਹਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਵਾਰ ਭੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਜਾ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਵਿਚ ਨਿਮਕ ਤੇਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। ਤਾਮਸੀ ਖਾਣੇ ਅਤੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਸੌਣਾ ਵੀ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਸੂਰਜ ਛੁਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੂਰਜ ਛੁਪ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਦੇ ਉਦੇ ਹੋਣ ਉਤੇ, ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ, ਭੋਜਨ ਖਾਣਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਵਰਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਐਤਵਾਰ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰੀਖਸ਼ਤ ਨੂੰ ਐਤਵਾਰ ਦੇ ਵਰਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਸੁਣਾਈ ਸੀ। ਕਥਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਇਕ ਨਗਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬ੍ਰਿਧ ਤੀਵੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਸਵੇਰੇ ਘਰ ਨੂੰ ਗਊ ਦੇ ਗੋਬਰ ਨਾਲ ਲਿਪਦੀ ਪੋਚਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਭੋਜਨ ਬਣਾ ਕੇ ਸੂਰਜ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਭੋਗ ਲਗਾ ਕੇ, ਖ਼ੁਦ ਖਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਰਮ ਉਹ ਨੇਮ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਲਾ ਛਲਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਕਸ਼ਟ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ।

ਉਹ ਬੁੱਢੀ ਜਿਸ ਗਵਾਂਢਣ ਦੀ ਗਊ ਦੇ ਗੋਹੇ ਨਾਲ ਪੋਚਾ ਦਿਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਗੁਆਂਢਣ ਨੂੰ ਬੁੱਢੀ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਗਊ ਨੂੰ ਗਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੁਪਾ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਅਗਲੇ ਐਤਵਾਰ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਕਿਧਰੋਂ ਗੋਹਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨੇਮ ਕਰਮ ਟੁਟ ਗਿਆ। ਬੁੱਢੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬਿਨਾ ਭੋਜਨ ਦੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਨਿਰਾਸ ਪਈ ਰਹੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਨਿਰਾਹਾਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ। ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਸੂਰਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਕਿਹਾ : "ਤੂੰ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਮੇਰੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਭੋਗ ਲਗਾ ਕੇ ਭੋਜਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਏਂ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਉਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹਾਂ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਗਊ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਸਭ ਕਸ਼ਟ ਕਟੇ ਜਾਣਗੇ।"

ਜਦੋਂ ਬੁੱਢੀ ਸਵੇਰੇ ਜਾਗੀ ਤਾਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਗਊ ਵਛੜੇ ਸਮੇਤ ਬੱਧੀ ਹੋਈ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਈ। ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਗਊ ਆਪਣੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੀ। ਗਵਾਂਢਣ ਨੂੰ ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਗਊ ਬੱਧੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋਰ ਈਰਖਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਗਊ ਸੋਨੇ ਦਾ ਗੋਹਾ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਆਂਢਣ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਸੋ ਬੁੱਢੀ ਦੀ ਗਊ ਜਦੋਂ ਗੋਹਾ ਕਰਦੀ, ਗੁਆਂਢਣ ਝਟ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਗਊ ਦਾ ਗੋਹਾ ਰਖ ਜਾਂਦੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਲੰਘ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਝੁਲੀ ਤੇ ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਊ ਅੰਦਰ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰਖੀ। ਗਊ ਨੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੋਨੇ ਦਾ ਗੋਹਾ ਦਿਤਾ, ਇਹ ਵੇਖ ਬੁੱਢੀ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਗਾਂ ਕਦੇ ਬਾਹਰ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹੀ।

ਗਵਾਂਢਣ ਨੇ ਈਰਖਾ ਵਸ ਰਾਜੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਚੁਗ਼ਲੀ ਖਾਧੀ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨੌਕਰ ਭੇਜ ਕੇ ਗਊ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਜਦੋਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਗੋਹਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਮ ਵਰਗਾ ਗੋਹਾ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਬੁਲਵਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛੀ। ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਵ੍ਰਿਥਿਆ ਕਹਿ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੂਰਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗਊ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਹ ਗਊ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਘਰ ਵਾਪਸ ਭੇਜਿਆ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਬੁੱਢੀ ਦੀ ਗੁਆਂਢਣ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦਿਤਾ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਖ਼ੁਦ ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹਰੀਤਾਲਕਾ ਪਿਛੋਂ ਜੋ ਐਤਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸੇ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ।

(ਅ-606) ਐਰਾਵਤ :

ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਹਾਥੀ; ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਐਰਾਵਤ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਜੋ ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਮੱਥਣ ਵੇਲੇ ਨਿਕਲੇ। ਐਰਾਵਤ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਆਪਣੀ ਨਗਰੀ ਅਮਰਾਵਤੀ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਐਰਾਵਤ ਉਤੇ ਇੰਦਰ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦਸਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ (ਇਰਾਵਾਨ) ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਐਰਾਵਤ ਪਿਆ। ਇਹ ਹਾਥੀ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਰਗਾ ਚਿੱਟਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਦੰਦ ਹਨ।

ਮਾਤੰਗ ਲੀਲਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਵਾਹਣ ਗਰੜ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੇ ਅੰਡੇ ਦੇ ਖੋਲ ਉਪਰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੱਤ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸੁਰ ਅਲਾਪੇ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਅੰਡੇ ਦਾ ਅੱਧਾ ਖੋਲ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਅੱਧਾ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਾਲੇ ਖੋਲ ਵਿਚੋਂ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਹਾਥੀ ਉਪਜਿਆ ਉਹੋ ਐਰਾਵਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਖੋਲ ਵਿਚੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸੱਤ ਹੋਰ ਹਾਥੀ ਨਿਕਲੇ। ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੇ ਖੋਲ ਵਿਚੋਂ ਅੱਠ ਹਥਣੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਹਥਣੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਨਸਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਇਹੋ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਹਾਥੀ ਤੇ ਹਥਣੀਆਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਠਾਂ ਕੂੰਟਾਂ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਥੰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਖੰਭ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਤਾਰੀਆਂ ਲਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਬੋਹੜ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਰਥਕ ਸਿਖਸ਼ਾ ਦੇ

ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਹਾਥੀ ਉੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਦਰੱਖ਼ਤ ਦੀ ਟਹਿਣੀ ਉਤੇ ਆ ਬੈਠਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਭ ਚੇਲਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਖੀਣ ਹੋ ਗਈ।

ਲੋਕ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਔੜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਚਿੱਟਾ ਹਾਥੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਲ ਵੇਖੇ ਤਾਂ ਝਟ ਬੱਦਲ ਘਿਰ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ-607) ਐਰਾਵਤੀ :

ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਦਾ ਪੌਰਾਣਿਕ ਨਾਂ (ਵੇਖੋ : ਰਾਵੀ)।

(ਅ-608) ਐਰੀ :

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਇਕਲਵਾਂਝੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ 'ਐਰੀ' ਦੇ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਮੰਦਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਚੇਤਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਐਰੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭੂਤ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤੇ ਸਮੇਤ ਵਾਟਾਂ ਕੁਵਾਟਾਂ ਉਤੇ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਐਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਤ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਇਹ ਭੂਤ ਬੜਾ ਭਿਅੰਕਰ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਐਰੀ ਦੇ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਡਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਐਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਵੇਖ ਲਏ ਤਾਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਅਵੱਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗੀਂ ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਧਰੋਂ ਗੁਪਤ ਖ਼ਜ਼ਾਨ ਲਭਦਾ ਹੈ।

ਐਰੀ ਦੇਵੀ ਕਦ ਵਾਲਾ ਵਿਕਰਾਲ ਭੂਤ ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਵਾਰ ਪਹਾੜ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਉਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਲੰਘਦੇ ਰਾਹੀਆਂ ਉਤੇ ਥੁਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਥੁਕਾਂ ਮੀਂਹ ਵਾਂਗ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਐਰੀ ਦੀ ਥੁਕ ਇਤਨੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਤੇ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਉਥੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਜ਼ਖ਼ਮ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ-609) ਔਸ਼ਨਸ ਪੁਰਾਣ :

ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਉਪ-ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪੁਰਾਣ (ਵੇਖੋ : ਉਪ-ਪੁਰਾਣ)।

(ਅ-610) ਔਂਸੀ :

ਔਂਸੀ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ — ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਲਕੀਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ। ਇਹ ਸ਼ਗਨ ਵਾਚਣ ਦੀ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਲਕੀਰਾਂ ਵਾਹ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਰੂਪ ਜਾਣ ਕੇ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੀਕਾਂ ਖਿਚੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਕੀਰਾਂ ਖਿਚਣ ਵੇਲੇ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :—

ਸੱਚ ਪਾਵਾਂ, ਸਚਿਆਰ ਪਾਵਾਂ
ਸੱਚੜੇ ਦਾ ਗਲ ਹਾਰ ਪਾਵਾਂ
ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਮਿਹਰ ਕਰੇ
ਮੇਰੀ ਔਂਸੀ ਸੱਚੀ ਹੋਵੇ

ਇਸ ਟੱਪੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਲਕੀਰਾਂ ਖਿਚਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤਲੀ ਸਵਰ ਨਾਲ ਇਕਦਮ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਜਾਂ ਔਂਸੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਸਿਮਰ ਕੇ ਦੋ ਦੋ ਦੇ ਜੋਟੇ ਬਣਾ ਕੇ ਲਕੀਰਾਂ ਕਟੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਲਕੀਰ ਬਾਕੀ ਨਾ ਬਚੇ ਅਥਵਾ ਦੋ ਦੋ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ ਜੋਟੇ ਪੂਰੇ ਬਣ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਮਿਥੀ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਲਕੀਰ ਬਚ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਮਿਥਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਜੋਗੀ ਦੀ ਧੂਣੀ ਦੀ ਸਵਾਹ ਉਤੇ ਪਾਈ ਔਂਸੀ ਕਦੇ ਝੂਠੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਵਿਚ ਔਂਸੀਆਂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਆਮ ਰਵਾਜ ਹੈ। ਪੇਕੇ ਘਰ ਆਈਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਔਂਸੀਆਂ ਪਾ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਔਂਸੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਔਂਸੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਲਕੀਰਾਂ ਵਾਹੁਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਈ ਲੋਕ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਉਤੇ ਪਿਨਸਲ ਨਾਲ ਲਕੀਰਾਂ ਪਾ ਕੇ ਔਂਸੀ ਦਾ ਸ਼ਗਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਔਂਸੀਆਂ ਪਾਉਣ ਸਮੇਂ ਜਿਸ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਸਿਮਰਿਆ ਅਥਵਾ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਔਂਸੀ ਦੇਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕਦੇ ਸੰਗਲੀ ਸਟ ਕੇ ਸ਼ਗਨ ਵਾਚੇ
ਕਦੇ ਸੁਆਹ ਤੇ ਔਂਸੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਨੀ।
(ਵਾਰਿਸ)

(ਅ-611) ਔਂਸੀ ਦੇਵੀ :

ਔਂਸੀ ਪਾਉਣ ਸਮੇਂ ਜਿਸ ਦੇਵੀ ਨੂੰ—ਸਿਮਰਿਆ ਅਥਵਾ ਧਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਔਂਸੀ ਦੇਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਔਂਸੀ ਦੇਵੀ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਔਂਸੀ ਦਾ ਸ਼ਗਨ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਲੀਕਾਂ ਪਾ ਕੇ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਇਸ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਲਛਮੀ ਜਾਂ ਗੌਰਜਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਔਂਸੀ ਦੇਵੀ ਸਥਾਨਕ ਦੇਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਔਂਸੀਆਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀ, ਜਿਸ ਦੇਵੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਵੇ, ਉਹੋ ਦੇਵੀ ਉਸ ਦੀ ਔਂਸੀ ਦੇਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਔਂਸੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਔਂਸੀ ਮਾਤਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਔਂਸੀ ਮਾਤਾ ਰਾਹ ਦੇ
ਰਾਹ ਦੇ ਜਾਂ ਥਾਹ ਦੇਹ।

(ਅ-612) ਔਘੜ :

(ਵੇਖੋ : ਅਘੋਰੀ)।

(ਅ-613) ਔਤ (ਔਂਤਰ) :

ਇਕ ਬਦਰੂਹ; ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਤ ਜੋ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਮਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਔਤ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਨਿਪੁਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਘਰ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਣ ਮਗਰੋਂ ਭਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰੇਤ ਬਣ ਕੇ ਸੰਤਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਥਵਾ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸਪੁਤਰੇ ਸਾਕਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਔਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਤ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੰਗਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਪਿਤਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਔਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਪਿਤਾ' ਦੇ ਮਾਣਯੋਗ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਔਤ ਨੂੰ ਦਿਉਤੇ ਵਾਂਗ ਪੂਜਿਆ, ਧਿਆਇਆ ਤੇ ਪਤਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਰਵਾਜ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚ, ਕੋਈ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸ ਮਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਵੀਤ ਪਹਿਨਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਔਤਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਛਬੀ ਉੱਕਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਰੇਠੇ ਨੂੰ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕੰਠ ਵਿਚ ਲਟਕਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਧਨੀ ਲੋਕ ਔਤ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਲਈ ਉਸ ਨਮਿਤ ਬਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਗੁੜਗਾਵਾਂ ਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਛਪੜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਔਤ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸਮਾਧੀ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਉਥੇ ਭੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ

ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕ ਔਤ ਦੇ ਉਤਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਤਰ ਤਾਂਬੇ ਜਾਂ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਡਿੱਬੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਚੰਬੇ ਵਿਚ ਔਤਰ ਨੂੰ 'ਔਤਰ ਅਪੁਤਰਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧੀ, ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ ਮੰਤਰ ਲਿਖਵਾ ਕੇ, ਚਾਂਦੀ ਜਾਂ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਚੌਰਸ ਡੱਬੀ ਵਿਚ ਜੜ ਕੇ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਡੱਬੀ ਨੂੰ 'ਔਤ ਦਾ ਜੰਤਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਔਤਰ ਦੀ ਛਬੀ ਵਾਲਾ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਤਵੀਤ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਮੰਤ੍ਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੀਠਾ ਕੰਠ ਵਿਚ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਤਵੀਤ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਨਾਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਜਾਂ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਗੋਲ ਟੁਕੜੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵੀ ਔਤ ਨਮਿਤ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਚੰਬੇ ਵਿਚ ਔਤਰ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਉਤਾਰ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਜੀਵ ਕਦੇ ਕਦੇ ਪਹਿਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਔਤਰ ਨਮਿਤ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਬਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕੁੱਲੂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਔਤਰਾ ਨਖਤਰਾ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗੁਠੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦਿਨ ਦਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਔਤਰ ਦਿਉਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੁਲ ਜਾਂ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਿਆਂਦੇ ਹਨ। ਔਤਰ ਪ੍ਰੇਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਵੀਂ ਫ਼ਸਲ ਦਾ ਅੰਨ ਨਵਾਂ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਹਰ ਉਤਸ਼ਵ ਅਥਵਾ ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਔਤਰ ਦਿਉਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੁਲ ਉਤੇ ਸੰਕਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਉਤੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਕਈ ਲੋਕ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਲੋਕ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਵਗਦੇ ਜਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਗਦੀ ਵੀ ਔਤਰ ਨੂੰ ਦਿਉਤੇ ਵਾਂਗ ਪੂਜਦੇ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪਤਿਆਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮੱਸਿਆ ਤੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ। ਗਦੀਆਂ ਵਿਚ, ਜੇ ਕੋਈ ਔਤਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਔਤ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਤ ਨਮਿਤ ਚਾਰ ਰਾਤਾਂ ਚਾਰ ਛਲੂਰ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਘੁੰਗਣੀਆਂ ਆਦਿ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਤੇ ਬਿੱਛੂ ਬੂਟੀ ਧੂੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਗਲਾਸਰੀ. 2,270)।

ਔਤ ਦਾ ਪ੍ਰੇਤ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੈਰ ਭਾਵਨਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋਵੇ। ਔਤ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਔਤ (ਪਿਤਾ) ਦਾ ਪ੍ਰੇਤ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸਿਰ ਮਾਰਦਾ, ਅੱਖਾਂ ਮਟਕਾਂਦਾ ਤੇ 'ਪਿਤਾ' ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਲੋਕ 'ਖੇਡਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਗੁੜਗਾਵਾਂ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਪੰਨਾ 17)।

(ਅ-614) ਔਤਰ-ਅਪੁਤਰਾ :

ਇਕ ਪ੍ਰੇਤ ਜਿਸ ਦੀ ਚੰਬੇ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਵਖੋ : ਔਤ)।

(ਅ-615) ਔਤਰ ਦਿਉਤਾ :

(ਵੇਖੋ : ਔਤ)।

(ਅ-616) ਔਤਰਾ ਨਖੱਤਰਾ :

ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ; ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਔਤਰ ਦੀ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਪੂ' ਨਾਂ ਦੇ ਘੋਰ ਨਰਕ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਸਦਕਾ 'ਪੂ' ਨਰਕ ਨੂੰ ਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਪੁਤਰ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹਨ : ਜੋ 'ਪੂ' ਨਰਕ ਤੋਂ ਤਾਰੇ)। ਔਤਰਾ ਪਿਤਰੀ ਰਿਣ ਉਤਾਰਕੇ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਗਾਂਦੇ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਰਿਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਿਣ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਤਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਰਹੇ (ਵੇਖੋ : ਪਿਤਰੀ ਰਿਣ)।

ਔਤਰੇ ਨਖੱਤ੍ਰਿਆਂ ਦੀ ਖੱਟੀ ਤੇ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਰਤਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਸੁਕਾਰਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਹਿੰਦੂ ਕਿਸੇ ਫਲ ਬੂਟੇ, ਬ੍ਰਿਛ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂ ਆਦਿ ਦਾ ਨਕਲੀ ਵਿਆਹ ਰਚਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੱਛੀ ਦਾ ਢੱਗੇ ਨਾਲ, ਪਿਪਲੀ ਦਾ ਪਿਪਲ ਨਾਲ; ਛਪੜੀ ਦਾ ਟੋਭੇ ਅਤੇ ਤੁਲਸੀ ਦਾ ਠਾਕੁਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ, 316)। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪੂ' ਨਰਕ ਨੂੰ ਉਹ ਪੁੰਨ-ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਢੌਂਗ-ਵਿਆਹ)।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਧਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ, ਔਤਰਾ ਨਖੱਤਰਾ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗਾਲ੍ਹ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਔਲਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੂਣੇ ਟੱਪੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ-617) ਔਲ :

ਔਲ (ਜੇਰ ਤੇ ਨਾੜੂਆ ਆਦਿ) ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਜਾਦੂ ਹੈ। ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਜਾਦੂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਰਾਬਤਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਾਣੀ (ਅੰਸ਼ੀ) ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਅੰਸ਼' ਦੁਆਰਾ 'ਅੰਸ਼ੀ' ਨੂੰ ਦੁਖ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਜਾਦੂ)। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕੀਂ ਔਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਲੋਕ ਔਲ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗੁਠੇ ਦਬ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਹੋਰ ਬਾਹਰ ਜੰਗਲ ਜਾਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਧਰੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਲਾਂਘਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਔਲ ਨੂੰ ਦੱਬਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਲੂਣ, ਅੰਨ ਦੇ ਦਾਣੇ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਪੈਸਾ ਵੀ ਦੱਬਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਔਲ ਉਤੇ ਟੂਣਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਦੂਜਾ, ਬੱਚਾ ਰੱਜਾ ਪੁੱਜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਖਾਣ ਵੀ ਹੈ — 'ਕੌਣ ਭੁੱਖਾ ਜਿਹਦੀ ਔਲ ਭੁਖੀ'। ਅਮੁਕੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਔਲ ਕਿਥੇ ਦਬੀ ਹੋਈ ਹੈ ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭੇਤ ਘਰ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਔਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਟੱਪ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਛਾਲੀਆਂ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਉਪਾ ਇਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਥਾਂ ਔਲ ਦੱਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਥਾਲੀ ਵਜਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਥਾਂ ਥਾਪੜ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਪੰਜਾਬ, 163)। ਔਲ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਣੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਜੇ ਬੱਚਾ ਢਿੱਲਾ-ਮੰਦਾ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਔਲ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਦੀਵਾ ਜਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ-618) ਔਲਖ :

ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ ਜੋ ਮਾਝੇ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਔਲਖ ਆਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਕੁਲ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੋਤ ਦੀਆਂ ਬੰਸਾਵਲੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਡਿਕਾ

ਔਲਖ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਤੋਂ 11ਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਗੋਤ ਦਾ ਵਡਿਕਾ ਰਾਜ਼ਾ ਲੂਈ ਲਾਕ ਚੰਦਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਪੂਤ ਸੀ। ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਲਖ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਔਲਖ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੱਤ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਹਮਾਯੂੰ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਰਾਜਨ, ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੰਗ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ਹਮਾਯੂੰ ਨੇ ਪੀਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸੱਦਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਤੰਗ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਲੰਘਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪੀਰ ਦੇ ਪਿਛੇ ਇਕ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪਿਛੇ ਨਾ ਪਰਤੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੀਰ ਉਥੋਂ ਵੀ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਫ਼ੌਲਾਦ ਪਾਣੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੀਰ ਦੇ ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਡੰਡੇ ਦੀ ਇਕੋ ਸੱਟ ਨਾਲ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਹਮਾਯੂੰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁੰਵਾਰ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾ ਔਲਖ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਵੇਖ ਕੇ ਪੀਰ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ (ਗਲਾਸਰੀ. 2,25)।

(ਅ-619) ਔਲੇ :

ਮੀਂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਜੇ ਔਲੇ (ਗੜੇ) ਪੈਣ ਤਾਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਅੰਦੇਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਔਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਬਦਰੂਹਾਂ ਤੇ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਗੋਹਟਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਠਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਸੁਟਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਔਲੇ ਬਣ ਕੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਡਿਗਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਔਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਫ਼ਸਲਾਂ ਲਈ ਬੜੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹਨ।

ਔਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਈ ਉਪਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਟੂਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੜੇ ਪੈ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਕਾਲਾ ਤਵਾ ਪੁੱਠਾ ਮਾਰ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਔਲੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਡਿਗਣੇ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆਤਮਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਚਿੰਤਨ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਆਤਮਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜੜ੍ਹ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਚੇਤੰਨ ਆਤਮਧਾਰੀ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਹੀ ਔਲਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਆਤਮਾ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਭਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਔਲੇ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਡਿੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦਬੋਚ ਕੇ ਪਿਘਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛੁਰੀ ਨਾਲ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕਟ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਔਲੇ ਪੈਣੇ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਟੂਣਾ ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਔਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਲੋਕ ਟਿਲੇ ਦੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੋਗੀ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਔਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟੂਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨਾਥ ਤਲਵਾਰ ਸੂਤ ਕੇ ਜਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਛੁਰੀ ਲੈ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤਲਵਾਰ ਜਾਂ ਛੁਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਖੋਭ ਦੇਂਦਾ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਤਲਵਾਰ ਜਾਂ ਛੁਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀਆਂ ਭੇਟਾਂ ਰਖ ਦੇਂਦੇ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਬਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਵੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਫ਼ਸਲਾਂ ਨੂੰ ਲਿਸ਼ਕ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਵੀ ਇਹੋ ਟੂਣਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ੲ.

(ੲ-1) ੲ :

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਤੀਜਾ ਅੱਖਰ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। 'ਈੜੀ ਈਸ਼ਵਰ ਰਖ ਤੂੰ ਯਾਦ ਸਦਾ' — ਮੁਹਾਰਨੀ। ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਈ ਲੋਕ 'ੲ' ਅੱਖਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਖੱਬੇ ਡੌਲੇ ਉਤੇ ਅੰਕ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। 'ੲ' ਅੱਖਰ ਕੁਲ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

(ੲ-2) ਇਸਹਾਕ :

ਪੈਗੰਬਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਸੁਮੇਰ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਉਰ ਵਿਚ ਸਾਰਾਹ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ। ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਦੋ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ ਸਨ। ਸਾਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਇਸਹਾਕ ਅਤੇ ਹਾਜਿਰਾ ਵਿਚੋਂ ਇਸਮਾਈਲ ਜੰਮਿਆ ਸੀ। ਯਹੂਦੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਇਸਹਾਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸਹਾਕ ਦੇ ਮਤ੍ਰੇਏ ਭਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਤੋਂ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ।

ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਉਦੋਂ ਤਕ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਛਕਦੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਆਜਿਜ਼ ਜਾਂ ਮਹਿਮਾਨ ਖਾਣ ਲਈ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ (ਕਈਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ) ਕੋਈ ਮਹਿਮਾਨ ਨਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਖਾਧਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਚਨਚੇਤ ਤਿੰਨ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਆ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਮਾਸ ਭੁੰਨ ਕੇ ਰਖਿਆ। ਪਰ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਤਾਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਮਗਰੋਂ ਇਵਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਸੀਸ ਦੇ ਦੇਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਣ ਦੀ ਅਸੀਸ ਦਿਤੀ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰਾਹ ਹੱਸ ਪਈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ 90 ਸਾਲ ਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ 120 ਸਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਉਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਅਸੀਸ ਨੂੰ ਫਲ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਸਾਰਾਹ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਇਸਹਾਕ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਇਸਹਾਕ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਨੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੋਂ ਬਲੀ ਮੰਗੀ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਫ਼ੌਰਨ ਬਲਦ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ। ਅੱਲਾ ਨੇ ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਫਿਰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਮੰਗੀ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੀਮਤੀ ਊਠ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ। ਤੀਜੀ ਰਾਤ ਫਿਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਅੱਲਾ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਰੱਸੀ ਤੇ ਛੁਰੀ ਫੜ ਕੇ ਇਸਹਾਕ ਨੂੰ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਇਸਹਾਕ ਦੇ ਗਲੇ ਉਤੇ ਛੁਰੀ ਰਖੀ, ਪਰ ਤਿਲ੍ਹਕ ਗਈ। ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਉਥੇ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਦੁੰਬਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਤੌਰੇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਇਸਹਾਕ ਦੇ ਕੰਠ ਉਪਰ ਛੁਰੀ ਰਖੀ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਰੋਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਪਰਤ ਕੇ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਿਛੇ ਇਕ ਝਾੜੀ ਵਿਚ ਦੁੰਬਾ ਲੁਕਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਅੱਲਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁੰਬੇ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿਤੀ। ਕੁਝ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਜਿਸ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ ਉਹ ਇਸਹਾਕ ਨਹੀਂ, ਇਸਮਾਈਲ ਸੀ।

ਇਸਹਾਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਟਪਰੀਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਈਬਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਹਾਕ ਨੇ ਟਪਰੀਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨੀ ਸਿਖਾਈ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਸਹਾਕ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਯਾਕੂਬ ਤੇ ਈਸਾ ਸਨ; ਯਾਕੂਬ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸਰਾਈਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੋਂ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਜਾਤੀ ਚੱਲੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸਹਾਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ੲ-3) ਇਸ਼ਕ :

ਇਸ਼ਕ ਅਰਬੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਪਰ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਇਸ਼ਕ ਪਦ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਏ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਸਹੀ ਬੋਧ ਪ੍ਰੇਮ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਂਦਾ। ਇਸ਼ਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਤੀਬਰ ਤੇ ਭਖਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਰੂਹ ਵਿਚ, ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਵਿਚ, ਲੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰੇਮ ਅਸਲੇ ਲਈ ਤਾਂਘਦਿਆਂ ਵੀ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਵਿਚ ਤਨ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਵਾਲੀ ਅਗਨੀ ਨਹੀਂ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੂਫ਼ੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਦੇ 99 ਸਿਫ਼ਾਤੀ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਾਂ 'ਵਦੂਦ' ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ — ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਸੂਫ਼ੀ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਲਾ 'ਅਹਿਦ' ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਕ ਜੋਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਨੂਰੇ ਮੁਹੰਮਦੀ' ਜਾਂ 'ਅਹਿਮਦੀ ਨੂਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ 'ਅਹਿਦ' ਵਿਚ 'ਮ' ਰਲਾ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਹੋਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਨੂਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਨੂਰ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਤੇ ਸਥੂਲ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੋਇਆ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਇਸੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮਿੱਥ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਅੱਵਲ ਹਮਦ ਖ਼ੁਦਾਇ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕੀਜੇ
ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਸੁ ਜੱਗ ਦਾ ਮੂਲ ਮੀਆਂ।
ਪਹਿਲੋਂ ਆਪ ਹੀ ਰੱਬ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ

ਮਾਸ਼ੂਕ ਹੈ ਨਬੀ ਰਸੂਲ ਮੀਆਂ ।

ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਰੂਹ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਖ਼ਮੀਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :—

ਹਰ ਅਰਵਾਹ ਅਸੀਰ ਇਸ਼ਕ ਦਾ
ਕੈਦ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ।
ਜੋ ਮਖ਼ਲੂਕ ਨਾ ਬਾਹਿਰ ਇਸ ਥੀਂ
ਅਰਜ਼ ਸਮਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ।
(ਹਾਸ਼ਮ ਸੱਸੀ)

ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਅੱਲਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ 'ਅੱਲਾ ਦੀ ਜ਼ਾਤ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਾਲਿਕ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਫਨਾ ਬਕਾ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ।

ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ — ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ। ਪਹਿਲਾ ਇਸ਼ਕ ਸੰਸਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਦੈਵੀ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਪਉੜੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪੂਰਕ ਹੈ :—

ਇਕੋ ਬੂਟਾ, ਇਕੋ ਲਜ਼ਤ,
ਇਕੋ ਪਤਾ ਨਿਸ਼ਾਨੀ
ਉਸੇ ਬੂਟਿਉਂ ਫੁੱਲ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ,
ਮੇਵਾ ਇਸ਼ਕ ਹਕਾਨੀ। (ਹਾਸ਼ਮ)

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਆਇਤ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਪਿਆਰ ਹਕੀਕੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਹੈ।

ਸੂਫ਼ੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹਰ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦਾ ਹੀ ਕੋਈ ਰੂਪ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ 'ਆਸ਼ਕਾਂ ਕਾਮਲਾਂ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਣੇ ਬੰਦਗੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਕਿੱਸਾ ਆਖਣਾ ਆਸ਼ਕਾਂ ਕਾਮਲਾਂ ਦਾ
ਇਹ ਭੀ ਬੰਦਗੀ ਹੈ ਧੁਰੋਂ ਨਾਲ ਆਈ।
(ਹੀਰ, ਹਾਸ਼ਮ)

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ, ਕਾਮ-ਮੁਕਤ ਅਤੇ 'ਇਕ ਜਿੰਦੀਆ' ਹੈ। ਸਾਲਿਕ ਦੇ ਇਸ਼ਟ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਵਾਂਗ ਆਸ਼ਕ ਮਾਸ਼ੂਕ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਹੋਂਦ ਮਿਟਾ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ : 'ਸਦੋ ਨੀ ਮੈਨੂੰ ਧੀਦੋ ਰਾਂਝਾ, ਹੀਰ ਨਾ ਆਖੇ ਕੋਈ।' ਇਕ ਦੀ ਮੌਤ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ 'ਇਕ ਜਿੰਦੀਆ' ਸੰਕਲਪ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ — 'ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਇਕ ਜਿੰਦੜੀ, ਤੈਨੂੰ ਤਾਪ ਚੜ੍ਹੇ, ਮੈਂ ਹੂੰਗਾਂ' ਅਤੇ 'ਅੱਖ ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਦੀ ਦੁਖੇ, ਲਾਲੀ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕੇ'। ਅੰਤਮ ਲੋਚਾ ਭੋਗਣ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਏ — 'ਤੇਰੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਗਲਾਸ ਵਿਚ ਮਿਤ੍ਰਾ ਰਲ ਜਾਵਾਂ ਖੰਡ ਬਣ ਕੇ'। ਇਹੋ ਲੀਨਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਅਖਾਣਿਕ-ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ਼ਕ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਹੈ — 'ਨੇਹੁੰ ਨਾ ਲਗਦੇ ਜੋਰੀਂ' ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਤ ਕੁਜਾਤ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ — 'ਭੁਖ ਨਾ ਵੇਖੇ ਤਾਲਵਾਂ ਇਸ਼ਕ ਨਾ ਵੇਖੇ ਜਾਤ'।

(ੲ-4) ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ :

ਕੋਈ ਪੂਜਣ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦੀ ਪੂਰੀ ਆਸਥਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ਼ਟ 'ਯਜ' ਧਾਤੂ ਨਾਲ 'ਕਿਤਨ' ਪ੍ਰਤੱਯ ਲਗਾਉਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਯੱਗ ਹੈ (ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ 2,8)। ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਯੱਗਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਤਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਯੱਗ ਨੂੰ 'ਇਸ਼ਟ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਇਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇਵਤੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਲਈ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਇਸ਼ਟ ਹਨ। ਦੁਖ, ਕਲੇਸ਼ ਅਤੇ ਭੀੜਾ ਸਮੇਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਟਾਂ ਅਥਵਾ ਸਥਾਨਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ, ਮਟੀਲੇ, ਭੌਣ, ਮਟੀਆਂ ਆਦਿ ਲਗਪਗ ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਲੋਕੀਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਬੀਜਾਈ ਤੇ ਵਾਢੀ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਦੁਖ ਤਕਲੀਫ਼ ਵਿਚ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖਦੇ ਅਤੇ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬੇਹਿਸਾਬ ਹੈ। ਇਕ ਆਮ ਪੇਂਡੂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਦੋਂ ਕਰੇ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਇਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਫੇਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਮਾਨਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਨੁਹਾਰ ਉਘੜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਸਨਾਤਨੀ ਹੈ, ਨਾ ਇਸਲਾਮੀ :

ਦੇਵੀ ਦੀ ਮੈਂ ਕਰਾਂ ਕੜਾਹੀ,
ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਧਿਆਵਾਂ।
ਹੈਦਰ ਸ਼ੇਖ਼ ਦਾ ਦੇਵਾਂ ਬਕਰਾ,
ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਜਾਵਾਂ।
ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੀ ਦੇਵਾਂ ਮੰਨੀ,
ਰਤੀ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪਾਵਾਂ।
ਨੀ ਮਾਤਾ ਭਗਵਤੀਏ,
ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਜਸ ਗਾਵਾਂ।

ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਭ ਇਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਘਿਉ ਖਿਚੜੀ ਵਾਂਗ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੱਥਾ ਤੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ :—

ਕੁਝ ਅੰਨ ਦਾ ਕੁਝ ਧਨ ਦਾ,
ਕੁਝ ਪਹਾੜਾਂ ਵਾਲੀ ਰੰਨ ਦਾ।
ਢੋਲ ਢਮੱਕਾ ਸਰਵਰ ਦਾ,
ਕੁਝ ਹਿਰਦਸ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ।

ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਅਜੇ ਆਤਮਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਿਰਜੀਵ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਇਸ਼ਟ ਚੰਨ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਧਰਤੀ ਹਨ, ਜੋ ਰੱਬ ਵਾਂਗ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਅਲੱਭ ਨਹੀਂ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਦਾ ਤੇ ਅਰਾਧਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਆਦਿਮ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਚੇਤ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਸਜੀਵ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕਰਨਾ ਤੇ ਜਲ ਤਰਪਣ ਦੇਣਾ, ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਣਾ, ਇਹ ਸਭ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਆਦਿਮ ਸੂਰਜ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਸੂਰਜ ਪੂਜਾ)। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਨਵਾਂ ਚੰਨ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸੁਖ ਅਤੇ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਚੜ੍ਹ ਵੇ ਚੰਨਾ ਭਾਗੀਂ ਭਰਿਆ
ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕਰਾਂ ਜੋਦੜੀ,
ਨੁਖ ਦਾ ਚੜ੍ਹੀਂ ਖ਼ੈਰ ਦਾ ਚੜ੍ਹੀਂ,
ਭਣੀਂ ਅਸਾਡੀ ਝੋਲਤੀ।

ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਤੋਂ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਵੀ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਭ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਨੌਂ-ਗ੍ਰਹਿ ਪੂਜਣ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਹੁਣ ਤਕ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਗ੍ਰਹਿ-ਪੂਜਾ)।

ਸੰਧਿਆ ਨੂੰ ਸੰਝਕਾਰਨੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦਿਨ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਸਵਾਣੀਆਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਝਕਾਰਨੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦੀਆਂ ਹਨ :

ਆਈ ਸੰਝਾਕਾਰਨੀ
ਸਭੇ ਦੁਖ ਨਿਵਾਰਨੀ
ਦੀਵਟ ਦੀਵੜਾ ਬਲੇ
ਸੱਤਰ ਸੌ ਬਲਾ ਟਲੇ ।
ਦੀਵਟ ਘਿਓ ਦੀ ਬੱਤੀ
ਘਰ ਆਵੇ ਬਹੁਤੀ ਖੱਟੀ
ਦੀਵਟ ਦੀਵਾ ਬਾਲਿਆ
ਬਤੀ ਦੋਸ਼ ਟਾਲਿਆ ।

ਦੀਵੇ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਬੁਝਾਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਜੇ ਤਕ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸੁਰਜੀਤ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋਤ ਨੂੰ ਬੁਝਾਣਾ ਉਸ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੋਤ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਆਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਕੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਤੋਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਿਜ਼ਕ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਜਾ ਦੀਵਿਆ ਘਰ ਆਪਣੇ
ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਉਡੀਕੇ ਦੁਆਰ,
ਆਈਂ ਸਵੇਰੇ ਜਾਈਂ ਸਵੇਰੇ
ਸਭੇ ਸ਼ਗਨ ਵਿਚਾਰ ।
ਜਾ ਦੀਵਿਆ ਘਰ ਆਪਣੇ
ਸੁਖ ਵਸਾਈਂ ਰਾਤ,
ਰਿਜ਼ਕ ਲਿਆਈਂ ਭਾਲ
ਭਰ ਜਾਈਂ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ।

ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਧਰਨੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮੂਰਤੀ, ਮਾੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਭੌਣ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਭੂਮੀਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਹੇਠਾਂ ਪੱਥਰਾਂ, ਗੀਟਿਆਂ ਜਾਂ ਠੀਕਰੀਆਂ ਦੀ ਢੇਰੀ ਜਿਹੀ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਨੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਧਰਨੀ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਸੁਖਣਾ — ਦੁਧ, ਫਲ ਤੇ ਅੰਨ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਨੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਕਈ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪਤਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਊ ਜਾਂ ਮੱਝ ਚੋਣ ਲੱਗਿਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਸੱਤ ਧਾਰਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਵਾਢੀ ਵੇਲੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਫ਼ਸਲ ਧਰਨੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਭੇਟਾ ਵਜੋਂ ਅਣਵੱਢੀ ਛੱਡ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, 'ਧਰਨੀ ਮਾਈ, ਮਿਹਰ ਕਰੀਂ, ਦਬ ਕੇ ਫ਼ਸਲ ਉਗਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਭਰੀਂ''। ਨਵੇਂ ਮਕਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖਣ ਲੱਗਿਆਂ, ਨਾਰੀਅਲ, ਸੰਧੂਰ, ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਕੇ, ਮੋਤੀ, ਘੋਗੇ ਤੇ ਕੌਡੀਆਂ ਆਦਿ ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਭੇਟ ਚਾੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਥਾਂ ਵਸਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉਤੇ ਮਾਤਾ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਰਹੇ ।

ਲੋਕ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਸੱਤਾਂ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਸੌਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖੁਦਾਈ ਕਰਨੀ, ਹੱਲ ਵਾਹੁਣਾ, ਬੀਜਾਈ ਤੇ ਗੋਡੀ ਆਦਿ ਕਰਨੀ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਦੇ ਤੁਲ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਉਖੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਪਹਿਲਾਂ ਛੁਹ ਰਖਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚਾਲੂ ਰਖਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਹਾਵਤ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :—

ਸੰਗਰਾਂਦ ਮਿਤੀ, ਦਿਨ ਪੰਜਵੀਂ,
ਨਾਵੇਂ ਸਤਵੇਂ ਲਇ ।
ਦਸਵੀਂ, ਇਕੀਸਵੀਂ, ਚੌਬੀਸਵੀਂ,
ਸਤ ਦਿਨ ਧਰਨੀ ਸੋਇ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰਾ ਚਿੰਤਨ ਮੂਲ ਵਿਚ ਆਦਿਮ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਜ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਆਤਮਸ਼ੀਲ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਸਨ।

ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਧਰਨੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਸੁਆਸ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ, ਧਰਨੀ ਦੇਵੀ ਉਸ ਦੀ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ, ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਲੰਮਾ ਪਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੇਟਿਆਂ, ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਵੀ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੀਆਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਕੁਝ ਖੱਤਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜਾਤਾਂ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਜਣੇਪੇ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਜਣਨੀ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਸੁਲਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।

ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਇਸ਼ਟ ਖੇਤਰਪਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਸਮੂਰਤੀਕਰਨ ਇਕ ਉਚੇ ਲੰਮੇ ਤੇ ਹੱਥ ਕੁ ਚੌੜੇ ਪੱਥਰ ਉਪਰ, ਨੱਕ, ਅੱਖ ਤੇ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਖੇਤਰਪਾਲ ਮਿਥ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਗਡ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਢੀ ਵੇਲੇ ਖੇਤਰਪਾਲ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਜੇ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਭਰੀ ਖੇਤਰਪਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੇਤਰਪਾਲ ਕੀੜਿਆਂ, ਚੂਹਿਆਂ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਇਸ਼ਟ ਭੂਮੀਆਂ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਭੂਮੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਪਰ ਸਮੁੱਚਾ ਪਿੰਡ ਵਸਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੂਮੀਆਂ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦਾ ਵੀ ਦਿਉਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਖੇੜਾ' ਵੀ ਕਹਿ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ਬਝਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵਡਿਕੇ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੇੜੇ ਜਾਂ ਭੂਮੀਏ ਦੀ ਮਾੜ੍ਹੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵੇਲੇ, ਖੇੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਮੁਖੀਆ ਚਲਾਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਖੇੜਾ ਜਾਂ ਭੂਮੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭੂਮੀਆਂ ਜਾਂ ਖੇੜਾ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਸਮਾਧੀ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਥੜੇ ਉਪਰ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਮੰਮਟੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੌਹਾਂ ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ ਦੀਵਾ ਬਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਚਾਰ ਆਲੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਭੂਮੀਆਂ ਤੇ ਖੇੜਾ ਦੋ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਦਿਉਤੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਮਟੀਆਂ ਵੀ ਅੱਡ ਅੱਡ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭੂਮੀਆਂ ਜਾਂ ਖੇੜਾ ਦਿਉਤੇ ਨੂੰ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਵਾਢੀ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਭੇਟਾ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਉਤੇ ਉਥੇ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਉਤੇ ਨਮਿਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜ ਖਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਸੂਈ ਮੱਝ-ਗਊ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੁਧ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਭੂਮੀਏ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਤਵਾਰ ਤੋਂ ਛੁਟ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਚੌਦਸ ਨੂੰ ਵੀ ਭੂਮੀਏ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਿੰਡ ਉਤੇ ਕੋਈ ਸੰਕਟ ਆ ਪਏ ਜਾਂ ਬੀਮਾਰੀ ਫੈਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭੂਮੀਏ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਰੋਟ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਭੂਮੀਆਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਦਿਉਤਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਭੂਮੀਆਂ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਭੂਮੀਏ ਦੀ ਮਾੜੀ ਕੋਲੋਂ ਦਾਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਥੁਕ ਸੁਟ ਕੇ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦਿਉਤਾ ਉਸ ਨੂੰ

ਸੂਕਦਾ ਤਾਪ ਚਾੜ੍ਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ; ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਸ ਦੀ ਮਾੜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਮੰਜੀ ਵਿਛਾ ਕੇ ਉਪਰ ਲੇਟੇ ਜਾਂ ਮਾੜੀ ਵਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਏ ਤਾਂ ਭੂਮੀਆਂ ਸੁਤੇ ਪਏ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਬੋਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਖਾਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ (ਵੇਖੋ : ਭੂਮੀਆਂ)।

ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਇਸ਼ਟ ਜਠੇਰਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਕੁਲ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਠੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਵਾਜ ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਪਿਤਰ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਠੇਰੇ ਦਾ ਸਮਾਰਗ, ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਹੱਦ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਜੰਡੀ ਦੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਹੇਠਾਂ, ਥੇਹ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਜਾਂ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵੇਲੇ ਜਠੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਧ, ਮੱਖਣ ਤੇ ਫਲ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਦਿਨ, ਜਠੇਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਆ ਕੇ, ਛੱਪੜ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਟੀ ਕੱਢ ਕੇ, ਜਠੇਰੇ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਜਠੇਰਾ)। ਜਠੇਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਸਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਰਗ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੜ ਮੋਈਆਂ।

ਜਿਹੜੇ ਪਿੰਡ ਕਿਸੇ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ, ਦਰਿਆ-ਪੀਰ ਜਾਂ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਪੀਰ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਦਿਉਤਾ ਹੈ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖੀ ਪੀਰ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਘੁਟ ਜਲ ਪੀ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਅਮਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੱਲਾਹ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਠੇਹਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੜ੍ਹ ਤੇ ਤੂਫ਼ਾਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਸਦੇ ਲੋਕੀਂ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਮੱਲਾਹ, ਕਾਗ਼ਜ਼ ਜਾਂ ਕੱਖਾਂ ਕਾਨਿਆਂ ਦੀ ਬੇੜੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਛੱਡਦੇ ਹੋਏ ਪੀਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ, ਘਰਾਂ ਤੇ ਬਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਨਦੀ ਨਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੱਥਰ ਗੀਟਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਢੇਰੀਆਂ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਭ ਖ਼ਵਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਹਨ। ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਪੀਰ ਜਾਂ ਜਲ ਦਿਉਤੇ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਰਖਣ ਲਈ ਉਚੇਚੀਆਂ ਭੇਟਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਰੀਅਲ ਨੂੰ ਦੁੱਬ ਦੇ ਘਾਹ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਤੇ ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਦਰਿਆ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਖੂਹ ਪੁੱਟਣ ਲੱਗਿਆਂ ਖ਼ਵਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਲਈ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਇਕ ਡਲਾ ਅਣਖੁਣਿਆ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸਿੰਮਦਾ. ਉਸ ਡਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਟਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਡਲੇ ਨੂੰ ਖ਼ਵਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਦਾ ਪੂਜ-ਅਸਥਾਨ ਮੰਨ ਕੇ, ਖੂਹ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਇਥੇ ਨਿੱਤ ਦੀਵੇ ਦੀ ਜੋਤ ਬਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗੁੜ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੂਹ ਵਿਚ ਚੱਕ ਰਖਣ ਵੇਲੇ ਸੰਧੂਰ-ਧੂੜਿਆ ਨਾਰੀਅਲ ਮੌਲੀ ਦੇ ਸੱਤ ਧਾਗਿਆਂ ਨਾਲ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਜਲ-ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੰਬੇ ਵਿਚ, ਜਲ-ਜੋਗਨੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਜੋ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਗ ਫੈਲਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਜਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬੇਤਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਨ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਤੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਬੇਤਾਲ)।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ, ਝੱਖੜ ਤੇ ਵਾਵਰੋਲੇ ਉਠਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਝੱਖੜ-ਝਾਂਜੇ ਪ੍ਰੇਤ-ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਕਰੋਧ ਦਾ ਉਬਾਲ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਅਸਥਾਨ ਮਿਆਨਕੀ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਨੇ ਝੱਖੜਾਂ ਝੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਾਵਰੋਲਾ ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਈ ਲੋਕ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ : "ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਤੇਰੀ ਕਾਰ"। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਵਰੋਲਾ ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਦੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਗ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਬਦਰੂਹਾਂ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਕਾਰਨ ਫੈਲਦੇ ਹਨ। ਰੋਗ ਫੈਲਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੇਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਭੈਦਾਇਕ ਦੇਵੀ ਸੀਤਲਾ ਮਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਰਾਣੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਦੇਵੀ ਚੇਚਕ ਦਾ ਰੋਗ ਫੈਲਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚੇਚਕ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੋਗੀ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਥੋਮ, ਪਿਆਜ਼, ਮਾਸ, ਅੰਡੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਬਨ, ਤੇਲ ਤੇ ਦਾਤਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਮਾਤਾ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਖਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਵਾਹਨ ਖੋਤੇ ਨੂੰ ਗੁਲਗੁਲੇ ਤੇ ਭਿੱਜੇ ਹੋਏ ਛੋਲੇ ਖਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿੱਕਰ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਮੰਨ ਕੇ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਘਟਦਾ ਅਤੇ ਦਾਗ਼ ਗਹਿਰੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ।

ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ ਨੂੰ 'ਠੰਢੀ ਮਾਤਾ', 'ਫਫਰੋਲੇ ਵਾਲੀ' ਅਤੇ 'ਵੱਡੀ ਮਾਤਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਮਾਤਾ ਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਮੱਟੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਮੰਗਲਵਾਰ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਿੰ ਅਤੇ ਗਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਰਿੜਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੰਮਟੀ (ਗੁੰਬਦੀ) ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਾ ਕਰਾ ਲਿਆ ਜਾਏ। ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ, ਕਿੱਕਰ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਹੇਠਾਂ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਖਿੰਘਰਦਾਰ ਬੁਤ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਤਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਘਿਉ, ਫੁੱਲ ਤੇ ਮੁਠ ਕੁ ਭਿੱਜੇ ਛੋਲੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹੋ ਖਿੰਘਰ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਵਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ, ਸੀਤਲਾ ਸਪਤਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਕਈ ਤੀਵੀਆਂ ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਜਰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕੀਂ ਬਹੁ ਗੁਲਗੁਲੇ ਖੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖਵਾਂਦੇ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ)।

ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਦੀਆਂ ਛੇ ਹੋਰ ਭੈਣਾਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾ ਮਾਈ, ਬਸੰਤੀ, ਮਸਾਣੀ ਵਧੇਰੇ ਪੂਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਤੇ ਭੈਣਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਗ ਫੈਲਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਝੁੰਡ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਤਾ ਰਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਭੈਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਮਾੜੀ ਮੱਧ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੀਵੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮਰਦ ਨਹੀਂ। ਮਹਾਂ ਮਾਈ ਹੈਜ਼ੇ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ ਤੇ ਮਸਾਣੀ ਚੰਦਰੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਦੀ। ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਲਾ ਬੱਚਾ ਸੁਕ ਸੁਕ ਕੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਠ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਸਾਣੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੀਵੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ

32 ਜੋਤਾਂ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਜਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਚਕਾਰ ਖ਼ਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਛੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਧੂਪ, ਗੁਗਲ ਤੇ ਖੋਪਾ ਆਦਿ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀਵੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਵੇ ਉਤੇ ਸੰਧੂਰ ਨਾਲ ਸੱਤ ਤਿਲਕ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ. ਫਿਰ ਅੱਠਵਾਂ ਤਿਲਕ ਰੋਗੀ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ। ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਰੋਗੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਸੱਤ ਦਫ਼ਾ ਵਾਰ ਕੇ, ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀਤਲਾ ਦੀ ਮਾੜੀ ਉਪਰ ਰਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਾ ਮੁੜ ਤੀ ਨਵਾਂ ਨਿਰੋਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੇਵੀਆਂ ਵੀ ਪੂਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਛੇਵੇਂ ਦਿਨ ਛਟੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਤੇ ਬਦਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਬਾਹਰ ਵਧਾਉਣ' ਦੀ ਰਸਮ ਵੇਲੇ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਵਿਧ-ਮਾਤਾ ਦੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਣ ਗੋਹੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਪੜੇ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਅੰਨ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਚ ਗੱਡ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਵਿਧਮਾਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ, ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਪੂਜਦੀ ਹੈ (ਪੰਜਾਬ, 165)। ਵਿਧਮਾਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਈ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਦੇਵੀ ਔਂਸੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ ਤੇ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਦਰਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਭਵਿਖ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੌਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੰਵਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਾਂਝੀ, ਅਹੋਈ ਅਤੇ ਗੌਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਥਾਨਿਕ ਭੇਦ ਨਾਲ ਹੋਰ ਦੇਵੀਆਂ — ਨੈਣਾਂ ਦੇਵੀ, ਮਨਸਾ ਦੇਵੀ, ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਦੇਵੀ, ਆਸਾ ਪੂਰਨੀ, ਜੋੜਾਂ ਵਾਲੀ ਆਦਿ ਵੀ ਪੂਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅੱਖਰ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਥਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬ੍ਰਿਛ ਬੂਟੇ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਟ ਹਨ। ਪਿੱਪਲ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿੱਪਲ ਉਤੇ ਕਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ :

ਪੱਤੇ ਪੱਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਬੈਠਾ
ਟਾਹਣੀ ਟਾਹਣੀ ਦੇਵਤਾ
ਮੁਖ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬੈਠਾ
ਧੰਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇਵਤਾ।

ਕਈ ਸਨਾਤਨੀ ਲੋਕ ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਿੱਪਲ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਹਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬੈਕੁੰਠ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬੁਧਵਾਰ ਨੂੰ ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਪਿੱਪਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੁਲਸੀ ਤੇ ਕੇਲੇ ਦੇ ਬੂਟਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗਊ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪੂਜਨੀਕ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਗਊ)। ਮਾਤਾ ਰਾਣੀ ਦਾ ਵਾਹਣ ਖੋਤਾ ਭਾਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਚੇਚਕ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖੋਤੇ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ 'ਇਲ' ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਇਲ)।

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਭਰਨ ਦਾ ਵੀ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਪੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਗਾ ਪੀਰ, ਸਖੀ ਸਰਵਰ, ਹੈਦਰ ਸ਼ੇਖ਼ ਆਦਿ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਨਿਕੇ ਪੀਰ ਹਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ ਤੇ ਤਕੀਏ ਉਤੇ ਲੋਕੀਂ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਪੀਰ)।

(ੲ-5) ਇਸ਼ਟੀ :

ਚੇਲਾ ਜਾਂ ਸਾਧ ਜਿਸ ਨੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ਼ਟੀ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਝਾੜਾ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਦਲਿੱਦ੍ਰ ਕਟਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਚੇਲਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਚੇਲਾ)।

(ੲ-6) ਇਸਤ੍ਰੀ :

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬਾਰੇ ਵਿਵਧ ਲੋਕਧਾਰਾ, ਗੀਤ, ਅਖਾਣ, ਕਥਾਵਾਂ, ਮਨੌਤਾਂ ਆਦਿ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮੱਧਕਾਲੀ ਲੋਕ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਗਤ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰੋਚਿਕ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਇਹੋ ਚਿੰਤਨ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋਰ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਉਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਅੰਗ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਰਧੰਗੀ ਕਹਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਥ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਦ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਤੇ ਨੀਰਸ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਿਰਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸੁਹਜ, ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਸ਼ੋਖੀਆਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਸੰਜੋ ਕੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਬੁਤ ਘੜਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਰਦ ਉਲਾਸ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਲੋਕ-ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਵੀਂ ਬੜੀ ਚੰਚਲ-ਚਿੱਤ, ਅਸਥਿਰ ਤੇ ਚਲਿਤ੍ਰਹਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਦਿਸਦੇ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ — 'ਰੈਨੋ ਚੰਚਲਹਾਰੀਆਂ ਚੰਚਲ ਕੰਮ ਕਰੇਣ, ਦਿਨੇ ਡਰਨ ਪ੍ਰਛਾਵਿਆਂ ਰਾਤੀਂ ਨਦੀ ਤਰੇਣ।' ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ ਕਿ ਤੀਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ 'ਚਲਿਤ੍ਰ' ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। 'ਚਲਿਤ੍ਰ' ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਤੇ ਕਪਟ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ, ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸਤ੍ਰੀ 'ਪਰ ਮਰਦ ਗਾਮਨੀ' ਅਤੇ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਤ੍ਰਿਆ-ਚਰਿੱਤ੍ਰ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜੋ 405 ਪਾਖਯਾਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਇਹੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ 'ਚਲਿਤ੍ਰ' ਬੜੇ ਰੋਚਕ ਹਨ। ਇਥੇ ਧਨੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕ 'ਚਰਿਤ੍ਰ' ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਪੰਡਤ ਬਲਦ ਉਤੇ ਪੋਥੀਆਂ ਲੱਦੀ ਕਿਧਰੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਉਤੇ ਕਿ ਇਹ ਪੋਥੀਆਂ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਹਨ, ਪੰਡਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਚਲਿਤ੍ਰ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਸੱਦ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਅਚਨਚੇਤ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਉਪਰੋਂ ਆ ਗਿਆ। ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਤਾਂ ਸ਼ੱਕੀ ਸੁਭਾ ਦਾ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਬਣੇਗੀ। ਸੋ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਤੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅੰਦਰ ਕਿਸ ਮਰਦ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਆਪਣੇ ਯਾਰ ਨਾਲ।" 'ਪਰ ਉਹ ਕਿਥੇ ਗਿਆ ?" ਪਤੀ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਦਿਤਾ ਏ", ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੀ। "ਸੱਚ ਕਹਿੰਦੀ ਏਂ", ਪਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ। "ਹਾਂ, ਇਹ ਲਓ ਕੁੰਜੀਆਂ ਤੇ

ਖ਼ੁਦ ਵੇਖ ਲਓ।" ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਕੁੰਜੀਆਂ ਪਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਪਕੜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ। ਪਤੀ ਹੱਸ ਕੇ ਚੁਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਤੇ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਸੰਦੂਕ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ "ਤੇਰੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇਹ ਚਲਿਤ੍ਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਏ?" ਪੰਡਤ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।" ਤ੍ਰੀਮਤ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇਹ ਨਿਕਾ ਜਿਹਾ ਚਲਿੱਤ੍ਰ ਵੀ ਨਹੀਂ" (ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ, ਪੰਨਾ 608)। ਅਜੇਹੇ ਚਲਿਤ੍ਰ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭਾਗ ਹਨ।

ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ ਵਿਚ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਵੀ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਸੁਕੇ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਮੌਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਸ ਦੀ ਦਾਸੀ ਹੈ। ਅੱਗ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾੜਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੌਰੀ ਵਿਚ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਕੁਟ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਡੰਡੇ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਲਈ ਦੌੜੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾ ਉਸ ਦਾ ਡੰਡਾ ਜਿਥੇ ਉਸ ਛੱਡਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਖੜਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਕੰਤ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਖਾਣ ਹੈ— 'ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਨਾਰ ਦਾ ਮੁੰਗਲੇ ਰਖਿਆ ਮਾਣ' (ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਅੰਤਕਾ, ਪੰਨਾ 355)।

ਲੋਕ-ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਅਸਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਸਦੇ ਆਚਰਨ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਵਿਚ ਹੈ:

ਦੁਧ ਬਾਂਕੀ ਮਹਿੰ ਸੋਹੇ,
ਚਾਲ ਬਾਂਕੀ ਘੋੜੀਆਂ।
ਬੋਲ ਬਾਂਕੇ ਮਰਦ ਸੋਹੇ,
ਲਾਜਵੰਤੀ ਗੋਰੀਆਂ।

ਕਲਹਿਣੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਹ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ:—

ਅੱਡੀ ਘਿਸੇ ਜੋ ਪਰ ਘਰ ਜਾਏ,
ਖਸਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਟੀ ਖਾਏ,
ਉਸ ਰੰਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਫ਼ਾ ਨਾ ਪਾਏ।

ਅਖਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬੇਅਕਲ ਤੇ ਮੂੜ੍ਹ ਹੈ— 'ਜ਼ਨਾਨੀ ਦੀ ਮੱਤ ਖਰੀ 'ਤੁੱਚ'। ਇਕ ਹੋਰ ਅਖਾਣ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਜੁਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ [illegible] ਜੁਤੀ ਲਾਹੀ, ਦੂਜੀ ਪਾਈ', ਜਾਂ 'ਤੀਵੀਂ ਮਰਦ ਦੀ ਜੁਤੀ ਨਾਲ ਹੰਢ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।'

ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਚਸਕਾ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ— 'ਇਕ ਬਹੇ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਕੰਬੇ ਦੋ ਬਹਿਣ ਅਸਮਾਨ, ਤਿੰਨ ਬਹਿਣ ਤਾਂ ਪਰਲੋ ਆ ਜਾਏ, ਕਹਿ ਗਏ ਚਤਰ ਸੁਜਾਨ।' ਪਰ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਵਸਦੀ ਨਹੀਂ— 'ਗੱਲੀਂ ਪਈ ਤੇ ਵਸਣੋਂ ਰਹੀ।' ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਪਰਾਏ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਫੇਰਾ ਟੋਰਾ ਵੀ ਮਾੜਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ— 'ਪਰ ਘਰ ਗਈ ਨਾ ਬਹੁੜਦੀ ਲਿਖਣੀ, ਪੋਥੀ, ਨਾਰ; ਟੁੱਟੀ ਫੁੱਟੀ ਹੀ ਮੁੜੇ ਜੇ ਮੋੜੇ ਕਰਤਾਰ।'

ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮਨੌਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਬੜੀ ਚੰਚਲ, ਮੱਕਾਰ ਤੇ ਕਾਮ-ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੰਮੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵਾਲੀ ਰਸਿਕ ਤੇ ਲੰਮੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਕੋਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੀ ਰੰਨ ਮਰਦਾਵੇਂ ਸਾਥ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਚਾਹਵਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਲੰਮੇ ਕਦ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਗੁਣਵੰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ— 'ਉੱਚੇ ਲੰਮੇ ਚਰਖਰੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਵੱਟ, ਮਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਖਸਲਤਾਂ ਨਾਰੀ ਚੋੜ ਚਪਟ।'

ਕਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਹੈ— ਪਦਮਨੀ, ਚਿਤ੍ਰਨੀ, ਸੰਖਨੀ, ਹਸਤਨੀ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਲੋਕ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੇ ਕਾਮ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਦਮਨੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਕੋਮਲ ਮਧੁਰ ਤੇ ਤਿਖੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਇਸਤ੍ਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਮੱਧਰੇ ਕਦ, ਭਾਰੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮੋਟੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਮ ਅਗਨ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਘਟੀਆ। ਪਦਮਨੀ ਨੂੰ ਕੋਲਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਦਮਨੀ ਤੇ ਕੌਲਾਂ (ਕੰਵਲ) ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰੋ, ਸੰਖੋ ਤੇ ਹਥਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਬੋਲੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:—

ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦਾ ਤਾਲ ਉਡੀਕੇ,
ਖਿੜ ਕੌਲਾਂ ਫੁਲ ਬਣ ਕੇ।
ਚਿਤਰੋ ਦੀ ਅੱਖ ਬੋਲਦੀ,
ਨਾਲੇ ਹਿੱਕ ਦਾ ਤਵੀਤ ਵਿਸ ਘੋਲੇ।
ਅਸਾਂ ਹਥਣੀ ਨੂੰ ਕਿਲੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ,
ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਤੰਦੂਰ ਤਾਅ ਲਿਆ।

ਸੰਖੋ ਬਾਰੇ ਜੋ ਬੋਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਬੜੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੈ।

(ਦ-7) ਇਸਤ੍ਰੀ ਧਨ :

ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜੋ ਜ਼ੇਵਰ, ਕਪੜਾ ਲੱਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਇਸਤ੍ਰੀ ਧਨ ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦਿਨ ਦਿਹਾਰਾਂ ਤੇ ਉਤਸ਼ਵਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਜੋ ਗਹਿਣੇ ਜਾਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪੇਕੇ ਜਾਂ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲੋਂ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਇਸੇ ਧਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਧਨ ਉਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਜਾਂ ਧੀਆਂ ਪੁਤਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਝਗੜੇ ਜਾਂ ਤਲਾਕ ਸਮੇਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਆਪਣੇ ਇਸ ਧਨ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਜਿਤਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ (9.194) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਧਨ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ— (1) ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਦਿਤਾ ਦਾਜ, (2) ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਵੇਲੇ ਦਿਤੇ ਕਪੜੇ ਆਦਿ, (3) ਪਤੀ ਵਲੋਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, (4) ਭਰਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿਤੇ ਪਦਾਰਥ, (5) ਮਾਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, (6) ਦਿਨ ਦਿਹਾਰਾਂ ਉਤੇ ਪਿਤਾ ਵਲੋਂ ਮਿਲੇ ਪਦਾਰਥ।

(ਦ-8) ਇਸਤਿੰਜਾ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇੰਦਰੀ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਢੇਲੇ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ; ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਕਪੜੇ ਉਤੇ ਮਲ ਮੂਤ੍ਰ ਦੀ ਬੂੰਦ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਢੇਲੇ ਨਾਲ ਇੰਦਰੀ ਨਾਲੋਂ ਮੂਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਬੂੰਦ ਕਪੜੇ ਤੇ ਪੈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਪੜੇ ਬਦਲਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਦ-9) ਇਸ਼ਨਾਨ :

ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਛੁਟ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸੁਧੀ ਦਾ ਵੀ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ— 'ਜਲ ਮਿਲਿਆ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਮਿਲਿਆ।' ਇਥੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਵੇਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਕਰਮ ਕਾਂਡ

ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਸ਼ੁਧੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਨਹਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਸਕਾਰ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਤ-ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਮੰਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸ਼ੁਧੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁਧੀ ਲਈ ਇਸ਼ਨਾਨ। ਮੈਤਰਯਾਨੀ ਸੰਹਿਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੇਤ-ਰੂਹਾਂ ਜਲਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਜਲ ਦੇ ਛੱਟੇ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਤ ਰੂਹਾਂ ਨੱਠ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਰਤ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਵੀ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਾਤਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਜਗਿਆਸੂ ਲਈ ਵਰਤ ਰਖਣ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ।

ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੇਵਲ ਜਲ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਭਸਮ ਤੇ ਪੌਣ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਪਾਰਾਸ਼ਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਪੰਜ ਇਸ਼ਨਾਨ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ :—

(1) ਆਗਨੇਯ (ਭਸਮ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸ਼ੁਧੀ)।

(2) ਵਾਰੁਣ (ਜਲ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ)

(3) ਬ੍ਰਹਮ (ਵੇਦ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਧੀ)

(4) ਵਾਯਵਯ (ਪੌਣ ਨਾਲ਼ ਸ਼ੁਧਤਾ)

(5) ਦਿਵਯ (ਵਸਦੇ ਮੀਂਹ ਜਾਂ ਧੁਪ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ)।

ਹਿੰਦੂ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੁਧੀ ਲਈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਸੂਤਕ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਅਸੋਚ ਅਥਵਾ ਪਲੀਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਸਵੇਂ, ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਜਾਂ ਇਕੀਵੇਂ ਤਕ ਗਲੀ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਲੋਕ ਸੂਤਕ ਵਾਲ਼ੇ ਘਰ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਵਿਹਾਰ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸੂਤਕ ਵਾਲੇ ਘਰ ਆਵੇ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਘਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੀਅ ਨੂੰ ਛੂਹ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸ਼ੁਧੀ ਲਈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰੇ ਘਰ ਨੂੰ ਜਲ ਨਾਲ ਧੋ ਕੇ ਤੇ ਸ਼ੁਧ ਕਰ ਕੇ ਸੂਤਕ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਕੇਸੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਮਗਰੋਂ ਜਣਨੀ ਲਈ ਰਸਮੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਵਾਂ ਨਹਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤ ਹੈ, ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ ਜਾਂ ਇਕੀਵਾਂ।

ਮੌਤ ਵਾਲਾ ਘਰ ਵੀ ਦਸਾਂ/ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾ ਲਈ ਅਸ਼ੁਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸ਼ੁਧੀ ਨੂੰ ਪਾਤਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਪਾਤਕ)। ਨਿਸਚਿਤ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਘਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਤੇ ਸ਼ੁਧੀ ਕਰ ਕੇ ਪਾਤਕ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਕਿਸੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਥੀ ਨਾਲ ਮਰਘਟ ਜਾਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵਾਪਸੀ ਉਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਰੋਵਰ, ਟੋਭੇ ਜਾਂ ਜਲਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕਪੜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇ ਬਗ਼ੈਰ ਘਰ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ।

ਮਾਹਵਾਰੀ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਉਹ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਸਿਰ ਨਹਾ ਕੇ ਸ਼ੁਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮਾਹਵਾਰੀ ਨੂੰ 'ਸਿਰ ਨ੍ਹਾਵਣੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮਾਹਵਾਰੀ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਛੂਹ ਨਾਲ ਵੀ ਭਿੱਟ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸ ਭਿਟ ਜਾਵੇ ਉਸ ਲਈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ, ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਛੂਹ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਭਿੱਟ ਜਾਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜਲ ਦੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਘਰ ਦਾ ਜੀਅ ਬਾਹਰੋਂ ਕੰਮ ਧੰਧਾ ਕਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਡਿਓਢੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਦ ਛੱਟੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ।

ਪਾਵਨ ਸਰੋਵਰਾਂ ਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਖੀ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਨਦੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਜਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਪੁੰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਜਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੱਕ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਤੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲ ਦਬ ਕੇ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਚੁਭੀ ਮਾਰ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਭਰਮਣ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਉਤੇ ਚੋਖਾ ਅਸਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਤਿੱਥਾਂ, ਸੰਗਰਾਂਦਾਂ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਹਰ ਸੰਗਰਾਂਦ ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਰ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤੇ ਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੀ ਬੜੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ। ਧਾਰਨ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪੰਜੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮੱਸਿਆ ਦੇ ਦਿਨ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਕੁੰਭ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ, ਹਰਦੁਆਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਾਘੀ ਵਾਲ਼ੇ ਦਿਨ ਤਿਲਜਲੀ ਅਥਵਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਿਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਸ਼ੁਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਪਹੋਏ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ।

ਚੰਨ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਹਰ ਜੀਵ ਤੇ ਕੱਚੀ ਵਸਤੂ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿਣ ਪਿਛੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਥਾਨੇਸਰ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ, ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਜਲ, ਗੁਪਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਤੀਰਥ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੇ ਤੁਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਿਤਨੇਮ ਦੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਸੁਜਾਣੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ — 'ਨਾਵਣ ਸਦਾ ਸੁਜਾਣੀ'। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਖੰਡ ਪਾਠੀਆਂ ਲਈ ਕੇਸੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।

ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਾਲ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਨਾਸ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮਹਾਤਮ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੁਧਾਸਰ ਮਹਾਤਮ)। ਇਥੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਭ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ — 'ਰਾਮਦਾਸ ਸਰੋਵਰ ਨਾਤੇ ਸਭ ਉਤਰੇ ਪਾਪ ਕਮਾਤੇ'। ਇਹ ਸਰੋਵਰ ਜਿਸ ਥਾਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਹਾਨਤਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਹੈ ਕਿ —ਇਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਦੁਖ-ਭੰਜਨੀ ਛੱਪੜ ਸੀ

ਜਿਥੇ ਕਾਂ ਨਹਾ ਕੇ ਹੰਸ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲਾ ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ (ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨ ਤਾਰਨ) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੀ ਬਣਵਾਈ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਬਾਵਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਚੌਰਾਸੀ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸਿੱਖ ਇਸ ਬਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਹਰੇਕ ਪਉੜੀ ਉਤੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਚੌਰਾਸੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਅਤੇ ਪਾਠ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਿਤਨੇਮ ਦੇ ਗੁਟਕੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਣ, ਪਾਠ ਕਰਨ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਵਾਕ ਲੈਣ ਅਥਵਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਥ ਪੈਰ ਧੋਣਾ ਤੇ ਚੂਲੀ ਕਰਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪੈਰ ਧੋਣ ਲਈ ਚੁਬੱਚੇ ਤੇ ਚੂਲੀ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੱਛ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਸੁਬੁਧ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਨਿਰੇ ਇਸ਼ਨਾਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥ ਨਹੀਂ — 'ਬਾਹਰੋਂ ਧੋਤੀ ਧੂਮੜੀ ਅੰਦਰ ਵਿਸ ਨਿਕੋਰ'।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੋਮਨ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਕੋਹਣੀਆਂ ਤਕ ਤੇ ਪੈਰ ਗਿੱਟਿਆਂ ਤਕ ਧੋਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਤੇ ਮੱਥਾ ਜਲ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰੇ। ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਹੋਵੇ, ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਅਲੱਭ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਮਿੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਮਲੇ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ : (ੳ) ਵਜ਼ੂ (ਉਜ਼ੂ) : ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੰਜਾਂ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਵੇਲੇ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਰੇਕ ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਜ਼ੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਛੁਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਜ਼ੂ ਕਰਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵਜ਼ੂ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ। ਵਜ਼ੂ ਲਈ ਹਰੇਕ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਚੁਬੱਚਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਜ਼ੂ ਵੇਲੇ ਕੁੜਤੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਕੋਹਣੀਆਂ ਤਕ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹਣੀਆਂ ਤਕ ਧੋਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਤੇ ਫਿਰ ਖੱਬਾ। ਪਾਣੀ ਬਾਹਵਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਉਂਗਲਾਂ ਵਲੋਂ ਕੋਹਣੀਆਂ ਵਲ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਚੂਲੀ ਭਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਾਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਖਿਚ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਧੋਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਸਿਰ ਦੀ ਪੱਗ ਜਾਂ ਟੋਪੀ ਪਿਛੇ ਕਰ ਕੇ ਗਿੱਲੇ ਕੀਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਲ ਮਸਾਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਂਗਲਾਂ ਦਾਹੜੀ ਵਿਚ ਫੇਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲ ਗਲੇ ਨੂੰ ਮਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਪੈਰ ਗਿੱਟਿਆਂ ਤਕ ਧੋਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਉਂਗਲਾਂ ਫੇਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ) ਗ਼ੁਸਲ — ਇਹ ਪੂਰੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੈ ਜੋ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਮਗਰੋਂ, ਮਾਹਵਾਰੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਸੇਜ ਭੋਗਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਲੀਤ ਅਵੱਸਥਾ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਜੁਮੇਰਾਤ ਜਾਂ ਈਦ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗ਼ੁਸੱਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(ੲ) ਧੂਲ ਇਸ਼ਨਾਨ (ਤੈਯੱਮੁਮ) — ਜਦੋਂ ਦੋ ਮੀਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਜਲ ਨਾ ਮਿਲੇ ਜਾਂ ਬੀਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਵਜ਼ੂ ਆਦਿ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਧੂਲ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਸ਼ਨਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧ ਮਿੱਟੀ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਮਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ਼ਨਾਨ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕਲਿਆਣੀ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਜੇ ਸੱਤਾਂ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਚੌਰਾਹੇ ਵਿਚ ਨਹਾਉਣ ਤਾਂ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੂਹਾਂ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗਰਭ ਠਹਿਰਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਦੇ ਖੂਹ ਉਤੇ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਖੂਹ ਡੇਹਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਔਤ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਚਿਤਾ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਕਰ ਕੇ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚਿਤਾ ਦੀ ਅਗਨੀ ਉਤੇ ਚਾਵਲ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨੂੰ ਭੋਗ ਲਗਾ ਕੇ ਖ਼ੁਦ ਖਾਏ, ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

(ੲ-10) ਇਸਮ-ਇ-ਅਜ਼ਮ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਦੇ 99 ਸਿਫ਼ਾਤੀ ਨਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਗੁਪਤ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਨਾਂ ਇਸਮ-ਇ-ਅਜ਼ਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ — ਵੱਡਾ ਨਾਂ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਉਂ ਦੇ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਚੰਦਰਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਮ-ਇ-ਅਜ਼ਮ ਦੇ ਜਾਪ ਨਾਲ ਸਭ ਬਲਾਵਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਸਭ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਆਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸੇ ਨਾਉਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕੀਤਾ ਸੀ :—

ਅਜ਼ਮ-ਇਸਮ ਮੁਬਾਰਕ ਪੜ੍ਹਿਆ
ਸ਼ੇਰ ਹੋਏ ਢਹਿ ਢੇਰੀ
ਫਿਰ ਪੜ੍ਹ ਜੰਦਾਰਿਆਂ ਵਲ ਡਿਠਾ
ਲਥੇ ਹਿਕਸੈ ਵੇਰੀ। (ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ)

ਕਈ ਲੋਕ ਅੱਲਾ ਨਾਉਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸਮ-ਇ-ਅਜ਼ਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੁਪਤ ਨਾਂ 'ਸਮਦ', 'ਕਯੂਮ' ਜਾਂ 'ਹਈ' ਹੈ

(ੲ-11) ਇਸਬਗੋਲ :

ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਇਸਬਗੋਲ ਉਤੇ ਸੱਤ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖਵਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਸਬਗੋਲ ਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਖਵਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਇਸਬਗੋਲ ਲੈਣੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸਬਗੋਲ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀ ਵਸਤੂ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੈ — 'ਇਸਬਗੋਲ ਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਫੋਲ।'

(ੲ-12) ਇਸਮਾਈਲ :

ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ; ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਦੋ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ ਸਨ। ਸਾਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਇਸਹਾਕ ਜੰਮਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ਿਰਾ ਵਿਚੋਂ ਇਸਮਾਈਲ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਇਸਮਾਈਲ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਸਥਾਨ ਕਾਅਬਾ ਇਸਮਾਈਲ ਨੇ ਹੀ ਲੱਭਿਆ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਇਸਮਾਈਲ ਤੋਂ ਕਾਅਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖਵਾਈ ਸੀ।

ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੋਂ ਅੱਲਾ ਨੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਮੰਗੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁੱਤਰ ਇਸਹਾਕ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੇ

ਪੁੱਤਰ ਇਸਮਾਈਲ ਦੀ ਹੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ । ਜਦੋਂ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾ ਜਬਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਅੱਲਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਸਮਾਈਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗ਼ੈਬ ਵਿਚੋਂ ਦੁੰਬਾ ਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ । ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸਮਾਈਲ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁੰਬੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ । ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਦੁੰਬੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਆਬ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਈਦ ਨੂੰ ਦੁੰਬੇ ਦੀ ਬਲੀ ਇਸਮਾਈਲ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਇਸਮਾਈਲ ਨੂੰ 'ਜ਼ਬੀਹ-ਅੱਲਾ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਜੋ ਅੱਲਾ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਜ਼ਬਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਪਰ ਇਹੋ ਕਥਾ ਇਸਮਾਈਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਇਸਹਾਕ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਇਸਹਾਕ) ।

ਇਸਮਾਈਲ ਦੀ ਔਲਾਦ ਤੋਂ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਵੰਸ਼ ਚੱਲੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ।

(ੲ-13) ਇਸਰਾਈਲ :

ਹਜ਼ਰਤ ਯਾਕੂਬ ਦਾ ਇਕ ਨਾਉਂ; ਇਸਰਾਈਲ ਇਸਹਾਕ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ । ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਸਰਾਈਲ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਚੱਲੀ । ਇਬਰਾਨੀ ਯਾਕੂਬ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਇਸਰਾਈਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ – ਈਲ (ਖ਼ੁਦਾ) ਦਾ ਇਸਰਾ (ਚੁਣਿਆ ਹੋਇਆ) ਭਾਵ ਪੈਗ਼ੰਬਰ; ਬਾਈਬਲ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਸਰਾਈਲ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਯਾਕੂਬ)।

(ੲ-14) ਇਸਰਾਫ਼ੀਲ :

ਇਕ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ; ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਰਾਫ਼ੀਲ ਚਾਰ ਮੁਖੀ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ । ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪੌਰਾਣ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਸਰਾਫ਼ੀਲ ਨਰਸਿੰਘਾ ਵਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਫਿਰ ਮੁਰਦੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਖੜੇ ਹੋਣਗੇ — 'ਅਸਰਾਫ਼ੀਲ ਜਾਂ ਸੂਰ ਕਰਨਾਇ ਫੂਕੇ ਤਦੋਂ ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਸਭ ਢਹਿਣਗੇ ਨੀ' (ਹੀਰ ਵਾਰਸ) । ਇਹ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਰੱਫ਼ਰੱਫ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਰੱਫ਼ਰੱਫ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸਰਾਫ਼ੀਲ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਸਿਰ ਅਰਸ਼ ਉਤੇ ਹੈ, ਪਰ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਦੋ ਖੰਭ ਹਨ । ਕਾਦਰਯਾਰ ਨੇ 'ਮਹਿਰਾਜਨਾਮੇ' ਵਿਚ ਇਸਰਾਫ਼ੀਲ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਉਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਇਆ,
ਨਜ਼ਰ ਕੀਤੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ।
ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਨਾਉਂ ਖ਼ਲੋਤਾ,
ਪਾਕ ਨਬੀ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ।
ਸਰ ਅਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਇਸ ਦਾ
ਪੈਰ ਜ਼ਿਮੀਂ ਤਕ ਪਾਇਆ ।
ਦੋ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਜੁੱਸੇ ਅਹੇ
ਕੀ ਕੁਝ ਕਹਾਂ ਸੁਨਾਈਂ ।
ਲੰਮੇ ਬਹੁਤ, ਕਮਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ,
ਲਹਿੰਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤਾਈਂ ।
ਵੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਕਹੇ ਵਹੀ ਨੂੰ
ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਾਈਂ ।
ਅਸਰਾਫ਼ੀਲ ਵਹੀ ਫ਼ਰਮਾਇਆ
ਪਾਕ ਮੁਹੰਮਦ ਤਾਈਂ ।

(ੲ-15) ਇਸਲਾਮ :

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਮੱਤ; ਇਸਲਾਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਧਾਤੂ ਅਰਬੀ ਦਾ 'ਸਲਮ' ਪਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ — ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ । ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ : ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਕ ਪਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਰਥ 'ਸਤਿ ਲਈ ਘਾਲਣਾ' ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਕੁਰਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਲਹਾਮ ਦੁਆਰਾ ਉਤਰੇ । ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਅਰਸ਼ੋਂ ਉਤਰੀਆਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ ਬਿਨ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਕਹਿ ਦਿਤੀਆਂ । ਇਸੇ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਇਤਾਂ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਬਾਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਇਤਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਮਗਰੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਤੋਂ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰ ਕੇ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਹਦੀਸਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹੈ । ਹਦੀਸਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਚਨ ਹਨ ਜੋ ਆਇਤਾਂ ਵਾਂਗ ਆਕਾਸ਼ੋਂ ਨਹੀਂ ਉਤਰੇ । ਇਹ ਬਚਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਇਕ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਗਰੋਂ ਲਿਪੀਬਧ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਹਦੀਸਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਭਾਗ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਤਭੇਦ ਹੈ ।

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਨਿਯਮ ਹਨ :—

(1) ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ, ਭਾਵ ਖ਼ੁਦਾ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਉਸ ਦਾ ਰਸੂਲ ਹੈ, (2) ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨੀ, (3) ਜ਼ਕਾਤ ਦੇਣੀ, (4) ਰਮਜ਼ਾਨ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਣੇ, (5) ਕਾਅਬੇ ਦਾ ਹੱਜ ਕਰਨਾ ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅੱਲਾ ਨੇ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸਤਵੇਂ ਅਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁਰਸ ਉਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ । ਮਨੁੱਖ ਇਕੋ ਵਾਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਕਿਆਮਤ ਤਕ ਕਬਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਭ ਰੂਹਾਂ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਦੀਆ ਹਨ । ਜਿਹੜੇ ਮੋਮਿਨ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਈਮਾਨ ਰਖਦੇ ਹੋਣਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਖ਼ੁਦ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਜਾਣਗੇ ।

ਇਸਲਾਮ ਦੇ 73 ਫ਼ਿਰਕੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਹੀ ਵੱਡੇ ਫ਼ਿਰਕੇ ਹਨ – ਸੁੰਨੀ ਤੇ ਸ਼ੀਆ । 73 ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਵੇਂ ਇਕੋ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਭਿੰਨ-ਭੇਦਤਾ ਹੈ । ਹਦਸਿਯਹ ਤੇ ਕਾਮਲੀਯਹ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਵਾਗੌਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਜਨਾਹੀਯਹ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਾਲੇ ਕਿਆਮਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ । ਜਅਫ਼ਰੀਯਹ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ । ਹਕਮੀਯਹ ਤੇ ਮੁਗ਼ੀਰੀਯਹ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਾਲੇ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸ਼ਕਲ ਤੇ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਮੁਸ਼ਬੀਹ ਤੇ ਉਬੈਦੀਯਹ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਖ਼ੁਦਾ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਇਮਾਮੀਆ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਮੁਹੰਮਦ ਮਹਿਦੀ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰੀ ਇਮਾਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਅਜ਼ਾਰਕਹ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।

ਕਈ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਈਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਇਸਲਾਮ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਈਮਾਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਦਸਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਈਮਾਨ)।

(ੲ-16) ਇਸਲਾਮੀ (ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ) ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ :

ਇਸਲਾਮੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ — 'ਅੱਵਲ ਅੱਲਾ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ' ਅਤੇ 'ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭ ਜਗ ਉਪਜਿਆ' । ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਪਹਿਲਾਂ 'ਅਹਿਦ' ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ

ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਰਚਣ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਉਦੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫੁਰਿਆ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਲਫ਼' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ 'ਆਲਮੇ ਲਾਹੂਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ 'ਅਫੁਰ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਅੱਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨੂਰੇ ਮੁਹੰਮਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਪਦਤੀ ਵਿਚ 'ਅਲਫ਼' ਅਥਵਾ ਅਹਿਦ ਵਿਚ 'ਮੀਮ' ਰਲਾਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ — 'ਅਹਿਦ ਦੇ ਵਿਚ ਮੀਮ ਰਲਾਇਆ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਏਡ ਪਸਾਰਾ' (ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ)। ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਹ ਕਲਮ ਸ਼ਿਰਜੀ, ਫਿਰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ :—

ਜਾਂ ਜਾਂ ਅਲਫ਼ ਇਕੱਲਾ ਆਹਾ,
ਨਾ ਸੀ ਸ਼ਾਮ ਸੁਬਾਹੀਂ।
ਨਾ ਅਸਮਾਨ ਨਾ ਜ਼ਿਮੀਆਂ ਦੋਜ਼ਖ਼,
ਨਾ ਸਨ ਐਡ ਸ਼ਰਿਸ਼ਤੇ।
ਨਾ ਸ਼ਬਰੋਜ, ਨਾ ਆਤਸ਼ ਪਾਣੀ,
ਨਾ ਸਨ ਹੂਰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ।
ਮੌਜੂੰ ਕੀਤਾ ਰਬ ਨੂਰ ਨਬੀ ਦਾ,
ਜ਼ਾਹਿਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਕਮਾਲੋਂ।
ਇਸਮ ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਹਾ ਅਲਾਹੀ,
ਮੀਮੋਂ ਹੋਊ ਦਾਲੋਂ।
ਫੇਰ ਨਬੀ ਦੇ ਨੂਰੋਂ ਕੀਤਾ
ਕੁਲ ਜ਼ਹੂਰ ਅਲਾਹੀ।

(ਮਹਿਰਾਜਨਾਮਾ, ਕਾਦਰਯਾਰ)

ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੁਸਤਕ 'ਮਸ਼ਕਾਤੁਲਮਸਾਬਿਹ' ਜੋ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਸ਼ੇਖ਼ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਬਗਵੀ ਨੇ ਲਿਖੀ, ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਰਬ ਸੀ; ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਖ਼ਤ ਜਲ ਉਪਰ ਸੀ। ਫਿਰ ਰੱਬ ਨੇ ਤਬਕਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿੰਨ ਬਿਨ-ਧੂੰਏਂ ਦੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਰਚੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਅੱਲਾ ਨੇ ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਆਦਮ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਉਸ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਫੇਰੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਜਾਣ ਗਿਆ ਕਿ ਅੱਲਾ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਾਤ ਰਚ ਦਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਭੁੱਖ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੀ।"

ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਬੈਜ਼ਵੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜੋ ਪਾਣੀ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਧੂੰਆਂ ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਪਰ ਵਲ ਫੈਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਸੁਕ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਜਿਹੜਾ ਧੂੰਆਂ ਉਪਰ ਵਲ ਫੈਲਿਆ ਉਸ ਤੋਂ ਤਬਕਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਤਬਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਹੋਈ। ਸੂਰਜ, ਚੰਨ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ, ਇਸੇ ਸ਼ਾਮ ਆਦਮ ਰਚਿਆ ਗਿਆ।

ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ 'ਆਲਮੇ ਲਾਹੂਤ' ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੱਬ ਅਫੁਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀ। 'ਆਲਮੇ ਜ਼ਬਰੂਤ' ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਨੂਰੇ ਮੁਹੰਮਦੀ ਸਿਰਜਿਆ। ਫਿਰ ਲੋਹ ਕਲਮੋ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। 'ਆਲਮੇ ਮਲਕੂਤ' ਵਿਚ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿਰਜੇ ਅਤੇ 'ਆਲਮੇ ਅਰਵਾਹ' ਵਿਚ ਰੂਹਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। 'ਆਲਮੇ ਨਾਸੂਤ' ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਰਤੀਬਵਾਰ 'ਆਲਮੇ ਜਮਾਦਾਤ' (ਧਾਤਾਂ), 'ਆਲਮੇ ਨਬਾਤਾਤ' (ਬਨਾਸਪਤੀ) ਅਤੇ 'ਆਲਮੇ ਹੈਵਾਨਾਤ' (ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ। ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਅੰਜੀਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ 'ਜੈਨਸਿਸ' ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਨੇ ਚੌਦਾਂ ਤਬਕ ਰਚੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਤ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਅਸਮਾਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਤਬਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ 'ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਿਸ' ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਉਡਿਆ ਪਹਿਲੇ ਅਸਮਾਨੇ ਵਲ
ਉਹ ਬੁਰਾਕ ਨੂਰਾਨੀ।
ਉਥੇ ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਮਿਲਿਆ,
ਪੜ੍ਹੇ ਦਰੂਦ ਰੂਹਾਨੀ।
ਜਾਂ ਅਸਮਾਨ ਦੂਜੇ ਤੇ ਪਹੁਤੇ
ਈਸਾ ਤੇ ਯਾਹਯਾ ਸੀ।
ਜਾਂ ਤੀਜੇ ਅਸਮਾਨੇ ਪਹੁਤੇ,
ਮਿਹਤਰ ਯੂਸਫ਼ ਮਿਲਿਆ।
ਚੌਥੇ ਤੇ ਇਦਰੀਸ ਪੈਗ਼ੰਬਰ,
ਜਿਉਂਦਾ ਜੰਨਤ ਵੜਿਆ।
ਜਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਗਏ,
ਆਹਾ ਹਾਰੂੰ ਉਥਾਈਂ।
ਜਾਂ ਛੀਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਮਿਲਿਉਸ,
ਮਿਹਤਰ ਮੂਸੇ ਤਾਈਂ।
ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਲੀਲਿ-ਅਲਾ ਸੀ;
ਸਤਵੇਂ ਉਪਰ ਅਸਮਾਨੇ।
ਬਹੁਤ ਸਲਵਾਤ ਸਲਾਮ ਰਸੂਲ,
ਉਨ ਨਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਣੇ।

ਮਹਿਰਾਜਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸੱਤਾਂ ਅਸਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬੜੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਦਿਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤ ਧਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤਾਂ ਧਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਡੋਲ ਰਖਣ ਲਈ ਅੱਲਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕਈ ਟੇਕਾਂ ਦਿਤੀਆਂ। ਇਕ ਦੈਵੀ ਕੱਦ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪਤਾਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਚੁਕੀ ਰਖੇ। ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਪੈਰ ਦ ਹੇਠਾਂ ਅੱਲਾ ਨੇ ਇਕ ਲਾਲ ਚੱਟਾਨ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 7000 ਛੇਦ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਛੇਦ ਵਿਚੋਂ ਇਕੁ ਸਮੁੰਦਰ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਚੱਟਾਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕੋਈ ਟੇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਅੱਲਾ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਬਲਦ 'ਕੁਯੂਤ' ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਅੱਖਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਤਨੀ ਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਨੱਖ ਅੰਗ ਸਨ। ਇਸ ਬਲਦ ਨੇ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਅਤੇ ਸਿੰਙਾਂ ਉਤੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਬਲਦ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਇਕ ਮੱਛੀ 'ਬਹਾਮੂਤ' ਨੂੰ ਲਿਟਾ ਦਿਤਾ, ਇਸ ਮੱਛੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਹਨੇਰਾ ਸੀ।

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਅਸਾਂ ਅਸਮਾਨਾਂ ਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਸਮੇਤ ਛੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਥਕੇਵਾਂ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ' (ਸੂਰਤ ਕਾਫ਼, ਆਇਤ 38)। ਯਹੂਦੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਛੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਰਚੇ ਅਤੇ ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ ਥਕ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਨੇ ਆਲਮੇ ਅਰਵਾਹ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਰਚ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤੀਆਂ। ਇਹ ਰੂਹ ਵਿਦੇਹ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੁਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬ[illegible] ਭੰਡਾਰ ਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਉਥੋਂ ਹ[illegible] ਅੱਲਾ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰਭ ਵਿਚ ਭੇਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ [illegible] ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਬ੍ਰਿਛ ਉ[illegible] ਉਤਨੇ ਹੀ ਪੱਤੇ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵ [illegible] ਹਰ ਪੱਤੇ ਉਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤ[illegible] ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪੱਤਾ ਡਿ[illegible]

ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਤਾ ਡਿਗਣ ਤੋਂ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਜਿੰਦ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਅਜ਼ਰਾਈਲ)। ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਤਮਾ ਪੰਛੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਨੇਕ ਬੰਦੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪੰਛੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਪੀ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਕਬਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਉੱਲੂ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰਦੀ ਤੇ ਬਦਲੇ ਲਈ ਤਾਂਘਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਆਤਮਾ)। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਮੁਨਕਰ ਤੇ ਨਕੀਰ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੁਨਕਰ ਅਤੇ ਨਕੀਰ ਸੱਸੀ ਨੂੰ,
ਕਬਰੀਂ ਪੁੱਛਣ ਆਏ।
"ਸੱਚ ਕਹੁ ਸੱਸੀਏ ! ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ
ਕੀ ਕੀ ਅਮਲ ਕਮਾਏ ?"
"ਜੰਮਦੀ ਪਾਇ ਸੰਦੂਕ ਰੁੜ੍ਹਾਈ,
ਸੁਤੀ ਨੇ ਹੋਤ ਵੰਞਾਏ।" (ਸਸੀ, ਹਾਸ਼ਮ)

ਦੋ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਰਾਮਨ ਤੇ ਕਾਤਬੀਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। "ਮੋਢੇ ਤੇਰੇ ਦੋਇ ਜਣੇ ਲਿਖਦੇ ਨੀ ਐਬ ਸੁਆਬ" (ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)। ਕਿਰਾਮਨ ਸੱਜੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਤਬੀਨ ਖੱਬੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਲਮੇ ਬਰਜ਼ਖ਼ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਰਜ਼ਖ਼ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ — ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਉਹਲੇ। ਆਲਮੇ ਬਰਜ਼ਖ਼ ਵਿਚ ਨੇਕ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ 'ਇਲੀਈਨ' ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ; ਪਰ ਪਾਪੀ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿਜੀਈਨ' ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਆਮਤ ਤਕ ਅਜ਼ਾਬ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਸਰਾਫ਼ੀਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨਾਇ (ਸ਼ਰਨਾਈ) ਵਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਸੂਰਜ ਕੇਵਲ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਬਰ ਖੁਲ੍ਹੇਗੀ, ਫਿਰ ਬਾਕੀ ਰੂਹਾਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਣਗੀਆਂ। ਉਦੋਂ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫਲ ਮਿਲੇਗਾ। ਸਭ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜੀਭਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਹ ਅੰਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਖ਼ੁਦ ਬੋਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਨਗੇ। ਅੱਲਾ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਫ਼ਾਅਤ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਕਰਨਗੇ, ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਜਾਣਗੇ। ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵਾਲ ਤੋਂ ਬਰੀਕ, ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਤੋਂ ਤਿੱਖੇ, ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ, ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪੁਲ ਸਿਰਾਤ ਤੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਏਗਾ ਜਿਹੜਾ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਦੀ ਅੱਗ ਉਤੇ ਖੜਾ ਹੈ। ਨੇਕ ਤੇ ਪਾਕ ਬੰਦੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਣਗੇ, ਪਰ ਪਾਪੀ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਸਦਕਾ ਉਲਾਰ ਹੋ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਨਰਕ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪੈਣਗੇ।

ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਮੋਮਨਾਂ ਨੂੰ ਹੂਰਾਂ ਮਿਲਣਗੀਆਂ। ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਸਤਵੇਂ ਤਬਕ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਬਾਗ਼ ਅਦਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਲਪ ਬ੍ਰਿਛ ਵਾਂਗ 'ਤੂਬਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਬੇਰੀ ਹੈ। ਪਉੜੀ (ਮਿਹਰਾਜ) ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਬੇਰੀ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਮਸਜਿਦ ਅਕਸਾ ਅਤੇ ਇਕ ਹੌਜ਼ ਕੌਸਰ ਹੈ।

(ੲ-17) ਇੰਸ਼ਾ-ਅੱਲਾ :

ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਇੰਸ਼ਾ-ਅੱਲਾ' ਦਾ ਵਾਕੰਸ਼ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ — 'ਜੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਇਆ।' ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਸ਼ਾ-ਅੱਲਾ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਕੰਮ ਅਵੱਸ਼ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :-

ਇਹ ਗਲ ਲਾਇਕ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ
ਜਿਤ ਵੇਲੇ ਗਲ ਕੀਜੇ
ਇੰਸ਼ਾ-ਅਲਾ ਕਹੇ ਤੇ ਉਹ ਕੰਮ,
ਜਲਦੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਜੈ।
(ਅਹਿਸਾਨਲ ਕਸਿਸ)

ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਪਾਸ ਆਏ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਯੂਸਫ਼ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸੁਣਾਓ ਅਤੇ ਵਹੀ ਤਹਾਡੇ ਤਕ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਪਹੁੰਚਾਏ। ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੁੱਛਣ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਵਹੀ ਕਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ ਨਾ ਉਤਰਿਆ। ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਵਹੀ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੁਸਾਂ 'ਇੰਸ਼ਾ-ਅੱਲਾ' ਵਾਕੰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, ਇਹੋ ਤੁਹਾਡੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਸਚਾਤਾਪ ਕਰਦਿਆਂ ਇੰਸ਼ਾ-ਅੱਲਾ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿੱਸਾ ਨਾਜ਼ਿਲ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

(ੲ-18) ਇਸਾਕ ਅਸਹਾਬ :

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਖ਼ਾਲਿਦ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਵਾਲਿਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਸਾਕ ਅਸਹਾਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਸੀ (ਗਲਾਸਰੀ. 1,600)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਡੇਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਜਾਮਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਹਰੰਡ ਤੋਂ ਪੰਜ ਮੀਲ ਦੂਰ ਦੱਰਾ ਕਹਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕ ਇਥੇ ਈਦ-ਉੱਲ-ਜ਼ਿਹਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਦਾ ਮੱਕੇ ਦੇ ਹੱਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੁਆਬ ਹੈ।

(ੲ-19) ਇਕ :

ਇਕੇ ਦਾ ਅੰਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਸਥਾਨ 'ੳ' ਜਾਂ 'ਅਲਫ਼' ਦਾ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹੋ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕੇ ਦਾ ਹੈ। ਇਕਾ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਵੀ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ੁਭ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਸਮੇਂ ਜੋ ਸ਼ਗਨ ਤੇ ਨਿਉਂਦਰਾ ਆਦਿ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਕਾਂਤਕ ਅੰਕ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੁਭ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 11. 21, 31, 51, 101, ਆਦਿ। ਦਾਜ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਤੇਵਰਾਂ ਤੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕੇ ਅੰਤ ਵਾਲੇ ਅੰਕ ਵਧੇਰੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਲਈ ਦਿਤੀ ਰਕਮ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕੇ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਕੇ ਨੂੰ ਇਕੋਤਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ 'ਇਕ ਉਤੇ'।

ਇਕੇ ਨੂੰ ਬਰਕਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵਾਧਾ, ਮਿਹਰ, ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਹੈ। ਹਟਵਾਣੀਏਂ ਸੌਦਾ ਤੋਲਣ ਵੇਲੇ ਪਹਿਲੀ ਧਾਰਨਾ ਲਈ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਬਰਕਤ ਪਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਔਂਸੀਆਂ ਪਾਉਣ ਵੇਲੇ ਇਕ ਦਾ ਅੰਕ ਸ਼ੁਭ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਜੇ ਇਕ ਲਕੀਰ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਤਾਂ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੰਮ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ (ਵੇਖੋ : ਔਂਸੀ)।

(ੲ-20) ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ :

(ਵੇਖੋ : ਓਅੰਕਾਰ)।

(ੲ-21) ਇਕ ਸ਼ਬਦੀ :

ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕਾ; ਇਕ ਸ਼ਬਦੀ ਜੋਗੀ ਭਿੱਛਿਆ ਮੰਗਣ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਰੁਕਦੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ 'ਅਲਖ' ਜਾਂ 'ਹਰੀ ਨਰਾਇਣ' ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਇਕੋ ਵਾਰ ਅਲਾਪ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਿਰਤ ਪੈ ਗਈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਸੁਆਣੀ ਅੰਦਰੋਂ ਭਿੱਛਿਆ ਲੈਣ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਛਿਨ ਪਲ ਲਈ, ਉਥੇ ਹੀ ਖੜੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾਈ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਕ-ਸ਼ਬਦੀ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਤੇ ਸੁਆਣੀਆਂ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸੁਣ ਕੇ, ਭਿੱਛਿਆ ਚੁਕੀ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਸ਼ਬਦੀ ਦਾ ਬੂਹੇ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਜਾਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਸ਼ਬਦੀ ਅਵਧੂਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਅਵਧੂਤ)।

(ੲ-22) ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ :

ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਰਾਜਾ ਜੋ ਸੂਰਜ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ। ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵੈਵਸਵਤ ਮਨੂ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਆਲਿੰਗਕ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਮਨੂ ਦੇ ਨਿੱਛ ਮਾਰਨ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਨੱਕ ਵਿਚੋਂ ਜੰਮਿਆ ਸੀ। ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਤ੍ਰੇਤੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਅਜੁੱਧਿਆ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਸੌ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਵਿਕੁਕਸ਼ੀ ਤੇ ਨਿਮੀ ਬੜੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਿਕੁਕਸ਼ੀ ਤੋਂ ਰਘੁਕੁਲ ਅਤੇ ਨਿਮੀ ਤੋਂ ਰਾਜੇ ਜਨਕ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਚੱਲੀ। ਨਿਮੀ ਨੇ ਹੀ ਮਿਥਿਲਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਰਘੁਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਸਨ।

ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਨਾਂ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਕੁਲ ਅਥਵਾ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ (ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ 2-11) ਅਨੁਸਾਰ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਦਾ ਜਗ ਕੁੰਡ ਅਸਥਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੀ।

(ੲ-23) ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ :

ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਅੰਕੜਾ; ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਕ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਹਨ, ਹਰੇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਨੌਂ ਨੌਂ ਅੱਖਰ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕੁਲ ਅੱਖਰ 108 ਬਣੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਛੱਤ੍ਰ ਸਤਾਈ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਨਛੱਤ੍ਰ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਚਾਰ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਹਨ। ਇਉਂ ਨਛੱਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਕੁਲ ਅੱਖਰ 108 ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸੋ 108 ਅੰਕ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗਤੀ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਉਠਾਨ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ ਮਣਕਿਆਂ ਵਾਲੀ ਜਪਮਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯੋਗਿਨੀ ਤੰਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ ਮਣਕੇ ਦੀ ਮਾਲਾ ਫੇਰਨ ਨਾਲ ਸਰਵ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੀ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਦੇ ਦੋ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਹ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪੁੱਠਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੌ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਮੁੱਢ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ (ਅ, ਕ, ਚ, ਟ, ਤ, ਪ, ਯ, ਸ਼) ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਅੱਠ ਹੋਰ ਅੱਖਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ 108 ਅੱਖਰ ਸਰਵਮੰਤ੍ਰਮਈ ਹਨ।

ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ ਦਾ ਅੰਕ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵੇਲੇ ਬੜਾ ਗੁਣਕਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੂਰਪੁਰ ਵਿਚ ਬੁਰੇ ਨਛੱਤਰਾਂ ਹੇਠ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ ਮੋਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੁੰਭ ਵਿਚ 108 ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ, 108 ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਗੀਟੀਆਂ ਅਤੇ 108 ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਨੁਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਨਾਲ ਤੇ ਰੋਹਤਕ ਵਿਚ ਜੇ ਤ੍ਰਿਖਲ ਲੜਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੰਦ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮਾਪੇ ਇਕ ਹੱਲ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ 108 ਮੋਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਘੜੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨੁਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਘੜੇ ਵਿਚ 27 ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ, ਗੰਗਾ-ਜਲੀ ਤੇ ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 108 ਜੜ੍ਹੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਵੀ ਰਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਸ੍ਰੀ ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ)।

(ੲ-24) ਇਕ ਸੌ ਇਕ :

ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਅੰਕ (ਵੇਖੋ : ਇਕੋਤਰ ਸੌ)।

(ੲ-25) ਇਕ ਸੌ ਯਾਰਾਂ :

ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਅੰਕ, ਜੈਨੀ ਇਸ ਅੰਕ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ 111 ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(ੲ-26) ਇਕ ਟੰਗਾ ਰਾਖਸ਼ :

ਇਕ ਦੈਵੀ ਕਦ ਰਾਖਸ਼ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕੋ ਟੰਗ ਸੀ, ਪਰ ਜੋ ਹਵਾ ਦੇ ਵੇਗ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਚੰਬੇ ਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਚੰਬੇਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸੋਮ ਨੇ ਇਕ ਟੰਗੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਚੰਬੇਲੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਖ਼ੁਦ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਟੰਗੇ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ।

(ੲ-27) ਇਕਤਾਰਾ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਜੰਤਰੀ ਸਾਜ਼; ਇਸ ਸਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਤਾਰ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕਤਾਰਾ ਬੜਾ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਤੂੰਬੇ ਨੂੰ ਮੜ੍ਹ ਕੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਬਾਂਸ ਦੀ ਇਕ ਡੰਡੀ ਲਗਾ ਕੇ, ਉਪਰੋਂ ਤਾਰ ਕਸ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਣਾ ਕਲਾਕਾਰ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਧੁਨੀ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਜੋਗੀ, ਫ਼ਕੀਰ ਤੇ ਗਾਇਕ ਇਕਤਾਰੇ ਨੂੰ ਆਮ ਵਜਾਂਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :–

ਇਕਤਾਰਾ ਵਜਦਾ ਵੇ ਰਾਂਝਣਾ,
ਨੂਰ ਮਹਿਲ ਦੀ ਮੋਰੀ।
ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਭਰਮਾਵੇਂ ਵੇ ਰਾਂਝਣਾ,
ਨਿਹੁੰ ਨਾ ਲਗਦੇ ਜ਼ੋਰੀਂ।

(ੲ-28) ਇਕੱਤੀ :

ਇਕ ਪਾਵਨ ਸੰਖਿਆ ਤੂੜੀ, ਗਿਆਰਾਂ, ਇੱਕੀ, ਇਕਵੰਜਾ ਆਦਿ ਅੰਕਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਅੰਕ ਵੀ ਇਕਾਂਤਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਾਜ ਵਿਚ ਕਈ ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤੀ ਭਾਂਡੇ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਜ ਵਿਚ 31 ਭਾਂਡੇ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਜੇ ਘਰ ਦੇ ਮੁਖ ਦਵਾਰ ਉਤੇ 31 ਦੀਵੇ ਬਾਲ ਕੇ ਰਖੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਲੱਛਮੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(ੲ-29) ਇਕ-ਤੁਕੀਆ :

(1) ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਬੰਧ; ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਪਦੇ ਵਿਚ ਦੋ ਜਾਂ ਵਧੀਕ ਪੰਗਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਤੁਕਾ

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਹੀ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

ਜੋੜ ਨਾ ਜੋੜਿਓ ਈ ਅੰਮਾਂ,
ਧੀ ਮਧਰੀ ਜਵਾਈ ਤੇਰਾ ਲੰਮਾ ।
ਕੀ ਕੀਤਾ ਈ ਮੇਰੀਏ ਭੈਣੇ,
ਕਿਹੜੇ ਜੁਗ ਦੇ ਬਦਲੇ ਲੈਣੇ ?
ਜੋੜ ਕੀ ਜੋੜਿਓ ਈ ਮਾਸੀ,
ਧੀ ਖਟਸੀ ਜਵਾਈ ਬਹਿ ਖਾਸੀ ।

ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, 91) ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਤੁਕਾ, ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅੰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਗਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੀ ਤੁਕ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਕੁਝ ਇਕ-ਤੁਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸਥਾਈ ਦੀ ਤੁਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰ ਬੰਦ ਵਿਚ ਇਕੋ ਤੁਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਹਰ ਤੁਕ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਸਥਾਈ ਦੀ ਤੁਕ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਸੁਰਮਾ ਵਿਕਣ ਆਇਆ
ਕਿ ਇਕ ਲੱਪ ਸੁਰਮੇ ਦੀ;
ਸ਼ਾਵਾ ਕਿ ਇਕ ਲੱਪ ਸੁਰਮੇ ਦੀ ।
ਹੋਰਨਾ ਨੇ ਲੀਤਾ ਪੰਜ ਧੇਲੇ;
ਸੱਸ ਨੇ ਟਕਾ ਭਨਾਇਆ; ਸ਼ਾਵਾ...
ਹੋਰਨਾਂ ਪੀਠਾ ਲੰਗਰੀ ਸੋਟੇ,
ਸੱਸ ਨੇ ਚਕੀ ਪਿਸਾਇਆ; ਸ਼ਾਵਾ...
ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਇਆ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਬੋਤਲ,
ਸੱਸ ਨੇ ਮੱਟ ਭਰਾਇਆ; ਸ਼ਾਵਾ...
ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਈ ਇਕੋ ਸਲਾਈ,
ਸੱਸ ਨੇ ਲੱਪ ਪਾਇਆ; ਸ਼ਾਵਾ...

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਇਕ ਤੁਕੇ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਜੀਵਤ ਦੀਸੈ ਤਿਸੁ ਸਰਪਰ ਮਰਣਾ। ਮੁਆ ਹੋਵੈ ਤਿਸੁ ਨਿਹਚਲੁ ਰਹਣਾ ।' (ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫)

(2) ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਇਆ ਇਕੋ ਤੁਕ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਭਾਵ ਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਬੋਲੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਕ ਤੁਕੀਆ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਬੰਦਸ਼ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਕ ਤੁਕੀਆ ਦਾ ਤੋਲ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ 28 ਮਾਤਰਾਂ ਤੋਂ 34 ਮਾਤਰਾਂ ਤਕ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਬਿਸਰਾਮ । ਇਹ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ : ਤੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਬਰ ਨਾ ਆਵੇ ਧਾਰਾਂ ਤੇਰੇ ਘੁਟ ਭਰ ਲਾਂ (ਵੇਖੋ : ਬੋਲੀਆਂ) ।

(ੲ-30) ਇਕਵੰਜਾ :

ਇਕ ਸੰਖਿਅਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਜੋ ਗਿਆਰਾਂ, ਇੱਕੀ, ਇਕੱਤੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬੜੀ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਅਮੀਰ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਦਾਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਸਤੂਆਂ ਭਾਂਡੇ ਟੀਂਡੇ ਤੇ ਕਪੜੇ ਇਕਵੰਜਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ । ਦਾਨ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(ੲ-31) ਇਕਵਾਸੀ ਰੋਟੀ :

ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਰੋਟੀ ਜੋ ਟੂਣੇ ਟੱਪੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਇਕਵਾਸੀ ਰੋਟੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਸਤ ਵਾਰ ਫੇਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਖੁਆ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਉਸ ਦੀ ਸੌਂਕਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਤੀਵੀਂ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਤੇ ਰੰਨ-ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ ਸਿਰ ਟੂਣੇ ਦੇ ਅਸਰ ਕਰ ਕੇ ਦੁਖਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਕਵਾਸੀ ਰੋਟੀ ਸਿਰ ਉਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬੰਨ੍ਹਣ ਨਾਲ ਦਰਦ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੂਣੇ ਟੱਪੇ ਵਿਚ ਇਕਵਾਸੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਹੈ ।

(ੲ-32) ਇਕੜ ਦੁਕੜ :

(ਵੇਖੋ : ਉਕੜ ਦੁਕੜ) ।

(ੲ-33) ਇਕਾਸੀ :

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਹਾਸ-ਬਿਲਾਸ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਬਦੀ ਖੇਡ । ਇਕ ਬੱਚਾ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ — "ਨੌਂ ਨਾਏਂ ?" ਅੱਗੋਂ ਦੂਜਾ ਬੱਚਾ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ — "ਇਕਾਸੀ ।"

ਪਹਿਲਾ ਬੱਚਾ ਝਟ ਟੱਪੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ — "ਬਿੱਲੀ ਤੇਰੀ ਮਾਸੀ, ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾਸੀ, ਆਪ ਖਾਸੀ ਅੰਡੇ, ਤੈਨੂੰ ਮਾਰਸੀ ਡੰਡੇ ।"

(ੲ-34) ਇਕਾਦਸ :

ਗਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਅਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਜੋ ਬੜੀ ਪਵਿਤ੍ਰ, ਰਹੱਸਮਈ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਗਿਆਰਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਦੋ ਏਕੇ ਰਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਅੰਕ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਸਮਿਲਤ ਤੇਜ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਅੰਕ ਸਭ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੇਜਸਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਚੰਦ੍ਰਮਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਤਿੱਥ ਬੜੀ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਦਿਨ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਇਕਾਦਸ਼ੀ) । ਰੁਦ੍ਰ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਨਾਉਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਸ਼ਿਵ ਭਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਗਿਆਰਾਂ) ।

(ੲ-35) ਇਕਾਦਸ਼ੀ :

ਚੰਦਰਮਾਸ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਤਿੱਥ । ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਿਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਨੂੰ ਸੁਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਣ, ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ ।

ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ-ਕਥਾ 'ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ' ਦੇ ਉਤਰ-ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿੰਦਰਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ । ਅਸੁਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ, ਇਕ ਦੇਵੀ ਤੇਜਸਵੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ । ਉਸ ਨੇ ਮੁਰੂ ਨਾਂ ਦੇ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ । ਮੁਰੂ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਮਰਾਵਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਥੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ-ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ । ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ । ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਮੁਰੂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰੀ ਚੰਦ੍ਰਾਵਤੀ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ । ਪਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਸਦਕਾ ਮੁਰੂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ । ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਥੱਕ ਕੇ ਬਦਰਿਕਾ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਇਕ ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਸੌਂ ਗਏ । ਮੁਰੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਉਸ ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੱਥ ਚੁਕਿਆ । ਉਦੋਂ ਨਿੰਦਰਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੇਵੀ ਕੰਨਿਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ । ਇਸੇ ਨੇ ਮੁਰੂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਜਦੋਂ ਨੀਂਦਰ ਖੁਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਨਾਮੇ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਰ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੇ ਵਰ ਮੰਗਿਆ ਕਿ ਸਭ ਤਿੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇ, ਉਹ ਵਿਘਨ ਬਿਨਾਸਨੀ ਬਣੇ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾਂ

ਉਸ ਦਾ ਆਦਰ ਮਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ ਦਿਨ ਵਰਤ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਧਰਮੀ ਕਰਮੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਤ ਸਭ ਵਰਤਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ (ਵੇਖੋ : ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਵਰਤ)। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ ਪੁੰਨ ਫਲ ਬਾਰੇ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੀ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਸਵਰਗ-ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਏਕਾਦਸ਼ੀ ਕੋ ਜੋ ਮਛਲੀ ਖਾਏ
ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਬੈਕੁੰਠ ਸਿਧਾਏ

ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਇਸ ਤੁਕ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮਛਲੀਆਂ ਖਾ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਬੈਕੁੰਠ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ — ਇਕ ਸਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦੀ। ਜੇ ਦੋ ਦਿਨ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਪਏ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਸਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰਹੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਤ੍ਰਿਸ਼ਪਰਸ਼ਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਰਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਇਹ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਉਦੋਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਦੁਵਾਦਸ਼ੀ ਪੈ ਜਾਏ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਤ੍ਰਿਤੀਆ ਹੋਵੇ।

ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ 24 ਇਕਾਦਸ਼ੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ; 12 ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਅਤੇ 12 ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀਆਂ। ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਇਕਾਦਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਚੇਤ੍ਰ ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ ਕਾਮਦਾ, ਮੋਹਿਨੀ, ਨਿਰਜਲਾ, ਸ਼ਯਨੀ, ਪੁਤ੍ਰਦਾ, ਪਰੀਵਰਤਨੀ, ਪਾਪਾਂਕੁਸ਼, ਬੋਧਿਨੀ, ਮੋਖਦਾ, ਪੁਤ੍ਰਾ ਵਰਧਨੀ, ਜਯਦਾ ਤੇ ਆਮਲਕੀ।

ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਇਕਾਦਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਚੇਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ — ਪਾਪਮੋਚਨੀ, ਵਰੂਥਿਨੀ, ਅਪਰਾ, ਯੋਗਿਨੀ, ਕਾਯਕਾ, ਅਜਾ, ਇੰਦ੍ਰਾ, ਰਮਾ, ਫਲਦਾ, ਸਫਲਾ, ਖਟਤਿਲਾ ਤੇ ਵਿਜਯਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਇਕਾਦਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਪੁੰਨ ਫਲ ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਨ ਸਿਰ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ 'ਯਾਰ੍ਹਵੀਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੜੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤਿੱਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਉਹ ਨਿਆਜ਼ਾਂ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ।

(ੲ-36) ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਵਰਤ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੀ ਤਿੱਥ ਬਾਕੀ ਸਭ ਤਿਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਿੱਥ ਦੇ ਵਰਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੋ ਇਕਾਦਸ਼ੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪੱਖ ਦੀ ਅਥਵਾ ਵਿਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ, ਦੂਜੀ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਅਥਵਾ ਸੁਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ, ਪਰ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀਆਂ, ਸੁਹਾਗਵੰਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਤਾਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਲਈ ਸੁਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਅਤੇ ਤਿਆਗੀਆਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ, ਬਾਣਪ੍ਰਸਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਲਈ ਵਿਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ ਵਰਤ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਫਲ ਹੈ।

ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ ਵਰਤ ਬਾਰੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਤੇ ਸਮਾਰਤੀ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਦੁਵਾਦਸ਼ੀ ਯੁਕਤ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਰਤੀ ਦਸਮੀ ਯੁਕਤ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ, ਭਾਵ ਸਮਾਰਤੀ ਵੈਸ਼ਨੋ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਵਰਤ ਪੂਜਦੇ ਹਨ।

ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ ਵਰਤ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਵਰਤ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਉਹ 'ਨਿਤਜ' ਅਤੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮਜ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ੁਭ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਵਿਚ।

ਦੋ ਇਕਾਦਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤ ਨਿਰਜਲ ਹਨ, ਇਕ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਨਿਰਜਲਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ 'ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ' ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਬੋਧਨੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕਾਦਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਰਤ ਦੂਜੇ ਵਰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕਰੜੇ ਤੇ ਕਠਨ ਹਨ।

ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਵਰਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫਲ ਦੇ ਅਹਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤਕ ਕੁਝ ਵੀ ਮੂੰਹ ਲਗਾਣਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਮਗਰੋਂ ਫਿਰ ਭੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਕਥਾ ਹੈ, ਜੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਇਕਾਦਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਹੇਠ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ੲ-37) ਇਕੀ :

ਇਕ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਸੰਖਿਆ; ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ, ਸ਼ਗਨ, ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਵੇਲੇ ਜੇ ਗਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਰੁਪਏ ਆਦਿ ਭੇਟ ਕਰਨੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਕੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਹੀ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ, ਪੰਜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ (ਸ਼ਬਦ, ਸਪਰਸ਼, ਰੂਪ, ਗੰਧ, ਰਸ), ਦਸ ਪ੍ਰਾਣਾਂ (ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਯੂ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ : ਪ੍ਰਾਨ, ਅਪਾਨ, ਸਮਾਨ, ਉਦਿਆਨ, ਬਿਆਨ, ਨਾਗ, ਕੂਰਮ, ਕ੍ਰਿਕਲ, ਦੇਵਦਤ, ਧਨੰਜੈ), ਅਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਬੰਧ ਕਰਵਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵੀਹ ਅੰਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕੀਵਾਂ ਅੰਸ਼ ਕਲਪਿਆ ਹੈ। 'ਇਕੀਸ' ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਦੈਵੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਭ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੱਤ ਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੀਵ ਨਿਰੀ ਜੋਤ ਬਣ ਕੇ ਪਰਮ ਜੋਤ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ — 'ਏਤੁ ਰਾਹਿ ਪਤਿ ਪਵੜੀਆ, ਚੜੀਐ ਹੋਇ ਇਕੀਸ'। ਇਕੀ ਅੰਕ ਤੁਰੀਆ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵੀ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਭਗਤਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਬੀਸ ਬਿਸਵੇ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਹੈ ਤੇ ਇਕੀਹ ਤੁਰੀਆ ਪਦ ਹੈ।' ਤੁਰੀਆ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਭਗਤ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਇਕੀ ਕੁਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਇਕੀ ਕੁਲਾਂ)।

ਜਨਮ ਸਬੰਧੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਰੂੜ੍ਹੀ ਬੜੀ ਪਾਵਨ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕੀ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਘਰ ਵਿਚ ਸੂਤਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਣਨੀ ਨੂੰ ਇਕੀਵੇਂ ਦਿਨ ਰਸਮੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੲ-38) ਇਕੀ ਕੁਲਾਂ :

ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਤੇਜਸਵੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਸਾਧ ਸੰਤ ਤੇ ਗੁਰ ਪੀਰ ਆਦਿ ਦੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਇਕੀ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ, ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਰਹਿੰਦੇ

ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਭਗਤ ਜਨ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਕੀ ਕੁਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਜਨ ਕੇ ਇਕੀਹ ਕੁਲ ਉਧਾਰੇ' (ਭੈਰੋ ਮਹਲਾ ੩) ਦਾ ਗੁਰ ਵਾਕ ਇਸੇ ਸੰਕਲਪ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ 'ਕੇਤੀ ਛੁਟੀ ਨਾਲ' ਦਾ ਮਹਾਂਵਾਕ ਵੀ ਇਕ ਭਗਤ ਜਨ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਉਧਰਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਇਕੀ ਕੁਲਾਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮੱਤ ਹਨ। ਇਕ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦਸ ਪਿਛਲੀਆਂ, ਦਸ ਅਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਵਰਤਮਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕੀ ਕੁਲਾਂ ਵਿਚ ਸੱਤ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ, ਸੱਤ ਨਾਨੇ ਦੀਆਂ ਤੇ ਸੱਤ ਸਹੁਰੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਤੀਜੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਅਗਲੀਆਂ ਇਕੀ ਕੁਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਿਸਤਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਬੇਦੀਆਂ, ਸੋਢੀਆਂ, ਭਲਿਆਂ ਤੇ ਤ੍ਰੇਹਣਾਂ ਆਦਿ ਗੁਰੂ-ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਇਕੀ ਕੁਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਸ ਗੁਰੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਹਾਂ ਵੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਹਾਂ ਵੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਕੀ ਕੁਲਾਂ ਤਕ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਗੁਨਾਹ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦਕਾ ਹੀ ਮਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

(ੲ-39) ਇਕੀਵਾਂ :

ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ; ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੱਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਉਪਰੰਤ ਇਕੀ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਘਰ ਅਸ਼ੁਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਕੀਵੇਂ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਘਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਾਈ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕੀਵਾਂ ਨੁਹਾ ਕੇ ਲਾਗ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਕੀਵਾਂ ਨਹਾ ਕੇ ਹੀ ਜਣਨੀ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਕੱਢਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਕੀਵੇਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਤੇਰਹਵਾਂ ਨਹਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲ ਪਈ ਹੈ।

(ੲ-40) ਇਕੋਤਰ :

(ਵੇਖੋ : ਇਕੋਤਰ ਸੌ)।

(ੲ-41) ਇਕੋਤਰ ਸੌ :

ਇਕ ਉਪਰ ਸੌ; ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਕ ਬੜਾਂ ਪਾਵਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਸਿਫ਼ਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਕ ਨੂੰ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਗਿਣਤੀ ਅਨਿਸਚਿਤ ਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਜਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਕ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸੌ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਅਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਇਕ ਲਿਖ ਕੇ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਦੇ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਇਸ ਅਸਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਬੂਲਿਆ ਗਿਆ।

ਸਿਫ਼ਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਏਕੇ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਸੁੰਨਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ। ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਅੰਕ ਏਕਾ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕ ਤਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਕ ਅੰਕ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਬਰਕਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਵਾਹਦ' ਸਿਰਫ਼ ਖ਼ੁਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਅੰਕੜੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਹੈ, ਉਸ ਅੰਕੜੇ ਵਿਚ ਰੱਬ ਆਪ ਵਸਦਾ ਹੈ।

ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਤੇ ਸ਼ਗਨ ਨੇਂਦਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਵਿਚ ਏਕਾਤਕ ਵਾਲੀ ਸੰਖਿਆ ਅਥਵਾ 11, 21, 31, 51, 101, 501, 1001 ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਥਾ-ਗ੍ਰੰਥ ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਇਕ ਰਾਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ।

ਕਈ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਿਮਰਨੇ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਮਣਕਿਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਭਾਂਤ ਦੀ ਮਾਲਾ ਨੂੰ 'ਇਕੋਤਰੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮੰਤਰ ਦਾ ਇਕੋਤਰ ਸੌ ਵਾਰ ਜਾਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸੌ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਅੱਲਾ ਦੇ 99 ਸਿਫ਼ਾਤੀ ਨਾਂਵਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਉਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੇਰੂ ਮਣਕੇ ਸਮੇਤ 101 ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਰਖਦੇ ਹਨ।

(ੲ-42) ਇਕੋਤਰੀ :

ਉਹ ਮਾਲਾ ਜਿਸ ਦੇ ਮਣਕੇ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਹੋਣ (ਵੇਖੋ : ਮਾਲਾ)।

(ੲ-43) ਇਖਰਾਜ :

ਗੰਨੇ (ਇਖ) ਦੀ ਬੀਜਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਉਤਸ਼ਵ; ਇਸ ਪੁਰਬ ਲਈ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਤਿੱਥ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਸਤੰਬਰ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਗੰਨੇ ਦੀ ਬੀਜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਦਿਨ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਉਤਸ਼ਵ ਜਿਤਨੀ ਹੀ ਰੌਣਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਐਤਵਾਰ ਗੰਨੇ ਦੀ ਬੀਜਾਈ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਖਰਾਜ ਉਤਸ਼ਵ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸਾਨ ਹੱਲ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਵਾਹ ਕੇ ਗੰਨੇ ਬੀਜਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰੂੰ ਦਾ ਪਿੰਨਾ ਫੜੀ ਹੱਲ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਤੁਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਹੱਲ ਨੂੰ ਖੇਤ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤੀਵੀਂ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਨਕਲੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਸੁਟ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਰੂੰ ਦਾ ਪਿੰਨਾ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੂੰ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਇਧਰ ਉਧਰ ਬਖੇਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਜੋ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਰਲ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ — 'ਸਾਡਾ ਗੰਨਾ ਵਧੇ ਫੁਲੇ ਤੇ ਰੂੰ ਦੇ ਵਾਂਗ ਫੈਲੇ।'

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਇਖਰਾਜ ਐਤਵਾਰ ਨਹੀਂ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਖਰਾਜ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਚਾਵਲ ਤੇ ਹਲਦੀ ਨੂੰ ਪੀਸ ਕੇ ਵਟਣਾ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਬੀਜਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੰਜੇ ਦੇ ਥਾਪੇ ਲਗਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੱਲ ਵਾਹੁਣ ਤੇ ਬੀਜਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ ਉਤੇ ਥਾਪਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੋਇੰ ਵਿਚ ਹੱਲ ਫੇਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਪਹਿਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਕਜਲੇ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੰਨ ਸਵੰਨੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਥਾਪੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਉਸੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੱਚਦੀਆਂ ਤੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਬੀਜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ੲ-44) ਇੱਚਣਾ :

ਗੀਠੇ/ਅਖ਼ਰੋਟ ਖੇਡਣ ਵੇਲੇ ਵਾਰੀ ਮਿਥਣ ਲਈ ਖੁੱਤੀ ਵਿਚ ਸਭ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਗੀਠਾ/ਅਖ਼ਰੋਟ ਆਦਿ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਗੀਠਾ/ਅਖ਼ਰੋਟ ਖੁੱਤੀ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਖੁੱਤੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਰਹੇ, ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ੲ-45) ਇਛਪੁੰਨੀ :

ਉਹ ਬੱਚਾ ਜੋ ਕਈ ਮੰਨਤਾਂ ਮੰਨਣ ਮਗਰੋਂ ਜੰਮਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਅੱਗੇ, ਸਰਵਰੀਏ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਅੱਗੇ, ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਉਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁਖਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਸੁਖਣਾ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾ ਕੇ ਖ਼ਰੀਦਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਛਪੁੰਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੲ-46) ਇਛਰਾਂ :

ਰਾਜੇ ਸਲਵਾਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੀ ਮਾਂ; ਇਛਰਾਂ ਬੜੀ ਨੇਕ ਦਿਲ, ਮਮਤਾ-ਭਿਜੀ ਤੇ ਸਾਊ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਇਛਰਾਂ ਰਾਣੀ ਮਾਂ, ਉੱਚੀ ਲੰਮੀ, ਰਾਣੀ ਧੁਰ ਦੀ, ਦੇਵੀ ਸੁਭਾ, ਦੇਵੀ ਸੁਹੱਪਣ, ਅੱਛੇ, ਸੁਥਕ, ਅਰਸ਼ੀ ਨਕਸ਼, ਕੰਵਲ ਨੈਣੀ, ਕੋਮਲ ਬਚਨੀ, ਰਾਣੀ ਪੂਰੀ, ਮਾਂ ਪੂਰੀ, ਤੇਜ ਦਾ ਮਿਠਾ, ਉੱਚਾ, ਦਾਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।" ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਇਛਰਾਂ ਨੂੰ 'ਦੇਵੀ ਭਵਾਨੀ, ਦੁਰਗਾ, ਤਪੱਸਵਨੀ, ਯੋਗਨੀ' ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਛਰਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਲੂਣਾ ਨੇ ਤ੍ਰੀਆ ਚਲਿਤ੍ਰ ਰਚ ਕੇ ਪੂਰਨ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਇਛਰਾਂ ਪੂਰਨ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਪੂਰਨ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਵਰੋਸਾਇਆ ਜੋਗ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਦਾ ਉਜੜਿਆ ਬਾਗ਼ ਮੁੜ ਹਰਾ ਭਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੋਗੀ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਗੰਮ ਦੀ ਧੂਹ ਖਾ ਕੇ ਇਛਰਾਂ ਪੂਰਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਈ। ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜੋਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ।

ਕਾਦਰਯਾਰ ਨੇ 'ਵਾਰ ਪੂਰਨ ਭਗਤ' ਵਿਚ ਇਛਰਾਂ ਦਾ ਜੋ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਇਛਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਛਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਕਪਟਣੀ, ਫ਼ਰੇਬਣ ਤੇ ਟੂਣੇਹਾਰੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਪ੍ਰਾਸਰੀਰਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਛਰਾਂ ਉਦੇ ਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਚੰਦਲ ਦੀ ਲੜਕੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ ਇਛਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਰਾਜਾ ਚਾਰ ਬੀਰਾਂ ਨਾਲ ਚੌਪਟ ਖੇਡ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਫਿਰ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂਦੇ ਇਕ ਕੀੜੇ ਨੂੰ ਬਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀੜਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁੱਛ ਦਾ ਵਾਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਔਖੇ ਵੇਲੇ ਮਲਣ ਨਾਲ ਉਹ ਕੀੜਾ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਫ਼ੌਰਨ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਦੇ ਨਗਰੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਲਵਾਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਛਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਰਾਜੇ ਵਿਆਹੁਣ ਆਏ, ਪਰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵਢ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਸਲਵਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਚੌਂਕੀ ਉਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਰੋਕਿਆ। ਉਥੇ ਕੁਝ ਤਿਲਾਂ ਅਤੇ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਦਾਣੇ ਖਿਲਰੇ ਪਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਸਲਵਾਨ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੰਘ ਸਕਦਾ। ਸਲਵਾਨ ਨੇ ਕੀੜੇ ਦੇ ਵਾਲ ਨੂੰ ਮਲਿਆ। ਕੀੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਉਤੇ ਸਲਵਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੰਕੜ ਦੱਸੀ। ਕੀੜਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੀੜਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਲਸ਼ਕਰ ਲੈ ਆਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿਲ ਤੇ ਚੌਲ ਅੱਡੋ ਅੱਡ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਜਦੋਂ ਸਲਵਾਨ ਨੇ ਇਛਰਾਂ ਦੇ ਮਹਿਲ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਨੌਬਤ ਵਜਾਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸੀਸ ਰੋਂਦੇ ਕੁਰਲਾਂਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿਤੇ। ਉਹ ਸੀਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਇਛਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਉਹ ਸੀਸ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

> ਇਛਰਾਂ ਕਾਮਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੰਦਲ ਭਿੰਨੇ ਕੇਸ
> ਰਾਜੇ ਮਾਰੇ ਮੁਲਕੁਲ ਮੌਤ ਦੇ ਛਡ ਆ ਗਏ ਦੇਸ
> ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵਢ ਲਏ, ਧੜ ਚੁਣ ਲਏ,
> ਲੈ ਲੈ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠ।
> ਜੇ ਭਲੀ ਚਾਹੁਨਾ ਏਂ ਜਾਨ ਦੀ
> ਜਾ ਵੜ ਆਪਣੇ ਦੇਸ।

ਪਰ ਸਲਵਾਨ ਦਿਲ ਤਕੜਾ ਕਰਕੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੀਵਾ ਬੋਲ ਕੇ ਸਲਵਾਨ ਨੂੰ ਇਛਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਹੈ :—

> ਜੇ ਤੂੰ ਰਾਜਾ ਚਤਰ ਹੈਂ,
> ਨਾ ਵਿਆਹੀਂ ਇਛਰਾਂ ਨਾਰ।

ਰਾਜਾ ਇਛਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਛਰਾਂ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਛਲ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਇਛਰਾਂ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠੋਂ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਛਰਾਂ ਪੀਪੇ ਦੇ ਤਲਾਅ ਉਤੇ ਨ੍ਹਾਤੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਰਭ ਠਹਿਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨੌਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਪੂਰਨ ਜੰਮਿਆ।

(ੲ-47) ਇੱਛਾਧਾਰੀ :

ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਫਨੀਅਰ ਸੱਪ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਚੁਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਛਾਧਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜਾ ਰੂਪ ਚਾਹੇ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਛਾਧਾਰੀ ਸੱਪ ਕਦੇ ਪੰਛੀ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਕਦੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਜੰਗਲਾਂ, ਵਣਾਂ ਤੇ ਔਝੜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਟਕੇ ਭੁਲੇ ਰਾਹੀਆਂ ਦਾ ਮੌਜੂ ਉਡਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਛਲਾਵਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਛਲਾਵਾ)।

(ੲ-48) ਇਜ਼ਤ ਬੇਗ :

ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ (ਵੇਖੋ : ਮਹੀਂਵਾਲ)।

(ੲ-49) ਇਜ਼ਨ :

ਇਜ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਕੂਲ ਸੰਮਤੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਲੜਕੀ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਥਵਾ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਕ ਨਾਲ ਸੇਜ ਭੋਗ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਸੰਭੋਗ ਜ਼ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹਰਾਮ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਜਦੋਂ ਹੁਸਨ ਬਾਨੋਂ ਨਾਲ ਵਸਲ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਹੁਸਨ ਬਾਨੋਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਜ਼ਨ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾਇਆ ਸੀ :

> ਕਹਿੰਦੀ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮਾ!
> ਮੈਨੂੰ ਹਰਗਿਜ਼ ਅੰਗ ਨਾ ਲਾਈਂ।
> ਬਾਝ ਇਜ਼ਨ ਮਾਂ ਬਾਪ ਮੇਰੇ ਦੇ
> ਇਹ ਗੱਲ-ਲਾਇਕ ਨਾਹੀਂ।
>
> (ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼)

ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਜ਼ਨ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ :—

> ਆਪ ਬਦੀਆ ਜਮਾਲ ਪਰੀ ਨੇ
> ਕੀਤਾ ਇਜ਼ਨ ਜ਼ਬਾਨੂੰ
> ਤਾਂ ਇਹ ਖਾਣਾ ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ

ਦਿਤਾ ਆਣ ਤੁਸਾਨੂੰ । (ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ)

ਇਜ਼ਨ ਤੋਂ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਫ਼ਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(ੲ-50) ਇੱਟ :

ਮਕਾਨ ਦੀ ਚਿਣਾਈ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇੱਟ ਨਾਲ ਵੀ ਚੋਖੀ ਸਾਰੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਅਮੀਨਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਚਕਰਵਿਊ ਦੀ ਥਹ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਥੋਂ ਦੀ ਇੱਟ ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਸਫ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਗਰਭਵਤੀ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਜੰਮਣ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਇੱਟ ਧੋ ਕੇ ਪਿਲਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਫ਼ੌਰਨ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਉਹ ਇੱਟ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਕਈ ਲੋਕ ਛਿਲੇ ਵਿਚ ਅਮੀਨਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਛੁਹਾ ਕੇ ਗਰਭਵਤੀ ਨੂੰ ਪਿਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਅਸਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਜਠੇਰੇ ਦੀ ਨਵੀਂ ਮਾੜ੍ਹੀ ਬਨਾਉਣ ਵੇਲੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੀ ਮਾੜ੍ਹੀ ਦੀ ਇੱਟ ਲਿਆ ਕੇ ਨੀਂਹ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਠੇਰੇ ਦੀ ਬਰਕਤ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੂਲ ਮਾੜ੍ਹੀ ਦੀ ਇੱਟ ਦੁਆਰਾ ਨਵੀਂ ਮਾੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਗੁਗੇ ਦੇ ਭਗਤ ਵੀ ਨਵੀਂ ਮਾੜ੍ਹੀ ਉਸਾਰਨ ਵੇਲੇ ਗੁਗੇ ਦੀ ਮੂਲ ਮਾੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਇੱਟ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ । ਕੁਝ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਕਾਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਇੱਟਾਂ ਜਠੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ (ਗਲਾਸਰੀ, 2,372) । ਭੁੱਲਰ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਇੱਟਾਂ ਜਠੇਰਿਆਂ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਜੇ ਮੀਂਹ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਨਾ ਵਸੇ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਇੱਟ ਟੂਣੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਧਨੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੇ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਾ ਵਸਣ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕਾਲੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਰੋੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਅਸਮਾਨ ਵਲ ਉਛਾਲਦੇ ਹੋਏ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ — 'ਕਾਲੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਕਾਲੇ ਰੋੜ, ਮੀਂਹ ਵਸਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰੋ ਜ਼ੋਰ ।' ਕਾਲੀ ਇੱਟ ਤਪੀ ਸੜੀ ਤੇ ਪਿਆਸੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਬੋਧਿਕ ਹੈ । ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਕਲੇਜਾ ਸਾੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਰੋੜ ਵੇਖ ਕੇ ਝਟ ਮੀਂਹ ਵਸਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ।

(ੲ-51) ਇੱਟੀ ਡੰਡਾ :

(ਵੇਖੋ : ਗੁੱਲੀ ਡੰਡਾ) ।

(ੲ-52) ਇਠਵਾਲ :

ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ; ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਠਵਾਲ ਇਕ ਸੂਰਜਬੰਸ ਰਾਜਪੂਤ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਹਨ । ਮਹਾਰਾਜ ਊਠਾਂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਅਲ ਊਠਵਾਲ ਪੈ ਗਈ । ਇਹੋ ਪਦ ਵਿਕ੍ਰਤ ਹੋ ਕੇ ਇਠਵਾਲ ਬਣ ਗਿਆ ।

(ੲ-53) ਇੱਡਾ :

(ਵੇਖੋ : ਇੜਾ) ।

(ੲ-54) ਇੰਡੋ-ਯੋਰਪੀਅਨ ਮੱਤ :

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਜੈਕਬ ਗ੍ਰਿਮ ਨੇ ਕੀਤਾ । ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੌੜ੍ਹਤਾ ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਤੇ ਸਰ ਜਾਰਜ ਕਾਕਸ ਆਦਿ ਨੇ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਨੂੰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (Mythological Theory) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਇੰਡੋ-ਯੂਰਪੀ ਮਿਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੁਰਾਣ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਾਨਵ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਕ ਸਕੂਲ (Anthropological School) ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੋਢੀ ਐਂਡਰੀਉ ਲਾਂਗ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰੌੜ੍ਹਤਾ ਮਗਰੋਂ ਮਕਲੋਚ, ਗੋਮ, ਟੇਲਰ ਤੇ ਫ਼ਰੇਜ਼ਰ ਨੇ ਕੀਤੀ । ਲਾਂਗ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇੰਡੋ-ਯੋਰਪੀਅਨ ਮੱਤ ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਤੇ ਤਾਂ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਭਨਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਨਹੀਂ । ਮਾਨਵ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਕ ਸਕੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਰਹਿੰਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਦਰੁਸਤ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਆਦਿਮ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼, ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ, ਮਨੌਤਾਂ, ਪੂਜਾ-ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕਥਾਗਤ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਜੋਕੀਆਂ ਆਦਿਮ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਰੂਪ ਹਨ ।

(ੲ-55) ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੋਕ-ਗੀਤ :

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਛੱਡਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਰੇਤ ਉਤੋਂ ਲੰਘਦਾ ਰਾਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਪੈੜਾਂ

ਇਹੋ ਕਟਾਖਸ਼ ਕਿਧਰੇ ਵੰਗਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਤਖ਼ਤੇ ਉਹੀ ਬੈਠੇ ਜੋ ਦੰਭੀ ਜਾਣੇ ਛਲ
ਭਲੀਂ ਰਾਜ ਕਮਾਣ ਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਲ ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਦਕਾ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਗੀਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਥਰਕੇ, ਸਾਡੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭੰਡਾਰੇ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕੀ । ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਉਭਰੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਕੇ ਵੱਖਰੇ ਅਸਤਿਤਵ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹੋ ਲਹਿਰ 'ਭੂਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਕੀਤੇ' ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਜਲੌ ਬਣ ਗਈ । ਇਸ ਜਲੌ ਤੋਂ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਹੋਈ ਲੋਕ-ਭਾਵਨਾ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਗਾਰ ਬਣ ਕੇ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਉਹ ਗੀਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਗਏ ।

ਉਪਲਬਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਗੀਤ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਖਰਵੀਆਂ ਤੇ ਕੁਸੈਲੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਮਨਸਬਦਾਰ ਸੁੰਦਰ-ਸੁਨੱਖੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਪੇ ਬੇਵਸ ਹੋਏ ਝੂਰਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਕਥਾ-ਗੀਤ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਿਧਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਗੀਤ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾਵੀ ਚਰਿੱਤ੍ਰ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਉਪਜਿਆ । ਲੋਕ-ਕਥਾ ਵਿਚਲੀ ਸੁੰਦਰੀ ਇਕ ਲੰਮਾ ਹਉਕਾ ਹੈ, ਜੋ ਚੰਗਿਆੜੀ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਵਿ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵੰਗਾਰ ਤੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਹੈ — 'ਜਾ ਕੰਤਾ ਘਰ ਆਪਣੇ, ਰਖਾਂ ਮੈਂ ਲਾਵਾਂ ਦੀ ਲਾਜ । ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸੇਜੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਾਂ, ਮੈਂ ਜੀਊਂਦੀ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂ ।"

ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹੱਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲਸੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕੋਹਿਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਵਿਕਰਾਲ ਤੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਕੁਝ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਹੈ :—

(1) ਆਇਆ ਨਾਦਰ

ਫਿਟੀ ਚਾਦਰ
ਚੁਲ੍ਹੀ ਰਿੱਝਣ ਨਾ ਚੋਲ ਕੁੜੇ।
ਵਿਛੜਿਆ ਸਾਡਾ ਢੋਲ ਕੁੜੇ।

(2) ਆਇਆ ਨਾਦਰ
ਫੱਟੀ ਚਾਦਰ
ਬਾਹੋਂ ਚੂੜਾ ਲਹਿਆ ਕੁੜੇ।
ਕੀ ਅਸਾਡਾ ਰਿਹਾ ਕੁੜੇ।

(3) ਆਇਆ ਨਾਦਰ
ਲੀਕਾਂ ਚਾਦਰ
ਪੈਰੀਂ ਪਈ ਬਿਆਈ ਕੁੜੇ।
ਵਿਚ ਗਲੀਆਂ ਪਤ ਗੰਵਾਈ ਕੁੜੇ।

(4) ਆਇਆ ਨਾਦਰ
ਲਹਿ ਗਈ ਚਾਦਰ
ਬਾਬਲ ਨੀਵੀਂ ਧੌਣ ਕੁੜੇ।
ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਕੱਖ ਰੋਣ ਕੁੜੇ।

ਮੁਗ਼ਲੀਆ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਮੀਰ ਮੰਨੂ, ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਫ਼ਰਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਬੜੇ ਕਹਿਰ ਢਾਹੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਤਾਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਸਿੱਖ, ਜੋ ਉਦੋਂ ਦੀ ਜਾਗੀ ਕ੍ਰਿਸਾਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਨ, ਬੇਲਿਆਂ ਤੇ ਝਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੇ। ਯੁਗ ਦੇ ਮੂਲ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਧੇਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਲੋਂ ਅਰੁਚੀ ਰਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਝਲਾਂ ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਧੇਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਹੀ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਪੀੜਾ ਦਾ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਨਾ ਰਚ ਸਕੀਆਂ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁਧ ਆਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਭਰਦੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਅਣਗਾਂਵਿਆ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਇਹੋ ਕਟਾਖਸ਼ ਕਿਧਰੇ ਵੰਗਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ:—

ਤਖ਼ਤੇ ਉਹੀ ਬੈਠੇ ਜੋ ਦੰਭੀ ਜਾਣੇ ਛਲ
ਝਲੀਂ ਰਾਜ ਕਮਾਨ ਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਲ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਦਕਾ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਗੀਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬੂਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਥਰਕੇ, ਸਾਡੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭੰਡਾਰੇ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਉਭਰੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਕੇ ਵੱਖਰੇ ਅਸਤਿਤਵ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹੋ ਲਹਿਰ 'ਭੂਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਕੀਤੇ' ਦੇ ਤੋੜ ਉਤੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਜਲੌ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਜਲੌ ਤੋਂ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਹੋਈ ਲੋਕ-ਭਾਵਨਾ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਗਾਰ ਬਣ ਕੇ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਉਹ ਗੀਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਗਏ।

ਉਪਲਬਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਗੀਤ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਖਰਵੀਆਂ ਤੇ ਕੁਸੈਲੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮਨਸਬਦਾਰ ਸੁੰਦਰ-ਸੁਨੱਖੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਪੇ ਬੇਵਸ ਹੋਏ ਝੂਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਕਥਾ-ਗੀਤ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਿਧਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਗੀਤ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾਵੀ ਚਰਿੱਤ੍ਰ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਉਪਜਿਆ। ਲੋਕ-ਕਥਾ ਵਿਚਲੀ ਸੁੰਦਰੀ ਇਕ ਲੰਮਾ ਹਉਕਾ ਹੈ, ਜੋ ਚੰਗਿਆੜੀ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵੰਗਾਰ ਤੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਹੈ — 'ਜਾ ਕੰਤਾ ਘਰ ਆਪਣੇ, ਰਖਾਂ ਮੈਂ ਲਾਵਾਂ ਦੀ ਲਾਜ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸੇਜੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਾਂ, ਮੈਂ ਜੀਊਂਦੀ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂ।''

ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹੱਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬੇਲੋਸੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਰ ਕੋਹਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਵਿਕਰਾਲ ਤੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਕੁਝ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਹੈ:—

(1) ਆਇਆ ਨਾਦਰ
ਫਿਟੀ ਚਾਦਰ
ਚੁਲ੍ਹੀ ਰਿੱਝਣ ਨਾ ਚੋਲ ਕੁੜੇ।
ਵਿਛੜਿਆ ਸਾਡਾ ਢੋਲ ਕੁੜੇ।

(2) ਆਇਆ ਨਾਦਰ
ਫੱਟੀ ਚਾਦਰ
ਬਾਹੋਂ ਚੂੜਾ ਲਹਿਆ ਕੁੜੇ।
ਕੀ ਅਸਾਡਾ ਰਿਹਾ ਕੁੜੇ।

(3) ਆਇਆ ਨਾਦਰ
ਲੀਕਾਂ ਚਾਦਰ
ਪੈਰੀਂ ਪਈ ਬਿਆਈ ਕੁੜੇ।
ਵਿਚ ਗਲੀਆਂ ਪਤ ਗੰਵਾਈ ਕੁੜੇ।

(4) ਆਇਆ ਨਾਦਰ
ਲਹਿ ਗਈ ਚਾਦਰ
ਬਾਬਲ ਨੀਵੀਂ ਧੌਣ ਕੁੜੇ।
ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਕੱਖ ਰੋਣ ਕੁੜੇ।

ਮੁਗ਼ਲੀਆ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਮੀਰ ਮੰਨੂ, ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਫ਼ਰਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਬੜੇ ਕਹਿਰ ਢਾਹੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਤਾਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਸਿੱਖ, ਜੋ ਉਦੋਂ ਦੀ ਜਾਗੀ ਕ੍ਰਿਸਾਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਨ, ਬੇਲਿਆਂ ਤੇ ਝਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੇ। ਯੁਗ ਦੇ ਮੂਲ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਧੇਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਲੋਂ ਅਰੁਚੀ ਰਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਝਲਾਂ ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਧੇਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਹੀ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਪੀੜਾ ਦਾ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਨਾ ਰਚ ਸਕੀਆਂ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁਧ ਆਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਭਰਦੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਅਣਗਾਂਵਿਆ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਯੁਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਉਤੇ ਚਿਲਕੋਰਦੇ ਹਨ — 'ਚਿਟੀ ਪਗਾਂ ਤੇ ਪੈ ਗਈ ਧੂੜ ਵੇ'। 'ਇਕ ਅਰਜ਼ ਕਰਾਂ ਸਹੁਰੇ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ, ਪੁੱਤਰ ਕਿਹੜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ ਈ।' ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚਿਰਾਂ ਮਗਰੋਂ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੁਖ ਵੇਖਿਆ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਬੋਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਜੋ ਖ਼ੂਨੀ ਨਾਟਕ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਉਸ ਦਾ ਕਰੁਣਾਮਈ ਚਿਤ੍ਰ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ:—

(1) ਰਾਜ ਖੋਹ ਲਿਆ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ ਨੇ ਠਗ ਕੇ,
ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖੋਂਹਦੇ ਜਾਣਦੇ।

(2) ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾ ਨੇ ਡੋਬਿਆ ਪੂਰ ਨੂੰ,
ਸਪਣੀ ਵਾਲੀ ਵਿਸ ਘੋਲ ਕੇ।

(3) ਸ਼ੇਰਸਿੰਘ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਸਿੱਕਾ ਆਪਣਾ
ਮਾਰ ਵਗੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਾਂ ਦੀ।

(4) ਭਲਾ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਜੇ ਹੋਂਵਦੀ,
ਸਿੰਘ ਕਦੇ ਹਾਰ ਮੰਨਦੇ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਭਰੂ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ

ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਗਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਈ ਗੀਤ ਰਚੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪੱਠੋਹਾਰੀ ਗੀਤ 'ਗੱਡੀ ਸਰਕਾਰੀ ਪੁਲਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਨੀਆ ਛੰਮ ਕਰ ਕੇ, ਬਚੜੇ ਮਾਈਆਂ ਨੇ, ਘਿੰਨੀ ਵੈਨੀਆਂ ਬੰਧ ਕਰ ਕੇ' ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਗੀਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਮਾਵਾਂ, ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਕੁਰਲਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਲੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ :—

(1) ਖੰਭ ਖੁਸ ਗਏ ਕਾਵਾਂ ਨੇ,
ਬਸ ਕਰ ਜਰਮਨ
ਬਚੜੇ ਕੁਸ ਗਏ ਮਾਵਾਂ ਨੇ।

(2) ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਜੰਡੀਆਂ ਨੀ,
ਬਸ ਕਰ ਜਰਮਨ ਭੇੜਿਆ,
ਘਰ ਘਰ ਰੰਡੀਆਂ ਨੀ।

(3) ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਰਗਾਈਆਂ,
ਲਾਮਾਂ ਤਰੋੜ ਮੱਕੇ ਨੇ ਸਾਈਆਂ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਉਤੇ ਪਿਆ ਅਤੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਕਈ ਗੀਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ :—

(1) ਮਾਹੀ ਮੇਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭੀਆ,
ਮੈਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਣ ਨਾ ਦੇਵੇ।

(2) ਮਰ ਜਾਣ ਸਿੰਘ-ਸਭੀਏ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ 'ਚ ਗਿਧੇ ਬੰਦ ਕੀਤੇ।

(3) ਮੈਂ 'ਕਾਲਣ ਹੋ ਗਈਂ ਵੇ,
ਤੇਰਿਆਂ ਗ਼ਮਾਂ ਦੀ ਮਾਰੀ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਅਦਭੁਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਂ ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਜੂਝਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਦੀ ਆਦਿ ਕਾਲੀਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜੁਰਜੀਤ ਰਖਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਛਾਪ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਉਤੇ ਹੋਏ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵੀ ਕੁਝ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ :—

(1) ਰੱਬ ਮੋਇਆ ਦੇਵਤੇ ਭਜ ਗਏ
ਰਾਜ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ ਦਾ

(2) ਕਿਹੜੀ ਮਾਂ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੰਮਿਆ
ਜੰਗਲਾਂ 'ਚ ਸ਼ੇਰ ਬੁਕਦਾ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੀਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਗੀਤ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜੂਝਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਕੌਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਉਤੇ ਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(ੲ-56) ਇੰਦਰ :

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੇਵਤਾ; ਇੰਦਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਉਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੋ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਮੀਂਹ ਵਸਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਦੇਵਮਾਲਾ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਉਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਗਨੀ, ਇੰਦਰ ਤੇ ਸੂਰਯ ਦੀ ਤ੍ਰਿਕੜੀ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਰਿਚਾਂ ਇੰਦਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਵਿਚ-ਹੀ ਦਰਜ ਹਨ। ਇੰਦਰ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵਿਚ 250 ਸੂਕਤ ਤਾਂ ਸਵਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ। ਲਗਪਗ 50 ਸੂਕਤਾਂ ਵਿਚ, ਇੰਦਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਰੁਤ, ਅਗਨੀ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਉਸਤਤੀ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਿਚਾਂ ਵਿਚ, ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਤੇ ਊਸ਼ਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਇੰਦਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ, ਬਰਖਾ ਅਤੇ ਮੌਸਮ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਜਰ ਨਾਲ ਸੋਕੇ ਦੇ ਦੈਂਤ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਪਲੇ ਵਿਚੋਂ ਮੀਂਹ ਵਸਾਉਂਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਨੇ ਤ੍ਰੀਕਦ੍ਰੁਕਾ ਦੇ ਉਤਸ਼ਵ ਉਤੇ, ਸੋਮ ਰਸ ਨਾਲ ਗੁਟ ਹੋ ਕੇ, ਸੋਕੇ ਦੇ ਦੈਂਤ ਅਹੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਪਿਆਸੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਮੀਂਹ ਵਸਾਇਆ ਸੀ।

ਰਿਗ ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਨਿਸ਼ਟੀਗਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮਹੀਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੈਰ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਏਕਾਸ਼ਟਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਪਰਜਾਪਤੀ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਅਦਿਤੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਕਸ਼ਯਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ ਜਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰਥ ਉਤੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਦੋ ਲਾਖੇ ਘੋੜੇ ਖਿਚਦੇ ਹਨ, ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਉਤੇ ਸੈਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਨ-ਭਾਉਂਦਾ ਹਥਿਆਰ ਵਜਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਕਾਸ਼ ਉਤੇ ਜੋ ਸਤਰੰਗਾ ਧਨੁਖ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਹ ਤੀਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਧਨੁਖ ਇਸ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇੰਦਰ ਸੋਮ ਰਸ ਪੀਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਅਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਮ ਰਸ ਰਜ ਕੇ ਛਕਦਾ ਹੈ।

ਪੌਰਾਣਿਕ ਤੇ ਵੀਰ-ਗਾਥਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਦਾ ਗੌਰਵ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈ-ਮੂਰਤੀ (ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ) ਤੋਂ ਹੇਠਲਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਸਗੋਂ ਗਣੇਸ਼ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਸਥਾਨ, ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਇੰਦਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਇੰਦਰ ਹੋਰ ਸਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦਵੀ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਇੰਦਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ : 'ਕੇਤੇ ਇੰਦ ਚੰਦ ਸੂਰ' (ਜਪੁ)। ਇਕ ਇੰਦਰ ਦਾ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰ ਇਕ ਸੌ ਦੈਵੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਧਰਤੀ ਦੇ 360 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਦੈਵੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦੇਵਤਾ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਉਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਤ ਲੋਕ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਸੁਭਾਵ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਤ ਲੋਕ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੌਖਾ ਢੰਗ ਪੂਰਨ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸੌ ਯੱਗ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਗਾਂ ਦੀ ਨਿਰਵਿਘਨ ਸਮਾਪਤੀ ਉਤੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿੰਘਾਸਨ ਛੱਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਤਪ ਤੇ ਕਰੜੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਮਾਤ ਲੋਕ ਦੇ ਜੀਵ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਪਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਰਿਸ਼ੀ ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਤਪ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨ-ਮੋਹਣੀਆਂ ਅਪੱਛਰਾਂ ਭੇਜਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਦਰਜ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਇਕ ਸੌ ਯੱਗ ਪੂਰੇ ਕਰ ਕੇ ਇੰਦਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਹਰ ਦੈਵੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਗਰੋਂ ਇੰਦਰ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਜਿਸ ਇੰਦਰ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ ਉਸ ਦਾ

ਨਾਂ ਪੁਰੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰ ਅੱਖਾਂ ਹਨ।

ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਦੈਂਤਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਦਰ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਰਾਵਤੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲੀ ਨੇ ਯਗਾਂ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਇੰਦਰ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਸਣੇ ਅਮਰਾਵਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰਾਵਣ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਰਾਵਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੇਘਨਾਦ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲੰਕਾ ਲੈ ਆਇਆ ਜਿਥੇ ਇੰਦਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਰਾਵਣ ਦਾ ਚਾਕਰ ਬਣ ਕੇ ਰਿਹਾ। ਇੰਦਰ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਮੇਘਨਾਦ ਨੂੰ ਇੰਦਰਜੀਤ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਪਿਛੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਮੇਘਨਾਦ ਦੀ ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਈ, ਪਰ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ, ਮੇਘਨਾਦ ਨੂੰ ਅਮਰਤਾ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦੇਣਾ ਪਿਆ।

ਇੰਦਰ ਦੀ ਵਿਲਾਸਤਾ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਪਤਨੀ ਅਹਿੱਲਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਮ-ਭਾਵਨਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਨੇ ਅਹਿੱਲਿਆ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਆਲਿੰਗਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਿਸ਼ੀ ਘਰ ਆ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਇਕ ਸੌ ਭਗ (ਯੋਨ) ਉਗਮ ਆਏ। ਪਰ ਇੰਦਰ ਦੇ ਪਸਚਾਤਾਪ ਕਰਨ ਉਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਸੌ ਭਗ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ। ਇਕ ਸੌ ਭਗਾਂ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਸਯੋਨੀ ਤੇ ਸੌ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਹਸ੍ਰਾਕਸ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਨੇ ਅਹਿੱਲਿਆ ਦਾ ਆਲਿੰਗਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਕੁਕੜ ਦਾ ਜਾਮਾ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਗੌਤਮ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅਹਿੱਲਿਆ, ਇੰਦਰ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤੇ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਅਹਿੱਲਿਆ ਸਿਲ ਪੱਥਰ ਬਣ ਗਈ; ਇੰਦਰ ਨਿਪੁੰਸਕ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਚੰਦਰਮੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਸਦੀਵੀ ਦਾਗ ਦਾ ਕਲੰਕ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਇੰਦਰ ਪਸਚਾਤਾਪ ਅਤੇ ਯੱਗ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਨਰੋਆ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਹਿੱਲਿਆ ਦਾ ਸਤਿ ਭੰਗ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਇੰਦਰ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਬਲ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਖੀਣ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਵਣ ਨੇ ਇੰਦਰਪੁਰੀ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਮੇਘਨਾਦ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲੰਕਾ ਲੈ ਗਿਆ।

ਇੰਦਰ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਸੁਰਾਂ ਦਾ ਬੱਧ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਲ ਨਾਂ ਦੇ ਅਸੁਰ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗਊਆਂ ਚੁਰਾ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਵਲ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਗਊਆਂ ਵਾਪਸ ਲਿਆਂਦੀਆਂ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਲਭਿਦ੍ਰ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵ੍ਰਿਤ੍ਰਾਸੁਰ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਦਰ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦਧੀਚ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਜਰ ਬਣਵਾਇਆ ਤੇ ਉਸੇ ਨਾਲ ਵ੍ਰਿਤ੍ਰਾਸੁਰ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ (ਵੇਖੋ : ਦਧੀਚ)।

ਇੰਦਰ ਨੇ ਦਸਯੂ ਅਥਵਾ ਦਾਸਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਸੰਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਜਰ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਦਸਯੂ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਚਿਪਟੀ ਨੱਕ ਵਾਲੇ ਆਦਿ-ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਨ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦੀ। ਬ੍ਰਿਜ ਦੇ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਬ੍ਰਿਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਤੇ ਰੰਞ੍ਹ ਦੇਣ ਲਈ ਮੀਂਹ ਅਤੇ ਝੱਖੜ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਗਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੱਤਾਂ ਦਿਨ ਤਕ ਗੋਵਰਧਨ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲ ਉਤੇ ਚੁਕੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤੀ ਵਾ ਤਕ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿਤੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਹਾਰ ਮੰਨਣੀ ਪਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਤਯਭਾਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਇੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰਜਾਤ ਬ੍ਰਿਛ ਮੰਗਿਆ। ਇੰਦਰ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਉਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਮਰਾਵਤੀ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਕੇ ਪਾਰਜਾਤ ਖੋਹ ਲਿਆਂਦਾ।

ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਖੰਭ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਜਿਥੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਉੱਡ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ। ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਰਿਸ਼ੀ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਸਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉਤੇ ਇੰਦਰ ਨੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਖੰਭ ਕਟ ਸੁਟੇ।

ਇੰਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਇਕ ਦੈਂਤ ਪੁਲੋਮਨ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਲਾਸਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਪਰ ਪੁਲੋਮਨ ਦੇ ਸਰਾਪ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਤੈਤਿਰੀਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਦਮਤੀਆਂ ਸ਼ੋਖ਼ ਅਦਾਵਾਂ ਤੇ ਚੰਚਲਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਜੈਯੰਤ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਚੀ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਐਤ੍ਰਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਹਾ ਸੀ।

ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਰਤਨ ਇੰਦਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐਰਾਵਤ ਹਾਥੀ, ਉਚੈਸ਼੍ਰਵਸ ਘੋੜਾ, ਪਾਰਜਾਤ ਬ੍ਰਿਛ। ਇੰਦਰ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਵਜਰ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਧਨੁਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਧਨੁਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਬਰਖਾ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਪੀਂਘ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇੰਦਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਂ ਤੇ ਉਪਾਧੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹੇਂਦ੍ਰ, ਸ਼ਕ੍ਰ, ਮਘਵਾ ਅਤੇ ਉਪਾਧੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਜਰਪਣਿ, ਮੇਘਵਾਹਨ, ਸੁਰਾਧਿਪ ਵਗੈਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਇੰਦਰ ਜੇਸ਼ਠਾ ਨਛਤ੍ਰ ਤੇ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਹੈ। ਉਹ ਐਰਾਵਤ ਉਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਭਰਮਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇੰਦਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਇੰਦਰਪੁਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਮਰਾਵਤੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਇੰਦਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲੀ ਤੇ ਅਰਜਨ ਇੰਦਰ ਦੇ ਔਰਸ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਉਪਰ ਇੰਦਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਿੰਦਰ, ਜੋਗਿੰਦਰ, ਮਨਇੰਦਰ, ਰਵਿੰਦਰ, ਸਤਿੰਦਰ, ਜਤਿੰਦਰ, ਵਰਿੰਦਰ, ਇੰਦਰਜੀਤ, ਇੰਦਰਮੋਹਨ (ਵੇਖੋ : ਨਾਮਕਰਣ)।

(ੲ-57) **ਇੰਦਰ ਸਭਾ :**

ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਜਿਥੇ ਅਪੱਛਰਾਂ ਨਾਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗੰਧਰਵ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

(ੲ-58) **ਇੰਦਰਸੇਨ :**

ਨਲ ਤੇ ਦਮਯੰਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ; ਇਸ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਨਾਂ ਇੰਦ੍ਰਸੇਨਾ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਦਮਯੰਤੀ) ।

(ੲ-59) **ਇੰਦਰਕੀਲ :**

ਮੰਦਰਾਚਲ ਪਰਬਤ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ; ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਸੇ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਇਥੇ ਹੀ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਸ਼ੁਪਤ-ਅਸਤ੍ਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਅਰਜਨ) ।

(ੲ-60) **ਇੰਦਰ ਸੂਰ ਮਹਾਂ ਦਿਓ :**

ਕਾਂਗੜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਸੂਰ ਮਹਾਂ ਦਿਓ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਕਾਲੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਇਕ ਚਾਰ ਉਂਗਲ ਉੱਚੀ ਪਿੰਡੀ ਅਤੇ ਪਾਰਸ ਨਾਥ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ । ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਸੂਰ ਦਾ ਜਲੂਸ ਦੁਰਬਲੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ । ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਠ ਵਿਚ ਪਹਿਨਣ ਵਿਚ ਹੇਠੀ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹਾਥੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿਤੀ । ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ । ਫਲਸਰੂਪ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਭਿਖਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ । ਇੰਦਰ ਸੂਰ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਭੁੱਲ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਬਾਗੇਸ਼ਵਰੀ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਮੁੜ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ।

ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ, ਚਿਤਰੂ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਸੂਰ ਮਹਾਂ ਦਿਓ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸੂਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ । ਇਥੇ 13 ਜੇਠ ਨੂੰ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਲੋਕੀਂ ਗੁੜ ਤੇ ਫਲ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਥੇ ਗੁਗੇ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਹੈ (ਗਲਾਸਰੀ 1,271) ।

(ੲ-61) **ਇੰਦਰ ਜਾਲ :**

(1) ਇੰਦਰ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਦੇ ਤਪ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਖਾੜੇ ਦੀਆਂ ਮਨਮੋਹਣੀਆਂ ਅਪੱਛਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਭੇਜਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਅਪੱਛਰਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚੰਚਲ ਅਦਾਵਾਂ, ਰੂਪ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਮਨ ਭਰਮਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਤਪ ਵਲੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਫਲਸਰੂਪ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਲ ਤੇ ਆਤਮਿਕ-ਅਡੋਲਤਾ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ । ਇੰਦਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਜਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(2) ਇਕ ਜਾਦੂ ਦੀ ਖੇਡ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤ੍ਰ-ਮੁਗਧ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੋ ਜਾਦੂਗਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਕੁਝ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ।

(ੲ-62) **ਇੰਦ੍ਰਜੀਤ :**

ਮੇਘਨਾਦ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ; ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਰਾਵਣ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਮਰਾਵਤੀ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਰਾਵਣ ਇੰਦਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ । ਪਰ ਮੇਘਨਾਦ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਵਰਦਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲੰਕਾ ਲੈ ਆਇਆ । ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਲੰਕਾ ਗਏ, ਪਰ ਮੇਘਨਾਦ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਵਿਚੋਂ ਮੁਕਤ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਮੇਘਨਾਦ ਨੂੰ ਅਮਰਤਾ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਨਾ ਦਿਤਾ । ਇੰਦਰ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਮੇਘਨਾਦ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰਜੀਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦ੍ਰਜੀਤ ਜਦੋਂ ਯੱਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਲਛਮਣ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿਤਾ (ਵੇਖੋ : ਮੇਘਨਾਦ) ।

(ੲ-63) **ਇੰਦਰ-ਦਯੁਮਨ :**

ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅੱਕਤੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ :—

(1) ਇਕ ਰਾਜਾ ਜੋ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਨਾਲ ਗਜ (ਹਾਥੀ) ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ । ਭਾਗਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਗਜ ਨੂੰ ਜਲਧਾਰਾ ਵਿਚ ਤੰਦੂਏ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ । ਗਜ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ । ਸੋ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਬੰਧਨ ਕਟ ਦਿਤੇ 'ਗਜ ਕੋ ਤ੍ਰਾਸ ਮਿਟਿਓ ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ' (ਗਉੜੀ ਮ: 9) ।

(2) ਇਕ ਅਸੁਰ ਰਾਜਾ ਜਿਸ ਦੀ ਮੌਤ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ ।

(3) ਮਾਲਵ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜਾ ਜਿਸ ਨੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ ਜਗਨਨਾਥ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਵਾਈ ਸੀ । ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਜਗਨਨਾਥ) ।

(ੲ-64) **ਇੰਦਰ ਦੀ ਸਖੀ :**

ਚੀਰ ਵਹੁਟੀ ਜੋ ਬਰਖਾ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਰੀਂਘਦੀ ਆਮ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਕਿਰਮ ਮਖ਼ਮਲੀ ਰੰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਬਰਖਾ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ 'ਇੰਦਰ ਦੀ ਸਖੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਦੀਆਂ ਅਪੱਛਰਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਗੇੜੇ ਕਟਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਜੋ ਅਪੱਛਰਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਪਤਿਤ ਅਥਵਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਬਰਖਾ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਚੀਰ-ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਚੀਰ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰਵਧੂ — ਇੰਦਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ, ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(ੲ-65) **ਇੰਦਰ ਧਵਜ :**

ਇੰਦਰ ਦਾ ਝੰਡਾ; ਬ੍ਰਹਤ ਸੰਹਿਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਦੇਵਤੇ ਅਸੁਰਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੋਲ ਮਦਦ ਲਈ ਗਏ । ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਭੇਜਿਆ । ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਧਵਜ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਇੰਦਰ ਨੇ ਅਸੁਰਾਂ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਇਸੇ ਝੰਡੇ ਦਾ ਨਾਂ ਇੰਦਰ ਧਵਜ ਪਿਆ ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚੇਦੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਨੇ ਬਾਂਸ ਦੀ ਗੇਲੀ ਗੱਡ ਕੇ ਇੰਦਰ ਧਵਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਇੰਦਰ ਨੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਨੂੰ ਵਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕੋਈ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਫੈਲੇਗਾ (ਵੇਖੋ : ਇੰਦਰ ਮਾਹਾ) ।

ਗੁਗੇ ਦਾ ਝੰਡਾ ਇੰਦਰ ਧਵਜ ਦਾ ਹੀ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ । ਇੰਦਰ ਧਵਜ ਨੂੰ ਬਰਖਾ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ, ਕੌਡਾਂ, ਟੱਲੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੇ ਗਲੀ ਮਹਿੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਫੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਝੰਡਾ 48 ਕੁ ਫੁਟ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਰੰਗੀਆਂ ਟਾਕੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਗੁਗੇ ਦਾ ਝੰਡਾ ਰੂਪ, ਆਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ

ਇੰਦਰ ਧਵਜ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਗੁਗੇ ਦੀ ਪੂਜਾ)।

(ੲ-66) ਇੰਦਰ ਧਨੁਸ਼ :

ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਮਗਰੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਉਤੇ ਉਦੇ ਹੁੰਦੀ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘ; ਇੰਦਰ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘ ਉਸ ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਹੈ। ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਜਦੋਂ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਧਨੁਖ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਟਿਕਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਰਪ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦਾ ਫੁੰਕਾਰਾ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਹੰਸਰ ਫਨਾਂ ਉਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਥੰਮ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਤਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਫੁੰਕਾਰੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਫੁੰਕਾਰੇ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਈਬਲ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਲੈ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਫੇਰ ਕਦੇ ਪ੍ਰਲੈ ਨਹੀਂ ਲਿਆਏਗਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਮਾਨ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਟਿਕਾ ਦਿਤੀ।

ਇੰਦਰ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਗੁੱਡੀ ਗੁੱਡੇ ਦੀ ਪੀਂਘ ਤੇ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘ ਵੀ ਪਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਬੀਬੀ ਪਾਕਦਾਮਨ ਦੀ ਪੀਂਘ ਅਤੇ ਕੌਸੇ ਕਜ਼ਹ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਰੰਗ ਨੂੰ ਬੀਬੀ ਬਾਈ ਦੀ ਪੀਂਘ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਬਾਈ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ।

(ੲ-67) ਇੰਦਰਪੁਰੀ :

(ਵੇਖੋ : ਅਮਰਾਵਤੀ)।

(ੲ-68) ਇੰਦਰ ਮਾਹਾ :

ਇਕ ਉਤਸ਼ਵ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਵਣ ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰੀਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਮਾਹਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਉਤਸ਼ਵ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਹਰੀਵੰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਤੇ ਪਰਜਾ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦਾ ਝੰਡਾ 'ਇੰਦਰ ਧਵਜ' ਗਲੀ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਫੇਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਝੰਡੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਨੇ ਚੇਦੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਉਪਰੀਚਰ ਪਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਇੰਦਰ ਧਵਜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਕਰੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਖਲੋਤਾ ਹੈ।

ਰਾਜੇ ਉਪਰੀਚਰ ਨੇ ਇੰਦਰ ਧਵਜ ਦਾ ਨਗਰ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਇਸ ਧਵਜ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ, ਹਾਰਾਂ, ਧੂਪ ਤੇ ਚੰਦਨ ਆਦਿ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ। ਇੰਦਰ ਧਵਜ ਅਠਤਾਲੀ ਕੁ ਫ਼ੁਟ ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜ ਰੰਗਦਾਰ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਟੀਆਂ ਝਾਲਰ ਵਾਂਗ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਰਾਹਮੀਰ ਨੇ ਬ੍ਰਹਤ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਧਵਜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਟੱਲੀਆਂ (ਕਿਨਕਿਨੀ) ਹਾਰਾਂ, ਛਤਰਾਂ ਤੇ ਘੰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਧਵਜ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਗੋਲ ਟੁਕੜੀਆਂ, ਨਵੇਂ ਚੰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਫਲਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਅਤੇ ਗੰਨੇ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇੰਦਰ ਮਾਹਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀਤਾ-ਯਜਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਕਿਸਾਨ ਸੀਤਾ ਯਜਨਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਹਲ ਨੂੰ ਦਿਉਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਤੇ ਯੱਗ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇੰਦਰ ਧਵਜ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਗੁਗੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਈ। ਗੁਗੇ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਚੂਹੜੇ ਹਰ ਸਾਲ ਬਰਖਾ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਭਾਦਰੋਂ ਵਿਚ ਗੁਗੇ ਦਾ ਝੰਡਾ ਫੇਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਗੇ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਇੰਦਰ-ਧਵਜ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਫੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਗੁਗੇ ਦੀ ਪੂਜਾ)।

(ੲ-69) ਇੰਦਰ ਮਾਲਾ :

ਕੰਵਲ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਉਹ ਮਾਲਾ ਜੋ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਨੇ ਚੇਦੀ ਰਾਜੇ ਉਪਰਿਚਰ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਧਵਜ ਉਤੇ ਲਟਕਾ ਕੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਫੇਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਮਾਲਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਸਦਾ ਹਰੇ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਵੈਜਯੰਤੀ ਮਾਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਵੈਜਯੰਤੀ ਮਾਲਾ)।

(ੲ-70) ਇੰਦਰ ਲੋਕ :

(ਵੇਖੋ : ਅਮਰਾਵਤੀ)।

(ੲ-71) ਇੰਦਰਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ :

ਅੱਸੂ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪੱਖ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦਾ ਨਾਉਂ ਇੰਦਰਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਰਾਧ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਣ, ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਦੂਜਾ ਆਪਣਾ ਪਰਲੋਕ ਸੁਹੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇੰਦਰਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ — ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰਸੈਨ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਬੜਾ ਭਗਤ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਦਾ ਮੇਲ ਨਾਰਦ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਯਮਲੋਕ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰਸੈਨ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਬੜੇ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਨੇਹਾ ਘੱਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇੰਦਰਸੈਨ ਇੰਦਰਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਨੇਮ ਧਰਮ ਨਾਲ ਵਰਤ ਰਖੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੰਦਰ ਸੈਨ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤੇ ਗਏ।

(ੲ-72) ਇੰਦ੍ਰਾਸਣ :

ਇੰਦਰ ਦਾ ਸਿੰਘਾਸਨ; ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਕੇ ਸੌ ਯੱਗ ਪੂਰੇ ਕਰ ਲਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਦਾ ਸਿੰਘਾਸਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਦਾ ਸਿੰਘਾਸਣ ਡੋਲਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਇੰਦਰ ਉਸ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਅਪੱਛਰਾਂ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਦਰ ਨੇ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।

(ੲ-73) ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ :

ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਚੀ ਤੇ ਐਂਦ੍ਰੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੁਲੋਮਨ ਦੈਂਤ ਦੀ ਕੰਨਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੋਲੋਮੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਾਹ ਲਿਆ ਤਾਂ ਪੁਲੋਮਨ ਦੇ ਕਹਿਰ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਤੈਤਿਰੀਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਨੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਚੰਚਲ ਅਦਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇੰਦਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦੇਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਚੁਣਿਆ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ

ਨਹੁਸ਼ ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ. ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਉਸ ਦੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਸਾਂ ਬਚੀ। ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੈਯੰਤ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੇਵੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੇਵੀਆਂ ਲਛਮੀ, ਪਾਰਬਤੀ ਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੂਜਦਾ। ਪਰ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਦੇਵੀਆਂ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਸੂਕਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਿਚਾਂ ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ੲ-74) ਇੰਦ੍ਰਾਵਤੀ :

ਇੰਦਰ ਦੀ ਪੁਰੀ; ਅਮਰਾਵਤੀ (ਵੇਖੋ : ਅਮਰਾਵਤੀ)।

(ੲ-75) ਇਦਰੀਸ :

ਇਕ ਪੈਗੰਬਰ ਜੋ ਆਦਮ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸਤਵੀਂ ਪੀੜੀ ਉਤੇ ਸੀ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਦਰੀਸ ਨੇ 365 ਵਰ੍ਹੇ ਉਮਰ ਭੋਗੀ ਅਤੇ ਕਾਇਆਂ ਸਮੇਤ ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਇਦਰੀਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਲਈ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਵਰਤਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਚੋਲਾ ਸੀੜ ਕੇ ਪਹਿਨਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਦਰਜ਼ੀ ਇਦਰੀਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੀਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਦਰੀਸ-ਨੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਲਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਦਰੀਸ (ਅੰਦਰੀਸ) ਸਕੰਦਰ ਦਾ ਰਸੋਈਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਪਕਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਚਸ਼ਮੇਂ ਵਿਚ ਧੋਤਾ, ਪਰ ਮੱਛੀ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਉਠੀ। ਇਦਰੀਸ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਚਸ਼ਮਾ ਆਬੇ-ਹਯਾਤ ਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਉਹ ਚਸ਼ਮੇ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਅਮਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਦਰੀਸ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਇਲਯਾਸ ਅਤੇ ਖਿਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੲ-76) ਇੰਦਰੂ ਨਾਗ :

ਇਕ ਨਾਗ ਦਿਉਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਚੰਬੇ ਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਇੰਦਰੂ ਨਾਗ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਕ ਸਿਲ ਉਤੇ ਨਾਗ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਉਕਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੰਦਰੂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦਾ ਦਿਉਤਾ ਹੈ। ਵਾਢੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਖਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਫ਼ਸਲ ਨੂੰ ਵੱਢਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਨਾਗਦੇਹੁ' ਦਾ ਉਤਸ਼ਵ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਬੀ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਉਤੇ 16 ਬਕਰੇ ਅਤੇ ਖ਼ਰੀਫ਼ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਸਮੇਂ 13 ਬਕਰੇ ਬਲੀ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਕਰਿਆਂ ਦਾ ਮਾਸ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਾਧੂਆਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਲੀ ਦੀ ਰੀਤ ਚੇਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਵਜਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇੰਦਰੂ ਨਾਗ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੌਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਦੁਰਗਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਠ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮੇਲਾ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਚੰਬੇ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰੂ ਨਾਗ ਦੇ ਮੰਦਰ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਭਾਦਰੋਂ ਤੇ ਅੱਸੂ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਨੂੰ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ (ਗਲਾਸਰੀ 1,152)। ਲੋਕ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭਰਵੀਂ ਫ਼ਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੋਕਾ ਤੇ ਗੜਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਗ ਦੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਜੰਜੀਰੀ। ਇਸੇ ਜੰਜੀਰੀ ਨਾਲ ਚੇਲਾ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

(ੲ-77) ਇੰਦੁਜ :

ਬੁਧ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ; ਇੰਦੁਜ ਤਾਰਾ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਤਾਰਾ)।

(ੲ-78) ਇੰਦੂਮਣੀ :

ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਣੀ ਜੋ ਚੰਨ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਦੇ ਜੰਮ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਣੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਨ ਚਾਨਣੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਟਪਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੀਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਤੇ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਣੀ ਨੂੰ ਚੰਦ੍ਰਕਾਂਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਚੰਦ੍ਰਕਾਂਤ)।

(ੲ-79) ਇੰਦੂਮਤੀ :

ਵਿਦਰਭ ਦੇ ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਜਿਸ ਨੇ ਸਵੰਬਰ ਵਿਚ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਅਜ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਤੀ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਦਸਰਥ ਇਸੇ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦੂਮਤੀ ਪੁਰਬਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਹਾਰਣੀ ਅਪੱਛਰਾ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਤ੍ਰਿਣਬਿੰਦੂ ਦਾ ਤਪ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਰਣੀ ਨਾਂ ਦੀ ਅਪੱਛਰਾ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਤ੍ਰਿਣਬਿੰਦੂ ਦੇ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਹਾਰਣੀ ਨੂੰ ਵਿਦਰਭ ਦੀ ਰਾਜ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਆਯੂ ਭੋਗੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਅਜ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਗ਼ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇੰਦੂਮਤੀ ਨੂੰ ਨੀਂਦਰ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਇਕ ਰੁੱਖ ਹੇਠਾਂ ਬਿਸਰਾਮ ਲਈ ਲੇਟ ਗਈ। ਉਦੋਂ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਤੋਂ ਮਾਤ ਲੋਕ ਵਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਅਚਨਚੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀਣਾ ਤੋਂ ਪਾਰਜਾਤ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ, ਇੰਦੂਮਤੀ ਉਪਰ ਜਾ ਡਿੱਗੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ।

(ੲ-80) ਇਨਾਮ :

ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਤਿਕੋਨਾ ਤਵੀਤ ਪਰੋ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਹਾਰ; ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਗੀਤ ਹੈ —
'ਨਾਮ ਬਣ ਕੇ ਬੜਾ ਪਟਵਾਰੀ ਹਿੱਕ ਵਾਲੀ ਮਿਣਤੀ ਕਰੇ।'

(ੲ-81) ਇਫਰਾਹੀਮ :

ਯੂਸਫ਼ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਜ਼ੁਲੇਖਾਂ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਜ਼ੁਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮੇ — ਇਫਰਾਹੀਮ ਤੇ ਮਨਸ਼ਾਦਾ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਇਹੋ ਆਸ਼ਕ ਜੋੜਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਅੱਗੋਂ ਚੱਲੀ। ਜਦੋਂ ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਭਰਾ ਕਾਲ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਇਫਰਾਹੀਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਣਪਛਾਤਾ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਭੇਦ ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਫਰਾਹੀਮ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਅੰਸ਼ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਰੋਧ ਦੀ ਜਵਾਲਾ ਭੜਕਦੀ ਤਾਂ ਇਫਰਾਹੀਮ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਉਹ ਝਟ ਠੰਢੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਯੂਸਫ਼ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਇਬਨ ਯਮੀਨ ਨਾਲ ਗਿਣ ਮਿਥ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਸਾ ਚੁਰਾਣ ਦੇ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਯਹੂਦਾ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਉਤੇ ਇਫਰਾਹੀਮ ਨੇ ਯਹੂਦੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਰੋਧ ਝਟ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਤਾਸੀਰ ਤਾਂ ਯਾਕੂਬ ਨਬੀ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚ ਸੀ। ਯਹੂਦੇ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਫਰਾਹੀਮ ਕਿਧਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ :

ਇਹ ਤਾਸੀਰ ਅਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ
ਜੇ ਕੋਈ ਹੱਥ ਛੁਹਾਵੇ

ਬੁਝ ਵੰਜੇ ਅੱਗ ਗ਼ੁੱਸੇ ਵਾਲੀ,
ਵਿਚੋਂ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। (ਅਹਿਸਾਨੁਲ ਕਸਿਸ)

ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂਸਫ਼ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ।

(ਏ-82) **ਇਫਰੀਤ :**

ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਜਿੰਨ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿੱਸੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਨੇ ਨੂਰ ਤੋਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ, ਅੱਗ ਤੋਂ ਜਿੰਨ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਆਦਮ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿੰਨ ਪੰਜ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਿਸਮ ਇਫਰੀਤਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬੜੇ ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਫਰੀਤ ਸ਼ਬਦ ਜਿੰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਿਕਰਾਲ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਿੰਨਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀਣ ਲੱਗਾ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਪੌਰਾਣਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਫਰੀਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਮ ਹੈ।

ਇਫਰੀਤ ਹਵਾ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਡਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਪੰਧ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਤੈਅ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ ਨੇ ਆਹੂ ਖ਼ਾਤਿਫ਼ ਨਾਂ ਦੇ ਇਫਰੀਤ (ਅਫਰੇਤ) ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਪੰਧ ਪਲਾਂ ਛਿਣਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਕਾ ਕੇ, ਬਦੀਆ ਜਮਾਲ ਦੀ ਦਾਦੀ ਮਿਹਰ ਅਫ਼ਰੋਜ਼ ਕੋਲ ਸਾਰਿਸਤਾਨ ਪੁਜਿਆ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਆਹੂ ਖ਼ਾਤਿਫ਼)।

(ਏ-83) **ਇਬਨ ਯਮੀਨ :**

ਯੂਸਫ਼ ਦਾ ਸਕਾ ਭਰਾ ਜੋ ਰਹੀਲ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ। ਯੂਸਫ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਯਾਕੂਬ ਨੂੰ ਮਿਸਰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ, ਇਬਨ ਯਮੀਨ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਕਾਸੇ ਦੀ ਚੋਰੀ ਦਾ ਝੂਠਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਇਬਨ ਯਮੀਨ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਯਾਕੂਬ ਮਿਸਰ ਪੁਜਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ (ਵੇਖੋ : ਯੂਸਫ਼)।

(ਏ-84) **ਇਬਰਾਹੀਮ :**

ਇਕ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਜੋ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਸੀ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਤੋਂ 1500 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਆਜ਼ਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ (ਕੁਰਾਨ, ਸੂਰਾ 6,74)। ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਜਨਮ ਜਲ-ਪਰਲੋ ਤੋਂ 1263 ਸਾਲ ਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਬਾਈਬਲ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਮਰੂਦ ਨੂੰ ਜੋਤਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਭਵਿਸ਼ਬਾਣੀ ਦਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ, ਬੁਤਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਉਲਟਾਣ ਲਈ, ਇਬਰਾਹੀਮ ਜਨਮ ਲਏਗਾ। ਨਮਰੂਦ ਨੇ ਇਸ ਭਵਿਸ਼ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿਧ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਸਾਰ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸੱਜੀ ਵੱਖੀ ਵੇਖਣ ਵੇਲੇ, ਬੱਚਾ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੱਬਾ ਪਾਸਾ ਵੇਖਣ ਵੇਲੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਵੇਲੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ ਮਾਂ ਕੂਫ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਗ਼ਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਛੁਪੀ। ਉਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ, ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰ ਪਰਤ ਆਈ। ਅੱਲਾ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜਬਰਾਈਲ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਪਾ ਦਿਤਾ। ਅੰਗੂਠੇ ਵਿਚੋਂ ਦੁੱਧ ਚੋਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੁੰਘ ਕੇ ਬੱਚਾ ਸੁਰਜੀਤ ਰਿਹਾ। ਵੀਹਾਂ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਗਈ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਬੈਠਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਈ।

ਜਦੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਨਮਰੂਦ ਨੂੰ ਸੂਹੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਾਂ ਨੇ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਚਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਨਮਰੂਦ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬੰਦੀਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਰਖਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇ ਬਲਦੇ ਭਾਂਬੜ ਵਿਚ ਜੀਊਂਦਾ ਸੁਟਵਾ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਸੱਤਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਇਬਰਾਹੀਮ ਬੇਆਂਚ ਅੱਗ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਅੱਗ ਵਿਚ ਡਿੱਗਾ ਤਾਂ ਅੱਗ ਬੁਝ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਸਥਾਨ ਸੁੰਦਰ ਫੁੱਲਾਂ ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਘੜੀ ਤੋਂ ਸਭਨਾ ਨੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ਲੋਕ ਉਸ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਣ ਲੱਗੇ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ 'ਖ਼ਲੀਲੁਲਾ' ਭਾਵ ਅੱਲਾ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਲੀਲ ਚਿਖ਼ਾ ਤੇ,
ਅੱਗ ਕੋਹਾਂ ਵਿਚ ਘੱਤੀ।
ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਰਾਖਾ ਹੋਇਆ,
ਸੇਕ ਨਾ ਲੱਗਾ ਰੱਤੀ। (ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ)

ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਦੋ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ। ਪਹਿਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਾਰਾਹ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸਹਾਕ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਹਾਜ਼ਿਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸਮਾਈਲ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਇਸਹਾਕ ਦੀ ਔਲਾਦ ਤੋਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਇਸਰਾਈਲ ਵੰਸ਼ ਚੱਲੀ ਅਤੇ ਇਸਮਾਈਲ ਤੋਂ ਕੁਰੈਸ਼ ਵੰਸ਼ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹਮਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਸਲਾਮੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਨੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੋਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਮੰਗੀ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੇ ਪੁੱਤਰ ਇਸਮਾਈਲ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ। ਬਲੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਬਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਗ਼ੈਬ ਵਿਚੋਂ ਦੁੰਬਾ ਲਿਆ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸੇ ਦੁੰਬੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਗਈ (ਵੇਖੋ : ਇਸਮਾਈਲ)।

ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਬੁਤ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ। ਯਹੂਦੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਭ ਬੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਹਾੜੇ ਨਾਲ ਤੋੜ ਦਿਤਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਯਹੂਦੀ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਡਿੱਕਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ, ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਲਿਪੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਲਟਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਰੋਗੀ ਨਰੋਏ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ ਹਲੀਮੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਦਸ ਹਿੱਸੇ ਹਲੀਮੀ ਰਚੀ ਗਈ, ਉਸ ਦੇ ਨੌਂ ਹਿੱਸੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਮਿਲੇ :—

ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਲੀਲ-ਅੱਲਾ ਨੂੰ
ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿਤੇ ਨੌਂ ਹਿੱਸੇ
ਦਸਵਾਂ ਸਾਰੀ ਖ਼ਲਕਤ ਤੇ
ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ ਪਿਆ ਦਿਸੇ।
(ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ, ਯੂ:ਜ਼ੁ.)

ਇਬਰਾਹੀਮ ਪਹਿਲੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਚਿੱਟੇ ਹੋਏ। ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਸਫ਼ੈਦ ਵੇਖ ਕੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਗਿਲਾ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਅੱਲਾ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਸਫ਼ੈਦ ਵਾਲ ਦਾਨਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ" ਤਾਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਸਿਰ ਚਿੱਟਾ ਕਰ ਦਿਓ।" ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਾਲ ਬਰਫ਼ ਵਾਂਗ ਚਿੱਟੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ 175 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਬਰ ਫ਼ਿਲਸਤੀਨ ਵਿਚ ਹਰੂੰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਉਤੇ ਹੈ। ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਹ ਸਫ਼ੈਦ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਅੱਲਾ ਦੇ ਤੱਖਤ ਪਾਸੇ ...

ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਹਬਰੀ ਕਰਨਗੇ।

ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਹੀ ਮੱਕੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੁੰਨਤ ਦੀ ਰਸਮ ਵੀ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ 99 ਵਰ੍ਹੇ (ਕਈਆਂ ਅਨੁਸਾਰ 120 ਵਰ੍ਹੇ) ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸੁੰਨਤ ਕਰਵਾਈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਾਰਾਹ ਨੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਆਲਿੰਗਨ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੰਦਰੀ ਕਟਵਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਤੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਦਾਸੀ ਹਾਜ਼ਿਰਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਸਾਰਾਹ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਇੰਦਰੀ ਕਟਾਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਦਰੀ ਦਾ ਮਾਸ ਕਟਵਾ ਕੇ ਬਚਨ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ਤਨੇ ਦਾ ਰਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸੀ ਜਿਸ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਛਾਂਟਿਆ। ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਤਿਰਾਸ਼ਿਆ, ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸਵਾਕ ਨਾਲ ਚਮਕਾਇਆ, ਨਹੁੰਆਂ ਨੂੰ ਕਟਿਆ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢਕਣ ਲਈ ਕੁੜਤਾ ਪਹਿਨਿਆ।

ਇਸਲਾਮੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ: ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਲੀਲ-ਅੱਲਾ ਸੀ, ਸਤਵੇਂ ਉਪਰ ਅਸਮਾਨੋ (ਅਹਿਮਦਯਾਰ, ਯੂ. ਜ਼ੁ)।

(ੲ-85) ਇਬਰਾਹੀਮ ਅਧਮ :

ਬਲਖ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜੋ ਸੂਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਰਾਜ ਤਿਆਗ ਕੇ ਫ਼ਕੀਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਅਧਮ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਾਲਾ ਸੰਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵਲੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਘਰ ਬਾਹਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਫ਼ਕੀਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਬਾਰੇ ਕਈ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਅਧਮ ਬਲਖ ਦਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ੈਬ ਵਿਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਨਹੀਂ ਜੰਮਿਆ। ਸੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਆਜੜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਅਧਮ ਨੇ ਸੂਫ਼ ਪਹਿਨ ਲਈ ਤੇ ਵਿਰਕਤ ਹੋ ਬੈਠਾ। ਪੇਟ ਪਾਲਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਚੱਕੀ ਪੀਠੀ, ਬਾਗ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੋਡੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ।

ਇਕ ਹੋਰ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਇਕ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਉਹ ਫ਼ਕੀਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਬਾਰੇ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ। (ਵੇਖੋ : ਅਧਮ ਬਲਖ਼ੀ)। ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ 776-783 ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਰੋਮ ਦੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ।

(ੲ-86) ਇਬਲੀਸ :

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪੌਰਾਣਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਜੋ ਈਮਾਨ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਬਦੀ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਬਲੀਸ ਇਕ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਜ਼ਾਜ਼ੀਲ ਸੀ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅੱਲਾ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਘੜ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਫੂਕੇ ਤਾਂ ਸਭ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮ ਨੂੰ ਸਿਜਦਾ ਕਰਨ। ਅੱਲਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਸਿਜਦਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਬਲੀਸ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨੂਰ ਤੋਂ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਆਦਮ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ, ਇਸ ਲਈ ਨੂਰੀ ਇਬਲੀਸ ਨੇ ਖ਼ਾਕੀ ਆਦਮ ਅੱਗੇ ਸਿਜਦਾ ਕਰਨਾ ਆਪਣੀ ਹੇਠੀ ਸਮਝੀ।

ਅੱਲਾ ਦੀ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਬਲੀਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਇਬਲੀਸ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਕਿਆਮਤ ਤਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ, ਅੱਲਾ ਨੇ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਫਿਰ ਇਬਲੀਸ ਨੇ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਆਮਤ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਅੱਲਾ ਦੇ ਸੁਹਿਰਦ ਸੇਵਕ ਨਹੀਂ ਅਥਵਾ ਨਾਸਤਕ ਜਾਂ ਕਾਫ਼ਰ ਹਨ, ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਅੱਲਾ ਨੇ ਇਬਲੀਸ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ।

ਇਬਲੀਸ ਨੇ ਹੀ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਆਦਮ ਅਤੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਵਿਵਰਜਤ ਫਲ ਖਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਆਦਮ ਜੰਨਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਬਲੀਸ ਰੱਬ ਵਿਚ ਈਮਾਨ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਬਲੀਸ ਅਤੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਜਹੰਨਮ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਝੋਂਕ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਬਲੀਸ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ — ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਹੋਇਆ। ਇਬਲੀਸ ਨੂੰ 'ਅਦੂਵ ਅੱਲਾ' (ਰੱਬ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਨ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਬਲੀਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਜਿੰਨਾਂ ਵਿਚ। ਇਬਲੀਸ ਨੂੰ 'ਅਲ-ਜਨ' — ਜਿੰਨਾਂ ਦਾ ਪਿਉ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪੌਰਾਣਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਦ ਕਦੀਮ ਵਿਚ ਜਿੰਨ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਵਸਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਆਪੋ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਲੜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਤੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਗਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਅੱਲਾ ਨੇ ਕੁਝ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਬਲੀਸ (ਅਜ਼ਾਜ਼ੀਲ) ਵੀ ਸੀ, ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਜਿੰਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਝਗੜੇ ਨਿਬੇੜਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਪਰ ਦੂਜੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਬਲੀਸ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਵਸਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਜਿੰਨ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਲਾ ਨੇ ਜੋ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਭੇਜੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਬਲੀਸ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਅੱਲਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਆਦਮ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਜਾਣ ਤਕ ਉਹ ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਹੀ ਅੱਲਾ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਬਲੀਸ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤਕ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਵਸਦੇ ਜਿੰਨਾਂ ਉਤੇ ਹਾਕਮ ਨਿਯੁਕਤ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਜਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਬਦਅਮਨੀ ਫੈਲੀ ਰਹੀ। ਅੱਲਾ ਨੇ ਜਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਸਾਇਆ ਤਾਂ ਇਬਲੀਸ ਨੇ ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪਨਾਹ ਲਈ। ਇਬਲੀਸ ਆਦਮ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਤਕ ਉਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਬਲੀਸ ਉਜਾੜਾਂ, ਥੇਹਾਂ, ਪਲੀਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਲਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਜੋ ਪਸ਼ੂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਬਲੀਸ ਦਾ ਆਹਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਇਸ ਦਾ ਸੇਵਨ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸਾਜ਼ ਇਬਲੀਸ ਦੀ ਬਾਂਗ ਹਨ, ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਦਾ ਕੁਰਾਨ ਹੈ; ਊਲ-ਜਲੂਲ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਸ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਹਨ। ਇਬਲੀਸ ਦਾ ਅਸਰ ਪਲੀਤ ਆਦਮੀਆਂ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਬਾਤਿਨ ਪਾਕ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੀਯਤ
ਅੰਦਰ ਵਿਚ ਸਫ਼ਾਈ।
ਵੈਰੀ ਦੇਵ ਇਬਲੀਸ ਲਈ
ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਂਦੀ ਕਾਈ। (ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ)

(ੲ-87) ਇਮਾਮ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ; ਇਮਾਮ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਹਬਰੀ ਕਰਨਾ, ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਸਾਮੂਹਿਕ ਨਿਮਾਜ਼ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ, ਖ਼ੁਤਬਾ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਣਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਕਰ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਇਮਾਮਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ।

ਇਮਾਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਭ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਮਾਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਾਮੂਹਿਕ ਨਿਮਾਜ਼ ਦੇ ਆਗੂ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁੰਨੀ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਇਮਾਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ — ਅਬੂ ਹਨੀਫ਼ਾ, ਇਮਾਮ ਸ਼ਾਫ਼ੀ, ਇਮਾਮ ਅਬੂ ਅਬਦੁੱਲਾ ਮਾਲਿਕ, ਅਹਿਮਦ ਇਬਨ ਹੰਬਲ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਮੰਤਕੀ ਤੇ ਤਪੱਸਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹਨਫ਼ੀ, ਸ਼ਾਫ਼ਈ, ਮਾਲਿਕੀ ਅਤੇ ਹੰਬਲੀ ਨਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਪੰਥ ਚਲਾਏ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਪੰਥਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਮਜ਼ਹਬ ਲਿਖਿਆ ਹੈ — 'ਚਾਰ ਵਰਨ ਚਾਰ ਮਜਹਬਾ, ਜਗ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਣੇ।'

ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਇਮਾਮ ਇਹ ਹਨ :—

(1) ਅਬੂ ਹਨੀਫ਼ਾ : ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਇਮਾਮ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 80 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਕੂਫ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ, 150 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ, ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਹ ਇਮਾਮ ਹਨਫ਼ੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ।

(2) ਇਮਾਮ ਸਾਫ਼ੀ : ਸੁੰਨੀ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਜਾ ਇਮਾਮ, ਮੁਹੰਮਦ ਇਬਨ ਇਦਰੀਸ ਸ਼ਾਫ਼ਈ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਕਲਾਨ ਵਿਚ 150 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਕਾਹਿਰਾ ਵਿਚ 205 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ। ਇਹ ਸਾਫ਼ਈ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ। 'ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕੋਊ ਰਾਫ਼ਜੀ ਇਮਾਮ ਸਾਫ਼ੀ' (ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ)।

(3) ਇਮਾਮ ਮਾਲਿਕ : ਸੁੰਨੀ ਮੱਤ ਦੇ ਤੀਜੇ ਇਮਾਮ; ਅਬੂ ਅਬਦੁਲਾ ਮਾਲਿਕ ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ 94 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਅਤੇ 179 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਾਲਕੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ।

(4) ਇਮਾਮ ਹੰਬਲ : ਸੁੰਨੀ ਮੱਤ ਦੇ ਚੌਥੇ ਇਮਾਮ; ਅਹਿਮਦ ਇਬਨ ਹੰਬਲ ਦਾ ਜਨਮ ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ 164 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੇਹਾਂਤ 241 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਉੱਡਦੇ ਪੰਛੀ ਜਨਾਜ਼ੇ ਉਪਰ ਡਿਗਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਮੋਅਜਜ਼ੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਬ ਵਾਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਗਏ। ਇਹ ਹੰਬਲੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ।

ਪਰ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਮਾਮੱਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸ਼ੀਆ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਇਮਾਮਾਂ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਅੰਸ਼ ਅਥਵਾ 'ਨੁਕਾਤ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਇਮਾਮ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਨੂੰ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੀਆ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਆਦਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੇ ਦਾਦੇ ਵਿਚ, ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਅਬਦੁਲਾ ਦੁਆਰਾ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਪੁਤਰੀ ਫ਼ਾਤਮਾ ਵਿਚ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਬੂ ਤਾਲਿਬ (ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਚਾ) ਦੁਆਰਾ ਇਹੋ ਦੈਵੀ ਅੰਸ਼ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ ਜੋ ਅਲੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੁਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਕਰਬਲਾ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ : ਇਸ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਤਕਰਸ਼ ਫਿਰ ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਅਜੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਮਾਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਸ਼ੀਆ ਸੱਤ ਇਮਾਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਬਾਰਾਂ। ਸ਼ੀਆ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੁੜ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਸ਼ੀਆ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਇਮਾਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ :— (1) ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ, (2) ਹਸਨ, (3) ਹੁਸੈਨ, (4) ਅਲੀ ਜ਼ੈਨੁਲ ਆਬਦੀਨ, (5) ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਕਰ, (6) ਜਾਫ਼ਰ ਸਾਦਿਕ, (7) ਮੂਸਾ ਕਾਜ਼ਿਮ, (8) ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ, (9) ਮੁਹੰਮਦ ਤਕੀ, (10) ਅਲੀ ਨਕੀ, (11) ਹਸਨ ਅਸਕਰੀ ਤੇ (12) ਮੁਹੰਮਦ ਅਲ ਮੁਤਜ਼ਰ (ਜਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਬੁਲ ਕਾਸਿਮ) ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੀਆ ਤੇ ਸੁੰਨੀ ਦੋਹਾਂ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸਮਾਈਲੀਆ ਸ਼ੀਆ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਮਾਮ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਮਾਮ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਜਾਂ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਉਹ ਇਮਾਮ ਨੂੰ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਮਾਈਲੀਆ ਕੇਵਲ ਛੇ ਇਮਾਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ — ਆਦਮ, ਨੂਹ, ਇਬਰਾਹੀਮ, ਮੂਸਾ, ਈਸਾ, ਮੁਹੰਮਦ। ਅਲੀ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਸਾਸ (ਸਹਾਇਕ) ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਤਵਾਂ ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ ਅਜੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਮਾਮ ਸ਼ਬਦ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਲਾ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਮਣਕੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ 'ਇਮਾਮ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ੲ-88) ਇਮਾਮ ਅਬੂ ਹਨੀਫ਼ਾ :

(ਵੇਖੋ : ਇਮਾਮ)।

(ੲ-89) ਇਮਾਮ ਅਲੀ :

(ਵੇਖੋ : ਅਲੀ)।

(ੲ-90) ਇਮਾਮ ਸਾਫ਼ੀ :

(ਵੇਖੋ : ਇਮਾਮ)।

(ੲ-91) ਇਮਾਮ ਹਸਨ :

(ਵੇਖੋ : ਹਸਨ-ਹੁਸੈਨ)।

(ੲ-92) ਇਮਾਮ ਹੰਬਲ :

(ਵੇਖੋ : ਇਮਾਮ)।

(ੲ-93) ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ :

(ਵੇਖੋ : ਹਸਨ-ਹੁਸੈਨ)।

(ੲ-94) ਇਮਾਮਜ਼ਾਦੇ :

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋਹਤਰੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਮਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਮਾਮ ਹਸਨ ਅਤੇ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਹਨ। ਹਸਨ ਨੂੰ ਯਜ਼ੀਦ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਹੁਸੈਨ ਕਰਬਲਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਯਜ਼ੀਦ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਇਮਾਮਜ਼ਾਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਮੁਹੱਰਮ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ੀਏ ਕੱਢਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਹਸਨ-ਹੁਸੈਨ)।

(ੲ-95) ਇਮਾਮ ਜ਼ਾਮਨ ਦਾ ਰੁਪਿਆ :

ਸ਼ੀਆ ਮੱਤ ਦੇ ਅਠਵੇਂ ਇਮਾਮ; ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ, ਇਮਾਮ ਜ਼ਾਮਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਫ਼ਰ ਸਮੇਂ ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਇਮਾਮ ਜ਼ਾਮਨ ਨਮਿਤ ਕੁਝ ਰਕਮ ਸੱਜੇ ਡੌਲੇ ਉਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਏ ਤਾਂ ਉਸ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਇਮਾਮ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਫ਼ਰ ਬੜੇ ਜੋਖੋਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਰਵਾਜ ਸੀ ਕਿ ਲੰਬੇ ਸਫ਼ਰ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਇਕ ਗੁਥੀ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਪਾ ਕੇ ਸੱਜੇ ਡੌਲੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਟਿਕਾਣੇ ਉਤੇ ਪਹੁਚ ਕੇ ਉਹ ਰੁਪਏ ਸੱਯਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਨੂੰ 'ਇਮਾਮ ਜ਼ਾਮਨ ਦਾ ਰੁਪਿਆ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੀਮਾਰੀ ਵੇਲੇ ਵੀ 'ਇਮਾਮ ਜ਼ਾਮਨ ਦਾ ਰੁਪਿਆ' ਬੜਾ ਰੱਖਿਅਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੲ-96) ਇਮਾਮ ਨਾਸਰ ਉੱਦੀਨ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰ; ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 866 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸ ਦੇ ਇਕ ਨਗਰ ਨਕਸ਼ਬ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਥੇ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ 945 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਆਪ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਉਤੇ, ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਹਰ ਸਾਲ ਹਾੜ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਇਮਾਮ ਨਾਸਰ ਉੱਦੀਨ ਬੜੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਅਤੇ ਕਰਣੀ ਵਾਲੇ ਫ਼ਕੀਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਮੋਅਜਜ਼ੇ ਵਿਖਾਏ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਰਾਪੀ ਹੋਈ ਕੰਧ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਆਪ ਨੇ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ 'ਪੀਰ-ਗੈਬ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕ ਦੀਵਾਰ ਉਸਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਜੋਗੀ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਪੰਨ ਸੀ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਕੰਧ ਦਾ ਜੋ ਭਾਗ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਜੋਗੀ ਆਪਣੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਡੇਗ ਦਿਤਾ ਕਰਦਾ। ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਲੜਕਾ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਉਸ ਕੰਧ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਕੰਧ ਡਿਗਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਲੜਕੇ ਨੇ ਠੁਮਣਾ ਦੇ ਕੇ ਕੰਧ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਕੰਧ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਮਾਮ ਨਾਸਰ ਉੱਦੀਨ ਨੇ ਇਸ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਿਛੋਂ ਆਪ ਨੇ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਲਿਆ (ਜਲੰਧਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਪੰਨਾ 133)।

ਇਮਾਮ ਨਾਸਰ ਉੱਦੀਨ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਖੂਹ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮੇਲੇ (ਉਰਸ) ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਬੜੀ ਫਲਦਾਇਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆਂ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਖੂਹ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਸ ਥਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਘਟ ਗਈ ਹੈ।

(ੲ-97) ਇਮਾਮ ਬਾੜਾ :

ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਉਹ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਅਸਥਾਨ, ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਹਸਨ ਅਤੇ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਥੇ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਸਨ-ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਮਨਾਉਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਜਲਸਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਰੋਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੜੇ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਮੁਹੱਰਮ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ੀਏ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਅਥਵਾ ਦੱਬੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਕਰਬਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਬਲਾ ਫ਼ਰਾਤ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਵਸਦਾ ਇਕ ਨਗਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੁਸੈਨ ਇਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਯਜੀਦ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਰਬਲਾ ਵਿਚ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸੇ ਮਕਬਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਤਾਜ਼ੀਏ ਬਣਾ ਕੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਮਾਮ ਬਾੜੇ ਵਿਚ ਰਖ ਦੇਂਦੇ ਜਾਂ ਦਬ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

(ੲ-98) ਇਮਾਮ ਮਾਲਿਕ :

(ਵੇਖੋ : ਇਮਾਮ)।

(ੲ-99) ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ :

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਪੈਗੰਬਰ ਜੋ ਕਿਆਮਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਿੱਧਾ ਜੰਨਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਉਤਰੇਗਾ ਅਤੇ ਸਤ ਵਰ੍ਹੇ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰ ਕੇ ਭੁੱਲੇ ਭਟਕੇ ਤੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਉਤੇ ਪਾਏਗਾ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੀ ਇਕ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਹਦੀਸਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪੈਗੰਬਰ ਦਾ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ ਬਾਰੇ ਸ਼ੀਆ ਮੱਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਸ਼ੀਆ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਇਮਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲ ਮੁਤਜ਼ਰ ਹੀ ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ ਸੀ ਜੋ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਇਮਾਮ ਯੋਗ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰੇਗਾ।

ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ ਨੂੰ 'ਸਾਹਿਬੇ ਜ਼ਮਾਂ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਨਤਖ਼ਬੁਤ-ਤਵਾਰੀਖ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਰਾਜ਼ ਦੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੌਲਾਨਾ ਨੇ 990 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਤਾਬਚਾ ਕੱਢਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 7,000 ਸਾਲ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੁਣ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਵਿਸ਼ਬਾਣੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ (ਗਲਾਸਰੀ, 1,502)। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰੁਕਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰਬੱਗਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿਤੇ (ਉਹੀ, 1,495)।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਿਰਜ਼ਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ 1836 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਦੇ ਘਰ ਕਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਨਾਂ ਅਹਿਮਦੀ ਰਖਿਆ। ਪਰ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਹਿਮਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਅਵਤਾਰ 'ਕਲਕੀ' ਨੇ ਅਜੇ ਪਗਟ ਹੋਣਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ)।

(ੲ-100) ਇਮਾਮੀਆਂ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕਾ ਜੋ ਇਮਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਮਹਿਦੀ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰੀ ਪੈਗੰਬਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਮਹਿਦੀ ਸੰਸਾਰ

ਉਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਆਮਤ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇਗਾ।

(ੲ-101) ਇਮਾਮੋਂ ਕਾ ਪੈਕ :

ਮੁਹੱਰਮ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਹਿਨਾ ਕੇ 'ਇਮਾਮੋਂ ਕਾ ਪੈਕ' ਅਥਵਾ ਇਮਾਮਾਂ ਦਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲਾ ਸੇਵਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਿਰਾਵਾ ਖ਼ਾਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਸ ਗਜ਼ ਮਲਮਲ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਟ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਵਿਚ। ਫਿਰ ਹਰੇ ਤੇ ਕਾਲੇ ਟੁਕੜੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਜੋੜ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਦੋ ਦੋ-ਰੰਗੇ ਪੱਲੇ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਵਲ੍ਹੇਟ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ। ਫਿਰ ਕਾਲੇ ਧਾਗਿਆਂ ਦੀ ਡੋਰੀ ਵਿਚ ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਛੋਟੇ ਘੁੰਗਰੂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਲੜਕਾ ਸੁੰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਸ਼ੀਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ। ਇਹ ਲੜਕੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਜੁੱਤੀ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦੇ। ਦਾਹੇ ਤਕ ਬੱਚੇ ਇਸੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਖੀਰ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ੲ-102) ਇਰਮ :

(ਵੇਖੋ : ਬਾਗ਼ਿ ਇਰਮ)।

(ੲ-103) ਇਰਾਵਤ :

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਜਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਨਾਗ ਪਤਨੀ ਉਲੂਪੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ (ਵੇਖੋ : ਉਲੂਪੀ)।

(ੲ-104) ਇਰਾਵਤੀ :

ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਂ; ਰਾਵੀ ਪਦ ਇਰਾਵਤੀ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਰਾਵੀ)।

(ੲ-105) ਇੱਲ :

ਇੱਲ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਰੋਚਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਲ ਦਾ ਬੱਚਾ ਉਦੋਂ ਤਕ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸੋਨੇ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਗਹਿਣਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਛੁਹਾਇਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਲ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਨੂੰ ਝਟ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਪੀ. ਐਨ. ਕਿਊ. 3, 380-81)। ਕਈ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇੱਲ ਦੇ ਹਾਰ ਚੁਰਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਮੁਜ਼ੱਫਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇੱਲ ਸਾਲ ਵਿਚ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਨਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮਾਦਾ (ਗਲਾਸਰੀ. 1,143)। ਇੱਲ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਭੋਗ ਕੇ ਮਰਦੀ ਹੈ (ਆਈ. ਐਨ. ਕਿਊ. 4,355)।

ਇੱਲ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਚਿਕਿਤਸਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਜ਼ਰ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ, ਇੱਲ ਦੇ ਅੰਡੇ ਦੀ ਜ਼ਰਦੀ ਵਿਚ ਰਗੜ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੁਰਮਾ, ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਇੱਲ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਥਾਂ ਉਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਦਰਦ ਝਟ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਕੁਹਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

ਇੱਲ ਨੂੰ ਨਹਿਸ਼ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਮਮਟੀ ਉਤੇ ਇੱਲ ਬੈਠੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਡਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਇੱਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਭੁੱਚਰ ਖੱਤਰੀ ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਇੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦਾਅਵਤ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗੋਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵਡਿੱਕਾ ਆਪਣੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਨਿਆਸਰਾ ਛੱਡ ਗਿਆ, ਇੱਲ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ (ਗਲਾਸਰੀ 2,518)। ਭੰਡਾਰੀ ਖੱਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਭਦਰਾਂ (ਮੁੰਡਨ) ਵੇਲੇ ਇੱਲ ਨੂੰ ਖੀਰ ਖਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਜਾ ਕੇ ਇੱਲ ਨੂੰ ਨਿਉਤਾ ਦੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਰਸਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਲ ਨੂੰ ਖੀਰ ਤੇ ਪੂੜੀਆਂ ਖਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਇੱਲ ਭੋਗ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਲੈਂਦੀ, ਰਸਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ (ਉਹੀ 2,517)। ਮਹਿੰਦਰੂ ਖੱਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਤਕ ਇੱਲ ਖੀਰ ਦਾ ਭੋਗ ਨਹੀਂ ਲਗਾਂਦੀ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਗਾਂਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਵਰਤ ਰਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ (ਉਹੀ 2,523)। ਮਲਹੋਤਰਾ ਖੱਤਰੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਸਮ ਦਿਓਕਾਜ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਇੱਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਮਲਹੋਤਰਾ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਇੱਲ ਵੀ ਚਿਖਾ ਵਿਚ ਸੜ ਕੇ ਮਰ ਗਈ। ਫਲਸਰੂਪ ਮਲਹੋਤਰੇ ਇੱਲ ਨੂੰ ਸਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਣ ਲੱਗੇ (ਉਹੀ 2,523)।

(ੲ-106) ਇੱਲ ਪੂਜਾ :

ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਡਨ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਇੱਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : 'ਇਲ', 'ਪਸ਼ੂ ਪੂਜਾ')।

(ੲ-107) ਇੱਲ ਬਲਾ :

ਬਦਰੂਹ; ਇੱਲ ਬਲਾ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਇਲਹ ਬਿਲਹ' ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਿਕਾਰ ਵੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ੈਤਾਨੋ ਜਾਂ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਠਾਣ ਲਈ ਇਹ ਤੁਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ — 'ਲਾਹੌਲ ਵਲੱਹ ਕੁਵੱਤਾ ਇਲੱਹ ਬਿਲੱਹ'।

ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੋ ਇੱਲ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਗਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਰੂਪ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਲਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਡਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਸਿਰ ਨਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇੱਲ ਬਲਾ ਚੰਬੜਨ ਦਾ ਡਰ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਉਪਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠੇ ਤਵੇ ਦੀ ਕਾਲਖ਼ ਮਲ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਲ ਬਲਾ ਸ਼ਿਵਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਉਥੋਂ ਪਲੀਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ, ਭਾਵ ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਹੱਥ ਪੈਰ ਧੋਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਇਲ ਬਲਾ ਉਸ ਦੇ ਖਹਿੜੇ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ।

ਕੱਚੇ ਗਰਭ ਨੂੰ ਇਲ ਬਲਾ ਦੇ ਚੰਬੜਨ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗਰਭਵਤੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਕੱਚਾ ਅੰਨ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਣਨੀ ਦੀ ਇਲ ਬਲਾ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮੰਜੇ ਦੀ ਦੌਣ ਨਾਲ ਲੋਹਾ, ਕੱਚਾ ਅੰਨ, ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਬੀਜ ਆਦਿ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਮਗਰੋਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅਠਵੇਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੇਂ ਦਿਨ ਅਤੇ ਅਠਵੇਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਇਲ ਬਲਾ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਲ ਬਲਾ ਲੋਹੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੜਾ ਜਾਂ ਛੱਲਾ ਪਹਿਨਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ੲ-108) ਇਲਹਾਮ :

ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਹੋਣੀ; ਅਗੰਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਨ ਵਿਚ ਫੁਰਨਾ। ਇਸਲਾਮੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਸ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਅਥਵਾ

ਪੈਗ਼ੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗਮ ਨਿਗਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਤੇ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :—

ਜਬਰਾਈਲ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਵਹੀ ਜ਼ਾਹਿਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੈਗ਼ੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗੰਮੀ ਗਿਆਨ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਦੈਵੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਗਿਆਨ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸ਼ੁਧ ਦੈਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਦੈਵੀ ਪੈਗ਼ਾਮਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਬਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਉਦੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਨ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਅਫੁਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਵਹੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਇਲਹਾਮ 'ਇਸ਼ਾਰਤ ਅਲ-ਮਲਕ' ਹੈ । ਇਹ ਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਦਰਜਾ ਇਲਹਾਮ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫੁਰਦਾ ਹੈ। ਇਲਹਾਮ ਵੇਲੇ ਵਲੀ ਜਾਂ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਆਪਣੀ ਮਾਨਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਰਾਹਬਰੀ ਹੇਠ ਅੱਲਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੈਵੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਅਕੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਾਨ ਤਾਂ ਵਹੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤੇ ਉਹ ਇਲਹਾਮ ਸਨ। ਵਹੀ ਤੇ ਇਲਹਾਮ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਹੀ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕੋਈ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਲਹਾਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਇਲਹਾਮ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਮਨ ਵਿਚ ਫੁਰਦਾ ਹੈ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਬਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਈ ਵਾਰ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਫੁਰ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫੁਰਨਾ ਤਰੰਗ ਵਾਂਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਇਲਹਾਮ ਸਨ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਸਰੁਤੀ ਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਧੁਰ ਦੀ ਬਾਣੀ (ਇਹ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ ਜਿਨ ਸਗਲੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ) ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

(ੲ-109) ਇਲਯਾਸ ਮੇਹਤਰ

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੀਰ ਜੋ ਖ਼ਵਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ; ਕਈ ਵਾਰ ਇਲਯਾਸ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਖ਼ਵਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਲਯਾਸ ਮੇਹਤਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਉਜਾੜਾਂ ਉਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਲਯਾਸ ਭੁਲੇ ਭਟਕੇ ਰਾਹੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਜਲ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਲਯਾਸ ਮੇਹਤਰ ਵਣਾਂ ਦਾ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਆਬੇ-ਹਯਾਤ ਪੀਣ ਕਰ ਕੇ ਇਲਯਾਸ ਮੇਹਤਰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੋ ਇਹ ਕਿਆਮਤ ਤਕ ਜੀਵਤ ਰਹੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਈਬਲ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਲਯਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਲਯਾਸ ਨੇ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਬਰਖਾ ਉਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਰਦਾਨ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਛੁਪਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਤਨਾ ਵਿਕਰਾਲ ਸੋਕਾ ਪਿਆ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਲ ਤੇ ਅੰਨ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰ ਕੇ ਤੜਪ ਤੜਪ ਕੇ ਮਰ ਗਏ। ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਇਲਯਾਸ ਉਤੇ ਕਰੋਧ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਇਲਯਾਸ ਨੇ ਦੁਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਵਸਣ ਲੱਗਾ।

(ੲ-110) ਇਲਵਲ :

ਇਕ ਦੈਂਤ ਜੋ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਨੇਤ੍ਰ-ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਭਸਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਲਵਲ ਤੇ ਵਾਤਾਪੀ ਦੋ ਦੈਂਤ ਸਿੰਹਿਕਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਵਿਪ੍ਰਚਿਤਿ ਦੇ ਔਰਸ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਦੰਡਕ ਬਨ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਾਤਾਪੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਪਸਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ ਇੰਦ੍ਰ ਵਰਗਾ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰ ਮੰਗਿਆ। ਇਨਕਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਲਵਲ ਤੇ ਵਾਤਾਪੀ ਦੋਵੇਂ ਦੈਂਤ ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਸੋ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ। ਇਲਵਲ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰੀਰ ਸਮੇਤ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਕੇ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਇਕ ਵਾਰ ਵਾਤਾਪੀ ਨੇ ਜਾਦੂ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਮੇਢੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਲਵਲ ਨੇ ਇਸ ਮੇਢੇ ਦੀ ਬਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਯੱਗ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੇਢੇ ਦਾ ਮਾਸ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖਾਧਾ। ਪਿਛੋਂ ਇਲਵਲ ਨੇ ਵਾਤਾਪੀ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਪਾੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਇਲਵਲ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਮਾਰੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਉਸ ਨੇ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਅਗਸਤ ਨੇ ਵਾਤਾਪੀ ਨੂੰ ਖਾ ਕੇ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਲਵਲ ਨੇ ਵਾਤਾਪੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਕਦੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਇਲਵਲ ਨੇ ਅਗਸਤ ਮੁਨੀ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਅਗਸਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਅਗਨ-ਲਾਟ ਨਾਲ ਇਲਵਲ ਨੂੰ ਵੀ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿਤਾ।

(ੲ-111) ਇਲਵਿਲਾ :

ਇਹ ਵਿਸ਼੍ਰਵਸ ਮੁਨੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੀ ਜੋ ਅਲੰਬੁਸ਼ਾ, ਅਪੱਛਰਾਂ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਣ ਬਿੰਦੂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਜੰਮੀ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਲਸਤਯ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼੍ਰਵਸ ਦੀ ਮਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ੲ-112) ਇਲਾ .

ਇਲਾ ਨੂੰ ਇਡਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਮਨੂ ਵੈਵਸਵਤ ਅਤੇ ਸ੍ਰਧਾ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਸੀ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੂ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਅਥਵਾ ਜਲ ਵਿਚ ਘਿਉ ਆਦਿ ਦੇ ਮਿਲਣ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਕੰਨਿਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੂ ਨੇ ਪੁੱਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਪਾਲਿਆ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਨਾਲ ਇਲਾ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਦਯੁਮਨ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਾਰਬਤੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਉਪਬਨ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਕਾਰਨ, ਸ਼ਿਵ ਵਲੋਂ ਦਿਤੇ ਸਰਾਪ ਸਦਕਾ, ਇਲਾ ਫਿਰ ਨਾਰੀ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬੁਧ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਲਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪੁਰੂਰਵ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਮਗਰੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਨਾਲ ਇਲਾ ਨੇ ਮੁੜ ਪੁਰਸ਼ ਸੁਦਯੁਮਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਤਿੰਨ ਪੁਤਰ ਜੰਮੇ।

ਇਲਾ ਦੇ ਨਿਤ ਲਿੰਗ-ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਮਨੂ ਨੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਲਾ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਨਰ ਅਤੇ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਲਾ ਨੇ ਇਲਾ ਅਤੇ ਸੁਦਯੁਮਨ ਦੋ ਲਿੰਗਾਂ ਅਥਵਾ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ।

ਜੌਨ ਡੌਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਇਲਾ

(ਇੜਾ) ਦਾ ਅੰਨ, ਜਲਪਾਨ ਜਾਂ ਦੁੱਧ ਦੇ ਤਰਪਣ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਣੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਇਲਾ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਫ਼ੋਕਲੋਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (1,514) ਅਨੁਸਾਰ ਇਲਾ ਵੈਦਿਕ ਪੌਰਾਣਧਾਰਾ ਵਿਚ ਬਲੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਮੱਖਣ ਤੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਆਹੁਤੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇਵੀ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਲਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਇਕ ਯੱਗ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਲ ਪਰਲੋ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮਨੂ ਦਾ ਬੇੜਾ ਉੱਤਰੀ ਪਹਾੜਾਂ ਕੋਲ ਰੁਕਿਆ ਤਾਂ ਮਨੂ ਇਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬੇੜੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪੁਨਰ ਉਥਾਨ ਕੀਤਾ।

(ਏ-113) ਇਲਾਵ੍ਰਤ :

ਇਕ ਬਨ ਜੋ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਬਨ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਤੱਪ ਅਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਏ-114) ਇੜਾ :

(1) ਯੋਗ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾੜੀ, ਜੋ ਖੱਬੀ ਨਾਸ ਤੋਂ ਕੰਗਰੋੜ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਹੰਸਰ ਕੰਵਲ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯੋਗ ਮੱਤ ਵਿਚ ਇੜਾ ਨਾੜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਦੋ ਹੋਰ ਨਾੜੀਆਂ ਪਿੰਗਲਾ ਤੇ ਸੁਖਮਣਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾੜੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋਗੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ)।

ਯੋਗ ਵਿਚ ਇੜਾ ਨਾੜੀ ਨੂੰ ਚੰਦ੍ਰ ਨਾੜੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਨਾੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵਤਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਯੋਗ ਮੱਤ)। ਇੜਾ ਨਾੜੀ ਗੰਗਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ; ਅਤੇ ਪਿੰਗਲਾ ਤੇ ਸੁਖਮਣਾ ਜਮਨਾ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ। ਜੋਗ ਤੇ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇੜਾ ਤੇ ਪਿੰਗਲਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਮ ਹੈ।

(2) ਵੈਵਸਵਤ ਮੁਨੀ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ; ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇੜਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਇਕ ਯੱਗ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਲਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਇਹ ਪੁਰੂਰਵ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਬੁਧ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਇਲਾ)।

(ਏ-115) ਈਸ਼ :

ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ (ਵੇਖੋ : ਸ਼ਿਵ)।

(ਏ-116) ਈਸਟਰ :

ਯਹੂਦੀਆਂ ਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਇਕ ਤਿਉਹਾਰ ਜੋ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਇਹ ਉਤਸ਼ਵ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ 21 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਓਲਡ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸਰਾਈਲੀਆਂ ਦੇ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਰਾਤ ਮੌਤ ਦਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਸਦਕਾ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਈ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਹ ਪੁਰਬ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਯਹੂਦੀ ਆਪਣੇ ਸੰਮਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹੀਨੇ—ਨਿਸਾਨ ਵਿਚ, ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪੇਸਾਖ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਈਸਾਈਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਸੂਲੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ, ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ, ਫਿਰ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਇਸੇ ਦਿਨ ਹੋਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਯਹੂਦੀ ਯੁਰੁਸ਼ਲਮ ਵਿਚ 'ਪੇਸਾਖ' ਦਾ ਉਤਸ਼ਵ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਦੋਵੇਂ ਪੁਰਬ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸਮਿਲਤ ਹੋ ਗਏ। ਈਸਾਈ ਇਸ ਉਤਸ਼ਵ ਨੂੰ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪੁਰਬਾਂ ਵਾਂਗ ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਇਹ ਪੁਰਬ ਚੰਦ੍ਰ ਮਾਸਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ 'ਨਿਸਾਨ' ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉਤਸ਼ਵ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

(ਏ-117) ਈਸਪ :

ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨੀਤੀ ਕਥਾਕਾਰ; ਈਸਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਈਸਪ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਤੇ ਵੀ ਸੰਦੇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੈਰੋਡੋਟਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਈਸਪ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵਿਕਲੋਤਰੇ ਤੱਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਈਸਪ ਦਾ ਜਨਮ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਤੋਂ 620 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤੂ 570 ਪੂ. ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ। ਈਸਪ ਦਾ ਜਨਮ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਟਾਪੂ ਸਾਮਾਸ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। —ਉਹ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਬੜਾ ਬੇਢਬਾ ਤੇ ਕਰੂਪ ਸੀ। ਸਾਮਾਸ ਵਿਚ ਈਸਪ ਦੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਦਾਸ ਰਿਹਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਐਨਥੱਸ ਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਇਯਾਦਮਨ ਦਾ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਈਸਪ ਦੀ ਸੂਝ, ਦਾਨਾਈ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਵੇਖ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਪਲੋਟਾਰਚ ਨੇ 'ਸਿੰਪੋਜ਼ੀਅਮ ਆਫ਼ ਦੀ ਸੈਵਨ ਸੇਜਿਜ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਈਸਪ ਕਰੋਸਜ਼ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਸੱਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਮਾਨ ਵਾਂਗ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਰੋਸਜ਼ ਨੇ ਈਸਪ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸਾਰਦਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ, ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਕਠਿਨ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਣ ਵਿਚ, ਮਦਦ ਦੇਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਇਕ ਦੰਦ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰੋਸਜ਼ ਨੇ ਈਸਪ ਨੂੰ ਡੇਲਫ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਵੰਡਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਰਕਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ ਝਗੜਨ ਲੱਗੇ। ਈਸਪ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰੁਪਏ ਵੰਡਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਇਸ ਰਕਮ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ। ਡੇਲਫ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਇਤਨਾ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਈਸਪ ਨੂੰ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਸੁਟ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਡੇਲਫ਼ੀ ਵਿਚ, ਈਸਪ ਉਤੇ, ਦੇਵ ਮੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਈਸਪ ਨੂੰ ਇਕ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਪ੍ਰੋ: ਗਿਲਬਰਟ ਮਰੇ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਈਸਪ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪਲੇਗ ਫੈਲ ਗਈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਲੇਗ ਈਸਪ ਨੂੰ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਮਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਫੈਲੀ ਸੀ। ਸੋ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਸਚਾਤਾਪ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਦਿਤੇ।

ਈਸਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਜੜ੍ਹ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਰੌਚਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉੱਤਮ ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਵੀ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਏ-118) ਈਸਪ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ :

ਈਸਪ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਕੁਝ ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ

ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ਜੜ੍ਹ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਤੇ ਨੀਤੀ ਦੀ ਸਿਖਸ਼ਾ ਵੀ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਨੀਤੀ ਕਥਾਵਾਂ)।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡੀਮੇਟਰਸ ਫ਼ਲੇਰੀਅਸ ਨੇ, 300 ਪੂ. ਈ. ਦੇ ਨੇੜੇ, ਈਸਪ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਹੁਣ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮਗਰੋਂ ਰੋਮ ਦੇ ਕਵੀ ਫ਼ੇਡਰਸ ਬਾਬਰੀਅਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੌ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਿਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਇਹ ਨੀਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਈਸਪ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਇਕ ਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਏਮੀਲ ਸਾਂਬਰੀ ਦੇ ਸੰਸਕਰਣ (ਪੈਰਿਸ 1927) ਵਿਚ 358 ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਹਾਲਮ ਦੇ ਸੰਸਕਰਣ (1889) ਵਿਚ 426 ਹਨ।

ਕੁਝ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅੱਕਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨਹੀਂ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਈਸਪ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਬੇਨਫ਼ੀ (Benfey) ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਈਸਪ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨੀਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਈਸਪ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ।

ਪਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਈਸਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੀਰੋਡੋਟਸ, ਜੋ ਈਸਪ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਮੌਤ ਤੋਂ ਲਗਪਗ ਇਕ ਸਦੀ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ, ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਿਸਟੋਫ਼ੀਨਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਸਤੂ ਤੇ ਲੂਸੀਅਨ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸੰਬਾਦਾਂ ਵਿਚ ਈਸਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨੀਤੀ ਕਥਾ 'ਬਲਦ ਦੀ ਦਾਨਾਈ' ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੁਕਰਾਤ ਨੇ ਈਸਪ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿ-ਰੂਪ ਦਿਤਾ। ਅਫ਼ਲਾਤੂਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਈਸਪ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਈਸਪ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੀਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੱਛਮ ਵਲ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਸਲਾ ਭਾਰਤੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ, ਜਾਤਕਾ ਨਾਲ, 13 ਕਥਾਵਾਂ, ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਖਲੜੀ ਵਾਲਾ ਖੋਤਾ'; 'ਕਾਂ ਤੇ ਲੂੰਮੜੀ'; 'ਭੇੜੀਆ ਤੇ ਲੇਲਾ'; 'ਸੋਨੇ ਦੇ ਅੰਡੇ ਵਾਲੀ ਮੁਰਗੀ'। ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਚੂਹਾ'; 'ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਸੱਪ'; 'ਪੇਟ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗ'; 'ਦੋ ਘੜੇ' ਆਦਿ।

ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਪ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਈਸਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ, ਪਰ ਈਸਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਈਆਂ।

(ੲ-119) ਈਸ਼ਵਰ :

(ਵੇਖੋ : ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ)।

(ੲ-120) ਈਸਵੀ ਸੰਨ :

(ਵੇਖੋ : ਸੰਮਤ)।

(ੲ-121) ਈਸਾ :

ਇਕ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਜੋ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ। ਈਸਾ ਇਬਰਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਯੇਸ਼ੂਆ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ — ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ। ਈਸਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਜੋੜ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨੁਹਾਰ ਲੱਭਣੀ ਕਠਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਈਸਾ ਫ਼ਿਲਸਤੀਨ ਦੇ ਇਕ ਤਰਖਾਣ ਯੂਸਫ਼ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਸੇਂਟ ਮੈਥਯੂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੇ ਡੇਵਿਡ ਦੀ, ਅਤੇ ਸੇਂਟ ਲੂਕ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਮ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਈਸਾ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮੇਰੀ ਗਲੀਲਿਯਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਨਾਜ਼ਰੇਥ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦੀ ਸਗਾਈ ਯੂਸਫ਼ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਪਰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੰਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਯੂਸਫ਼ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੇ ਗਰਭਵਤੀ ਮੇਰੀ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਗਲੀਲਿਯਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬੈਤਲਹਮ ਨਗਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਥੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪੂਰਬ, ਈਸਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਰਾਜਾ ਹੀਰੋਡ, ਈਸਾ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ, ਕੁਝ ਅਲੌਕਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਵੇਖ ਕੇ, ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੈਤਲਹਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਭ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਇਕ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਯੂਸਫ਼ ਤੇ ਮੇਰੀ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਬੈਤਲਹਮ ਤੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ। ਲੂਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਯੂਸਫ਼ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਰੂਸ਼ਲਮ ਗਏ, ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਫਿਰ ਨਾਜ਼ਰੇਥ ਜਾ ਵਸੇ। ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਈਸਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਈਸਾ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਨਾਜ਼ਰੇਥ ਵਿਚ ਹੀ ਤਰਖਾਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਫਿਰ ਈਸਾ ਨੇ ਤਰਖਾਣਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਜੌਨ ਤੋਂ ਬਪਤਿਸਮਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਫੋਕਟ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ, ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ, ਉਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਈਸਾ ਨੇ ਕਈ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵੀ ਵਿਖਾਈਆਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਬੀ ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ। ਯਹੂਦੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਈਸਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੱਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਈਸਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਈਸਾ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੀਰੋਡ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਦੰਡ ਦੇ ਕੇ ਸਲੀਬ ਉਤੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ। ਉਦੋਂ ਈਸਾ ਦੀ ਉਮਰ 33 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਮਗਰੋਂ ਈਸਾ ਨੂੰ ਜਰੂਸ਼ਲਮ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਈਬਲ ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਹ ਕਬਰ ਵਿਚੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਪੁਨਰ-ਜੀਵਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ 40 ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਈਸਾ ਨੇ ਪਰਲੋਕ ਗਮਨ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਈਸਾ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਹੀ ਅਸਮਾਨ ਉਪਰ ਚੁਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਈਸਾ ਚੌਥੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ।

ਈਸਾ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਦੇ ਦੈਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗਰਭਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਕਥਾ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸਾ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ

ਕੁਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕੁਆਰੀ ਹੋ ਕੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਮੇਰੀ ਨੇ ਇਹੋ ਗੱਲ ਬਾਲਕ ਤੋਂ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਕਹੀ। ਬਾਲ ਈਸਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ੁਦਾ ਵਲੋਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਈਸਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਜੁੜੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੱਛੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ (haddoch) ਦੇ ਗਲਫੜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜੋ ਦੋ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਈਸਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਤੇ ਉਂਗਲੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫੂਕ ਨਾਲ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(ੲ-122) ਈਸਾਈ ਮੱਤ :

ਈਸਾ ਦਾ ਚਲਾਇਆ ਮੱਤ; ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਲਈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਉਪਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਈਸਾ ਪੈਗੰਬਰ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (2,37) ਅਨੁਸਾਰ ਈਸਾਈ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੱਤ ਵਿਚ ਈਸਾ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰਤਵ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਵ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਾਸਵਿਕਤਾ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਈਸਾ ਈਸ਼ਵਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਰਾਧਨਾ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕ ਨਿਕਟ ਹੋ ਕੇ ਕੋਮਲ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪਾਤ੍ਰ ਵੀ ਹਨ।

ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ, ਅਮੂਰਤ ਤੇ ਅਭੌਤਿਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਅਨਾਦੀ ਤੇ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਜੀਵ ਰਚੇ ਅਤੇ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ।

ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਬਾਰੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜੋ ਅੰਜੀਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸੰਕਲਪ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਮਗਰੋਂ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਅੰਜੀਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਜਲ ਉਪਰ ਅਡੋਲ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤਰਫ਼ ਘੋਰ ਹਨੇਰਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਚਾਨਣ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਭ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਸਮਾਨ ਰਚਿਆ, ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਚੰਨ, ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਤਾਰੇ ਰਚੇ; ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਜਲ ਦੇ ਜੀਵ ਤੇ ਪੰਖੇਰੂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ; ਛੇਵੇਂ ਦਿਨ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਮਰਦ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ।

ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸਵਰਗ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਥਮ ਮਨੁੱਖ ਆਦਮ ਤੇ ਹਵਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਵਰਜਿਤ ਫਲ ਨੂੰ ਖਾਧਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਆਦਮ ਤੇ ਹਵਾ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਆਵਾਗਵਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ ਤੇ ਇਕੋ ਵਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਧਾਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੁੜ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਜੀਉ ਉਠਣਗੇ ਤੇ ਈਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆ ਕਰਨਗੇ।

ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਦਿਆਲੂ ਪਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਉਤਰਾਰਧ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 300 ਵਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਨਰਕਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਈਸਾ ਨੇ ਸੂਲੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਭ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪਾਤ੍ਰ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਈਸਾ ਵਿਚ ਈਮਾਨ ਰਖ ਕੇ ਸੱਚੇ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕਰਨ, ਉਹ ਈਸਾ ਦੇ ਪੁੰਨ-ਫਲ ਦੁਆਰਾ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੇ ਅਪਰਾਧ ਖਿਮਾਂ ਕਰਨੇ ਤੇ ਭਰਾਤ੍ਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਉਤੇ ਬਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਵਿਚ ਮੂਸਾ ਦੇ ਦਸ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :—

(1) ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਣਾ।

(2) ਬੁਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਪੂਜਣਾ।

(3) ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਅਕਾਰਥ ਨਾ ਲੈਣਾ।

(4) ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਦਿਨ, ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨਾ।

(5) ਮਾਂ ਪਿਉ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ।

(6) ਕਤਲ ਨਾ ਕਰਨਾ।

(7) ਯਾਰੀ ਨਾ ਕਰਨੀ।

(8) ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨੀ।

(9) ਗੁਆਂਢੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਝੂਠੀ ਗਵਾਹੀ ਨਾ ਦੇਣੀ।

(10) ਗੁਆਂਢੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਲੋਭ ਨਾ ਕਰਨਾ।

ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾ ਉਤੇ ਖੰਡੀ ਬਲ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਬਪਤਿਸਮਾ ਸੰਸਕਾਰ ਈਸਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਈਬਲ ਹੈ। ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਪੂਰਬਾਰਧ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਰਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਰਾਰਧ ਵਿਚ ਈਸਾ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸਿਖਸ਼ਾ ਤੇ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ, ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਲੈਣ ਕਾਰਨ, ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਨੂੰ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਰਬ ਹਨ — ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ, ਈਸਟਰ ਅਤੇ ਗੁਡ ਫ਼ਰਾਈ ਡੇ।

(ੲ-123) ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ :

ਇਕ ਮੰਝ ਰਾਜਪੂਤ ਜਿਸ ਨੇ ਕੋਟ ਈਸੇ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ। ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਮੁਕਤਸਰ ਤੇ ਕੋਟ ਕਪੂਰੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਥਾਪਿਆ ਸੀ। ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਮੋਗੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੌਲਤਪੁਰ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਪਿਉ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ।

ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਮੰਝ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਗੁਡੀ ਬੜੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੈਰਾੜ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੋਟ ਕਪੂਰਾ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ, ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵਧਦੀ ਵੇਖਕੇ, ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਨੇ 1708 ਈ: ਵਿਚ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦ ਕੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ, ਸਿੰਧ ਦੇ

ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਣ ਲਈ, ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹੇਠ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਸਿੰਧ ਭੇਜੀ ਅਤੇ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਭੰਨ ਦਿਤੇ।

ਮੁਗ਼ਲੀਆ ਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਸਮੇਂ, 1740 ਈ: ਵਿਚ, ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਖ਼ੁਦ-ਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਾਂ ਉਹ ਮਨ-ਆਈਆਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹੇਠ, ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਿਰਕੋਬੀ ਲਈ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੀ। ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ ਖ਼ਾਨ ਹਾਥੀਆਂ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸਾਲੇ ਉਮਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਇਕ ਤੀਰ ਛੱਡਿਆ, ਜੋ ਰੱਬ ਸਬੱਬੀ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਜਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਸੇ ਛਿਣ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ। ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਬਾਰੇ ਭਟਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰੀਆਂ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ ਝਲੀਆਂ
ਕੀ ਕਰੇ ਈਸਾਖ਼ਾਨ,ਜੋ ਰਬੋਂ ਪੈਣ ਅਵੱਲੀਆਂ।

(ੲ-124) ਈਸਾ ਬਨੀਆ :
(ਵੇਖੋ : ਈਸਾ ਵਿਪਾਰੀ)

(ੲ-125) ਈਸ਼ਾਨ :

ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਉਤਰ ਦੇ ਮੱਧ ਦੀ ਉਪਦਿਸ਼ਾ; ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਸ਼ਿਵ ਜਾਂ ਰੁਦ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤੋਂ ਈਸ਼ਾਨ ਪਦ ਰੁਦ੍ਰ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ (ਵੇਖੋ : ਦਿਸ਼ਾ)।

(ੲ-126) ਈਸਾ ਵਪਾਰੀ :

ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਆਗਰੇ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਕਢ ਵਪਾਰੀ ਸੀ। ਈਸਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ, 1675 ਈਸਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਈਸਾ, ਹੀਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਮੁੱਲ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਜਹਾਜ਼ ਲੱਦ ਕੇ, ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਲਗਨ ਦੇਖ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਸਵਾ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁਖੇ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਕੰਢੇ ਲੱਗੇਗਾ। ਈਸਾ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਅੱਗੇ ਸਵਾ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁੱਖੀ। ਜਹਾਜ਼ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਟਿਕਾਣੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਈਸਾ ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਾਲ ਵੇਚ ਕੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਕਮਾਏ। ਪਰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਸੁਖਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ।

ਈਸਾ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ, ਹੀਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਨਾਲ ਊਠ ਲੱਦ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ, ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮਾਲ ਵੇਚਣ ਲਈ ਗਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ਲਾ ਸ਼ਾਹ ਕੋਟ ਠਹਿਰਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਕਾਫ਼ਲਾ ਚੱਲਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਈਸਾ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਊਠ ਲੰਙੜਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਕ ਕਦਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁਟ ਸਕਦਾ। ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਾਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਲੁਟ ਮਾਰ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਈਸਾ ਨੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ (ਸਖੀ ਸਰਵਰ) ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਾ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਸੁਖਣਾ ਯਾਦ ਦਿਵਾਈ। ਈਸਾ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਵਾ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਸੇ ਛਿਣ ਉਸ ਦਾ ਊਠ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮਾਲ ਵਖ ਵਟ ਕੇ ਜਦੋਂ ਈਸਾ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਫਿਰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਲੋਂ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਤੇ ਸੰਦੇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਈਸਾ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾ ਅਧਰੰਗ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਈਸਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਨਿਗਾਹਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਲੈ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਮੁੜ ਨਰੋਆ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਈਸਾ ਦਾ ਸਿਦਕ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡੋਲਿਆ।

ਈਸਾ ਵਪਾਰੀ ਦੀ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਖੀ ਕਈ ਕਾਵਿ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆ ਦੋ ਕਾਵਿ ਕਥਾਵਾਂ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ 'The Legends of the Panjab' ਵਿਚ 'ਈਸਾ ਬਨੀਆ' ਅਤੇ 'ਈਸਾ ਵਪਾਰੀ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਇਕ ਮਿਰਾਸੀ ਤੋਂ ਸੁਣੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਕੀਆਂ ਤੇ ਜਾਗਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਥਾ ਦਾ ਸਰਵਣ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੲ-127) ਈਚਣਾ ਪਰਮੀਚਣਾ :

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ; ਬੱਚੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਕ ਟੋਲੀ ਘੋੜੀਆਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਦੇ ਹਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਇਹ ਟੱਪਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ — ਈਚਣਾ ਪਰਮੀਚਣਾ, ਰਹੀਮ ਦਾ ਘੋੜਾ ਖੀਚਣਾ। ਇਸ ਟੱਪੇ ਦੇ ਅੰਤ ਉਤੇ ਘੋੜੀਆਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਉਛਲਦੇ ਤੇ ਖਰੂਦ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਸਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗ ਪਏ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੈਰ ਹੇਠਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਟੋਲੀ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਘੋੜੀਆਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਘੋੜੀਆਂ ਬਣੇ ਬੱਚੇ ਸਵਾਰ। ਇਹ ਖੇਡ ਧਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਾਂਟੜੇ ਮਨ ਮਾਂਟੜੇ ਦਾ ਹੀ ਖੇਤਰੀ ਰੂਪ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਆਂਟੜੇ ਮਨ ਮਾਂਟੜੇ)।

(ੲ-128) ਈਚੀ ਬੀਚੀ :

ਇਕ ਨਿਰਾਰਥਕ ਵਾਕੰਸ਼, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰੋਂਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਿਰਚਾਣ ਲਈ, ਲੋਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ (1,132) ਅਨੁਸਾਰ ਈਚੀ ਬੀਚੀ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿੱਡ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋਣ-ਜਾਂ ਨੁਹਾਉਣ ਵੇਲੇ, ਮਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਈਚੀ ਬੀਚੀ ਦੀ ਲੋਰੀ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ — "ਈਚੀ ਬੀਚੀ ਕੋਕੋ ਖਾਏ, ਘਿਉ ਦੀ ਚੂਰੀ ਕਾਕਾ ਖਾਏ।" ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਟੱਪਾ ਹੈ — 'ਈਚੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਬੀਚੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਖੂਹੇ 'ਚ ਪਾਣੀ, ਕਾਕੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਝੂਲੇ 'ਚ ਝੁਲਾਣੀ।'

ਧਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਈਚੀ ਬੀਚੀ ਨੂੰ 'ਈਚੋ ਬੀਚੋ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਟੱਪਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਜੋ ਅਖਾਣ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕਾ ਹੈ :—

ਈਚੋ ਪਾਇਆ, ਬੀਚੋ ਪਾਇਆ
ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਬਣੀਂ ਗਿਆ।

ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਈਚੋ ਬੀਚੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਆਏ ਹਨ।

(ੲ-129) ਈਦ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਉਤਸ਼ਵ; ਈਦ ਦੇ ਦਿਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਸਾਮੂਹਿਕ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਨਵੇਂ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ, ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਵਧੀਆ ਪਦਾਰਥ ਪਕਾਂਦੇ ਅਤੇ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਈਦ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ ਉਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖ ਈਦਾਂ ਦੋ ਹੀ ਹਨ — ਈਦੁਲ ਫ਼ਿਤਰ ਅਤੇ ਈਦੁਲ ਅਜ਼ੋਹਾ। ਈਦੁਲ ਫ਼ਿਤਰ ਦਾ ਪੁਰਬ, ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉਤੇ, ਨਵਾਂ ਚੰਨ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਬਾਨ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀਨਦਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਅਰਬੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੇਵਲ ਮੁਹੱਰਮ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਅਸ਼ੂਰਾ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਹੀ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਲਾਮੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵਹੀ ਦੁਆਰਾ ਕੁਰਾਨ ਉਤਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਈਦ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋ 'ਰਕਤਾਂ' ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਇਮਾਮ ਤੋਂ ਖ਼ੁਤਬਾ ਸੁਣਦੇ, ਦਾਅਵਤਾਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਜ਼ਕਾਤ ਨਾ ਦਿਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਇਸ ਈਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਕਾਤ ਦੇਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਈਦ ਈਦੁਲ ਅਜ਼ੋਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਬ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਹੀਨੇ ਜ਼ੁਅਲ ਹਿੱਜਾਹ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਈਦੁਲ ਜ਼ਿਆ ਦੇ ਪੁਰਬ ਉਤੇ ਮੱਕੇ ਦੀ ਹੱਜ ਕਰੇ ਅਤੇ ਮਿਨਾ ਉਤੇ ਇਕ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਵੇ। ਜਿਹੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੱਜ ਲਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਇਸ ਈਦ ਦਾ ਸਬੰਧ, ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ, ਆਪਣੇ, ਪੁੱਤਰ ਇਸਮਾਈਲ ਦੀ, ਦਿਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਜਦੋਂ ਇਸਮਾਈਲ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਇਸਮਾਈਲ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁੰਬਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤਾ (ਵੇਖੋ : ਇਸਮਾਈਲ)। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਸੂਰਾ ਅਲਹਜ ਵਿਚ ਇਸ ਦਿਨ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਨੀ ਭੇਡ, ਬਲਦ ਤੇ ਉਠ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਸ਼ੂ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਰੰਗ ਜਾਂ ਕਾਲੇ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਹੋਵੇ; ਉਹ ਅਕਰਾਨ ਅਥਵਾ ਸਿੰਙਾਂ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਾਣਾ ਜਾਂ ਲੰਙੜਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਵੱਢਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਸਮਿਲਾ ਕਹਿਣਾ ਲਾਜ਼ਮਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਤਕਬੀਰ (ਅੱਲਾ ਹੂ ਅਕਬਰ) ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਹਲਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਹਲਾਲ)। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਵੇਲੇ, ਦੋ ਦੁੰਬੇ ਕਾਅਬੇ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਖੜੇ ਕਰ ਕੇ, ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਵਢਦੇ ਸਨ। ਕੁਰਬਾਨੀ ਈਦ ਦੀ ਸਾਮੂਹਿਕ ਨਿਮਾਜ਼ (ਸਲਾਤ) ਅਤੇ ਇਮਾਮ ਦੇ ਖ਼ੁਤਬੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਮਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਆਪਣੇ ਖਾਣ ਲਈ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸੁੱਖਣਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਮਿਤ ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਈਦ ਨੂੰ ਬਕਰੀਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗਊ (ਅਰਬੀ ਬਕਰਹ) ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਭੇਡ ਜਾਂ ਬਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਈਦ ਨੂੰ ਈਦੁਲ ਕਬੀਰ (ਵੱਡੀ ਈਦ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕ ਤੀਜੀ ਈਦ ਵੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਈਦੇ-ਗ਼ਦੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗ਼ਦੀਰ ਇਕ ਤਲਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਮੱਕੇ ਅਤੇ ਮਦੀਨੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸ਼ੀਆ ਮੱਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਦੀਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉੱਮਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਈਮਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਈਮਾਨ ਰਖੇ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਅਲੀ ਨੂੰ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਈਦ ਮੀਲਾਦੁਲ ਨਬੀ ਹੈ ਜੋ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ਦੀ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਈਦ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਮੀਲਾਦ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੁਰਬ ਆਖ਼ਿਰੀ ਚਹਾਰ ਸ਼ੰਬਹ, ਨੌਰੋਜ਼, ਲੈਲਤੁਲ ਕਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ਬਰਾਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਾਂ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਈਦ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਖਾਣਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਝਲਕਦਾ ਹੈ — 'ਈਦੀ ਪਿਛੋਂ ਤੰਬਾ', 'ਈਦ ਦਾ ਚੰਨ ਹੋਣਾ', 'ਸਦਾ ਨਾ ਮੋਮਨ ਈਦੜੀ ਭਾਵੇਂ ਨਿਤ ਚੜ੍ਹੇਂਦੇ ਚੰਨ' ਆਦਿ।

(ੲ-130) ਈਦੁਲ ਅਜ਼ੋਹਾ :
(ਵੇਖੋ : ਈਦ)।

(ੲ-131) ਈਦੇ-ਗ਼ਦੀਰ :
(ਵੇਖੋ : ਈਦ)।

(ੲ-132) ਈਦੁਲ ਕਬੀਰ :
(ਵੇਖੋ : ਈਦ)।

(ੲ-133) ਈਦੁਲ ਫ਼ਿਤਰ :
(ਵੇਖੋ : ਈਦ)।

(ੲ-134) ਈਮਾਨ :

ਮੁਸਲਮਾਨ, ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਿਦਕ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ, ਈਮਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਨਿਸਚਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਮਿਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਕਈ ਸੂਰਿਆਂ ਵਿਚ ਈਮਾਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਈਮਾਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ ਤੇ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅੱਲਾ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਰਖਦਾ, ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਦਾ, ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਜ਼ਕਾਤ ਦੇਂਦਾ ਅਤੇ ਸੂਦ ਖ਼ੋਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਡਰਦਾ, ਕਦੇ ਅਮਾਨਤ ਵਿਚ ਖ਼ਿਆਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰ ਕੇ ਕਦੇ ਨਮਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ, ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੱਲਾ ਨਰਾਜ਼ ਹੈ, ਦੋਸਤੀ ਨਹੀਂ ਗੰਢਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆਂ ਈਮਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮੋਮਿਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ-ਵਿਹਾਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਦੀਸਾਂ ਵਿਚ ਈਮਾਨ ਬਾਰੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਈ ਕਥਨ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਕ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਈਮਾਨ ਲਿਆਣ ਵਾਲਾ ਮੋਮਿਨ ਅੱਲਾ, ਉਸ ਦੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਕਤੇਬਾਂ, ਪੈਗ਼ੰਬਰਾਂ, ਮੁਕੱਦਰ ਅਤੇ ਕਿਆਮਤ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰਖੇ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਈਮਾਨੇ-ਮੁਫ਼ਸਲ' (ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਈਮਾਨ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਦੂਜਾ ਈਮਾਨ — 'ਈਮਾਨੇ ਮੁਜ਼ਮਲ' (ਸੰਖਿਪਤ ਈਮਾਨ) ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਲਈ ਅੱਲਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸ ਇਹ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ — 'ਲਾ ਇਲਾਹ ਇੱਲਲਾਹੂ ਮੁਹੰਮਦੁਰਸੂਲੱਲਾਹ', ਭਾਵ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ, ਮੁਹੰਮਦ ਉਸ ਦਾ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਹੈ, ਉਹ ਈਮਾਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਇਸ ਕਲਮੇ ਵਿਚ ਨਿਸਚਾ ਨਾ ਵੀ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਦੂਜੇ ਮਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਲਿਆਣ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਲਮਾ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁਤਜ਼ਲੀ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਪਾਂ ਵਿਚ ਵਲੀਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਈਮਾਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਅਥਵਾ ਦੀਨਦਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਰ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਸੋ ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਕਰ ਕੇ ਈਮਾਨ ਲਿਆਣ ਵਾਲਾ ਮੋਮਿਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨਾ ਵੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕੁਝ ਕਟੜ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਈਮਾਨਦਾਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਤਨਾ ਵੀ ਨੇਕ ਹੋਵੇ, ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਾਪ ਚੇਤ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰ ਹੀ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਨਾਸਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਭੋਗੇਗਾ, ਪਰ ਹਰ ਮੋਮਿਨ ਦੀ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਹਰ ਈਮਾਨ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸਥਾਨ ਬਹਿਸ਼ਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਨਿਸਚੇ ਦੀ ਹੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਈਮਾਨ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਕਟੜ ਪੰਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਮੋਮਿਨ ਲਈ ਈਮਾਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਇਸਲਾਮ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਈਮਾਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਮਨ, ਬਚਨ ਤੇ ਕਰਮ ਕਰ ਕੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰਖਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਈਮਾਨ ਕੇਵਲ ਸੰਕਲਪ ਕਰ ਕੇ ਹੀ। ਇਸ ਲਈ ਈਮਾਨ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸ ਈਮਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਈਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਢਾਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਮੋਮਿਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਈਮਾਨ ਇਕ ਰਸ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੀ ਮੰਨਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਈਮਾਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਇਸਲਾਮ)।

(ੲ-135) **ਏਕੰਕਾਰ** :

(ਵੇਖੋ : ਇਕੰਕਾਰ)।

(ੲ-136) **ਏਕਪਰਣਾ** :

ਮੇਨਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਹਿਮਾਵਤ ਦੀ ਧੀ ਜੋ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੀ ਸਾਲੀ ਸੀ। ਹਰੀਵੰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਨਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਧੀਆਂ ਏਕਪਰਣਾ, ਏਕਪਾਟਲਾ ਤੇ ਅਪਰਣਾ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਕੇ ਵੱਡੀਆਂ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਏਕਪਰਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਪੱਤਾ ਖਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਏਕਪਾਟਲਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਪਾਟਲਾ। ਤੀਜੀ ਭੈਣ ਅਪਰਣਾ ਨੇ ਇਕ ਪੱਤਾ (ਅ-ਪਰਣਾ) ਵੀ ਖਾਣਾ ਛੱਡ ਦਿਤਾ। ਅਪਰਣਾ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਮਾ ਬਣੀ (ਵੇਖੋ : ਅਪਰਣਾ)।

(ੲ-137) **ਏਕਪਾਟਲਾ** :

(ਵੇਖੋ : ਏਕਪਰਣਾ)।

(ੲ-138) **ਏਕਮ** :

ਚੰਦਰ ਮਾਸ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਅਤੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਿੱਥ; ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤੇ ਅਮਾਵਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਤਿੱਥ; ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਏਕਮ ਨੂੰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਦੇਸੀ ਵਰ੍ਹਾ ਚੇਤ ਦੀ ਏਕਮ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦਿਨ ਨਵਾਂ ਸੰਮਤ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੲ-139) **ਏਕਲਵਯ** :

ਵਸੁਦੇਵ ਦੇ ਭਰਾ ਦੇਵ ਸ਼੍ਰਵਸ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂਘਨ ਦਾ ਭਰਾ; ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਏਕਲਵਯ ਨਿਸ਼ਾਦਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਨਿਸ਼ਾਦਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਢੇਰ ਤੋਂ ਚੁਕ ਕੇ ਪਾਲਿਆ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣਾ ਰਾਜਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਏਕਲਵਯ ਦਾ ਧਨੁਖ-ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਬੜਾ ਲਗਾਉ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ, ਬਾਣ ਚਲਾਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਏਕਲਵਯ ਬਾਣ ਚਲਾਣ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਹਿਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰ-ਦੀਖਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਏਕਲਵਯ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸੱਜਾ ਅੰਗੂਠਾ ਮੰਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਅਪੰਗ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਏਕਲਵਯ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਕ ਚੱਟਾਨ ਉਤੋਂ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

(ੲ-140) **ਏਕਾਸ਼ਟਕਾ** :

ਇਕ ਦੇਵੀ ਜੋ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦੀ ਧੀ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਸੋਮ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇਵੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਵੀ ਨੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਕੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।

(ੲ-141) **ਏਕਾਂਤਿਕ** :

ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (2,174) ਅਨੁਸਾਰ ਏਕਾਂਤਿਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ — ਉਹ ਧਰਮ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕੋ (ਭਗਵਾਨ) ਨੂੰ ਹੀ ਅੰਤ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ।

ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਸ਼ਰਣਾਗਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਜੀਵ ਉਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਉਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਏਕਾਂਤਿਕ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੱਤ ਭਾਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਨੂੰ 'ਏਕਾਯਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੁਕਲ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੀ ਕਾਣਵ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਨਾਉਂ ਵੀ 'ਏਕਾਯਨ ਸ਼ਾਖਾ' ਹੈ। ਪੰਚਰਾਤ੍ਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਪੰਜੇ ਰਿਸ਼ੀ — ਔਪਗਾਯਨ, ਕੌਸ਼ਿਕ, ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ, ਭਰਦਵਾਜ ਅਤੇ ਮੌਂਜਾਯਨ ਵੀ ਕਾਣਵ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਲਈ ਏਕਾਯਨ ਅਤੇ ਏਕਾਂਤਿਕ ਭਾਗਵਤ ਮੱਤ ਲਈ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਏਕਾਂਤਿਕ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 108 ਤੋਂ ਉਪਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਹੀ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮੱਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ — ਗਿਆਨ, ਯੋਗ, ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਚਰਯਾ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਜੀਵ ਤੇ ਜਗਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਯੋਗ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ। ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਚਰਯਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਅਰਚਾ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਪੁਰਬਾਂ ਤੇ ਉਤਸ਼ਵਾਂ ਦੇ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

(ੲ-142) **ਏਕਾਦਸ਼ੀ** :

(ਵੇਖੋ : ਇਕਾਦਸ਼ੀ)।

(ੲ-143) **ਏਮੂਸ਼** :

ਸੌ ਬਾਹਵਾਂ ਵਾਲਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਇਕ ਸੂਰ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਾਹ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ (ਵੇਖੋ :

ਵਰਾਹ)।

(ਏ-144) ਏਲਾ :

ਪੰਜ ਗੀਹਟੜੇ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ; ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਇਕ ਗੀਹਟੇ ਨੂੰ ਉਛਾਲ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਸੁਟੇ ਗੀਹਟਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਚੁਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਦੋ ਦੋ ਗੀਹਟੇ ਇਕੱਠੇ ਚੁਕਣ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਦੋਲਾ' ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਇਕੱਠੇ ਚੁਕਣ ਤਾਂ 'ਤਰੇਲਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਲਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੋ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :—

ਏਲਾ ਆਈ ਦਾ
ਦੇ ਪੱਲਾ ਭਰਜਾਈ ਦਾ।
ਲਾਵਾਂ ਫੀਤੇ
ਚਾਰ ਦਰਜੀ ਸੀਤੇ
ਪੰਜ ਭਾਬੋ ਰਾਣੀ ਸੀਤੇ।
ਕੁੜੀਏ ਥਾਲ ਈ।

ਏਲਾ ਪੰਜ ਗੀਹਟੜੇ ਖੇਡਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਟੱਪਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪਿਤ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ :—

ਏਲਾ ਏਲਾ
ਪਹਿਲੀ ਪਿਤ ਸੱਚ ਦੀ
ਦਾਹੜੀ ਮੁੰਨਾ ਕੱਚ ਦੀ
ਕੰਮ ਕਰਾਂ ਦੋਪਹਿਰਾਂ ਦਾ
ਕਜਲ ਪਾਵਾਂ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ
ਉੱਚੀ ਸ਼ੋਕ ਚਾਚੇ ਦੀ
ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਭਾਪੇ ਦੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਏਲੇ ਦੇ ਗੀਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੀਤ ਭਾਵੇਂ ਬੜੇ ਸਾਧਾਰਨ, ਅਜੋੜ ਤੇ ਬੇਥਵ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਅਥਾਹ ਡੂੰਘਾਣਾਂ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਏ-145) ਏਲੇ :

ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਜੋ ਪੰਜ ਗੀਹਟੜੇ ਦੀ ਖੇਡ ਸਮੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਏਲਾ)।

ਸ.

(ਸ-1) ਸ :

ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅੱਖਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅੰਜਨ; 'ਸ' ਅੱਖਰ ਈਸ਼ਵਰ, ਸ਼ਿਵ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸੂਰਜ, ਸ਼ਸ਼ੀ (ਚੰਨ), ਸੁਰ (ਦੇਵਤੇ) ਆਦਿ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਪਟੀ ਲਿਖੀ' ਵਿਚ 'ਸੱਸੇ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਤੇ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ: 'ਸਸੈ ਸੋਇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਜਿਨਿ ਸਾਜੀ ਸਭਨਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕੁ ਭਇਆ।"

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 'ਪਟੀ ਲਿਖੀ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਚੀ ਗਈ, ਸੱਸੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਅੰਕ ਪਾਲੀ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਣ ਲਈ, ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਰਣ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, 'ਸ' ਅੱਖਰ ਇਕ ਅੰਕ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ।

(ਸ-2) ਸਉਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ :

ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਫਰਕਣ, ਸੁਹਾਂ ਦੇ ਚੱਲਣ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ, ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਚਾਲ ਆਦਿ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਫਲ ਅਥਵਾ ਸ਼ਗਨ ਅਪਸ਼ਗਨ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਭਰਮਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਭਾਵੁਕ ਸਾਂਝ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਅਸਤਿਤਵ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸ਼ਗਨਾਂ-ਅਪਸ਼ਗਨਾਂ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ ਗਏ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਬਦਰੂਹਾਂ ਤੇ ਕਰੂਰ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਕਹਿਰੀ ਅਸਰ ਅਤੇ ਅਪਸ਼ਗਨਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਉਪਾ ਵੀ ਦਰਜ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਮੱਧਕਾਲੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਤੇ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹਨ।

ਸਉਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅੰਗ ਵਿਚਾਰ, ਅੰਗ ਫਰਕਣ ਵਿਚਾਰ, ਸੁਰ ਵਿਚਾਰ, ਸਾਮੁਦ੍ਰਿਕ ਵਿਚਾਰ, ਗ੍ਰਹਿ-ਨਛਤ੍ਰ ਵਿਚਾਰ, ਮੇਘ ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਕਈ ਸਉਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਘਟ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਖਰੜਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਟੂਕਾਂ ਹੇਠ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਲੋਕ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ —

(1) "ਜੇ ਕਰਿ ਖਬੇ ਪੈਰ ਦੇ ਸਭ ਨਖ ਭੁਰਨ ਤਾਂ ਭਲਾਈ ਕਉ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਧੰਨਵਾਨ ਵਡਾ ਹੋਵੇ, ਇਤਨੀ ਦੌਲਤ ਆਵੇ ਜੋ ਲੰਗਰ ਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ।" ('ਅੰਗ ਫੁਰਨਾ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 206)।

(2) "ਜੇ ਬਾਂਵੀ ਵਲਿ ਸਿਰ ਫੁਰੈ ਤਾਂ ਬਖਤ ਖੁਲੇ ਤੇ ਮਰਾਤਬਾ ਪਾਵੈ ਤੇ ਨਿਆਮਤ ਪਾਵੈ" (ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 374)।

(3) "ਜਿਹ ਪਗ ਧਰਤੀ ਸੋ ਲਗੇ, ਆਠ ਪੁਤ੍ਰ ਤਿਹ ਜਾਨ। ਭਰਤਾ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰੈ, ਫੁਨਿ ਤਾ ਕੈ ਧਨੁ ਧਾਨ।" ('ਸਾਮੁਦ੍ਰਿਕ ਭਾਖਾ', ਕਵੀ ਸੁਖਦੇਵ, ਮੋਤੀ ਬਾਗ਼, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 175)।

(4) "ਬਿਲਾ ਸੁਆਨ ਇਨਾਂ ਦੀ ਛਿਕਿ ਮਰਤੁ ਦਿਖਾਵੈ, ਪਸੂ ਦੀ ਛਿਕਿ ਮੰਦੀ" (ਕਕੜ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 4)।

(5) "ਬੁਧ ਰੋਜ ਭੁਚਾਲ ਹੋਇ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਜੋਰ। ਭਾਰੇ ਪੈਰ ਜੋ ਬੁਢੀਆਂ ਤਿਨੈ ਖਤਰਾ ਚੋਰ। ਰੋਜ਼ ਵੀਰ ਦੇ ਜੇ ਕਦੀ ਆਵੈ ਦੇਖ ਭੁੰਚਾਲ, ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਤੂੰ ਏਹੁ ਲਖ, ਮੰਦਾ ਸ਼ਾਹਾਂ ਹਾਲ।" (ਭੁਚਾਲ ਫਲ, ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਸਹਾਈ ਸਿੰਘ)।

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪਾਂਧੇ, ਸਾਧ ਤੇ ਚੇਲੇ ਆਦਿ ਸਉਣ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਸਿਆਣੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਊਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-3) ਸੱਸ :

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੱਸ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਅੰਕਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੱਸ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮ, ਚੁੜੇਲ ਤੇ ਬਘਿਆੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਰੂਪ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚੋਂ ਉਘੜਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਕ ਕੌੜੇ ਸੱਚ ਤੇ ਘਰੋਗੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਭਾਵ-ਭੂਮੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਸ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਗੱਲ ਗੱਲ ਉਤੇ ਟੋਕਦੀ, ਤਾਹਨੇ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦੀ, ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢਦੀ, ਪੇਕਿਆਂ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਨੂੰਹ-ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਸੁਹ-ਦਰਿਆ ਬਣਦੀ ਹੈ :—

ਇਕ ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਨੀ ਬੁਰੀ,
ਭੈੜੀ ਰੋਹੀ ਦੇ ਕਿਕਰ ਤੋਂ ਕਾਲੀ,
ਗਲੇ ਕਥੇ ਵੀਰ ਪੁਣਦੀ,
ਨਿਤ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲੀ
ਕਿਹੜਾ ਉਸ ਚੰਦਰੀ ਦਾ,
ਨੀ ਮੈਂ ਲਾਚੀਆਂ ਦਾ ਬਾਗ਼ ਉਜਾੜਿਆ।

ਸੱਸ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ ਦੇ ਭਾਵ ਕਈ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹਨ ਅਤੇ ਨੂੰਹ ਲਈ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਸੱਸਾਂ ਕਿਸ ਪਾਪੀ ਬਣਾਈਆਂ
ਸਾਡੇ ਮਗਰ ਚੁੜੇਲਾਂ ਲਾਈਆਂ।

ਸੱਸ ਨੂੰਹ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਘੋਲ ਮੂਲ ਵਿਚ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ

ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਮੰਗਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇਂਦੀ ਨਹੀਂ; ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੁਲਾਰੇ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੀਂਘ ਦੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਮੁਢੋਂ ਹੀ ਕਟ ਦੇਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ; ਜਿਸ ਤੋਂ ਦਵੰਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਵੰਦ ਚੜ੍ਹਦੀ ਤੇ ਢਲਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਦਵੰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨੂੰਹ ਵਲੋਂ ਵੰਡੇ ਗਏ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਈਰਖਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਹਿਰਦਿਆਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਧਰੇ ਗਿਲੇ ਸ਼ਿਕਵਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਵੰਗਾਰ ਵੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ :—

(1) ਜਿਹੜੀ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਵੇ, ਸਾਡੀ ਸੱਸ ਵੇ,
ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁਖਾਵੇ।
ਗਿਲੀ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਜਵਾਰ ਦਾ,
ਸਾਥੋਂ ਮੈਦਾ ਪਿਹਾਵੇ।

(2) ਆਪ ਸੱਸ ਮੰਜੇ ਲੇਟਦੀ
ਸਾਨੂੰ ਮਾਰਦੀ ਚੱਕੀ ਦੇ ਵਲ ਸੈਨਤਾਂ,
ਅਸਾਂ ਚੱਕੀ ਨਹੀਂ ਪੀਸਣੀ,
ਆਪੇ ਪੀਹਣਗੀਆਂ ਸੱਸੂ ਦੀਆਂ ਜਾਈਆਂ।

ਘਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨੂੰਹ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਅਚੇਤ ਤੇ ਦਬੇ ਘੁਟੇ ਜਜ਼ਬੇ, ਨਿਝੱਕ ਬੋਲ ਪਏ ਹਨ ਤੇ ਨੂੰਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਗ਼ੁਬਾਰ ਰਜ ਕੇ ਕੱਢਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੀਤ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਘੜੀ ਪਲ ਲਈ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ :—

(1) ਜੇ ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਜੈਤੋ ਦੀ ਮੰਡੀ ਲੱਗਣੀ
ਸੱਸ ਨੂੰ ਵੜੇਵੇਂ ਚਾਰਦੀ।

(2) ਸੱਸ ਪਿਟਣੀ ਪੰਜੇਬਾਂ ਪਾ ਕੇ
ਲੋਕੀਂ ਭਾਵੇਂ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰੇ।

(3) ਤੈਨੂੰ ਸੱਸ ਦੇ ਮਰੇ ਤੇ ਪਾਵਾਂ
ਸੁਥਣੇ ਸੂਫ ਦੀਏ।

ਭਾਵੇਂ ਸੱਸ ਦੇ ਮੋੜਵੇਂ ਗੀਤ ਬਹੁਤ ਘਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ 'ਸੱਸ ਨੂੰਹ ਦੇ ਝੇੜੇ' ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੱਸ ਅਤੇ ਨੂੰਹ ਦੂ-ਬ-ਦੂ ਤਾਣੇ ਮਿਹਣੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਝੇੜੇ ਵਿਚ ਸੱਸ ਨੂੰ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਝੇੜੇ ਵਿਚ ਨੂੰਹ ਨੂੰ, ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਝੇੜਿਆਂ ਵਿਚ ਘਰ ਦੀ ਵੰਡ ਉਤੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ 'ਝਗੜੇ' ਰਚੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਦੀ 'ਨੂੰਹ ਸੱਸ ਦੀ ਲੜਾਈ' ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ (ਪੰਜਾਬੀ ਝਗੜੇ, ਪੰਨਾ 260)। ਇਕ ਹੋਰ ਕਵੀਸ਼ਰ ਪੂਰਨ ਰਾਮ ਨੇ ਵੀ 'ਕਿੱਸਾ ਝਗੜਾ ਨੂੰਹ ਸੱਸ ਦਾ' ਰਚਿਆ ਹੈ ਜੋ ਬੜਾ ਸਾਦਾ; ਪਰ ਰੌਚਕ ਹੈ। ਸੱਸ ਨੂੰਹ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਬੜੇ ਕਰਾਰੇ ਹਨ :—

ਸੱਸ : ਮੈਨੂੰ ਕੌਣ ਛੇੜੇ,
ਢਿੱਡ ਪਾੜਾਂ ਨਾਲ ਦੰਦੀਆਂ ਦੇ।
ਦਹੀਂ ਦੇ ਭੁਲਾਮੇਂ ਨੂੰਹੇਂ
ਖਾਈਂ ਨਾ ਕਪਾਹ ਨੀ।
ਤੇਰੇ ਜੇਹੀਆਂ ਲੰਡੀਆਂ ਨੇ,
ਜਗ ਦੀ ਵਿਗਾੜ ਦਿਤੀ।
ਵੱਢ ਕੇ ਤੇ ਨੱਕ ਮੈਂ,
ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਦੇਮਾਂ ਤਾਹ ਨੀ।
ਪੇਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਟ ਕੇ ਤੂੰ,
ਆਈ ਸਾਨੂੰ ਡੋਬਣੇ ਨੂੰ
ਵਿਹੁ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਂਗੀ,
ਤੇਰਾ ਕੀ ਵਿਸਾਹ ਨੀ।

ਨੂੰਹ : ਉਹ ਨੀ ਕੁਪੱਤੀਏ ਨੀ,
ਪੈਰ ਦੀਏ ਜੁੱਤੀਏ ਨੀ
ਗਲੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਤੀਏ,
ਤੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਸੰਮਾਲ ਨੀ।
ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਟੀਏ ਨੀ,
ਤੈਨੂੰ ਮਾਰ ਸਿਟੀਏ ਨੀ
ਤਦੋਂ ਦੀ ਮਾਰੀ ਉਠੀਏ ਨੀ,
ਪਟਾਮੇ ਗੀ ਤੂੰ ਬਾਲ ਨੀ।
ਪਾਪ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨਿਤੇ
ਹਟੇ ਨਾ ਹਟਾਈਂ ਕਿਥੇ
ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਲਾਈ ਨੀ,
ਤੂੰ ਰੱਬ ਨੇ ਚੰਡਾਲ ਨੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਝੇੜਿਆਂ' ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਚਿਤ੍ਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਝੇੜੇ)।

ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੱਸ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੱਸ 'ਅਵਿੱਦਿਆ' ਤੇ 'ਮਾਯਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਨਾਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁੰਭਕ ਸਮਾਧੀ ਦੁਆਰਾ ਮਣੀਪੁਰ ਚਕ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਆਪਾਨ ਵਾਯੂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਸੱਸ ਅਤੇ ਸਹੁਰਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸਸੁ ਵਿਰਾਇਣਿ' ਹੈ ਭਾਵ ਸੱਸ ਰੁਆ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਧ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਸੋ ਸੱਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਪਿਰ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : 'ਸਸੂ ਤੇ ਪਿਰਿ ਕੀਨੀ ਵਾਖਿ' (ਆਸਾ ਮ: ੫)।

(ਸ-4) **ਸਸਕਾਰ :**

ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਅਗਨ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ (ਵੇਖੋ : ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ)।

(ਸ-5) **ਸੰਸਕਾਰ :**

ਸੰਸਕਾਰ, ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਉਹ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਸ਼ੁਧ ਕਰਨਾ, ਸੁਧਾਰਨਾ ਅਥਵਾ ਯੋਗ ਬਨਾਣਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁਧ, ਸੁਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸੁਬੁੱਧ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਦਗਮ ਟੂਣਾ-ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਪੜਾਵਾਂ — ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਤੇ ਮੌਤ ਵੇਲੇ ਜੋ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਵਿਅੱਕਤੀ ਦੇ ਆਗਾਮੀ ਜੀਵਨ, ਚਿੱਤ ਅਤੇ ਬਿਰਤੀਆਂ ਉਤੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਸਮਰੂਪ, ਪਰ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਵੱਖ ਹਨ। ਰੀਤਾਂ ਟੂਣਾ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹਨ, ਪਰ ਸੰਸਕਾਰ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ। ਧਰਮ ਤੇ ਟੂਣੇ ਦਾ ਮੂਲ ਅੰਤਰ ਹੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਵ-ਭੂਮੀ ਧਰਮ ਹੈ, ਪਰ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਭਾਵ-ਭੂਮੀ ਲੋਕ-ਮਾਨਸ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਛਿਲੇ ਵਿਚ ਅੰਨ ਦੇ ਦਾਣੇ, ਜਲ ਦਾ ਕੁੰਭ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਰਖਣਾ ਅਥਵਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲਣਾ ਰੀਤ ਹੈ, ਪਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਧਰਮ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਰਖਣਾ ਸੰਸਕਾਰ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਟੂਣਾ-ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ, ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰਲਗਡ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ।

ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕਾਰ ਧਰਮ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਸਨ। ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਪੂਰੀ ਆਸਥਾ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਗੌਤਮ ਨੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਸੰਸਕਾਰ ਗਿਣੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵਿਆਸ ਨੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ। ਮਗਰੋਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਬਾਰਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ :

ਗਰਭਦਾਨ, ਪੁੰਸਵਨ, ਸੀਮੰਤੋਨਯਨ, ਜਾਤ ਕਰਮ, ਨਾਮਕਰਣ, ਨਿਸਕ੍ਰਮਣ, ਅੰਨ-ਪ੍ਰਾਸ਼ਨ, ਚੂੜਾ ਕਰਮ ਉਪਨਯਨ, ਕੇਸ਼ਾਂਤ, ਸਮਾਵਰਤਨ ਤੇ ਵਿਵਾਹ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੰਸਕਾਰ ਅੰਤੇਸ਼ਟੀ ਵੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪਤੀ ਨਾਲ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸਤੀ ਹੋਣਾ ਵੀ ਇਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੰਸਕਾਰ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਭਰਿਆ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, 177) ਨੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ, ਮੱਧਮ ਤੇ ਨਖਿਧ ਤਿੰਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ, ਉਹ ਉੱਤਮ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕਾਰ। ਜੋ ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦੇ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨ ਲਈ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਜਟਾ, ਭਸਮ, ਜਨੇਊ ਆਦਿਕ, ਉਹ ਮੱਧਮ ਸੰਸਕਾਰ ਹਨ। ਨਿਖਿਧ ਸੰਸਕਾਰ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਰਣਵੇਧ, ਸੁੰਨਤ ਤੇ ਮੁੰਡਨ।

ਹਰੇਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਸੰਸਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੀ ਅਸਲੀ ਨੁਹਾਰ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਛੱਪੜ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਦੀ ਮੈਲ ਪੂੰਝ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਸੁਰਖਰੂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਉਸ ਛੱਪੜ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਉਣੋਂ ਝੇਪੀਂ ਕਤਰਾਂਦਾ ਹੈ; ਮਤਾਂ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਰ ਨਾ ਖੁਭ ਜਾਵੇ (ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ, 81), ਭਾਵ ਇਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੂਜੀ ਜਾਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

(2) ਸੰਸਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ। ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਤੇ ਜਿਸ ਜਿਸ ਭਾਵ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦਾ-ਵਿਗਸਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਸਹਿਜੇ ਨਹੀਂ ਮਿਟਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਵੀ, ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸੰਸਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਭਾਵ-ਭੂਮੀ ਬਣਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਕਰਮ)।

(ਸ-6) ਸੰਸਕਾਰ ਗੀਤ :

ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਗੀਤ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਲੈਬੱਧ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਸੰਸਕਾਰ ਗੀਤ ਜਾਤੀ ਦਾ ਲੋਕ-ਵੇਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਿਧੀ ਪੂਰਨ ਤੇ ਦੈਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੀਤ ਨਾ ਗਾਏ ਜਾਣ ਸੰਸਕਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਰ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕਾਰ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ; ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ, ਕਈ ਨਵੀਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਕੇ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਭਾਵੁਕ ਇਕਸੁਰਤਾ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਰੂਪ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ, ਸੰਸਕਾਰ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹੈ।

ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤੇ ਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਸਤੂ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੋਗੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਬਾਸਮਤੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਖਿਓਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਵੀ। ਇਹ ਗੀਤ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਬੋਹੜ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਵੀਆਂ ਕਰੂੰਬਲਾਂ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਫੁਟਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਵਾਂ ਰਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਪੈਂਡੇ ਦੀ ਪੁਛਾਈਂ ਝਲਕਣੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਹ ਗੀਤ ਸਾਡੇ ਸਮੁੱਚੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾ ਦੇ ਵਡਿਕੇ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸੰਸਕਾਰ ਗੀਤ ਜਾਤੀ ਦਾ ਭੋਛਣ ਹਨ। ਜਿਤਨਾ ਰੰਗੀਨ ਇਹ ਭੋਛਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਹੁਸੀਨ ਜਾਤੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਲਿਅਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕਾਰ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਵਿਵਧ-ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਲੋਕ-ਵਰਗ ਦੇ ਰਸੀਲੇ ਤੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਰ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਗੀਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਅਸਤਿਤਵ ਤੇ ਰੂਪ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਵਨਾ ਲਈ ਨਵਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਆਰਸੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਨ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਚਲਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਅਪੂਰਵ ਰੀਝਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਪੈਂਡੇ ਦਾ ਹਰ ਕਦਮ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਨਾਲ ਪੁਟਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਲਾੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਾੜ੍ਹਾ ਬਣਿਆਂ, ਉਮਰ ਦੀ ਅਥਰੀ ਘੋੜੀ ਉਤੇ, ਸ਼ਾਹ ਸਵਾਰ ਵਾਂਗ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਲਾੜ੍ਹਾ ਬਣ ਕੇ ਮੌਤ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਉਹ ਵਧਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਜੰਮਦਾ, ਲੋਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਲਦਾ, ਘੋੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ ਗਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਕਾਰ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹਨ :— ਹਰਿਆ, ਸੋਹਿਲੜੇ, ਛਟੀਆਂ, ਵਧਾਵੇ, ਵਟਣੇ, ਸੁਹਾਗ, ਘੋੜੀਆਂ, ਸਿਠਣੀਆਂ, ਮੁੰਦਾਵਣੀ, ਛੰਦਲੀਆਂ, ਕਾਮਣ, ਛੰਤ, ਲਾਵਾਂ, ਖਟ, ਖਾਰੇ, ਘੁੰਮਾਈਆਂ, ਡੋਲੀ, ਵਾਰਨੇ, ਗਾਨੇ, ਅਲਾਣੀਆਂ, ਸਿਆਪਾ ਆਦਿ।

(ਸ-7) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ :

(ਵੇਖੋ : ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ)।

(ਸ-8) ਸੰਸਾਰ :

(ਵੇਖੋ : ਉਤਪੱਤੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ)।

(ਸ-9) ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ :

ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਬੇਜੋੜ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ੁਧ ਦੇਸੀ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਵੇਖਾਂਗੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਲਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਸਿਰਜਨ-ਸਥਲ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਤਿੱਥ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਾਲ-ਕਰਮ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਤੱਥ ਨਹੀਂ, ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਸੱਚ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਸੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅਰਥ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੰਦ-ਕਥਾ ਤੱਥ ਤੇ ਮਿੱਥ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਤਨਾਜੇ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੱਤ, ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ, ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਅੰਸ਼, ਕਲਾ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਚ ਬੁਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਗ-ਨਿਖੇੜ ਕਰ ਕੇ ਮੂਲ ਨੁਹਾਰ ਪਛਾਣਨੀ ਸੌਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਸੱਚ ਜਾਣ ਕੇ, ਇਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸਿਆਣਪ ਹੈ।

ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਲੋਕ-ਚਿੱਤ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਕਾਇਆ ਲੈ ਕੇ ਸਜੀਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦਾ ਅਸਲਾ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਸ ਉਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਰਹੱਸ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਅਤੇ ਕਥਾ ਦੀ ਜਠੇਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸਚਰਜ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ, ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਘੋਖਦੇ ਪਰਖਦੇ ਨਹੀਂ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੱਚ' ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਹੁਣ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਥਾ ਵਿਗੜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪ ਲੋਕ-ਰੂਪਾਂਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ, ਸੋਧੇ ਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੂਲ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਪਛਾਣਨੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਕਿਸੇ ਕਥਾ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਥਾ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲੀਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲਾ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਥਾ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਂ ਪਿਛੇ ਝਾਕਣਾ ਅਜੀਬ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਤੇ ਮੂਲ ਨੁਹਾਰ ਪਛਾਣਨੀ ਕਠਿਨ ਨਹੀਂ।

ਸਦਾ ਗਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਦਾ ਗਤੀ ਵਿਚ ਰਹੇ ਉਸ ਦਾ ਕਦੇ ਕੋਈ ਸਥਿਰ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਂਜ ਵੀ ਸਾਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਵਿਰਸਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਜੋੜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਰ ਵਲ ਦੀ ਗਤੀ ਕਥਾ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਉਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਦੀ ਗਤੀ ਪਤਣ।—ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਉਘੜਵੇਂ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤਲ ਹਨ : ਮਿੱਥ (ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ), ਦੰਦ-ਕਥਾ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ। ਮਿੱਥ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀ ਪੱਧਰ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵ-ਕਥਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਮਨੁੱਖ, ਵਿਸ਼ਵ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਤੇ ਰਹੱਸਾਂ ਦਾ, ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਦੰਦ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਅਰਧ-ਸੱਚ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ (ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਰੀ ਕਥਾ, ਜਨੌਰ ਕਥਾ, ਨੀਤੀ ਕਥਾ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ) ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਕਲਪਿਤ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਉਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੇਠੋਂ ਉਪਰ ਵਲ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਜਾਂ ਮਿੱਥ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਮਿਸਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਖੀ 'ਵਸਦੇ ਰਹੋ ਤੇ ਉਜੜਦੇ ਰਹੋ' ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਥਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਜੀਵਨ-ਸੱਚ ਤੇ ਰਮਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਚਰਿਤ੍ਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਜਾਂ ਸਾਖੀ ਬਣ ਗਈ। ਇਹ ਇਸ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਥਾਨ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਉਥਾਨ ਹੋਰ ਉਪਰ ਵਲ ਹੋਵੇ ਭਾਵ ਇਹ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਮਿੱਥ ਵੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਪੁਰਾਣ-ਕਥਾ ਜਾਂ ਮਿੱਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ, ਵਿਗਾੜ ਨਾਲ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਹੋਰ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ, ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਡਿਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਿੱਥ ਦੇ ਮੂਲ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਪਤਨ ਹੈ। ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਹੈ ਜੋ ਮਿੱਥ ਤੋਂ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਬਣੀ ਹੈ।

ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਕਥਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਚੰਨ-ਮਿੱਥ (Moon-myth) ਹੈ, ਜੋ ਚੰਨ ਦੇ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਨਕਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਚੰਨ ਦੇ ਵਧਣ ਘਟਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਥਾ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਦੇਵ-ਕਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਚੰਨ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੀਆਂ ਮਨੌਤਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਤਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਚੰਨ ਤੇ ਸੂਰਜ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿੱਥਾਂ ਹਰ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਚੰਨ-ਲੋਕਧਾਰਾ (Moonlore) ਨੂੰ ਘੋਖਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਜੋ ਮਿੱਥ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਦਸਣੀ ਤਾਂ ਕਠਨ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੱਸੀ ਪੰਦ ਦਾ ਅਰਥ ਚੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁੰਨੂੰ ਪੁੰਨਿਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ। ਆਦਿਮ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਨ ਦੀ ਅਮਾਵਸ ਤੋਂ ਪੁੰਨਿਆਂ ਤੂਲ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਤੇ ਫਿਰ ਪਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਨਜ਼ਾਰੇ ਬਾਰੇ ਜੋ ਮਿੱਥ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਉਹੋ ਮਿੱਥ ਹੀ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦੀ ਜਠੇਰੀ ਹੈ। ਸੱਸੀ ਦੇ, ਪੁੰਨੂੰ ਲਈ ਪਲ ਪਲ ਵਧਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਵੇਗ, ਸੰਜੋਗ-ਸਿਖਰ ਤੇ ਫਿਰ ਵਿਜੋਗ ਵਲ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਡੁੰਗਰੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ, ਚੰਨ (ਸ਼ਸ਼ੀ) ਦੀ ਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ (ਪੁੰਨੂੰ) ਵਲ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਗਤੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਮੱਸਿਆ ਵਲ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਉਸ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਰੂਪ। ਇਸ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦਾ ਚੰਨ ਦੇ ਵਧਣ ਘਟਣ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਰਹੱਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਚੰਨ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਰੂਪ, ਅਮਾਵਸ, ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਗਵਾਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਵਿਚ ਇਹ ਅਵਸਥਾ, ਸੱਸੀ ਦੇ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਦਮ ਜਾਮ ਔਲਾਦ ਲਈ ਤਰਲੇ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖਦਾ ਹੈ। ਚੰਨ ਏਕਮ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਚੌਥ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਚੰਨ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਮੱਥੇ ਬਦਨਾਮੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ (ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਿੱਥ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ)। ਸੱਸੀ ਜੰਮੀ ਪਰ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਕਿ ਉਹ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰੇਗੀ, ਮਾਪੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਸੱਸੀ ਦਾ ਜੰਮਦੇ ਸਾਰ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋਹੜਿਆ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਚੰਨ ਦਾ ਏਕਮ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਠਿਲਣਾ ਇਕੋ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਬਧ ਹਨ। ਦੂਜ ਨੂੰ ਚੰਨ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹਦੀ ਸੱਸੀ ਉਤੇ ਧੋਬੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪੈਣੀ ਇਸੇ

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਸੱਸੀ ਦਾ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋਣਾ ਚੰਨ ਦਾ ਪੂਰਨਤਾ (ਪੁੰਨਿਆਂ) ਲਈ ਜਾਗਰੂਪ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੰਨ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਲਈ ਆਤਮ-ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਨਾਤ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਆਤਮ-ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਜਿੰਦ ਵਿਚ ਵਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸੱਸੀ ਦਾ, ਪੁੰਨੂੰ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਤਕ ਦਾ, ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ, ਚੰਨ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾ ਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪੂਰਨਮਾ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਚੰਨ ਕਿਸੇ ਘੜੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪੂਰਨ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਚੰਨ ਦੀ ਇਹੋ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਚੰਨ ਪੂਰਨਮਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘੜੀਆਂ ਹੀ ਟਿਕਦਾ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਸੰਜੋਗ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਮਗਰੋਂ ਵਿਜੋਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੱਸੀ ਦਾ ਥਲ ਵਿਚ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਖੋਜਣਾ ਤੇ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਵਿਚ ਭਟਕਣਾ, ਘਟਦੇ ਚੰਨ ਦਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਨਾਲ ਘੁਲਦਿਆਂ, ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਤਿਲ ਤਿਲ ਨਿਘਰਨਾ ਤੇ ਅਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵਿਛਿੰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਕ ਹੈ। ਚੰਨ ਅਖ਼ੀਰ ਹੋਣੀ ਨਾਲ ਘੁਲਦਾ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਥਲ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਕੁਲ ਸੱਸੀ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾਂਦੀ ਗੁਆਚੇ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਭਾਲਦੀ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਨਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਚੰਨ ਵਿਚ ਹੈ : ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ। ਇਕ, ਦੂਜੇ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁੰਨੂੰ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਭੋਗਦਾ। ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦਾ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣਾ, ਚੰਨ ਦੇ ਮੁੜ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਚੰਨ ਦਾ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰ ਹੈ।

ਚੰਨ ਦੀ ਮਿੱਥ ਅਤੇ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਹੀ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਮੂਲ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਚੰਨ ਅਮਿੱਟ ਹੋਣੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਧੁਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਚੰਨ ਲੱਖ ਯਤਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਵੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਵੀ ਹੋਣੀ ਭੋਗਣ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਗ੍ਰਸ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਹੋਣੀ ਇਸ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਹੋਣੀ ਦਾ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਅਟਲ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਚੰਨ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਭਰਮਣ ਕਰਦਿਆਂ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਸੱਸੀ ਇਸੇ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਮਾਤਲੋਕ ਵਿਚ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਸੱਸੀ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਚੰਦਰਮੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਦਾ ਹੀ ਮੁਜਸਮਾ ਹੈ।

ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਜਦੋਂ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁਹਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਚੰਨ-ਮੰਦਰ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਚੰਦਰਮੇ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਹੁਣ ਤਕ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ਼ ਲੇਟੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ 'ਸੱਸੀ ਦਾ ਧੌਲਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਜਿਹਲਮ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹੈ। ਇਸ ਚੰਨ-ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਦੰਦ-ਕਥਾਵੀ (Legendary) ਸੱਸੀ ਦਾ ਧੌਲਰ ਮਿਥਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਚੰਨ ਤੇ ਸੱਸੀ ਸਮ-ਰੂਪ ਸਨ ਅਤੇ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਚੰਨ ਮਿੱਥ ਹੀ ਇਕਾਗਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚੰਨ ਦਾ ਇਹ ਦੇਵ-ਮੰਦਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਮਗਰੋਂ 'ਸੱਸੀ ਦਾ ਧੌਲਰ' ਬਣ ਗਿਆ।

ਪਰ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਕਿਸ ਚੰਨ-ਮਿੱਥ ਦਾ ਵਿਗਾੜ ਹੈ ? ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਚੰਨ-ਮਿੱਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਕਥਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ? ਮੂਲ ਚੰਨ-ਮਿੱਥ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਕਹਾਣੀ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ (Version) ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੱਸੀ ਬਾਰੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਦੀ ਕਥਾ ਕੇਵਲ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸੱਸੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬੇਜੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਅਸਲੇ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਇਕ ਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ (ਚਰਿਤ੍ਰ 108) ਵਿਚ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਥਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :— ਕਪਿਲ ਮੁਨੀ ਨੇ ਰੰਭਾ ਅਪੱਛਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵੀਰਜ ਝੜ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੰਭਾ ਨੂੰ ਗਰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਰੰਭਾ, ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ, ਜੰਮਣ ਮਗਰੋਂ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਸੁਟ ਕੇ ਆਪ ਇੰਦਰਪੁਰੀ ਨੂੰ ਚਲੀ ਗਈ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਾਜੇ ਬ੍ਰਹਮਦੱਤ ਨੇ, ਦਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਧੀ ਕਰ ਕੇ ਪਾਲਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਸਿਆ ਰਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਜਵਾਨ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਾਜੇ ਪੁੰਨੂੰ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜੰਤਰਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁੰਨੂੰ ਦਾ ਮਨ ਸੱਸੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੋਹਾਂ ਵਲੋਂ ਉਪਰਾਮ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪੁੰਨੂੰ ਦਾ ਮਨ ਉਚਾਟ ਵੇਖ, ਸੱਸੀ ਨੇ ਜੰਤਰਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਨਰੋਆ ਕਰ ਕੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਆਪੇ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ। ਪੁੰਨੂੰ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਸਸਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਪਹਿਲੀ ਰਾਣੀ ਨੇ ਦੂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਮਰਵਾਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਘੜੀ। ਜਦੋਂ ਪੁੰਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੂਤਾਂ ਨੇ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਪੁੰਨੂੰ ਦੂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਜੂਝਦਾ ਹੋਇਆ ਮਰਿਆ। ਸਸਿਆ ਵਿਮਾਨ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਗਈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇਗੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵੀ ਦੇ ਦੇਵੇਗੀ। ਪਰ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਕਬਰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਸਿਆ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦੇਵ ਲੋਕ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਅਪੱਛਰਾਂ ਨੇ ਸਸਿਆ ਦੀ ਜੈ ਜੈਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅੱਧਾ-ਆਸਨ ਦਿਤਾ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਕਥਾ ਦੇ ਦੋ ਤੱਤ ਕਢੇ ਗਏ ਹਨ : (ੳ) ਬਿਰਹਨੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ ਤੜਪਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। (ਅ) ਸੌਂਕਣਾਂ ਦਾ ਸਾੜਾ ਕਈ ਵਾਰ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਂ ਸੌਂਕਣਾਂ ਦੇ ਸਾੜੇ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜਾ, ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਵਿਚ ਭੁਜਦੀ ਸਸਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਗਾਣਾ ਹੈ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ, ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਥਾ ਦੀ ਜਠੇਰੀ ਕੋਈ ਮਿੱਥ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਲੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦੀਆਂ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਇਕ ਸੋਮ-ਮਿੱਥ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਥਾ ਉਸੇ ਸੋਮ-ਮਿੱਥ ਦਾ ਵਿਗਾੜ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਮਿੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਮ (ਚੰਨ) ਦੀਆਂ 27

ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ । (ਜੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉਤੇ 27 ਨਛੱਤਰਾਂ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਹਨ)। ਇਹ ਸਭੇ ਦਖਸ਼ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਸਨ। ਸੋਮ ਆਪਣੀ ਚੌਥੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਰੋਹਿਣੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਬਾਕੀ ਪਤਨੀਆਂ ਰੋਹਿਣੀ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਰੋਹਿਣੀ ਦੀਆਂ ਸੌਂਕਣਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਖਸ਼ ਅੱਗੇ, ਸੋਮ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਦਖਸ਼ ਦੇ ਸਮਝਾਣ ਉਤੇ ਵੀ ਸਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਆਈ ਤਾਂ ਦਖਸ਼ ਨੇ ਰੋਹਿਣੀ ਦੀਆਂ ਸੌਂਕਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉਤੇ ਸੋਮ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਮਰੇ। ਜਦੋਂ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਸੋਮ ਘਟਦਾ ਘਟਦਾ ਲਕੀਰ ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਰੋਹਿਣੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੌਂਕਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦਖਸ਼ ਨੂੰ, ਸਰਾਪ ਵਾਪਿਸ ਲੈਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ। ਦਖਸ਼ ਨੇ ਸਰਾਪ ਵਾਪਿਸ ਤਾਂ ਨਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਰਾਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੋਧ ਕਰ ਦਿਤੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਨ ਘਟਦਾ ਰਹਿਆ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਮੁੜ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਟਣ ਵਧਣ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਚੰਨ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਉਘੜਵੇਂ ਲੱਛਣ ਹਨ — ਸੌਂਕਣਾਂ ਦਾ ਸਾੜਾ ਜੋ ਸੋਮ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਰੋਹਿਣੀ ਦਾ ਸੋਮ ਨੂੰ ਖੁਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਵਿਚ ਭੁਜਣਾ ਅਤੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨਾ।

ਇਹ ਪੌਰਾਣਿਕ ਮਿੱਥ ਵਸਤੂ, ਲੱਛਣ, ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਵਸਤੂ-ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ ਵੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਥਾ ਦੇ ਲਿਪੀਬਧ ਰੂਪਾਂਤਰ ਅਤੇ ਲੋਕਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸਹਿਜ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਲਿਪੀਬਧ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਥਾ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਲਿਪੀਬਧ ਹੋ ਗਈ, ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਥਿਰ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਕਥਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਸੋਮ-ਮਿੱਥ ਨੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੱਸੀ-ਰੂਪਾਂਤਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ, ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਤਨੇ ਲੰਮੇ ਪੈਂਡੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਾਇਆ ਸੁੱਚੀ ਤੇ ਇਕਾਗਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸੋਮ-ਮਿੱਥ ਦਾ ਹੀ ਵਿਗਾੜ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ, ਹਰ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਕੁਝ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਿਕ ਜੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਨਵੀਆਂ ਕਰੂੰਬਲਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੱਤੇ ਝੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਹਸਤੀ ਕਦੇ ਵਿਖੰਡ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਇਕੋ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਬੁਣਤ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਕਥਾਨਿਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਸਮਾਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਝੜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜੋ ਸੱਸੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਰਚਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਗਈ।

ਇਹ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਕਿਥੋਂ ਆਈਆਂ? ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿੱਥ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਪੌਰਾਣਿਕ ਮਿੱਥ ਵੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੇਠ ਅੰਕਿਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ ਊਸ਼ਾ ਤੇ ਅਨਿਰੁਧ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਗਾਥਾ ਹੈ।

ਊਸ਼ਾ ਸ਼ੋਣਿਤਪੁਰ ਦੀ ਦੈਂਤ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਣ ਦੀ ਧੀ ਤੇ ਬਲੀ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਸੀ। ਊਸ਼ਾ ਨੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਿਸ ਉਤੇ ਉਹ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਚਿਤ੍ਰਲੇਖਾ ਵਿਚ ਇਹ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦਿਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਚਿਤ੍ਰ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸਮਰਿੱਧ ਸੀ। ਚਿਤ੍ਰਲੇਖਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਬਣਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਊਸ਼ਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਨਿਰੁਧ ਸੀ, ਪ੍ਰਦ੍ਯੁਮਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪੋਤਰਾ। ਚਿਤ੍ਰਲੇਖਾ, ਜਾਦੂ ਨਾਲ, ਅਨਿਰੁਧ ਨੂੰ ਊਸ਼ਾ ਦੇ ਕੋਲ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਆਈ। ਊਸ਼ਾ ਦੇ ਪਿਉ ਬਾਣ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਨਿਰੁਧ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਅਨਿਰੁਧ ਇਤਨਾ ਬਹਾਦਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਣ ਦੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਆਇਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਬਾਣ ਨੇ ਅਨਿਰੁਧ ਨੂੰ ਨਾਗ-ਅਸਤਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਪ੍ਰਦੁਮਨ ਤੇ ਬਲਰਾਮ ਤਿੰਨੋਂ ਅਨਿਰੁਧ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਣ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸਕੰਦ ਆਦਿ ਦੇਵਤੇ ਆ ਗਏ। ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਅਨਿਰੁਧ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਕੇ ਊਸ਼ਾ ਸਮੇਤ ਦਵਾਰਕਾ ਲੈ ਗਏ।

ਇਹ ਮਿੱਥ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦਾ ਹੀ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਹੈ। ਅਨਿਰੁਧ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਰੁਕੇ ਨਾ ਤੇ ਅਮੋੜ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਊਸ਼ਾ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਲਾਲੀ ਹੈ। ਊਸ਼ਾ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਕੇ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸੂਰਜ ਊਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮੇਟ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਨੂੰ ਊਸ਼ਾ-ਅਨਿਰੁਧ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੁਆਰਾ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ।

ਇਹ ਊਸ਼ਾ-ਮਿੱਥ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਨਾਲ ਬੜੀ ਸਮਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਸਤੂ-ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਕ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਦੂਜੇ ਦਾ ਮੁਜਸਮਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਸੋਮ-ਮਿੱਥ ਨਾਲ ਵਸਤੂ-ਸਮਾਨਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ ਦਾ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ, ਇਸ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਊਸ਼ਾ-ਮਿੱਥ ਦੇ ਨਾਲ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਸਾਡੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਰਚਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਰੂਪਾਂਤਰ, ਜੋ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਊਸ਼ਾ ਅਨਿਰੁਧ ਦੀਆਂ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲ ਗਰਭਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਾਰੀ ਵਸਤੂ ਤੇ ਤੱਤ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਝਾੜ ਕੇ ਸੁਟ ਦਿਤੇ।

ਸੋਮ-ਮਿੱਥ ਦਾ, ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰ ਹੋਣਾ, ਬੜਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ! ਕਿਉਂ ਜੋ ਮਨੌਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਾਮ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮੁੱਢ ਚੰਨ ਤੋਂ ਬੱਝਾ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਪਸਾਰ ਚੰਨ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਇਕ ਹੋਰ ਚੰਨ-ਮਿੱਥ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਇਹ ਚੰਨ-ਮਿੱਥ ਵੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 'ਚੌਬੀਸ ਅਵਤਾਰ' ਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੇਠ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਿੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਨ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਉਤੇ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਅਭਾਵ ਕਾਰਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪਤੀ

ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ-ਖਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ :

ਪੂਜੇ ਨਾ ਕੋ ਤ੍ਰੀਯਾ ਨਾਥ
ਐਂਠੀ ਫਿਰੈ ਜੀਅ ਸਾਥ
ਦੁਪਾਵੰ ਨਾ ਤਿਨ ਕਿਹ ਕਾਮ
ਤਾ ਤੇ ਨਾ ਬਿਨਵਤ ਬਾਮਾ (ਚੌਬੀਸ ਅਵਤਾਰ)

ਅਤੇ ਚੰਨ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਜਾਗਰੂਪ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਮਰਦ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਖਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲੱਗੇ :

ਤਾਂ ਤੇ ਭਈ ਤ੍ਰੀਯਾ ਦੀਨ
ਸਰਬ ਗਰਬ ਹੁਐ ਗਯੋ ਛੀਨ
ਲਾਗੀ ਕਰਨ ਪਤਿ ਸੇਵ
ਯਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਿ ਭਏ ਦੇਵ। (ਚੌਬੀਸ ਅਵਤਾਰ)

ਚੰਨ ਨਾਲ ਬਿਹੋਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚੰਨ ਨੇ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਜਾਗ ਲਗਾ ਕੇ ਬਿਹੋਂ ਦੀ ਅੱਗ ਬਾਲੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

ਚੜ੍ਹ ਚੜ੍ਹ ਚੰਨਾ ਸ਼ਗਨੀ,
ਮੁਢ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੀ ਲਾਲੀ।
ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਇਹ ਅਗਨੀ,
ਅਸਾਂ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਬਾਲੀ।

ਚੰਨ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੌਤਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਚੰਨ ਦੇ ਵਧਣ ਘਟਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦੀ ਮਿੱਥ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਬਣਨਾ ਸਹਿਜ ਹੈ।

ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਕਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸਜੀਵ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ, ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੁਝ ਕੁ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸੁਜੋੜ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਹੋਂਦ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਰੋਚਕ ਤੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ। ਚੰਗੀ ਮਤ੍ਰਈ ਮਾਂ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਨਿਰਦਈ ਮਤ੍ਰਈ ਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਚਿੜੀ ਦਾ ਚਹਿਕਣਾ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ, ਚਿੜੀ ਦਾ ਤੀਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬੋਲਣਾ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਹੈ।

ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਇਹ ਹਨ — (1) ਰਾਜੇ ਦਾ ਔਲਾਦ ਲਈ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖਣੀਆਂ; (2) ਅਸ਼ੁਭ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚੀ ਦਾ ਜੰਮਣਾ; (3) ਨਜੂਮੀਆਂ ਦੀ ਭਵਿਖਬਾਣੀ; (4) ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹਨਾ; (5) ਧੋਬੀ ਦਾ ਰੁੜ੍ਹਦੀ ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਫੜਨਾ; (6) ਲੈਪਾਲਕ ਦਾ ਬਾਂਝ ਹੋਣਾ; (7) ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਯੁਵਕ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ (ਜਾਂ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖ ਕੇ) ਮੋਹਿਤ ਹੋਣਾ; (8) ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਪਿਉ/ਲੈਪਾਲਕ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ; (9) ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਾ; (10) ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦਾ ਥਲ/ਜਲ ਵਿਚ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਮਰਨਾ; (11) ਪ੍ਰੇਮੀ ਕੋਲ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀ ਰੂਹ ਦਾ ਜਾਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜਨਾ; (12) ਧਰਤੀ/ਕਬਰ ਦਾ ਫਟਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣਾ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਕਥਾ-ਤੱਤ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪੂਰਨ ਨੂੰ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੋਹੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੌਥਾ, ਪੰਜਵਾਂ ਤੇ ਛੇਵਾਂ ਤੱਤ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਸਤਵੀਂ ਰੂੜ੍ਹੀ ਯੂਸਫ਼ ਜ਼ੁਲੇਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਊਸ਼ਾ-ਅਨਿਰੁਧ ਆਦਿ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਠਵੀਂ ਰੂੜ੍ਹੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਨਾਵੀਂ ਰੂੜ੍ਹੀ ਊਸ਼ਾ-ਅਨਿਰੁਧ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦਸਵੀਂ ਰੂੜ੍ਹੀ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਥੇ ਥਲ ਜਲ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ; ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਰੂੜ੍ਹੀ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਤੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਰੂੜ੍ਹੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ।

ਸੋ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਇਸ ਦੀ ਕਥਾ ਸ਼ਿਲਪ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਮਕਾਨ ਇੱਟਾਂ ਗਾਰੇ ਨਾਲ ਉਸਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਨੁਹਾਰ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ, ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਨਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਥਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਲੋਕ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਮੂਹਿਕ ਚਿੱਤ (ਲੋਕ-ਮਨ) ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਥਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਅਸਤਿਤਵ — ਕਾਲ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ, ਮੂਲ ਵਿਚ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਲੋਕ-ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਕਥਾ ਸੋਮ-ਮਿੱਥ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਸਮਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਲੋਕ-ਸੱਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਮਨ ਨੇ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ।

ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ, ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਤਕ, ਨਾ ਤਾਂ ਰੂਪ ਸਥਿਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਵ। ਹਰ ਯੁਗ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦਿਤੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਯੁਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਮੂਲ ਮਿੱਥ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸੁਰ ਸੌਂਕਣਾਂ ਦਾ ਸਾੜਾ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁ-ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ। ਇਹੋ ਸੁਰ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਰਹੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਪਤੀਬ੍ਰਤ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਗ ਵੀ ਲਗਾ ਲਈ ਗਈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਯੁਗ ਵਿਚ ਇਸ ਕਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਹੋਣੀ ਗ੍ਰਸਿਆ ਇਸ਼ਕ ਬਣ ਗਈ। ਲੋਕ-ਯੁਗ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸੁਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਕੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਾਂ ਹੀ ਦੱਸੇਗਾ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਲੂਣਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਕਵੀ ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸਿਰਜੇ।

(ਸ-10) ਸੱਸੀ ਦਾ ਧੌਲਰ :

ਸੱਸੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਮਾਰਤ ਜੋ ਪਿੰਡ ਤਰਾਪ ਤਹਿਸੀਲ ਤਲਾਗੰਗ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਧੌਲਰ, ਸੁਹਾਂ ਤੇ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਵਲ, ਮਖੱਡ ਅਤੇ ਕਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਹਲਮ ਗਜ਼ਟੀਅਰ (ਪੰਨਾ 48-49) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਚੋਰਸ ਸ਼ਕਲ ਤੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਲੇਟੀ ਨਾਂ ਦੀ ਕੱਸੀ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧੌਲਰ ਸੱਸੀ ਦੇ ਲੈਪਾਲਕ ਧੋਬੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਸਾਰਿਆ ਸੀ। ਧੋਬੀ ਨੂੰ ਸੱਸੀ ਦਾ ਸੰਦੂਕ, ਇਸੇ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਵਗਦੀ, ਲੇਟੀ ਨਦੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਘਟਨਾ-ਸਥਲ ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ 'ਸੱਸੀ ਦਾ ਕਲਰ' ਵੀ

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਚੰਨ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਕੋਈ ਮੰਦਰ ਸੀ। ਸੱਸੀ ਅਥਵਾ ਸ਼ਸ਼ੀ ਚੰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੰਦਰ ਚੰਨ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਹੀ ਪੂਜਾ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਚੰਨ-ਮਿੱਥ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਚੰਨ ਤੇ ਸੱਸੀ ਸਮਰੂਪ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਚੰਨ-ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਦੰਦ-ਕਥਾਵੀ ਸੱਸੀ ਦਾ ਧੌਲਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ (ਵੇਖੋ : ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ)।

ਇਹ ਮੰਦਰ ਅਥਵਾ ਧੌਲਰ ਬੜੀ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਪੱਥਰ ਡਿਗ ਕੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਇਕ ਪੱਥਰ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਵਲੀ ਦੀ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਥਰ, ਜੋ 12×8 ਇੰਚ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜ ਕੁ ਫੁਟ ਲੰਮਾ ਹੈ, ਸੱਸੀ ਦੇ ਧੌਲਰ ਦੀ ਵਿਚਲੀ ਡਿਓਢੀ ਦੀ ਇਕ ਥੰਮ੍ਹੀ ਜਾਂ ਦਲ੍ਹੀਜ਼ ਦੀ ਸਿਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਡਿਓਢੀ ਡਿੱਗੀ ਤਾਂ ਇਹ ਪੱਥਰ ਵੀ ਉਪਰੋਂ ਰੁੜ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਹੇਠਾਂ ਆ ਗਿਆ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਸਨੀਕ ਨੇ ਇਸ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਵਰਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੰਦਰ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਸਦਕਾ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪੱਥਰ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਖ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਸੱਸੀ ਦੇ ਧੌਲਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ (ਅਟਕ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, 322)।

ਡਾ: ਐਮ. ਏ. ਸਟੇਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚੰਨ-ਮੰਦਰ ਸਤਵੀਂ ਤੋਂ ਨਾਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਉਸਰਿਆ ਗਿਆ।

(ਸ-11) ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਬਰ :

ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਆਪਣੇ ਮਹਿਬੂਬ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜੇ ਹੋਣ, ਸਮੇਂ-ਸਥਾਨ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਕਥਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਥਾ ਕਿਸੇ ਚੰਨ-ਮਿੱਥ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ; ਭਾਵੇਂ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਸਥਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਅਸਥਾਨ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਸੱਸੀ ਦਾ ਧੌਲਰ ਤੇ ਕਬਰ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਕੱਛ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਆਦਿ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ, ਆਦਰ ਤੇ ਅਪਣੱਤ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੀ ਯਾਦਗਾਰ, ਥੇਹ, ਕਬਰ, ਚਸ਼ਮਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੱਸੀ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਸਥਾਨ ਤਾਂ ਚੰਨ ਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸੱਸੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਕਬਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਕਬਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਬਰਾਂ 'ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੱਚ' ਨਹੀਂ 'ਲੋਕ ਸੱਚ' ਹਨ, ਜੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੱਸੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਬਰਾਂ ਵੀ ਚੰਨ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਦਰ ਹੋਣ ਜੋ ਸੱਸੀ-ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਖੰਡਰ ਬਣ ਕੇ ਸੱਸੀ-ਕਬਰ ਬਣ ਗਏ ਹੋਣ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਰੋਚਕ ਹੈ।

ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਸੱਸੀ ਨੇ ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਇਕ ਆਜੜੀ ਨੇ ਕਬਰ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਸੀ: 'ਥਲ ਵਿਚ ਗੋਰ ਸਸੀ ਦੀ ਕਟਕੇ, ਵਾਂਗ ਯਤੀਮ ਨਿਮਾਣੇ; ਗਲ ਕਫਨੀ ਸਿਰ ਪਾਇ ਬਰਹਿਨਾ, ਬੈਠਾ ਗੋਰ ਸਿਰ੍ਹਾਣੇ।' ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਪੁੰਨੂੰ ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਢੂੰਡਦਾ ਥਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ 'ਤਾਜ਼ੀ ਗੋਰ ਡਿਠੀ'। ਪੁੱਛਣ ਉਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸੱਸੀ ਦੀ ਹੀ ਕਬਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੁੰਨੂੰ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਪੁੰਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਬਰ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ, ਝਟ ਕਬਰ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈ ਤੇ ਪੁੰਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਿਆ : 'ਸੁਣ ਕੇ ਹੋਤ ਜ਼ਿਮੀਂ ਪੁਰ ਡਿਗਿਆ, ਖਾਇ ਕਲੇਜੇ ਕਾਨੀ। ਖੁਲ੍ਹ ਗਈ ਗੋਰ ਪਿਆ ਵਿਚ ਕਬਰੇ, ਫੇਰ ਮਿਲੇ ਦਿਲ ਜਾਨੀ।' (ਹਾਸ਼ਮ ਸੱਸੀ)।

ਪਰ ਇਹ ਕਬਰ ਕਿਥੇ ਹੈ ? ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਬਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਪਰ ਹਰੇਕ ਨੇ ਥਾਵਾਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਬਰ ਬਾਰੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਅਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸ੍ਰ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਨੇ 'ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ' ਵਿਚ ਸਵਿਸਥਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕੇਚ ਤੇ ਲਤਕ੍ਰਾਨੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਉਤੇ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਬਰ ਹੈ...ਇਥੇ ਸੱਸੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਮਾਰਤ ਜਿਹੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਖਜੂਰਾਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ਤਪਦੇ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਠੰਢੀ ਹੋਈ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਬਰ ਉਤੇ ਹੁਣ ਛਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਲੋਕ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਲਾ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਚਿਲਾ ਵੀ ਕਟਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਬਰ ਬਾਰੇ ਵਾਕਫ਼ੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਝੇਰੇ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਇ ਬਹਾਦਰ ਹਤੂ ਰਾਮ ਨੇ 'ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ' (ਪੰਨਾ 47-49) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਬਰ ਇਲਾਕਾ ਖ਼ਾਸ ਬੇਲਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਬਿਲਾਵਲ ਦੇ ਓਥਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਰੇਤਲੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ੁਦ ਵੇਖੀ ਹੈ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਕਬਰ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸੁਖਣਾਂ ਸੁਖਦੇ ਹਨ।

ਸਿੰਧ ਗਜ਼ਟੀਅਰ (1907, ਪੰਨਾ 484) ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਬਰ 'ਪੱਬ ਹਿਲਜ਼' ਵਿਚ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਰ. ਸੀ. ਬਰਟਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਿੰਧ' (1851, ਪੰਨਾ 83) ਵਿਚ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਬਰ ਪੱਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਬਰਟਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਬਰ ਬਾਰੇ ਕਈ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੇ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਬਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਡਾਚੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਡਾਚੀ ਉਤੇ ਹੀ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਸੋ ਸੱਸੀ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਡਾਚੀ ਨੂੰ ਬਦ-ਦੁਆ ਦਿਤੀ : 'ਜਿਸ ਡਾਚੀ ਮੇਰਾ ਪੁੰਨੂੰ ਖੜਿਆ ਸ਼ਾਲਾ ਉਹ ਮਰ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਵਲ ਜਾਵੇ'। ਸੱਸੀ ਦੀ ਰੂਹ ਨੇ ਅਜੇ ਤਕ ਡਾਚੀ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਬਰਟਨ ਵਲੋਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਬਰ ਉਤੇ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਨ ਆਏ ਕਈ ਪੱਕੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਸੱਸੀ ਨੇ ਕਬਰ ਵਿਚੋਂ ਹੱਥ ਕੱਢ ਕੇ, ਦੁੱਧ ਤੇ ਪਰੌਂਠੇ ਖਾਣ ਲਈ ਦਿਤੇ।' ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸਿਦਕੀ ਮਰਦ ਇਸ ਕਬਰ ਉਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੱਸੀ ਦੇ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਕਬਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸੱਸੀ ਤੇ ਪੁੰਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਊਂਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਮਿਸਿਜ਼ ਪੋਸਟਨਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਸੀ ਕੱਛ ਵਿਚ ਮਰੀ। 'ਕੱਛ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਹਨ ਵਲ ਕੱਛ ਦ ਥਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾਂਦਿਆਂ ਪਿਆਸੀ ਸੱਸੀ ਨੇ ਇਕ ਚਸ਼ਮੇਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਉਥੇ ਇਕ ਮਹਿੰਦੀ ਦਾ ਬੂਟਾ ਲਗਾਇਆ, ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਉਥੇ ਹਰਾ ਭਰਾ ਵਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (Cutch, ਪੰਨਾ 201)। ਪਰ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਬਰ ਕਿਸ ਥਾਂ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹਨੇ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ।

ਕਈ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਬਰ ਨੂੰ ਕੇਚ ਮਕਰਾਨ ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਸ੍ਰੀ ਦੂਲ ਰਾਏ ਕਾਰਾਨੀ 'ਕਛ ਕਲਾਧਰ' (ਪੰਨਾ 325) ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : 'ਸਿੰਧੋਂ ਕੇਚ ਮਕਰਾਨ ਭਾਵ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹਨ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।'

(ਸ-12) ਸਹੱਸ ਭੱਗ ਗਾਮੀ :

ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਨਾਲ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਭੱਗ (ਯੋਨੀ) ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਅੱਲ ਸਹੱਸ ਭੱਗ ਗਾਮੀ ਪੈ ਗਈ। ਮਗਰੋਂ ਇੰਦਰ ਦੇ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਕਰਨ ਉਤੇ, ਗੌਤਮ ਨੇ ਸਰਾਪ ਨੂੰ ਨਰਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਇਹੋ ਭੱਗ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਸਹੱਸ੍ਰਾਕਸ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਇੰਦਰ) ।

(ਸ-13) ਸਹੱਸ੍ਰਬਾਹੂ :

ਹੈਹਯ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਚੰਦ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ, ਜੋ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਅਰਜਨ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਤਵੀਰਯ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਰਤਵੀਰਯ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਾਜੇ ਨੇ ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰ ਕੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਹਵਾਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹ ਅਜਿੱਤ ਹੋਵੇ; ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦੈਵੀ ਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਹਿਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ; ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਧਰਮ ਤੇ ਨਿਆਂ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰੇ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਦਾਨਾਂ ਸਦਕਾ ਸਹੱਸ੍ਰਬਾਹੂ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ, ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ, 85,000 ਸਾਲ ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੱਸ੍ਰਬਾਹੂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਲੰਕਾ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਕੇ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਰਾਵਣ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਰਤਵੀਰਯ (ਸਹੱਸ੍ਰਬਾਹੂ) ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮਹਿਸ਼ਮਤੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਕਾਰਤਵੀਰਯ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ, ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਵਾਂਗ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਇਕ ਗੁਠੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਰਾਵਣ ਨਰਬਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੱਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਹੱਸ੍ਰਬਾਹੂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਹੱਸ੍ਰਬਾਹੂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੰਸ੍ਰ ਬਾਹਵਾਂ ਨਾਲ ਜਲ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਦਾ ਰਾਵਣ ਨਾਲ ਯੁਧ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ।

ਕੁਝ ਪੁਰਾਣ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੱਸ੍ਰਬਾਹੂ ਪਿਛੋਂ ਅਭਿਮਾਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਉਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉਤੇ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਪਰਸਰਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰ ਕੇ, ਸਹੱਸ੍ਰਬਾਹੂ ਦਾ ਬੱਧ ਕੀਤਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਵੈਵਰਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਸਹੱਸ੍ਰਬਾਹੂ ਕੁਝ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਜਮਦਗਨੀ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਕਪਿਲਾ ਨਾਂ ਦੀ ਕਾਮਧੇਨ ਗਊ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਦਾਅਵਤ ਦਿਤੀ। ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਸਹੱਸ੍ਰਬਾਹੂ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਉਹ ਗਊ ਮੰਗੀ। ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਉਤੇ ਸਹੱਸ੍ਰਬਾਹੂ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਾਮਧੇਨ ਖੋਹਣੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਗਊ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਲਸ਼ਕਰ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਨਠਾ ਦਿਤਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਸਹੱਸ੍ਰਬਾਹੂ ਨੇ ਭਾਰੀ ਲਸ਼ਕਰ ਲੈ ਕੇ ਜਮਦਗਨੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਗਊ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਈ। ਪਰਸ਼ੁਰਾਮ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਉਤੇ, ਜਮਦਗਨੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰੇਣਕਾ ਨੇ, ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਪਰਸ਼ੁਰਾਮ ਨੇ ਸਹੱਸ੍ਰਬਾਹੂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਘੇਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ।

(ਸ-14) ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਟੂਣਾ :

(ਵੇਖੋ : ਜਾਦੂ ਟੂਣਾ) ।

(ਸ-15) ਸਹਿਆ :

ਸਹੇ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੌਤਾਂ, ਵਰਜਨ ਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਨੀਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾ ਬੜਾ ਫੁਰਤੀਲਾ, ਚਾਤੁਰ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਜਨੌਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਹੇ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਬਾਰੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਥਾ, ਜੋ ਪੰਚਤੰਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ 'ਸਹੇ ਤੇ ਸ਼ੇਰ' ਦੀ ਹੈ। ਜੰਗਲ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰੇਗਾ; ਜੰਗਲ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਨੇਮ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਪਸ਼ੂ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਕਰਨਗੇ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਸਹੇ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਸ਼ੇਰ ਕੋਲ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਣ ਉਤੇ ਸਹੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ੇਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਸਾਂ ਉਹ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਹਿਆ, ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਸ਼ੇਰ ਵਿਖਾਣ ਲਈ, ਇਕ ਖੂਹ ਉਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਰ ਨੇ ਖੂਹ ਵਿਚ, ਆਪਣਾ ਹੀ ਪਰਛਾਵਾਂ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਝਪਟ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਕੁਦ ਪਿਆ, ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਖੂਹ ਵਿਚ ਡੁਬ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਪੰਚਤੰਤਰ ਵਿਚ ਸਹੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਚੂਹੜੇ ਸਹੇ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਜਾਨਵਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੁਰਹਿਤ ਹੈ 'ਸਹਾ ਨ ਖਾਈ ਚੂਹੜਾ ਮਾਇਆ ਮੁਹਤਾਜ' (ਭਾ. ਗੁ.) । ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਚੂਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚੂਹੜਿਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਲਾਲ ਬੇਗ, ਜੋ ਵਾਲਮੀਕੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸਹੇ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਪਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਚੂਹੜਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਸਹਾ ਖਾਣਾ ਹਰਾਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਰ ਦੂਜੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਚੂਹੜੇ ਕੋਲੋਂ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗਊ ਦਾ ਵੱਛਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਇਹ ਪਾਪ ਗਊ-ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਤੁਲ ਸੀ। ਚੂਹੜੇ ਨੇ ਡਰਦਿਆਂ ਵੱਛੇ ਨੂੰ ਟੋਕਰੇ ਹੇਠ ਛੁਪਾ ਦਿਤਾ। ਵੱਛੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਚੂਹੜੇ ਉਤੇ ਸ਼ੱਕ ਪਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਚੂਹੜੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀ। ਚੂਹੜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਲਾਲ ਬੇਗ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਪੱਤ ਰਖੇ। ਰੱਬ ਦੀ ਕਰਨੀ ਵੱਛਾ ਸਹੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮਾਲਕ ਨੇ ਟੋਕਰਾ ਚੁਕਿਆ ਤਾਂ ਹੇਠੋਂ ਵੱਛੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸਹਾ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਚੂਹੜੇ ਸਹੇ ਨੂੰ 'ਪੱਤ ਦਾ ਰਾਖਾ' ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ।

ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਸਹੇ ਦਾ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲਹੂ ਪੀਣਾ ਹਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹੇ ਦੇ ਮਾਸ ਨਾਲੋਂ ਲਹੂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਹੇ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਯਹੂਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਆਈ ਹੈ। ਮੂਸੇ ਨੇ ਸਹੇ ਨੂੰ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਹੇ ਦਾ ਮਾਸ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਸਹੇ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੇਧ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਮੂਸੇ ਨੂੰ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਮੰਨਣ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਹਿਆ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, 104)।

ਕਈ ਲੋਕ ਸਹੇ ਦੇ ਲਹੂ ਨੂੰ, ਰੂੰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਉਤੇ ਪਾ ਕੇ, ਥਰ ਜਿਹਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗਸ਼ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਇਹ ਰੂੰ ਸੁੰਘਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਹੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਚੰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਨ ਵਿਚ ਜੋ ਕਾਲੇ ਦਾਗ਼ ਹਨ, ਉਹ ਸਹੇ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਚੰਨ ਨੂੰ ਸਸਾਂਕ — ਭਾਵ ਸਹੇ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-16) ਸਹਿਗਲ :

ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ; ਬਾਹ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਹਿਗਲਾਂ ਦੇ ਰੀਤ ਰਵਾਜ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਬਾਹ੍ਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਬਾਹ੍ਰੀ)। ਕੁਝ ਸਹਿਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵੈਂਗਣ ਖਾਣੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਸਹਿਗਲਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਨੂੰਹ ਬਾਹਰਾ ਬਹਿਣ ਲਈ ਵੈਂਗਣਾਂ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਗਈ, ਜਿਥੇ ਉਸਨੂੰ ਸੱਪ ਨੇ ਡੰਗ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਮਰ ਗਈ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸਹਿਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵੈਂਗਣ ਖਾਣੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹਨ।

(ਸ-17) ਸਹਿਜ :

ਸਹਿਜ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟੂਣਾ ਜਾਂ ਮੰਤ੍ਰ ਜਿਸਦਾ ਫਲ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਉੱਦਮ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੀ ਮਦਦ ਦੇ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਹਿਜ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਭਾਵ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ, ਪੀਰ, ਸੰਤ, ਸਾਧ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਕਾਂ, ਫੁਰਨਿਆਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਹੈ।

ਮਗਰੋਂ ਸਹਿਜ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਧ, ਨਾਥ, ਸੰਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹਰ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ, ਸਹਿਜ ਆਨੰਦ, ਸਹਿਜ ਕਾਇਆ ਆਦਿ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉੱਚੀ, ਸ਼ੁੱਧ, ਫੁਰਨੇ ਰਹਿਤ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਬਣ ਗਿਆ।

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਚਉਥੈ ਪਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ — 'ਚਉਥੈ ਪਦ ਵਿਚ ਸਹਜ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖ ਪਲੈ ਪਾਇ' (ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੩)। ਮਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਬਿਰਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਕ ਰਸ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਂਦੀਆਂ। ਫੁਰਨੇ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਮਨ ਨੂੰ ਸਦਾ ਚੰਚਲ ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਅਵਸਥਾ 'ਜਾਗ੍ਰਿਤ' ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸਥੂਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ 'ਸੁਪਨ' ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨਿੰਦਰਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਛਾਈਂ ਕਾਰਨ ਜੀਵ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਤੇ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸਥੂਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਅਵਸਥਾ 'ਸੁਖੋਪਤ' ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜੀਵ ਉਤੇ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਸੂਖਮ ਜਾਂ ਅਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਭੋਗ ਨਹੀਂ ਭੋਗਦਾ, ਮਨ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਚੌਥੀ ਅਵਸਥਾ ਚਿੱਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਮਨ ਫੁਰਨਿਆਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਸਾ-ਮਨਸਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਤੁਰੀਆ ਜਾਂ ਸਹਿਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਵ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਜੋ, ਤਮੋ ਤੇ ਸਤੋ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਜੀਵ ਦਾ ਮਨ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਹਉਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਕਰ ਕੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਰਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਕਈ ਸੰਕਲਪ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਹਿਜ ਸਮਾਧ, ਸਹਿਜ ਸੁਖ, ਸਹਿਜ ਗੁਫ਼ਾ, ਸਹਿਜ ਜੋਗ, ਸਹਿਜ ਧੁਨ, ਸਹਿਜ ਧਿਆਨ। ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

(ਸ-18) ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖ :

ਉਹ ਸਾਧਕ ਜੋ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅਥਵਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤਾਂ ਅਪਨਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਅਜੇ ਧਾਰਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜੇ ਸੱਜਨ ਕੇਸ ਕੰਘਾ ਆਦਿ ਪੰਜ ਕਕੇ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸਜਦੇ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ, ਆਚਾਰ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਹਿਜਧਾਰੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਵੀ ਕੁਠਾ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਅਤੇ ਤੰਬਾਕੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦੇ। ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੇਸ ਰਖੇ ਹੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ। ਕਈ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਨਾਨਕ ਪੰਥੀ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿਦ ਸਿੰਘ ਦੇ, ਖੰਡੇ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਰੀਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਤੇ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ 1699 ਈ: ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੇਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ, ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ, ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਈ ਰਖਿਆ। ਕੁਝ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਵੇਂ ਚਲਾਏ ਪੰਥ. ਖਾਲਸਾ

ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਨਾਨਕ ਪੰਥੀ' ਅਖਵਾਣ ਲੱਗੇ।

ਧਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਘਟੋਂ ਘਟ ਆਪਣੇ ਜੇਠੇ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਧਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ, ਕਈ ਹਿੰਦੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ, ਜੇ ਉਹ ਲੜਕਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਕੰਨਿਆਂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹੁਣ ਦੀ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-19) ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ-ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ :

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ, ਰਾਣਿਆਂ, ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਆਦਰਯੋਗ ਤੇ ਮੋਹਰੀ ਵਰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਵਰਗ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੋਕੀ ਆਪਣਾ ਹਰ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਰਾਂਗਲਾ ਸੁਪਨਾ ਇਸੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ, ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਇਸ ਉਪਰਲੇ ਧਰਾਤਲ ਉਤੇ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮ, ਸਾਹਸ ਤੇ ਦਾਈਏ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਇਕ ਸੀ ਰਾਜਾ', ਜਾਂ 'ਇਕ ਸੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ' ਆਦਿ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ, ਕਲਾਵਾਨ ਤੇ ਸਾਹਸੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਲਿਤਾੜਦਾ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਮੂਰਤ, ਸ਼ੀਲਵੰਤ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਤੇ ਮਿੱਠੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਹੱਸਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫੁੱਲ ਕਿਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਰੋਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੋਤੀ ਝੜਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਮੁਜਸਮੇਂ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਤੇ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੁਖੀਆਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਦੋਖੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮੂਲ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਆਦਰਸ਼ਿਆਏ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਯੁਵਕਾਂ-ਯੁਵਤੀਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਯੁਵਕ ਤੇ ਯੁਵਤੀਆਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮੁਜਸਮਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਵਰਗ, ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਜਾਂ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਕਿਸੇ ਅਨਾਰ, ਵੈਂਗਣ ਜਾਂ ਮਿਰਚ ਦੇ ਬੂਟੇ ਵਿਚ ਛੁਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਨਾਇਕ ਇਹ ਬੂਟਾ ਤੋੜ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ 'ਸਾਵੇ ਸੂਹੇ ਪਹਿਨੀ, ਛਮ ਛਮ ਕਰਦੀ' ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ : 'ਅਨਾਰਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ', 'ਵੈਂਗਣ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ', 'ਮਿਰਚਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ', ਜੋ ਬੜੀਆਂ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਹਨ। ਕੁਝ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਜਨੌਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਬਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ', 'ਬਾਂਦਰੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ'। ਇਸੇ ਰੁੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਕੁੱਤਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ', 'ਮਗਰਮੱਛ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ', 'ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ', 'ਮੋਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ' ਆਦਿ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਸਰਾਪ ਜਾਂ ਟੂਣੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਸਹਿਜ ਰੂਪ 'ਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਜੂਨ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਾਪ ਦੀ ਅਵਧੀ ਪੂਰੀ ਹੋਣ/ਟੂਣੇ ਦੇ ਟੁਟਣ ਉਤੇ ਜਾਂ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਮੁੜ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਸਾਡੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ 'ਸੁੰਦਰੀ ਤੇ ਪਸ਼ੂ' (Beauty and the Beast) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਨਸਪਤੀ ਜਗਤ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਜਗਤ ਦੇ ਸੁਹਜ ਤੇ ਮਾਦਕਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਆਲਿੰਗਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਹਨ।

(ਸ-20) ਸਹਿਤੀ :

ਸਹਿਤੀ ਹੀਰ ਦੀ ਨਨਾਣ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤੀ ਨਨਾਣ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਖੀ ਸਹੇਲੀ ਦੇ ਗੁਣ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਖ਼ਮੀਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਅਜ਼ਲੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਹੀਰ ਲਈ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਸਹਿਜ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਉਹ ਹੀਰ ਨੂੰ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਅਜ਼ਲੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੰਸਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਹਿਤੀ ਹੀਰ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਹੀਰ ਦੇ ਖੇੜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ, ਤੇ ਅਜ਼ਲੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਤੀ ਹੀਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਛਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮੁਜਸਮਾ। ਹੀਰ ਸਹਿਤੀ ਬਿਨਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ।

ਬਾਵਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਸਹਿਤੀ ਨੂੰ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ : "ਸਹਿਤੀ ਸੈ ਵਿਸਵੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਸ਼ੈਂਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਕੁਝ ਗੁਣ ਦੇ ਕੇ, ਰਤੀ ਢੇਰ ਮੂੰਹ ਫਟ, ਅਲ੍ਹੜ ਤੇ ਬੇਸਮਝ ਤੇ ਲੜਾਕੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।" ਹੀਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਹਿਤੀ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਉਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਸਹਿਤੀ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਮਿਸਾਲੀ ਨਨਾਣ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਕੈਦੋ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵਿਦਰੋਹੀ ਬਣ ਕੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਭੰਡਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਘਰੋਗੀ ਦੁਖਾਂਤ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਹਿਤੀ ਭਾਵੇਂ ਗੌਣ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਥੰਮੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਡਿਗਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਮਲਵਾ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦੇਂਦੀ। ਸਹਿਤੀ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਲੋਕ-ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਐਨ ਉਲਟ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਨਾਣ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਭਰਜਾਈ ਦੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਸੁਰ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸਹਿਤੀ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੱਚ ਉਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦੀ ਹੋਣੀ ਘੜੀ ਹੈ।

ਸਹਿਤੀ ਜਟਕੇ ਸੁਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਉਹ ਬੜੀ ਅੱਖੜ ਤੇ ਝਗੜਾਲੂ ਹੈ। ਕਪਟ, ਧੋਖਾ ਤੇ ਛਲ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਦੇ ਸਵਾਂਗ ਨੂੰ ਝਟ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਤਾੜ ਤਾੜ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਚਲਿਤ੍ਰਹਾਰੀ ਰੰਨ ਹੈ। ਝੂਠ, ਮਕਰ ਤੇ ਪਖੰਡ ਨਾਲ ਹੀਰ ਨੂੰ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਛਲੀਆ ਤੇ ਪਖੰਡੀ ਨਿਕਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ

ਨਾਟਕ ਰਚ ਕੇ, ਹੀਰ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ।

ਸਹਿਤੀ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨੇ ਵੀ ਹੀਰ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਸਹਿਤੀ ਵਿਧਵਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਮੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਤੀ ਰਾਮੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਕੋਲ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਭੇਜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਮੂ ਹੀਰ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਰਾਂਝੇ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਗਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਗਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੁਕਬਲ ਅਤੇ ਵਾਰਸ ਦੀ ਸਹਿਤੀ ਮੁਰਾਦ ਨਾਂ ਦੇ ਬਲੋਚ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਆਪਣੀ ਨਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਹੈ।

(ਸ-21) ਸਹਿਤੀ ਮੁਰਾਦ :

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ; ਇਹ ਕਥਾ ਹੀਰ-ਕਥਾ-ਚਕ੍ਰ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਨਿੰਮੀ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਘਾੜਤ ਹੈ, ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਹਿਜ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਜੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭੋਗਣ ਲਈ ਹੀਰ-ਕਥਾ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਨਾਲ ਲਗ ਕੇ ਖੜੀ ਹੈ। ਸਹਿਤੀ ਮੁਰਾਦ ਦੀ ਕਥਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਮੁਰਾਦ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ-ਘਾਤ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੁਰਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਆਸ ਉਮੀਦ। ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀ ਸਹਿਤੀ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, "ਸਹਿਤੀ ਮੁਰਾਦ ਪਾਵੇਂਗੀ ਹੀਰ ਨੂੰ ਫ਼ਕੀਰ ਨਾਲ ਤੋਰ ਦੇ।" ਪਰ ਇਹੋ ਮੁਰਾਦ ਮਗਰੋਂ ਸਹਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਹਿਤੀ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ, ਨਨਾਣ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ, ਯਥਾਰਥ ਬਨਾਣ ਲਈ, ਮੁਰਾਦ ਦਾ ਪਾਤਰ ਘੜਿਆ ਗਿਆ, ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਬੁਣ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿਚ ਸਹਿਤੀ-ਮੁਰਾਦ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਕੋਈ ਉਭਰਵਾਂ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਪਰ ਇਸ ਕਥਾ ਦੇ ਬੀਜ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਸਹਿਤੀ ਰਾਮੂ ਬਾਹਮਣ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਪਾਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹੀਰ, ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਲਈ ਭੂੰਮੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਾਮੂ ਬਾਹਮਣ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਰਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਮੁਕਬਲ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿਚ ਰਾਂਝਾ ਜਾਦੂ ਦੇ ਤਾਵੀਜ਼ ਨਾਲ, ਸੈਂਕੜੇ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਿਤੀ ਤੇ ਮੁਰਾਦ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੌੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹਿਤੀ ਅਤੇ ਮੁਰਾਦ ਦੋਵੇਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰੰਗਪੁਰੋਂ ਨਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖੇੜੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਵਾਹਰਾਂ ਭੇਜਦੇ ਹਨ। ਮੁਰਾਦ ਦੇ ਪਿਛੇ ਭੇਜੀ ਵਾਹਰ ਬਲੋਚਾਂ ਤੋਂ ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਸਹਿਤੀ ਮੁਰਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸੀ; ਨਾ ਸਮਾਜਕ ਦਵੰਦ ਹੈ ਨਾ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸੰਤਾਪ; ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਹਾਂ, ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਹਿਤੀ ਮੁਰਾਦ ਉਤੇ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮ ਬਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀਆਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਆਮ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸੰਜੋਗ ਸੀ। ਇਹ ਕਥਾ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸ਼ਿਲਪ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵੱਖਰੀ ਨੁਹਾਰ ਨਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਜੀਵੰਤ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ।

(ਸ-22) ਸ਼ਹਿਦ :

ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹਿਦ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੇਵਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀ ਚੁਕੇ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੁੱਲਾਂ ਉਤੇ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚ ਗਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਦੈਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਦੈਂਤਾਂ ਨੇ ਮਖਿਆਰੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਰਸ ਚੂਸਣਾ ਚਾਹਿਆ।

ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਸ-23) ਸਹਿਦੇਵ :

ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਜੋ ਪਾਂਡੂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਮਾਦਰੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਦਰੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਲਕ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਲਈ ਅਸ਼੍ਵਿਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਵਾਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੂੰ ਦੇਵ-ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਤੋਂ ਖਗੋਲ ਵਿੱਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਸਹਿਦੇਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵਿਜਯ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਸੁਹੋਤ੍ਰ ਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

(ਸ-24) ਸ਼ਹਿਨਾਈ :

ਇਕ ਸਾਜ਼ ਜੋ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਤੇ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਤੂਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਤੂਤੀ)।

(ਸ-25) ਸਹਿਬਾਲਾ :

(ਵੇਖੋ : ਸਬਾਲਾ)।

(ਸ-26) ਸ਼ਹਿਰ ਸਬਜ਼ :

ਹੁਸਨ ਬਾਨੋ ਦਾ ਵਤਨ; ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ, ਸੁਲੇਮਾਨ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਨੇ ਪਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਵਸੇਬੇ ਲਈ, ਖ਼ੁਦ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਉਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੰਧਾਂ-ਕੋਟ, ਚੁਬਾਰੇ ਅਤੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਸਬਜ਼ ਜ਼ਮੁਰਦ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਘਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰਾ ਬਗ਼ੀਚਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੌਜ਼ ਅਤੇ ਕੌਸਰ ਵਰਗੀ ਨਹਿਰ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸੌ ਮੀਲ ਲੰਮੀ ਸੁਰੰਗ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਰੰਗ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਲੀ ਬੋਲੀ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(ਸ-27) ਸ਼ਹਿਰ-ਜ਼ਨਾ (ਨਾਰੀ ਨਗਰ) :

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਈਂ ਨਾਰੀ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਰੀ ਨਗਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਮਰੂਪ ਨਾਰੀ ਨਗਰ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਤੇ ਮੰਤ੍ਰ ਜੰਤ੍ਰ ਲਈ ਬੜੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ (ਵੇਖੋ : ਕਾਮਰੂਪ)।

ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ-ਜ਼ਨਾ (ਜ਼ਨਾਨਾ ਸ਼ਹਿਰ) ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਹ ਨਗਰ ਕੋਹ ਕਾਫ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਰਾਜ ਸੀ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ :

ਜਿਤ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਕਰੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ,
ਦਿਸਣ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀਆਂ
ਹਰ ਝਾਕੀ ਹਰਿ ਮਹਿਲ ਚੁਬਾਰੇ,
ਵਾਹ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦਿਲਿ ਪੁੜੀਆਂ।...
ਨਾਰੀ ਖਟਣ ਨਾਰੀ ਖਾਵਣ,
ਨਾਰੀ ਸਭ ਕੰਮ ਚਾਏ
ਉਹੋ ਖ਼ਰੀਦਣ, ਉਹੋ ਵੇਚਣ,

ਖ਼ੂਬ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸੁਹਾਏ ।...

ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਚਸ਼ਮਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੀਬ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਚਸ਼ਮੇ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਲਿੰਗ ਭੁਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ, ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰਭ ਵੀ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਹੀ ਜੰਮਦੀਆਂ ਸਨ :

ਸ਼ਹਿਵਤ ਆਣ ਕਰੇ ਜਦ ਗ਼ਲਬਾ,
ਇਸ ਚਸ਼ਮੇ ਵਿਚ ਨਹਾਵਣ।
ਲਜ਼ਤ ਮਰਦ-ਜ਼ਨਾਨੀ ਵਾਲੀ,
ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪਾਵਣ।
ਨਾਲੇ ਹਮਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਵਣ,
ਪੈਦਾ ਹੋਵਣ ਧੀਆਂ।
ਹੁਕਮ ਰੱਬੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿਫ਼ਤਾਂ,
ਇਸ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਥਈਆਂ। (ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ)

(ਸ-28) ਸਹਿਵਾਸਣੀ :

ਹਰਿਆਣੇ ਦੀ ਮਿਉ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਰਵਾਜ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ, ਵਰ/ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਹਿਵਾਸਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੀਵੀਂ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਵਰ/ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਚਾਚੇ, ਮਾਮੇ, ਭੂਆ ਜਾਂ ਮਾਸੀ ਆਦਿ ਦੀ ਜੇਠੀ ਲੜਕੀ ਜਾਂ ਖ਼ੁਦ ਭੂਆ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਹਰ ਰਸਮ-ਰੀਤ ਵੇਲੇ ਸਹਿਵਾਸਣੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਸਹਿਵਾਸਣੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਂ ਘਰ ਦੇ ਕਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਆਟਾ ਪੀਹਣਾ, ਘਰ ਨੂੰ ਸਜਾਣਾ ਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-29) ਸ਼ਹੀਦ :

ਸ਼ਹੀਦ ਪਦ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ : ਸ਼ਾਹਦੀ, ਗਵਾਹ; ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਜੋ ਕਿਸੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰੇ; ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਧਰਮ ਲਈ ਬਲੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨੇ ਇਸਲਾਮ (ਕਾਂਡ 12) ਵਿਚ ਵੀਹ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਗਿਣੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਅਨੁਮਾਨ ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ, ਜਾਂ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਾਂ ਡਾਕੂਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ, ਜਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਪੈਣ, ਹੜ੍ਹ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹਨ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਡਿਗਣ ਨਾਲ ਮਰੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਹੀਦ-ਉਲ-ਕਾਮਿਲ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਯੁਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬਲੀ ਦੇਵੇ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਮੁਰਾਤਬਾ ਤੇ ਹੂਰਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੋ ਯੁਧ ਲੜੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਗੰਜੇ ਸ਼ਹੀਦ' ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਉਥੇ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਜੋਤਾਂ ਬਾਲਦੇ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸ਼ਹੀਦ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਮੀਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਸਲਾਰ ਮਸੂਦ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸੀ। ਸਲਾਰ ਮਸੂਦ ਯੁਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ 1033 ਈ: ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਵਧ ਵਿਚ ਬਾਹਰੇਚ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਦੱਬਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਿਰਮੌਰ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਉਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਜੇਠ ਦੇ ਮਹੀਨੇ 'ਸ਼ਾਦੀ' ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਸਲਾਰ ਦੀ 'ਸ਼ਾਦੀ' ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਸ਼ਾਦੀ)।

ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਿਨਾਂ ਕਸੂਰ ਦੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪੀਰ ਬਹਾਵਲ ਸ਼ਾਹ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਚੋਰ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਘਰੋਂ ਚੋਰੀ ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਇਸ ਪੀਰ ਦੇ ਤਕੀਏ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਪੀਰ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਦੇ ਮਾਲ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਰਕਮ ਭੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹਨੀ ਚਾਹੀ, ਸੋ ਉਹ ਸੁਤੇ ਪਏ ਪੀਰ ਦੇ ਤਕੀਏ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਚੋਰੀ ਦਾ ਕੁਝ ਮਾਲ ਰਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਚੋਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਲਕ ਜਦੋਂ ਪੀਰ ਦੇ ਤਕੀਏ ਉਤੇ ਪੁਜਾ ਤਾਂ ਤਕੀਏ ਹੇਠ ਚੋਰੀ ਦਾ ਮਾਲ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਸ ਨੇ ਪੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਚੋਰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਪੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਉਤੇ ਭੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹਿੱਤ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੈ। ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜਾ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਛੁਡਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਰੀਦ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਥੇ ਹੀ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਬਣਾ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਉਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਰ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਦੀਵੇ ਬਾਲਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨੌਗਜ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਬਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬਰਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਨੌਗਜ਼ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਬਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਧਰਮ ਯੁਧ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰੇ ਗਏ (ਵੇਖੋ : ਨੌਗਜ਼ੇ)।

ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ 'ਚੂਰੇ' ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਥਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਢੇਰੀ ਲਗਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਲੰਘਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਉਸ ਉਪਰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਗੀਟੇ ਰਖ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਚੂਰਿਆਂ ਉਤੇ ਲੋਕੀਂ ਮੰਨਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਦੀਵੇ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਚੂਰੇ)।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੱਟਾਂ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚ ਜਠੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਜਠੇਰੇ ਕਿਸੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਉਹ ਵਡਿਕੇ ਹਨ ਜੋ ਯੁਧ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਜਠੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਚਿਭ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਠੇਰਾ 'ਸੂਰ ਸਦੀ' ਹੈ ਜੋ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਉਤੇ ਚਿਭ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਪੂਤ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਝੰਡ ਉਤਾਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਝੰਡ ਦੀ ਰਸਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਚਿਭ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਮਾਸ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਗਾਂਦੀ (ਗਲਾਸਰੀ, 2,169)।

ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਮਾਮਾਂ ਹਸਨ-ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ, ਹਰ ਸਾਲ ਮੁਹੱਰਮ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਛਾਤੀਆਂ ਪਿਟਦੇ, ਨਾਅਤੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ੀਏ ਕਢਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹਸਨ-ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਲਿਖੇ ਜੋ ਕਰੁਣਾ, ਬੀਰ ਤੇ ਵੀਭਤਸ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਅਸੂਲ, ਆਦਰਸ਼

ਜਾਂ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਜੂਝਦਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ। ਸਿੱਖ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਯੁਧ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸਿੱਖ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਮਾਰਗ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜਾਂ ਜਾਂ ਦੇਹਰੇ ਬਣਵਾਏ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਹੀਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਸ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਰਚ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੋ ਗੁਰੂਆਂ, ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ, ਅੰਤਹਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹਿੱਤ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਜਾਮ ਪੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਚਾਰ ਨੂੰ 'ਜੋੜਮੇਲ' ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੀਸਗੰਜ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਆਪ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ੫ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਸਿੱਖ ਬੜੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਅਸਥਾਨ ਹਨ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਕੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਚ ਸੰਨ 1732 ਵਿਚ ਆਰੇ ਨਾਲ ਚੀਰਿਆ ਗਿਆ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਤੀ ਦਾਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਆਰਾ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਭਾਈ ਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਤੱਤੀ ਦੇਗ਼ ਵਿਚ ਉਬਾਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਤੀ ਦਾਸ ਦੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਕਟੇ ਗਏ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਨ 1794 ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੱਲਾਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਅੰਗ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਕਟਿਆ: ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਲਿਆਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮਾਘ ਸੰਮਤ 1817 ਵਿਚ ਰਾਮਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਇਕ ਧਰਮ ਯੁਧ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਯੁਧ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਕਟਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਸੀਸ ਨੂੰ ਤਲੀ ਉਤੇ ਰਖ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤਕ ਜੂਝਦੇ ਰਹੇ। ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਡਿਗਾ ਤੇ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬੁੰਗਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਪੂਲ੍ਹਾ ਤਹਿਸੀਲ ਕਸੂਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। 23 ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ 1802 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਰੰਬੀ ਨਾਲ ਉਤਾਰ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿੱਤ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰਵਾ ਕੇ ਝੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਵਾਏ, ਪਰ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹਾਰਿਆ।

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇ ਸਾਕਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਨੇਮ ਨਾਲ ਸਿਮਰਦੇ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ — "ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਹੇਤ ਸੀਸ ਦਿਤੇ, ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਾਏ, ਖੋਪਰੀਆਂ ਲੁਹਾਈਆਂ, ਚਰਖੀਆਂ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਗਏ, ਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਚੀਰੇ ਗਏ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹਾਰਿਆ, ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਕੇਸਾਂ ਸੁਆਸਾਂ ਨਾਲ ਨਿਬਾਹਿਆ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ, ਸੱਚਿਆਰਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ: ਬੋਲੋ ਜੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ।" ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੌਮ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਵੀ ਬਾਲ ਉਮਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਦੋ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ, ਚਮਕੌਰ ਦੇ ਯੁਧ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤ ਵੀਰਤਾ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, 8 ਪੋਹ ਸੰਮਤ 1761 ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਚਮਕੌਰ ਵਿਚ, 8 ਪੋਹ ਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ, ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ 13 ਪੋਹ ਸੰਮਤ 1761 ਨੂੰ, ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ, ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦੇ ਨੀਂਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਾ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਪੂਰਵ ਸਾਕਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ 13 ਪੋਹ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਚੱਲੀ, ਨਿਰੰਤਰ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ।

ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਲ੍ਹਾ ਤੇ ਦੂਲ੍ਹਨ ਪਿਤਰਾਂ ਤੇ ਜਠੇਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਈ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਚਿਲੇ ਕਟ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਵਸ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਚੇਲੇ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਵਸ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਤਵੀਤ ਪੱਕਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-30) ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ :

ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸਮਾਰਗ (ਵੇਖੋ : ਸ਼ਹੀਦ)।

(ਸ-31) ਸ਼ਹੀਦੀ :

ਇਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦਾ ਕਰੁਣਾਮਈ ਉਲੇਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਿਆ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕਰੁਣਾਮਈ ਬਿਆਨ; ਵਾਰ ਕੇਵਲ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਛੰਦ ਦਾ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ। ਵਾਰ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ, ਬੀਰ ਤੇ ਵੀਭਤਸ ਰਸ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਰਕੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਸਿੰਜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਈ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀਆਂ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਨੂੰ ਭਖਦਿਆਂ ਰਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰਖਣ ਲਈ ਹੀ 'ਸ਼ਹੀਦੀ' ਦੇ ਕਾਵਿਰੂਪ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਥਾ ਨਾਲੋਂ ਯੁਧ ਦਾ ਘਨਘੋਰ, ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਖੜਕਾਰ, ਸੂਰਮਿਆਂ ਦਾ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਜੂਝਣਾ, ਭਖਦੇ ਤੇ ਵੀਭਤਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਵਰਨਣ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬੜੇ ਵੀਭਤਮ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੜੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਮਾ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇੰਜ ਨਿਤਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦੂਲ੍ਹਾ ਬਣ ਕੇ ਮੌਤ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਢੋਲ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਜੋਗ, ਸੰਕਟ ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਬ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ ਭਾਵ ਉਭਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਭਾਵਾਂ ਦਾ 'ਸ਼ਹੀਦੀ' ਵਿਚ ਭਖਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ।

'ਸ਼ਹੀਦੀ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੋਕੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਸਰਮਾਇਆ ਸਮਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਬਲ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਹੀਦ ਤਾਂ ਅਣਗਿਣਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਚਹੁੰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਮਤੀ ਦਾਸ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਵਿਬਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਜੰਗਨਾਮੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਰੁਣਾਮਈ ਜੰਗਨਾਮੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ, ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ਸ-32) ਸ਼ਹੁ-ਸੁਹਾਗਣ :

(ਵੇਖੋ : ਸੁਹਾਗਣ)।

(ਸ-33) ਸਹੁਰਾ :

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਸਹੁਰਾ ਹੈ। ਸਹੁਰੇ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਸਹੁਰੇ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਮੂਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿੰਦਿਆ ਘਟ, ਪਰ ਭੰਡਿਆ ਵਧੇਰੇ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੱਸ ਵਾਂਗ ਸਹੁਰੇ ਦਾ ਨੂੰਹ ਦੇ ਘਰੋਗੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਘਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਹੁਰੇ ਤੇ ਨੂੰਹ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਦਵੰਦ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦਾ। ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਤੋਂ ਘੁੰਡ ਕੱਢਣਾ ਤੇ ਸੰਕੋਚ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਅਲ੍ਹੜ ਤੇ ਅਲਬੇਲੀ ਜਵਾਨੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਮਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਘੁਟਣ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਗੀਤ ਉਪਜੇ ਹਨ :

ਕੋਰੀ ਕੋਰੀ ਕੂੰਡੀ ਵਿਚ ਮਿਰਚਾਂ ਰਗੜਾਂ
ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਨੀ ਆਂ
ਘੁੰਡ ਕਢਣੇ ਦੀ ਅਲਖ ਮੁਕਾ ਦੇਨੀ ਆਂ।

ਕੁਝ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸਹੁਰੇ ਉਤੇ ਗੁਝੀ ਟਿਚਕਰ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਹੈ। ਬੁਢੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਹੁਰਾ ਟਿੱਡੀਆਂ ਦੇ ਵਣਜ ਜੋਗਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਸਹੁਰਾ ਸਾਡਾ ਵਣਜ ਕਰੇ,
ਟਿੱਡੀਆਂ ਦੀ ਹੇੜ ਲਿਆਇਆ।
ਇਕ ਟਿੱਡੀ ਮਰ ਵੀ ਗਈ,
ਨੌਂ ਸੌ ਦਾ ਘਾਟਾ ਪਾਇਆ।
ਇਕ ਟਿੱਡੀ ਸੂ ਵੀ ਪਈ,
ਜਿਨ੍ਹੇ ਮਰਦਾ ਟੱਬਰ ਬਚਾਇਆ।
ਟਿੱਡੀਆਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਰਿੜਕੇ,
ਠਾਣੇਦਾਰ ਲੱਸੀ ਨੂੰ ਆਇਆ।

ਘਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸੱਸ ਸਾਰੀ ਕਲਹ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ, ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਵਾਦੀ ('ਸਹੁਰਾ ਵਾਦੀ') ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਹੁਰਾ ਸ਼ਬਦ 'ਅਗਿਆਨ' ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ।

ਸਹੁਰੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਗਾਲ੍ਹ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਦੇ ਵੀ। ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਸਹੁਰਾ ਗਾਲ੍ਹ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਧਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਿਤ੍ਰ ਜਾਂ ਅਜੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਸਨੇਹ ਨਾਲ 'ਸਹੁਰਿਆ' ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਦੇ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਸਹੁਰੇ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸੁਭਾਵ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਅਖਾਣ ਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਸ-34) ਸਹੁਰਾ ਘਰ :

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੋ ਘਰਾਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ, ਪੇਕਾ ਤੇ ਸਹੁਰਾ। ਪੇਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀ। ਦੋਵੇਂ ਲਹੂ ਇਕ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੀ ਧੜਕਣ। ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹੁਲਾਸ ਨੂੰ ਮਾਣਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦੀ ਜੋ ਤਸਵੀਰ, ਕੁੜੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਲੀਕੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਹੁਲਾਸ ਭਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਤਸੱਵਰ ਵਿਚ ਸਹੁਰਾ ਘਰ ਸਵਰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਸੱਸ ਬੜੇ ਚਾਅ-ਮਲ੍ਹਾਰਾਂ ਤੇ ਰੀਝਾਂ ਨਾਲ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕਸੁੰਭੇ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਈ ਵਾਰ ਝਟ ਹੀ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਟੱਬਰਦਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕਾਂ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦੀ ਭੰਡੀ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ –'ਸੱਸ ਬਘਿਆੜੀ', 'ਨਨਾਣ ਭੇਡ ਵਰਗੇ ਆਨਿਆਂ ਵਾਲੀ' ਅਤੇ 'ਸਹੁਰਾ ਨਿਰਾ ਮੁਹਰਾ' ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਘਰ ਸਵਰਗ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਸਹੁਰੇ ਕਿਸ ਦੈਂਤ ਬਣਾਏ
ਉੱਡਦੇ ਭੌਰ ਪਿੰਜਰੇ ਪਾਏ
ਸਹੁਰੇ ਨਿਰੇ ਬੂਰ ਦੇ ਲੱਡੂ
ਜਿਹੜਾ ਖਾਏ ਸੋਈ ਪਛਤਾਏ।

ਇਕ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਚੰਨਣ ਵਰਗੀ ਦੇਹੀ ਪ੍ਰਛਾਈਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਖਦੀ ਜਵਾਨੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ :

ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਮੈਂ ਰਖੀ ਲਾਡਲੀ
ਸਹੁਰੀਂ ਲਾ ਲਈ ਰੇਹ ਵੇ
ਐਵੇਂ ਜਨਮ ਗੰਵਾਇਆ
ਚੰਨਣ ਵਰਗੀ ਦੇਹ ਵੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜ ਨਾਲੋਂ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦਾ ਅਤੇ ਟੱਕਰ ਨਾਲੋਂ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਬਹੁਤੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਦੁਖਦੇ ਮੱਥੇ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਗੀਤ ਨੂੰਹ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਸਮੂਰਤੀਕਰਨ ਹਨ।

ਪਰ ਜਵਾਨੀ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਭਰ ਜੋਬਨ ਵਿਚ ਖਿੜਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਭਖਦੇ ਜੋਬਨ ਤੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਹੀ ਮਟਕਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ; ਕੁਝ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੈ :

ਵਸਣਾ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦਾ
ਘੁੰਡ ਕੱਢ ਕੇ ਮਟਕ ਨਾਲ ਟੁਰਨਾ
ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦੀ ਮਟਕ ਨਿਰਾਲੀ,
ਨੈਂ ਉਤੇ ਫੁਲ ਤਰਨਾ।

ਪਰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦਿਉਰ ਦਾ ਹੈ। ਭਾਬੀ ਦਾ ਪਟੋਲੇ ਵਰਗੇ ਰੂਪ ਤੇ ਜੋਬਨ ਦੀ ਮਹਿਕ ਦਿਉਰ ਨੂੰ ਕੀਲ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸਨੇਹ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਪਿਆਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੇਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਠੰਢ ਵੀ। ਜੇ ਇਹ ਪਿਆਰ ਸੰਤੁਲਿਨ ਵਿਚ ਰਹੇ ਤਾਂ ਸਵਰਗ ਦਾ ਝੂਟਾ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਲਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-35) ਸਹੁ-ਬੱਗੀ :

ਜਾਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਇਕ ਪਿੰਡ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨਹੂਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਟੱਪੇ ਵਿਚ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਸਾਰੀ ਖਾਂਦਾ ਅੱਧੀ ਖਾਈਂ
ਸਹੁ-ਬੱਗੀਂ ਮੂਲ ਨਾ ਜਾਈਂ।

(ਸ-36) ਸਹੋੜ :

ਉਹ ਬੱਚਾ ਜੋ ਮਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਰਭ ਵਿਚ ਠਹਿਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਵਿਆਹ ਉਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਗਰਭ ਠਹਿਰਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੱਚਾ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਖਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੋੜ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ :

ਸਹੋੜ — ਨਾ ਸਕੀਏ ਰਖ ਨਾ ਸਕੀਏ ਛੋੜ
ਜੇ ਲਈਏ ਰਖ ਤਾਂ ਭੁਗਾ ਚੌੜ
ਜੇ ਦਈਏ ਕੱਢ ਤਾਂ ਭਾਂਡਾ ਫੋੜ।

(ਸ-37) ਸ਼ਕ :

ਇਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ ਉਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਰਹੀ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਲੀਨ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਮਨੌਤਾਂ ਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਰਜੀਤ ਰਹੇ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ 'ਮਹਾਂਭਾਰਤ' ਤੇ 'ਅਗਨੀ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਜਾਤੀ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੀ ਗਊ ਦੇ ਪਸੀਨੇ ਤੋਂ ਹੋਈ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ਼ਕ ਮੂਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੁਰਕ ਤੇ ਤਾਤਾਰ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਇਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੇੜ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚੋਂ ਹਰਾਤ ਤੇ ਖੁਰਾਸਾਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਈਰਾਨ ਪੁਜੀ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸੀਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਰਹੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀਸਤਾਨ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ਼ਕਸਥਾਨ' ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਤੋਂ ਸਵਾ ਕੁ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੰਧ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ਼ਕ ਦੀਪ' ਪੈ ਗਿਆ। ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਹੀ, ਕੁਝ ਸ਼ਕ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ, ਉਤਰ ਵਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਸਿੰਧ-ਸਾਗਰ ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਦਲ ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਖਤਰੀ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਢਾਹ ਲੱਗੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਾਜੇ ਮੁਆਇਸ (Maues) ਆਯਾਸ (Azes) ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਅਜ਼ਿਲੀਸਿਸ (Azilises) ਹੋਏ ਹਨ। ਆਯਾਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤਖਸ਼ਿਲਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਲਕੋਟ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਕਲ ਸੀ, ਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਨਗਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਆਯਾਸ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਇਕ ਸੰਮਤ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ 58-57 ਪੂਰਬ ਈਸਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ।

ਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਜ਼ੋਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਗੌਤਮੀ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਤਕਰਣਿ (ਸਾਲਵਾਹਨ) ਨੇ ਮਾਲਵ ਗਣ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਉਜੈਨ ਵਿਚੋਂ ਹਾਰ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਮਤ ਚਲਾਇਆ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਘਟਨਾ 58 ਈ: ਪੂਰਬ ਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਠਲ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਾਲਵਾਹਨ ਨੇ, ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਕਰੋਹ ਦੇ ਕੋਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸਾਲਵਾਹਨ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੰਮਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ ਜੋ ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਤੋਂ 78 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਸਗਰ ਨੇ ਸ਼ਕਾਂ ਉਤੇ ਜਦੋਂ ਫ਼ਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਗਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੇ ਉਤਲੇ ਅੱਧੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮੁੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ (ਵੇਖੋ : ਸਗਰ)।

ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਗੱਖੜ ਕਬੀਲੇ ਸਾਕਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਔਲਾਦ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਸਾਲੂ ਕਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪ੍ਰਤਿਦਵੰਦੀ, ਰਾਜਾ ਹੋਡੀ ਸ਼ਕ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਪੂਤ ਤੇ ਜਟ ਕਬੀਲੇ ਵੀ ਸ਼ਕ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ।

ਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਨ ਸਿਥੀਅਨ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੀਤ ਰਵਾਜ ਤੇ ਰਹਿਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਰੋਚਕ ਹਨ। ਉਹ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਨਸਲ ਦੇ ਘੋੜੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪਾਲਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਿਆਜ਼ ਥੋਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਖਲੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮਾਸ ਪਕਾ ਕੇ, ਖਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭਨਾਂ ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਰਮ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਅਜਿਹੇ ਦਾਅ-ਪੇਚ ਵਰਤਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਰਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਥਕਾ ਕੇ ਫ਼ਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ਕ ਦੇਵਤੇ ਨਮਿਤ ਘੋੜੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਵਤੇ ਅਰੇਸ (Ares) ਦੀ ਪੂਜਾ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਵੇਲੇ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਘਣੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਦੇ ਚੌਰਸ ਝਾੜ ਵਿਚ, ਪੜੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਸੌ ਪਿਛੇ ਇਕ ਦੀ ਬਲੀ ਉਹ ਇਸੇ ਦੇਵਤੇ ਨਮਿਤ ਦਿਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ਕ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੌਂਹ ਚੁਕ ਕੇ ਭੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੋ ਜਾਦੂਗਰ ਨੂੰ ਸਦ ਕੇ ਝੂਠੀ ਸੁਗੰਧ ਚੁਕਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਤੇ ਗੁਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਤਾਂ ਹੀ ਬਖਸ਼ੀ ਜਾਂਦੀ, ਜੇ ਦੋ ਹੋਰ ਜਾਦੂਗਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿਧ ਕਰਦੇ।

ਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁਗੰਧ ਚੁਕਣ ਤੇ ਹਲਫ਼ ਲੈਣ ਦਾ ਵੀ ਅਲੌਕਿਕ ਤਰੀਕਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਖ਼ਸਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਹਲਫ਼ ਲੈਣੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ, ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਭਰੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚ, ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਬੂੰਦਾਂ ਰਲਾ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ, ਤੀਰ, ਕੁਹਾੜੀ ਤੇ ਬਰਛੀ ਆਦਿ ਰਖ ਕੇ, ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਲਹੂ ਮਿਲੀ ਸ਼ਰਾਬ ਗਟ ਗਟ ਕਰ ਕੇ ਪੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀਣਾ ਤੇ ਖੋਪਰੀ ਵੱਢ ਕੇ ਕੋਲ ਰਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਲਹੂ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਭਰ ਕੇ ਪੀਣਾ। 'ਅੰਬੋ' ਕਥਾ ਵਿਚ ਨਨਾਣ ਭਰਜਾਈ ਕੋਲੋਂ ਕੀਮਤੀ ਸਾਲੂ ਮੰਗ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਲੂ ਬਾਂ ਦੀ ਵੱਠ ਨਾਲ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਭਰਜਾਈ ਨਨਾਣ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਲਹੂ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀਂਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਅੰਬੋ)। ਇਸ ਰੂੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾਨਿਕ-ਰੂੜ੍ਹੀ ਹੈ : ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਯੁਵਕ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਮੁਹਿੰਮ ਉਤੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿਛੇ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਯੁਵਕ ਉਤੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਭੀੜ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਉਤੇ ਲਹੂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਉਭਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੂੜ੍ਹੀ ਵੀ ਸ਼ਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹੀ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

(ਸ-38) ਸੰਕਟ ਹਰ ਚਤੁਰਥੀ :
(ਵੇਖੋ : ਸੰਕਟਾਂ ਚੌਥ)।

(ਸ-39) ਸਕਟਾਸੁਰ :

ਇਕ ਦੈਂਤ ਜਿਸ ਦੇ ਬੱਧ ਦੀ ਕਥਾ, ਭਾਗਵਤ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਸਕੰਧ ਵਿਚ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੈਂਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਛਕੜੇ ਵਰਗੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਗਿਆ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ। ਕੰਸ ਨੇ ਇਸ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਉਲਟਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਸੁਰ, ਦੁੱਧ ਦਹੀਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਬੈਲ ਗੱਡੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਬਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾਣ ਲਈ ਗਿਆ, ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਠੁੱਡਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ।

(ਸ-40) ਸੰਕਟਾ ਚੌਥ :

ਮਾਘ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪੱਖ ਦੀ ਚੌਥੀ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਹਰ ਚਤੁਰਥੀ ਜਾਂ ਸੰਕਟਾ ਚੌਥ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸੇ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਗਣੇਸ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਵਰਤ ਰਖਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਖ, ਦਲਿਦ੍ਰ ਤੇ ਕਸ਼ਟ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਤਿੱਥ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸੰਕਟ-ਹਰ-ਚਤੁਰਥੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਤੇ ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਰਤ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ : ਸਾਧਕ ਸਵੇਰੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਵਰਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰੇ ਅਤੇ ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗੁਠੇ ਕੁੰਭ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੇ। ਕੁੰਭ ਉਤੇ ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਟਿਕਾ ਕੇ ਰਖੀ ਜਾਵੇ, ਫਿਰ ਮੂਰਤੀ ਉਤੇ ਸੰਧੂਰ ਬਿਖੇਰ ਕੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਵੇ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਗਣੇਸ਼ ਦੇ ਸਤੋਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚੰਦਰਮੇ ਤੇ ਰੋਹਿਣੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੇ। ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਮਨ-ਭਾਉਂਦੀ ਵਸਤੂ ਮਠਿਆਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਡੂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਚੜ੍ਹਾਏ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਨਿਰਜਲ ਵਰਤ ਰਖੇ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੰਨ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਉਤੇ, ਅਰਘਾ ਦੇ ਕੇ ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਿਲ ਤੇ ਗੁੜ ਰਲਾ ਕੇ ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਭੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਿੱਥ ਦੇ ਵਰਤ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ : ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਜਾ ਮਾਨਵ ਬੜਾ ਨੇਕ ਤੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਰਤਨਾਵਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਆਨੰਦ ਪੂਰਵਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜ ਭਾਗ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਮਾਨਵ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਮਾਰਕੰਡੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮਾਰਕੰਡੇ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਦਰਸ਼ੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦਿਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਾਜਾ ਮਾਨਵ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਨਾਗ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਨੂੰ, ਮਾਘ ਵਦੀ ਚੌਥ ਨੂੰ, ਗਣੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਤੇ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਰਤ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਫਲ ਪੁਛ ਕੇ, ਉਸ ਵਰਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਵਾਰ ਰਖਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਜਨਮ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸੁਖ ਭੋਗਿਆ। ਪਰ ਸ਼ੁਭ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਅਵਧੀ ਮੁਕਣ ਉਤੇ, ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕੁਕਰਮ ਅੱਗੇ ਆ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦੁਖ ਭੋਗਣੇ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ, ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਫਿਰ 'ਸੰਕਟ ਹਰ ਚੌਥ' ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਸੰਕਟ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਰਾਜ ਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

(ਸ-41) ਸ਼ਕਤੀ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਦੇਵੀ; ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮੱਤ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਸਰਬ ਸਮਰੱਥ ਤੇ ਆਦਿ ਅਨਾਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਜਗਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਵਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਪਾਲਣ ਤੇ ਸੰਘਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੇਵੀ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਰਦ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤੇ ਕਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਦਿ ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਪੁਰਬਲਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ, ਪਾਲਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਅਰੂਪ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੇ ਅਜਨਮਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੇ ਪਾਰਬਤੀ, ਕਦੇ ਇੰਦਰਾਣੀ ਤੇ ਕਦੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਤੀ ਜਦੋਂ ਦਸ ਮਹਾਂਵਿਦਯਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇਵਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ — "ਹੇ ਦੇਵੀ, ਤੂੰ ਹੀ ਸੁਹਾ, ਤੂੰ ਹੀ ਸੁਧਾ ਅਤੇ ਤੂੰ ਹੀ ਵਸ਼ਟਕਾਰ ਹੈਂ। ਸੁਰ ਵੀ ਤੇਰੇ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਤੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੁਧਾ ਹੈਂ। ਨਿੱਤ ਅੱਖਰ ਪ੍ਰਣਵ ਵਿਚ ਅਕਾਰ, ਓਕਾਰ ਅਤੇ ਮਕਾਰ — ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੂੰ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੈਂ।...ਹੇ ਦੇਵੀ! ਤੂੰ ਹੀ ਸੰਧਿਆ, ਸਾਵਿਤਰੀ ਤੇ ਪਰਮ-ਜਣਨੀ ਹੈਂ। ਹੇ ਭਵਾਨੀ! ਤੂੰ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈਂ। ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਕਲਪ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ, ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗਰਾਸ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈਂ। ਹੇ ਮਾਤਾ! ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰੂਪਾ ਹੈਂ, ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਸਮੇਂ ਸਥਿਤੀ-ਰੂਪਾ ਹੈਂ ਤੇ ਕਲਪ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੰਘਾਰ-ਰੂਪਾ ਹੈਂ। ਤੂੰ ਹੀ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆ, ਮਹਾਂ ਮਾਇਆ, ਮਹਾਂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, ਮਹਾਂ ਮੋਹ ਰੂਪਾ, ਮਹਾਂ ਦੇਵੀ ਤੇ ਮਹਾਂ ਸੁਰੀ ਹੈਂ। ਤੂੰ ਹੀ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਭ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈਂ।... ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਪਦਾਰਥ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੁੰਦਰ ਹੈਂ। ਪਰ ਤੇ ਅਪਰ — ਸਭ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰੀ ਤੂੰ ਹੀ ਹੈਂ। ਸਰਬ ਸਰੂਪਾ ਦੇਵੀ! ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਸਤ ਅਸਤ ਰੂਪ ਜੋ ਵੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੂੰ ਹੀ ਹੈਂ।" ਦੇਵੀ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਵਤੰਤ੍ਰ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦੋ ਸਰੂਪ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ : ਇਕ ਸਨਿਮਰ ਤੇ ਦੂਜਾ ਭਿਅੰਕਰ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਕਈ ਨਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ, ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੇ ਗੁਣ-ਕਰਮ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸਨਿਮਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਵੀ ਉਮਾ, ਗੌਰੀ, ਪਾਰਬਤੀ ਅਤੇ ਭਵਾਨੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪੂਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਰਤ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਸਨਿਮਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ, ਕਾਲੀ, ਚੰਡੀ ਅਤੇ ਭੈਰਵੀ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਹੇਠ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਵੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦਸ ਬਾਹਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਸਤ੍ਰਧਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਸਵਾਰੀ

ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਬੜਾ ਬੀਭਤਸ ਤੇ ਸਰੀਰ ਕਾਲਾ ਸਿਆਹ ਹੈ; ਜੀਭ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਰਾਲ੍ਹਾਂ ਵਗ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਮੁੰਡ ਮਾਲਾ ਤੇ ਸੱਪ ਵਲ੍ਹੇਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੰਡੀ, ਦੇਵੀ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਨੇ ਮਹਿਖੇ ਰਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਧਾਰਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੈਵਮੱਤ ਵਾਲੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸਾਕਤ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਾਵਾਤਮਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਹਿੰਜੋਦਾਰੋ ਦੀ ਖ਼ੁਦਾਈ ਸਮੇਂ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਆਦਿਮ ਰੂਪ ਸ਼ਾਇਦ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਖਿਡਾਂਦੀ, ਪਾਲਦੀ ਤੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਸਮਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਾਵੜੀ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ-ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਉਭਰਿਆ। ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਕੇਨ ਉਪਨਿਸ਼ਧ ਵਿਚ ਉਮਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ) ਪਰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਰੂਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਸਾਂਖ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਕ੍ਰਿਆਹੀਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ ਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ। ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਸਾਕਤ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ — ਸ਼ਿਵ ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਰੂਪ।

ਜੋਗ ਮੱਤ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਨੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਹੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਕੁੰਡਲ ਮਾਰ ਕੇ, ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕੁੰਡਲਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਗਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮੂਲਾਧਾਰ, ਸਵਾਧਿਸ਼ਠਾਨ, ਮਣੀ ਪੁਰ, ਅਨਾਹਤ, ਵਿਸ਼ੁਧ ਤੇ ਆਗਯਾ ਦੇ ਚਕ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਦਸਮ ਦਵਾਰ ਵਿਚ ਸਹੰਸਰ ਕਮਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਉਪਰ ਵਲ ਉਠਦੀ ਹੈ, ਯੋਗੀ ਦੇ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਿੱਧੀ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹੇਠਾਂ ਨਾ ਜਾਣ ਦੇਵੇ ਤੇ ਸਹੰਸਰ ਕਮਲ ਵਿਚ ਹੀ ਠਹਿਰਾ ਕੇ ਆਨੰਦ ਲਏ ਅਥਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰ ਪੀਂਦਾ ਰਹੇ।

ਸਾਕਤ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਮਕਰਾਂ — ਮੱਦਯ, ਮਾਸ, ਮਤੱਸਯਾ, ਮੁਦਰਾ ਤੇ ਮੈਥੁਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਚਕਰ ਪੂਜਾ ਦੀ ਰੀਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਤੰਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਸਨਿਮਰ ਰੂਪ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਦੇਵੀ ਪੂਜਾ)।

(ਸ-42) ਸ਼ਕਤ੍ਰੀ :

ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਜੇਠਾ ਪੁੱਤਰ; ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਕਮਲਾਸ਼ਪਾਦ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤ੍ਰੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਕਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸੇ ਵਲ ਹਟ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਸ਼ਕਤ੍ਰੀ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਤੇ ਕਮਲਾਸ਼ਪਾਦ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸ਼ਕਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਚਾਬਕ ਕੱਢ ਮਾਰਿਆ। ਸ਼ਕਤ੍ਰੀ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਦਮਖ਼ੋਰ ਰਾਖਸ਼ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਵੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਥੇ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਇਸ ਸਰਾਪ ਨੂੰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਤਣ ਲਈ, ਮੰਦਭਾਵਨਾ ਨਾਲ, ਇਕ ਆਦਮਖ਼ੋਰ ਰਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਰਾਜਾ ਕਮਲਾਸ਼ਪਾਦ ਆਦਮਖ਼ੋਰ ਰਾਖਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਕਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰ ਕੇ ਖਾ ਲਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਰਾਖਸ਼ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਕੇ ਖਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤ੍ਰੀ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਰਾਪ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ।

(ਸ-43) ਸਕੰਦ।

ਲੜਾਈ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਮੰਗਲ ਗ੍ਰਹਿ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਰਤਿਕੇਯ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ਿਵ ਅਥਵਾ ਰੁਦ੍ਰ ਦਾ ਔਰਸ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਬੀਜ ਅੱਗ ਵਿਚ ਡਿਗਿਆ, ਜਿਥੋਂ ਗੰਗਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਹੱਸਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਬੀਜ ਤੋਂ ਸਕੰਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸਕੰਦ ਨੂੰ ਅਗਨੀਭੁਜ ਜਾਂ ਗੰਗਜ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਕੰਦ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕ੍ਰਿਤਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਸਕੰਦ ਦੇ ਛੇ ਸਿਰ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਹੱਥ ਹਨ; ਪਰਵਾਣੀ ਨਾਂ ਦਾ ਮੋਰ ਇਸ ਦਾ ਵਾਹਣ ਹੈ। ਸਕੰਦ ਦੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਧਨੁਸ਼ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਤੀਰ ਹੈ। ਸਕੰਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਤਾਰਕ ਦੈਂਤ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਈ। ਤਾਰਕ ਨੇ ਤਪੱਸਿਆ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਤਾਰਕ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸਕੰਦ ਨੂੰ ਤਾਰਕਜਿਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕੰਦ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਉਪਾਧੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਦ੍ਵਾਦਸ਼ਕਰ (ਬਾਰਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਾਲਾ), ਰਿਜੁਕਾਯ (ਸਿਧੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ)। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਸੁਬ੍ਰਹਮਣਯ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-44) ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ :

ਇਕ ਪੁਰਾਣ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ-ਤਤ੍ਵ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ 81,800 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਇਤਨੇ ਸ਼ਲੋਕ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਇਸ ਲਈ ਪਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਛੇ-ਮੁਖਾ ਸਕੰਦ ਦੇਵਤਾ ਤੱਤ-ਪੁਰਸ਼ ਕਲਪ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਖੰਡ, ਸੰਹਿਤਾ ਤੇ ਮਹਾਤਮ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲਗਪਗ ਸਭ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਭੂਗੋਲ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਭਾਗ ਕਾਂਸ਼ੀ ਖੰਡ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਰੋਚਕ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਸ ਖੰਡ ਵਿਚ 13,000 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਵਿਲਸਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਸ਼ੀ ਖੰਡ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਭਾਗ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੱਲੇ ਤੋਂ ਵੀ ਪੂਰਬਲੇ ਕਾਲ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਉਤਕਲ ਖੰਡ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ ਦੀ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਦਰਜ ਹਨ। 'ਸੱਤਯ ਨਾਰਾਇਣ ਵਰਤ ਕਥਾ ਮਹਾਤਮਯ' ਇਸੇ ਦੇ ਇਕ ਖੰਡ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

(ਸ-45) ਸ਼ਕਰ :

ਸ਼ਕਰ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਪਦਾਰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਜਾਂ ਭਾਜੀ ਵਜੋਂ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਜੇ ਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮਿੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਸਮਾਂ ਸਮੇਂ ਸ਼ਕਰ ਜਾਂ ਸ਼ਕਰ ਤੇ ਚਾਵਲ ਰਲਾ ਕੇ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸਾਂਝੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮਗਰੋਂ ਕਈ ਕੁੜੀਆਂ ਸ਼ਕਰ-ਚੌਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਵੰਡਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਸ਼ਕਰ ਕੁਝ ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ । 'ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਕਰ ਬੂਰੇ ਵਰਗੀ, ਗੁੜ ਚੋਰੀ ਦਾ ਮਿੱਠਾ'; 'ਰੋਟੀ ਖਾਈਏ ਸ਼ਕਰ ਨਾਲ, ਦੁਨੀਆਂ ਲੁਟੀਏ ਮਕਰ ਨਾਲ'; 'ਸ਼ਕਰ ਖੋਰੇ ਨੂੰ ਸ਼ਕਰ ਤੇ ਮੂਜ਼ੀ ਨੂੰ ਟਕਰ' ਆਦਿ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਰ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਜੀਵਨ-ਤੱਥ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਗੁੜ) ।

(ਸ-46) ਸ਼ੰਕਰ :

(1) ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ; ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹੈ : ਸ਼ੁਭ ਲਗਨ ਵਾਲਾ (ਵੇਖੋ : ਸ਼ਿਵ) ।

(2) ਦੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੰਤਾਨ (ਵੇਖੋ : ਸੰਕੀਰਨ) ।

(ਸ-47) ਸ਼ਕਰਗੰਜ :

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ (ਵੇਖੋ : ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ) ।

(ਸ-48) ਸ਼ੱਕਰ ਭੁੰਜੀ :

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਡ; ਸ਼ਕਰ ਭੁੰਜੀ ਨੂੰ ਦਰਜਨ ਦੇ ਲਗਪਗ ਬੱਚੇ ਦੋ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਖੇਡਦੇ ਹਨ । ਪਹਿਲਾਂ ਠੀਕਰ ਜਾਂ ਸਿੱਕੇ ਨਾਲ ਟਾਸ ਕਰ ਕੇ ਵਾਰੀ ਮਿੱਥ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਟੋਲੀ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਰੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਵਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਘੋੜੀਆਂ । ਜਿਸ ਟੋਲੀ ਨੇ ਘੋੜੀਆਂ ਬਣਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ, ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਲੱਕ ਨੂੰ ਜੱਫੇ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਰਹੇ ।

ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ, ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਦੂਰੋਂ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜੀਆਂ ਉਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਆੜ੍ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਘੋੜੀ ਉਤੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਆੜ੍ਹੀ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ਉਤੇ । ਜਦੋਂ ਸਭ ਆੜ੍ਹੀ ਇਕ ਇਕ ਘੋੜੀ ਉਪਰ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਟਿਚ ਟਿਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ । ਕੁਝ ਦੇਰ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਪਰਲੇ ਸਵਾਰ ਹੇਠਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਛਦੇ ਹਨ : "ਸ਼ਕਰ ਭੁਜੀ, ਭੁਜਗੀ ਕਿ ਨਾ ।" ਜੇ ਹੇਠੋਂ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਉਤਰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਸਵਾਰ ਉਪਰ ਹੀ ਚੜ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਹੇਠਲੇ 'ਭੁਜ ਗਈ' ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ । 'ਭੁਜ ਗਈ' ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਥੱਕ ਗਏ ਹਾਂ ।

ਉਪਰਲੀ ਧਿਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਖਿਡਾਰੀ ਹੇਠਾਂ ਨਾ ਡਿਗ ਪਏ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਸਵਾਰੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਥੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾ ਛੁਹ ਜਾਣ । ਜੇ ਉਪਰਲੀ ਧਿਰ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਖਿਡਾਰੀ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗ ਪਵੇ ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਛੁਹ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਉਪਰਲੀ ਧਿਰ ਹਾਰ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਘੋੜੀਆਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਟੋਲੀ ਸਵਾਰ ।

ਜੇ ਉਪਰਲੀ ਧਿਰ ਦਾ ਕੋਈ ਆੜ੍ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਨਾ ਡਿਗੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਨਾ ਛੁਹੇ, ਪਰ ਹੇਠਲੀ ਧਿਰ ਥਕ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

(ਸ-49) ਸੰਕਰਾਂਤੀ :

ਸੂਰਜੀ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੂਜੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਦਿਨ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੰਗਰਾਂਦ) ।

(ਸ-50) ਸੰਕਲਪ :

(ਵੇਖੋ : ਲੋਕ-ਸੰਕਲਪ) ।

(ਸ-51) ਸੰਕਲਪ ਕਰਨਾ :

(1) ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਕਰਨੀ; ਹਿੰਦੂ ਵਰਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ, ਵਰਤ ਰਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪ ਕਰਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੰਕਲਪ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਵਰਤ ਰਖਣ ਦਾ ਪੂਰਨ ਫਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ।

(2) ਕੋਈ ਵਸਤੂ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਦੇਵਤੇ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰਨਾ ।

(3) ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ; ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ, ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਵੇਲੇ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ, ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਪੈਰ ਮਿਲਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਵਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪ ਕਰਨਾ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਵਰ ਜਵਾਬ ਵਿਚ 'ਸਵਸਤੀ' ਆਖਦਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੁਝ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵਰ ਨੂੰ ਵਿਖਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਅੱਗ ਦੁਆਲੇ ਫੇਰੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਤਿੰਨ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਗੋਤਾਚਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਕੰਮ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

(ਸ-52) ਸੰਕਲਪ ਪਤ੍ਰ :

ਕਿਸੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਜਸ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਵੰਡੀ ਗਈ ਚਿੱਠੀ; ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਚਮਤਕਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗਸ਼ਤੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਫੇਰਨ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ । ਜਿਹੜਾ ਅਨੁਯਾਈ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਅੱਗੋਂ ਵੰਡਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਕਲਪ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਨੂੰ ਝੂਠੀ ਸਮਝ ਕੇ ਫਾੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉਤੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਤਰਾਂ ਵਿਚ ਫਲ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਦੋਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਤਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :

"ਸ੍ਰੀ ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ । ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ, ਲੜਕੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ, ਜਗਤ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਾਂਗੀ ਅਤੇ ਸਭ ਲੋਕ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ । ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਰਨਾਂ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸਿਦਕ ਰਖ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਪਰਚੇ ਲਿਖ ਕੇ ਜਾਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਵੰਡੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਹੋਇਆ । ਪਰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਪਰਚਾ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਕਰਦਿਆਂ 24 ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿਤੇ, ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਰ ਗਈ ।

ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਨੇ 500 ਪਰਚੇ ਛਪਵਾ ਕੇ ਵੰਡੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਜਿੱਤਿਆ। ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਸੇ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਗੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਨੇ ਉਹ ਥਾਂ ਪੁਟਵਾ ਕੇ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਹੇਠੋਂ ਸੋਨੇ ਦਾ ਘੜਾ ਮੋਹਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਉਸੇ ਧਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ ਤੇ ਕੁਝ ਧਨ ਦਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਕਿਸਾਨ ਸੁਖ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਪਰਚੇ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਜਾਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਪਰਚੇ ਲਿਖ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਇਕ ਪਰਚਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਅਬਚਲ ਨਗਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੋ ਇਹ ਪਰਚਾ ਲਿਖ ਕੇ ਵੰਡੇਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਦੁਖ ਦਲਿੱਦਰ ਦੂਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਝੂਠ ਸਮਝ ਕੇ ਫਾੜ ਦੇਵੇਗਾ, ਉਸ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਹੋਵੇਗੀ।

(ਸ-53) ਸੱਕਾ :

(1) ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਪਾਣੀ ਢੋਣਾ ਹੈ; ਮਾਸ਼ਕੀ ਜਾਂ ਬਹਿਸ਼ਤੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਖੂਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਕਾਂ ਭਰ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੂਹਾਂ ਉਤੇ, ਜਿਥੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਣੀ ਭਰਦੇ ਹਨ, ਡੋਲ ਤੇ ਰੱਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੋਲ ਚਮੜੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੱਕੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਕਰੇ ਦੇ ਖੱਲ ਦੀ ਬਣੀ ਮਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਸਜਦ ਵਿਚ ਵਜ਼ੂ ਲਈ ਪਾਣੀ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘਰ ਤੋਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਵਾਢੀ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਮਿਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਟੁਕਰ ਉਗਰਾਹਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਮੁਕਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਾਢੀ ਦੇ ਦਿਨਾ ਵਿਚ ਸੱਕਾ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪੀਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ ਸੱਕੇ ਨੂੰ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪੂਲੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਉਤਸ਼ਵਾਂ ਸਮੇਂ ਸੱਕਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਥਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਝੀਵਰ ਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਥਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸੱਕੇ ਦੀ ਹੈ।

ਸੱਕੇ ਰਾਜਪੂਤੀ ਮੁੱਢ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਪ-ਗੋਤਾਂ ਰਾਜਪੂਤੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਚੌਹਾਨ, ਪੁੰਵਾਰ, ਭੱਟੀ ਆਦਿ। ਪੁੰਵਾਰ ਗੋਤ ਦੇ ਸੱਕੇ ਰਾਜਾ ਜਗਦੇਵ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਪੂਤ ਸੱਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਵਿਆਹ ਲਈ ਚਾਰ ਗੋਤਾਂ ਨਿਸ਼ੇਧ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ ਹਨ — ਦੋ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋ ਨਾਨੀ ਦਾਦੀ ਦੀਆਂ। ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਰੇਵਾ ਤੇ ਬਹੁ-ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ (ਗਲਾਸਰੀ. 3,380)।

(2) ਨਿਜ਼ਾਮ ਸੱਕਾ ਜਿਸ ਨੇ ਹਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਡੁਬਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ। ਹਮਾਯੂੰ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦਿਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਚੰਮ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਵਪੂਰਤ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦਿਤੇ ਹਨ – 'ਸੱਕੇ ਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ' ਤੇ 'ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਚਲਾਣਾ'।

(ਸ-54) ਸੰਕੀਰਨ :

ਦੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਮਰਦ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੰਤਾਨ; ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸ਼ੁਧ ਵਰਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਹਨ। ਚੌਦਾਂ ਵਰਣ ਸੰਕੀਰਨ ਹਨ, ਜੋ ਅੱਗੋਂ ਲੋਮ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਲੋਮ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਕਸ਼ਤ੍ਰਾਣੀ, ਵੈਸ਼ਣੀ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਨੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੰਤਾਨ; ਅਤੇ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ ਦੀ ਵੈਸ਼ਣੀ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰਨੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੰਤਾਨ; ਵੈਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੂਦਰਨੀ ਤੋਂ ਜੰਮੀ ਔਲਾਦ, ਇਹ ਛੇ ਮਿੱਸੇ ਵਰਣ ਲੋਮ ਜਾਂ ਅਨੁਲੋਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸ਼ੂਦਰ ਦੀ ਵੈਸ਼ਣੀ, ਕਸ਼ਤ੍ਰਾਣੀ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੰਤਾਨ; ਵੈਸ਼ ਦੀ ਕਸ਼ਤ੍ਰਾਣੀ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਔਲਾਦ ਅਤੇ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੰਤਾਨ; ਇਹ ਛੇ ਮਿੱਸੇ ਵਰਣ ਪ੍ਰਤਿਲੋਮ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ

ਕੰਵਾਰੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉਪਰਲੇ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੰਤਾਨ 'ਕਾਨੀਨ' ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਔਲਾਦ 'ਅੰਤਯਜ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲ ਅਠਾਰਾਂ ਵਰਣ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਚੌਦਾਂ ਸੰਕੀਰਨ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਵਰਣ)।

(ਸ-55) ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ :

ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਅਪੱਛਰਾ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੀ ਕਥਾ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਉਤੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੀ ਕਥਾ ਮੂਲ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਇੰਦਰ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਡੋਲਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਦਾ ਤਪ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਮੇਨਕਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਝਾਲ ਨਾ ਝਲ ਸਕਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਆਲਿੰਗਨ ਤੋਂ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਇਕ ਬੱਚੀ ਜੰਮੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੇਨਕਾ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਇੰਦਰਪੁਰੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਸ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਕਨਵ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਚੁਕ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਧੀ ਕਰ ਕੇ ਪਾਲਿਆ। ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਇਸ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪੰਛੀ ਪਾਲਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਕੁੰਤ (ਪੰਛੀਆਂ) ਦੁਆਰਾ ਪਲੀ ਹੋਈ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਨਵ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਰਖਿਆ।

ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਿਆਂ, ਹਿਰਨ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਕਨਵ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਲ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਸਨੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਇਕ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਿਆ ਵੇਖਿਆ। ਉਦੋਂ ਕਨਵ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੋ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਤੇ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਨੇ ਗੰਧਰਵ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਆਪਣੀ ਨਗਰੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਰਾਜ ਕਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਖੁਭ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਭੁਲ ਗਿਆ। ਕਨਵ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਸਖੀ ਤੇ ਆਪਣ

ਇਕ ਚੇਲੇ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਨੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਵਾਦ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ; ਫਿਰ ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਹੋਈ ਕਿ ਹੇ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਤੇਰੀ ਹੀ ਪਤਨੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚਲਾ ਬੱਚਾ ਤੇਰਾ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਨੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਤੋਂ ਜੋ ਲੜਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਰਤ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਪੈ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਅੰਗੂਠੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਦਿਤੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ ਕਿ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਰਿਸ਼ੀ ਕਨਵ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਇਆ। ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ, ਤੇ ਉਠ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਨਿੰਮੋਝੂਣ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ, ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ ਕਿ 'ਜਿਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਤੂੰ ਲੀਨ ਹੈਂ, ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਵੇਗਾ।' ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀਆਂ ਸਖੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਉਤੇ, ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਨੇ ਸਰਾਪ ਨੂੰ ਰਤਾ ਨਰਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਅੰਗੂਠੀ ਵੇਖੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਗੱਲ ਮੁੜ ਯਾਦ ਆ ਜਾਵੇਗੀ।

ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਦੀ ਨਗਰੀ ਵਲ ਜਾਂਦਿਆਂ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੇ, ਇਕ ਨਦੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪਈ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਜਦੋਂ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੁਜੀ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਸਰਾਪ ਵਸ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਭੁਲ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਭਟਕਦੀ ਹੋਈ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਉਥੋਂ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਮਾਂ ਮੇਨਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ।

ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮੱਛੀ ਨਿਗਲ ਗਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਮਛੇਰੇ ਨੇ ਉਹ ਮੱਛੀ ਪਕੜੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਚੀਰਨ ਨਾਲ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗੂਠੀ ਨਿਕਲੀ। ਇਸ ਅੰਗੂਠੀ ਉਤੇ ਰਾਜੇ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਛੇਰਾ ਅੰਗੂਠੀ ਨੂੰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਵੇਚਣ ਲੈ ਗਿਆ। ਅੰਗੂਠੀ ਉਤੇ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਦਾ ਨਾਂ ਉਕਰਿਆ ਵੇਖ ਕੇ, ਚੋਰੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ, ਮਛੇਰੇ ਨੂੰ ਲੋਕ, ਰਾਜੇ ਕੋਲ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਅੰਗੂਠੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਰਾਜੇ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਦੀ ਖੋਹੀ ਯਾਦ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਗਈ। ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਨੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਬੜਾ ਢੂੰਡਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਨਾ ਲੱਭੀ।

ਇੰਦਰ ਰਾਜੇ ਨੇ, ਅਸੁਰਾਂ ਵਿਰੁਧ ਯੁਧ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਅਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਜਦੋਂ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਮਾਤ-ਲੋਕ ਨੂੰ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਅਤੇ ਭਰਤ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲੈ ਆਇਆ।

(ਸ-56) ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਚੈਨ :

ਇਕ ਗਹਿਣਾ ਜੋ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-57) ਸ਼ਕੁਨੀ :

(1) ਗੰਧਾਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸੁਬਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਗਾਂਧਾਰੀ ਦਾ ਭਰਾ ਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਮਾਮਾ ਸੀ। ਇਹ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨਾਲ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਲਈ ਸ਼ਕੁਨੀ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਸ਼ਕੁਨੀ ਅੱਗੇ ਜੂਏ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਸ਼ਕੁਨੀ ਸੁਭਾ ਦਾ ਬੜਾ ਦੁਸ਼ਟ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਪਾਂਡੂਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਦੁਖ ਦਿਤੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਹਿਦੇਵ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸਨੂੰ ਸੌਬਲ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(2) ਇਕ ਦੈਂਤ ਜੋ ਹਿਰਨਾਖਸ਼ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

(ਸ-58) ਸਕੁਲਿਆ :

ਇਕੋ ਕੁਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਕ-ਸੈਨ; ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਕੁਲਿਆ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਦੇ ਸਾਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਫ਼ਰਜ਼ ਪਾਲਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ, ਦਾਦਾ ਜਾਂ ਭਰਾ, ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ, ਕੁਲਾਚਾਰ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਨਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਜੀਵਤ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਕੁਲਿਆ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਕੰਨਿਆਂ ਲਈ ਯੋਗ ਵਰ ਢੂੰਡੇ। ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵਰ ਦੀ ਧਿਰ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੈਅ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਕੁਲਿਆ ਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਸਕੁਲਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਕੁਲਿਆ ਕਿਸੇ ਕੰਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਹੁਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਕੁਲਿਆ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ।

(ਸ-59) ਸੰਕੇਤ-ਕਥਾਵਾਂ :

ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਸੰਕੇਤ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਰਮਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਝੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਸੁਣ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸਾਲ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮੁਲਤਾਨ ਗਏ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੁਧ ਦਾ ਭਰਿਆ ਕਟੋਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਹੀ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ, ਨਵਾਂ ਫ਼ਕੀਰ ਕਿਥੇ ਸਮਾਏਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅਰਥ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੁੱਧ ਦੇ ਭਰੇ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਰਖ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਥੇ ਦੁੱਧ ਉਤੇ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣਗੇ।

ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਣ ਲਈ ਵੀ ਗੱਲ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਥਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਇਕ ਸੰਕੇਤਕ ਕਥਾ ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਤ ਆਪਣੇ ਕੁਟੰਬ ਸਮੇਤ ਧਾਰਾ ਨਗਰੀ ਆਇਆ। ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਖ਼ਬਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸੇਵਕ ਹੱਥ ਦੁੱਧ ਦਾ ਲੋਟਾ ਭੇਜਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਾਜੇ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਇਥੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਾਏਂਗਾ। ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਤ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਕਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਸੇ ਸੇਵਕ ਦੇ ਹੱਥ ਲੋਟਾ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਇਉਂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਕਰ ਵਾਂਗ ਘੁਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਰਾਜਾ ਉਸ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਖ਼ੁਦ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੰਡਤ ਆਪਣੇ ਕੁਟੰਬ ਸਮੇਤ ਤਲਾਅ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਪੰਡਤ ਵਲ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਤਲਾਅ ਵਿਚੋਂ ਚੁਲੀ ਭਰ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲਿਆ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਪੰਡਤ ਨੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕੰਕਰ ਸੁਟਿਆ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਚੁਲੂ ਭਰ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਇਹ ਜਤਾਇਆ

ਸੀ ਕਿ ਉਹਦ ਪੂਰਵਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਗਸਤਯ ਨੇ ਇਕੋ ਚੂਲੀ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜਲ ਪੀ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਨੇ ਜਲ ਵਿਚ ਕੰਕਰੀ ਸੁਟ ਕੇ ਇਹ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ, ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਪੁਲ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਰਾਜਾ ਵੀ ਤਾਂ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ ਹੈ, ਕੀ ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ? ਇਸ ਉਤੇ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿਤੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਓਪਰੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦਿਲੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਟਿਆਰ ਓਪਰੇ ਯੁਵਕ ਨਾਲ ਸੰਕੇਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਬੇਤਾਲ ਪਚੀਸੀ ਵਿਚ ਇਕ ਰੋਚਕ ਸੰਕੇਤ-ਕਥਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵਜਰਮੁਕਟ ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਲੜਕੇ ਬੁਧੀਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਲਈ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝੀਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕ ਚੰਨ-ਮੁਖੀ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਵਜਰਮੁਕਟ ਤੇ ਉਹ ਮੁਟਿਆਰ ਦੋਵੇਂ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਮੁਟਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਖੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਮੁਟਿਆਰ ਨੇ ਵਜਰਮੁਕਟ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ — ਉਸ ਨੇ ਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਇਆ, ਫਿਰ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਸ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰੋੜਦੀ ਤੇ ਸੰਵਾਰਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ 'ਦੰਦਪਤਰੇ' (ਇਕ ਗਹਿਣਾ) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਰਖਿਆ। ਫਿਰ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਖਟਕਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਰਖਿਆ। ਪਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਗੁਝੇ ਅਰਥ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਜਰਮੁਕਟ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ, ਬੁਧੀਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ : ਕੰਨਾਂ ਉਤੇ ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਰਖਣ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜੇ ਕਰਨੋਟਪਾਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੰਦ ਪਤਰੇ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੰਦ-ਖੰਡ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਲਪੀ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਹੈ। ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਸਿਰ ਉਤੇ ਟਿਕਾਣ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪਦਮਾਵਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਣ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ,ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਉਸ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਢੂੰਡ ਕੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਦਸ ਕੁਮਾਰ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਰੂੜ੍ਹੀ ਦੀ ਇਕ ਰੋਚਕ ਕਥਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਸ-60) ਸੰਖ :

(1) ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘੋਗਾ, ਜੋ ਸ਼ੁਭ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਖ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ, ਹਿੰਦੂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਮਝ ਕੇ, ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਸਮੇਂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਖ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧੁਨੀ ਬਦਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਯੁਧ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸੰਖ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਖ ਦੇ ਵਜਾਉਣ ਨਾਲ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਖ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਜੋਗੀ ਤੇ ਸਾਧੂ ਜਦੋਂ ਗਦਾ ਮੰਗਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹਰ ਗਲੀ ਤੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਸੰਖ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਜਾਰੀ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਣ ਲਈ ਵੀ ਸੰਖ ਵਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਮਥਦਿਆਂ ਜੋ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨ ਨਿਕਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੰਖ ਵੀ ਸੀ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ (5,21) ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਖ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਇਕ ਦੈਂਤ ਪੰਚਜਨ ਦੇ ਪਿੰਜਰ ਤੋਂ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਖ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਦਾਰ ਚਕਰ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਵਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਸ ਸੰਖ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਵਲ ਚਕਰ ਹੋਣ, ਉਹ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਸੰਖ ਜਿਸ ਸ਼ਖਸ ਕੋਲ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਬੜਾ ਧਨੀ ਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(2) ਸੰਖ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੰਖ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵੈਸ਼ਨੋ ਭਗਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਲਈ, ਲੋਹੇ ਜਾਂ ਤਾਂਬੇ ਉਪਰ ਸੰਖ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਖੋਦ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਤਪਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਸੰਖ ਦੇ ਛਾਪੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਵਾਂ ਜਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅੰਗ ਉਤੇ, ਚੰਦਨ ਜਾਂ ਸੰਧੂਰ ਨਾਲ, ਸੰਖ ਦਾ ਛਾਪਾ ਉਲੀਕਣ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਖ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿੱਧਾ ਬੈਕੁੰਠ ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਛਾਪੇ ਨੂੰ 'ਸੰਖ ਚਕਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਵੀ ਸੰਖ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਵਜੋਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(3) ਇਕ ਸੱਪ ਜੋ ਨਾਗਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੰਖਚੂੜ)।

(4) ਇਕ ਦੈਂਤ (ਵੇਖੋ : ਸੰਖਾਸੁਰ)।

(5) ਸੰਖ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇਕ ਗਹਿਣਾ।

(6) ਸੰਖ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਖਣੇਪਨ ਦਾ ਵੀ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਰੇ, ਪਰ ਕਾਰਜ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਪੌੜ ਸੰਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਗਪੌੜ ਸੰਖ)।

(ਸ-61) ਸੰਖ ਚਕਰ :

(ਵੇਖੋ : ਸੰਖ)।

(ਸ-62) ਸੰਖਚੂੜ :

(1) ਸੱਪ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ, ਸੰਖਚੂੜ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਸੰਖ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਕਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਲਈ ਸੰਖਚੂੜ ਸੱਪ ਨੂੰ ਦੁਧ ਪਿਲਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਖਚੂੜ ਦੀ ਕੁੰਜ ਬੜੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਰਖਣ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(2) ਇਕ ਦੈਂਤ ਜਿਸ ਨੇ ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਲੰਮੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਇਹ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵ੍ਰਿੰਦਾ ਪਤੀਬ੍ਰਤ ਧਰਮ ਵਿਚ ਰਹੇਗੀ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਅਜਿੱਤ ਰਹੇਗਾ। ਸੰਖਚੂੜ ਨੇ ਅਭਿਮਾਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤ੍ਰੈਲੋਕੀ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲਈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਸੰਖਚੂੜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਵ੍ਰਿੰਦਾ ਦਾ ਆਲਿੰਗਨ ਕੀਤਾ, ਫਲਸਰੂਪ ਸੰਖਚੂੜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖੀਣ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਵ੍ਰਿੰਦਾ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪੱਥਰ (ਸਾਲਗਰਾਮ) ਬਣ ਜਾਣ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਵੀ ਵ੍ਰਿੰਦਾ ਨੂੰ ਤੁਲਸੀ ਬਣਨ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਸਾਲਗਰਾਮ ਤੇ ਤੁਲਸੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਚਾਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਖਚੂੜ ਅਸੁਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਗੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਅਸੁਰ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰ ਦਿਤਾ।

(ਸ-63) ਸੰਖਾਸੁਰ :

ਇਕ ਦੈਂਤ ਜੋ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਖ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਜਲ-ਪਰਲੋ ਸਮੇਂ ਇਹ ਅਸੁਰ ਸੁਤੇ ਪਏ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੁਖ ਵਿਚੋਂ, ਚਾਰੇ ਵੇਦ ਚੁਰਾ ਕੇ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਮਦਦ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਮੱਛ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰ ਕੇ, ਸੰਖਾਸੁਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਦ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਂਦੇ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਇਸ ਦੈਂਤ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹਯਗ੍ਰੀਵ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਹਯਗ੍ਰੀਵ)।

(ਸ-64) ਸੰਖਿਆ-ਰੂੜ੍ਹੀ :

ਜਿਸ ਸੰਖਿਆ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾ, ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਜਾਂ ਮਨੌਤ ਜੁੜ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਸੰਖਿਆ ਨਿਰਾ ਅੰਕ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂੜ੍ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸੰਖਿਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅੰਕ ਦਰਸਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੰਖਿਆ-ਰੂੜ੍ਹੀ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦਭਵ ਸੂਰਜ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਭਰਮਣ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਅੰਕ ਨਾਲ ਲੰਮੀ ਘਾਲਣਾ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਭਾਵ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੁਕ 'ਬਾਰ੍ਹੀਂ ਵਰ੍ਹੀਂ ਖਟ ਕੇ ਲਿਆਇਆ...' ਇਸੇ ਸੰਖਿਆ ਰੂੜ੍ਹੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮ ਤੇ ਘਾਲਣਾ ਦੀ ਬੋਧਿਕ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਬਾਰ੍ਹਾਂ)।

ਸੰਖਿਆ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਉਦਭਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਦਿਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਜੋ ਸੰਖਿਆ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਕੁਝ ਅੰਕੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਦੁਰਘਟਨਾ ਜਾਂ ਮੰਦ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜ ਗਿਆ, ਉਹ ਅਸ਼ੁਭਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਅਤੇ ਸਤ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਅੰਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੰਖਿਆ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ — ਚੌਰਾਸੀ, ਇਕ ਸੌ ਇਕ, ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ, ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਠ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਮਨੌਤਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਅੱਠ ਦਾ ਅੰਕ ਮਨਹੂਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਅੰਕ)।

(ਸ-65) ਸੰਖਿਅਕ ਕਥਾ :

ਉਹ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਸੰਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਕਥਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮਿਸਾਲ 'ਦਸ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ' ਹੈ। ਦਸ ਜੱਟ ਮੇਲੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਸ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ।

(ਸ-66) ਸੰਖਿਅਕ ਟੱਪੇ ;

ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਉਹ ਟੱਪੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੋਈ ਚੋਹਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਅੰਕ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਖੇਡ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਟੱਪੇ ਅੰਕ-ਚੋਹਲ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਟੱਪੇ ਨਿਰੀ ਤੁਕਬੰਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :

(1) ਚਾਲ੍ਹੀ ਚਾਲ੍ਹੀ ਅੱਸੀ
ਪੀ ਚੂਹੜਿਆਂ ਦੀ ਲੱਸੀ
ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਨਾ ਦੱਸੀਂ
ਬਾਬਾ ਡਾਂਗ ਮਾਰੂਗਾ।

(2) ਨੌਂ ਨਾਏਂ ਇਕਾਸੀ
ਬਿੱਲੀ ਤੇਰੀ ਮਾਸੀ
ਸੱਤ ਚੂਹੇ ਖਾਸੀ
ਇਕ ਚੂਹਾ ਰਖਸੀ
ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੇਲੇ ਚਖਸੀ।

(ਸ-67) ਸਖੀ ਸਰਵਰ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੀਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਵਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਉਂ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸੀ, ਪਰ ਆਪ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ 'ਸੁਲਤਾਨ', 'ਲਾਲਾਂ ਵਾਲਾ', 'ਲਖਦਾਤਾ', 'ਨਿਗਾਹੀਆ ਪੀਰ', 'ਧੌਂਕਲੀ ਪੀਰ', 'ਰੋਹੀਆਂ ਵਾਲਾ', ਆਦਿ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ੈਨ-ਉੱਲ ਆਬਦੀਨ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਆਇਸ਼ਾਂ ਸੀ।

ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਮਿਗਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਪਲਬਧ ਰਵਾਇਤਾਂ ਲੋਕ-ਸਿਮਰਤੀ ਉਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜੋ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਆ ਕੇ ਵਸੇ। ਮੁਲਤਾਨ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਲਮਾਂ ਤੇ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਲ ਆਪ ਧੌਂਕਲ (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ) ਵਿਚ ਵੀ ਰਹੇ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨਿਗਾਹਾ ਜਾ ਕੇ ਵਸੇ ਜਿਥੇ ਆਪ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਏ, ਪਰ ਸਰ ਡੇਂਜ਼ਲ ਇਬਟਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ "ਇਕ ਬਗ਼ਦਾਦੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਬਾਪ ਸਿਆਲਕੋਟ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜੋ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ 12 ਮੀਲ ਪੂਰਵ ਵਲ ਹੈ, ਸੰਨ 1220 ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ।" ਇਸ ਮਿਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ।

ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਤੋਂ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ 'ਪੰਜਾਬ ਨੋਟਜ਼ ਐਂਡ ਕੁਅਰੀਜ਼' (3,154) ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੱਯਦ ਜ਼ੈਨ ਉੱਲ ਆਬਦੀਨ 520 ਹਿਜਰੀ ਅਥਵਾ 1126 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਕੇ ਸ਼ਾਹਕੋਟ (ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ) ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਪੀਰਾ ਦੀ ਲੜਕੀ ਆਇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਈ। ਆਇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸੋ ਆਪ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ 1140 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬਗ਼ਦਾਦ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ, ਸ਼ੇਖ਼ ਸ਼ਹਾਬ ਉੱਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਅਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੌਦੂਦ ਚਿਸ਼ਤੀ ਤੋਂ 'ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਪੀਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ-ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਹੈ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਗ਼ਦਾਦ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਧੌਂਕਲ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ) ਵਿਚ ਰਹੇ। ਇਥੋਂ ਆਪ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾ ਵਸੇ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਲੜਕੀ 'ਬਾਈ' ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁਰ ਰਜ਼ਾਕ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਆਪ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਕੇ ਸੱਯਦ

ਇਸ਼ਾਕ ਤੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਆਪ ਸ਼ਾਹਕੋਟ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਟੈਂਪਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਯਦ ਇਸ਼ਾਕ ਉੱਚ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਸ਼ਾਹਕੋਟ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੇ ਕਈ ਮੌਅਜਜ਼ੇ ਵਿਖਾਏ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਘੜੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਆਪ ਬਲ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਨਿਗਾਹਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਡੇਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ) ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁਲ ਗ਼ਨੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਾਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੱਯਦ ਸੁਰਾਜ ਉੱਦੀਨ ਵੀ ਗਏ। ਪਰ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਅਤੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੂੰ ਨਿਗਾਹਾ ਵਿਚ 570 ਹਿਜਰੀ (1174 ਈਸਵੀ) ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਨਿਗਾਹਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਕਬਰ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਜੋ ਉਥੇ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਮੈਕਲੇਗਨ ਨੇ ਡੇਹਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਗਜ਼ਟੀਅਰ (ਪੰਨਾ 39) ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਬਾਰੇ ਜੋ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਜ਼ੈਨ ਉਲ ਆਬਦੀਨ ਦੇ ਦੋ ਲੜਕੇ ਸਨ — ਇਕ ਸੈਦੀ (ਸੱਯਦੀ) ਅਹਿਮਦ, ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਖ਼ਾਨ ਢੋਡਾ, ਜੋ ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਰਿਆ। ਸੈਦੀ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਧੌਂਕਲ ਜਾ ਵਸਿਆ। ਧੌਂਕਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਮੌਅਜਜ਼ੇ ਵਿਖਾਏ। ਮਗਰੋਂ ਸੈਦੀ ਅਹਿਮਦ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੋਹ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਹੀ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਸਖੀ ਸਰਵਰ' ਪੈ ਗਿਆ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੇ ਇਥੇ ਕੁਝ ਮੌਅਜਜ਼ੇ ਵੀ ਵਿਖਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਂਕ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਚਾਰ ਖੱਚਰਾਂ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦੀਆਂ ਲੱਦ ਕੇ ਸੈਦੀ ਅਹਿਮਦ ਪਾਸ ਭੇਜੀਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਲੈਣ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਇਸੇ ਧਨ ਨਾਲ ਬਣਿਆ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਘਨੂੰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੈਦੀ ਅਹਿਮਦ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੈਦੀ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਦੋ ਲੜਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਘਨੂੰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸੰਪਤੀ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ। ਪਰ ਸੈਦੀ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਬਗ਼ਦਾਦ ਗਏ, ਵਾਪਸੀ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਮੁਰੀਦ ਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ 'ਸਖੀ ਸਰਵਰ' ਦੇ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਪੀਰ ਦੀ ਕਬਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਬੜੇ ਕਰਣੀ ਵਾਲੇ ਪੀਰ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਕਈ ਮੌਅਜਜ਼ੇ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਆਪ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨਿਗਾਹਿਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਲਾਗੇ ਦੀ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਵਿਚ, ਇਕ ਆਦਮਖ਼ੋਰ ਰਾਖਸ਼ ਵਸਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਭੁਲੇ ਭਟਕੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਰਾਖਸ਼ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਗਏ। ਰਾਖਸ਼ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਚੌਹਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਕੋ ਵਾਰ ਨਾਲ ਰਾਖਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਦੈਵੀ ਕਦ ਰਾਖਸ਼ ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਡਿਗਿਆ ਤਾਂ ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਪਹਾੜ ਹਿਲ ਗਿਆ।

ਦੂਜੀ ਦੰਦ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੇ, ਇਕ ਊਠ ਦੀ ਟੁਟੀ ਹੋਈ ਲੱਤ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਮੈਕਲੇਗਨ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਗਜ਼ਟੀਅਰ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39) ਵਿਚ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਕਾਫ਼ਲਾ ਖੁਰਾਸਾਨ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਊਠ ਦੀ ਲੱਤ ਟੁਟ ਗਈ। ਊਠ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ, ਉਸ ਦੇ ਹਾਲ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਕਾਫ਼ਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਸੈਦੀ ਅਹਿਮਦ ਅੱਗੇ ਮਦਦ ਲਈ ਦੁਹਾਈ ਪਾਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਥੇ ਉਸ ਊਠ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਹੋ, ਉਥੇ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਓ, ਊਠ ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਮਿਲੇਗਾ। ਊਠ ਦਾ ਮਾਲਕ ਉਸੇ ਥਾਂ ਗਿਆ ਅਤੇ ਊਠ ਨੂੰ ਉਥੇ ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਵੇਖ ਕੇ ਚਕ੍ਰਿਤ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸੌਦਾਗਰ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਮੌਅਜਜ਼ੇ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਪਰਖਣ ਲਈ, ਉਸ ਊਠ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਮੰਗਵਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਲੱਤ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਵਾਇਆ। ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਲੱਤ ਰਿਪਟ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੈਦੀ ਅਹਿਮਦ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਬੱਝ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ ਖੱਚਰਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਰਵਾ ਕੇ ਸੈਦੀ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਪਾਸ ਭੇਜੀਆਂ।

ਇਕ ਹੋਰ ਦੰਦ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੇ ਧੌਂਕਲ ਵਿਚ ਇਕ ਮੋਈ ਹੋਈ ਘੋੜੀ ਵੇਖੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ ਤਰਖਾਣ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸੀ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੇ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖਲੋਤੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਧੌਂਕਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ, ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੋਇੰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਛੜੀ ਗੱਡ ਦਿਤੀ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਥੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਚਸ਼ਮਾ ਫੁਟ ਨਿਕਲਿਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਥਾਂ ਉਤੇ ਖੂਹ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਕੋਹੜ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਲਿਆਣੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਧੌਂਕਲ)।

ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਕਲਕੱਤਾ ਰੀਵੀਊ' (1881) ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੇ ਇਕ ਆਜੜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਖਾ ਲਈਆਂ। ਆਜੜੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਉਤੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੇ ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਖਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਦੁਆ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭੁਖੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਦੀ ਇਕ ਝਾੜੀ ਨਾਲ ਪੀਲੂ ਉਗਾ ਦਿਤੇ।

ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਵਿ ਕਥਾਵਾਂ ਭੱਟਾਂ ਤੇ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭੇਟਾ ਵਸੂਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਤਿਨ ਕਾਵਿ-ਕਥਾਵਾਂ 'ਲਿਜੰਡਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ' ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਕਥਾ ਦਾਨੀ ਜੱਟੀ ਦੀ ਹੈ। ਦਾਨੀ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਮੁਰੀਦ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਕਰਮਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਕਰਮਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾਨੀ ਨੂੰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਵਲੋਂ ਵਰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੀਰ ਭੈਰੋਂ ਨੂੰ ਘਲ ਕੇ ਕਰਮੇ ਨੂੰ

ਡਰਾਇਆ ਧਮਕਾਇਆ। ਕਰਮਾ ਪਸਚਾਤਾਪ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦਾਨੀ ਨਾਲ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਗਿਆ। ਦਾਨੀ ਨੇ ਇੱਕੀ ਮੋਹਰਾਂ ਸੁਖਣਾਂ ਚੜ੍ਹਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਬਈਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਗਿਆਰਾਂ ਮੋਹਰਾਂ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੇ ਭੈਰੋਂ ਨੂੰ ਘਲ ਕੇ ਦਾਨੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਦਾਨੀ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਮੁਰਦੇ ਬਾਲ ਨੂੰ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਚੁਕੀ, ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਈ ਤੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਬਾਲ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੰਦ ਕਥਾ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਰਵਰੀਏ, ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਵਲੋਂ ਮੁਖ ਮੋੜ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਵਰੀਆਂ ਨ, ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲਾ ਪੀਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਘੜ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਤਾਂ ਜੋ ਸਖੀ ਸਰਵਰੀਏ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਲ ਨਾ ਜਾਣ।

'ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਤੇ ਜਾਤੀ' ਕਾਵਿ ਕਥਾ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਚੇਲੇ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਫੇਰੂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਏਮਨਾਬਾਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਗੀ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੇ ਭੈਰੋਂ ਨੂੰ ਮੁਰੀਦ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਭੈਰੋਂ ਨੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਡਰਾਇਆ ਧਮਕਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਨੂੰ ਏਮਨਾਬਾਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਬਚਨ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਏਮਨਾਬਾਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਤਾਂ ਬਣ ਗਿਆ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉਤੇ ਉਹ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਕੋਹੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਪਿਛੋਂ ਪਸਚਾਤਾਪ ਕਰਨ ਉਤੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੇ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਦਾ ਕੋਹੜ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ (ਵੇਖੋ : ਭਾਈ ਫੇਰੂ)।

'ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਵਿਆਹ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਥਾ ਤਾਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਘਨੂੰ ਨਾਉਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਬੀਬੀ ਬਾਈ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਨਾਲ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ 360 ਭੁਖੇ ਅਭਿਆਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਮਾਸ ਖਵਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਦੁਆ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਉਸ ਦੀ ਪੀਰੀ ਮੁਰੀਦੀ ਕਰ ਕੇ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਦਕਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਰਵਰੀਏ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਵਰੀਏ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੈਗ਼ੰਬਰੀ ਵਿਚ ਸਿਦਕ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਰਵਰੀਏ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਮੁਰੀਦੀ ਨਿਭਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਹੀ, ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨਾਲ ਭੈਰੋਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਜੋੜ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਭੈਰੋਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਵਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੀਰਥ 'ਨਿਗਾਹਾ' ਵਿਚ, ਪੱਛਮ ਵਲ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ 'ਬੜ੍ਹਾ ਸਾਹਿਬ' ਹੈ; ਪੂਰਬ ਵਲ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਾਈ ਆਇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਚਰਖਾ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਠਾਕੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਭੈਰੋਂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਗਾਹਾ ਤੀਰਥ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਅਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ।

ਪੀਰਖ਼ਾਨੇ : ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਪੂਜਾ ਅਸਥਾਨ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਪੀਰ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਅਤੇ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਥਾਉਂ', 'ਪੀਰਖ਼ਾਨੇ' ਜਾਂ 'ਨਿਗਾਹਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ 'ਥਾਉਂ' ਜਾਂ 'ਜਗ੍ਹਾ' ਵੀ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੀਰਖ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਨਿਗਾਹਾ ਇਸ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਥਾਨ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜ਼ਿਲਾ ਡੇਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਵਿਚ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ, ਨਿਗਾਹਾ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਹੈ।

ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਪੀਰਖ਼ਾਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ 'ਸੁਲਤਾਨੀ' ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧੇ ਸਾਧੇ, ਪਰ ਢੁਕਵੇਂ ਫਬਵੇਂ ਭਵਨ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਦਸ ਜਾਂ ਬਾਰਾਂ ਫ਼ੁਟ ਉੱਚਾ ਗੁੰਬਦ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਹਾਂ ਗੁਠਾਂ ਉਤੇ ਚਾਰ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਮੀਨਾਰੇ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਵਨ ਅੰਦਰੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਬੂਹੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਵਲ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਆਲੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੀਰ ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਤ ਭਰਾਈ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੀਰਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪੀਰਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੀਰ ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰ ਕੇ, ਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋਤਾਂ ਜਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਰਾਈ ਢੋਲ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਦੀ ਫੇਰੀ ਲਗਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਭੇਟਾ ਕਬੂਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਸੁਲਤਾਨੀ ਲੱਪ ਦਾਣਿਆਂ ਦਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਟਕਾ ਪੈਸਾ।

ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪੀਰ ਨੂੰ 'ਰੋਟ' ਭੇਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁਖਣਾ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਰੋਟ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸੁਲਤਾਨੀ ਤਾਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ, ਵੀਰਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਰੋਟ ਵੰਡਣਾ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਰੋਟ ਆਟੇ ਵਿਚ ਗੁੜ ਰਚਾ ਕੇ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਤੰਦੂਰ ਵਾਂਗ ਤਪਾ ਕੇ, ਉਸ ਉਤੇ ਪਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰੋਟ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਭਰਾਈ ਖ਼ਾਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਢੋਲ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨੀ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਜਸ ਵਿਚ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਿ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਸਰਵਰ ਦੀ।
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈਆਂ ਉਤੇ ਸਰਵਰ ਤੁਠਿਆ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੁੱਗੀਆਂ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਪੁਗ ਗਈ
ਪਏ ਰੋਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਕਦੇ।
ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਿ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਸਰਵਰ ਦੀ।

ਇਕ ਰੋਟ ਘਟੋ ਘਟ ਸਵਾ ਸੇਰ ਵਜ਼ਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਰੋਟ ਦੋ ਢਾਈ ਮਣ ਦੇ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਤਨੇ ਵਜ਼ਨ ਦਾ ਰੋਟ ਕਿਸੇ ਸੁਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਨਾ ਹੀ ਇਕੋ ਵਾਰ ਪਕਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੁਖਣਾ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੋਟ ਵਿਚ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਗੜ ਅਤੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਆਟਾ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰੋਟ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਰਾਈ ਉਸ ਉਤੇ ਦਰੂਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਖ਼ੁਦ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਭੇਟਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਵਜੋਂ ਵੰਡਣ ਲਈ ਰਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਰੋਟ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਲਤਾਨੀ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੂੰ ਪਤਿਆਉਣ ਲਈ ਪੀਰ ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚੌਕੀਆਂ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਚੌਕੀ ਭਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਬਿਨਾਂ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਸੌਣਾ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੀਰ ਦਾ ਜਸ ਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੁਲਤਾਨੀ ਨਿਗਾਹਾ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪੀਰ ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਉਤੇ ਚੌਕੀਆਂ ਭਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੌਕੀਆਂ ਭਰਨ ਵੇਲੇ ਸਰਵਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਭਰ ਸਰਵਰ ਦੀ ਚੌਕੀ
ਮੁਰਾਦਾਂ ਮਿਲਣਗੀਆਂ,
ਇਸ ਬਾਗੇ ਜਹਾਨ ਵਿਚ
ਆਸਾਂ ਖਿੜਨਗੀਆਂ।
ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਆਇਆ
ਸਰਵਰ ਉਸ ਦਾ ਦਾਈ ਦਾਇਆ
ਜੋ ਕੁਝ ਚਾਹਿਆ ਸੋ ਹੀ ਪਾਇਆ
ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਦਰ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ।
ਭਰ ਸਰਵਰ ਦੀ ਚੌਕੀ
ਮੁਰਾਦਾਂ ਮਿਲਣਗੀਆਂ।

ਯਾਤ੍ਰਾ : ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਉਹੀ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੱਜ ਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਵਰੀਏ ਹਰ ਸਾਲ ਨਿਗਾਹੇ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਉਤੇ ਸੰਗ ਬਣਾ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਗਾਹਾ ਡੇਹਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਬਾਈ ਦੀ ਵੀ ਕਬਰ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਬਰਾਂ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਸਾਲ ਫ਼ਰਵਰੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਨਿਗਾਹੇ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵੰਡ ਮਗਰੋਂ, ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਯਾਤ੍ਰਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਗਾਹੇ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਰਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਯਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਰਵਰੀਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ 'ਸੰਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਇਹ 'ਸੰਗ' ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਠਹਿਰਦੇ, ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ 'ਚੌਕੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਥੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਚੌਕੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਜਸ ਵਿਚ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਛਾਈ ਦੇ ਸੁੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਗ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਮੇਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਜੋ ਪਿੰਡ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸੁਲਤਾਨੀ ਇਸ ਸੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੁਲਤਾਨੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਜਾਂ ਕਪੜੇ ਨਹੀਂ ਧੋਂਦੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਕੱਟੜ ਸੁਲਤਾਨੀ ਤਾਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਨੇ ਕਾਲੇ ਕੰਬਲ ਉਪਰ ਓੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸੰਗ ਨੂੰ 'ਕਾਲੀ ਕਮਲੀ ਵਾਲੇ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਪੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਰਾਈ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਖੋ ਵਖ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੰਗ ਵਿਚ ਰਲਦੇ ਜਾਣ। ਜਿਹੜੇ ਸੁਲਤਾਨੀ ਕਿਸੇ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ, ਯਾਤ੍ਰਾ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਸੰਗ ਦੀ, ਕਿਸੇ ਚੌਂਕੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂ ਇਕ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਚੌਂਕੀ ਭਰ ਕੇ ਘਰ ਪਰਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਵਸ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਪੀਰਖ਼ਾਨੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਚੌਂਕੀ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਪੁਰਸਰ ਨੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰੀਆਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚ, ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਅਜੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਨਿਗਾਹਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਵਰੀਆਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਤੀਰਥ ਧੌਂਕਲ ਹੈ।

ਮੇਲੇ : ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਸਥਾਨ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਬਟਵਾਰੇ ਮਗਰੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਤੇ ਸੁਭਾਵ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੋਗੇ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਆਦਿ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਮੋਗੇ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਨਿਗਾਹਾ ਪੀਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਲਾਸਰੀ (1,570) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ 1869 ਸੰਮਤ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਇਕ ਸੁਲਤਾਨੀ ਨੇ ਰਖੀ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੂਰਤੀ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਚਬੂਤਰਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਚੇਤਰ ਤੇ ਅੱਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਹਰ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਨਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਚੂਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਵੰਡਦੇ ਹਨ।

ਇਥੇ ਹੀ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਥਾਨ ਨਿਗਾਹਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਫਗਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਚੰਨ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਪੱਖ ਦੇ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮਾਨਸਾ ਦੇ ਇਕ ਸੁਲਤਾਨੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਖੀ ਸੀ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਉਹ ਸੁਲਤਾਨੀ ਕਈ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਗੇ ਜਾ ਕੇ ਪੀਰਖ਼ਾਨਾ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਸਮੇਂ ਸੁਲਤਾਨੀ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਆਦਿ ਭੇਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਪੋਹ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਇਕ ਮੇਲਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਨਿਗਾਹਾ ਮੇਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਪੋਹ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਮੰਗਲਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧੂਣੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਭਰਾਈ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਨਾਉਂ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲਦੇ ਹਨ; ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਵਰੀਏ ਰੋਟ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਗੁਗੇ ਪੀਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਭਾਡਲਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਉਤੇ, ਜੇਠ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਪੱਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਚੂਨੇ-ਗਚ ਥੜਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਨਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਰੋਟ ਪਕਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰੋਟ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਦੀ ਭੇਟ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਦਾ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮੇਲੇ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੇਲਾ ਨਿਗਾਹਾ ਵਿਚ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ, ਫੱਗਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਹੀ ਲੋਕ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਵਿਸਾਖੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਖ਼ੂਬ ਰੌਣਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਨਿਗਾਹਾ)।

ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿਚ ਧੌਂਕਲ ਵਿਖੇ ਹਰ ਸਾਲ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ, ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਸੁਲਤਾਨੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਖੀ

ਸਰਵਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਧੌਂਕਲ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਮੋਅਜਜ਼ਾ ਵੀ ਵਿਖਾਇਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ। ਪਾਣੀ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਛੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਮਾਰੀ; ਉਥੋਂ ਝਟ ਚਸ਼ਮਾ ਫੁਟ ਪਿਆ। ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪਾਣੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਵਰੀਏ ਇਸ ਜਲ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਾਣ ਕੇ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਗਲਾਸਰੀ. (1,570) ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ, ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਥਾਂ ਹਾੜ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਇਕ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਅਨਾਰਕਲੀ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਪੀਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਮਾਘ ਦੇ ਮਹੀਨੇ, ਨਵਾਂ ਚੰਨ ਚੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ, ਪਹਿਲੇ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ, ਇਕ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਉਸ ਦਿਨ ਕਾਫ਼ੀ ਰੌਣਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ, ਇਥੇ ਮੰਨਤ ਮੰਨਣ ਕਰ ਕੇ, ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦਿਨ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁੱਲ ਤਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਰਾਈ ਢੋਲ ਨੂੰ ਕੁਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਨਚਦੇ ਹਨ। ਬੜਾ ਅਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ)।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੂੰ 'ਲਖਦਾਤਾ' ਅਥਵਾ 'ਲਾਲਾਂ ਵਾਲਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਬਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਲਖਦਾਤਾ ਦੇ ਕਈ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਿੰਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਹਨ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਇਕ ਮੇਲਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਵੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਝੰਡੇ ਦਾ ਮੇਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੱਘਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਫ਼ਕੀਰ ਲੋਕ ਝੰਡੇ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਝੰਡੇ ਦਾ ਮੇਲਾ' ਪੈ ਗਿਆ।

(ਸ-68) ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨਗਰ :

ਡੇਹਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀਖ਼ਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਕਸਬਾ, ਜਿਥੇ ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਪੀਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ (ਸਖੀ ਸਰਵਰ) ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਸਿਆ ਸੀ। ਪੀਰ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਹੀ ਇਸ ਕਸਬੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਵੀ 'ਸਖੀ ਸਰਵਰ' ਪੈ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੱਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਥਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਦੱਰੇ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦੱਰਾ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਨਿਗਾਹਾ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਨਿਗਾਹਾ)। ਇਥੋਂ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਥੜ੍ਹਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ।

(ਸ-69) ਸੰਖੂ ਨਾਗ :

ਕੁੱਲੂ ਦਾ ਇਕ ਨਾਗ ਦਿਓਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਧੀਆ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਲੂ ਵਿਚ ਸੰਖੂ ਤੇ ਕਾਲੀ ਨਾਗ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਹਾੜ ਤੇ ਸਾਵਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ। ਕਾਂਗੜਾ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, 1904 (ਪੰਨਾ 103) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਦੁਧ, ਮਖਣ ਤੇ ਬਕਰਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਓਤਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀੜਿਆਂ ਤੇ ਚੂਹਿਆਂ ਤੋਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਸ-70) ਸੰਗ :

ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਜੱਥੇ ਜੋ ਨਿਗਾਹਾ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਿਸ ਥਾਂ ਇਹ ਯਾਤ੍ਰੀ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੌਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਜੱਸ ਵਿਚ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਯਾਤ੍ਰੀ, ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵਿਛੌਣਾ ਵਿਛਾਏ, ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਸਖੀ ਸਰਵਰ)।

(ਸ-71) ਸੱਗ-ਸਾਰ :

ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਕਬੀਲਾ; ਕੁੱਤੇ (ਸੱਗ) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਸਿਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੰਗਿਆ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਕਿੱਸੇ ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਬਦੀਆ ਜਮਾਲ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ, ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ, ਉਸ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਲਈ, ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਾਇਦ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ, ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਬੇੜਾ ਤੂਫ਼ਾਨ ਵਿਚ ਘਿਰ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ — ਕਈ ਅਜੀਬ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ 'ਸਗ-ਸਿਰ' ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਉਹ ਨੱਠ ਕੇ ਤਿਬਤ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਸੱਤ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਦੁਰਗਮ ਰਸਤਿਆਂ ਤੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸੱਗ-ਸਾਰ' ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਗ-ਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ)।

(ਸ-72) ਸੰਗਸਾਰ :

ਕਿਸੇ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਪੱਥਰ ਮਾਰ ਮਾਰਕੇ ਜਾਨ ਕੱਢਣੀ। ਮਿਸ਼ਕਾਤੁਲਮਸਾਬੀਹ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਘੋਰ ਦੰਡ ਵਿਭਚਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਹੈ; ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਕਈ ਵਿਭਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੰਡ ਦਿਤਾ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਸਾਰੀ ਬਾਰੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਗਸਾਰੀ ਦਾ ਦੰਡ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਇਕ ਆਇਤ (24,1-5) ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਉਮਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਮਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਵਿਭਚਾਰੀ ਲਈ ਸੰਗਸਾਰੀ ਦਾ ਦੰਡ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਇਹ ਦੰਡ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਤੇ ਕਈ ਸੰਗੀਨ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

(ਸ-73) ਸੰਗਟ ਦਿਉਤਾ :

ਗਣੇਸ਼ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ; ਸੰਗਟ ਸੰਕਟ ਦਾ ਹੀ ਵਿਗੜ ਰੂਪ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਸਮਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵੇਲੇ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸੰਕਟ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 19 ਨੂੰ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਮਾਘ ਵਿਚ, ਸੰਗਟ ਦਿਉਤੇ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਸੰਕਟਾ ਚੌਥ)।

(ਸ-74) ਸਗਣ :

ਸ਼ਗਨ; ਸ਼ੁਭ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਫਲ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਰੀਤਾਂ; ਇਸ ਪਦ ਨੂੰ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ, ਲੈਣ-ਦੇਣ, ਭਾਜੀ ਦੇ ਵੰਡਣ ਵੰਡਾਣ ਆਦਿ ਲਈ ਸਾਮੂਹਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕਾਰਜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ। ਵਿਆਹ ਤੇ ਹੋਰ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ

ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਾਹ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਦੇ ਫੇਰੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਸਮਾਂ ਹਰੇਕ ਜਾਤੀ, ਕਬੀਲੇ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸਗਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੀਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸੁਹਿਰਦ ਟੂਣੇ (sympathetic magic) ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਬਦਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਨਠਾਣ ਲਈ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦੀ ਸ਼ੁਭਤਾ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਸ਼ਗਨ ਵਾਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਭਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਆਦਿ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਹ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਵੀ ਸਗਣ ਅਖਵਾਣ ਲੱਗੇ।

ਮਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਜੋ ਸੁਗਾਤਾਂ ਜਾਂ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਗਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕੁੜਮਾਈ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਜੋ ਮਿਠਾਈਆਂ, ਫਲ, ਸੁਗਾਤਾਂ ਅਤੇ ਰੁਪਏ ਆਦਿ, ਵਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਗਣ ਜਾਂ ਸ਼ਗਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਰੀਤਾਂ)।

(ਸ-75) ਸਗਣ-ਭਾਜੀ :

ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਕਈ ਸ਼ਗਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅੰਗਾਂ-ਸਾਕਾਂ ਵਿਚ ਕੜਾਹ, ਬੂੰਦੀ, ਗੁੜ, ਪਤਾਸੇ ਜਾਂ ਚਾਵਲ ਆਦਿ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ 'ਸਗਣ-ਭਾਜੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਵਰ, ਕੰਨਿਆਂ ਜਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਸੰਸਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਕ-ਸੈਨ ਤੇ ਦੋਸਤ, ਜੋ ਰੁਪਏ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਗਣ-ਭਾਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਭਾਜੀ)।

(ਸ-76) ਸਗਣੂ :

ਪਾਂਧਾ ਜਾਂ ਜੋਗੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਸ਼ਗਨ ਅਪਸ਼ਗਨ ਨੂੰ ਵਾਚ ਕੇ, ਉਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੰਦਾ ਫਲ ਦਸੇ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਹਿਕਾਂ, ਉਡਾਰਾਂ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਅਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਘਨਘੋਰ ਗਰਜ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਗਨ-ਅਪਸ਼ਗਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਉਪਾਅ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅੱਕਤੀ ਸਗਣੂ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਸਗਣੂ ਦਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਲੀ ਰੀਤ ਤਕ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

(ਸ-77) ਸੰਗਤੀ :

ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਚ ਉਹ ਸੂਖਮ ਤੱਤ ਜੋ ਸਮਤਾ, ਇਕਸਾਰਤਾ ਅਤੇ ਅੰਗ-ਸੰਤੁਲਨ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ, ਇਕ ਸਮੁੱਚੀ ਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚ ਸਜੀਵ ਕਰ ਕੇ, ਮਨ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਤੀ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੌਂਦਰਯ ਲੁਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਬੋਧ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਹੈ।

ਸੰਗਤੀ ਲੋਕ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਤੱਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤੱਤ ਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਗੌਰਵਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਗਤੀ ਸਾਂਵੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਅਤੇ ਟੱਕਰਾ, ਸੁਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀ ਕਾਇਆ ਦੇ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਸਮਤਾ ਤੇ ਪੈਟਰਨ ਵਿਚ ਉਭਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਰੂਪ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਿੱਖਾ ਤੇ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਸੰਗਤੀ ਸੁਰ-ਸਮਾਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਵਾਹ ਪਿਆ ਜਾਣੀਏਂ ਜਾਂ ਰਾਹ ਪਿਆ ਜਾਣੀਏਂ' ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਕੰਨਾ ਦੋਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀ ਮੱਖੀ ਨਿਗਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ' ਵਿਚ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਬਿਹਾਰੀ ਅੰਤ ਵਾਲਾ ਹੈ; 'ਦੰਦ ਹਨ ਤਾਂ ਚਨੇ ਨਹੀਂ, ਚਨੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੰਦ ਨਹੀਂ' ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅਨਸੁਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਇਕ ਪੂਰਨ ਸਮਤਾ ਵਿਚ ਹਨ :

ਤਵੇ ਦੀ ਤੇਰੀ ਅਤੇ ਹੱਥ ਦੀ ਮੇਰੀ
(ੇ ੀ ੇ ੀ ੇ ੀ ੇ ੀ)
ਕੋਠੇ ਵਾਲਾ ਰੋਵੇ ਛੱਪਰ ਵਾਲਾ ਸੋਵੇ
(ੋ ੇ ਾ ਾ ੋ ੇ ਾ ਾ ੋ ੇ)
ਕਿੱਲਾ ਕਿੱਕਰ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਮਿੱਤਰ ਦਾ
(ਿ ਾ ਿ ਾ ਿ ਾ ਿ ਾ)
ਮਾਸ ਤਿੱਤਰ ਦਾ ਲਹਿਣਾ ਛਿੱਤਰ ਦਾ
(ਾ ਿ ਾ ਿ ਾ ਿ ਾ)
ਕੁਝ ਦੁਧੋਂ ਕੁਝ ਦਹੀਉਂ, ਕੁਝ ਤੁਧੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਉਂ
(ੁ ੁ ੋ ੁ ੀ ੁ, ੁ ੁ ੋ ੁ ੀ ੁ)

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਗਤੀ ਦਾ ਤੱਤ ਕਾਫ਼ੀ ਉਘੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਗਤੀ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪੈਟਰਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(ਸ-78) ਸ਼ਗਨ :

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਲੜਕੇ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੈਅ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਵਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਠਿਆਈ, ਫ਼ਲ, ਨਕਦ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਗਾਤਾਂ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਗਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਹ ਸ਼ਗਨ, ਵਰ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਖ਼ੁਦ ਲੈਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ, ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ, ਸ਼ਗਨ ਦੇਣ ਲਈ, ਮਠਿਆਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਗਾਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰ ਪੱਖ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਕੇਸਰ ਤੇ ਚਾਵਲ ਘੋਲ ਕੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਣ ਦੇਣ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਪਾਂਧੇ ਨੂੰ ਸੱਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਨੂੰ (ਵੇਖੋ : ਕੁੜਮਾਈ)।

(ਸ-79) ਸ਼ਗਨ-ਅਪਸ਼ਗਨ :

ਸ਼ਗਨ 'ਸ਼ਕੁਨ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ : ਪੰਛੀ। ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਚਹਿਕ, ਉਡਾਰ ਦਿਸ਼ਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਚੋਹਲ ਤੋਂ, ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ; ਪੰਛੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਲਈ ਸ਼ਗਨ ਸ਼ਬਦ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹਰ ਉਸ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਲੱਛਣ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਜੋ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੋਵੇ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਇਹ ਪਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਸ਼ੁਭ, ਕਲਿਆਣੀ ਤੇ ਮੰਗਲਮਈ ਸਮਝ ਕੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸ਼ਗਨਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੁਝ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਆਇ ਤੇ ਤਰਕ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤਿੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਲ ਚਹਿਕਦਾ ਤੇ ਉਡਾਰੀ ਭਰਦਾ ਵੇਖਿਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਕੰਮ ਉਸ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਸੋ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਸਖ਼ਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤਿੱਤਰ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਰਚ ਗਿਆ। ਇਹ ਤਰਕ਼ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਗਲਤ ਹੈ। ਸ਼ਗਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਟੂਣਾ ਹੈ। ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਉਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਅਨੁਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨੁਰੂਪ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੁਖਾਵੇਂ ਹੋਣ, ਗ੍ਰਹਿ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ, ਸਭ ਕੁਝ ਰਵਾਂ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਕੰਮ ਦੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੇ ਅਥਵਾ ਚੂੜੀ ਜਾਂ ਭਾਂਡਾ ਆਦਿ ਟੁਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਮੂਲ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜ ਉਤੇ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਸਭ ਕਾਰਜ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਤੇ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਲੱਛਣ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਮੰਗਲ ਬੋਧਿਕ ਹੋਣ, ਉਹ ਸ਼ਗਨ ਅਤੇ ਜੋ ਅਮੰਗਲ ਬੋਧਿਕ ਹੋਣ ਉਹ ਅਪਸ਼ਗਨ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣਾਂ, ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗਲ ਬੋਧਿਕ ਸ਼ਗਨਾਂ ਅਤੇ ਅਪਸ਼ਗਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਭਰਿਆ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਗਨ ਅਪਸ਼ਗਨ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੁਝ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁਭ। ਉੱਲੂ ਅਤੇ ਕਬੂਤਰ ਨੂੰ ਯਮ ਦਾ ਦੂਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਰਿਗਵੇਦ 2, 42-43), ਐਤਰਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ (2, 15-14) ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਗਨ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਜੇ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਰੀਤ ਸੰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹੂਰਤ ਕਢਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਗਨ ਅਪਸ਼ਗਨ ਮੰਨਣੇ ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਨ :—

ਸੱਜਾ ਖੱਬਾ ਸਉਣ ਨ ਮੰਨ ਵਸਾਇਆ
ਨਾਰਿ ਪੁਰਖ ਨੋ ਵੇਖ ਨ ਪੈਰ ਹਟਾਇਆ
ਭਾਖ ਸੁਭਾਖ ਵੀਚਾਰ ਨ ਛਿਕ ਮਨਾਇਆ।
(ਵਾਰਾਂ ਗੁਰਦਾਸ)

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਗਨ-ਅਪਸ਼ਗਨ ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਜਨੌਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਛੀ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਕਰ ਕੇ, ਕੁਝ ਦੈਵੀ ਗੱਲਾਂ ਅਗੇਤਰੇ ਹੀ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਤਿੱਤਰ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਲ ਚਹਿਕਦਾ ਤੇ ਉਡਾਰੀ ਭਰਦਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ, ਜੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਲ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਮੰਦਾ। ਜੇ ਮਲਾਹਾਲ ਦਿਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਪਹਿਰ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਲ ਵੇਖੀਏ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਚੌਥੇ ਪਹਿਰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਲ ਤਾਂ ਸ਼ੁਭ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕੰਮ ਫਲਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਨਾ ਜਾਂ ਲਾਲੀ ਦੀ ਚਹਿਕ ਛੱਤ ਉਤੇ ਸੁਣਾਈ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਮਹਿਮਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲਾਲੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਤੀਵੀਆਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, "ਆਟਾ ਪੀਠਾ ਪਿਆ ਬਥੇਰਾ, ਜਾ ਮਹਿਮਾਨ ਲਿਆ"। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਸੁਹਿਰਦ ਮਹਿਮਾਨ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਛੀ ਦੀ ਚਹਿਕ 'ਪੀਹੋ ਪੀਹੋ' ਨੂੰ ਆਟਾ ਪੀਹੋ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਗਨ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਬਨੇਰੇ ਉਤੇ ਕਾਂ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਉੱਲੂ ਕਿਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਭਿਆਨਕ ਹੋਣੀ ਵਾਪਰਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਉਪਾ ਵਜੋਂ ਉਸ ਘਰ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ, ਸੱਤਾਂ ਜਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਘਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਕੰਡਿਆਲੀ ਵਾੜ ਰਖ ਕੇ, ਉਥੋਂ ਕਿਧਰੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖੁਆਉਣੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਖੋਪਾ ਵੰਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਬਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਵੀ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ (ਪੀ. ਐਨ. ਕਿਯੂ., 3,113)। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਲ ਜਾਂ ਗਿਧ ਬਨੇਰੇ ਉਤੇ ਬੈਠੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ। ਘਰ ਦਾ ਉਜਾੜਾ ਮੰਗਦੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਸ਼ਗਨ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਘੋੜਾ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਵਾਹੁਣ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹਰ ਹਰਕਤ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਵ ਹਨ। ਘੋੜਾ ਖ਼ਰੀਦਣ ਵੇਲੇ ਜੇ ਸਿਰ ਮਾਰੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਖ਼ਰੀਦਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਪਰ ਜੇ ਖੁਰ ਮਾਰੇ ਤਾਂ ਝਟ ਖ਼ਰੀਦ ਲਓ। ਜੇ ਖ਼ਰੀਦਣ ਵੇਲੇ ਗਾਂ, ਮੱਝ ਤੇ ਬੈਲ ਆਦਿ ਫੋਸੀ ਕਰੇ ਜਾਂ ਅੜੀਂਗੇ ਤਾਂ ਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਜੇ ਸਿਰਫ਼ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰੇ ਤਾਂ ਖ਼ਰੀਦਣਾ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਹੈ। ਕੁੱਤਾ ਯਮ ਦਾ ਵਾਹੁਣ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਬਦਰੂਹਾਂ ਤੇ ਯਮਦੂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਹਵਾਂਕਣਾ ਤੇ ਰੋਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਜੇ ਕੁੱਤਾ ਉਪਰ ਵਲ ਲੱਤਾਂ ਕਰ ਕੇ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕਹਿਰ ਨਾਜ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿੱਲੀ ਰਸਤਾ ਕਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਜੇ ਘਿੱਲੀ (ਜਾਂ ਕਾਂ) ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਪਾ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਮਹਿਮਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਗਿਦੜੀ ਤੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਕਾਂ ਦਾ ਬੋਲਣਾ ਉਜਾੜੇ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਕੁਕੜੀ ਦਾ ਬੋਲਣਾ ਵੀ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ।

ਦਿਨੇ ਜੇ ਬੋਲੇ ਗਿਦੜੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੋਲੇ ਕਾ
ਇਕੇ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਮਾਰੀਏ,
ਇਕੇ ਤਾਂ ਉਜੜੇ ਗਿਰਾਂ।
ਰਾਤੀਂ ਬੋਲੇ ਕੁਕੜੀ ਤੇ ਦਿਨੇ ਬੋਲੇ ਸ਼ਿਗਾਲ
ਇਕੇ ਬਦਲੇ ਸਾਹਿਬੀ ਤੇ ਇਕੇ ਪੈਂਦਾ ਕਾਲ।

ਕੁਝ ਸ਼ਗਨ ਅਪਸ਼ਗਨ ਸਫ਼ਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਹੂਰਤ ਕਢਵਾ ਕੇ ਸ਼ੁਭ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਘੜੀ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਸ ਸ਼ੁਭ ਘੜੀ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਈ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਖੂੰਡੀ ਬੂਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲਟਕਾ ਦੇਂਦੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਸਾਮਾਨ ਕਿਸੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇ ਘਰ ਰਖ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ 'ਪੈਂਤਰਾ' ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੋ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਭ ਵੇਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਾਰ ਅੱਗੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਘਰੋਂ ਕਦਮ ਕਢਦਿਆਂ ਸਾਰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਭਰਿਆ ਘੜਾ ਚੁੱਕੀ ਕੋਈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਮਾਲਣ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਗੁਲਦਸਤਾ ਚੁੱਕੀ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਚੂਹੜੀ ਮੂੰਹ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਮੁੱਲਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਘਨ ਪੈਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਣਾ, ਲੂਲ੍ਹਾ ਤੇ ਲੰਗੜਾ ਆਦਮੀ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਵੀ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ; ਕਿਉਂ ਜੋ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਭੰਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅਧੂਰੇ ਆਦਮੀ ਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਂਦੇ। ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਜੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਜਾਂ ਵੰਝਲੀ ਵਜਾਉਂਦਾ ਗਭਰੂ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਖ਼ਾਲੀ/ਮੂਧਾ ਭਾਂਡਾ ਜਾਂ ਟੁਟੇ ਘੜੇ ਦੀਆਂ ਠੀਕਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਮਿਲਣ, ਤਾਂ ਅਪਸ਼ਗਨ ਹੈ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਧੂੰਆਂ ਧੁਖਦਾ ਵੇਖਣਾ ਵੀ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਧਵਾਂਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਫਲ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਫ਼ਰ ਵੇਲੇ ਤਿੱਤਰ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਲ ਚਹਿਕਦਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ, ਜੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਲ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਮੰਦਾ। ਜੇ ਖੋਤਾ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਹੀਂਗਦਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਸ਼ਗਨ ਹੈ, ਸੱਜੇ ਵਲ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਅਪਸ਼ਗਨ।

ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੱਪ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੈਰੀ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਸੱਪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੋਖੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਕੋਈ ਨਿੱਛ ਮਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਦੋ ਨਿੱਛਾਂ ਪੈ ਜਾਣ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਹੈ। ਨਿੱਛ ਬਾਰੇ ਲੋਕ-ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ — 'ਨਿੱਛ ਖਾਈਏ, ਨਿੱਛ ਹੰਢਾਈਏ, ਨਿੱਛ ਪਰ ਘਰ ਨਾ ਜਾਈਏ।' ਜੇ ਘਰੋਂ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਪਏ ਤਾਂ ਇਹ ਅਪਸ਼ਗਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਘਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਸ ਦ ਪਿਛੇ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਹੈ, ਪਰ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਣੀ ਘਰੋਂ ਪੀ ਕੇ ਨਿਕਲੀਏ ਤਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਦੁਖਦਾਈ ਤੱਤ ਪਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਪੈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਨਦੀ ਨਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਆਏ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨੀ ਕਠਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਲਗਾ ਕੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅੱਗੋਂ ਪਾਣੀ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਪਾਣੀ ਅੱਗੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਰਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਗਨ ਖ਼ੁਦ ਰਚ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਜੀਅ ਪਾਣੀ ਦਾ ਭਰਿਆ ਭਾਂਡਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਪਾਣੀ ਦਾ ਭਰਿਆ ਭਾਂਡਾ ਅੱਗੋਂ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਪੋਖਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰੋਂ ਦਹੀਂ ਜਾਂ ਗੁੜ ਖਾ ਕੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਨਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਫਰਕਯੋ ਦਹਿਨ ਵਿਲੋਚਨ ਸੁੰਦਰ,
ਭੁਜਾ ਦੰਡ ਦਹਿਨੋ ਬਲ ਮੰਦਰ।
ਨਿਰਮਲ ਦਿਵਸ ਵਾਯੂ ਸੁਖਕਾਰੀ,
ਮਿਲੀ ਦੁਘਟਧਰ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀ।
ਮ੍ਰਿਗਨ ਮਾਲ ਦਾਹਿਨ ਕੋ ਆਈ,
ਮਧੁਰ ਵਿਹੰਗਨ ਸਬਦ ਸੁਨਾਈ।
ਮਿਲੀ ਜੋਬਿਤਾ ਬਾਲਕ ਗੋਦ,
ਹੁਤੀ ਸੁਹਾਗਨਿ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਮੋਦ।
ਸੁਰਭੀ ਵਤਸ ਚੁੰਘਾਵਤ ਠਾਢੀ,
ਚਾਟਤ ਰਿਦੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਹੁ ਬਾਢੀ।
ਕਾਗ ਦਾਹਨੀ ਦਿਸ਼ਿ ਉਡ ਆਵਾਂ,
ਨਕੁਲ ਦਰਸ ਸਭਹਿਨ ਨੇ ਪਾਵਾ।

ਭਾਵ ਜੇ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਦੋ ਦੋ ਘੜੇ ਚੁਕੀ ਸੱਜੇ ਵਲ ਮਿਲੇ; ਜਾਂ ਹਿਰਨਾਂ ਦੀ ਡਾਰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਲੰਘੇ; ਜਾਂ ਤੀਵੀਂ ਬੱਚਾ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਮਿਲੇ; ਜਾਂ ਗਊ ਵੱਛੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਂਦੀ ਮਿਲੇ; ਜਾਂ ਕਾਂ ਸੱਜੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰੇ ਜਾਂ ਨਿਉਲਾ ਵਿਖਾਈ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਨ ਹਨ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਅਪਸ਼ਗਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਦਿਤਾ ਹੈ :

ਫਰਕੇ ਭੁਜਾ ਵਿਲੋਚਨ ਵਾਮੂ,
ਸਿਰ ਵਾਯਸ ਬੈਠਯੋ ਦੁਖ ਧਾਮੂ।
ਨਿਕਸਤਿ ਤੀਕ ਭਈ ਦਿਸ ਦਾਂਏ।...
ਧੁਨਿ ਘੰਟੀ ਤੇ ਬਜਤ ਨਗਾਰਾ,
ਦਲ ਪਰ ਗੀਧ ਭ੍ਰਮੰਤੀ ਚਲੇ
ਕਾਸ਼ਟ ਭਾਰ ਅਗਾਰੀ ਮਿਲੇ,
ਦੀਨ ਮਨੇ ਬਾਜੀ ਰੁਦਨਾਵੈਂ...
ਚਲਤ ਅਕਾਰਨ ਗਿਰ ਗਿਰ ਪਰੈਂ,
ਕਿਤਕ ਭਟਨ ਪਗੀਆ ਪਰ ਤਰੈਂ
ਸ਼ਿਵਾ ਪੁਕਾਰਤ ਸਨਮੁਖ ਆਵਤ,
ਮ੍ਰਿਗ ਕੀ ਮਾਲ ਚੁਫੇਰੇ ਧਾਵਤ
ਦਾਹੁਨ ਕਾਕ ਬੋਲਤੇ ਉਡੇ...

ਭਾਵ ਜੇ ਕਿਸੇ ਲਸ਼ਕਰ ਉਤੇ ਗਿੱਧ ਚਕਰ ਕਟੇ; ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਲਕੜੀਆਂ ਦਾ ਗੱਠਾ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਤੁਰਦਾ ਮਿਲੇ, ਚਲਦਿਆਂ ਅਚਾਨਕ ਪੈਰ ਸਿਧੇ ਪੁਠੇ ਪੈਣ; ਗਿਦੜੀ ਹਵਾਂਕਦੀ ਹੋਈ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇ, ਆਦਿ ਇਹ ਸਭ ਅਪਸ਼ਗਨ ਹਨ।

(ਸ-80) ਸ਼ਗਨ-ਹਲੂਫ਼ਾ :

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਤੇ ਸਾਰਸਵਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕ ਰਸਮ; ਇਸ ਰਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੜਮਾਈ ਦੇ ਵੇਲੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ 17 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 25 ਤਕ ਪਕਵਾਨ ਅਤੇ ਘਿਉ ਵਿਚ ਤਲੇ ਮਿੱਠੇ ਰੋਟ, ਵਰ ਪੱਖ ਦੇ ਘਰ ਭੇਜਦਾ ਹੈ।

(ਸ-81) ਸ਼ਗਨ-ਚਿੱਠੀ

(ਵੇਖੋ : ਸਾਹਾ ਚਿੱਠੀ)।

(ਸ-82) ਸ਼ਗਨ-ਪਿੰਨੀ :

ਲਹਿੰਦੇ ਦੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੁੜਮਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ। ਕੁੜਮਾਈ ਵਾਲਾ ਲੜਕਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਉਪਰੰਤ ਨਵੇਂ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ, ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਸਾਕ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਸਮੇਤ, ਕੁਝ ਸੁਗਾਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁੜ ਨਾਲ ਭਰੇ ਕੁਝ ਥਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਦਹੀਂ ਅਤੇ ਮੱਖਣ ਨਾਲ ਭਰਿਆ, ਇਕ ਇਕ ਕਟੋਰਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਗੜਵੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਸਰ ਘੋਲ ਕੇ ਨਾਲ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਗਣੇਸ਼ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਲੜਕੇ ਦੇ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਉਤੇ ਰੰਗਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪਾਣੀ ਬਚਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਛੱਟੇ ਵਰ ਪੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਉਤੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ ਲੜਕੇ ਦੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਕੁਝ ਗੁੜ ਤੇ ਨਕਦ ਰੁਪਏ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਖ਼ੀਰ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵਰ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਗਾਤ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਗਡ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਲੈ ਕੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਗਡ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਬਦਾਮ, ਗੁੜ, ਤਾਜ਼ਾ ਤੇ ਸੁਕਾ ਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਵਰਕ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁੜ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮਣ ਦੇ ਲਗਪਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਡ ਵਿਚੋਂ, ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ, ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਵਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਿੰਨੀਆਂ ਦੇਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਰੀਤ ਨੂੰ ਸ਼ਗਨ-ਪਿੰਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-83) ਸ਼ਗਨ ਮਨਾਉਣਾ :

ਕੋਈ ਸ਼ਗਨ ਕਰਨਾ, ਕਿਸੇ ਅਵਸਰ ਉਤੇ ਚੰਗੇ ਫਲ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸ਼ਗਨ ਖ਼ੁਦ ਰਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਜਲ ਦੀ ਵਲਟੋਹੀ, ਗੜਵੀ ਜਾਂ ਘੜਾ ਲੈ ਕੇ ਲੰਘਣਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਦੁਲ੍ਹਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦੀ ਦਲ੍ਹੀਜ਼ ਟਪਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੇਲ ਚੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਛੋੜ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਤੀਵੀਂ 'ਕਾਂ ਉਡਾਂਦੀ' ਜਾਂ 'ਪੂਣੀ' ਦਾ ਸ਼ਗਨ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਬਨੇਰੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਕਾਂ ਆ ਕੇ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ :

ਉੱਡ ਕਾਵਾਂ ਚੂਰੀ ਕੁਟ ਪਾਵਾਂ
ਦਸ ਮੇਰਾ ਢੋਲ ਕਦੋਂ ਆਵਸੀ

ਜੇ ਕਾਂ ਉੱਡ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੰਗ ਵਿਚ ਦੋ ਪੂਣੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਦਾ ਗੁੱਡਾ ਤੇ ਦੂਜੀ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਬਣਾ ਕੇ ਜਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੂਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦੂਜੀ ਪੂਣੀ ਉੱਤੇ ਧਰ ਕੇ ਸ਼ਗਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਢੋਲ ਛੇਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਹੀਰ' ਦਮੋਦਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਗਨ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ : 'ਪੂਣੀ ਤੇ ਧਰ ਪੂਣੀ ਲੋਕਾ ਸਲੇਟੀ ਸ਼ਗਨ ਮਨੇਂਦੀ'।

(ਸ-84) ਸੰਗਮ :

ਉਹ ਅਸਥਾਨ ਜਿਥੇ ਦੋ ਜਾਂ ਵਧੀਕ ਨਦੀਆਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਂਦੀ ਹੋਈ ਪੂਜਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਮ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੋ ਜਲਧਾਰਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਦੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਕਲਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੋ ਵੱਡੇ ਸੰਗਮ ਹਰੀ ਕਾ ਪਤਣ ਤੇ ਪੰਜ ਨਦ ਹਨ। ਹਰੀ ਕਾ ਪਤਣ, ਹਰੀ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਆ ਕੇ ਰਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਤ੍ਰਿਹਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਗਮ 1790 ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਉ ਦੇ ਪਤਣ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਤਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਤਜ਼ਕਿਰਾਤੁਲ-ਵਾਕਿਆਤ' ਅਤੇ 'ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਰੀ ਕੇ ਪਤਣ ਉਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਤੇ ਮਾਘੀ ਦੇ ਭਾਰੀ ਮੇਲੇ ਭਰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜਾ ਸੰਗਮ 'ਪੰਜ ਨਦ' ਹੈ। ਇਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆ — ਸਤਲੁਜ, ਬਿਆਸ, ਰਾਵੀ, ਝਨਾਂ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਤਰ-ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ, ਝਨਾਂ ਤੇ ਰਾਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੋ ਕੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਉਤਰ ਵਲ ਸ਼ੇਰਪੁਰ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ, ਪੰਜਨਦ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧਾਰਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਨਦ ਸੰਗਮ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਤਨੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਇਸੇ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਉਂ ਪੰਜਨਦ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਉਤੇ ਪੰਜਨਦ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜ-ਆਬ ਪੈ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਨਦ ਉਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੇਲੇ ਵਿਸਾਖੀ, ਮਾਘੀ ਆਦਿ ਲੱਗਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਸੰਗਮ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੰਗਮ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਤਿੰਨ ਪਵਿਤ੍ਰ ਨਦੀਆਂ ਗੰਗਾ, ਜਮਨਾ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦਾ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਤੀਰਥ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ)।

ਕਾਗੜੇ ਵਿਚ ਕਿਲੇ ਦੇ ਲਾਗੇ, ਜਿਸ ਥਾਂ ਬਾਨ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਗੰਗਾ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਸੰਗਮ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੀਰਥ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਲੋਕ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਜਿਤਨਾ ਹੀ ਪਾਵਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਸ-85) ਸਗਰ :

ਅਯੁਧਿਆ ਦਾ ਇਕ ਸੂਰਜ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ; ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਗਰ ਦੇ ਪਿਉ, ਰਾਜੇ ਬਾਹੂ ਤੋਂ, ਹੈਹਯਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਤੁਰ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹੂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਸਮੇਤ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਸਗਰ ਦੀ ਮਾਂ ਉਦੋਂ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਸੌਂਕਣ ਰਾਣੀ ਨੇ, ਈਰਖਾ ਵਸ ਗਰਭ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਗਰ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਗਰ ਸੱਤ ਸਾਲ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜੇ ਬਾਹੂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਗਰਭਵਤੀ ਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਸਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਔਰਵ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਜਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦਿਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਦੀ ਕੁਖ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਬਾਲ ਜੰਮੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਜੰਮਿਆਂ ਤਾਂ ਔਰਵ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਗਰ ਰਖਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸ (ਸਹਿਤ) ਗਰ (ਜ਼ਹਿਰ) — ਜ਼ਹਿਰ ਸਹਿਤ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਬੱਚਾ ਜ਼ਹਿਰ ਸਮੇਤ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਸਗਰ ਜਵਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਸਗਰ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜੁਧਿਆ ਵਿਚ ਹੈਹਯਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾਹ ਲਏਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਰਾਜ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਔਰਵ ਰਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲਈ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਨ ਅਸਤ੍ਰ ਦਿਤੇ; ਜਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਗਰ ਨੇ ਸਭ ਹੈਹਯਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਗਰ ਨੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਕੌਮਾਂ ਸ਼ਕ, ਯਵਨ, ਪਾਰਥ ਤੇ ਪਹਿਲਵ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਸਗਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਕੋਲ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ। ਸਗਰ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਈਨ ਮੰਨਵਾਈ, ਕਿ ਸਗਰ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਕਬੂਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਅੱਧਾ ਸਿਰ ਉਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਮੁੰਨਿਆ ਕਰਨਗੇ, ਯਵਨ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਿਰ ਮੁੰਨਣਗੇ, ਪਾਰਥ ਸਿਰ ਉਤੇ ਲੰਮੇ ਵਾਲ ਰਖਣਗੇ ਅਤੇ ਪਹਿਲਵੀ ਲੰਮੀ ਦਾੜ੍ਹੀ। ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।

ਰਾਜਾ ਸਗਰ ਨੇ ਦੋ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ। ਉਸਦੀ ਵੱਡੀ ਰਾਣੀ ਸੁਮਤੀ ਕਸ਼ਯਪ ਦੀ ਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਰਾਣੀ ਕੇਸ਼ਿਨੀ ਵਿਦਰਭ ਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਰਾਜੇ ਸਗਰ ਨੇ ਔਰਵ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਕੇਸ਼ਿਨੀ ਰਾਣੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਲੜਕਾ ਅਸਮੰਜਸ ਜੰਮਿਆ, ਪਰ ਸੁਮਤੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਸ਼ਟ, ਨਿਰਦਈ ਤੇ ਕੁਕਰਮੀ ਨਿਕਲੇ। ਅਸਮੰਜਸ ਨੂੰ ਸਗਰ ਨੇ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿਤਾ (ਵੇਖੋ : ਅਸਮੰਜਸ)। ਉਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਰਾ ਵੀ ਉਸੇ ਵਾਂਗ ਦੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਕੁਕਰਮੀ ਸਨ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਪਹਿਲਾਂ ਕਪਿਲ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਅੱਗੇ ਦੁਹਾਈ ਪਾਈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਗਰ ਨੇ ਅਸ਼ੂਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤਾ। ਘੋੜੇ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਸਗਰ ਦੇ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਪੁੱਤਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਸਗਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਇੰਦਰ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਯੱਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਸਗਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਲਈ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਵਿਚ ਗਏ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਪਿਲ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਘਾਹ ਚਰਦਾ ਵੇਖਿਆ। ਕਪਿਲ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਸਗਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਕਪਿਲ ਨੇ ਹੀ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਚੁਰਾਇਆ ਹੈ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਆਸ਼ਰਮ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕਪਿਲ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਭੰਗ ਹੋ ਗਈ; ਉਸ ਨੇ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਸਗਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਲ ਵੇਖਿਆ।

ਰਿਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਵਾਲਾ ਨਿਕਲੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਗਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਉਥੇ ਹੀ ਸੜ ਕੇ ਭਸਮ ਹੋ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਸਗਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਏ ਤਾਂ ਸਗਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਅੰਸ਼ੁਮਾਨ ਨੂੰ ਯੱਗ ਦਾ ਘੋੜਾ ਤੇ ਚਾਚਿਆਂ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਕਪਿਲ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਵੇਖੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਰਿਸ਼ੀ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਵੇ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੇਰਾ ਪੋਤਰਾ ਭਾਗੀਰਥ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਗੰਗਾ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਜਲ ਦੇ ਛੱਟੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਥੀਆਂ ਉਤੇ ਤਰੌਂਕੇਗਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਦੁਸ਼ਟ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ (ਵੇਖੋ : ਗੰਗਾ)। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਸ਼ੁਮਾਨ ਯੱਗ ਦਾ ਘੋੜਾ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਸਗਰ ਨੇ ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅੰਸ਼ੁਮਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਲੀਪ ਜੰਮਿਆ ਤੇ ਦਲੀਪ ਦੇ ਘਰ ਭਾਗੀਰਥ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਭਾਗੀਰਥ ਨੇ ਕਰੜੇ ਤਪਾਂ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਲ ਦੇ ਛੱਟੇ ਰਾਜੇ ਸਗਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਉਤੇ ਮਾਰੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ (ਵੇਖੋ : ਭਾਗੀਰਥ)।

ਹਰੀਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸਗਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਕਥਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਗਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਰਾਣੀ ਸੁਮਤੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਇਕ ਕੱਦੂ ਜੰਮਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਬੀਜ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਸਗਰ ਨੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ। ਦਸਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬੀਜ ਬਾਲਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਤੁਰਨ ਫਿਰਨ ਲੱਗੇ।

ਪੌਰਾਣਿਕ ਰਾਜੇ ਸਗਰ ਦੀ ਕਥਾ ਰਾਜੇ ਸੁਘੜ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ, ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਰਤਾ ਬਦਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਤ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ (ਵੇਖੋ : ਸੁਘੜ ਰਾਜਾ)।

(ਸ-86) ਸੰਗਰਾਂਦ :

(ਸੰ: ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ) ਦੇਸੀ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਨ ਮੰਗਲ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਪਾਵਨ ਦਰਿਆ ਜਾਂ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਿਨ ਜਪ ਤਪ, ਪੂਜਾ ਪਾਠ, ਦਾਨ ਵਰਤ ਦਾ ਫਲ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵਧ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਸਿਖ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਹੋਰ ਬਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਰਚੇ 'ਬਾਰਾਂਮਾਹ' ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਪਾਠ ਵਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਿਨ ਨਿਤਨੇਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਸੰਗਰਾਂਦ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਫਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਸੰਗਰਾਂਦ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮਨ ਪ੍ਰਸੰਨ ਤੇ ਖਿੜਿਆ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਹੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਨਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲਾਲਚੀ, ਕਰੋਧੀ, ਕਲਜੀਭੇ ਜਾਂ ਝਗੜਾਲੂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ, ਅਣਗਹਿਲੀ ਵਿਚ ਸੁਣ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਕਲੇਸ਼ ਵਿਚ ਲੰਘਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗਰਾਂਦ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੁਪਿਆ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ, ਜੇ ਕਿਧਰੋਂ ਰੁਪਏ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਝਟ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਿਨ ਰੁਪਏ ਘਰੋਂ ਕੱਢਣ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਨਿਕਲਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਜੇ ਰੁਪਏ ਘਰ ਆਉਣ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਕਿਧਰੋਂ ਨਾ ਕਿਧਰੋਂ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦਿਨ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਫਲ ਹੈ।

ਸੰਗਰਾਂਦ ਨੂੰ ਕਈ ਲੋਕ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਖੀਰ ਜਾਂ ਮਿੱਠੇ ਚਾਵਲ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਿੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਚੇਚੀ ਰੋਟੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਹੈ। ਖੱਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਿਨ ਧੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਲਈ ਨਿਉਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਰਵਾਜ ਹੈ, ਜੋ ਹੁਣ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੰਗਰਾਂਦ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ 'ਸੰਕਰਾਂਤੀ' ਨੂੰ ਇਕ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਦੇਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਕਰਾਂਤੀਆਂ ਦੇ ਸੱਤ ਨਾਂ ਹਨ — ਮੰਡਾ, ਮੰਡਾਕਣੀ, ਧਵਾਂਕਸ਼ੀ, ਘੋੜਾ, ਮਹੋਦਰੀ, ਰਾਕਸ਼ਸੀ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰਿਤਾ। ਇਹ ਨਾਂ ਨਖਸ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹਨ। ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜੇ ਰੋਹਿਣੀ, ਉਤਰਾ ਫਾਲਗੁਨੀ, ਉਤਰਾਭਦ੍ਰਪਦਾ, ਉਤਰਾਖਾੜਾ ਨਛਤ੍ਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਮੰਡਾ ਸੰਕਰਾਂਤੀ; ਜੇ ਚਿਤ੍ਰਾ, ਅਨੁਰਾਧਾ, ਮ੍ਰਿਗਸ਼ਿਰਾ ਜਾਂ ਰੇਵਤੀ ਨਛਤ੍ਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਮੰਡਾਕਣੀ; ਜੇ ਅਸ਼੍ਵਿਨੀ, ਪੁਸ਼ਯ, ਹਸਤ ਜਾਂ ਅਭੀਜਿਤ ਹੋਣ ਤਾਂ ਧਵਾਂਕਸ਼ੀ; ਅਤੇ ਜੇ ਪੂਰਵਾ ਫਾਲਗੁਨੀ, ਪੂਰਵਾ ਭਦ੍ਰਪਦਾ, ਪੂਰਵਾ ਖਾੜਾ, ਭਰਣੀ ਜਾਂ ਮਘਾ ਨਛਤ੍ਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਘੋੜਾ; ਜੇ ਸ਼੍ਰਵਣ, ਧਨਿਸ਼ਠਾ, ਸਤਭਿਖਾ, ਪੁਨਰਵਸੁ ਜਾਂ ਸਵਾਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਹੋਦਰੀ; ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੂਲ, ਜਯਸ਼ਠਾ, ਆਰਦਰਾ ਜਾਂ ਸ਼ਲੇਸ਼ਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਕਸ਼ਸੀ ਅਤੇ ਜੇ ਵਿਸ਼ਾਖਾ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿੱਤਕਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਿਸ਼ਰਿਤਾ।

ਮੰਡਾ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਘੜੀਆਂ ਸ਼ੁਭ, ਕਲਿਆਣੀ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹਨ; ਮੰਡਾਕਨੀ ਵਿਚ ਚਾਰ; ਧਵਾਂਕਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪੰਜ; ਘੋੜਾ ਵਿਚ ਸੱਤ; ਮਹੋਦਰੀ ਵਿਚ ਅੱਠ; ਰਾਖਸ਼ਸੀ ਵਿਚ ਨੌਂ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰਿਤਾ ਵਿਚ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਘੜੀਆਂ। ਹਰ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੀਆਂ 15 ਘੜੀਆਂ ਘਟ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸੰਕਰਾਂਤੀਆਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ — ਦੋ ਆਇਨਾਂ ਦੀਆਂ, ਦੋ ਵਿਸ਼ੁਵਸ ਦੀਆਂ, ਚਾਰ ਸਦਿਸ਼ਟੀ ਦੀਆਂ ਤੇ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰਪਦੀ ਦੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਕਰਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਯਾਮਾਇਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮਕਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੋਮਾਇਨ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਮੇਖ ਜਾਂ ਤੁਲਾ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੁਵਸ; ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਕੁੰਭ, ਵ੍ਰਿਸ਼ਚਿਕ, ਵ੍ਰਿਖ, ਸਿੰਹ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰਪਦੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਕੰਨਿਆਂ, ਧਨੁ, ਮੀਨ ਤੇ ਮਿਥੁਨ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਦਿਸ਼ਟੀ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੋਧਾਇਨ ਅਨੁਸਾਰ ਯਾਮਾਇਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰਪਦੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੁਵਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਘੜੀ ਅਤੇ ਸਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਤਰਾਇਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘੜੀਆਂ ਸ਼ੁਭ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਘੜੀ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਮੱਤ

ਹਨ। ਆਧਾਰ ਤਾਂ ਇਹੋ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਘੜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਰਾਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪਲ ਸ਼ੁਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਪਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਰ ਨੇੜੇ ਜਾਣ ਕੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਪਹਿਰ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹਨ। ਜੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਦਿਨ ਭਾਵ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦੋ ਪਹਿਰ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਪਹਿਰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਦੀ ਘੜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਅੱਧਾ ਦਿਨ ਅਥਵਾ ਦੋ ਪਹਿਰ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਤਰਾਇਨ ਤੇ ਦਖਸ਼ਾਇਣ ਵਿਚ ਅਵਸਥਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦਿਨ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੈ, ਜੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਤ ਪਵਿਤ੍ਰ।

ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਸੂਰਜ ਮਕਰ ਜਾਂ ਕਰਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਰਾਤ ਸ਼ੁਭ ਹੈ, ਪਰ ਹੋਰ ਸੰਕਰਾਂਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਰਾਸ਼ੀ ਜਾਂ ਨਛਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਿਨ ਸ਼ੁਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਰਾਤ।

ਸੰਕਰਾਂਤੀਆਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਹਨ, ਹਰ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਉਸ ਨਛਤ੍ਰ ਉਤੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

(ਸ-87) ਸੰਗਰਾਂਦ ਦਾ ਵਰਤ :

ਸੰਗਰਾਂਦ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੀ ਨਵੀਂ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਨਿਕਟ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਦਿਨ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗਰਾਂਦ ਦੇ ਵਰਤ ਵਿਚ ਅੰਨ ਤੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਸੂਰਜ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਪੂਜਾ, ਜਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ, ਅੰਨ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ।

ਵਰਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ, ਸੂਰਜ ਨਾਰਾਇਣ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਟਿਕਾ ਕੇ ਵਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਹਲਦੀ ਅਥਵਾ ਕੁੰਗੂ ਨਾਲ ਅਸ਼ਟ ਦਲ ਕੰਵਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਵ ਦਿਸ਼ਾ ਉਤੇ ਸੂਰਜ (ਭਾਸਕਰ), ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਲ ਚੰਦਰਮਾ (ਰਵੀ), ਦੱਖਣ ਵਲ ਵਿਵਸ੍ਵਤ, ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਲ ਪੂਸ਼ਣ, ਪੱਛਮ ਵਲ ਆਦਿਤਯ, ਉਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਲ ਅਰਹਪਤੀ, ਉਤਰ ਵਲ ਮਾਰਤੰਡ ਤੇ ਉਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਲ ਭਾਨੂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸ਼ਟ ਦਲ ਕੰਵਲ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਅੰਨ, ਫਲ ਤੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਮਗਰੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵਰਤ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗਰਾਂਦ ਦੇ ਵਰਤ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੁਖ, ਆਨੰਦ ਤੇ ਅਰੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਨ ਦੌਲਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਸੰਗਰਾਂਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਤ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਨੋਂ-ਕਾਮਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਰਖ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

(1) ਲੱਵਣ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਵਰਤ : ਇਸ ਵਰਤ ਵਿਚ ਅਸ਼ਟ ਦਲ ਕੰਵਲ ਅੱਗੇ ਲੂਣ ਅਤੇ ਗੁੜ ਦੀ ਢੇਰੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਸਰ, ਗੁੜ ਤੇ ਲੂਣ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦਾਨ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਧਾਨਿ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਵਰਤ : ਇਸ ਵਰਤ ਵਿਚ ਧਾਨ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਰਤ ਨਾਲ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(3) ਸੁਹਾਗ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਵਰਤ : ਇਸ ਵਰਤ ਵਿਚ ਅਸ਼ਟ ਦਲ ਕੰਵਲ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਸੁਹਾਗਣ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸੁਹਾਗ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਿਵੇਂ ਨਥ, ਸਾਲੂ, ਬਿੰਦੀ, ਗੋਟੇ-ਕਿਨਾਰੀ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਆਦਿ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਤ ਥਿਰ ਸੁਹਾਗ ਲਈ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(4) ਤੰਬੋਲ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਵਰਤ : ਇਸ ਵਰਤ ਵਿਚ ਤੰਬੋਲ ਅਤੇ ਚੰਦਨ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤ ਘਰ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।

(5) ਕਾਮਨਾ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਵਰਤ : ਇਸ ਵਰਤ ਵਿਚ ਗੁੜ ਦਾ ਭਰਿਆ ਕੁੰਭ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਪੜੇ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਰਤ ਨਾਲ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(6) ਆਯੂ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਵਰਤ : ਇਸ ਵਰਤ ਵਿਚ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਗੁੜ ਤੇ ਘਿਉ ਭਰ ਕੇ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤ ਨਾਲ ਆਯੂ ਦੀਰਘ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(7) ਧਨ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਵਰਤ : ਇਸ ਵਰਤ ਵਿਚ ਜੇਲ ਨਾਲ ਭਰੇ ਕਲਸ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੀ ਇਕ ਡਲੀ ਪਾ ਕੇ ਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤ ਨਾਲ ਧਨ ਦੌਲਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(8) ਭੋਗ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਵਰਤ : ਇਸ ਵਰਤ ਸਮੇਂ ਗ਼ਰੀਬ ਸੁਹਾਗਣ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਛਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਗੂ, ਕਜਲਾ, ਸੰਧੂਰ, ਫੁੱਲ, ਪਾਨ, ਕਪੂਰ, ਚੰਦਨ, ਫਲ ਅਤੇ ਕਪੜੇ ਆਦਿ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਰਤ ਨਾਲ ਸੁਹਾਗ ਦਾ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(9) ਰੂਪ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਵਰਤ : ਇਸ ਵਰਤ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਤੇਲ ਮਲ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੂਰਜ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਘਿਉ ਤੇ ਸੋਨਾ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਘਿਉ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਜਵਾਨੀ ਤੇ ਅਰੋਗਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਜਵਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ।

(10) ਤੇਜ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਵਰਤ : ਇਸ ਵਰਤ ਵਿਚ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਚਾਵਲ ਤੇ ਲੱਡੂ ਰਖ ਕੇ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਦੀਪ ਬਾਲ ਕੇ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤ ਨਾਲ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦਾਨ ਦੇਂਦਿਆਂ ਦੀਵਾ ਬੁਝ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ।

(11) ਅਸ਼ੋਕ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਵਰਤ : ਇਸ ਵਰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਤੇਲ ਮਲ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਲਾਲ ਕਪੜੇ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਮੂਰਤੀ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤ ਨਾਲ ਦੀਰਘ ਆਯੂ, ਅਰੋਗਤਾ, ਤੇ ਐਸ਼ਵਰਜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਤਾਨ ਦਾ ਸੁਖ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(12) ਖੀਰ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਵਰਤ : ਇਸ ਵਰਤ ਵਿਚ ਦੁਧ, ਦਹੀਂ ਜਾਂ ਘਿਉ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਦੁਧ ਵਿਚ ਗਊ ਦੀ ਮੂਰਤੀ

ਰਖ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਘਰ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਗਊ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 'ਸਗਾਭੀ' ਇਸ ਵਰਤ ਨੂੰ ਆਮ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਵਰਤ ਕਰਮਵਾਰ ਹਰ ਸੰਗਰਾਂਦ ਨੂੰ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਨਿਰਵਿਘਨ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਂ 'ਸੰਗਰਾਂਦ ਵਰਤਮਾਲਾ' ਹੈ।

(ਸ-88) **ਸਗਲਾ :**

(1) ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਾ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਇਕ ਗਹਿਣਾ।

(2) ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਟ ਕ਼ਬੀਲਾ, ਜੋ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਮੁੱਢ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਹਨ ਅਤੇ ਧਾਰਾ ਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਲੋਕ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਸੇ।

(ਸ-89) **ਸੰਗਚਾ :**

ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਾਰੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿੰਘਰ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਿੰਘਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ : ਇਕ ਵਾਰ ਪੰਜਾਹ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਇਕ ਤਾਲ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਉਪਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵੀ ਪਤੀ ਉਥੇ ਆ ਪੁਜੇ। ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੇ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਪਰਦੇ ਢੱਕਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ; ਆਪ ਤਾਂ ਉਹ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਸੰਗਚਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ (ਮਯਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ, 1006)। ਇਹ ਖਿੰਘਰ ਲੋਕ-ਚਕਿਤਸਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਸ-90) **ਸੰਗ-ਤਰੋਟ :**

ਕਿਸੇ ਮਿੱਤਰ ਨਾਲੋਂ ਦੋਸਤੀ ਤੋੜ ਲੈਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ; ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਮਿੱਤਰ ਜਾਂ ਆੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਟੱਪਾ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ : 'ਐਧਰ ਮੂੰਗੀ ਓਧਰ ਮੋਠ, ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਸੰਗ-ਤਰੋਟ।' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਮੂੰਗੀ ਤੇ ਮੋਠ ਦਾ ਧੁਰੋਂ ਹੀ ਵੈਰ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(ਸ-91) **ਸੰਗਲ :**

ਲੋਹੇ ਦੀ ਜ਼ੰਜੀਰੀ; ਸੰਗਲ ਵਿਚ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰੂਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੀਆਂ। ਚੰਬੇ ਦੇ ਨਾਗ-ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਲ ਦਾ ਰਖਣਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਗਲ ਨਾਲ ਚੇਲਾ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਝੰਬਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਚੇਲੇ ਵਿਚੋਂ ਦੇਵਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸਤਿ ਬਚਨ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਲੋਕੀ ਉਸਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁਛਦੇ ਹਨ।

ਰਮਲ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਪਾਂਧੇ ਜਾਂ ਫਾਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਢਵਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਗਲੀ ਤੇ ਕੁਰਾ ਸੁਟਕੇ, ਰਮਲ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ, ਕੰਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਜਾਂ ਅਸਫਲਤਾ ਬਾਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਕੇ ਦਸਦਾ ਹੈ।

(ਸ-92) **ਸੰਗਲੀ :**

ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਬਣਿਆਂ ਇਕ ਗਹਿਣਾ, ਜੋ ਗਲ ਵਿਚ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ੰਜੀਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਜ਼ੰਜੀਰੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਗਲ ਸੰਗਲੀ ਤੇ ਹੱਥ ਚੂੜੀਆਂ,
ਤੇਰੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ।

(ਲੋਕ-ਗੀਤ)

(ਸ-93) **ਸਗਾਈ :**

(ਵੇਖੋ : ਕੁੜਮਾਈ)।

(ਸ-94) **ਸੱਗੀ :**

ਸੋਨੇ ਦਾ ਇਕ ਗਹਿਣਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੀਵੀਆਂ ਸਿਰ ਦੀ ਚੋਟੀ ਉਪਰ ਸਜਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਗਹਿਣਾ ਮੂਧੀ ਕਟੋਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਦੇ ਉਪਰ ਵਲ ਨਗ ਜਾਂ ਮੋਤੀ ਜੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਧਨੀ ਲੋਕ ਸੱਗੀ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਖੋਲ ਉਤੇ ਬਾਹਰ ਵਲ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸੱਗੀ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਇਕੱਲੀ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨੀ ਜਾਂਦੀ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਫੁੱਲ ਵੀ ਪਹਿਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸੱਗੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੋਹਾਂ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਸੱਗੀ ਨੂੰ 'ਸਗੀ ਫੁੱਲ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਹਿਣਾ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੱਗੀ ਨੂੰ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ : ਸਗੀ ਫੁੱਲ ਨੀ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਤੇਰਾ, ਕੈਂਠਾ ਤੇਰਾ ਮੁਹਤਮ ਏ।'

(ਸ-95) **ਸੰਗੀਤ :**

(ਵੇਖੋ : ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ)।

(ਸ-96) **ਸੰਗੇ ਅਸਵਦ :**

(ਵੇਖੋ : ਅਸਵਦ)।

(ਸ-97) **ਸਗੋਤ੍ਰਾ :**

ਇਕੋ ਕੁਲ ਅਤੇ ਗੋਤ ਦੇ ਲੋਕ; ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਵਰ ਅਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਗੋਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਗੋਤ੍ਰ ਵਿਆਹ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਗੋਤ)।

(ਸ-98) **ਸੰਘੜ :**

ਜੰਡ ਦੀ ਫਲੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ 'ਸੰਘੜ ਚੌਥ' ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਸੰਕਟ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੂਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪੂਜਾ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

(ਸ-99) **ਸੰਘੜ ਚੌਥ :**

ਗਣੇਸ਼ ਚੌਥ; ਇਸ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂ ਗਣੇਸ਼ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਦਿਨ, ਜੰਡ ਦੇ ਫਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਘੜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵੈਸ਼ਨੋ ਭਗਤ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਕੰਜਕਾਂ ਸਦਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਉਤੇ ਮਹਿੰਦੀ ਰਚਾਉਂਦੇ, ਵੀਣੀ ਦੁਆਲੇ ਮੌਲੀ ਦਾ ਧਾਗਾ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਤੇ ਭੋਜਨ ਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਸ਼ਨੋ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਉਤੇ ਕੋਈ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ (ਵੇਖੋ : ਗਣੇਸ਼ ਚੌਥ)।

(ਸ-100) **ਸੰਘਾਤ :**

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨਰਕ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੰਦਗੀ, ਬਲਗਮ ਤੇ ਮੈਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਰਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਅਕਾਰਨ ਹੀ ਤਸੀਹੇ ਅਤੇ ਦੁਖ ਦਿਤੇ ਹੋਣ।

(ਸ-101) **ਸੰਘਾੜਾ :**

ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਫਲ; ਇਸ ਦੇ ਆਟੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ, ਨੌਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵਰਤ ਵਿਚ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਘਾੜੇ ਦੇ ਆਟੇ ਨੂੰ ਗਾੜੀਆਂ ਦਾ ਆਟਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਲੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਆਟੇ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਗੁਲਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਲੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ,

ਇਸ ਧੂੜੇ ਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਜਾਣ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਧੂੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ ।

(ਸ-102) **ਸੰਘੇ :**

ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਜੱਟ ਕਬੀਲਾ ਜੋ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੀਤ ਰਵਾਜ ਦਿਲੋਂ ਗੋਤ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ; ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ ਬੜੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ । ਦੁਲ੍ਹਨ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ, ਦੂਲ੍ਹਾ ਉਥੋਂ ਆਪਣੇ ਕੁਲ-ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਥੋਂ ਪਨ੍ਹ ਦੀ ਝਾੜੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਬੁਹਾਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਦੀ ਇਕ ਟਹਿਣੀ ਤੋੜ ਕੇ ਘਰ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬੀਜਦਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਪੌਦੇ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ ਸਾਲ ਭਰ ਤਕ ਪਾਣੀ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਝਾੜੀ ਹਰੀ ਰਹੇ ।

(ਸ-103) **ਸੰਘੇਰਾ :**

ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ ਜਿਸ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਹੈ । ਸੰਘੇਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੰਡੀ ਕੱਟਣ ਤੇ ਛਟੀਆਂ ਖੇਡਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ । ਇਸ ਗੋਤ ਵਾਲੇ ਆਪਣੀ ਗਾਂ ਮੱਝ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੁਧ ਜਠੇਰੇ ਨੂੰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ (ਗਲਾਸਰੀ 3,352) ।

(ਸ-104) **ਸੰਘੋਲ :**

ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ 50 ਮੀਲ ਅਤੇ ਰੋਪੜ ਤੋਂ 13 ਮੀਲ ਦੂਰ ਦੱਖਣ ਵਲ ਇਕ ਉਚੀ ਥੇਹ; ਸੰਘੋਲ ਬਾਰੇ ਕਈ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ । ਸਥਾਨਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਸੀ ਅਤੇ 'ਰੂਪ ਬਸੰਤ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਥਾ ਦਾ ਘਟਨਾ ਸਥਲ ਇਹੋ ਨਗਰ ਸੀ ।

ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਗਰ ਕਦੇ ਘੁਗ ਵਸਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਉਪਰਥਲੀ ਪੱਥਰ ਪੈਣ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਸ ਤਬਾਹੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ: ਇਥੇ ਕਦੇ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਤੀਵੀਂ ਮਾਈ ਪਾਰੋ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਟਾ ਪੀਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਕਲੌਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਾਲਦੀ ਸੀ । ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਿਲਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਡੰਗ ਭੁਖਿਆਂ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ । ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਆਟਾ ਪੀਹਣ ਵੇਲੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਪਰ ਜੰਮੀਂ ਧੂੜ ਨੂੰ ਧੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਿਲਾਂਦੀ । ਲੋਕੀਂ ਪਾਰੋ ਉਤੇ ਰਤਾ ਵੀ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਖਾਂਦੇ । ਉਲਟਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਚੱਕੀ ਪੀਹਣ ਮਗਰੋਂ ਹੱਥ ਪੈਰ ਧੋ ਕੇ ਘਰ ਜਾਇਆ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਟੇ ਦਾ ਧੋਣ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਾ ਪਿਲਾ ਸਕੇ । ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਪਾਰੋ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ । ਫਲਸਰੂਪ ਸੰਘੋਲ ਉਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਇਤਨੇ ਪੱਥਰ ਪਏ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਤੋਂ 'ਸੰਘੋਲ ਦੇ ਪੱਥਰ ਪੈਣਾ' ਮੁਹਾਵਰਾ ਬਣਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਰੱਬ ਦਾ ਕਹਿਰ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਣਾ ਹੈ ।

ਸੰਘੋਲ ਦੀ ਥੇਹ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ । ਪੁਰਾਤਤ੍ਵਵੇਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਘੋਲ ਪਿੰਡ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਸੰਘਪੁਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ : 'ਮਠਾਂ ਦਾ ਨਗਰ' । ਬੁਧ ਮੱਤ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬੋਧੀ ਮੱਠ ਸਨ । ਚੀਨੀ ਯਾਤ੍ਰੀ ਹਿਯੂਨ ਸਾਂਗ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਦਸ ਬੋਧੀ ਮੱਠ ਸਨ । ਹਿਯੂਨ ਸਾਂਗ ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਮਠ ਹੁਣ ਭਾਵੇਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ, ਪਥਰ ਦੀਆਂ ਚਪਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਕੇ ਇਥੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਖੁਦਾਈ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਥੇਹ ਦੀ ਜੋ ਨਵੀਂ ਖੁਦਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਹੜਪਾ ਕਾਲ (1700 ਬੀ. ਸੀ.) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਪਰਥਲੀ ਘਟੋ ਘਟ ਅੱਠ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਉੱਨਤ ਹੋਣ ਦੇ ਆਸਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਥੋਂ ਦਾ ਹਰ ਨਿਖੜਵਾਂ ਤਲ, ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਛੁਪਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ । ਇਸ ਥੇਹ ਦੇ ਉਪਰ ਜੋ ਪਿੰਡ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜਪੂਤ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਸਾਇਆ । ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਥੇਹ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਘੋਲ ਦੀ ਥੇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ।

(ਸ-105) **ਸਚਖੰਡ :**

(ੳ) ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤਲੀ ਮੰਜ਼ਲ । ਖੰਡ ਮੂਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੰਧ ਉਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਪੜਾਅ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਖੰਡ) ।

(ਅ) ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਥੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਤਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁਰਸ ਉਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਸਿੱਖ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਚਖੰਡ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਸੇ ਕੁਰਸ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਹੈ । ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਥਵਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ : 'ਸੋ ਅੰਤਰਿ ਸੋ ਬਾਹਰਿ ਅਨੰਤ, ਘਟਿ ਘਟਿ ਬਿਆਪਿ ਰਹਿਆ ਭਗਵੰਤ... ਸਰਬ ਜੋਤਿ ਮਹਿ ਜਾਕੀ ਜੋਤਿ, ਧਾਰਿ ਰਹਿਓ ਸੁਆਮੀ ਓਤਿ ਪੋਤਿ' (ਸੁਖਮਨੀ ਮ: ੫) ਆਦਿ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਉਸ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਅਸਥਾਨ 'ਸਚਖੰਡ' ਵੀ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ : 'ਸਚਖੰਡ ਵਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰ' । ਇਸ ਸਚਖੰਡ ਦਾ ਸੌਂਦਰਯ ਬੋਧ 'ਸੋਦਰ' ਵਿਚ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਸਚਖੰਡ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਖੰਡ, ਮੰਡਲ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਸੀਮਤ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਸਮੁੱਚੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸੱਚੇ ਦੀ ਕੋਠੜੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਸਿੱਖ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੇਕ ਰੂਹਾਂ ਸਚਖੰਡ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ।

(ਸ-106) **ਸ਼ਚੀ :**

ਇੰਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ; (ਵੇਖੋ : ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ) ।

(ਸ-107) **ਸੱਚ ਪ੍ਰਤੀ :**

ਸੱਚ ਝੂਠ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਕ-ਵਿਧੀ; ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ ਦੋਸ਼ੀ ਨੇ ਅਮੁਕਾ ਪਾਪ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਜੇ ਕਥਿਤ ਦੋਸ਼ੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਆਂਚ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ । ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ : ਜਲ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ, ਤੇਲ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ, ਅਗਨ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਆਦਿ । ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸੱਚੇ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਸਮੇਂ ਕਰੋਪੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ । ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸਾਖੀ ਅੱਠ ਦੇਵਤੇ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਹ ਅੱਠੋ ਦੇਵਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ । ਸੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵੇਲੇ ਇਹ ਦੇਵਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਕਦੇ ਆਂਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਂਦੇ ।

'ਜਲ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ' ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੇ ਵਹਿਣ, ਸਰੋਵਰ ਜਾਂ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਜਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਡੋਬੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ । 'ਤੇਲ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ' ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ, ਅੱਗ ਉਤੇ ਤਪਦੀ ਤੇਲ ਦੀ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ, ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਨਾ ਸੜੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । 'ਅਗਨ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ' ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਸ਼ੋਅਲਿਆਂ

ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਅੱਗ ਉਸ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦੇ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਸਾੜੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਅਗਨ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ)।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਦਿਲਚਸਪ ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਤੇ ਚਾਂਦਨੀ' ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਂਦਨੀ ਦਾ ਸਤਿ ਪਰਖਣ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ, ਕੱਚਾ ਘੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ — "ਫਿਰ ਕਚਾ ਘੜਾ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਕਚੀ ਤੰਦ। ਤੇ ਚਾਂਦਨੀ ਨੂੰ ਆਖਿਉਸੁ, ਭਰ ਇਸ ਦੰਦੋਂ ਦੰਦ। ਚਾਂਦਨੀ ਭਰ ਵਿਖਾਇਓਸੁ ਸਤਿ ਨ ਪਿਆ ਮੰਦ" (ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਸਾਹਿੱਤ, ਪੰਨਾ 363)।

(ਸ-108) ਸੰਜਨਾ :

ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਜਨਾ ਵਿਸ਼ਕਰਮਾ ਦੀ ਲੜਕੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਸੰਜਨਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਬੱਚੇ ਜੰਮੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮਨੂ ਵੈਵਸਵਤ, ਯਮ ਤੇ ਯਮੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸੰਜਨਾ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦਾ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਝੱਲਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾ ਰਹੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਾਸੀ ਛਾਇਆ ਨੂੰ, ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਤੇ ਨੁਹਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਕੋਲ ਛੱਡ ਕੇ, ਆਪ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਘੋੜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਸੂਰਜ ਛਾਇਆ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਜਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਲਿੰਗਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਯਮ ਨੇ ਛਾਇਆ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਬੜਾ ਸਤਾਇਆ ਤਾਂ ਛਾਇਆ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਰ-ਅਸੀਸ ਦਿਤੀ, ਜੋ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਸੂਰਜ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਂ ਦੀ ਬਦ-ਅਸੀਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਸੋ ਉਹ ਝਟ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਛਾਇਆ ਸੰਜਨਾ ਨਹੀਂ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਨੇ ਛਾਇਆ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪ ਸੰਜਨਾ ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਢੂੰਡਣ ਲੱਗਾ। ਸੂਰਜ ਨੇ ਦਿਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਸੰਜਨਾ ਕਿਥੇ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਘੋੜੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਸੰਜਨਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਅਸ਼੍ਵਿਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਤੇ ਰੇਵੰਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਪਸ਼ੂ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸੂਰਜ ਤੰਗ ਪੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਜਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਮੁੜ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਸਣ ਲੱਗ ਗਏ। ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਸੰਜਨਾ ਫਿਰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਤੋਂ ਅਕ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਤਿਆਗ ਨਾ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਨੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਖਰਾਦ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਕਟ ਦਿਤਾ।

(ਸ-109) ਸੰਜਯ :

ਇਕ ਪੰਡਤ, ਜੋ ਗਵਲਗਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਵਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਰਥਵਾਨ ਤੇ ਮੁਖ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਨੂੰ ਦੂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਜਯ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਸੀ। ਗੀਤਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਸੰਜਯ ਤੋਂ ਰਣਭੂਮੀ ਦਾ ਹਾਲ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਦਿਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕੁਰਖੇਤਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਸੁਣਾਈ।

(ਸ-110) ਸੱਜ-ਵਿਆਹੀ :

ਸਜਰੀ ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ; ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਟੋ ਘਟ ਇਕ ਸਾਲ ਦਾ ਪੂਰਬ – ਚੱਕਰ ਮੁਕਣ ਤਕ, ਦੁਲ੍ਹਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਤਿਉਹਾਰ, ਉਤਸ਼ਵ ਜਾਂ ਪੁਰਬ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਚੇਚ ਨਾਲ ਤੇ ਰੀਤ-ਰਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਉਤੇ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਦੀਵਾਲੀ, ਲੋਹੜੀ ਜਾਂ ਤੀਜ ਉਤੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਦੇ ਮਾਪੇ ਮਠਿਆਈ, ਸੁਗਾਤਾਂ ਤੇ ਸੰਧਾਰਾ ਆਦਿ ਭੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰ ਪੱਖ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਉਤੇ ਜੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਪੇਕੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਰ-ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਉਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦੁਲ੍ਹਨ ਸਾਲ ਭਰ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰੱਤਾ ਚੂੜਾ ਨਹੀਂ ਉਤਾਰਦੀ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਤਕ ਚੌਂਕੇ ਜਾਂ ਰਸੋਈ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਛੂੰਹਦੀ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਚੌਂਕੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ 'ਚੌਂਕੇ ਚੜ੍ਹਨੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੱਜ-ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਲਈ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਸਾਲ ਤਕ, ਚਿੱਟਾ ਪੱਲਾ ਸਿਰ ਉਤੇ ਲੈਣਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਰ੍ਹੇ-ਗੰਢ ਉਤੇ, ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿੱਟਾ ਪੱਲਾ, ਜੋ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪੇਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ ਧਨ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ 'ਵਰੇਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-111) ਸੱਜਾ ਖੱਬਾ :

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਮਨੌਤਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੇ ਭਰਮ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬੜਾ ਹੀ ਰੋਚਕ ਹੈ। ਮਰਦ ਦੇ ਸੱਜੇ ਅੰਗ ਤੇ ਜ਼ਨਾਨੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਅੰਗ ਫਰਕਣ ਤਾਂ ਚੰਗੇ, ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਫਰਕਣ ਤਾਂ ਮੰਦੇ। ਮਰਦ ਦੀ ਸੱਜੀ ਅੱਖ ਫਰਕੇ ਤਾਂ ਲਾਭ; ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਮਾਣ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਧਦੀ ਹੈ; ਸੱਜੇ ਕੰਨ ਵਜਣ ਤਾਂ ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ; ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਜਾਂ ਮੋਢਾ ਫਰਕੇ ਤਾਂ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਜੇ ਸੱਜੀ ਤਲੀ ਉਪਰ ਖ਼ਾਰਸ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਧਰੋਂ ਰੁਪਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਕੁਝ ਖੱਬੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਰਦ ਲਈ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਈ ਸ਼ੁਭ।

ਲਾਵਾਂ ਵੇਲੇ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤੇ ਵਰ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਬਿਠਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਲ੍ਹਾ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਲੰਘਣ ਲੱਗਿਆਂ ਤੇ ਫੇਰਿਆਂ ਵੇਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਜਾ ਪੈਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੁਲ੍ਹਨ ਫੇਰਿਆਂ ਵੇਲੇ ਤੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਖੱਬਾ ਪੈਰ ਅੱਗੇ ਧਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਜੀ ਖੱਬੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਮਿੱਥ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਪਾਰਬਤੀ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤਕ ਦੋਵੇਂ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰੀ ਖਿਝਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਆਲਿੰਗਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਾਰਬਤੀ ਸ਼ਿਵ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਈ। ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ 'ਅਰਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਅੱਧੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਅੱਧੇ ਮਰਦ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਏ। ਇਹ ਰੂਪ ਮਰਦ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਅੰਗ ਸਨ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਨਾਰੀ ਅੰਗ। ਇਸ ਰੂਪ ਦੇ ਭਾਵ-ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਲੋਕ-ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਰਦ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇਵ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਸੋ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਰਕਣਾ ਮਰਦ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਈ ਸ਼ੁਭ।

ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਪੰਛੀ ਸੱਜੇ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਸ਼ੁਭ ਹਨ, ਪਰ ਖੱਬੇ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਅਸ਼ੁਭ। ਸਫ਼ਰ ਵੇਲੇ ਜੇ ਮਲਹਾਲ ਸੱਜੇ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਚੰਗੀ, ਖੱਬੇ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਮਾੜੀ, ਪਰ ਗਿੱਦੜ ਖੱਬੇ ਹਵਾਂਕੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ, ਸੱਜੇ ਹਵਾਂਕੇ ਤਾਂ ਮੰਦਾ। ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਜੇ ਸੱਜੇ ਤਿੱਤਰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ, ਪਰ ਵਪਾਰ ਲਈ ਜਾਂਦਿਆਂ ਖੱਬੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ, "ਖੇਤ ਮੀਤ ਘਰ ਦਾਹਨੇ, ਬਾਹਵੇਂ ਵਣਜ ਵਿਪਾਰ"। ਸੱਪ ਅਤੇ ਅਠੂੰਹਾਂ ਜੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਹੱਲਾ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਮੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਖੱਬੇ ਵਲੋਂ ਲੜੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ (ਵੇਖੋ : ਸ਼ਗਨ-ਅਪਸ਼ਗਨ)।

ਨੱਕ ਦੀ ਸੱਜੀ ਖੱਬੀ ਸੁਰ ਚੱਲਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਮਨੌਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਸੁਰ)।

(ਸ-112) ਸੰਜੀਵਨ :

ਇਕ ਨਰਕ ਜਿਥੇ ਪਾਪੀ ਆਤਮਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੂੰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਰਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇੱਕੀ ਹੈ, ਸੰਜੀਵਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।

(ਸ-113) ਸੰਜੀਵਨ ਮੰਤ੍ਰ :

ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਮੰਤ੍ਰ ਜਿਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਮੁਰਦੇ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਸ ਮੰਤ੍ਰ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਸ਼ੁਕਰ ਸੰਜੀਵਨ ਮੰਤ੍ਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਚ ਨੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮੰਤ੍ਰ ਸਿਖਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਕਚ ਨੇ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਸਾਧਨਾ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ੁਕਰ ਤੋਂ ਇਹ ਮੰਤ੍ਰ ਸਿਖ ਲਿਆ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੁਕਰ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਦੇਵਯਾਨੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਨਾਲ ਇਸ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਬਲ ਖੈ ਹੋ ਗਿਆ। 'ਪਾਖਯਾਨ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਸੰਜੀਵਨ ਮੰਤ੍ਰ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ : ਪੜ੍ਹ ਸੰਜੀਵਨਿ ਤਾਹਿ ਜਿਯਾਵੈ (ਚਰਿਤ੍ਰ 321)।

(ਸ-114) ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ :

ਇਕ ਦੈਵੀ ਬੂਟੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨਾਲ ਸਭ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰਬੌਖਧੀ ਪਹਾੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਚਾਰ ਦੈਵੀ ਬੂਟੀਆਂ ਹਨ : (ੳ) ਮ੍ਰਿਤ ਸੰਜੀਵਨੀ, ਜੋ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। (ਅ) ਵਿਸ਼ਲਯ-ਕਰਣੀ, ਜੋ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। (ੲ) ਸੁਵਰਣ ਕਰਣੀ, ਜੋ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ (ਸ) ਸੰਧਾਨੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਖ਼ਮ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਲੰਕਾ ਦੇ ਯੁਧ ਸਮੇਂ, ਇੰਦ੍ਰਜੀਤ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਫਾਸ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ, ਰਾਮਚੰਦਰ ਅਤੇ ਲਛਮਣ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਜਾਂਬਵਾਨ ਦੇ ਦੱਸਣ ਉਤੇ, ਹਨੂੰਮਾਨ ਨੂੰ ਸਰਬੌਖਧੀ ਪਰਬਤ ਉਤੇ, ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ ਲਿਆਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਹਨੂੰਮਾਨ ਇਸ ਬੂਟੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਸੋ, ਉਹ ਪਹਾੜ ਦੀ ਇਕ ਟੁਕੜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਕ ਲਿਆਇਆ। ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ ਨਾਲ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਤੇ ਲਛਮਣ ਦੋਵੇਂ ਨਵੇਂ ਨਰੋਏ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰ ਅਤੇ ਦ੍ਰੋਣ ਨਾਮਕ ਪਹਾੜਾਂ ਉਪਰ ਸੀ।

(ਸ-115) ਸੰਜੋਗ :

ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਜੋਗ (ਵਿਆਹ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ) ਧੁਰੋਂ ਹੀ ਮਿਥੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸ਼ੁਭ ਘੜੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਜੋਗ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਛੋਰਨ ਤੇਅ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਹੋਣ ਭਾਵ ਯੋਗ ਵਰ ਨਾ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸੰਜੋਗ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਇਕ ਟੂਣਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :— ਕੰਨਿਆਂ ਮੰਜੇ ਦੇ ਵਾਣ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਗਭਰੂ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਜਾਂ ਗੁੱਡਾ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਲ੍ਹੇ ਵਾਂਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ। ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਚੌਰਾਹੇ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ, ਪਿੱਠ ਵਲ ਹੱਥ ਕਰ ਕੇ, ਬਿਨਾਂ ਪਿਛੇ ਵਲ ਵੇਖੇ ਦੇ, ਉਸ ਪੁਤਲੇ/ਗੁਡੇ ਨੂੰ ਉਦੇੜੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਛੋਰਨ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਰ ਛੇਤੀ ਲਭ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਸੁਹਿਰਦ ਟੂਣੇ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਜੋਗ ਵਿਧਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ 'ਚੰਗਾ ਮੰਦੀ', 'ਮੰਦਾ ਚੰਗੀ' ਦੀ ਰਟ ਲਗਾਈ ਰਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ 'ਚੰਗਾ ਚੰਗੀ' ਵੀ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋੜੀਆਂ ਥੋੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਰੜ ਵਧੇਰੇ ਹਨ। ਅਖਾਣ ਵੀ ਹੈ 'ਜੋੜੀਆਂ ਜਗ ਥੋੜੀਆਂ, ਨਰੜ ਬਥੇਰੇ'। ਸੰਜੋਗ ਜੋੜਨ ਸਦਕਾ ਇਸ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਸੰਜੋਗਾ ਦੇਵੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-116) ਸੰਜੋਗ ਖੋਲ੍ਹਣਾ :

(ਵੇਖੋ : ਸੰਜੋਗ)।

(ਸ-117) ਸੰਜੋਗਾ ਦੇਵੀ :

ਵਿਧਮਾਤਾ ਦੇਵੀ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਘੜਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੰਜੋਗ)।

(ਸ-118) ਸੰਝ :

ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਸਮਾਂ। ਸੰਝ ਵੇਲੇ ਚਾਨਣ ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਤਾਮਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ — ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ, ਰਾਖਸ਼, ਦੈਂਤ ਆਦਿ ਜਾਗਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵੇਲਾ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਲਈ ਬੜਾ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ; ਹਿੰਦੂ ਸੰਧਿਆ ਦੇਵੀ (ਸੰਝਕਾਰਨੀ) ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਝ ਵੇਲੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੜ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਝ ਵੇਲੇ ਤਾਸ਼, ਚੋਪੜ, ਗੀਟੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਖੇਡ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪੁਠੇ ਸਿੱਧੇ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹੋਣ, ਖੇਡਣੀ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਧਨ ਦਾ ਘਾਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕਲਹ ਵਧਦੀ ਹੈ।

ਸੰਝ ਵੇਲੇ ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘਰ ਵਿਚ ਦੀਵੇ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਨਾ ਜਗਾਣਾ ਅਪਸ਼ਗਨ ਹੈ। ਦੀਵਾ ਜਗਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰ ਉਤੇ ਪੱਲਾ ਲੈ ਕੇ ਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ 'ਸੰਝਕਾਰਨੀ' (ਸੰਧਿਆ ਦੇਵੀ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਵੇਲੇ 'ਸੰਝਕਾਰਨੀ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਪੂਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ :

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਮਹਾਂਦੇਵ
ਗੋਰਾ ਪਾਰਵਤੀ, ਪੁਤਰ ਗਣੇਸ਼
ਪਿਤਾ ਮਹਾਂਦੇਵ, ਧਰੂ ਭਗਤ ਬਾਲਾ
ਹੱਥ ਕਰਮੰਡਲ, ਗਲ ਸੁਰਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ।

ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਝ ਵੇਲੇ ਚਾਰੇ ਰਾਹ ਆਪੋ ਵਿਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੌਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਚੌਹਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

(ਸ-119) ਸੰਝਕਾਰਨੀ ਦੇਵੀ :

ਸੰਝ ਦੀ ਦੇਵੀ; ਆਦਿਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣਾਧਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਆਤਮਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਨ ਨੇ

ਸੰਝਕਾਰਨੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀਵਾ ਜਗਾਉਣ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੀਵਾ ਜਗਾਉਣ ਵੇਲੇ, ਤੀਵੀਆਂ ਸਿਰ ਉਤੇ ਪੱਲਾ ਲੈ ਕੇ ਹੇਠਲੇ ਟੱਪੇ ਉਚਾਰਦੀਆਂ ਹਨ :

(ੳ) ਆਈ ਸੰਝਕਾਰਨੀ
ਸਭੇ ਦੁਖ ਨਿਵਾਰਨੀ
ਦੀਵਟ ਦੀਵੜਾ ਬਲੇ
ਸੱਤਰ ਸੌ ਬਲਾ ਟਲੇ।

(ਅ) ਦੀਵੜੇ ਵੱਟ,
ਖੈਰੀ ਆਉਣ ਖਟ।
ਦੀਵੜੇ ਤੇਲ,
ਰੱਬਾ, ਵਿਛੜੇ ਮੇਲ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋਤ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਵੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਝ ਦੀ ਆਰਤੀ ਵੀ ਉਤਾਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੀਵਾ ਬਾਲਣ ਵੇਲੇ ਹੇਠਲਾ ਟੱਪਾ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਦੀਵੜਾ ਬਲੇ, ਦੁਸ਼ਮਨ ਟਲੇ
ਦੀਵੜੇ ਬਤੀ, ਕੁਲ ਬਲਾ ਹਟੀ
ਦੀਵੜੇ ਤੇਲ, ਵਿਛੜੇ ਦਾ ਮੇਲ
ਜੋ ਦੀਵੜਿਆ ਭਾਗੀ ਭਰਿਆ
ਓਮ ਨਮੋ ਭਾਗਵੰਤ ਵਾਸੁਦੇਵ।

ਜਾਲੰਧਰ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਸੰਝ ਵੇਲੇ ਕਈ ਸਨਾਤਨੀ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਉਂਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਦੀਵਟ ਜਲੇ ਸੰਧਿਆ ਟਲੇ
ਦੁਧ ਪੁਤ ਲਛਮੀ ਘਰ ਮੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰੇ।
ਓਮ ਭਵ ਤੰਗ ਕਲਿਆਣ ਅਰੋਗੰ
ਲਛਮੀ ਸੁਖ ਸੰਪਦਾ
ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਨਾਂ ਲੀਜੀਏ
ਸਦਾ ਸੁਖ ਬੀਜੀਏ।

(ਅ) ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਨਾਂ ਧਿਆਵੇ
ਸਦਾ ਸੁਖ ਪਾਵੇ
ਦੀਵੇ ਵਿਚ ਵਟੀ, ਘਰ ਆਵੇ ਬਹੁਤੀ ਖਟੀ।
ਦੀਵੇ ਵਿਚ ਤੇਲ, ਸਰਵਤਰ ਦਾ ਮੇਲ।
ਜੋ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ੰਭੂ, ਮੇਲ ਭੰਡਾਰੀ
ਦੁਖ ਹਰੇ ਸੰਕਟ ਕਟੇ ਮੁਰਾਰੀ।

ਸੰਝਕਾਰਨੀ ਦੇਵੀ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਵਾਂਗ ਹਰ ਥਾਂ ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਸਾਖਿਆਤ ਦੇਵੀ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਸ-120) ਸ਼ਟਲੀਆਂ :

ਹਸਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੇ-ਸਿਰ ਪੈਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ; ਧਨੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਤੀਫ਼ਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿ ਕਥਨੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਅਸੁਭਾਵਕ ਹੋਵੇ। ਧਨੀ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸ਼ਟਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : ਤਿੰਨ ਮੂਰਖ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠੇ ਸ਼ਟਲੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ : "ਜੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੱਛੀਆਂ ਕਿਥੇ ਜਾਣ।" ਦੂਜਾ ਝਟ ਬੋਲ ਪਿਆ : "ਦਰੱਖ਼ਤਾਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ।" ਤੀਜੇ ਨੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਟਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਗਾਵਾਂ ਮੱਝਾਂ ਨੇ ਜੋ ਦਰੱਖ਼ਤਾਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ।"

(ਸ-121) ਸ਼ਟਾਪੂ :

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ; ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਅੱਠ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਖ਼ਾਨੇ ਬਣਾ ਕੇ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਠੀਕਰ ਨਾਲ ਇਕ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਵਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਖ਼ਾਨੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਭੇਦ ਕਾਰਨ ਅੰਤਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਪੁਗ ਕੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਖਿਡਾਰੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਠੀਕਰ ਸੁਟਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਖੱਬੀ ਲੱਤ ਦੇ ਭਾਰ ਉਛਲਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ, ਪੈਰ ਦੇ ਠੇਡੇ ਨਾਲ ਠੀਕਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਢਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਠੀਕਰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਹ ਦੂਜੇ ਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਠੀਕਰ ਸੁਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰ ਕਢਦਾ ਹੈ। ਖਿਡਾਰੀ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚ, ਤਰਤੀਬ ਵਾਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਦੇ ਚਾਰ ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਜਾਂਦਿਆਂ ਤੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦਿਆਂ ਦੋਵੇਂ ਲੱਤਾਂ ਟਿਕਾ ਕੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖ਼ਾਨੇ ਇਸੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਬੱਚਾ ਸਭਨਾਂ ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਠੀਕਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਏ, ਉਹ ਮੀਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਠੀਕਰ ਨੂੰ ਸੁਟਣ ਤੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਾਰੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਠੀਕਰ ਠੀਕ ਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਡਿਗੇ; ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲੱਗਿਆਂ ਠੀਕਰ ਕਿਸੇ ਰੇਖਾ ਉਤੇ ਆ ਕੇ ਨਾ ਟਿਕੇ; ਅਤੇ ਇਕ ਲੱਤ ਦੇ ਭਾਰ ਚਲਦਿਆਂ ਪੈਰ ਕਿਸੇ ਲਕੀਰ ਉਤੇ ਨਾ ਆਵੇ। ਖਿਡਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਥ ਜਾਂ ਉਪਰ ਚੁਕਿਆ ਪੈਰ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਨਾ ਛੁਹੇ।

ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਜਿਤਨੇ ਖਿਡਾਰੀ ਚਾਹੁਣ, ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਖਿਡਾਰੀ ਦੋ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਟੋਲੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਜਿੱਤ ਲਏ, ਉਹ ਜੇਤੂ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਠੀਕਰ ਕੱਢ ਲੈਣ ਨਾਲ ਇਕ ਬਾਜ਼ੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਖੇਡ ਨੂੰ 'ਛਟਾਪੂ', 'ਪੀਚੋ ਬਕਰੀ' ਤੇ 'ਸਮੁੰਦਰ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-122) ਸਟੋਵ ਦੇਵਤਾ :

ਸਟੋਵ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੁਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਗੈਸ ਨਾਲ ਬਲਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਹੋਏ ਕਈ ਲੋਕ ਸਟੋਵ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁਛਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਗਭਰੂ ਸਟੋਵ ਦੇ ਫਟ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੜ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਹਰ ਸਟੋਵ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਇਆ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ ਕਰੇਗੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਸਟੋਵ ਨੂੰ ਮਾਂਝ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਧੂਪ ਧੁਖਾ ਕੇ ਸਟੋਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਖ਼ੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਥਾਂ ਉਤੇ ਰਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਕੰਨਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਟੋਵ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਬਾਹੀਆਂ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਰਖ ਕੇ ਅੰਤਰ-ਧਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਧਿਆ ਕੇ ਸਟੋਵ ਵਿਚ, ਸਟੋਵ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਰੂਹ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁਛੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਸਟੋਵ ਹਿੱਲੇ ਤਾਂ ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਜੇ ਨਾ ਹਿੱਲੇ ਤਾਂ ਨਾਂਹ ਦਾ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁਛਣ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁਛਣੇ)।

(ਸ-123) ਸੱਠ ਸੰਮਤੀ :

ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਵੀਹ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬੀਸੀਆਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਵੀਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਉਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ; ਅਗਲੇ ਵੀਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇਰੇ ਵੀਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਉਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ। ਇਹ ਚਕਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚਲਦਾ

ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਬੀਸੀ)।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸੱਠ ਸੰਮਤੀ' ਵਿਚ ਤਿੰਨਾਂ ਬੀਸੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਬੀਸੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ 'ਪ੍ਰਭਵ' ਸੰਮਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ : 'ਪ੍ਰਭਵ ਨਾਮ ਸੰਮਤ ਸਰ ਆਦਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸਵਾਮੀ'। ਇਸ ਕਾਲ ਉਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਬੀਸੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਮਤ ਜਨਾਖਿਓ ਹੈ : 'ਸਰਬ ਜਨਾਖਿਓ ਨਾਮ ਸਰੇ, ਬਿਸ਼ਨੁ ਸਵਾਮੀ'। ਇਸ ਕਾਲ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਬੀਸੀ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਮਤ 'ਪਲਵੰਗ' ਹੈ : 'ਅਥ ਰੁਦਰ ਬੀਸੀ ਲਿਖਯਤ ਪਲਵੰਗ ਨਾਮ ਸੰਮਤ ਸਰੇ, ਰੁਦ੍ਰ ਸਵਾਮੀ'। ਇਸ ਕਾਲ ਉਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਬੀਸੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਸੰਕਟ-ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਮੀਂਹ-ਸੋਕੇ, ਬੀਮਾਰੀਆਂ, ਭੀੜਾ, ਹੱਲੇ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੱਠ ਸੰਬਤ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ : "ਤੇਰੇ ਸਠਿ ਸੰਬਤ ਸਭਿ ਤੀਰਥਾ ਤੇਰਾ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਪਰਮੇਸਰਾ" (ਬਸਤ ਮ: ੧)।

(ਸ-124) **ਸੱਠੀ :**

ਚੌਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਫ਼ਸਲ, ਜੋ ਸੱਠਾ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਕ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਠੀ ਦਾ ਛਿਲਕਾ ਕਾਲਾ ਤੇ ਚਾਵਲ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਫ਼ਸਲ ਬਾਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਹਾਵਤ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :

ਸੱਠੀ ਪੱਕੇ ਸੱਠੀਂ ਦਿਨੀਂ
ਜੇ ਮੀਂਹ ਪਵੇ ਅੱਠੀਂ ਦਿਨੀਂ।

ਸੱਠੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ 'ਕਦਵਾਨ' ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੀਜ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੋਬ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਠੀ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਸਤੰਬਰ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਸ-125) **ਸੱਠੀ ਰਾਤ :**

ਬੱਚਾ ਜੰਮਣ ਪਿਛੋਂ ਛੇਵੀਂ ਰਾਤ; ਸੱਠੀ ਸ਼ਬਦ ਛਟੀ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਛਟੀ ਨੂੰ ਸੱਠੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਿਧਮਾਤਾ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਲਿਖਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਮਾਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਗੀਤ ਬਿਠਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਧਮਾਤਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਧਮਾਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਜਣ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ 'ਹਰਿਆ' ਜਾਂ 'ਸੋਹਿਲੇ' ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਰਵਾਜ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਛਟੀ)।

(ਸ-126) **ਸੰਡਾ ਮਰਕਾ :**

ਸੰਡਾ ਅਤੇ ਮਰਕਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ, ਜੋ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਨਾਕਸ਼ ਨੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਲੋਂ ਵਰਜ ਕੇ ਹਰਨਾਖਸ਼ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਸ਼ਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ (ਵੇਖੋ : ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ)।

(ਸ-127) **ਸਣ ਬੂਟੀ :**

ਸਣ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਵਿਚ ਉਗਦੀ ਇਕ ਬੂਟੀ, ਜੋ ਵੇਲ ਵਾਂਗ ਸਣ ਦੀਆਂ ਛਿੱਟੀਆਂ ਉਤੇ ਵਲਿਅਸ ਖਾਂਦੀ ਹੋਈ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲ ਦਾ ਸੁਕਾ ਧੂੜਾ ਜੇ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਉਤੇ ਸੁਟ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਧੂੜਾ ਸੁਟਣ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਟੂਣਾ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ।

(ਸ-128) **ਸੱਤ :**

(1) ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਅੰਕੜਾ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ-ਨਿਰਣੇ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੱਤ ਆਕਾਸ਼, ਸੱਤ ਪਤਾਲ, ਸੱਤ ਦੀਪ, ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰ, ਸੱਤ ਪਰਬਤ, ਸੱਤ ਲੋਕ, ਸੱਤ ਪੁਰੀਆਂ, ਸੱਤ ਸਵਰ, ਸੱਤ ਅੰਨ ਆਦਿ। ਸੱਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸੱਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੱਤ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਜੁੜੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਕਸਿਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਨਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਸੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸੱਤਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਇਕਾਈ ਮੰਨ ਕੇ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ' ਰਖਿਆ।

ਸੱਤ ਦਾ ਅੰਕੜਾ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਰਚ ਮਿਚ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ, ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੱਤ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਗਨਾਂ ਵੇਲੇ ਸੱਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਨੂੰ ਸਦਣਾ; ਸੱਤ ਚੱਕੀਆਂ ਵਿਚ ਸੱਤ ਗਾਲੇ ਕਢਣੇ; ਸਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਗਰਭ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਗੀਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਜੇਠਾ ਬੱਚਾ ਨਾਨਕੇ ਜੰਮਣ ਦੀ ਰੀਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਰਭਵਤੀ ਦਾ ਸਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਪੇਕੇ ਜਾਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗਰਭ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ, ਚਾਵਲ ਦਾ ਆਟਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ, ਪੂਰਬੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਕੰਧ ਉਤੇ ਸੱਤ ਥਾਪੇ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।

ਟੂਣੇ ਟੱਪੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸੱਤ ਦੇ ਅੰਕ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਤ੍ਰਿਖਲ ਬੱਚਾ ਜੰਮੇ, ਤਾਂ ਮਾਪੇ ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ 'ਤ੍ਰਿਖਲ ਸ਼ਾਂਤੀ' ਦੀ ਰੀਤ ਵੇਲੇ ਸੱਤਾਂ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ, ਸੱਤਾਂ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਪਾ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਬਚਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨਵੇਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜੰਮਦੇ ਸਾਰ ਆਟੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਪੂੜਾ ਤਲ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਛੇਕ ਕਰ ਕੇ, ਛੇਕ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਸੱਤ ਵਾਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਲੰਘਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਘਰ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਤ ਨਰ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੀ ਛਾਲ ਨੂੰ, ਸੱਤ ਨਰ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾੜ੍ਹ ਕੇ, ਸੱਤ ਵਾਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਔਲਾਦ ਦਾ ਸੁਖ ਅਵੱਸ਼ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਸਤਵੇਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬੜਾ ਭਾਗਵਾਨ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਛੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇਪਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਸਤਵਾਂ ਬੱਚਾ ਕਰ ਵਿਖਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੱਤਾਂ ਖੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸੱਤਾਂ ਪਰਨਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਤ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਜਣਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ, ਜੇ ਕੋਈ ਬਾਂਝ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੱਤਾਂ ਖੂਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਚੁਰਾਹੇ ਉਤੇ ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਅਵੱਸ਼ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸਾਵਣ ਵੇਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੱਤਾਂ ਪਰਨਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਵ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਾ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੱਤਾਂ ਅੰਨਾਂ ਦੀ ਮਿਸ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸਤਨਾਜਾ)। ਛਪਾਰ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤਲਾਬ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤ ਵਾਰ ਮਿੱਟੀ ਕਢਦੇ ਹਨ।

ਸੱਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਕੰਸ਼, ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਅਖਾਣ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਸੀਸ 'ਸੱਤ ਪੁੱਤਰੀ ਹੋਵੇਂ" ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਾਲ੍ਹ 'ਸੱਤ ਖਸਮੀ" ਹੈ। ਸੱਤ ਦਾ ਅੰਕੜਾ ਕਈ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ — ਸੱਤਾਂ ਪਤਣਾਂ ਦਾ ਤਾਰੂ, ਸੱਤਾਂ ਤੇ ਵੀਹ ਖੇਰੀ। ਕਈ ਸਤਲੜੇ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ, ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਤਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਗਿਣ ਕੇ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਾਂਝਾ ਨਿਰਣਾ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸੱਤਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ :

ਸੱਤ ਥੋਕ ਸਾੜਨ ਹਡਾਂ :
ਮੂਰਖ ਨਫ਼ਰ, ਮੁਸਾਫ਼ਰੀ,
ਘੋੜਾ ਚਾਬਕ ਖਾਂਵਦਾ,
ਚੰਚਲ ਨਾਰ, ਕੁਚੱਜਾ ਵਰ,
ਚੌੜਾ ਖੂਹ ਰਾਸ ਨਾ ਆਂਵਦਾ,
ਬੇਵਕਤ ਡੂੰਮ ਖੜਾ ਬੂਹੇ ਟਟਰਾਂਵਦਾ।

ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵੀ ਸੱਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਤਵਾਰਾ ਤੇ ਸਤਸਈ। ਸਤਵਾਰਾ ਸੱਤਾਂ ਵਾਰਾਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਸਈ ਸੱਤ ਸੌ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸਤਸਈ ਨਾਂ ਦੇ ਉਸ ਕਪੜੇ ਤੋਂ ਬੱਝਾ, ਜੋ ਸੱਤ ਸੌ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਤਾਣੇ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

(2) ਸ਼ੁਭ ਮਹੂਰਤ; ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁਭ ਸਮਾਂ ਕਢਵਾਣ ਨੂੰ ਵੀ 'ਸਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-129) ਸੱਤ ਆਸਮਾਨ :

ਇਸਲਾਮੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਉਪਰ ਸੱਤ ਆਸਮਾਨ ਹਨ, ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉਤੇ ਖਲੋਤੇ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸੱਤ ਆਸਮਾਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਅਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਆਸਮਾਨ ਦੇ ਥੱਲੇ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਆਸਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾ ਆਸਮਾਨ ਹੀਰੇ ਪੰਨਿਆ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਦੂਜਾ ਚਿੱਟੀ ਚਾਂਦੀ ਦਾ; ਤੀਜਾ ਸੱਚੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦਾ; ਚੌਥਾ ਲਾਲਾਂ ਦਾ; ਪੰਜਵਾਂ ਲਾਲ ਸੋਨੇ ਦਾ; ਛੇਵਾਂ ਪੀਲੇ ਸੋਨੇ ਦਾ; ਤੇ ਸਤਵਾਂ ਜਗਮਗ ਕਰਦੇ ਨੂਰ ਦਾ। ਇਸੇ ਸਤਵੇਂ ਆਸਮਾਨ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਅਸਮਾਨਾਂ ਉਤੇ ਸੱਤ ਨੂਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਸੱਤ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸੱਤ ਪਰਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਪਰ ਸੱਤ ਤਲ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਤਲ 'ਦਾਰ-ਅਲ-ਜਲਾਲ' ਹੈ, ਜੋ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਲ ਚਿੱਟੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜਾ 'ਦਾਰ-ਅਲ-ਸਲਾਮ' ਹੈ, ਇਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਤਲ ਹੈ ਜੋ ਲਾਲਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੀਜਾ 'ਜੰਨਤ-ਅਲ-ਮਾਵਾ' ਹੈ, ਇਹ ਟਿਕਾਓ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਹੈ ਜੋ ਸਬਜ਼ੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਚੌਥੀ 'ਜੰਨਤ-ਅਲ-ਖ਼ੁਲਦ' ਹੈ ਜੋ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਬਾਗ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਵੇ ਮੂੰਗੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਵਾਂ 'ਜੰਨਤ-ਏ-ਨਾਈਮ' ਜਾਂ ਵਿਸਮਾਦ ਦਾ ਬਾਗ਼ ਹੈ ਜੋ ਚਿੱਟੀ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਛੇਵਾਂ 'ਜਨਤ-ਅਲ-ਫ਼ਿਰਦੌਸ' ਹੈ ਅਥਵਾ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਬਾਗ਼ ਹੈ ਜੋ ਲਾਲ ਸੋਨੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਤਵਾਂ 'ਜਨਤੇ ਅਦਨ' ਹੈ ਜੋ ਵੱਡੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਥੋਂ ਬਾਕੀ ਸਭ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਇਕ ਤਖ਼ਤ 'ਅਰਸ਼-ਅਲ-ਰਹਮਾਨ' ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਅੱਲਾ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ।

ਸੱਤਾਂ ਆਸਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸੱਤ ਗ੍ਰਹਿ-ਮੰਡਲਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੱਤ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ : ਭੂਅ, ਭੁਵਾ, ਸਵਾ, ਮਹਾਂ, ਜਨਾ, ਤਪਾ ਅਤੇ ਸੱਤਯ।

(ਸ-130) ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ :

ਇਕ ਵਾਕੰਸ਼ ਜੋ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਰੂੜ੍ਹ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਦੁਰਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤ ਸਾਗਰ ਇਹ ਹਨ : ਦੁੱਧ ਦਾ, ਦਹੀਂ ਦਾ, ਘਿਉ ਦਾ, ਗੰਨੇ ਦੇ ਰਸ ਦਾ, ਸ਼ਹਿਦ ਦਾ, ਮਿੱਠੇ ਪਾਣੀ ਦਾ, ਖਾਰੇ ਪਾਣੀ ਦਾ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸੱਤਾਂ ਦੀਪਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਜੋ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸੱਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਪਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ : ਜੰਬੂ, ਪਲਖ, ਸ਼ਾਲਮਲੀ, ਕੁਸ਼, ਕ੍ਰੌਂਚ, ਸ਼ਾਕ ਤੇ ਪੁਸ਼ਕਰ। ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਿਯਵ੍ਰਤ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦੈਵੀ ਰਥ ਉਤੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੁਆਲੇ ਸੱਤ ਚੱਕਰ ਲਗਾਏ, ਅਖ਼ੀਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਉਹ ਰੁਕੇਂ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋ ਪਹੇ ਬਣੇ, ਉਹ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਸੱਤ ਟੁਕੜੇ ਦੀਪ ਅਖਵਾਏ। ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਸੰਕਲਪ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਸ-131) ਸੰਤ :

(ਵੇਖੋ : ਸਾਧ ਸੰਤ)।

(ਸ-132) ਸੰਤ ਸਰੋਵਰ :

ਡੇਹਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ ਇਕ ਸਰੋਵਰ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਤਰਨ ਦਾਸ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਬਣਿਆਂ। ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਫ਼ੁਟ ਚੌੜਾ ਇਹ ਸਰੋਵਰ ਅੱਠ ਕੋਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਔਲਾਦ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਨਹਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਸ-133) ਸੱਤਸਿਰਾ :

ਜਿਸ ਬੱਚੇ ਦਾ ਖੋਪੜਾਂ (ਸਿਰ) ਗੋਲਾਈ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਲੰਬੂਤਰਾ ਜਾਂ ਬੇਢਬਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਲਹਿੰਦੇ ਵਿਚ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ 'ਢਾਸਿਰਾ' (ਢਾਈ ਸਿਰਾਂ ਵਾਲਾ), 'ਸੱਤਸਿਰਾ' ਜਾਂ 'ਮੂਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਸਿਰਾ ਮਾਂ ਪਿਉ ਉਤੇ ਭਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਘਰ ਵਿਚ ਦਲਿੱਦਰ ਤੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਵਧਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਸ-134) ਸੱਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ :

ਸੱਤਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਹਾਗ ਅਮਰ ਪਦਵੀ ਮਾਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਸੱਤ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰਿਸ਼ੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮੂਹਿਕ ਤੌਰ ਉਤੇ 'ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀ' ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ, ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗਰੋਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ : ਕਸ਼ਯਪ, ਅਤ੍ਰੀ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ, ਗੌਤਮ, ਜਮਦਗਨੀ ਅਤੇ ਭਰਦੁਵਾਜ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆ 'ਸੱਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਹਾਗ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਸਥਿਰ ਹਨ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਤੇ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਵੀ

ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, 'ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀ' ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਸ਼ਸ਼ੋਭਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਆਦਿਤੀ, ਅਨੁਸੂਯਾ, ਅਰੁਧੰਤੀ, ਮੇਨਕਾ, ਅਹਿੱਲਿਆ, ਰੇਣੁਕਾ ਤੇ ਘ੍ਰਿਤਾਚੀ ਹਨ।

ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਨਾਲ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ 'ਥਿਰ ਸੁਹਾਗ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਹਰ ਵੱਡੀ ਰੀਤ ਸਮੇਂ ਸੱਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸ਼ਗਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਰਜ ਸੱਤਾਂ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਤੋਂ ਚੱਕੀ ਪੀਹਾਣ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਸੱਤ, ਨੌਂ ਜਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਸੱਤਾਂ ਸੁਹਾਗਣਾਂ, ਜੋ ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਜਾਂ ਸਬੰਧਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੇ ਘਰੋਂ ਸੱਤ ਚੱਕੀਆਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕੋਠੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗੁਠੇ ਜਾਂ ਮੋਕਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਸੱਤਾਂ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਤੋਂ ਸੱਤ ਸੱਤ ਮੁੱਠਾਂ ਅੰਨ ਦੀਆਂ ਪੀਸਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੰਖੇਪ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਕੋ ਚੱਕੀ ਉਤੇ ਸੱਤੇ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਚੱਕੀ ਨੂੰ ਸੱਤ ਗੇੜੇ ਦੇ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿੰਚ ਇਹ ਰਸਮ ਇਕ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਸੱਤ ਚੱਕੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸੱਤੇ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਰਲ ਕੇ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੋਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪੀਹ ਲਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਇਕ ਰਸਮ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਰੀਤ ਵੇਲੇ ਚੱਕੀ ਦੀ ਹੱਥੀ ਉਤੇ ਲਾਲ ਗਾਨਾ ਜਾਂ ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੱਕੀ ਪੀਂਹਦਿਆਂ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਾਗਣ-ਚੱਕੀ ਦੇ ਗੀਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

(ੳ) ਕਿਥੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਆ ਚੱਕੀ ਨੀ ਨਾਣੀਏ
ਕਿਥੋਂ ਲਿਆਈ ਹੱਥਾ ?
ਧੁਰ ਖੀਵੜੀਉਂ ਚੱਕੀ ਲਿਆਂਦੀ
ਜਿਹਲਮੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਹੱਥਾ।

(ਅ) ਸੱਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਸੱਤ ਗਾਲ੍ਹੇ
ਚੱਕੀ ਹੱਥ ਲੁਆ
ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਚੱਕੀ ਗੇੜਾ ਖਾਵੇ
ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਲੰਮਾ ਸੁਹਾਗ।

ਇਸ ਮੰਗਲ ਗੀਤ ਸਮੇਂ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਘੁੰਗਣੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਾਝੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਮੱਕੀ, ਕਣਕ ਤੇ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਕਲੀਆਂ। ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਸੁਹਾਗਣ ਚੱਕੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-135) ਸੱਤ ਸੌ ਛਿਆਸੀ :

ਇਕ ਅੰਕ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਤਬਰਕ ਮੰਨ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਕੜਾ ਮੂਲ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਇਕ ਆਇਤ 'ਬਿਸਮਿਲਾਹ ਅਲ ਰਹਿਮਾਨ ਅਲ ਰਹੀਮ' ਦਾ ਬੋਧਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ : 'ਤਰਸ ਤੇ ਦਇਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ'। ਅਰਬੀ ਅੰਗਪਾਲੀ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਹਰ ਅੱਖਰ ਦਾ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਮਿਥਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੱਤ ਸੌ ਛਿਆਸੀ ਅੰਕ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਆਇਤ ਦੇ ਸੰਖਿਅਕ ਮੁੱਲ ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਕ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣੀ ਜਾਣ ਕੇ ਤਾਅਵੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਵੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮੁੱਲਾ ਤੋਂ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਉਤੇ 786 ਦਾ ਅੰਕ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਅਰਬੀ ਵਿਚ 'ਯਾ ਸਹਨ ਲੂਨਾ' ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਇਸ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਉਤੇ ਕਿੱਲ ਨਾਲ ਗੱਡ ਦੇਵੇ, ਕਿੱਲ 'ਸਹਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ 'ਨ' ਅੱਖਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾਈ ਜਾਵੇ। ਦਰੱਖ਼ਤ ਪਿੱਪਲ ਤੇ ਬੋਹੜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਟੂਣਾ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਛੁਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਛੇਤੀ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਪੀ. ਐਨ. ਕਿਯੂ. 2,814)। ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਹਿੰਦਸੇ ਨੂੰ ਤਾਅਵੀਜ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਉਤੇ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ।

(ਸ-136) ਸੱਤ ਕਪਾਹੀ :

ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ; ਜੰਞ ਢੁਕਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ ਸੱਤ ਵਾਰ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਕਪਾਹ ਦੀਆਂ ਫੁਟੀਆਂ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਦੂਲ੍ਹਾ ਹਰ ਵਾਰ ਇਕ ਛਟੀ ਨਾਲ ਕਪਾਹ ਦੀ ਫੁੱਟੀ ਨੂੰ ਝਾੜ ਕੇ ਸੁਟ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਪਿਛੇ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕੰਨਿਆਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਨੇ ਜੋ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਦੂਲ੍ਹਾ ਮਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਸ-137) ਸੱਤ ਘਾਤਕ ਦੇਵੀਆਂ :

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੋਗ ਫੈਲਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੱਤ ਘਾਤਕ ਦੇਵੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਤੇ ਦੋਖੀ ਦੇਵੀਆਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਭੈਣਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ : ਸੀਤਲਾ, ਮਸਾਣੀ, ਬਸੰਤੀ, ਮਹਾਂਮਾਈ, ਅਗਵਾਨੀ, ਫੂਲਮਤੀ ਤੇ ਚਮਿਆਰੀਆ। ਗਲਾਸਰੀ (1,350) ਵਿਚ ਫੂਲਮਤੀ ਤੇ ਚਮਿਆਰੀਆ ਦੀ ਥਾਂ ਲਮਕਾਰੀਆ ਤੇ ਪਲਾਮੜੇ ਨਾਂ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸੀਤਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਮਾਤਾ, ਜਗਰਾਣੀ, ਫਫੋਲੇ ਵਾਲੀ, ਠੰਡੀ ਮਾਤਾ ਆਦਿ ਕਈ ਮੰਗਲਭਾਸ਼ੀ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਚੇਚਕ ਦਾ ਰੋਗ ਫੈਲਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਕਿੱਕਰ ਉਤੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੀਤਲਾ)।

ਬਸੰਤੀ, ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਬਸੰਤੀ ਰੰਗ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲ਼ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਜੋ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਫੈਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਇਸੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਸਦਕਾ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਸੀਤਲਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਚੇਚਕ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮਸਾਣੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮਸਾਣਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਹ ਦੇਵੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰੀ ਖੋਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਘੁਲ ਘੁਲ ਕੇ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਮਸਾਣ ਖਵਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਦੇਵੀ ਫ਼ੌਰਨ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਟੂਣੇ ਟੱਪੇ ਵਿਚ ਕੱਚਾ ਮਸਾਣ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਮਸਾਣੀ)।

ਮਹਾਂ-ਮਾਈ ਦੇਵੀ ਮਰੀ ਦਾ ਰੋਗ ਫੈਲਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਦੇਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਘਾਤਕ ਹੈ। ਹੈਜ਼ਾ ਤੇ ਪਲੇਗ ਆਦਿ ਰੋਗ ਵੀ ਇਸੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਤੋਂ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਅਗਵਾਨੀ ਦੇਵੀ ਤੇਜ਼ ਤਾਪ ਚਾੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫੂਲਮਤੀ ਹਲਕਾ। ਚੰਮਿਆਰੀਆ ਦੇਵੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਦੇਵੀਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਸਥਾਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੱਧ ਵਿਚ ਸੀਤਲਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਛੇ ਦੇਵੀਆ ਜੋ ਸੀਤਲਾ ਦੀਆਂ ਅੰਗ-ਸੇਵਕਾਵਾਂ ਵੀ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਝੁਰਮਟ ਵਾਂਙ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-138) ਸੱਤ ਤਾੜੀਆਂ :

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ; ਇਹ ਲੁਕਣਮੀਟੀ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਹੈ। ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ

ਪਹਿਲਾਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਪੁੱਗਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਬੱਚਾ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਅਣਪੁਗਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਮੀਟੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁੱਗੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਬੱਚਾ ਮੀਟੀ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਹੱਥ ਉਤੇ ਸਤ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਸਭ ਖਿਡਾਰੀ ਇਧਰ ਉਧਰ ਬਿਖਰ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਉਹਲੇ ਪਿਛੇ ਛੁਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਤਵੀਂ ਤਾੜੀ ਮਾਰਦਿਆਂ ਸਾਰ, ਛੇਤੀ ਬੱਚਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਨਠਦਾ ਅਤੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਨਠਦੇ ਫਿਰਦੇ ਜਾਂ ਛੁਪੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛੁਹਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਸਿਰ ਮੀਟੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਖੇਡ ਚਾਲੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਸ-139) ਸ਼ੱਤਧਨਵ :

ਇਕ ਯਾਦਵ ਜੋ ਹਿਰਦਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਰਾਖਸ਼ ਬੜਾ ਹੀ ਲੋਭੀ ਸੀ। ਸ਼ਤਧਨਵ ਦੀ ਕਥਾ ਭਾਗਵਤ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਸਕੰਧ ਦੇ 57ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ ਤੋਂ ਸਯਾਮੰਤਕ ਮਣੀ ਖੋਹ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਸੁਤੇ ਪਏ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚਕ੍ਰ ਨਾਲ ਸ਼ਤਧਨਵ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿਤਾ।

(ਸ-140) ਸਤਧਨੂ :

ਇਕ ਰਾਜਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਕੁਕਰਮ ਕਰ ਕੇ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਕੁੱਤਾ, ਗਿੱਦੜ, ਬਘਿਆੜ, ਕਾਂ ਅਤੇ ਮੋਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ੈਬਯਾ ਬੜੀ ਗੁਣਵਾਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤਣੀ ਸੀ, ਉਹ ਹਰ ਜੂਨ ਵਿਚ ਸਤਧਨੂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਸ਼ਤਧਨੂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ੈਬਯਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬੈਕੁੰਠ ਵਿਚ ਗਏ (ਵੇਖੋ : ਸ਼ੈਬਯਾ)। ਇਹ ਕਥਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਸ-141) ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੀ ਕਥਾ :

ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅਵਤਾਰ ਹੈ। ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕਾਦਸ਼ੀ, ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਜਾਂ ਵਰਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਰਵਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਵੀ, ਇਹ ਕਥਾ ਕਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।

ਇਹ ਕਥਾ ਦੇ ਕਰਵਾਣ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਥੇ ਕਥਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਚੌਕ ਪੂਰ ਕੇ ਸਾਲਗਰਾਮ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੰਭ ਪੂਰਨ ਤੇ ਨੌਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਸਾਲਗਰਾਮ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਪੰਚਾਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਾਲਗਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਦੱਖਣਾ ਦੇ ਕੇ ਕਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ 'ਸੱਤਯ' ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਲਗਰਾਮ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸਰੂਪ ਅਥਵਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਰੂਪ ਜਾਣ ਕੇ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੀ ਕਥਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : ਇਹ ਕਥਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਨਾਰਦ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਸੀ, ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਧਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੁਖ ਕਲੇਸ਼ ਵੇਖ ਕੇ ਨਾਰਦ ਦਾ ਮਨ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਾਤ-ਲੋਕ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਬੈਕੁੰਠ ਪੁਜਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਸੰਕਟਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਉਪਾਅ ਪੁੱਛਿਆ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਨਾਰਦ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੇ ਵਰਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੱਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਵਰਤ ਨੂੰ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸਭ ਦੁਖ-ਦਲਿੱਦਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵਰਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼ਤਾਨੰਦ ਨੇ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਬੜਾ ਗ਼ਰੀਬ ਤੇ ਦਲਿੱਦਰੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਨਾਰਾਇਣ ਬ੍ਰਿਧ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਤਾਨੰਦ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਦੁਖ ਕਲੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਮਝਾਈ। ਸ਼ਤਾਨੰਦ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਇਹ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਤੇ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਧਨਾਢ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ਤਾਨੰਦ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਲਕੜਹਾਰਾ ਸਿਰ ਉਤੇ ਗੱਠਾ ਚੁਕੀ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਆਇਆ। ਲਕੜਹਾਰੇ ਨੇ ਸ਼ਤਾਨੰਦ ਤੋਂ ਇਸ ਪੂਜਾ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਪੁੱਛਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲਕੜਹਾਰੇ ਨੇ ਇਹੋ ਵਰਤ ਰਖ ਕੇ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਲਕੜਹਾਰੇ ਦੇ ਸਭ ਸੰਕਟ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ।

ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਸਤਿਵਾਦੀ ਰਾਜੇ ਨੇ ਭਦਰਸ਼ੀਲ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਹੋ ਵਰਤ ਰਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਇਕ ਸੌਦਾਗਰ ਦੀ ਬੇੜੀ ਆ ਲੱਗੀ। ਸੌਦਾਗਰ ਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਤਿਵਾਦੀ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਇਸ ਵਰਤ ਦੀ ਵਿਧੀ ਪੁੱਛੀ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਸੌਦਾਗਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲੀਲਾਵਤੀ ਨੇ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਸੰਤਾਨ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਣਗੇ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਲੜਕੀ ਜੰਮੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਲਾਵਤੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਸੌਦਾਗਰ ਨੇ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੇ ਵਰਤ ਪੂਜਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸੌਦਾਗਰ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕਲਾਵਤੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕ। ਸੱਤ. ਨਰੈਣ ਸੌਦਾਗਰ ਦੀ ਇਸ ਬੇਰੁਖ਼ੀ ਤੋਂ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ।

ਦਿਨ ਲੰਘਦੇ ਗਏ। ਇਕ ਵਾਰ ਸੌਦਾਗਰ ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਦੇਸ ਗਿਆ। ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ, ਰਸਤਾ ਭੁਲ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਘਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਦੇਵਨੇਤ ਉਸ ਰਾਤ ਰਾਜੇ ਚੰਦਰਕੇਤ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਚੋਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਚੋਰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਮਾਲ ਲੁਟ ਕੇ ਉਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਆ ਛੁਪੇ। ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਚੋਰਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਆ ਵੜੇ। ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ, ਚੋਰ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ, ਖ਼ੁਦ ਹਰਨ ਹੋ ਗਏ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਸੌਦਾਗਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਈ ਨੂੰ ਚੋਰਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਮਝ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਬੰਦੀਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਦੇਵਨੇਤ ਸੌਦਾਗਰ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਉਸੇ ਰਾਤ ਚੋਰ ਆ ਪਏ ਤੇ ਸਾਰਾ ਧਨ ਦੌਲਤ ਲੁਟ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੌਦਾਗਰ ਦੇ ਘਰ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਭੁਖੇ ਮਰਨ ਲੱਗੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕਲਾਵਤੀ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਗਈ। ਉਥੇ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਲਾਵਤੀ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਲੀਲਾਵਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪੂਜਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੱਸੀ। ਲੀਲਾਵਤੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਸੰਕਲਪ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਵਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਿਆ। ਸੋ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਤੇ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ। ਉਸੇ ਰਾਤ ਰਾਜੇ ਚੰਦਰਕੇਤ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਸੌਦਾਗਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਈ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਬੀਜ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਮਾਲ

ਸਮੇਤ ਘਰ ਵਲ ਪਰਤ ਪਏ ।

ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਨੇ ਸੌਦਾਗਰ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀ । ਜਦੋਂ ਸੌਦਾਗਰ ਜਵਾਈ ਸਮੇਤ, ਊਠਾਂ ਉਤੇ ਮਾਲ ਲੱਦੀ, ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ । ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੇ ਸੌਦਾਗਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਭਈ, ਇਹ ਕੀ ਲੱਦ ਕੇ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ।'' ਅੱਗੋਂ ਸੌਦਾਗਰ ਨੇ ਝੂਠ ਬੋਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਕਪੜਾ ਲੱਤਾ ਹੈ । ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹੋ ਹੋਸੀ ।" ਉਸੇ ਪਲ ਸੌਦਾਗਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ । ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਊਠਾਂ ਨੂੰ ਬਠਾ ਕੇ ਇਕ ਗੰਢ ਖੋਲ੍ਹੀ, ਤਾਂ ਕੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੀਰਿਆਂ ਤੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਪੜੇ ਹਨ। ਸੌਦਾਗਰ ਜਵਾਈ ਨੂੰ ਊਠਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਖ਼ੁਦ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੌੜਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਰਨ ਛੂਹ ਕੇ ਖਿਮਾਂ ਮੰਗਣ ਲੱਗਾ । ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਨੇ, ਸੌਦਾਗਰ ਉਤੇ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ । ਉਸ ਦਾ ਮਾਲ ਫਿਰ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ।

ਸੌਦਾਗਰ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲੀਲਾਵਤੀ ਨੇ ਸੁਣੀ, ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ । ਲੀਲਾਵਤੀ ਪੂਜਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੇ ਜਵਾਈ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਨਦੀ ਵਲ ਦੌੜੀ । ਕਲਾਵਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ । ਉਹ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਅਧੂਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਨਦੀ ਵਲ ਦੌੜ ਪਈ । ਆਪਣਾ ਇਹ ਅਪਮਾਨ ਵੇਖਕੇ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਪਲ, ਉਸ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਉਲਟਾ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਲਾਵਤੀ ਦਾ ਪਤੀ ਸਵਾਰ ਸੀ । ਬੇੜੀ ਉਲਟਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਡੁਬ ਗਿਆ । ਕਲਾਵਤੀ ਨੂੰ ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਹੋਈ ਕਿ ਪੂਜਾ ਅਧੂਰੀ ਛੱਡਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਉਤੇ ਇਹ ਮੁਸੀਬਤ ਆ ਪਈ ਹੈ । ਕਲਾਵਤੀ ਨੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਅਧੂਰੀ ਪੂਜਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀ । ਫਿਰ ਉਹ ਨਦੀ ਵਲ ਆਈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਬੇੜੀ ਨਦੀ ਉਤੇ ਤਰਦੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿਤੀ । ਸਭ ਪ੍ਰਸੰਨ-ਚਿੱਤ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਏ ਅਤੇ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁੰਗਧਵਜ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਰਮੀ ਰਾਜਾ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਪੁਜਾ, ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਰਾਜਾ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਮਤਾ ਉਸ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਵੀ ਠੁਕਰਾ ਦਿਤਾ । ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡ ਕੇ ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪੁਜਾ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਖ਼ਾਕ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਝਟ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਦੀ ਅਨਾਦਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਰਾਜਾ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਥਾਂ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਿਲੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਰ ਕੇ ਖਾਧਾ । ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਕਾਇਮ ਸੀ । ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਨੇਮ ਨਾਲ ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ।

ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵੀ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ । ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਨੰਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੁਦਾਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਨਿੱਘੀ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਮਾਣ ' ਮਿਲਿਆ । ਲਕੜਹਾਰਾ ਨਿਸ਼ਾਦ ਰਾਜਾ ਗੁਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ, ਜੋ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ । ਰਾਜਾ ਉਲਕਾਮੁਖ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਬਣਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ । ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਸੌਦਾਗਰ ਨੇ ਰਾਜਾ ਮਯੂਰ ਧਵਜ ਅਤੇ ਤੁੰਗਧਵਜ ਸੁਅੰਭਵ ਨੇ ਮਨੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ ।

(ਸ-142) ਸਤਨਾਜਾ :

ਸਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਨ ਰਲਾ ਕੇ ਬਣੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ; ਕਾਤਯਾਇਨ ਰਿਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਨਾਜੇ ਵਿਚ ਧਾਨ, ਮੂੰਗੀ, ਮਾਂਹ, ਕਣਕ, ਸਰ੍ਹੋਂ, ਤਿਲ ਤੇ ਜੌਂ ਆਦਿ ਸਤ ਅੰਨ ਰਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤ ਅੰਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਸਤਨਾਜਾ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਆਟਾ ਵੀ ਸਤਨਾਜਾ ਅਖਵਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਤਨਾਜਾ ਟੂਣੇ ਟੱਪੇ ਤੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਯੋਗ ਅਸ਼ੁਭ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਤੋਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਤਨਾਜਾ ਕਿਸੇ ਡੰਗੋਤਰੇ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਟਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਨਿਚਰ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਲਈ ਸਤਨਾਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਦਾਨ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸਖ਼ਤ ਬੀਮਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਚਣ ਦੀ ਆਸ ਉਮੀਦ ਨਾ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤੁਲਾਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ – ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਸਤਨਾਜੇ ਨਾਲ ਤੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਗ਼ਰੀਬ ਆਦਮੀ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਤਾਂਬੇ ਤੇ ਸਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਨਾਂ ਨਾਲ ਤੋਲਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਸਤਨਾਜਾ ਡੰਗੋਤਰੇ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਪੀ. ਐਨ. ਕਿਯੂ. 2,887) । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਜੰਮਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮੰਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ, ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਹਰ ਸੰਗਰਾਂਦ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਨਾਜੇ ਨਾਲ ਤੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਪਕੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਚੁਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਸਤਨਾਜੇ ਦਾ ਭਰਿਆ ਕੁੰਭ ਭੰਨੇ, ਤਾਂ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਭੂਤ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(ਸ-143) ਸਤਨਾਲਾ :

ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਰਸਮ; ਲਾੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੋੜੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਚੌਂਕੀ ਉਤੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਇਕ ਸੁਹਾਗਣ ਇਸਤ੍ਰੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਮਿਣਦੀ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲਕ ਮਿਣ ਕੇ ਗੰਢ ਦੇ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਗੋਡਿਆਂ ਤਕ ਮਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛਾਤੀ, ਫਿਰ ਪੂਰਾ ਕਦ ਕਾਠ ਆਦਿ । ਹਰ ਅੰਗ ਨੂੰ ਮਿਣਨ ਵੇਲੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਗੰਢਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਲਾੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਸੱਤਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਗੰਢਾਂ ਵਾਲੀ ਮੌਲੀ ਨੂੰ 'ਸਤਨਾਲਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਧਾਗਾ ਲਾੜ੍ਹਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਦਾ ਹੈ ।

(ਸ-144) ਸਤਭਿਖਾ :

ਇਕ ਨਛੱਤ੍ਰ ਜੋ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਛੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਜੇ ਚੇਤ ਵਦੀ 13 ਨੂੰ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਪਏ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਮਹਾਵਾਰੁਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ । ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਮਹਾਵਾਰੁਣੀ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁੰਨ ਫਲ ਕਰੋੜ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

(ਸ-145) ਸਤ ਮਾਵਾਂ :

ਸਤ ਦੇਵੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਦੇ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵੀਆਂ ਦੇ ਇਹ ਨਾਂ ਦਿਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ –

ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ, ਮਹੇਸ਼ਵਰੀ, ਵੈਸ਼ਣਵੀ, ਇੰਦਰਾਣੀ, ਵਾਰਾਹੀ, ਕੌਮਾਰੀ ਤੇ ਚਾਮੁੰਡਾ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰੋਂ ਦੇਵੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਸ਼ਿਵ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਇੰਦਰ ਦੀਆਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਮਾਦਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਚਾਮੁੰਡਾ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਚੰਡ ਮੁੰਡ ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੌਮਾਰੀ ਕਾਰਤਿਕੇਯ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸੱਤੋ ਦੇਵੀਆਂ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਾਰਤਿਕੇਯ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾਵਾਂ ਕਰ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਮੁਢਲੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਤ ਹੀ ਨਿਸਚਤ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਛਲੇਰੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧਦੀ ਗਈ।

ਸਤ ਦੇਵੀ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਸਤ ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿੱਥ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹਰ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਵਾਂ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮਾਂ, ਮਤ੍ਰਈ ਮਾਂ, ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਸੱਸ, ਚੁੰਘਾਵੀ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹਨ।

(ਸ-146) ਸਤਮੀ :
(ਵੇਖੋ : ਸਪਤਮੀ)।

(ਸ-145) [illegible]

(ਸ-147) ਸੱਤਯ ਅਵਤਾਰ :

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਇਕ ਅਵਤਾਰ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ (3.1.38) ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਯ ਅਵਤਾਰ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸੱਤਯ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ; ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੱਤਯ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੱਤਯ ਅਵਤਾਰ ਨਾਲ ਹੋਵੇ (ਵੇਖੋ : ਸੱਤ ਨਰੈਣ ਦੀ ਕਥਾ)।

(ਸ-148) ਸਤਯਭਾਮਾ :

ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ, ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਅੱਠਾਂ ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਰਕਾਸੁਰ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗਏ, ਤਾਂ ਸਤਯਭਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਦੇਵ-ਲੋਕ ਵਿਚੋਂ ਪਾਰਜਾਤ ਫੁੱਲ ਲਿਆ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦਿਤਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਹ ਅਦਭੁਤ ਫੁੱਲ ਰੁਕਮਣੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤੇ ਸਤਯਭਾਮਾ ਬੜੀ ਦੁਖੀ ਹੋਈ। ਸੋ ਸਤਯਭਾਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਦੋਂ ਦੇਵ-ਲੋਕ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਤਯਭਾਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਗਰੁੜ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਸਤਯਭਾਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉਤੇ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਇੰਦਰਪੁਰੀ ਵਿਚੋਂ ਪਾਰਜਾਤ ਰੁੱਖ ਉਖਾੜ ਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਆਏ। ਸਤਯਭਾਮਾ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਦਸ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ — ਭਾਨੂੰ, ਸੁਭਾਨੂੰ, ਸ੍ਵਭਾਨੂੰ, ਪ੍ਰਭਾਨੂੰ, ਭਾਨੁਮਤ, ਚੰਦ੍ਰਭਾਨੂੰ, ਬਿਹਦਭਾਨੂੰ, ਅਤਿਭਾਨੂੰ, ਸ੍ਰੀਭਾਨੂੰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਨੂੰ। ਸਤਯਭਾਮਾ ਚੰਦਰਸੇਨਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੂੰ ਪਤੀ ਰੂਪ ਜਾਣ ਕੇ ਘੋਰ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਬਚਨ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਨਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਗੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸਨ।

(ਸ-149) ਸਤਯਵਤੀ :

(1) ਚੇਦੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਉਪਰਿਚਰ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਜੋ ਅਦ੍ਰਿਕਾ ਨਾਂ ਦੀ ਅਪੱਛਰਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮੀ। ਉਦੋਂ ਅਦ੍ਰਿਕਾ ਕਿਸੇ ਸਰਾਪ ਵਸ ਮੱਛੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਤਯਵਤੀ ਜਵਾਨ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪਰਾਸ਼ਰ ਰਿਸ਼ੀ ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਇਕੋ ਝਲਕ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਵੇਢੇ ਇਕ ਦੀਪ ਵਿਚ ਆਲਿੰਗਨ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਤਯਵਤੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਵਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ (ਵੇਖੋ : ਵਿਆਸ)।

ਸਤਯਵਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਾਜੇ ਸ਼ਾਂਤਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਤਯਵਤੀ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਵੀਰਯ ਅਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾਂਗਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਯਵਤੀ ਕੌਰਵਾਂ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਦਾਦੀ ਸੀ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਤਯਵਤੀ ਅਦ੍ਰਿਕਾ ਮੱਛੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਮੱਛੀ ਦੀ ਬਦਬੂ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਪਰਾਸ਼ਰ ਦੇ ਆਲਿੰਗਨ ਨਾਲ ਸਤਯਵਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਸੁਗੰਧੀ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਜੋ ਚਾਰ ਚਾਰ ਕੋਹ ਤਕ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਸਤਯਵਤੀ ਨੂੰ ਗੰਧਵਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਰਾਜੇ ਗਾਧੀ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ, ਜੋ ਰਿਚੀਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਸ਼ੁਨਹਸ਼ੇਫ਼ ਇਸੇ ਸਤਯਵਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਿਚੀਕ ਨੇ ਯੱਗ ਦੀ ਬਲੀ ਲਈ ਵੇਚ ਦਿਤਾ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਸ਼ੁਨਹਸ਼ੇਫ਼)। ਸਤਯਵਤੀ ਕੁਸ਼ਿਕ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਕੌਸ਼ਿਕੀ ਦਰਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ।

(ਸ-150) ਸਤਯਵ੍ਰਤ :
(ਵੇਖੋ : ਤ੍ਰਿਸ਼ੰਕੂ)।

(ਸ-151) ਸਤਯਵਾਨ :

ਸਾਵਿਤ੍ਰੀ ਦਾ ਪਤੀ; ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਤਯਵਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਸਾਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤਿਬ੍ਰਤ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ, ਧਰਮਰਾਜ ਤੋਂ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ, ਸਤਯਵਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਵਾ ਲਿਆ (ਵੇਖੋ : ਸਾਵਿਤ੍ਰੀ-ਸਤਯਵਾਨ)।

(ਸ-152) ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ :

ਨਿਘਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ; ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ ਨੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਘੋਰ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਯਾਮੰਤਕ ਮਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ ਤੋਂ ਇਹ ਮਣੀ ਗੁਆਚ ਗਈ। ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮੁੜ ਲੰਮੀ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਲਭ ਕੇ ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅਹਿਸਾਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੰਨਿਆਂ ਸਤਯਭਾਮਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿਤਾ। ਸਤਯਭਾਮਾ ਨਾਲ ਸ਼ਤਧਨਵਾ ਵੀ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਯਾਮੰਤਕ ਮਣੀ ਖੋਹ ਲਈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸ਼ਤਧਨਵਾ ਨੂੰ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿਤਾ।

(ਸ-153) ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘ :
(ਵੇਖੋ : ਇੰਦਰ-ਧਨੁਸ਼)।

(ਸ-154) ਸ਼ਤਰੰਜ :
(ਵੇਖੋ : ਚੌਸਰ)।

(ਸ-155) ਸਤ ਰਿਸ਼ੀ :
(ਵੇਖੋ : ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀ)।

(ਸ-156) ਸ਼ਤਰੂਘਨ :

ਦਸਰਥ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ ਸੁਮਿਤ੍ਰਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਲਛਮਣ ਦਾ ਜੁੜਵਾ ਅਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਮਤ੍ਰੇਆ ਭਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਵਣ ਦੇ ਭਣੇਵੇਂ ਲਵਣ ਰਾਖਸ਼ ਦਾ ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਥਰਾ ਦਾ ਰਾਜ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਸ਼ਤਰੂਘਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਠਵੇਂ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ)। ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ

ਸ਼ਤਰੂਘਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਸੰਖ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਰਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਨੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਨੇ ਲਛਮਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਸੰਖ ਨੇ ਸ਼ਤਰੂਘਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ ਸੀ।

(ਸ-157) **ਸਤਰੂਪਾ** :

ਮਨੂ ਸਵਯੰਭੂਵ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਕੀਤੇ। ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਮਨੂ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਸਤਰੂਪਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਦੰਪਤੀ ਤੋਂ ਅੱਗੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਰੂਪਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਆਲਿੰਗਨ ਤੋਂ ਮਨੂ ਸਵਯੰਭੂਵ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

(ਸ-158) **ਸਤਲੁਜ** :

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਦਰਿਆ; ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸ਼ਤਦ੍ਰਵ, ਸ਼ਤੱਦਰੂ ਜਾਂ ਸ਼ਤੁਦਰੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹਨ : ਸੌ ਧਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਦਰਿਆ। ਇਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਪੁਰਾਣ ਕਥਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਿਖੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੁਖ, ਪੀੜਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ। ਸੋ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਗਰਮੱਛਾਂ, ਤੰਦੂਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਬਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਦਰਿਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀਆਂ ਸੌ ਧਾਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਡੁਬਣੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਸ਼ਤਦ੍ਰਵ ਤੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸਤਲੁਜ ਪੈ ਗਿਆ।

ਸ਼ਤਦ੍ਰਵ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਿਚਾਂ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਰਕੰਡੇ ਤੇ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਸ਼ਤਦ੍ਰਵ ਬਾਰੇ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੈਸੀਦਰੁਸ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਸਤਲੁਜ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਨਰ ਦਰਿਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਨੰਗੀ ਨਹਾਏ ਤਾਂ ਗਰਭ ਠਹਿਰ ਜਾਣ ਦਾ ਅੰਦੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਅਣਖ, ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਹ ਦਰਿਆ ਤਿਬਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਝੀਲ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਦੇ ਤਾਲ ਰਾਵਣ ਹ੍ਰਦ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਹਿਲੂਰ, ਬਿਲਾਸਪੁਰ, ਆਨੰਦਪੁਰ, ਰੋਪੜ, ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਧਰਮਕੋਟ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਥੋਂ ਹਰੀ ਕੇ ਪਤਣ ਉਤੇ ਬਿਆਸਾ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਨਦ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਉਤੇ ਝਨਾਂ, ਰਾਵੀ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਆ ਰਲਦੇ ਹਨ। ਮਿਠਨ ਕੋਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਹ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਸਮਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਤੇ ਮਾਨਸਰੋਵਰ, ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਬੜੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਥਾਨ ਹਨ। ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਗੰਗਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲਿਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਵਿਚੋਂ।

ਸਿੱਖ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਾਵਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਧਾਮ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ, ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਹੀ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਜਿਤਨਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਜਾਣ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ (ਫੁੱਲ) ਇਸੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-159) **ਸਤਵਾਈ** :

ਜੇਠੇ ਗਰਭ ਦੇ ਸਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਇਕ ਰੀਤ; ਜੋ ਅੰਬਾਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਇਸ ਰਸਮ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਲਈ ਗੁੜ ਤੇ ਚਾਵਲ ਭੇਜਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਸਪੁਤਰੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਗਰਭਵਤੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫੁੱਲ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਸੇ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਸਤਵਾਂਸੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਲੜਕੀ ਲਈ ਕੁਝ ਕਪੜੇ, ਮਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸੁਕਾ ਫਲ ਭੇਜਦੇ ਹਨ। ਰੋਹਤਕ ਵਿਚ ਸਤਵਾਂਸੀ ਦੀ ਰੀਤ ਸਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਗਰਭਵਤੀ ਲਾਲ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦੀ ਜਾਂ ਲਾਲ ਫੁੱਲ ਓੜ੍ਹ ਕੇ ਪੀੜ੍ਹੇ ਉਪਰ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਗੁੜ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਡੂੰਮ ਸੋਹਿਲੇ ਵੀ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਸ-160) **ਸਤਵਾਂਸੀ** :

(ਵੇਖੋ : ਸਤਵਾਈ)।

(ਸ-161) **ਸਤਵਾਰਾ, ਸਤੋਵਾਰਾ** :

ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ ਜੋ ਲਹਿੰਦੇ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਤੀਜੇ ਜਾਂ ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਤਵਾਰਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਤੀਜੇ/ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ ਦੁਲ੍ਹਨ ਦੀਆਂ ਪੇਕੀਆਂ ਮਠਿਆਈ ਦਾ ਟੋਕਰਾ ਲੈ ਕੇ ਦੂਲ੍ਹੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਡੂੰਮ ਤੇ ਮਿਰਾਸੀ ਬਾਰ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ 'ਸੁਹਾਗ' ਤੇ 'ਘੋੜੀਆਂ' ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਦੁਲ੍ਹਨ ਦੇ ਪੇਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਕ ਸੈਨ ਦੁਲ੍ਹਨ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਠਿਆਈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਕਪੜੇ ਆਦਿ ਦੇ ਕੇ, ਦੁਲ੍ਹਨ ਸਮੇਤ ਵਿਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੀਤ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਮੁਕਲਾਵਾ ਹੈ। ਡੇਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ ਰਤਾ ਕੁ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ, ਦੂਲ੍ਹਾ ਦੁਲ੍ਹਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਰਹਿ ਕੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਸਮੇਤ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਹੀ ਦੂਲ੍ਹਾ ਤੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਗਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਸਤੋਵਾਰਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੁਲ੍ਹਨ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦਿਨ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਠਹਿਰ ਕੇ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੇਕੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਫੇਰੇ ਨੂੰ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਖੱਤਰੀ ਤੇ ਸਾਰਸਵਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ 'ਸਤੋਵਾਰਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਤਿੱਥ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਦੁਲ੍ਹਨ ਉਦੋਂ ਤਕ ਪਹਿਲਾ ਫੇਰਾ ਪੇਕੇ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਮਹੂਰਤ ਸ਼ੁਭ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਦੇਣ-ਦਿੱਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ ਜ਼ਰਾ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਛੇ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਦੁਲ੍ਹਨ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਬੰਧਣਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਵਿਆਹੁੰਦੜ ਜੋੜਾ ਇਕ

ਦੂਜੇ ਦਾ ਗਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ 'ਗਾਨਾ ਛੋੜਨ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਦੂਲ੍ਹਨ ਦੇ ਪੇਕੇ 'ਟਿਕੜੇ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਠਿਆਈ ਵੰਡਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਲ੍ਹੇ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਚੂਰੀ । ਫਿਰ ਦੂਲ੍ਹਨ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਪਤਾਸੇ ਪਾ ਕੇ 'ਸਤ ਪੁੱਤਰੀ' ਤੇ 'ਸਦਾ ਸੁਹਾਗਣ' ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ 'ਗਡ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਦੂਲ੍ਹਨ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਫੇਰਾ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਠਹਿਰਦੀ ਹੈ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਦੂਲ੍ਹਾ ਤੇ ਦੂਲ੍ਹਨ ਦੋਵੇਂ ਦੂਲ੍ਹਨ ਦੇ ਪੇਕੇ-ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਘਰ ਮੁੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਫੇਰੇ ਦੀ ਇਹ ਰਸਮ ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਤੋਵਾਰਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਕਈ ਇਹ ਰਸਮ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

(ਸ-162) ਸਤਵਾਰਾ (ਕਾਵਿ ਰੂਪ) :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਮਨੌਤ ਨੂੰ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਸਤ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ । ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਲੋਕ-ਚਿੱਤ ਦੀ ਹੀ ਆਤਮ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ । ਮੁਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਹਰੇਕ ਦਿਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਨੌਤਾਂ, ਭਾਵ ਤੇ ਭਰਮ-ਵਹਿਮ ਜੁੜੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਗੀਤ ਜਾਂ ਟੱਪੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਦਿਨਾਂ ਜਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਭਰਮ-ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਿਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਵਾਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ । ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਵਾਰ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜੁੜਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤਾਂ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਜਿਤਨੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ, ਪਰ ਸਤਵਾਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਖਰਿਆ । ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਹੇਠਾਂ ਇਸੇ ਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਸਤਵਾਰਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਸੋਮਵਾਰ ਨਾ ਜਾਈਂ ਪਹਾੜ
ਜਿੱਤੀ ਬਾਜ਼ੀ ਆਵੇਂ ਹਾਰ ।
ਮੰਗਲਵਾਰ ਦੀ ਬੁਰੀ ਦਿਹਾੜ
ਸ਼ੁਰੂ ਕੰਮ ਨਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਪਾਰ ।
ਬੁਧਵਾਰ ਨਾ ਉਭੇ ਜਾਈਏ
ਜੇ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਦੁਖ ਹੀ ਪਾਈਏ ।
ਵੀਰਵਾਰ ਜੋ ਸਿਰ ਮੁੰਨਾਏ
ਕਾਲਖ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਲਾਏ ।
ਸ਼ੁਕਰ ਜਿਹੜਾ ਖੌਂਡਣ ਜਾਏ
ਯਾ ਗੋਡਾ ਯਾ ਲੱਤ ਭੰਨਾਏ ।
ਛਨਿਛਰ ਨੂੰ ਜੋ ਸ਼ਨੀ ਧਿਆਇ
ਸਭ ਬਲਾਅ ਉਸ ਦੀ ਟਲ ਜਾਇ ।
ਐਤਵਾਰ ਨਾ ਲੰਘੀਂ ਪਾਰ
ਮਤੇ ਜਿੱਤਾ ਆਵੇਂ ਹਾਰ ।

ਕੁਝ ਕੁ ਸਤਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਸ਼ੁਭ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਹੇਠਲੇ ਸਤਵਾਰੇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਵਾਰ ਕੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦਿਨ ਚੰਗਾ ਲੰਘਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਪਰਲੇ ਸਤਵਾਰੇ ਵਾਂਗ ਇਸ ਸਤਵਾਰੇ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾਈ ਮੂਲ ਦੀ ਹੈ :

ਸੋਮਵਾਰ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਉਠ ਤਕਣਾ,
ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਲੌਂਗ ਫਕਣਾ,
ਬੁਧਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਚਟੀਂ
ਵੀਰ ਨੂੰ ਛਾਹ ਚਾ ਗਟੀਂ,
ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਉਠ ਮੱਖਣ ਖਾ
ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਲੂਣ ਮੂੰਹ ਲਾ,
ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਖਾ ਲੈ ਪਾਨ
ਹੋਸੀ ਤੇਰਾ ਸਦਾ ਕਲਿਆਨ ।

ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਰਖਾ-ਚਰਿਤ੍ਰ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਲੰਮੇਂ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਹੇਠਲੇ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵਰਖਾ ਤੇ ਵਾਰ ਦੇ ਯੋਗ ਦਾ ਫਲ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਵੀਰਵਾਰ ਦੀ ਝੜੀ, ਅੰਦਰ ਰਹੋ ਦੜੀ ।
ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਦੀ ਝੜੀ,
ਨਾ ਰਹੇ ਕੋਠਾ, ਨਾ ਰਹੇ ਕੜੀ ।
ਛਨਿਛਰ ਦਾ ਮੀਂਹ,
ਬਾਰਸ਼ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤਾ ਸੀਂ ।
ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਉਠ ਬਦਲੀ,
ਰਹੇ ਛਨਿਛਰ ਛਾਇ,
ਕਹੇ ਭਟ ਸੁਣ ਭਡਲੀ,
ਬਰਸੇ ਬਾਝ ਨਾ ਜਾਇ ।

ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੇ ਮਨੌਤਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵਨਾ ਤਕ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕੁਠੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਵੇਦਨਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਤੇ ਹਰਖ ਸੋਗ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਅੱਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ।

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਚੁਸਤ ਵਾਹਣ ਜਾਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਾਵਿ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ । ਸੰਤ, ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਸਤਵਾਰਾ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਿਆ । ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦਾ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਤਵਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਨੌਤਾਂ ਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ :

ਵੀਰ ਵਾਰਿ ਵੀਰ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਏ...

ਕਈ ਵਾਰ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਸਤਵਾਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਾਰ ਦਾ ਬਿਆਨ ਦੋ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਭਾਵ ਜਿਸ ਵਾਰ ਤੋਂ ਸਤਵਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਾਰ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ ਕੇ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਬੰਦ ਮੁਕਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਅਠਵਾਰਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਅਠਵਾਰਾ) । ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 'ਅਠਵਾਰਾ' ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸਤਵਾਰਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸੂਫ਼ੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ :

ਛਨਿਛਰ ਵਾਰ ਉਤਾਵਲੇ,
ਦੇਹ ਸਜਣ ਦੀ ਸੋਅ ।
ਅਸਾਂ ਮੁੜ ਘਰ ਫੇਰ ਨਾ ਆਵਣਾ,
ਹੋਣੀ ਹੋਗ ਸੋ ਹੋ ।

(ਸ-163) ਸੱਤਾਈ :

ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਰੂੜ੍ਹੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਢ ਨਖਸ਼ਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ (27) ਤੋਂ ਬੱਝਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਚੰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਇਸ ਅੰਕ-ਰੂੜ੍ਹੀ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ । ਜੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਛੇਵੇਂ ਜਾਂ ਅਠਵੇਂ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਯੋਗ ਦੇ ਮੰਦ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਰੀਤ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ : ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਸੱਤਾਈ ਦਿਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸੇਰ ਚਾਵਲ, ਕੁਝ ਕਪੂਰ, ਮੋਤੀ, ਲੱਠੇ ਦਾ ਟੁਕੜਾ, ਕੁਝ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਪਾ ਕੇ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਧਨੀ ਲੋਕ ਚਿੱਟੇ ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਦੁਧ ਘਿਓ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪੀਪੇ ਵੀ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਜੋ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਚਿੱਟਾ ਚੰਦਨ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਫੁੱਲ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਕਰਨਾਲ ਤੇ ਰੋਹਤਕ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਖਲ ਦੇ ਮੰਦ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜੋ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸੱਤਾਈ ਦੀ ਅੰਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ । ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ 27ਵੇਂ ਦਿਨ, 27 ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ, 27 ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਅਤੇ 27 ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਗੀਟੇ ਰਖ ਕੇ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਪੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਜਨੇਊ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅਗਰੇ ਵਿਚ 27 ਧਾਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

(ਸ-164) ਸਤਾਹਰੀ :

(1) ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮ੍ਰਿਤੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ; ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਤਾਰ੍ਹਵੇਂ ਦਿਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਤਾਹਰੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਸਤਾਰ੍ਹਵੇਂ ਦਿਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਰੀਤ। ਅਖਾਣ ਵੀ ਹੈ — 'ਜੱਟ ਮਰਿਆ ਤਾਂ ਜਾਣੀਏਂ ਜਾਂ ਸਤਾਹਰੀ ਹੋ ਜਾਏ'। ਇਸ ਦਿਨ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ)। ਇਸ ਦਿਨ 17 ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਲ-ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਮੁਜਬ ਭਾਂਡੇ, ਬਿਸਤਰੇ, ਫਲ ਤੇ ਨਕਦ ਰੁਪਏ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਤਾਹਰੀ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰ ਕੇ 'ਪਾਤਕ' ਕਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੱਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰੀਤ ਤੇਰਰਵੇਂ ਦਿਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।

(2) ਤਾਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਖਿਡਾਰੀ ਰਲ ਕੇ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਤਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਇਟ ਦੀ ਦੁੱਕੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ, ਬਾਕੀ 17-17 ਪੱਤੇ ਤਿੰਨੋਂ ਖਿਡਾਰੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਰਾਂ ਬਣਨ, ਉਹ ਮੀਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਸ-165) ਸੰਤਾਨ :

ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੰਤਾਨ, ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੁਰਦਾ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ 'ਪੂ' ਨਾਂ ਦੇ ਨਰਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਹੀ ਉਹ, ਜੋ 'ਪੂ' ਨਾਂ ਦੇ ਨਰਕ ਤੋਂ ਤਰਾਏ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰਿਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਿਣ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੈ : ਕਿਉਂ ਜੋ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਿੱਤਰ ਪਿਆਸੇ ਤੜਪਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ, ਸਰਾਧ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਵੀ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਪੁਤੇ ਤੇ ਔਤਰੇ ਦੀ ਗਤੀ ਦੋਹੀਂ ਜਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾਨ ਹੀ ਸਭ ਦਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਕਈ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੰਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜੰਮਦੀ, ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਰੀਤ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਕਰ ਕੇ, ਕੰਨਿਆਂ ਦਾਨ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਫਿਰ ਉਸ ਘਰ ਦੇ ਜਵਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਢੌਂਗ ਵਿਆਹ)।

ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਘਰ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਔਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਔਝੜਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ; ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੜ੍ਹੀਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ ਉਤੇ ਮੰਨਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵਰਤ ਵੀ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੂਹਾਂ ਤੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਦਾ ਜਲਪਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਲ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਲਈ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਟੂਣੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ।

ਕਈ ਲੋਕ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਪਿੱਪਲ ਉਤੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਿੱਪਲ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜਾਣ ਕੇ, ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਲ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਨਿਤ ਬਰ੍ਹਮੇ ਜਲ ਪਾਵਾਂ
ਵੀਰ ਤੇਰੀ ਜੜ੍ਹ ਲਗ ਜਾਏ।

ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਸਪਤਮੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸੰਤਾਨ ਸਪਤਮੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੇ ਵਰਤ ਦਾ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਖ਼ਾਸ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਅਨੇਕਾਂ ਅਸਥਾਨ ਅਜਿਹੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਸ਼ਾਹ ਚੰਨ ਚਿਰਾਗ਼ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਉਤੇ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖਦੀਆਂ ਤੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਸੈਦਪੁਰ ਦੇ ਕੁੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਦੇ ਖੂਹ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਵਰੀਏ ਇਸੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਧੋਂਕਲ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਦੁਖ-ਨਿਵਾਰਨ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਔਲਾਦ ਦਾ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿਚ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਔਲਾਦ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਦਰ ਸ਼ੇਖ਼ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਉਤੇ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਅਵੱਸ਼ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਭੂੰਮੀਏ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਸੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਬੇ ਵਿਚ ਕੈਥੂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੰਬੇ ਵਿਚ ਮਰੇ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਨਹਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਚੰਬੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਨੌਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਉਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਸੂਰਜ ਵਲ ਅਖ਼ਰੋਟ ਸੁਟਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਔਰਤ ਉਸ ਅਖ਼ਰੋਟ ਨੂੰ ਚੁਕ ਲਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਮੀਨ ਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਆਦਿਤੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਸੂਰਜ ਕੁੰਡ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਅਵੱਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਠੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਜਣਨੀ ਤੋਂ ਛਤ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਗਿਣਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਤਨੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਉਹ ਗਿਣੇਗੀ, ਉਤਨੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੇ : ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕੜੀ ਗਿਣੇਸੀ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪੁੱਤਰ ਜਣੇਸੀ।

ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ, ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਸੁਖ ਸਦਕਾ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ/ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁੜ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ)। ਕਈ ਵਾਰ ਬਾਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਠਹਿਰਾ ਕੇ. ਉਸ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਤਾਰ ਕੇ, ਮਾਪੇ ਬਾਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਬਾਲ ਨੂੰ ਦੁਸੰਧੀ ਜਾਂ ਇਛਪੁੰਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਦੁਸੰਧੀ)।

ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਨਵਾਂ ਚੰਨ ਸਾਲ ਭਰ ਪੂਜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਗਰਭ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਗਰਭ ਨਹੀਂ ਸਨ ਠਹਿਰਦੇ, ਚੰਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਗਰਭ ਠਹਿਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਗਰਭ ਦਾ ਸਬੰਧ ਚੰਨ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਰੇਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਖੂਹ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜਲ ਸੰਤਾਨ

ਉਤਪੱਤੀ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਟੂਣੇ-ਟੱਪੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੱਤਾਂ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਚੌਰਾਹੇ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ। ਕਈ ਤੀਵੀਆਂ ਬਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ, ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਚੁਰਾਹੇ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਟੂਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਤਨਾਜੇ ਦੇ ਆਟੇ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਟੂਣਾ ਬੜਾ ਕਰੜਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ 'ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ' ਦੀ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੰਤ ਫ਼ਕੀਰ ਜਾਂ ਜੋਗੀ ਕਿਸੇ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਚਾਵਲ ਦੇ ਦਾਣੇ ਜਾਂ ਧੂਣੀ ਦੀ ਚੁਟਕੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਅੱਧਾ ਭਾਈ ਜਾਗਦਾ' ਵਿਚ ਕੋਈ ਜੋਗੀ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸੋਟੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਤ ਵਾਰ ਅੰਬ ਦੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਉਤੇ ਮਾਰ ਕੇ ਸਤ ਅੰਬ ਘਰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਛੇ ਰਾਣੀਆਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਛੇ ਅੰਬ ਖਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਤਵੀਂ ਰਾਣੀ, ਜੋ ਉਦੋਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਆਪਣਾ ਅੰਬ ਆਲੇ ਵਿਚ ਰਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਅੱਧਾ ਅੰਬ ਬਿੱਲੀ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਅੰਬ ਨੂੰ ਖਾਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਰਾਣੀ ਦੇ ਘਰ 'ਅੱਧਾ ਭਾਈ' ਜੰਮਦਾ ਹੈ। ਅੱਧਾ ਭਾਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਚਾਤਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ੀ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਗੇ ਪੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਗਲ ਤੋਂ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਗਾ ਪਿਆ।

ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਰਵਾਜ ਸੀ, ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁਟ ਕੇ, ਦੱਬਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਗੁੜ ਪਾ ਕੇ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪੂਣੀ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਤੁਕ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ — 'ਗੁੜ ਖਾਵੀਂ ਪੂਣੀ ਕੱਤੀਂ', ਆਪ ਨਾ ਆਵੀਂ ਵੀਰੇ ਨੂੰ ਘੱਤੀਂ'।' ਕਈ ਵਾਰ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਗੁੜ ਪੂਣੀ ਸਮੇਤ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਹੇਠਾਂ ਸੁਟ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਜੇ ਕੋਈ ਜਾਨਵਰ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰੀਕ ਕੇ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰ, ਜੇ ਘਰ ਵਲ ਧ੍ਰੀਕ ਕੇ ਲੈ ਆਵੇ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਜੰਮਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਬੱਚਾ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਮੁਹਾਠ ਹੇਠਾਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਦੱਬ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇਗੀ (ਵੇਖੋ : ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ)।

(ਸ-166) ਸੰਤਾਨ ਸਪਤਮੀ :

ਭਾਦਰੋਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਸਪਤਮੀ 'ਸੰਤਾਨ ਸਪਤਮੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਹਰ ਸਪਤਮੀ ਹੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਸੁਖ, ਕਲਿਆਣ ਤੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਭਾਦਰੋਂ ਦੀ ਸਪਤਮੀ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮਹਾਤਮ ਹੈ।

ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੋਵੇਂ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਸਵੇਰੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਵਰਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਤਰ ਦੇ ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਸਤ ਗੰਢਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਖਵਾਉਣ ਤੇ ਦੱਖਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।

(ਸ-167) ਸਤਾਨੰਦ :

ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ ਅਹਿੱਲਿਆ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ। ਸਤਾਨੰਦ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਸੀ।

(ਸ-168) ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ :

ਇਕ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਜੋ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ, ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਘਰ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਰਾਜੇ ਦੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਸੋਟੀ ਦਿਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅੰਬ ਦੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਉਪਰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਇਹ ਸੋਟੀ ਮਾਰੇ। ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਸਤ ਫਲ ਡਿਗਣਗੇ, ਉਹ ਫਲ ਸੱਤਾਂ ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਖਵਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸਤ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੇ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਕੀਰ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਚਾਵਲਾਂ ਦਾ ਦਾਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਗਰਭ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਗੇ ਦੀ ਮਾਂ, ਬਾਚਲ, ਸੰਤਾਨ ਲਈ, ਗੋਰਖਨਾਥ ਅੱਗੇ, ਕਈ ਸਾਲ ਮੱਥੇ ਰਗੜਦੀ ਰਹੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਬਾਚਲ ਨੂੰ ਗੁੱਗਲ ਖਾਣ ਲਈ ਦਿਤਾ, ਫਲਸਰੂਪ ਬਾਚਲ ਦੇ ਘਰ ਗੁਗਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਧੂ ਆਪਣੀ ਧੂਣੀ ਦੀ ਚੁਟਕੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਂ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਬੜੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਲਈ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਦੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਯੱਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਯੱਗ ਦੇ ਕੁੰਡ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਇਕ ਕਲਸ਼ ਦਸਰਥ ਨੂੰ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਲਾ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਕੌਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਾਮ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅੱਧੇ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਅੱਧਾ ਕੈਕਈ ਨੂੰ ਪਿਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਰਤ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅੰਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਜੰਮੇ। ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਸੁਮਿਤ੍ਰਾ ਨੂੰ ਪਿਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਲਛਮਣ ਤੇ ਸ਼ਤਰੂਘਨ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਅੱਠਵਾਂ ਅੰਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਜੰਮੇ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤਾਨ ਲਈ ਯੱਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਜਦੋਂ ਸਾਧਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ, ਤਾਂ ਯੱਗ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਸੋਟੀ, ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਵਿਚ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਲਈ ਬਰਕਤ ਮੰਨੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। 'ਅੱਧਾ ਭਾਈ ਜਾਗਦਾ' ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਾਇਕ 'ਅੱਧਾ ਭਾਈ' ਦੇ ਸਭ ਅੰਗ ਅੱਧੇ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਜੋ ਅੰਬ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਅੱਧਾ ਬਿੱਲੀ ਖਾ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਧਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਣ ਕਰ ਕੇ ਕੌਸ਼ਲਿਆ ਦੇ ਘਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅੱਧਾ ਅੰਸ਼ ਰਾਮ ਜੰਮਿਆ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਧਾ ਅੰਬ ਖਾਣ ਨਾਲ ਮਾਂ ਨੇ ਅੱਧਾ ਭਾਈ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।

(ਸ-169) ਸਤਿਆ :

ਸਵਾਸਤਿਕ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋ ਲੋਕੀਂ, ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਜਾਣ ਕੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਕਮਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਅੰਕਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੰਕਿਤ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਆ ਬਿਰਾਜਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਬਦਰੂਹਾਂ ਦੂਰ ਨਠਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਜ਼ਰ ਟਪਾਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਅਤੇ ਬਰਕਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ, ਬਦਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ,

ਨਵੇਂ ਮਕਾਨ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ, ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਸਤਿਆ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਲੀਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਲੜਕਾ ਜੰਮਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਕੋਈ ਕੰਨਿਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਹਿਤਣੀ ਸਤਿਆ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬੂਹੇ ਉਤੇ ਅੰਕ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਚ ਸਤ ਟਹਿਣਾਂ ਹੋਰ ਉਲੀਕ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਬੱਚੇ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਤਿਆ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਈ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਤਿਆ ਚਾਰ ਕਾਟਵੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ +। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਚੋਹਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਚਾਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਬੋਧਿਕ ਹੈ — ਕੁਬੇਰ ਉੱਤਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਹੈ; ਯਮ ਦੱਖਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ; ਇੰਦਰ ਪੂਰਬੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਤੇ ਵਰੁਣ ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ, ਸਤਿਆ ਵਿਚ ਚਾਰ ਹੋਰ ਲਕੀਰਾਂ ਸੂਰਜੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਲਟੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਾਹ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਰੇਖਾਵਾਂ ਚਾਰ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੋਧਿਕ ਹਨ — ਅਗਨੀ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਹੈ; ਈਸ਼ਰ ਉਤਰ ਪੂਰਬੀ ਗੁਠ ਦਾ, ਵਾਯੂ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਅਤੇ ਨੈਰਿਤ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਗੁਠ ਦਾ। ਮੱਧ ਵਿਚ ਗਣਪਤੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-170) ਸਤਿਆਵਾਨ :

ਸਾਵਿਤ੍ਰੀ ਦਾ ਪਤੀ (ਵੇਖੋ : ਸਾਵਿਤ੍ਰੀ-ਸਤਿਆਵਾਨ)।

(ਸ-171) ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ :

(ਵੇਖੋ : ਜੈਕਾਰਾ)।

(ਸ-172) ਸਤਿਜੁਗ :

(ਵੇਖੋ : ਜੁਗ)।

(ਸ-173) ਸਤੀ ਦੇਵੀ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤੀ ਦੱਕਸ਼ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਅਤੇ ਰੁਦਰ (ਸ਼ਿਵ) ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਸਤੀ ਬੜੀ ਸੁਸ਼ੀਲ, ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸਵੰਬਰ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੱਕਸ਼ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ। ਸਤੀ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਅਨਿਨ ਭਗਤਣ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਸਵੰਬਰ ਵੇਲੇ, ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਿਰ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ, ਸਤੀ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੈਮਾਲਾ, ਉਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਲ ਸੁਟਦਿਆਂ, ਸ਼ਿਵ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਜੈਮਾਲਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸ਼ਿਵ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਜੈਮਾਲਾ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਜਾ ਪਈ।

ਭਾਵੇਂ ਦੱਕਸ਼ ਨੂੰ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਤੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਦੱਕਸ਼ ਦਿਲੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਕੀਨਾ ਰਖਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਦੱਕਸ਼ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਅਨਾਦਰੀ ਕੀਤੀ।

ਦੱਕਸ਼ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਮਹਾਂ ਯੱਗ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਓਤਾ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਸਤੀ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਬੁਲਾਇਆ। ਸਤੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਯੱਗ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਣਸੱਦੀ ਹੀ ਪੇਕੇ ਘਰ ਚਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੱਕਸ਼ ਤੋਂ ਇਸ ਅਨਾਦਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ। ਦੱਕਸ਼ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਬਾਰੇ ਮੰਦੇ ਬਚਨ ਬੋਲੇ, ਜੋ ਸਤੀ ਤੋਂ ਜਰੇ ਨਾ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਯੱਗ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ। ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਟਾਂ ਪੁਟ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਸੁਟੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦੈਂਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੈਂਤਾਂ ਨੇ ਯੱਗ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਵੀਰਭੱਦ੍ਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਦੱਕਸ਼ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਸਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਯੱਗ ਵਿਚੋਂ ਨਠਾ ਦਿਤਾ (ਵੇਖੋ : ਵੀਰਭੱਦ੍ਰ)।

ਕਾਲਿਕਾ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਯੱਗ ਦੇ ਕੁੰਡ ਵਿਚੋਂ ਸਤੀ ਦੀ ਅੱਧ ਸੜੀ ਲੋਥ ਕੱਢ ਕੇ, ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਰਖ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਕਰੁਣਾਮਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ, ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਸਤ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਰਲਾਪ ਤੇ ਨਾਚ ਦੇ ਤਾਲ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੰਬਣ ਲੱਗਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ, ਆਪਣੇ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਸਤੀ ਦੀ ਲੋਥ ਦੇ 51 ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਜੋ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਥਾਈਂ ਕਿਰਦੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਟੁਕੜੇ ਕਿਰ ਗਏ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਸਤੀ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਡਿਗੇ, ਉਹ ਅਸਥਾਨ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੀਰਥ ਬਣ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ 'ਪੀਠ' ਜਾਂ 'ਦੇਵੀ ਪੀਠ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਸਥਾਨ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਨ – ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ, ਨੈਣਾ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਜਾਲੰਧਰ। ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦੀ ਜੀਭ ਤੇ ਨੈਣਾਂ ਦੇਵੀ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰ ਡਿਗੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਾਲੰਧਰ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਡਿਗੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕੁਰਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦੇ ਗਿਟੇ। ਦੇਵੀ ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵੀ ਪੀਠਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 72 ਹੈ, ਪਰ ਦੇਵੀ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ 108 ਦਿਤੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਦੇਵੀ ਪੀਠ)।

ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੀਰਥ ਕਟਾਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੀ ਸਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਹੈ। ਸੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਅੱਥਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾ ਵਗਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਲ ਕਟਾਸ ਵਿਚ ਦੱਸਾਂ ਸਰੋਵਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ (ਵੇਖੋ : ਕਟਾਸ)।

ਸ਼ਿਵ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਕਸ਼ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਣ ਦਾ ਬੜਾ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਦੱਕਸ਼ ਦਾ ਕਟਿਆ ਸਿਰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਡਿਗ ਕੇ ਭਸਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋ, ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਦੱਕਸ਼ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸਿਰ ਦੀ ਥਾਂ ਬਕਰੇ ਦਾ ਸਿਰ ਲਗਾ ਕੇ ਦੱਕਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿਤਾ (ਵੇਖੋ : ਬਕਰੇ ਬੁਲਾਉਣਾ)।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤੀ ਮੁੜ ਹਿਮਾਵਤ ਦੇ ਘਰ ਮੈਨਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਦੇਵੀ ਭਵ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਹੀ ਸੀ।

ਸਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਤੀਬਰ ਪਿਆਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੱਕਸ਼ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪਤੀ ਬਾਰੇ ਨਿੰਦਿਆ ਤੇ ਦੁਰਬਚਨ ਨਾ ਸਹਾਰ ਸਕੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਯੱਗ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਕੁਦ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ। ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਇਸੇ ਸਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਤੇ ਅਨੁਕਰਣ ਵ੍ਰਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ।

(ਸ-174) ਸਤੀਆਂ :

ਸਤੀ ਉਹ ਪਤੀਬ੍ਰਤ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਉਸਦੀ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਸੜ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ। ਸਤੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਿ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੱਚ, ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੈ। ਸੋ ਸਤੀ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਉਸ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਸਤ ਸਰੂਪ ਹੋਵੇ; ਭਾਵ ਪਤੀਬ੍ਰਤ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਾਕਦਾਮਨ ਇਸਤ੍ਰੀ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਲਈ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ

ਗਿਆ, ਜੋ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਹੀ ਸੜ ਮਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਢ ਪੂਰਬ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬੱਝ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਟਾਇਲਰ ਦਾ ਵਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਸਮ ਮੂਲ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਬਲੀ ਦੀ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਦਿਮ ਰੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਗਰੋਂ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਨੇ ਮਨ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਰੀਤ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਸਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਹੀ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੀਤ ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਦੀ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਦਿਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ, ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਇਹ ਰਸਮ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਨਾ ਹੀ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ, ਨਾ ਹੀ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਨਿਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਹੜਪਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ, ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ-ਮੂਲਕ ਦਰਸਾਣ ਲਈ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀ ਇਕ ਤੁਕ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਬਦ 'ਅਗਰੇ' (ਭਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ) ਨੂੰ 'ਅਗਨੇਣ' (ਅਗਨੀ) ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਅਰਥ ਕੱਢ ਲਏ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚ ਸਤੀ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰ ਕੇ, ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਵਲ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਗਾਂਧਾਰੀ ਦੇ ਸਤੀ ਹੋਣ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਗਾਂਧਾਰੀ ਦਾ ਪਤੀ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਸੀ। ਗਾਂਧਾਰੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਸਿਦਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਪਤੀ ਦਾ ਦੁਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਹਰਦੁਆਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਦਾਵਾ ਅਗਨ ਵਿਚ ਸੜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗਾਂਧਾਰੀ ਨੇ ਵੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਕੁਦ ਕ, ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ।

ਮੋਏ ਪਤੀ/ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਕਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਇੰਡੋ-ਜਰਮੈਨਿਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਰਿਮ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਕੰਡੇਨੇਵੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਆਤਮ-ਘਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਲਾਵੋਨਿਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪਤੀ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਆਪਣੀ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ। ਹੈਰੋਡੋਟਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਥਰੇਸੀਅਨ ਕਬੀਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਹਰੇਕ ਪਤਨੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੀ। ਜਿਹੜੀ ਪਤਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਣ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦੇਂਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਆਦਰ ਮਾਣ ਨਾਲ, ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਬ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਆਤਮ-ਘਾਤ ਦਾ ਰਵਾਜ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਥੇਬ ਵਿਚ ਅਮੇਨ-ਹੋਤਪ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੀਨ ਵਿਚ ਵੀ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਆਤਮ-ਘਾਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ 'ਦੁਆਰ' ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸਿਥੀਅਨ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਬਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਮੋਨੀਅਰ ਵਿਲੀਅਮਜ਼ (ਇੰਡੀਅਨ ਵਿਜ਼ਡਮ, ਸਫ਼ਾ 258) ਹੈਰੋਡੋਟਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਥੀਅਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਰ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਖੇਲਾਂ ਦੀ ਸੰਘੀ ਘੁਟ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਹੋਰ ਦਾਸਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਦਾਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਸਕਣ।

ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਪਿਛੇ, ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਦਾ ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਹੈ, ਕਿ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਿਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸੇ ਲੋਕ ਦਾ ਸੂਖਮ ਮੁਜਸਮਾ ਹੈ। ਉਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਇਸ ਲੋਕ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹਨ। ਅੰਤਰ ਸਿਰਫ਼ ਰੂਪ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਥੇ ਸਥੂਲ ਹੈ ਤੇ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੂਖਮ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ, ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ, ਦਾਸੀਆਂ, ਰਖੇਲਾਂ, ਘੋੜੇ, ਹਾਥੀ ਤੇ ਅੰਨ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵਸਤੂ ਅਗਨੀ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ, ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੇਵਤੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਮਿਤ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਤੀ ਹੋਈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤਕ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪੁਜ ਜਾਂਦੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਾਰਾਸ਼ਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਉਤਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸਵਰਗ ਦਾ ਆਨੰਦ ਭੋਗਦੀ ਹੈ, ਜਿਤਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਉਤੇ ਰੋਮ ਹੋਣ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਰੋਮ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਤੀ ਨੂੰ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਸਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤੀ ਦੀਆਂ 21 ਕੁਲਾਂ ਸਭ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਪਾਪ ਤੋਂ ਵੀ। ਸਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੁਖ ਤੇ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਸੰਕਟਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸਤੀ ਸੁਹਾਗ ਦੀ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਕੁਲੱਛਣੀ ਤੇ ਘੋਰ ਪਾਪਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਭਚਾਰਨ, ਹੱਤਿਆਰੀ ਤੇ ਫੱਫੇਕੁਟਣੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਧਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਤਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਉਤਨਾ ਘੋਰ ਪਾਪ ਉਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਦਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਲੇ ਕੁਚੈਲੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਣੇ ਪੈਂਦੇ, ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਉਸ ਲਈ ਵਰਜਿਤ ਸੀ; ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਪੈਣਾ ਵੀ ਅਸ਼ੁਭ ਸੀ। ਇਸ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੇ ਹੋਏ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵਿਧਵਾ ਲਈ ਇਕੋ ਇਕ ਰਾਹ ਸਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸੀ। ਸਤੀ ਹੋਣ ਉਤੇ ਉਹੋ ਵਿਧਵਾ ਪੂਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਘਰ ਵਿਚ ਸਿਲ ਗਡ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਖੰਡਤ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਸਤੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੀਤ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਪੂਰਬੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਸਮੇਂ

ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਰੀਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਨੋਂ-ਕਲਪਿਤ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਘੜ ਲਈ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਮਰਦ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਸੁਟਦੀ ਸੀ। ਆਤਮ-ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਉਪਾਅ ਵਜੋਂ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲ ਪਈ ਕਿ ਕਸ਼ਤਰੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਤੀ ਹੋਵੇ। ਮਹਾਨ ਸਕੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ ਕਿ ਉਦੋਂ ਤਖਸ਼ਿਲਾ ਵਿਚ ਸਤੀ ਦਾ ਰਵਾਜ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਉਤੇ ਵੀ ਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਪਿਆ। 'ਤੌਜ਼ਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰੀ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੌਰੀ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ, ਮਰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੀ ਹੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦੱਬਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਉਤੇ, ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੇ, ਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, – 'ਸਤੀਆਂ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੋ ਮੜਿਆ ਲਗਿ ਜਲੰਨਿ। ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੋਟ ਮਰੰਨਿ' (ਵਾਰ ਸੂਹੀ ਮ: ੩)। ਪਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਦੇ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸਤ ਦਾਸੀਆਂ ਸਤੀ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧੀਆਂ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਜੋ ਉਥੇ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਰਾਣੀ ਸਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦੋ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਤਿੰਨ ਸੌ ਕੰਵਾਰੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਸਤੀ ਹੋਈਆਂ। ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾ ਦੇ ਭਰਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪਤਨੀਆਂ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹੀਆਂ। ਇਹ ਅੰਤਲੀ ਘਟਨਾ 22 ਸਤੰਬਰ 1845 ਦੀ ਹੈ। ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਂਟਿੰਗ ਨੇ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ 1829 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਸਤੀ ਦੀਆਂ ਇਕਾ ਦੁਕਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ, ਪਤੀ ਨਾਲ ਚਿਖਾ ਵਿਚ ਝੋਂਕ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਤੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਭੰਗ ਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ, ਖਾਣ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਖੁਆ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਬੇਸੁਰਤੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਲਿਟਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੋਕ ਰੱਸੀਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਚਿਖਾ ਵਿਚ ਸੁਟਦੇ ਰਹੇ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਜਿਸ ਕੁਲ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਸਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਮਾਣ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਤੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਧਉਰਾ (ਸੰਧੂਰ ਧੂੜਿਆ ਨਾਰੀਅਲ) ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ (ਵੇਖੋ : ਸਿੰਧਉਰਾ)। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਮਾਣ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ, ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਫਿਰ ਚਿਖਾ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਪਤੀ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਸੰਧੂਰ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਗਾਂਦੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧਉਰਾ ਭੇਟ ਕਰਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਿਖਾ ਦੀਆ ਸਤ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਲੈ ਕੇ, ਚਿਖਾ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਖੜੇ ਕੁਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ, ਉਹ ਸੰਧੂਰ ਧੂੜਦੀ ਹੋਈ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਂਦੀ। ਫਿਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਲੇਟ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਤੀ ਦਾ ਸਿਰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲੈਂਦੀ; ਫਿਰ ਚਿਖਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਥਾਂ ਸਤੀ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਸਿਲ ਗੱਡ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਸਤੀ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰੂਪ 'ਮਾਂ-ਸਤੀ' ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ 'ਮਹਾ ਸਤੀ' ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਂ-ਸਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੜ ਮਰਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਕਈ ਮਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੰਵਾਰੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨਾਲ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਬੰਗਾ ਵਿਚ ਜਮਵਾਲ ਭਟੀ ਗੋਤ ਦੀ ਮਹਾਸਤੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਰਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਸੜ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਤੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਸਤੂ)।

ਸਤੀ ਅਸਥਾਨ : ਜਿਸ ਥਾਂ ਉਤੇ ਕੋਈ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਸ ਦੀ ਪਾਵਨ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਮਾਰਕ, ਮੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਸਮਾਧ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਅਸਥਾਨ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਰਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਕਿਧਰੇ ਸਤੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਠੀਕਰਾਂ, ਪੱਥਰਾਂ ਅਥਵਾ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਢੇਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਬਣਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਕਿਧਰੇ ਇੱਟਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ; ਕਿਧਰੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਥੰਮ੍ਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਢੇਰ ਉਪਰ ਪੱਥਰ ਦੀ ਸਿਲ ਗੱਡ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਲ ਉਤੇ ਸਤੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਉਕਰੀ ਹੁੰਦੀ। ਸਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਨਿੰਘਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਤੀ-ਅਸਥਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਨਦੀ ਜਾਂ ਛੱਪੜ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਪੂਰਬੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 'ਪੰਜਾਬ ਐਥਨੋਗਰਾਫ਼ੀ' (ਪੰਨਾ 115) ਵਿਚ ਇਬਟਸਨ ਸਤੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਉਤੇ ਨਦੀਆਂ ਜਾਂ ਤਲਾਬਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ, ਇੱਟਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮੰਦਰ ਬਣੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਤੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਕਸਰ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਅਕਸਰ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਬਣਾਈ ਇਕ ਬੇਢਬੀ ਜਿਹੀ ਮੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਤੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਬਾਂਹ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਪਤੀ ਯੁਧ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸਤੀ ਪਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਸਮੇਤ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਤੀਆਂ ਦੇ ਜੋ ਅਸਥਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਦੀ ਸਿਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਗੱਲਾਂ, ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਪੂਜ-ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਫ਼ੁਟ ਦੇ ਮੁਰੱਬੇ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਸਤੀਆਂ ਦੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਉਤੇ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਤਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦੀਵੇ ਬਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਕੁਲ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਕੱਤਕ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਜੱਟਾਂ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸਤੀ ਸਥਾਨ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਤਿੱਥ ਨੂੰ, ਉਸ ਕੁਲ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਤੀ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਖੋਦਦੇ ਹਨ।

ਸਤੀ ਪੂਜਾ : ਸਤੀ ਪੂਜਾ ਮੂਲ ਵਿਚ ਪਿਤਰ-ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਸਾਧ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਸਤੀ ਹੋਈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਉਤਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸਵਰਗ ਭੋਗਦੀ ਹੈ, ਜਿਤਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਉਤੇ ਰੋਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ, ਸਤੀ ਦੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਦੈਵੀ ਕਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦਰ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲ ਪਈ, ਜੋ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧੀਆਂ, ਬੁਤੀਆਂ ਤੇ ਢੇਰੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਲ-ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਨਿਸਚਿਤ ਤਿੱਥਾਂ ਉਤੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਸਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਜਾ ਕੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਭੇਟਾਂ ਚਾੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਦੁਰਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸਣ, ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਸਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਆਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇੱਟਾਂ ਪੁਟ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੱਡ ਕੇ, ਸਤੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਮਹਾਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਤਨਾ ਮੂਲ-ਅਸਥਾਨ ਦਾ।

ਜੇ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਲਾਭ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੁਖ ਆਨੰਦ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਤੀ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ, ਸਤੀ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੀਅ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਜਾਂ ਕਸ਼ਟ ਉਠਾਣਾ ਪਏ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਤੀ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਸਤੀ ਨੂੰ ਪੂਜਾ ਦੁਆਰਾ ਪਤਿਆਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਤੀ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣੀ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਕੁਲਾਂ-ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਤੀ ਨਮਿਤ ਕੋਈ ਲਵੇਰਾ ਪਾਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਹੈ। ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਰਿਵਾਜ ਹੈ ਕਿ ਕੁਲ ਦੇ ਲੋਕ ਕੋਈ ਗਾਂ-ਮੱਝ ਸਤੀ ਨੂੰ ਮਣਸ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਸ ਲਵੇਰੇ ਦਾ ਦੁੱਧ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੁਲ ਮੰਨ ਕੇ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਲਵੇਰੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਜਾਤ ਗੋਤ ਦੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਛੁਹਣ ਤਕ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਵੇਰੇ ਦਾ ਦੁੱਧ ਜੰਮਾ ਕੇ ਲੱਸੀ ਬਣਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸ ਸਤੀ ਵਿਚ ਸਿਦਕ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਜਾਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਹਫ਼ਤੇ ਜਾਂ ਪੰਦਰਵਾੜੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਇਸ ਲਵੇਰੇ ਦੀ ਲੱਸੀ ਜਾਂ ਦੁਧ ਦੀ ਖੀਰ, ਅਤੇ ਪੂੜੀਆਂ ਸਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਲਿਜਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਪੂੜੇ ਤੇ ਖੀਰ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਥੇ ਸਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਖੀਰ ਤੇ ਪੂੜੇ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਤੀਤਵ, ਸੁਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਸੁਘੜਤਾ ਦੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚ ਸਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਰਵਾਜ ਹੈ। ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਮਾਹਤੌਂ ਜਾਤੀ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਅਸਲਾ ਰਾਜਪੂਤੀ ਦਸਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰੇਕ ਗੋਤ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ 'ਦਾਦਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸਥਾਨ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ, ਆਪਣੀ ਸਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਨੌਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਪੁਟਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਕਦ ਤੇ ਕਪੜੇ ਲੱਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਭੇਟਾਂ ਚਾੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਸਤੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਲ੍ਹੇ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਚੌਕ ਬਣਾ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਤੀ ਦਾ ਚੌਕ' ਮਿੱਥ ਕੇ, ਉਥੇ ਹੀ ਸਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੁਲ੍ਹਨ ਘਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦੋਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਦੂਲ੍ਹੇ ਦੀ ਚਾਦਰ ਤੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨੂੰ ਗੰਢ ਮਾਰ ਕੇ ਸਤੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਵੀ ਹੈ।

ਇਹ ਵੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਵਾਕ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਕਈ ਸਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਕੁਲ-ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਟਾਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਣੀਏਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਤੀ ਤੋਂ ਰੀਂਗਣ 'ਵਾ (ਲੱਤਾਂ ਦਾ ਦਰਦ) ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਖ਼ਸ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਰੋਗੀ ਦੀ ਰੀਂਗਣ 'ਵਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-175) **ਸਤੀ ਸਤਿਆਵਤੀ** :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਏ, ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਚੰਦ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧ ਡੇਹਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਚੰਦ ਬੜੇ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵਿਖਾਈਆਂ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰ ਚੰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਚੰਦ ਤੋਂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਸਹਾਰੀ ਨਾ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ। ਪ੍ਰਾਣ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਬਚਨ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਤਾ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ ਭਲਾ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਭੇਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਅੱਗੇ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹੇ।

ਬਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਚੰਦ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨੇਮ ਨਾਲ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਵੇਖ ਕੇ, ਸੱਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਉਤੇ ਸੰਦੇਹ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮਿਹਣੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨੂੰਹ ਨੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਸੱਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਛੁਪ ਕੇ ਖ਼ੁਦ ਵੇਖ ਲਿਆ ਕਰੇ। ਸੱਸ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਾੜ ਰਖੀ ਅਤੇ ਕੋਠੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ। ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਚੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਮੁੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਦਿਤੇ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਚੰਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਦੁਖ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਸਤੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਤਿਆਵਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਧ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਸਰੋਵਰ ਹੈ, ਜੋ ਸਤੀ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕੀਂ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਜਲ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਔਲਾਦ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਉਹ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

(ਸ-176) **ਸਤੀਤਵ** :

(ਵੇਖੋ : ਪਤੀਬ੍ਰਤ ਧਰਮ)।

(ਸ-177) ਸਤੂ :

ਉਹ ਮਰਦ ਜੋ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਨਾਲ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਸੜ ਮਰੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਉਦਾਹਰਣ ਤਾਂ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਾਇਕਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਸੜ ਮਰੇ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜੋੜੇ ਇਕ-ਜਿੰਦੀਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ ਸਿਦਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ' ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਪੁੰਨੂੰ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ' ਵਿਚ, ਸੋਹਣੀ ਜਦੋਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਡੁਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,ਤਾਂ ਮਹੀਂਵਾਲ ਵੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ, ਝਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਦ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਪੰਖੇਰੂ ਵੀ ਉੱਡ ਕੇ ਹੀਰ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰੇਮੀ 'ਸਤੂ' ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਦੀ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਮਰੇ ਹਨ।

ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਆਤਮ-ਦਾਹ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ (ਗਲਾਸਰੀ. 1,201) । ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਹਾਣੀ 'ਸਿੰਦਬਾਦ ਜਹਾਜ਼ੀ' ਵਿਚ ਸਿੰਦਬਾਦ ਆਪਣੀ ਮਰ ਗਈ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਬ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । E. R. E. (4,428) ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਕੁਝ ਜਾਂਗਲੀ ਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਅਸੜੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈ ਕੇ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਾਲ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਤਨੀ ਵੀ ਨੀਵੀਂ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਆਦਮੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਇਕਲੌਤਾ ਲੜਕਾ ਮਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰੇਗਾ ।

(ਸ-178) ਸਤੂਪ :

ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਮੰਦਰ, ਸਮਾਰਗ ਜਾਂ ਪੂਜ-ਅਸਥਾਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਤੋਪ (ਪਾਲੀ ਥੂਪਾ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਤੂਪ ਪਦ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਢੇਰੀ ਜਾਂ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਮੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਤੂਪਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਨਿਰਮਾਣ ਬੁਧਮੱਤ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਸਤੂਪ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪੂਰਬ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਬੁਧਮੱਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਵ-ਅਸਥਾਨ, ਮੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਸਮਾਧੀ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤੂਪ ਸਾਧਾਰਨ ਮੜ੍ਹੀ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ-ਰੂਪ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਧਾਰਨਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ । ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਤੂਪ ਗੌਤਮ ਬੁਧ ਦੀ ਰਾਖ਼ ਜਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਉਤੇ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਤੂਪ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧੀਆਂ ਹਨ । ਕੁਝ ਸਤੂਪ ਬੋਧੀ ਸਮਾਰਗ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਉਤੇ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੇ ਇਸ ਜਨਮ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਚਰਨ ਪਾਏ ਸਨ। ਫਰਗੂਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਤੂਪ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ — ਇਕ ਉਹ ਜੋ ਬੁਧ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਸਥਾਨ ਜਾਂ ਘਟਨਾ-ਸਥਲ ਉਤੇ ਉਸਾਰੇ ਗਏ। ਦੂਜੇ, ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਭਿਖਸ਼ੂ ਦੀ ਰਾਖ਼ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸਿਮਰਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਦੋਹਾਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ।

ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਸਤੂਪ ਬੋਧੀ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀਆਂ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਵੀ ਹੋਣ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੇ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਣ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੇਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਉਤੇ ਸਤੂਪਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ।

ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਬੀ.ਸੀ. ਵਿਚ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ, 84,000 ਸਤੂਪਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਰਾਜੇ, ਧਨੀ ਸੌਦਾਗਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮੰਨਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਜੋਂ ਸਤੂਪ ਉਸਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਰਾਜੇ ਹਰਸ਼ ਨੇ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੌ ਫੁਟ ਉੱਚੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਤੂਪ ਬਣਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸਤੂਪ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉਤੇ ਹੀ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਤੂਪਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ; ਬਾਕੀ ਸਤੂਪ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਤੂਪ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਸਿਧ 'ਮਾਣਕਿਆਲੇ ਦਾ ਸਤੂਪ' ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ 'ਮਾਣਕਿਆਲੇ ਦੀ ਤੋਪ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 127 ਫ਼ੁਟ ਵਿਆਸ ਦਾ ਇਹ ਸਤੂਪ 92 ਫ਼ੁਟ ਉੱਚਾ ਅਰਧ ਗੋਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਤੂਪ ਵਿਚੋਂ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਵੇਲਣੇ ਵਰਗੀ ਇਕ ਪੀਪੀ ਨਿਕਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਇਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ । ਸਥਾਨਕ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਣਕਿਆਲੇ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਮਾਨ ਜਾਂ ਮਾਨਿਕ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਨੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਸਤੂਪ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ । ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਨੇ ਸਤ ਦੁਸ਼ਟ ਤੇ ਮਾਣਸਖ਼ੋਰ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਨਗਰ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭੁੰਨ ਕੇ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਘਮ ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਦੀ ਇਸ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਬੋਧ ਜਾਤਕਾ ਦੀ ਉਸ ਕਥਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ, ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੱਤ ਭੁਖੇ ਬਾਘ ਬੱਚਿਆਂ ਅੱਗੇ ਸਮਰਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਿਊਨ ਸਾਂਗ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਥਲ ਤਖ਼ਸ਼ਿਲਾ ਤੋਂ 30–34 ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵਲ ਦਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਣਕਿਆਲਾ ਸ਼ਾਹ ਢੇਰੀ (ਤਖ਼ਸ਼ਿਲਾ ਦੀ ਥੇਹ) ਤੋਂ ਠੀਕ ਉਤਨੀ ਹੀ ਦੂਰੀ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਮਾਣਕਿਆਲੇ ਦੇ ਇਸ ਸਤੂਪ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਕੋਰਟ ਨੇ ਸੰਨ 1834 ਵਿਚ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਇਥੋਂ ਜੋ ਠੀਕਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ, ਦੋ ਥਾਈਂ 'ਹੁਤਾ ਮੁਰਤਾ' ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ — ਸਰੀਰ ਦੀ ਭੇਟ ।

ਬੋਧੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤੂਪਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤੂਪਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਸੂਰਜੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਫਲ, ਅੰਨ, ਬਸਤ੍ਰ, ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਸਿੱਕੇ ਆਦਿ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਤਸ਼ਵਾਂ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਧੋਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਧੂਪਾਂ ਧੁਖਾ ਕੇ ਜੋਤਾਂ ਜਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਸਤੂਪ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬੋਧੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੂਜੀ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮੁਢ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤੂਪਾਂ ਨੂੰ ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਸਤੂਪ ਰੂਪ ਤੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਤੂਪਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ।

ਸਤੂਪ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਦੇ ਵੀ ਨਿ[illegible]

ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਵੱਡੇ ਸਤੂਪ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਕਟਹਰਾ ਅਤੇ ਕਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਰੂਪ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਤੂਪ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਗੰਧਾਰਾ ਕਲਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ।

(ਸ-179) **ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਤਾ :**

ਇਕ ਦੇਵੀ, ਜਿਸਦੀ ਪੂਜਾ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਗਣੇਸ਼ ਦੇ ਵਰ ਦੁਆਰਾ, ਫੁੱਲ ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਸਤਿ ਸਰੂਪ, ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਦਕਾ ਸੁਖ-ਸੰਤੋਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਦੁਖ-ਦਲਿਦ੍ਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਂਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ।

ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਵਰਤ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹਫ਼ਤਿਆਂ, ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ, ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਨਿਰਾਹਾਰ ਰਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਵਾਰ ਭੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਜੇ ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਘਿਓ ਦੀ ਬਲਦੀ ਜੋਤ ਜਾਂ ਜਲ ਦੇ ਭਰੇ ਕੁੰਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਥਾ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਕੰਮ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਵਰਤ ਰਖਣਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜਾਪਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਾਪਨ ਬਿਨਾਂ ਵਰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਾਪਨ ਵਿਚ ਢਾਈ ਸੇਰ ਆਟਾ ਅਤੇ ਛੋਲੇ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੱਠ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਖਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਦੱਛਣਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਠੋਂ ਲੜਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਵਰ, ਜੇਠ ਜਾਂ ਭਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਸਾਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੜਕੇ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਗਲੀ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚੋਂ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਅਜਾਪਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਖਟਾਈ ਖਾਣੀ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਖਟਾਈ ਖਾਣ ਨਾਲ ਵਰਤ ਦਾ ਅਸਰ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਕਥਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ— ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਸਤ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਛੇ ਕਮਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਤਵਾਂ ਮਖੱਟੂ ਸੀ। ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਛੇਆਂ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਂਦੀ, ਪਰ ਸਤਵੇਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਭੋਜਨ ਦਿਤਾ ਕਰਦੀ। ਮਖੱਟੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਦਸ ਦਿਤੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਤਵਾਂ ਪੁੱਤਰ ਪਤਲੀ ਚਾਦਰ ਤਾਣ ਕੇ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਛੇਆਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਲਈ ਦਿਤੇ, ਫਿਰ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਭੋਜਨ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਰੋਸ ਦਿਤਾ। ਮਖੱਟੂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁਖ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਵਾੜੇ ਵਿਚ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਗੋਹੇ ਥਪ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਖੱਟੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੰਗੂਠੀ, ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ, ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਮੰਗੀ। ਪਤਨੀ ਦਾ ਹੱਥ ਗੋਹੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਦਾ ਥਾਪਾ ਪਤੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਲਗਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹੋ ਮੇਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਜਾਣੋਂ।

ਕਿਸੇ ਦੁਰਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਤਵੇਂ ਭਰਾ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਥੋੜੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਖ਼ੁਦ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਘਾਲਣਾ ਤੇ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਂਝੀਦਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਾਮੀਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਉਧਰ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੁਖ ਦਲਿੱਦਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਮੁਕਾ ਕੇ ਉਹ ਰੋਜ਼ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਲਕੜੀਆਂ ਕਟ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਛਲੂਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਪੀਣ ਲਈ ਨਾਰੀਅਲ ਦੀ ਠੂਠੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਮਿਲਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਸ ਅਭਾਗਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਤੀਵੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਅਭਾਗਣ ਨੇ ਇਸ ਵਰਤ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਫਲ ਪੁਛਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਲਕੜੀਆਂ ਵੇਚ ਕੇ ਛੋਲੇ ਖ਼ਰੀਦੇ ਤੇ ਵਰਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ। ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਦੁਖ ਦਲਿੱਦਰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਦਇਆ ਆ ਗਈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਹੀ ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦਾ ਸੁਖ ਸਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ, ਤੀਜੇ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਭੇਜੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਮਿਲ ਗਏ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਹੁਣ ਇਸ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਧਨ ਨਹੀਂ, ਸੁਹਾਗ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਇਹ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਤਾ ਬੁੱਢੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਕੋਲ ਗਈ, ਜੋ ਹੁਣ ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲੈਣ ਦੇਣ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਦੂਜਾ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਦਾਮ ਮਾਲ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਦੇਸ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰੀ ਦੱਸੀ। ਪਰ ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ, ਘਿਉ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲੇ, ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕਰ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਉਤੇ ਬੈਠੇ, ਉਸ ਦੇ ਸੁਭ ਕੰਮ ਰਾਸ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਕੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਵਿਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਲੋਕ ਉਸ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਚੁਕਤਾ ਕਰ ਗਏ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਲਈ ਕਪੜੇ ਲੱਤੇ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਦੇਸ ਵਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲਕੜੀਆਂ ਦਾ ਗੱਡਾ ਚੁਕੀ ਘਰ ਪੁਜੀ, ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬੈਠਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵੱਖਰਾ ਮਕਾਨ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਆ, ਜਿਥੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੋਵੇਂ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ।

ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਉਤੇ ਅਜਾਪਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਵਰ ਤੇ ਜੇਠ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਲਈ ਸੱਦਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਮਾਂ ਦੇ ਸਿਖੇ ਸਿਖਾਏ ਹੋਏ, ਖਟਾਈ ਮੰਗੀ। ਪਰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਖਟਾਈ ਖਾਣੀ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਉੱਠਣ ਵੇਲੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਦੇ ਦਿਤੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਖਟਾਈ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਖਾਧੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਕਰੋਧਵਾਨ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦਾ ਧਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਾਦਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਆਪਣੀ ਨਿਘਰਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਮਾਤਾ ਦੇ ਮੰਦਰ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਫਿਰ ਦੋਬਾਰਾ ਉਸ ਅਜਾਪਨ ਕੀਤਾ, ਐਤਕੀਂ ਜਦੋਂ ਜੇਠਾਣੀ ਤੇ ਦੇਵਰਾਣੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਖਟਾਈ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ

ਸੱਦ ਕੇ ਭੋਜਨ ਖਵਾਇਆ ਤੇ ਦੱਖਣਾ ਵਜੋਂ ਫਲ ਦਿਤੇ। ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਤਾ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਈ ਤੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਿਆ।

ਇਕ ਵਾਰ ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਤਾ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਆਈ। ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਗੁੜ ਤੇ ਛੋਲਿਆਂ ਦੇ ਲੇਪਣ ਅਤੇ ਹੋਂਠ ਸੁੰਡ ਵਾਂਗ ਉਪਰ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਸੱਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਿਆ। ਪਰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਸੱਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਮਾਤਾ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਫਲ ਦਿਤਾ।

ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਗੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਗ ਕੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਜਸ ਵਿਚ ਭੇਟਾ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਤੇ ਜਾਗੇ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-180) ਸਤੋਤ੍ਰ :

ਉਸਤਤ; ਹਮਦ; ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਚਿਹਨ ਚਕ੍ਰ, ਗੁਣ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਗੀਤ। ਸਤੋਤ੍ਰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਸਵਰੂਪ, ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਿਤਵ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸਿਫ਼ਤ ਸਨ੍ਹਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਤੋਤ੍ਰ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਸਤੁ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਜਸ ਹੈ। ਸਤੋਤ੍ਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੈਦਿਕ ਮੂਲਕ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਉਸ਼ਾ, ਇੰਦਰ ਆਦਿ ਕਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਤੋਤ੍ਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਰਜੀਤ ਰਹੀ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ, ਗੁਰ-ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਤੇ ਸਾਧਾਂ-ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਤੋਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਵਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਅੱਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਇਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਮੰਨਿਆ, ਜੋ ਸੂਰਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਨ੍ਹਾ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਗਾਈਆਂ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ 'ਚੰਡੀ ਸਤੋਤ੍ਰ' ਦਾ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। ਸਤੋਤ੍ਰ ਧਰਮ ਪਰਾਇਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਜਸ ਗਾਣਾ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਤੋਤ੍ਰ ਸਿਦਕ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਾਰ ਬੀਰ-ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਤੋਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵੰਨਗੀ 'ਭਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਯੇ' ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਤਮਕ ਵਰਨਣ ਹੈ।

ਬਹੁਤੇ ਸਤੋਤ੍ਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ 'ਅਸਤੋਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਕਾ'; ਕਵੀ ਟਹਿਕਨ ਦਾ 'ਸੂਰਜ ਸਤੋਤ੍ਰ'; ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਸੁਨਾਮ ਕ੍ਰਿਤ 'ਸਤੋਤ੍ਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ', ਆਦਿ ਖ਼ਾਸ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤੋਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਨਾਲੋਂ ਲੋਕ-ਧਾਰਾਈ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਹਰ ਅਸਤੋਤ੍ਰ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਸਤੋਤ੍ਰ ਦੇ ਪਾਠ ਨਾਲ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਸਰਵਣ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 'ਅਸਤੋਤ੍ਰ ਜਿੰਦ ਪੀਰ ਜੂ ਕੇ' ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਉਂ ਹੈ :

ਕਰਿ ਪ੍ਰੀਤ ਇਹੁ ਅਸਤੋਤ੍ਰ,
ਜੋ ਨਰ ਪਢੈ ਲਾਇ ਧਿਆਨ ਸੋ।
ਵਰ ਮਾਂਗ ਹੈ ਸੋਈ ਪਾਨ ਹੈ,
ਰਿਦ ਨਾਸ਼ ਹੈ ਅਗਿਆਨ ਕੋ।
ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਯਗ ਪਾਨ ਹੈ,
ਨਹਿ ਗਰਭ ਜੋਨੰ ਤਹਿ ਧਰੋ।
ਸ੍ਰੀ ਜਿੰਦ ਪੀਰ ਅਟਲ ਜੁਗੋ ਜੁਗ,
ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਥ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੋ।

ਭਾਵੇਂ ਸਤੋਤ੍ਰ ਛੰਦ ਬੱਧ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਸਤੋਤ੍ਰ ਗਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਸਨਿਚਰ ਅਸਤੋਤ੍ਰ' ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਤੋਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸਨਿਚਰ ਗ੍ਰਹਿ ਸੰਬੰਧੀ ਭਰਮ ਵਹਿਮ, ਮਨੌਤਾਂ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਪਾਠ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ — "ਸ੍ਰੀ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਗਣੇਸਾਯ ਨਮ: ਅਥ ਸ੍ਰੀ ਸਨਿਚਰ ਅਸਤੋਤ੍ਰ ਲਿਖਯਤੇ। ਏਕ ਸਮੇਂ ਪਾਰਬਤੀ ਹਾਥ ਜੋੜ ਕਰਿ ਸ਼ਿਵ ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਤ ਭਈ। ਕਿ ਹੇ ਭਗਵਾਨ ਦਆਦਸ ਅਸਟਮ ਜਨਮ ਚਤ੍ਰਥ ਇਸਥਾਨ ਮਾਨੁਖ ਕੀ ਰਾਸ ਪਰ ਇਸਥਿਤ ਹੋਵੈ। ਸਨਿਚਰ ਦੁਖਦਾਇਕ ਹੋਵੈ, ਸੋ ਦੇਵ ਨਰ ਕੀ ਵਿਧਿ ਕਰੈ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਨਿਚਰ ਕੀ ਪੀੜਾ ਆਦ੍ਰਸਟਸਾਤ ਹੋਇ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰ ਕੇ ਕਹੋ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਵਾਚ। ਪਾਰਬਤੀ ਕੀ ਬੇਨਤੀ ਮਾਨ ਕਰ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਬੋਲਤ ਭਏ।..."

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਤੋਤ੍ਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਬੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਤੋਤ੍ਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਂ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਮੂਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਭਿਧਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿੰਦਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਏ, ਪਰ ਜੋ ਵਾਕ ਅਰਥ ਨਿਕਲੇ, ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਮੇਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸਤੋਤ੍ਰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ :

ਮੁਗਲ ਸੂਰਮੇ ਚੜ੍ਹੇ ਸ਼ਿਕਾਰ
ਮੱਖੀ ਘੇਰੀ ਵਿਚ ਬਜ਼ਾਰ
ਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਲੰਗੜੀ ਕੀਨੀ
ਇਹ ਵੀ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਦੀਨੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਤੋਤ੍ਰ 'ਚਾਚੇ-ਭਤੀਜੇ' ਦਾ ਹੈ :

ਚੋਰ ਤੇ ਲਾਠੀ ਦੋ ਜਣੇ, ਮੈਂ ਤੇ ਚਾਚਾ 'ਕੱਲੇ
ਚੋਰ ਹੋਰਾਂ ਜੋ ਲਾਠੀ ਮਾਰੀ, ਚਾਚਾ ਹੋਰੀ ਥੱਲੇ
ਕਿਉਂ ਕੋਈ ਝੂਠ ਬੋਲਿਆ।

(ਸ-181) ਸੱਥ :

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਂਝੀ ਥਾਂ, ਜਿਥੇ ਲੋਕੀਂ ਵਿਹਲਿਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ, ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ, ਉਠਦੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ, ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਸੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਝਗੜੇ ਸੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਨਜਿੱਠੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜੰਞ ਦਾ ਢੁਕਾਅ ਵੀ ਸੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਨਕਲੀਏ, ਭੰਡ, ਰਾਸਧਾਰੀਏ ਤੇ ਢੱਡ-ਸਾਰੰਗੀਏ ਆਦਿ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ, ਨਾਟ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾਉਣ, ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਪਿੜ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਰਾਤ ਤਕ ਸੱਥ ਵਿਚ ਧੂਣੀ ਬਾਲ ਕੇ ਸੇਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਬੁਣ ਕੇ ਖੰਭਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੱਥ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕਦੇ ਸਵਾਂਗ ਧਾਰ ਕੇ ਤੇ ਕਦੇ ਨੰਗੇ ਪਿੰਡੇ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਰੇੜਕੇ ਵਿਚੋਂ ਅਖਾਣ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ, ਭਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੀਤ ਨਿਸਰਦੇ ਤੇ ਹੱਡ-ਬੀਤੀਆਂ ਤੇ ਜਗ-ਬੀਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਤਾਂ ਰਾਹ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਨਾਟਕ ਦੀ

ਸੂਤ੍ਰਧਾਰ ਸੱਥ ਹੀ ਹੈ।

(ਸ-182) ਸੱਥਰ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਸੰਬੰਧੀ ਦੇ ਮਰਨ ਉਤੇ, ਕੁਟੰਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਅਥਵਾ ਦਸਾਹੀ ਤਕ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਭੁੰਜੇ ਹੀ ਸੌਂਦੇ ਹਨ; ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੱਥਰ ਪੈਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੱਥਰ ਸੋਗ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਰੂਹ ਕਿਰਿਆ ਤਕ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੇੜੇ ਲਗਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕੁਟੰਬ ਦੇ ਲੋਕ ਜੇ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਤਕ ਭੁੰਜੇ ਸੌਣ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸੱਥਰ ਪੈਣਾ ਜਾਂ ਭੁੰਜੇ ਸੌਣਾ ਸੋਗ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮੰਗਲ ਜਾਂ ਸ਼ੁਭ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਸੌਣਾ ਅਪਸ਼ਗਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗਰਭਵਤੀ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਵੇਲੇ ਭੁੰਜੇ ਸੱਥਰ ਉਪਰ ਲਿਟਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(ਸ-183) ਸਥਾਨਕ (ਭੂਗੋਲਿਕ) ਟੱਪੇ :

ਸਥਾਨਕ ਟੱਪੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਉਹ ਕਾਵਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਚਰਿਤ੍ਰ; ਕਿਸੇ ਵਸੋਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਕੋਈ ਉਘੜਵਾਂ ਲੱਛਣ; ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾਂ ਚਿਤ੍ਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਥਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਜੀ ਰੰਗ ਤੇ ਹਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੁਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੇ ਖ਼ਮੀਰ ਨਾਲ ਇਕ ਰਸ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਵਸਫ਼ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ, ਨਿਵੇਕਲੀ ਇਕਾਈ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਸਰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਉੱਚੀ ਢੱਕੀ ਉਤੇ ਹੈ, ਕੋਈ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਕੋਈ ਸੰਘਣੇ ਬੇਲੇ ਵਿਚ ਤੇ ਕੋਈ ਪਸਰੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ; ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਭਰੂ ਬੜੇ ਅਲਬੇਲੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਸੋਹਣੀਆਂ ਸੁਨੱਖੀਆਂ, ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਮਚਾਕਣ। ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਸਤੂ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਚੀਜ਼ ਲਈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਇਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੁਭਾਵ ਨੂੰ, ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰਿਆਂ ਨੇ, ਸਥਾਨਕ ਟੱਪਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਮਰਤੱਵ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਬਾਰੇ ਸਥਾਨਕ ਟੱਪੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਹੱਪਣ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਵਸੋਂ-ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੱਪਿਆਂ ਵਿਚ ਲਈ ਵਾਰ ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਦੀ ਮਿਸ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਜਾਂ ਕਟਾਖਸ਼ ਭਰਿਆ ਟੱਪਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਖ਼ਸਲਤ ਬਾਰੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੋੜਵਾਂ ਟੱਪਾ ਜੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਦੀ ਗੁਣਾਂ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਟੱਪਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਟੱਪੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੇ ਕਰੜੇ ਤੇ ਨਿਹੋਰੇ ਭਰੇ ਹੋਣ, ਲੋਕੀਂ ਕਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਂਦੇ। ਬਸ ਹੱਸ ਕੇ ਗੱਲ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਦੇ ਦਾਦਕੇ ਪਿੰਡ ਪਾਤਸ਼ਹਾਨ, ਜੋ ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਹੇਠਲੇ ਟੱਪੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਪਿੰਡ-ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਉੱਚੀ ਢੱਕੀ ਉਤੇ ਹੈ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਖੂਹੀ ਢੱਕੀ ਉਤਰ ਕੇ ਨੀਵੀਂ ਥਾਂ ਉਤੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਵਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਘਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਲੱਛਣ ਹੇਠਲੇ ਟੱਪਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੇ :

(1) ਮਾਏ ਨਾ ਦਈਂ ਪਾਤਸ਼ਹਾਣੀ
ਔਖੀ ਢੱਕੀ ਤੇ ਖੂਹੀ ਦਾ ਪਾਣੀ।

(2) ਬਾਬਲਾ ਵੇ, ਕਿਥੇ ਮੰਗਾਇਓ ਈ,
ਕਿਥੇ ਪਰਨਾਇਓ ਈ, ਜਿਥੇ ਉਚੀਆਂ ਢੱਕੀਆਂ,
ਨਾ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾ ਲੱਥੀਆਂ ਵੰਞਣ,
ਅੰਬ ਅੰਬ ਗਈਆਂ ਵੱਖੀਆਂ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਧਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਧਨੀ ਦੇ ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਣ, ਇਕ ਬਾਂਕਾ ਜੋੜਾ ਜ਼ਰੂਰ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਹ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ :

ਕੁਰਬਾਨ ਧਨੀ ਦਾ ਵਤਨਾ
ਹਿਕ ਬਾਂਕਾ ਜੋੜਾ ਰਖਣਾ, ਤੋੜੇ ਗਰੀਬੀ।

ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕ ਟੱਪੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਕੋਦਰ ਦੀ ਬਹੂ, ਪੇਕਿਆਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਓਦਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ; ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਫਗਵਾੜੇ ਦੀ ਬਹੂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਾਬੇ ਹੇਠ ਰਖਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਗੁਣ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਚਿੱਤ ਨੇ ਇਉਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਬਹੂ ਆਈ ਨਕੋਦਰ ਦੀ
ਖਾਂਦੀ ਪੀਂਦੀ ਓਦਰਦੀ।
ਬਹੂ ਆਈ ਫਗਵਾੜੇ ਦੀ
ਪਿੱਠ ਭੰਨੇ ਲਾੜੇ ਜੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਥਾਨਿਕ ਟੱਪਾ ਹੈ :

'ਚੜ੍ਹੀ' 'ਭੜੀ' ਨਗਾਰਾ ਵੱਜੇ
'ਭੁੱਟੇ' ਵੱਜੇ ਟੱਲੀ।
'ਸੇਹ' ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ ਕਰੇ
'ਸਲੌਦੀ' ਉਜੜ ਚੱਲੀ।

ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸ਼ੈਲੀ ਜੋ 'ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿੰਡ ਸੁਣੀਂਦਾ' ਦੇ ਟੱਪੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਉਘੜਵੇਂ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਰੋਚਕ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿਲਾ ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਭਦੌੜ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬੋਲੀ ਵੇਖੋ :

ਪਿੰਡ ਭਦੌੜ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਸੋਹਣੇ,
ਜੇਬਾਂ ਰਖਦੇ ਭਰੀਆਂ।
ਮੇਲੇ ਜਾ ਕੇ ਪੌਣ ਬੋਲੀਆਂ,
ਡਾਂਗਾਂ ਰਖਦੇ ਖੜੀਆਂ।
ਮਾੜੀ ਕੁੜੀ ਨਾ ਕਦੇ ਵਿਆਹੁੰਦੇ,
ਵਿਆਹੁੰਦੇ ਹੂਰਾਂ ਪਰੀਆਂ।
ਵੇਲਾਂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ,
ਵਿਚ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਹਰੀਆਂ।

ਇਸੇ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਥਾਨਕ ਟੱਪੇ ਲਗਪਗ ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਰੋਚਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਵਧ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਬਹੁ-ਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਵੇਗਾ।

(ਸ-184) ਸਥਾਨਕ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ :

(ਵੇਖੋ : ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ)।

(ਸ-185) ਸਦ :

ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਵੇਕਲੀ ਧਾਰਨਾ ਅਥਵਾ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਸਦ ਲਈ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਛੰਦ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਸਦਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਸਦ ਦੋਹਿਰੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਸੁੰਦਰ ਦੀ ਸਦ' ਹੁਲਾਸ ਛੰਦ ਵਿਚ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸਦਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਦ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਸੱਦਾ, ਬੁਲਾਵਾ, ਹਾਕ ਜਾਂ 'ਵਾਜ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਸਦ ਪਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਮਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵੇਦਨਾ ਜਾਂ ਭਾਵ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਮਰ ਗਏ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਭਾਵਾਂ ਲਈ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਦਾਂ ਤੇ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅੱਕਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜਸ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਗੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਕਰੁਣਾ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਦ ਤੇ ਅਲਾਹਣੀ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਹੈ। ਅਲਾਹਣੀ ਕਿਸੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਸੋਗ ਵੇਲੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਦ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਦ ਅਲਾਹਣੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਹੈ। ਅਲਾਹਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵ ਵਿਕਾਰ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਉਤੇ ਜਾ ਪੁਜਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਦ ਵਿਚ ਭਾਵ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਜੋ ਸਦ ਨੂੰ ਅਲਾਹਣੀ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਸਦ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਵਿਚ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਛੜੇ ਸਨਬੰਧੀ ਅਥਵਾ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਅਲਾਹਣੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਤਿਖੀ ਸੁਰ ਵਿਚ, ਛਾਤੀ ਤੇ ਸਿਰ ਪਿਟਦਿਆਂ ਅਲਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਦ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਵੇਲੇ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਕੰਨ ਉਪਰ ਰਖ ਕੇ ਅਤੇ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਫੈਲਾ ਕੇ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀਆਂ ਸਦਾਂ ਬੜੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀਆਂ ਸਦਾਂ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪੁਜੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਸੱਸੀ ਦੀ ਇਕ ਸਦ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਵੀ ਆਮ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਉਂ ਹੈ:

ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੋ ਜਣੇ,
ਕੋਈ ਮੁਖ ਪਰ ਜ਼ਰਦ ਰੁਮਾਲ ਵੇ,
ਹਾਏ ਵੇ ਪੁੰਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮਾ,
ਦਿਲਾਂ ਦਿਆ ਮਹਿਰਮਾ।
ਸੁੱਤੀ ਨੂੰ ਛੋੜ ਕੇ ਨਾ ਜਾਣਾ ਵੇ,
ਵੈਰੀਆ ਪੁੰਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮਾ।
ਸੁਣ ਵੇ ਬੇਟਾ ਰਾਜ ਦਾ,
ਇਕ ਐਸੀ ਕੰਧ ਉਸਾਰ ਦੇ,
ਵਿਚ ਵਿਚ ਰਖ ਦੇ ਮੋਰੀਆਂ,
ਮੈਂ ਪੇਚ ਗਿਣਾਂ ਦਸਤਾਰ ਦੇ। ਹਾਇ...

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਜੋ 'ਸਦੁ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਦ ਅਲਾਹਣੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। 'ਸੁੰਦਰ ਦੀ ਸਦ' ਵਿਚ ਮਿਰਤੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਦ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਭੋਗ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਹੀਏ, ਢੋਲੇ ਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟੱਪਿਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਸਦ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਬੋਤਾ ਬੰਨ੍ਹ ਜੰਡੀਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ, ਆ ਜਾ ਦਿਉਰਾ ਤਾਸ਼ ਖੇਡੀਏ।' ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਟੱਪਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਸਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸੁਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚਰਿਤ੍ਰ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

(2) ਸਾਧੂ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਭਿੱਛਿਆ ਮੰਗਣ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਜੋ ਲੰਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-186) ਸੰਦ :

ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਨੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਘੜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲੁਹਾਰ ਲਈ ਹਥੌੜਾ, ਘੁੰਮਿਆਰ ਲਈ ਚੱਕ, ਤਰਖਾਣ ਲਈ ਤੇਸਾ, ਦਰਜ਼ੀ ਲਈ ਸੂਈ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਹੱਲ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਨੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਤੇਜ ਘਟਾਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਖਰਾਦ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਛੋੜੇ ਉਤਾਰੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਛੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਸੰਦ ਘੜੇ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਰੀਗਰ ਸੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਕਰਮੇ ਦੀ ਪਾਵਨ ਛੁਹ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਜਲੌ ਮੰਨ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੂਠੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲਗਾਂਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਦਾਂ ਦਾ ਕਦੇ ਅਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਕਾਰੀਗਰ, ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਦਿਵਸ ਉਤੇ, ਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂਜ ਲਿਸ਼ਕਾ ਕੇ, ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਅੱਗੇ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਧੂਪ ਧੁਖਾ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਤੇ ਜੋਤ ਜਗਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਦਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਵਾਢੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਚਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਾਢੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਝੜਦਾ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਿਚਾਂ ਵਿਚ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੰਦਾਂ 'ਸੁਨਾ' ਤੇ 'ਸੀਤਾ' ਨੂੰ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਹਲ ਪੰਜਾਲੀ ਹੀ ਸਨ, ਪਤਿਆਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਰੀਤ ਵਿਚ ਅੰਨ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ (ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਰਲਿਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਜ਼, 12,610)। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਅਖਾਣ ਵਿਚ ਸੰਦ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰੀਤ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ: "ਦਾਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਆਹ, ਰੰਬੀ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਸੰਭੀ।" ਤਰਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਤੇਸੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੇਠਲਾ ਅਖਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ:

'ਤੇਸੇ ਦਾ ਵਿਆਹ, ਜਾਂਝੀਓ ਨਕ ਸੰਭਾਲੋ।'

(ਸ-187) ਸਦਕੜੇ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ ਰੂਪ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਘੁੰਮਾਈਆਂ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਘੁੰਮਾਈਆਂ)। 'ਸਦਕੜੇ' ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨ ਤੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਨਿਨ ਭਗਤੀ ਵਾਲਾ ਸਿਦਕ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਸਦਕੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਤੀਖਣ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਚੇ ਭਾਵਨਾ ਭਰੇ ਟੱਪੇ ਹਨ:

ਮੈਂ ਸਦਕੜੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ
ਪਾਣੀ ਸ਼ੁਹਦਾ ਕੀ ਕਰੇ
ਜੇ ਕੋਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਨੀ।

(ਸ-188) ਸਦਕਾ :

ਸਦਕਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ, ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ, ਦਿਤੀ ਖ਼ਰੈਤ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਪਦ ਜ਼ਕਾਤ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਦਕਾ ਸ਼ਬਦ ਸਿਰ ਵਾਰਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਦਕਾ ਉਸ ਖ਼ਰੈਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਵਾਰ ਕੇ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੁਖ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ ਸਦਕਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਵਾਰ ਕੇ ਤੇ ਮੁੱਠੀਆਂ ਮੀਟ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁੜਪੁੜੀਆਂ ਉਤੇ ਰਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਲਾਵਾਂ ਲੈਣੀਆਂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਵਾਰ ਕੇ ਦਾਨ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਚੀਜ਼ ਵਾਰੀ ਗਈ ਹੈ, ਦੁਖ ਦਲਿਦਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-189) ਸੰਦਲਾ :

ਇਕ ਪਰੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਇਆ ਵਿਚੋਂ ਚੰਦਨ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਪਰੀ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ, ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਦੂਰ, ਸਾਰਾ

ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ, ਮੁਸ਼ਕ ਉਠਦਾ। ਇਹ ਪਰੀ ਚੰਦਨ ਦੇ ਰੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਭੰਵਰਾ ਸੀ, ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਗਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਅਖ਼ੀਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਪੁਜਾ। ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਜਿਹੇ ਚੰਦਨ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਚੀਰਿਆ, ਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਦਲਾ ਪਰੀ, ਸੰਦਲੀ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨੀ ਨਿਕਲੀ। ਭੰਵਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਲ ਲੈ ਤੁਰਿਆ, ਪਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰਪ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸੰਦਲਾ ਨੂੰ ਭੰਵਰੇ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਸਰਪ ਰਾਜੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਮਹਿਕਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਦਲਾ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋ ਬਣ ਕੇ ਫੈਲ ਗਈ। ਸਰਪ ਰਾਜਾ ਗੁਆਚੀ ਸੰਦਲਾ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਸਰਪ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਟਹਿਣੀ, ਪੱਤੀ, ਵੇਲ ਵਿਚੋਂ ਸੰਦਲਾ ਦੀ ਮਹਿਕ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਕਾਇਆ ਵਿਚ ਨਾ ਨਿਹਾਰ ਸਕਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਭਟਕ ਭਟਕ ਕੇ ਸਰਪ ਰਾਜੇ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ।

ਭੰਵਰਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ, ਮਹਿਕ ਦੀ ਪੈੜ ਉਤੇ, ਸੰਦਲਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ, ਅਖ਼ੀਰ ਉਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁਜਿਆ। ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸੰਦਲਾ ਦੇ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਪਛਾਣ ਲਈ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਦਲਾ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿਤੀ। ਭੰਵਰੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਪੱਤੇ ਤੋੜੇ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਟਹਿਣੀ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੇਲ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਘਾਲਣਾ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਸਰੀਰ ਰਚਿਆਂ। ਫਿਰ ਉਸ ਉਤੇ ਸੰਦਲੀ ਜਲ ਤਰੌਂਕਿਆ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸੰਦਲਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਸੰਦਲਾ ਨੂੰ ਭੰਵਰਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਇਹ ਕਥਾ ਕਿਸੇ ਚੰਦਨ-ਮਿੱਥ ਦਾ ਵਿਗਾੜ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗੰਧਵਤੀ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਸੰਦਲਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੰਧਵਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਸੱਤਯਵਤੀ ਸੀ, ਇਕ ਅਪੱਛਰਾਂ ਅਦ੍ਰਿਕਾ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਸੀ। ਗੰਧਵਤੀ ਭਾਵੇਂ ਬੜੀ ਰੂਪਮਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚੋਂ ਮੱਛੀ ਦੀ ਗੰਧ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰਾਸ਼ਰ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਗੰਧਵਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਸਨ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰਾਸ਼ਰ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਗੰਧਵਤੀ ਨਾਲ ਆਲਿੰਗਨ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਗੰਧਵਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਸੁਗੰਧੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀ, ਜੋ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਚਾਰ ਕੋਹ ਤਕ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਸੱਤਯਵਤੀ)।

ਇਹੋ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ, ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਪੰਧ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਸੰਦਲਾ ਪਰੀ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ।

(2) ਚੰਬੇ ਦੀ ਇਕ ਦੇਵੀ।

(ਸ-190) **ਸਦਾ :**

(ੳ) ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਵੇਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਈ ਦੇ ਹੱਥ ਭੇਜਿਆ ਨਿਉਂਦਾ। ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਗੰਢ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਗੰਢ)। ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਵੇਲੇ ਗਲੀ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਬੁਲਾਵਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵੀ 'ਸਦਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਝੰਡਾ, ਜੋ ਉਹ ਮੁਹੱਰਮ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਫੇਰਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਬਕਰੇ ਦਾ ਸਿੰਗ, ਜੋ ਫ਼ਕੀਰ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗਣ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉਤੇ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਸ-191) **ਸ਼ਦਾਦ :**

ਈਰਾਨ ਦਾ ਇਕ ਨਾਸਤਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਜੋ ਖ਼ੁਦਾਈ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਦਾਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਤੇ ਇਕ ਸੁਹਾਵਣਾ ਬਾਗ਼, ਬਾਗ਼ਿ ਇਰਮ, ਬਣਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਮਹਿਲ ਵੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਬਾਗ਼ ਮਹਿਲ ਸਮੇਤ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸ਼ਦਾਦ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਗਿਆ; ਪਰ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਸ਼ਦਾਦ ਦੇ ਸਵਾਸ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਿੱਸਾ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸ਼ਦਾਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

ਨਮਰੂਦ, ਸ਼ਦਾਦ ਜਹਾਨ ਉਤੇ
ਦੋਜ਼ਖ਼ ਅਤੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਬਣਾਇ ਗਇਆ।
(ਹੀਰ ਵਾਰਸ)

(ਸ-192) **ਸੰਧਉਰਾ :**

(ਵੇਖੋ : ਸਿੰਧਉਰਾ)।

(ਸ-193) **ਸਧਨਾ :**

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਗਤ ਜੋ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਸਧਨਾ ਸੇਹਵਾਨ (ਸਿੰਧ) ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿੱਤੇ ਵਲੋਂ ਕਸਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ, ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿਚ, ਦਰਜ ਹੈ। ਸਧਨਾ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਕ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਲਗਰਾਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਕੜੀ ਵਿਚ ਹੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਝੂਲਾ ਝੁਲਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਧਨੇ ਨੇ ਸਾਲਗਰਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਸ ਤੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਸਾਲਗਰਾਮ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਗਈ ਕਿ ਜਿਤਨਾ ਮਾਸ ਸਧਨੇ ਨੇ ਤੋਲਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਵਜ਼ਨ ਸਾਲਗਰਾਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਸਾਲਗਰਾਮ ਦੀ ਇਹ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਸੰਤ ਸਧਨੇ ਤੋਂ ਉਹ ਸਾਲਗਰਾਮ ਮੰਗ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਨੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਸਾਲਗਰਾਮ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਫਿਰ ਧੂਪ ਧੁਖਾ ਕੇ ਤੇ ਚੰਦਨ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਗਾ ਕੇ ਸਾਲਗਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਸਾਲਗਰਾਮ ਨੇ, ਸੁਪਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ, ਸੰਤ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਧਨੇ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਛੱਡ ਆਵੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਧਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸਧਨੇ ਨੂੰ ਕਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇਕ ਬਕਰੇ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਸਾਖੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਕੋਈ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸਧਨੇ ਕੋਲੋਂ ਮਾਸ ਲੈਣ ਆਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਬਕਰੇ ਦਾ ਮਾਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ, ਸਧਨੇ ਨੇ ਵਾੜੇ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੇ, ਇਕ ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਕਰੇ ਦਾ ਪਟ ਚੀਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਬਕਰਾ ਹੱਸ ਪਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ : "ਵੇਖ, ਹਰ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ, ਅੱਗੇ ਕਈ ਜਨਮ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਵਢਦਾ ਰਿਹਾ ਏਂ ਤੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ, ਪਰ ਹੁਣ ਜਿਉਂਦੇ ਦਾ ਮਾਸ ਵਢ ਕੇ ਤੂੰ ਨਵੀਂ ਭਾਜੀ ਨਾ ਪਾ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਇਹੋ ਕੱਸਬ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ।" ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸਧਨੇ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਸਾਈ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਛੱਡ ਦਿਤਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਕ ਰੂਪਮਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਧਨੇ ਨਾਲ ਆਲਿੰਗਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਜਿਆ, ਪਰ ਰੂਪਮਤੀ ਨੇ ਕਾਮ ਵਸ ਹੋ ਕੇ ਪਤੀ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿਤਾ। ਸਧਨੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਰੂਪਮਤੀ ਨੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਸਧਨੇ ਦੇ ਸਿਰ ਥਪ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸਧਨੇ ਨੂੰ ਕਰੜੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਸਧਨੇ ਦੀ ਪੈਜ ਰਖੀ। (ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਦਾ ਸ਼ਬਦ 'ਨ੍ਰਿਪ ਕੰਨਿਆ ਕੇ ਕਾਰਨੇ ਇਕੁ ਭਇਆ ਭੇਖ ਧਾਰੀ' ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਖੰਡੀ ਭਗਤ ਦੀ ਵੀ ਪੈਜ ਰਖਦਾ

ਹੈ।) ਪਰ ਉਸੇ ਕਥਾ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸਧਨੇ ਨੇ ਉਸ ਰੂਪਮਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਸਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਸੋ ਸਧਨੇ ਨੇ ਇਹ ਦੋਹਿਰਾ ਉਚਾਰਿਆ :

ਰੈਨਾਂ ਚਲਿਤ੍ਰਹਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਜਬ ਡਿਠੇ ਰੰਗ।
ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਰਨ ਪਤੀ ਨੂੰ,
ਫਿਰ ਸਤੀ ਹੋਵਣ ਸੰਗ।

ਸਧਨੇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ 'ਸਧਨਾ-ਪੰਥੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਆਚਾਰ, ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਨਹੀਂ; ਵੈਸ਼ਨੋ ਭਗਤਾਂ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਲਗਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਧਨੇ ਦੀ ਸਮਾਧ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਹੈ।

(ਸ-194) ਸੰਧਲਾ :

ਸਿਆਪੇ ਵੇਲੇ, ਤੀਵੀਆਂ ਸਿਰ ਤੋਂ ਦੁਪੱਟਾ ਉਤਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ, ਕਮਰਬੰਦ ਵਾਂਗ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਨੂੰ ਸੰਧਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਲਕ ਮੇਰੇ ਸੰਧਲਾ, ਮੈਂ ਖੜੀ ਤੇਰੇ ਬਾਰ।
ਲਿਖੇ ਪਰਵਾਨੇ ਮੋੜ ਲੈ,
ਮੇਰਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਬਕੀ ਚਾੜ੍ਹ। — (ਲੋਕ ਗੀਤ)

(ਵੇਖੋ : ਸਿਆਪਾ)।

(ਸ-195) ਸੰਧਾਰਾ :

ਸੁਗਾਤਾਂ ਦੀ ਉਹ ਗੁਥੀ, ਜੋ ਸਜ-ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸਹੁਰਿਆਂ/ਪੇਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਉਤੇ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਥੀ ਵਿਚ ਸਜ-ਵਿਆਹੀ ਦੇ ਕਪੜੇ-ਲਤੇ, ਗਹਿਣੇ ਟੂੰਮਾਂ, ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਚੂੜੀਆਂ, ਕਜਲਾ ਅਤੇ ਮਠਿਆਈ ਆਦਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਜ-ਵਿਆਹੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤਿਉਹਾਰ ਪੇਕੇ ਘਰ ਮਨਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਚੇਚੇ 'ਸੰਧਾਰੇ' ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਸ-196) ਸੰਧਿਆ :

(1) ਸੰਝ ਦਾ ਵੇਲਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਸੰਧਿਆ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਧਿਆ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕੰਨਿਆਂ ਸੰਧਿਆ ਲਈ ਕਾਮ ਜਾਗ ਉਠਿਆ ਤੇ ਕ੍ਰੀੜਾ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸੰਧਿਆ ਹਿਰਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਲ ਦੌੜ ਗਈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਵੀ ਹਿਰਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਲ ਗਈ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਬਾਣ ਸਾਧ ਕੇ ਹਿਰਨ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਬਾਣ ਤੇ ਹਿਰਨ ਦਾ ਸਿਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਛਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ, ਪਹਿਲੇ ਨਛਤ੍ਰ ਦਾ ਨਾਂ ਅਰਦ੍ਰਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਮ੍ਰਿਗਸਿਰਾ।

(2) ਸੰਝ ਦਾ ਵੇਲਾ, ਸੰਧਿਆ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਹੁ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਿਧੇ ਪੁਠੇ ਹੱਥ ਮਾਰਨੇ ਜਾਂ ਤਾਸ਼ ਚੋਪੜ ਆਦਿ ਖੇਡਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ, ਰਾਖਸ਼ ਆਦਿ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਡੋਲੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਘਰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ, ਜੇ ਸੰਧਿਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡੋਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੁਜ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸੰਧਿਆ ਤਕ ਮੰਦਰ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਠਹਿਰਦੀ। ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਹ ਰਵਾਜ ਸੀ ਕਿ ਵਿਆਹੁੰਦੜ ਨੂੰ ਸੰਧਿਆ ਦਾ ਤਾਰਾ ਵਿਖਾ ਕੇ ਘਰ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਲੋਕ ਸੰਧਿਆ ਤਕ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰਤਦੇ। ਜੇ ਕੰਮ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਬੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਧਿਆ ਤਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(3) ਹਿੰਦੂ ਸਵੇਰੇ, ਦੁਪਹਿਰ ਤੇ ਆਥਣ ਵੇਲੇ ਜੋ ਪੂਜਾ, ਜਪੁ, ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਤੇ ਤਰਪਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਧਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵੇਰ ਦੀ ਸੰਧਿਆ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਇਕ ਘੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਿਛੋਂ ਪੂਰਵ ਮੁਖ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਉਤਰ ਮੁਖ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਝ ਦੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਡੁਬਣ ਤੋਂ ਇਕ ਘੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਿਛੋਂ, ਪੱਛਮ-ਉਤਰ ਵਲ ਮੁਖ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਧਿਆ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਪਾਠ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਤਰਪਣ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ, ਮੱਸਿਆ, ਸੰਗਰਾਂਦ ਅਤੇ ਸਰਾਧਾਂ ਵਿਚ ਸੰਝ ਦੀ ਸੰਧਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ (ਵੇਖੋ : ਗਾਯਤ੍ਰੀ)।

(ਸ-197) ਸੰਧੀ :

ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਬੱਚਾ; ਕਈ ਹਿੰਦੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਬਾਲ ਦੀ ਦੁਸੰਧੀ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਬਾਲ ਰਤਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ, ਪਹਿਲਾਂ, ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਫਿਰ, ਉਸੇ ਵੇਲੇ, ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਠਹਿਰਾ ਕੇ ਸਾਰਾ ਮੁੱਲ ਜਾਂ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ (ਦੁਸੰਧੀ) ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਤਾਰ ਕੇ, ਬਾਲ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਲ ਤੇ ਰੀਤ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ, ਜੇ ਪੂਰੀ ਰਕਮ ਤਾਰੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਧੀ ਅਤੇ ਜੇ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਤਾਰਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੁਸੰਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(2) ਗੰਢ ਚਿਤਰਾਵੇ ਦੀ ਰੀਤ ਨੂੰ ਵੀ, ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ, 'ਸੰਧੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-198) ਸੰਧੂਰਨਾ :

ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਮਣਸ ਕੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ ਬਲਦ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪਸ਼ੂ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਕਿਸੇ ਸੁਖਣਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਜੋਂ, ਬਲਦ, ਸੰਢੇ ਜਾਂ ਹਾਥੀ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ, ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀ, ਸੰਧੂਰ ਨਾਲ ਚਿਤ੍ਰ ਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦੇਂਦੇ ਹਨ; ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਧੂਰਨਾ ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਬਲੀ ਦੇ ਤੁਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਅਤੇ ਆਟੇ ਦੇ ਪੇੜੇ ਤੇ ਮਠਿਆਈ ਆਦਿ ਖਵਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਜੇ ਲਤ, ਮੁੱਕਾ ਜਾਂ ਸੋਟੀ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਦੁਖ ਦਲਿੱਦਰ ਵਧਦਾ ਹੈ।

(ਸ-199) ਸੰਧੂ :

ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ (ਵੇਖੋ : ਸਿੰਧੂ)।

(ਸ-200) ਸੰਧੂਰ :

ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੂੜਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂਗ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਧੂੜਾ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ, ਮੰਗਲਮਈ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਤੇ ਕਾਮੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਢੀਆਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਮਾਂਗ ਵਿਚ ਸੰਧੂਰ ਏ, ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪ੍ਰੇਤ ਰੂਹ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦੀ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂਗ ਵਿਚ ਸੰਧੂਰ ਭਰਨਾ ਕਿਸੇ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਦਿਮ ਰੀਤ

ਦੀ ਰਹਿੰਦ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਇਕ ਰੀਤ ਦੁਆਰਾ ਚੀਚੀ ਉਂਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਕੱਢ ਕੇ, ਉਸ ਮੁਟਿਆਰ ਦੇ ਮੱਥੇ ਜਾਂ ਮਾਂਗ ਉਤੇ ਲਗਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਹੁਣ ਤਕ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਵਰ, ਆਪਣੀ ਚੀਚੀ ਉਂਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਕੱਢ ਕੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਲਗਾਂਦਾ ਹੈ।

ਐਨ. ਐਮ. ਪੇਨਜ਼ਰ (ਔਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਟੋਰੀ, 2,23) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੰਧੂਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਹੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤ ਦਾ ਹੀ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਰ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਕਈ ਧਾਰਮਕ ਸਿਧੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਸੰਧੂਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਸੰਧੂਰ ਨਾਲ ਟਿਕੇ ਕਢਦੇ ਹਨ। ਪੂਜਾ ਵੇਲੇ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਉਤੇ ਸੰਧੂਰ ਧੂੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਉਤੇ। ਦੀਵਾਲੀ ਦੀ ਰਾਤ, ਲੱਛਮੀ ਪੂਜਾ ਵੇਲੇ, ਲੱਛਮੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸੰਧੂਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਜਾ ਵੇਲੇ ਥਾਲ ਵਿਚ ਜੋ ਰੁਪਏ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਸੰਧੂਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮੂਰਤ ਉਲੀਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਗਊ, ਬਛੜਾ ਜਾਂ ਸਾਂਢ ਮਣਸ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਸੰਧੂਰ ਨਾਲ ਇਸ਼ਟ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਬਣਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਲੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਸੰਧੂਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕਦੇ ਸੰਧੂਰ ਨਾਲ ਮਾਂਗ ਨਹੀਂ ਭਰਦੀ। ਜੇ ਸੁਹਾਗਣ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਮਾਂਗ ਦਾ ਸੰਧੂਰ ਕੋਈ ਪੂੰਝ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਸ਼ਗਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰਦੁਆਰ ਵਿਚ, ਕਈ ਸੁਹਾਗਵੰਤੀਆਂ, ਆਪਣੇ ਸੁਹਾਗ ਦੀ ਥਿਰਤਾ ਲਈ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਪਟਾਰੀ ਵਿਚ ਸੰਧੂਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਪਾ ਕੇ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਭੇਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਹਾਗ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(ਸ-201) ਸੰਨ ਚਾਲ੍ਹੀਏ ਦਾ :

ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, 1780 ਈ: ਵਿਚ, ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ ਪਿਆ, ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤਕ, ਭਾਵ 1783 ਈ: ਤਕ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਾਲ ਮੀਂਹ ਦਾ ਇਕ ਛੱਟਾ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਭੁਖ ਤੇ ਦਲਿੱਦਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ; ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਹਿਨ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਿਕਰਾਲਤਾ ਦੀ ਯਾਦ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਭੁਖੇ ਤੇ ਜਮਤੀਲ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ 'ਸੰਨ ਚਾਲ੍ਹੀਏ ਦਾ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਦੋਂ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ 1840 ਸੀ।

ਇਸੇ ਮੌਕੇ ਨੂੰ 'ਝਾ ਟੋਪੀਆ' ਕਾਲ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਝਾ ਟੋਪੀ ਅੰਨ ਨੂੰ ਮਿਣਨ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਅੰਨ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਬਹੁਤ ਚੜ੍ਹ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਅਨਾਜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪੌਣੇ ਦੋ ਸੇਰ ਵਿਕਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਉਦੋਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਦੋਂ ਵਧ ਮਹਿੰਗਾ ਸੀ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ 1812 ਈ: ਵਿਚ ਪਿਆ, ਜੋ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਕਾਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਦਸ ਮਾਹਾ' ਪਿਆ। ਉਦੋਂ ਅੰਨ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸਵਾ ਛੇ ਸੇਰ ਵਿਕਿਆ ਸੀ।

(ਸ-202) ਸਨਕਾਦਿਕ :

ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਚਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ – ਸਨਕ, ਸਨੰਦਨ, ਸਨਾਤਨ ਅਤੇ ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਨਕ ਸੀ,ਜਿਸਦੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਉਪ-ਪੁਰਾਣ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਨਕਾਦਿਕ ਵੀ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੱਤ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰੋਂ ਭਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਜਾਪਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਜਾਪਤੀ ਬਣਨ ਨਾਲੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਸਨਕਾਦਿਕ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਪਿਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਸਨਕੇਸ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਨਕਾਦਿਕਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਕਾਲ ਅਤੇ ਮਾਯਾ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉੱਕਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਵਾਰ ਚਾਰੇ ਭਰਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਪੁਜੇ। ਪਰ ਦੁਆਰਪਾਲ — ਜੈ ਅਤੇ ਬਿਜੈ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਸਨਕ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦੁਆਰਪਾਲਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸਕੇ ਭਰਾ ਸਨ, ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਰਾਖਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਜਾ ਡਿਗੇ ਅਤੇ ਸਨਕਾਦਿਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਜਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ।

ਸਨਕ ਦੇ ਸਰਾਪ ਸਦਕਾ ਜੈ ਅਤੇ ਬਿਜੈ ਨੇ ਦੈਂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਜਨਮ ਭੋਗੇ। ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਹਿਰਨਾਕਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਹਰਨਾਕਸ਼ ਬਣੇ; ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਿਸ਼ਪਾਲ ਅਤੇ ਦੰਤਵਕ੍ਰ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਕੁੰਭਕਰਣ ਤੇ ਰਾਵਣ। ਸਨਕ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧੇ ਰਸਤੇ ਉਤੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਫਿਰ ਹਨੂੰਮਾਨ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਅਕ੍ਰੂਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿਣੇ ਪਏ। ਸਨਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਪਿਆਰਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਸਨਕ ਲਈ ਮਦਦ ਉਤੇ ਪੁਜਦੇ ਰਹੇ।

(ਸ-203) ਸੰਨਿਆਸ :

ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੌਥਾ ਤੇ ਅੰਤਮ ਆਸ਼ਰਮ; (ਵੇਖੋ : ਆਸ਼ਰਮ)।

(ਸ-204) ਸੰਨਿਆਸੀ :

ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੌਥਾ ਆਸ਼ਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ; ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਆਸ਼ਰਮ ਸੰਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਲਈ 75 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਘਰ-ਕੁਟੰਬ ਤਿਆਗ ਕੇ ਤੱਪ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਉਸ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਘਰ-ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ, ਧਨ ਮਾਲ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਰੁਝਾ ਹੋਵੇ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਰਕਤ ਫ਼ਕੀਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਕਈ ਸੰਨਿਆਸੀ ਆਪਣਾ ਮੁਢ ਦਤਾਤ੍ਰੇਯ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅਤ੍ਰੀ ਤੋਂ ਅਨਸੂਯਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਦਤਾਤ੍ਰੇਯ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਅੰਸ਼-ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੁਧ ਧਰਮ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਗੌਰਵ ਦੇ ਘਟ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਤਣ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਕਈ ਉਪਸ਼ਾਖਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਬੁਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੜ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਚੁਹਾਂ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਚਾਰ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਮਠਾਂ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਸ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈਆਂ। ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਰੂਪ ਤੋਂ ਤੀਰਥ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮ; ਪਦਮਪਾਦ ਤੋਂ ਵਣ ਤੇ ਅਰਣਯ; ਤ੍ਰੋਟਕ ਤੋਂ ਗਿਰੀ, ਪਰਬਤ ਤੇ ਸਾਗਰ; ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀਧਰ ਤੋਂ ਸਰਸਵਤੀ, ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੁਰੀ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਢ ਬੱਝਿਆ। ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸਾਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਨ੍ਹਾ ਦਸਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗਿਰੀ ਤੇ ਪੁਰੀ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਤੀਰਥ, ਆਸ਼ਰਮ ਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਮਾਸ ਅਤੇ ਸੁਰਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀ ਕਰਦੇ। ਗਿਰੀ, ਪਰਬਤ ਤੇ ਸਾਗਰ ਤਿੰਨੋ ਵੇਦਾਂਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਪਰ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਭਨਾਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਗੱਲ ਜਪ ਤਪ ਕਰਨਾ, ਮਾਲਾ ਫੇਰਨੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਤੇ ਬਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸਾਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਨੂੰ 'ਦਸਨਾਮੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਾਸ਼ਰ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ — ਕੁਟੀਚਕ, ਬਹੂਦਕ, ਹੰਸ, ਪਰਮਹੰਸ। ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਵੈਰਾਗ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਵਿਚ ਤੀਬਰ ਵੈਰਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਰਮਹੰਸ ਵਿਚ ਤੀਬਰਤਰ ਵੈਰਾਗ। ਕੁਟੀਚਕ *ਤੇ ਬਹੂਦਕ ਤ੍ਰੈ-ਡੰਡੀਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂਆਂ* ਦੇ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਡੰਡੇ — ਮਨੋਡੰਡ, ਵਾਕ ਡੰਡ ਤੇ ਕਰਮ ਡੰਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਮਨ, ਬਚਨ, ਕਰਮ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਦੇ ਬੋਧਿਕ ਹਨ। ਕੁਟੀਚਕ ਵਣਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਾਂ ਤਾ ਰਾਹ ਗੁਜ਼ਰੂਆਂ ਦੀ ਭਿਖਿਆ ਨਾਲ ਪੇਟ ਪਾਲਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ ਸਾਕਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਭਿਛਿਆ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੂਦਕ ਫਿਰਤੂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹਨ, ਜੋ ਕਦੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦੇ। ਹੰਸ ਤੇ ਪਰਮਹੰਸ ਸੰਨਿਆਸੀ ਇਕ-ਡੰਡੀਏ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਇਕੋ ਡੰਡਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੰਸ ਵੇਦਾਂਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕੋ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹੰਸ ਯੋਗ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਹੰਸ ਪ੍ਰਭੂ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਉਪਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਜੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਧਾਨ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਅਵਧੂਤ, ਜੋ ਪੂਰਨ ਤਿਆਗੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਨਾਂਗੇ, ਜੋ ਨੰਗੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ; ਝੰਗਲੀ, ਜੋ ਰੁਦ੍ਰਾਖ ਤੇ ਪੂਜਾ ਦੀ ਹੋਰ ਸਾਮਗਰੀ ਵੇਚਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ; ਅਘੋਰੀ, ਜੋ ਭੱਖ-ਅਭੱਖ ਸਭੋ ਕੁਝ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਉਰਧ ਬਾਹੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬਾਂਹ ਸਦਾ ਉੱਚੀ ਰਖਣ ਕਰ ਕੇ ਜੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਆਕਾਸ਼ਮੁਖੀ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਸਮਾਨ ਵਲ ਨਿਹਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਨਖੀ, ਜੋ ਨਹੁੰਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਟਦੇ; ਉਰਧ ਮੁਖੀ, ਜੋ ਦਰੱਖ਼ਤ ਨਾਲ ਪੁਠੇ ਲਟਕ ਕੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਪੰਚ ਧੂਣੀਏ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਚਾਰ ਧੂਣੀਆਂ ਬਾਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਧੂਣੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਥਦੇ ਹਨ; ਮੋਨ ਬਰਤੀ, ਜੋ ਸਦਾ ਮੋਨ ਧਾਰੀ ਰਖਦੇ ਹਨ; ਜਲਸ਼ਾਹੀ, ਜੋ ਜਲ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਫਲਾਹਾਰੀ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਫਲ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਧਾਧਾਰੀ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਦੁਧ ਉਤੇ ਹੀ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅੱਕਤੀ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਸਰਾਧ ਤੇ ਤਰਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਹਵਨ ਕਰ ਕੇ ਲੰਗੋਟੀ, ਡੰਡਾ ਤੇ ਜਲ ਪਾਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੀ ਸਭ ਮਲਕਅਿਤ ਦਾਨ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਿਰ ਮੂੰਹ ਮੁੰਨਾ ਕੇ, ਆਤਮ-ਸਰਾਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਤੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਹਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੌਲ ਨੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਦੀ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬ ਸੈਨਸਸ ਰਿਪੋਰਟ 1912' (ਅੰਕ 146) ਵਿਚ ਬੜੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਸੰਨਿਆਸੀ ਭਗਵੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਅਤੇ ਗਲ ਵਿਚ ਰੁਦ੍ਰਾਖ ਦੀ ਮਾਲਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੁਦ੍ਰਾਖ ਵਿਚ ਕਈ ਲਕੀਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮੁਖ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਰਾਂ ਮੁਖੀ ਰੁਦ੍ਰਾਖ ਰਹੱਸਮਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਵਿਭੂਤੀ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪੁੰਡਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਢਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ 'ਓਮ ਨਮੋ ਸ਼ਿਵਾਯ' ਹੈ। ਕਈ ਸੰਨਿਆਸੀ ਵਾਲ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੰਨ ਕੇ ਸਫਾ ਚਟ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਲਿਟਾਂ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਨਾ ਤਾਂ ਜੰਞੂ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚੋਟੀ ਰਖਦ ਹਨ। ਕੁਝ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਨਿਆਸੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਇਕ ਗੁਪਤ ਰੀਤ 'ਮਾਰਗ' ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਨੌਂ ਰਾਤਾਂ ਤਕ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨੌਂ ਸਰੂਪ ਹਨ।

ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਵਾਰ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਕੋ ਲੰਗੋਟੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਥਾਂ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦੇ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਨਾਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਆਤਮ-ਸ਼ਰਾਧ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦਾ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਖੜਾ ਸੰਖੇਪ, ਪਰ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਤੇ ਬਿਭੂਤ ਮਲ ਕੇ ਗੇਰੂਏ ਰੰਗ ਦੇ ਖੱਫਣ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਰੁਦ੍ਰਾਖ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਹਿਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਆਟਾ ਪਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਰਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਬਰ ਵਿਚ ਨਾਲ ਹੀ ਖਿੰਥਾ ਤੇ ਡੰਡਾ ਵੀ ਰਖਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਰੀਅਲ ਨਾਲ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਖੋਪੜੀ ਨੂੰ ਭੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਅਟਕੇ ਸਵਾਸ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਣ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਨੂੰ ਦਬਦੇ ਜਾਂ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ, ਚੌਕੜੀ ਦੇ ਆਸਣ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ, ਮਰਘਟ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਦਬਦੇ ਹਨ। ਦੱਬਣ ਵੇਲੇ ਮੂੰਹ ਪੂਰਬ ਜਾਂ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਅਚਾਰਜੀ 'ਓਖਰ ਪੋਖਰ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੇ ਕਪੜੇ ਤੇ ਬਿਸਤਰਾ ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਚਾਰਜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਜਾਂ ਚਾਲ੍ਹੀਵੇਂ ਦਿਨ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨਮਿਤ ਯੱਗ ਕਰ ਕੇ ਭੰਡਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੀਆਂ

ਸਮਾਧੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਤਿਥਾਂ ਉਤੇ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਾ ਭੇਖ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਖ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਘੋਲੀ ਗੇਰੂ ਰੰਗੁ ਚੜ੍ਹਾਇਆ
ਵਸਤ੍ਰ ਭੇਖ ਭੇਖਾਰੀ।
ਕਾਪੜ ਫਾਰਿ ਬਨਾਈ ਖਿੰਥਾ
ਝੋਲੀ ਮਾਇਆ ਧਾਰੀ।
ਘਰਿ ਘਰਿ ਮਾਗੈ ਜਗੁ ਪਰਬੋਧੈ
ਮਨਿ ਅੰਧੈ ਪਤਿ ਹਾਰੀ।
ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਣਾ ਸਬਦੁ ਨਾ ਚੀਨੈ
ਜੂਐ ਬਾਜੀ ਹਾਰੀ। (ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੧)

(ਸ-205) **ਸਨਿਚਰ ਗ੍ਰਹਿ :**

ਛਨਿੱਛਰ ਅਥਵਾ ਸ਼ਨੀ ਗ੍ਰਹਿ; ਇਸ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਚਾਲ ਬਾਕੀ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬੜੀ ਧੀਮੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ਼ਨੈਸਚਰ', ਭਾਵ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਗ੍ਰਹਿ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਹ ਗ੍ਰਹਿ ਢਾਈ ਸਾਲ ਤਕ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋਤਿਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗ੍ਰਹਿ ਸਭ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਚੰਦਰਾ ਅਤੇ ਕਰੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਦ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਢੇ ਸਤ ਘੜੀਆਂ, ਸਾਢੇ ਸਤ ਦਿਨ, ਸਾਢੇ ਸਤ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ ਸਾਢੇ ਸਤ ਸਾਲ ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ', 'ਸਨਿਚਰ ਚੜ੍ਹਨਾ' ਜਾਂ 'ਢਈਆ ਚੜ੍ਹਨਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਲੋਕ ਸਨਿਚਰ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ, ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਤੇ ਭਾਟੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਤੇਲ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ)।

(ਸ-206) **ਸਨਿਚਰ ਦੇਵਤਾ :**

ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਜੋ ਸਨਿਚਰ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਹੀ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਹੈ। ਸ਼ਨੀ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਨੀ ਰੇਵਤੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਬਲਰਾਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਛਾਇਆ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

ਸ਼ਨੀ ਦੇਵਤਾ ਰੰਗ ਦਾ ਕਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੀ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਉਪਰ ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਫੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਨੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬੜੀ ਕਰੂਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਰੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਨ ਸ਼ਨੀ ਨੂੰ 'ਕਰੂਰ ਲੋਚਨ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਦੇਵਤੇ ਗਣੇਸ਼ ਦੇ ਜਨਮ ਉਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਰ ਉਤੇ ਸ਼ਨੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਨਿਉਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਨੀ ਸੱਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਉਸ ਮੰਗਲ ਅਵਸਰ ਉਤੇ ਜਾ ਪੁਜਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਗਣੇਸ਼ ਵਲ ਵੇਖਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਗਣੇਸ਼ ਦਾ ਸਿਰ ਭਸਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਗਣੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਹਾਥੀ ਦਾ ਸਿਰ ਕਟ ਕੇ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ।

ਸੂਰਜ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਸੌਰ (ਸਉਰ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸ਼ਨੀ ਦੇ ਚੰਦਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਪਾਅ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਉਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-207) **ਸਨਿਚਰ ਪੂਜਾ :**

ਸਨਿਚਰ ਪੂਜਾ ਗ੍ਰਹਿ ਪੂਜਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਨੌਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਮੁਚੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਕਰਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਸਨਿਚਰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਨਿਚਰ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ 'ਛਨਛਨ ਦੇਵਤਾ' ਜਾਂ 'ਛਨਛਨ ਬਲੀ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਤੇ ਭੇਂਟ ਡਕੋਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਡੰਗੋਤਰੇ) ਤੇ ਭਾਟੜੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਭਾਟੜੇ ਤੇ ਡੰਗੋਤਰੇ ਕਿਸੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਸਨਿਚਰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ, ਤੇਲ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ, ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਦਾ ਲਗਾਂਦੇ ਆਮ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ :

'ਛਨ ਛਨ ਬਲੀ ਸਭ ਬਲਾ ਟਲੀ'।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਸਨਿਚਰ ਗ੍ਰਹਿ ਭਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਜੋ ਸਨਿਚਰ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਨਿਚਰ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਭਾਟੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਤੇਲ ਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦਾਨ ਕਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਸਨਿਚਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਾਲੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਛਾਇਆ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨਿਚਰ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਟਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁਲਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਨਿਚਰ ਪੂਜਾ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਰਵਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੰਡਾਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚੌਰਾਹਿਆਂ ਉਤੇ ਛਨ ਛਨ ਦੇਵਤੇ ਨਮਿਤ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਢੇਲਾ ਜਾਂ ਟਿੱਲਾ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਹਰ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਤੇਲ ਦਾ ਅਰਘਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਗਜ਼ਟੀਅਰ (ਪੰਨਾ 116) ਅਨੁਸਾਰ : "ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਦਿਉਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨਿਚਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਧੇਰੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਮਹੱਲਿਆਂ ਦੇ ਚੌਰਾਹਿਆਂ ਵਿਚ, ਪਿੰਡ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨਾ ਵੀ ਛੋਟਾ ਹੋਵੇ, ਸਨਿਚਰ ਦਿਉਤੇ ਨਮਿਤ ਇਕ ਢੇਲਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਹਰ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਤੇਲ ਡੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅਰਘਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸਨਿਚਰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮੰਦਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਨਿਚਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਨਿਚਰ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਵਾਹਣ ਕਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਨਿਚਰ ਨੂੰ ਕਾਂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਘੰਟਾ ਘਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ, ਸਨਿਚਰ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸਨਿਚਰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮੰਦਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ਸ-208) **ਸਨਿਚਰਵਾਰ :**

ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ ਸ਼ਨੀ ਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਦਿਨ ਬੜਾ ਕਰੜਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸ਼ਨੀ ਸਭ ਗ੍ਰਹਿਆ ਵਿਚੋਂ ਵਧ ਕਰੂਰ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਤਾਂ ਸਨਿਚਰ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਵਾਰ' ਹੀ ਕਹਿ ਕੇ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨਾਲ ਕਈ ਮਨੌਤਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੇਠ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਜੇ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਪਏ, ਤਾਂ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ :

ਜੇਠ ਵਿਦੀ ਦਸਵੀਂ ਜੇ ਸਨਿਚਰ ਹੋਇ
ਪਾਣੀ ਰਹੇ ਨਾ ਧਰਨ ਪਰ,
ਵਿਰਲਾ ਜੀਵੇ ਕੋਇ।

ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਉਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਸਫ਼ਰ ਨਹੀਂ ਫਲਦਾ। ਡੇਹਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਵਿਚ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਮਸ਼ਰਕ (ਪੂਰਬ) ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ : 'ਛਨ ਛਨ ਸੋਮ ਨਾ ਜਾਵੀਂ ਮਸ਼ਰਕ, ਅਦਿਤ ਜੁਮਾ ਗ਼ਰੂਬ'। ਜੇ ਕਿਸੇ ਮਹੀਨੇ ਪੰਜ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਪੈਣ ਤਾਂ ਕਾਲ ਜਾਂ ਸੋਕਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ (ਗਲਾਸਰੀ. 1,250)। ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸਿਰ ਵਿਚ ਤੇਲ ਪਾਉਣਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਕੇਸੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ, ਪਸ਼ੂ ਜਾਂ ਘਿਉ ਵੇਚਣਾ, ਉਧਾਰ ਲੈਣਾ, ਆਦਿ ਸਭ ਕਾਰਜ ਲੋਕ-ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸ਼ੁਭ ਹਨ

ਅਤੇ ਦੁਖ ਦਲਿੱਦਰ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਦੇ ਤੁਲ ਹਨ। ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸਿਰ ਮੁੰਨਾਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਉਮਰ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਦੰਪਤੀ ਜੋੜੇ ਉਤੇ ਸਨਿਚਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਫੈਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਅੰਨ ਨਹੀਂ ਤੋਲਦੇ, ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਵਜ਼ਨ ਘਟ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬੁਧ ਤੇ ਸਨਿਚਰ ਨਵੇਂ ਕਪੜੇ ਖ਼ਰੀਦਣ ਤੇ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਹੈ:

ਬੁਧ ਸਨਿਚਰ ਕਪੜਾ ਗਹਿਣਾ ਐਤਵਾਰ।

ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਦੇ ਕਰੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਘਟਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਉਪਾਅ ਵੀ ਸਿਆਣਿਆਂ ਸੋਚੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਦਹੀਂ ਖਾ ਕੇ ਜਾਂ ਚਿੱਟਾ ਲੂਣ ਮੂੰਹ ਲਾ ਕੇ ਨਿਕਲੋ, ਤਾਂ ਸਭ ਕੰਮ ਰਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਿਸ਼ਾ ਸੂਲ ਦੇ ਕਰੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਉੜਦ ਦੀ ਦਾਲ ਖਾ ਕੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੰਕਟ ਟਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੱਪ ਵਿਚ ਤੇਲ ਪਾਕੇ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਛਾਇਆ ਵੇਖ ਕੇ, ਤੇਲ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਸ਼ਨੀ ਦਾ ਕਰੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਭਾਟੜੇ, ਕਿਸੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਤੇਲ ਵਿਚ ਸ਼ਨੀ ਦੇਵ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਰਖ ਕੇ, ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ ਹੋਏ ਸਦਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ — 'ਸਨਿਚਰ ਬਲੀ ਸਭ ਬਲਾ ਟਲੀ'। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਸਨਿਚਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤੇਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਛਾਇਆ ਵੇਖ ਕੇ, ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿਕੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਨੀ ਦਾ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਖੰਡਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ! ਜੇ ਸ਼ਨੀ ਦੇ ਕਰੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ, ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਲੋਕੀਂ ਖਿਚੜੀ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਰੋਗੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਵਾਰ ਕੇ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਇਤਨਾ ਕਰੜਾ ਵਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਸੋਨਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਧਾਤ ਇਸ ਦਿਨ ਲੱਭੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਰਖ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ; ਡਕੌਤ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਹਤਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਪਸ਼ੂ ਇਸ ਦਿਨ ਮਰੇ, ਤਾਂ ਚੂਹੜੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ।

ਕਈ ਲੋਕ, ਖੂਹ ਖੋਦਣ ਵੇਲੇ, ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ, ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਟੋਰੀਆਂ ਭਰ ਕੇ, ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਥਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਰਖ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸਵੇਰੇ ਜਿਸ ਕਟੋਰੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪਾਣੀ ਹੋਵੇ ਅਥਵਾ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਘਟ ਸੁਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਖੂਹ ਪੁਟਦੇ ਹਨ, ਇਉਂ ਖੂਹ ਕਦੇ ਸੁਕਦਾ ਨਹੀਂ।

ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਉਹ ਬਿਸਰਾਮ ਦਿਨ ਜਾਂ 'ਸਬੱਥ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-209) **ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ :**

ਇਹ ਵਰਤ ਸਨਿਚਰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਹੂ ਤੇ ਕੇਤੂ ਸਨਿਚਰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਹੀ ਸਨੇਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੀ, ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਦੇ ਵਰਤ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਨਿਚਰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਕਰੜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਘੜੀਆਂ/ਦਿਨ/ਮਹੀਨੇ/ਸਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸ਼ਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਘੜੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ)।

ਇਸ ਵਰਤ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਸਾਵਣ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਪੱਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਵਰਤ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਉਂ ਹੈ — ਸਾਵਣ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਪੱਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਦਾਤਨ ਕਰ ਕੇ, ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਵਟਣਾ ਤੇ ਤੇਲ ਲਗਾ ਕੇ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇ ਤੇ ਵਰਤ ਰਖਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰੇ। ਕਿਸੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਰੁੱਖ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵੇਦੀ ਜਿਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਪਰ ਧਨੁਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਮੰਡਪ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਸ਼ਨੀ, ਰਾਹੂ ਤੇ ਕੇਤੂ ਦੀਆਂ, ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼ਨੀ ਦੇਵਤੇ ਅੱਗੇ ਦੁਖ ਦਲਿੱਦਰ ਕਟਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੂਜਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਲਦਾਇਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਜਾ ਸਮੇਂ ਪਿੱਪਲ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸੂਤਰੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਵਲਦਾ ਹੋਇਆ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਮਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਥਾ ਸੁਣੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 33 ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਵਰਤ ਰਖ ਕੇ ਉਜਾਪਨ ਕਰੇ।

ਸ਼ਨੀ ਰੰਗ ਦਾ ਕਾਲਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਲੋਹੇ ਰੰਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਮੇਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਰਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਣੇ; ਕਾਲੇ ਫੁੱਲ, ਕਾਲੇ ਤਿਲ, ਕਾਲੇ ਕਪੜੇ, ਲੋਹਾ, ਤੇਲ, ਕਾਲੀ ਮਾਂਹ ਦੀ ਦਾਲ ਦਾਨ ਕਰਨੀ। ਵਰਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਕਾਲੇ ਤਿਲ, ਕਾਲੀ ਗਾਜਰ ਆਦਿ ਖਾਣ ਦਾ ਵੀ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਸਨਿਚਰ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਕਾਲੀ ਗਊ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਰਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਸਨਿਚਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ, ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਜਾਪ ਨਾਲ ਸਤ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਥਾ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਦੇ ਵਰਤ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਕਥਾਵਾਂ ਹੀ ਇਥੇ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਕਥਾ ਤ੍ਰੇਤੇ ਯੁਗ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਰਾਜੇ ਦਸਰਥ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ, ਇਕ ਵਾਰ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸ਼ਨੀ ਗ੍ਰਹਿ ਕ੍ਰਿਤਿਕਾ ਤੋਂ ਰੋਹਿਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇਗਾ, ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ 12 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਲਈ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ ਵਰਤੇਗਾ। ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਬੜਾ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਉਪਾਅ ਪੁਛਿਆ, ਪਰ ਸ਼ਨੀ ਦੇ ਕਰੋਧ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਦਿੱਸਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ, ਰਾਜੇ ਦਸਰਥ ਨੇ, ਪਰਜਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ, ਖ਼ੁਦ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਕੇ, ਸ਼ਨੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਨੀ ਕ੍ਰਿਤਿਕਾ ਵਿਚੋਂ ਰੋਹਿਣੀ ਨਛੱਤਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਦਸਰਥ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਸ਼ਨੀ, ਰਾਜੇ ਦਸਰਥ ਦੇ ਸਾਹਸ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਮੇਰੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਆਇਆ ਏ, ਉਹ ਸੜ ਕੇ ਸਵਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਏ, ਪਰ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਦੈਵੀ ਤੇਜ ਤੇ ਤੱਪ ਸਦਕਾ ਬਚ ਗਿਆ ਏਂ, ਸੋ ਕੋਈ ਵਰ ਮੰਗ ਲੈ।"

ਦਸਰਥ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ਨੀ ਰੋਹਿਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰੇ। ਸ਼ਨੀ ਨੇ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਘਾਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਦੇ ਵਰਤ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੱਸੀ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ।

ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ: ਇਕ ਵਾਰ ਨੌਂ ਗ੍ਰਹਿ ਇਕੋ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਗੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗ੍ਰਹਿ ਕੌਣ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦੱਸਿਆ। ਝਗੜਾ ਵਧਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸਭ ਗ੍ਰਹਿ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਈ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਕੋਲ ਗਏ। ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਸੁਝਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਛੋਟਾ

ਦਸੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਮਾਤ-ਲੋਕ ਦਾ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਭੇ ਗ੍ਰਹਿ ਉਜੈਨ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਉਦੋਂ ਤਕ ਆਸਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਜਾ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਗ੍ਰਹਿ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਕਿਹੜਾ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਨੇ, ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ, ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਆਸਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੰਗਤੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਕ ਲਗਵਾ ਦਿਤੀ। ਫਿਰ ਸਭਨਾਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨੂੰ ਆਸਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜੋ ਆਸਨ ਸੀ, ਉਸ ਉਤੇ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਆਸਨ ਉਤੇ ਸੂਰਜ, ਫਿਰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਫਿਰ ਬੁਧ, ਮੰਗਲ ਤੇ ਰਾਹੂ ਕੇਤੂ ਆਦਿ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਆਸਨਾਂ ਉਤੇ ਬੈਠਦੇ ਗਏ। ਅਠਵੇਂ ਆਸਨ ਉਤੇ ਸ਼ੁਕਰ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਪਰ ਨੌਵਾਂ ਆਸਨ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਨੀ ਦੇਵ ਉਸ ਉਤੇ ਨਾ ਬੈਠਾ। ਰਾਜੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਖੀਰਲੇ ਆਸਨ ਉਤੇ ਜੋ ਗ੍ਰਹਿ ਬੈਠੇਗਾ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲਤਾ ਕਾਰਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਥੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿ ਨਾ ਬੈਠਾ। ਸ਼ਨੀ ਦੇਵ ਨੂੰ ਥਾਂ ਲਈ ਭਟਕਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਅੱਠੇ ਗ੍ਰਹਿ ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਸ਼ਨੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਨਾਦਰੀ ਸਮਝੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਨੂੰ ਕਿਹਾ — "ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਏ, ਸੋ ਤੇਰੇ ਸਿਰ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਪਏਗੀ।" ਫਿਰ ਸਭ ਗ੍ਰਹਿ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜੇ ਉਤੇ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਆ ਗਈ। ਇਕ ਵਪਾਰੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵਧੀਆ ਘੋੜੇ ਲਿਆਇਆ। ਰਾਜੇ ਨੇ 'ਭੰਵਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਘੋੜਾ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਉਸ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਘੋੜਾ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੌੜ ਪਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸੁਟ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਇਧਰ ਉਧਰ ਭਟਕਣ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਗਵਾਲਾ ਉਧਰੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਨੂੰ ਨਦੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਕੇ ਪਿਲਾਇਆ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਛੁਪਾਈ ਰਖਿਆ। ਗਵਾਲਾ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਆਇਆ, ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਉਤੇ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਲਵਾਈ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਤੇ ਹਲਵਾਈ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਦੀਵਾਰ ਦੀ ਖੂੰਟੀ ਨਾਲ ਟੰਗਿਆ ਸਤਲੜਾ ਹਾਰ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਲਵਾਈ ਨੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਉਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਕੋਲ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਦੀ ਭੋਲੀ ਸੂਰਤ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਤਾਂ ਕਦੇ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਨੇ ਉਸ ਨਗਰ ਦੇ ਤੇਲੀ ਕੋਲ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਾਣੀ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਬਲਦਾਂ ਨੂੰ ਹਿਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਤੇਲ ਵੇਚ ਆਉਂਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਬਲਦਾਂ ਨੂੰ ਹਿਕਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਕ ਗੀਤ ਛੁਹ ਬੈਠਾ। ਗੀਤ ਦੀ ਮਧੁਰ ਸੁਰ, ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੀ, ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਈ। ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦਿਆ। ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਦਿਲ ਦੇ ਬੈਠੀ। ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਕਟਵਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਨਾ ਹਠ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਖ਼ੀਰ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰੇ ਦਿਵਾਣੇ ਪਏ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਨੂੰ ਸ਼ਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ। ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਨੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਖਿਮਾਂ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਸ਼ਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ — "ਤੇਰੀ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।" ਫਿਰ ਸ਼ਨੀ ਨੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਟੁੰਡੇ ਹੱਥ ਮੁੜ ਨਰੋਏ ਹੋ ਗਏ। ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ। ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਈ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਅਪਾਹਜ ਬਾਹਵਾਂ ਨਰੋਈਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਜਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਕਾਰਨ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਤੋਂ ਖਿਮਾਂ ਮੰਗੀ। ਜਿਸ ਹਲਵਾਈ ਦਾ ਹਾਰ ਗੁੰਮ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਤੋਂ ਖਿਮਾਂ ਮੰਗਣ ਲਈ ਆਇਆ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਹਾਰ, ਉਸੇ ਦਿਨ, ਖੂੰਟੀ ਉਤੇ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੀਆ ਜਦੋਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਜੈਨ ਵਿਚ ਪੁਜਾ, ਤਾਂ ਪਰਜਾ ਨੇ ਬੜਾ ਭਾਵੁਕ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਢੰਡੋਰਾ ਪਿਟਵਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸ਼ਨੀ ਦੇਵ ਨੌਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੇ।

ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨਿਚ੍ਰਵਾਰ ਸ਼ਨੀ ਦੇਵ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖ ਕੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਥਾ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਕਾਰਜ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਸ-210) ਸਨੇਹ ਕਮਾਰ :

ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਮਾਰਵਾੜ ਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਮਾਰਵਾਣੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਢੋਲ ਸੰਮੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਢੋਲ ਸੰਮੀ)।

(ਸ-211) ਸਨੇਹਿਤ (ਸਨੇਤ) :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੀਰਥ, ਜੋ ਕੁਰਛੇਤਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਤਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਕੁਰਛੇਤਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ 365 ਤੀਰਥ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਕੁਰਛੇਤਰ)।

(ਸ-212) ਸਨੌਣੀ :

ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ, ਨਾਈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਾਗੀ ਦੁਆਰਾ, ਸਾਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ।

(ਸ-213) ਸਨੋਬਰ :

(ਵੇਖੋ : ਗੁਲ ਸਨੋਬਰ)।

(ਸ-214) ਸੱਪ :

(ਵੇਖੋ : ਸਰਪ ਲੋਕਧਾਰਾ)।

(ਸ-215) ਸੱਪ ਕੁੰਜ :

ਸੱਪ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਉਤਰੀ ਛਿਲਕੇ ਵਰਗੀ ਪਤਲੀ ਮੁਲਾਇਮ ਖਲੜੀ। ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਪ ਕੁੰਜ ਬੜੀ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਬਰਕਤ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਰਖਣ ਨਾਲ ਦੁਖ ਦਲਿੱਦਰ ਘਟਦਾ ਅਤੇ ਧਨ ਮਾਲ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਪ ਹਰ ਸਾਲ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕੁੰਜ ਉਤਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ

ਸੱਪ ਆਪਣੀ ਕੁੰਜ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸੁਟੇ, ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਵੱਲਾਂ ਛੱਲਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ-ਚਿਕਿਤਸਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੱਪ ਕੁੰਜ ਵਿਚ ਰਖੇ ਜਲ ਦੀ ਸਲਾਈ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਸ-216) ਸੰਪਟ ਪਾਠ :

ਸੰਪਟ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਚੁਫਾਸਿਉਂ ਢੱਕਣ ਦੇ ਹਨ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਪਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਤੁਕਾਂ ਲਈ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਅਤੇ ਤਿਖੇਰਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਢ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸੰਪਟ ਪਾਠ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਠੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਪਉੜੀ ਦੇ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣੇ, ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਤੁਕ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੁਕ ਆਪਣੀ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਚੁਣ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਪਟ ਪਾਠ ਰਖਵਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਤੁਕ ਸੰਪਟ ਵਜੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ — "ਇਛਾ ਪੂਰਕ ਸਰਬ ਸੁਖ ਦਾਤਾ, ਹਰਿ ਜਾ ਕੈ ਵਸਿ ਹੈ ਕਾਮਧੇਨਾ। ਸੋ ਐਸਾ ਹਰਿ ਧਿਆਇ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੜੀਏ, ਤਾਂ ਸਰਬ ਸੁਖ ਪਾਏ ਮੇਰੇ ਮਨਾ।" ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਰ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਚੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਤੁਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਲੈਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਸੰਪਟ ਪਾਠ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਕੀਰਤੀ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਲੰਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੀਰ ਪੂੜੇ ਆਦਿ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪਾਠ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਹੀਂ।

(ਸ-217) ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ :

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਉਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਵੇਸਤਾ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਇਸ ਖੰਡ ਨੂੰ ਹਪਤ-ਹੇਂਦੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੌਲੀ ਤੇ ਵਿਗਸੀ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਕਠਨ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜੇ ਦਰਿਆ — ਸਤਲੁਜ, ਬਿਆਸ, ਰਾਵੀ, ਝਨਾਂ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਅਟਕ (ਸਿੰਧ) ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਸਰਸਵਤੀ ਹੱਦ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਖਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਰਿਗ ਵੇਦ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਮਗਰਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ, ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਿਧਰੇ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਉਭਰਦੀ, ਘੱਗਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਮਾਣ ਲੱਗੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜੇ ਦਰਿਆ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸਮਾਂਦੇ ਹੋਏ ਅਖ਼ੀਰ ਪੰਜ ਨਦ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਉਤੇ, ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਦਾ ਮੂਲ ਖੇਤਰ ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੁਝ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਜਮਨਾ ਨੂੰ ਜਾ ਛੋਹਿਆ।

ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ 'ਸਿੰਧੂ' ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੂਜੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਆ ਕੇ ਸਮਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਪਦ ਦਾ ਧਾਤੂ 'ਸੰਧੀ' ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ 'ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ' ਸ਼ਬਦ ਸੱਤਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਉਤਰ ਖੰਡ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਗੰਗਾ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਪ੍ਰਮੁਖ ਨਦੀਆਂ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੱਤੇ ਦਰਿਆ ਉਹ ਪਵਿਤ੍ਰ ਧਾਰਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵੇਲੇ ਗੰਗਾ ਵਿਚੋਂ, ਸੱਤਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਤ ਪਵਿਤ੍ਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਜੋ ਨਾਉਂ ਆਏ ਹਨ, ਉਹ ਰਾਮਾਇਣ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭੂਗੋਲਿਕ ਨਾਲੋਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਹੈ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਭੂਮੀ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂਆਂ ਅਰਥਾਤ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਲੂਣ, ਦੁਧ, ਦਹੀਂ, ਗੰਨੇ ਦਾ ਰਸ, ਮਦਰਾ, ਮਾਖਿਓ ਤੇ ਘਿਓ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ।

(ਸ-218) ਸਪਤ ਪੁਰੀ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸੱਤ ਮਹਾਨ ਤੀਰਥ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ : ਅਜੁਧਿਆ, ਮਥਰਾ, ਹਰਦੁਆਰ, ਕਾਂਸ਼ੀ, ਕਾਂਚੀ, ਉਜੈਨੀ ਤੇ ਦੁਆਰਕਾ।

(ਸ-219) ਸਪਤਮੀ :

ਚੰਦਰਮਾਸ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸਤਵੀਂ ਤਿੱਥ। ਸੱਤ ਦੀ ਅੰਕ-ਰੂੜ੍ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨੀ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ, ਸਪਤਮੀ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਸਤਨਾਜੇ (ਸਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅੰਨ) ਦਾ ਦਾਨ ਦੇਣ ਨਾਲ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਪਤਮੀ ਨੂੰ ਜੇ ਦੁਧ, ਦਹੀਂ, ਲੂਣ, ਰਸ, ਮਦਰਾ, ਮਾਖਿਉਂ ਤੇ ਘਿਉ ਆਦਿ ਸਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੱਤਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਤ ਸਮੁੰਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਪਤਮੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਘ ਵਦੀ ਸਤਵੀਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਚਲਾ ਸਪਤਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਸੂਰਜ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਅਚਲਾ ਸਪਤਮੀ)।

ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਸਤਮੀ ਨੂੰ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਸੁਖ, ਭਲੇ ਤੇ ਅਰੋਗਤਾ ਲਈ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਸੰਤਾਨ ਹਿੱਤ ਵਰਤ ਰਖ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਦਰੋਂ ਦੀ ਸਤਮੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਤਾਨ ਸਪਤਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ।

(ਸ-220) ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀ :

ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ, ਮੰਜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਸੱਤਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਗਰੋਹ, ਜੋ ਧਰੂ ਤਾਰੇ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੂਹ ਨੂੰ 'ਡੋਲੀ ਡੰਡਾ' ਤੇ 'ਪਲੰਘ ਪੀੜ੍ਹਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ, ਆਪਣੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਨੇਕ ਕਰਮਾਂ ਸਦਕਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਏ। ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ — ਕਸ਼ਯਪ, ਅਤ੍ਰੀ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ, ਵਿਸ਼੍ਵਾਮਿਤ੍ਰ, ਗੌਤਮ, ਜਮਦਗਨੀ ਅਤੇ ਭਰਦਵਾਜ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਰਿਸ਼ੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਰਮਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਿਸ਼ੀ ਦਸਰਥ ਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਲ-ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਅਥਵਾ ਮਿਤ੍ਰ ਵੀ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਭੋਗਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਅਦਿਤੀ, ਅਨੁਸੂਯਾ, ਅਰੁਧੰਤੀ, ਮੇਨਕਾ, ਅਹਿੱਲਿਆ, ਰੇਣੁਕਾ ਅਤੇ ਘ੍ਰਿਤਾਚੀ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਰੁਧੰਤੀ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਤਾਰਾ ਬਣੀ । ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਵੇਦੀ ਉਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰੁਧੰਤੀ ਤਾਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਵਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਬਾਕੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ, ਇਹ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ : ਮਰੀਚ, ਅਤ੍ਰੀ, ਪੁਲਹ, ਪੁਲਸਤਯ, ਕ੍ਰਤੁ, ਅੰਗਿਰਾ ਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ।

(ਸ-221) ਸਪਤ-ਰਿਸ਼ੀ ਸੰਮਤ :

(ਵੇਖੋ : ਸੰਮਤ) ।

(ਸ-222) ਸਪਤਵਧ੍ਰੀ :

ਇਕ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀ; ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪਤਵਧ੍ਰੀ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸਤ ਭਰਾ ਸਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਕਾਰਨ ਸਪਤਵਧ੍ਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਆਲਿੰਗਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨ ਦੇਂਦੇ । ਸਤੇ ਭਰਾ ਹਰ ਰੋਜ਼, ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸਪਤਵਧ੍ਰੀ ਨੂੰ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ, ਬਾਹਰ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਪਹਿਰਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਂਦੇ । ਸਪਤਵਧ੍ਰੀ ਅਸ਼੍ਵਿਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ । ਅਸ਼੍ਵਿਨੀ ਕੁਮਾਰ ਸਪਤਵਧ੍ਰੀ ਉਤੇ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਵੇਲੇ, ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦੇਂਦੇ ਅਤੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ।

(ਸ-223) ਸੰਪਾਤੀ :

ਗਿਧ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪੰਛੀ: ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗਰੁੜ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਜਟਾਯੂ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਯੇਨੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਅਰੁਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪਾਤੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਜਟਾਯੂ ਨਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵਾਰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਜਾ ਪੁਜਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖੰਭ ਝੁਲਸ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਾ । ਸੀਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ, ਭਟਕਦੇ ਫਿਰਦੇ ਵਾਨਰਾਂ ਨੂੰ, ਸੰਪਾਤੀ ਨੇ ਹੀ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਰਾਵਣ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੰਕਾ ਵਲ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ । ਸੰਪਾਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਪਾਸਰਵ ਨੇ ਦੱਸੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰ ਪਹਾੜ ਉਤੇ, ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਲਿਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਵੇਖਿਆ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਸੰਪਾਤੀ ਨੇ ਵਾਨਰਾਂ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਦਾ ਥਹੁ ਪਤਾ ਦੱਸਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਖੰਭ ਮੁੜ ਉਗ ਪਏ ਅਤੇ ਉਹ ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਹੋ ਗਿਆ ।

(ਸ-224) ਸਪਾਦਾ :

(ਵੇਖੋ : ਮਾਂਦਰੀ) ।

(ਸ-225) ਸਪਿੰਡਕਰਣ :

ਸਪਿੰਡ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਜੱਦ ਜਾਂ ਕੁਲ ਦੇ ਉਹ ਪਿਤਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਮਿਤ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸਪਿੰਡਕਰਣ ਉਹ ਸਰਾਧ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨੂੰ ਪਿਤਰਾਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਰਾਧ ਜਾਂ ਰੀਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦਸਾਹੀ ਜਾਂ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਨੂੰ, ਕਿਰਿਆ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਰੀਤ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਤ ਦੀ ਪਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਣਾ ਹੈ । ਇਸ ਰੀਤ ਵੇਲੇ ਚਾਰ ਕਲਸ ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਨਾਲ ਭਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਿਲ, ਧੂਪ, ਚੰਦਨ ਆਦਿ ਘੋਲ ਕੇ ਮਿਲਾ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਤਿੰਨ ਕਲਸ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦੇ ਨਮਿਤ ਧਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਕਲਸ ਨਵੇਂ ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ । ਕੁਲ-ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਚੌਥੇ ਕਲਸ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨੂੰ, ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਕਰ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਕਲਸਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮੋਇਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

(ਸ-226) ਸਪੀਦੋ :

ਜੀਂਦ ਦਾ ਇਕ ਕਸਬਾ; ਪੁਰਾਤਤ੍ਵੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਗਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਰਾ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ । ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਵਿਚ, ਜਨਮੇਜਯ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪਰੀਕਸ਼ਿਤ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ, ਸਰਪਮੇਧ ਦਾ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਇਸੇ ਯੱਗ ਤੋਂ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸਰਪ ਦਮਨ' ਖੇਤਰ ਪੈ ਗਿਆ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਪੀਦੋਂ ਬਣ ਗਿਆ ।

ਸਪੀਦੋ ਨਾਲ ਨਿਵਲ ਦਈ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਨਾਗ-ਕੰਨਿਆਂ ਨਿਵਲ ਦਈ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਸਰਪ ਜਾਤੀ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋੜਿਆ ਸੀ । ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਇਥੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਕੁੰਡ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਉਪਰੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਕੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸੱਪ ਤੇ ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਮਕੜੀਆਂ । ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਇਕ ਗਊ ਨੂੰ ਨਾਗ ਨੇ ਡੰਗ ਲਿਆ । ਗਊ ਨੇ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਨੂੰ ਕੋਹੜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ । ਫਲਸਰੂਪ ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਕੋਹੜੀ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਹ ਕੋਹੜ ਕੇਵਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੁੰਡ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਪਰ ਇਹ ਕੁੰਡ ਸਪੀਦੋ ਵਿਚ ਸੀ । ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਦੀ ਧੀ ਨਿਵਲ ਦਈ ਨੇ ਉਸ ਕੁੰਡ ਵਿਚੋਂ ਚੋਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ । ਰਾਜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਕਾਂ-ਸੈਨਾਂ ਨੇ ਨਿਵਲ ਦਈ ਨੂੰ ਵਰਜਿਆ । ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਕ ਤਾਂ ਨਿਵਲ ਦਈ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਪਹਿਲੋਂ ਇਕ ਪਾਂਡੂ ਯੁਵਕ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਤੋੜ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ । ਦੂਜਾਂ, ਇਹ ਖੂਹ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਿਵਲ ਦਈ ਨੂੰ ਉਧਾਲਣ ਦੀ ਤਾਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਨਿਵਲ ਦਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁੰਦਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਦੈਵੀ ਤੇ ਅਪੂਰਵ ਹੁਸਨ ਦੀ ਝਲਕ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਨਿਵਲ ਦਈ ਨੂੰ ਕਾਮਣ ਪਾਣੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ । ਨਿਵਲ ਦਈ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਦੀ ਕਾਮਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕੁੰਡ ਉਤੋਂ, ਉਹ ਭਾਰੀ ਪੱਥਰ ਹਟਾ ਲਏ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਹਿਲਾਣੇ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਨ । ਕੁੰਡ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲੈਣ ਵੇਲੇ, ਉਹ ਬਨੇਰੇ ਤੋਂ ਰਤਾ ਪਿਛੇ ਰਹੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਝਲਕ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾ ਪਏ ਤੇ ਉਸ ਦੇ

ਰੂਪ ਦੀ ਝਲਕ ਨਾਲ, ਜਲ-ਦੇਵਤਾ ਵੇਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਖ਼ਲੂਦ ਨਾ ਪਾਏ। ਪਰ ਕੁੰਡ ਦਾ ਜਲ ਬਹੁਤ ਹੇਠਾ ਉਤਰ ਗਿਆ, ਰੱਸੀ ਛੋਟੀ ਨਿਕਲੀ। ਨਿਵਲ ਦਈ ਨੇ ਜਲ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਨੀਅਤ ਖੋਟੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਝਲਕ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਲ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਨਿਵਲ ਦਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਦੇ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਆਵੇਗਾ। ਨਿਵਲ ਦਈ ਆਪਣਾ ਮੁਖੜਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਢਕ ਕੇ ਰਖਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਟੰਬ ਦੇ ਜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਹਾਰਿਆ। ਪਰ ਪਿਉ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਨੇ ਜਲ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਮੁਖੜਾ ਵਿਖਾਣ ਲਈ, ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਝਾਕਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਕੁੰਡ ਦਾ ਪਾਣੀ ਇਤਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਪਰ ਉਠਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੂਕਰ ਦੂਰ ਤਕ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀ। ਪਾਂਡੂ ਸਮਝ ਗਏ ਕਿ ਨਿਵਲ ਦਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲੈਣ ਲਈ ਕੁੰਡ ਉਤੇ ਆਈ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਬਗ਼ੈਰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅੱਕਤੀ ਵਿਚ ਕੁੰਡ ਤੋਂ ਪੱਥਰ ਉਠਾਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਨਿਵਲ ਦਈ ਦਾ ਮੰਗੇਤਰ ਪਾਂਡੂ ਯੁਵਕ, ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਅੱਖ-ਪਲਕਾਰੇ ਵਿਚ ਉਥੇ ਆ ਪੁਜਾ। ਪਰ ਨਿਵਲ ਦਈ ਸੱਪਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਖੂਹ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਹੇਠਾਂ ਛੁਪ ਗਈ। ਪਾਂਡੂ ਵੀ ਉਥੇ ਡੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਥੋਂ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਨਿਵਲ ਦਈ, ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੀਦਾਰ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਅਖ਼ੀਰ, ਨਿਵਲ ਦਈ ਇਹ ਬਚਨ ਲੈ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਕਿ ਪਾਂਡੂ ਨਿਵਲ ਦਈ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੁਹੇਗਾ। ਪਰ ਪਾਂਡੂ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਵੇਖ ਕੇ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਧਾਲਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਨਿਵਲ ਦਈ ਨੇ ਪਾਂਡੂ-ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵੇਖ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਨ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਨੂੰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਸੋ ਪਾਂਡੂ ਨੇ ਨਿਵਲ ਦਈ ਨੂੰ ਘਰ ਜਾਣ ਦਿਤਾ।

ਨਿਵਲ ਦਈ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲ ਨਾਲ ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਵੇਲੇ ਨਿਵਲ ਦਈ ਨੇ ਪਿਉ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਉਤੇ ਕਪੜਾ ਦਿਤੀ ਰਖਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਅੰਗੂਠੇ ਉਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਕੋਹੜ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਅੰਗੂਠੇ ਦਾ ਕੋਹੜ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ, ਨਿਵਲ ਦਈ ਦੁਬਾਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲੈਣ ਲਈ ਕੁੰਡ ਵਲ ਗਈ। ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਨੇ ਧੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਵਰਜਿਆ; ਪਰ ਉਹ ਘੜਾ ਚੁਕ ਕੇ ਕੁੰਡ ਉਤੇ ਪੁਜੀ। ਉਥੇ ਪਾਂਡੂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੇਸਬਰਤਾ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਂਡੂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ।

(ਸ-227) ਸਫਟਿਕ :

ਇਕ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬਿਲੌਰ; ਲੋਕ-ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਫਟਿਕ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਸੁਵੱਛ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਰਿਸ਼ੀ ਸਫਟਿਕ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਹਿਨਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(ਸ-228) ਸਫਲਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ :

ਪੋਹ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਫਲਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਣ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਲੋਕ ਸੁਹੇਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਇਸ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਸਫਲਾ' ਪਿਆ।

ਇਸ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਨੋ ਭਗਤ ਸਵੇਰੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਵਰਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ, ਫਲ ਫੁੱਲ, ਨਾਰੀਅਲ, ਕੇਲਾ ਤੇ ਅਨਾਰ ਆਦਿ ਭੇਟ ਕਰ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਗਰਾਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ : ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਚੰਪਾਵਤੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਜਾ ਮਹਿਸ਼ਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਲੁੰਪਕ ਬੜਾ ਕਾਮੀ ਤੇ ਅਧਰਮੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਲੁੰਪਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਫਲਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾਲ ਪੇਟ ਭਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਪੋਹ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਪਾਲਾ ਪਿਆ। ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਕਪੜੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਲੁੰਪਕ ਠੰਢ ਨਾਲ ਕੰਬਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪਿਆ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਫਲ ਖਾ ਕੇ ਭੁਖ ਮਿਟਾਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਉਸ ਦਾ ਵਰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਅਤੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦਾ ਵਰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ। ਲੁੰਪਕ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪਾਸ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿਤੀ।

(ਸ-229) ਸਫ਼ੈਦ ਦਿਓ :

ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਇਕ ਪਾਤ੍ਰ; ਸਫ਼ੈਦ ਦਿਓ, ਪੰਜਵੇਂ ਤਬਕ ਵਿਚ, ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਫ਼ਾਰਸ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆ, ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਦੇ ਹੁਸਨ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਦਿਓ ਪੰਛੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿਛੇ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਫ਼ੈਦ ਦਿਓ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਜੀਣਾ ਹਰਾਮ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਘੋੜੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਪੰਜਵੇਂ ਤੱਬਕ ਵਿਚ ਲੈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਦਸ ਦਿਤੀ। ਸਫ਼ੈਦ ਦਿਓ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਹੁਸਨ ਬਾਨੋ ਨਾਲ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਹੁਸਨ ਬਾਨੋ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਫ਼ੈਦ ਦਿਓ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਹੁਸਨ ਬਾਨੋ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਹਟ ਗਿਆ। ਸਫ਼ੈਦ ਦਿਓ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਉਤੋਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਸਫ਼ੈਦ ਦਿਓ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਦੀ ਹਰ ਸੰਕਟ ਵੇਲੇ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਘੜੀ, ਤਾਂ ਸਫ਼ੈਦ ਦਿਓ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਪੁਜਾ ਅਤੇ ਨਮਕ ਹਰਾਮ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਚੱਬ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਹੁਸਨ ਬਾਨੋ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਬਜ਼ ਜਾ ਵਸੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਤੇ ਜ਼ੀਰਕ ਦਿਓ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ, ਸਫ਼ੈਦ ਦਿਓ ਨੇ, ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ (ਵੇਖੋ : ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ)।

ਸਫ਼ੈਦ ਦਿਓ ਦਾ ਰੂਪ ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਕਦ ਪਹਾੜ ਜੇਡਾ ਉਸ ਦਿਓ ਦਾ,
ਬੇਖ਼ੁਦ ਆਇਆ ਚਲਿਆ।
ਪੰਜ ਸੌ ਮਣ ਦਾ ਸੰਗਲ
ਉਸ ਦੇ ਲਕ ਦੁਆਲੇ ਵਲਿਆ।

(ਸ-230) **ਸ਼ਬੇ ਸ਼ਹਾਦਤ :**

ਮੁਹੱਰਮ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਰਾਤ (ਦਾਹੀਆ)। ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ; 690 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਕਰਬਲਾ ਵਿਚ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ, ਇਸੇ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਸੋਗ ਮਨਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਮੁਹੱਰਮ)।

ਸੁੰਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਦਿਨ ਅੱਲਾ ਨੇ ਆਦਮ ਹਵਾ, ਬਹਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

(ਸ-231) **ਸ਼ਬੇ ਕਦਰ :**

ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਦੂਜੀ ਰਾਤ; ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸੇ ਰਾਤ ਨੂੰ, ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ, ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੀ ਵਹੀ ਉਤਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਮੰਨਕੇ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬੇ ਕਦਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਦੇ ਨੂਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਤ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੀ ਵੀਹਵੀਂ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਵੀ ਉਹ ਰਾਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪਾਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਦਾ ਜ਼ਹੂਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-232) **ਸਬਜ਼ ਪਰੀ :**

(1) ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਰੂਪ ਅਤੇ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਮਾਦਾ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਮਾਨਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵਿਚੋਂ ਸਬਜ਼ ਪਰੀ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ। ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸਬਜ਼ ਪਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ।

(2) ਇਕ ਸਬਜ਼ ਰੰਗ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਪਰੀ ਜਿਸ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਗੁਲਫਾਮ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਬਜ਼ ਪਰੀ ਗੁਲਫਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਕਵਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਆਈ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਗੁਲਫਾਮ)।

(ਸ-233) **ਸਬਜ਼ਾ :**

(1) ਝੁਮਕੇ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਇਕ ਗਹਿਣਾ ਜੋ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਬਜ਼ੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਪੁਠੀ ਦਿਲਮ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਤੇਰੇ ਸਬਜ਼ੇ ਦੀ ਲਟਕ ਨਿਰਾਲੀ,
ਰੂਪ ਤੇਰਾ ਸਾਣ ਚੜ੍ਹਿਆ।
(ਲੋਕ ਗੀਤ)

(2) ਇਕ ਨੀਲੀ ਭਾਅ ਦਾ ਘੋੜਾ, ਜੋ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਸਬਜ਼ਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਵਲਾਂ ਛਲਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਵੇਚਣਾ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(3) ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ।

(ਸ-234) **ਸ਼ਬਦ :**

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ, ਸ਼ਬਦ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੋ ਮੁਖੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ। ਪਹਿਲੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ, ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ; ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਲੋਕ-ਮਾਨਸ ਦੀ ਕਾਵਿਕ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਦੋਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ, ਜੋ ਕੁਝ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਦੈਵੀ, ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਕੇ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ਬਦ-ਸਿਧੀ ਦਾ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਹੈ, ਉਹ ਇਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਹਿਜ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ।

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੁਢ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਪੌਰਾਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਨੇ ਕੁਨ (ਹੋ ਜਾ) ਆਖਿਆ ਤੇ ਅੱਖ-ਪਲਕਾਰੇ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈ। ਹਿੰਦੂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾਦ ਜਾਂ ਓਅੰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਤੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨੇ 'ਭੂ' ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, 'ਭਵ' ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। 'ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ' (ਜਪੁ) ਵਿਚ, ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇਸੇ ਅਦਭੁਤ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਅਥਵਾ ਮੂਲ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਚਾਰਨ ਵਿਚ ਸਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੇਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਮੂਲ 'ਬਿੰਦੂ' ਤੋਂ 'ਨਾਦ' ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਿਦੂ ਖ਼ੁਦ ਸ਼ਿਵ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਦ ਸ਼ਕਤੀ। ਇਹੋ ਨਾਦ ਕਈ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ।

ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਸਗਲੇ ਜੰਤ
ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ...(ਸੁਖਮਨੀ)
ਸਭ ਮਹਿ ਸਬਦ ਵਰਤੈ ਪ੍ਰਭ ਸਾਚਾ
ਕਰਮਿ ਮਿਲੈ ਬੈਆਲੈ ॥ (ਮਲਾਰ ਮ: ੧)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਤੇ 'ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਉਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਸੀਮ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ : 'ਸਭੁ ਇਕੋ ਸਬਦੁ ਵਰਤਦਾ ਜੋ ਕਰੇ ਸੁ ਹੋਈ।'

ਜੋਗੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਅਨਾਹਤ ਧੁਨੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਉੱਚੀ ਇਕਾਗਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। 'ਸ਼ਬਦੀ' ਇਸੇ ਅਨਾਹਤ ਧੁਨੀ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੈ।

ਆਦਮ ਮਾਨਵ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅਸੀਮ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ; ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਉੱਚਾਰਨ ਨਾਲ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਹਰ ਜੜ੍ਹ — ਚੇਤਨ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥ ਉਤੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹੋ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਟੂਣਾ-ਚਿੰਤਨ ਇਸੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕਲਪ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਝਾੜ ਫੂਕ, ਮੰਤਰ, ਟੂਣੇ, ਉਤਾਰੇ, ਪ੍ਰੇਤ-ਨਿਸਤਾਰਨ ਆਦਿ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਰਹੱਸ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਾਰਜ ਸਿਧ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਟੂਣਾ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮੰਤਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਮੰਤਰ)।

ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਟੱਪੇ ਤੇ ਪੰਗਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਦਿਮ ਮਨੁਖ ਝਾੜ ਫੂਕ ਕਰਦਾ ਅਥਵਾ ਦੇਵ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਿਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਹੀ ਦੈਵੀ-ਚਿੰਤਨ, ਪਰਮ ਤਤ੍ਵ ਬਾਰੇ ਅਨੁਭਵ, ਜਾਂ ਰਹੱਸ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਗਿਆ। 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਤੇ ਆਨੰਦ ਮੂਲਿਕ ਹੈ। ਇਕ ਆਮ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਲੌਕਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦੈਵੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਪੂਰੀ ਪਉੜੀ ਜਾਂ ਛੰਦ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਦੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਥ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਸ਼ਬਦੀ

ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ, ਸਲੋਕਾ, ਪਦਿਆਂ ਤੇ ਛੰਦਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਹੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਨਾ, ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਜਸ, ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਨੀਤੀ ਬਚਨ ਜਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਹੋਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋਵੇ।

(ਸ-235) ਸੰਬਰ :

ਇਕ ਦੈਂਤ ਜੋ ਸੋਕਾ ਤੇ ਕਲਹ ਵਰਤਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਦਸਯੂ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਬਰ ਦੈਂਤ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਦਿਵੋਦਾਸ ਨੇ ਸੰਬਰ ਨਾਲ ਯੁਧ ਕਰ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਸੰਬਰ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਲੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿਤੇ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਬਰ ਦੀ ਕਾਮਦੇਵ ਨਾਲ ਦੀਰਘ ਕਾਲ ਤਕ ਲੜਾਈ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਕਾਮਦੇਵ ਨੇ ਪ੍ਰਦਯੁਮਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਘਰ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਸੰਬਰ ਨੇ ਬਾਲ ਪ੍ਰਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਚੁਰਾ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਸੁਟਿਆ, ਜਿਥੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮੱਛੀ ਨਿਗਲ ਗਈ। ਇਹ ਮੱਛੀ ਕਿਸੇ ਮਛੇਰੇ ਨੇ ਫੜ ਕੇ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵੇਚੀ। ਦੇਵਨੇਤ ਸੰਬਰ ਦੀ ਦਾਸੀ ਮਾਯਾਵਤੀ ਉਸੇ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਆਈ। ਦਾਸੀ ਨੇ ਮੱਛੀ ਦਾ ਪੇਟ ਚੀਰਿਆ ਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਲ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਬਾਲ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਛੁਪੀ ਸੰਬਰ ਦੀ ਦਾਸੀ ਮਾਯਾਵਤੀ ਨੇ ਹੀ ਪਾਲ ਕੇ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਦਯੁਮਨ ਜਵਾਨ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੰਬਰ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ। ਮਾਯਾਵਤੀ ਕਾਮਦੇਵ ਦੀ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਤੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਰਨਾਕਸ਼ ਨੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਬਰ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਗਾਇਆ ਸੀ।

(ਸ-236) ਸ਼ਬਰਾਤ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਆਬਾਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਰਾਤ; ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮੁਤਬਰਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ, ਅੱਲਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ, ਆਗਾਮੀ ਸਾਲ ਲਈ, ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਲਿਖਦੇ ਅਤੇ ਰਿਜ਼ਕ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਰਾਤ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਰਾਤ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ਬ' ਅਤੇ 'ਬੁਰਾਤ' ਦਾ ਸੰਜੋਗ-ਰੂਪ ਹੈ। ਬੁਰਾਤ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਵਹੀ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 'ਬੁਰਾਤ' ਵਿਚ ਸ਼ਅਬਾਨ ਦੀ ਚੌਦਵੀਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਪੁਰਬ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਬਰਾਤ ਪੈ ਗਿਆ।

ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਗਰਾਤਾ ਕਟਦੇ, ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਹ ਰੁਕੂਆ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਕਵਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਆਪੋ ਵਿਚ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਝਗੜੇ ਤਕਾਜ਼ੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਿਨ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਰਾਤ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਆਬ ਹੈ। ਮੀਉ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਰਾਤ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਖੂਹ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਘੜੇ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ਾ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਕੇ ਹਲਵਾ ਤੇ ਭੋਜਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਪਿਤਰਾਂ ਨਮਿਤ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਹਲਵਾ ਸਾਕਾਂ ਸਨੇਹੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕੁਝ ਘਰ ਖ਼ੁਦ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਫੇਰਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

(ਸ-237) ਸ਼ਬਰੀ :

(ਵੇਖੋ : ਭੀਲਣੀ)।

(ਸ-238) ਸੰਬਲ :

ਥਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਇਕ ਜੱਟ ਜਾਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਹਪੁਰ, ਝੰਗ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਸੋਂ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿਚ ਨੂਰਾ ਇਸੇ ਜਾਤ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਹੀਰ ਤੋਂ ਖੇੜੀ ਛੁਡਵਾਣ ਆਇਆ ਆਪਣੀ ਪੱਤ ਲੁਹਾ ਗਿਆ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਨੂਰਾ ਸੰਬਲ)।

(ਸ-239) ਸਬਾਲਾ :

ਸਹਿਬਾਲਾ, ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਬਾਲਕ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਸਬਾਲਾ ਲਾੜ੍ਹੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹਿੱਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੋ ਸ਼ਗਨ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਾੜ੍ਹੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਬਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵਟਣਾ ਮਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੌਂਕੀ ਤੋਂ ਲਾੜ੍ਹੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਾਮਾ ਉਤਾਰਦਾ ਹੈ, ਲਾੜ੍ਹੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਿਆ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਵਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੰਗਣ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਬਾਲਾ ਦਾ ਲਾੜ੍ਹੇ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਦਿਮ ਰੀਤ ਦੀ ਰਹਿੰਦ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਦੂਜੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਸਬਾਲੇ ਦਾ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਲਾੜ੍ਹੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਭਾਣਾ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਸਬਾਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਆਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਬਾਲਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਲਾੜ੍ਹੇ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲਾੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਚੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਖੋਰੀ ਰੂਹਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਅੰਗ-ਰੱਖਿਅਕ ਜਾਂ ਭੁਲਾਵਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਥਾਈਂ ਲਾੜ੍ਹੇ ਤੇ ਸਬਾਲੇ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਜਾਇਆ-ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾਵਾ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਲਾੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਣ।

ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਸਬਾਲੇ ਨੂੰ 'ਸਰਵਾਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਰ ਦੇ ਨਾਲ ਉਠਣ ਬੈਠਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਵਰ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲੋਹੇ ਦੀ ਛੁਰੀ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰੇਤ-ਰੂਹਾਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਬਾਲੇ ਨੂੰ 'ਆਹਰ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਆਹਰ ਦੂਲ੍ਹੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਡੋਲੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤਕ ਆਹਰ ਦੂਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਠਦਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਆਹਰ)। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਸਖੀ-ਸਹੇਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਬਾਲੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-240) ਸੰਬੂਕ :

ਇਕ ਤਪੱਸਵੀ ਜੋ ਜਾਤ ਦਾ ਸ਼ੂਦਰ ਸੀ। ਰਘੂਵੰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਬੂਕ ਨੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ

ਕਰ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ। ਪਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੂਦਰ ਲਈ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਉਤੇ ਘੋਰ ਦੁਖ ਤੇ ਸੰਕਟ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਮਰ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸੰਬੂਕ ਨੂੰ ਤਪ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਰਤਾ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਸੰਬੂਕ ਦਾ ਸਿਰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਵੱਢ ਦਿਤਾ। ਵਾਲਮੀਕ (7,76) ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਬੂਕ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢਦੇ ਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਗਿਆ।

(ਸ-241) ਸਫ਼ੂਨੀ :

ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਗੀਤ; ਜਦੋਂ ਨਾਈ ਦੁਆਰਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਬਣ ਦੀਆਂ ਦੋ ਟਿੱਕੀਆਂ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਕ ਸਜਣ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਧੋ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲੈਣ।

(ਸ-242) ਸਭਰਵਾਲ :

ਖੱਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ; ਸਭਰਵਾਲ ਖੁਖਰੈਣਾ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਹਨ। ਇਹ ਅੱਠਾਂ ਗੋਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ (ਵੇਖੋ : ਖੁਖਰੈਣ)।

(ਸ-243) ਸਭਰਾਈ :

ਇਕ ਪਤੀਬ੍ਰਤ ਸੁਸ਼ੀਲ ਇਸਤ੍ਰੀ; ਇਸ ਦਾ ਪਤੀ ਬੜਾ ਵਿਭਚਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤੀਵੀਂ ਆਪਣੇ ਧੌਲਰ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਭਰਾਈ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਰੂਪ ਜਾਣ ਕੇ ਪੂਜਦੀ ਰਹੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਭਰਾਈ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਸਭਰਾਈ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਕਾਮ ਲੋਚਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੁੰਦਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ। ਪਤੀ ਦਾ ਮਨ ਜਿਸ ਸੁੰਦਰੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ, ਸਭਰਾਈ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਪਤੀ ਦਾ ਮਨ ਭਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਲਈ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ। ਸਭਰਾਈ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਧਨੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

(ਸ-244) ਸੰਭਲਪੁਰ :

ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਨਗਰ; ਕਲਿਜੁਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੰਭਲਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ, ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਤੇ ਜਗਤ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਚਿੱਟੇ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਭਲ ਭਾਗ ਭਯਾ ਇਹ ਸੰਭਲ ਕੇ, ਹਰਿ ਜੂ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਆਵਹਿੰਗੇ।"

ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਇਕ ਨਗਰ ਸੰਭਲ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਤੋਂ 23 ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵਲ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ)।

(ਸ-245) ਸੰਭਾਲਾ ਦੇਣਾ :

ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਖਿਚੜੀ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਵੰਡਣੀ; ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਤਿਲ ਦਾ ਸੰਭਾਲਾ ਵੰਡਣ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਲਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ ਸ਼ੁਭ ਜਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(ਸ-246) ਸ਼ਮਸ :

ਢੋਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾ, ਜੋ ਸੰਮੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਇਕ ਰੂਪਾਂਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਮਸ ਰਾਣਾ ਸੂਰਸੈਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਰਾਣੀ ਬੀਰ ਕਲਾ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਜੰਮਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਢੋਲੇ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ਮਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੂਰਜ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੰਮੀ)।

(ਸ-247) ਸ਼ਮਸਾ :

ਧੁਪ ਲਈ ਇਕ ਟੂਣਾ; ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਸਰਦੀ ਪਏ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਨਾ ਚੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਧੁਪ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਕ ਟੂਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਮਸਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਗੋਲ ਚੱਕਰ ਵਾਹ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਮਿੱਥ ਕੇ, ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

(1) ਸੂਰਜਾ ਮੂਰਜਾ !
ਝੱਗਾ ਦੇਊਂ ਟੋਪੀ ਦੇਊਂ
ਤੇੜ ਨੂੰ ਲੰਗੋਟੀ ਦੇਊਂ
ਵੇ ਕਰਾਰੀ ਧੁਪ ਚੜ੍ਹਾ।

(2) ਸੂਰਜਾ ਮੂਰਜਾ ਧੁਪ ਚੜ੍ਹਾ
ਅੱਜ ਤੇਰੀ ਮੰਗਣੀ ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਵਿਆਹ
ਆਣਗੇ ਜਾਂਞੀ ਖਾਣਗੇ ਦੁਆਹ
ਵੇ ਕਰਾਰੀ ਧੁਪ ਚੜ੍ਹਾ।

ਚੱਕਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਖਲੋਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਛਿਟੀਆਂ ਤੇ ਗੋਹੇ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਤੁਕਾਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ, ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਸੁਟਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਗ ਦਾਗ਼ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੁਪ ਝਟ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬਾਲ-ਟੱਪੇ ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਿਸੇ ਧੁਪ-ਰੀਤ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

(ਸ-248) ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ; ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਉਂ ਸ਼ਮਸੁੱਦੀਨ ਸੀ। ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ 1165 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦੇ ਇਕ ਨਗਰ ਸਬਜ਼ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਮਾਮ ਜਾਫ਼ਰ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਲੋਕ-ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੋਏ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ; ਫਲਸਰੂਪ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਇਥੇ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਪੀਰ ਬਹਾ-ਉੱਦੀਨ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਦੀ ਆਮਦ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ, ਇਕ ਚੇਲੇ ਦੇ ਹੱਥ, ਉਸ ਵਲ ਦੁਧ ਦਾ ਭਰਿਆ ਕਟੋਰਾ ਭੇਜਿਆ, ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਸਮਾਈ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਨੇ ਦੁਧ ਦੇ ਭਰੇ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਗੁਲਾਬ ਦੀ ਇਕ ਪੱਤੀ ਰਖ ਦਿਤੀ, ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਮਾਈ ਦੁਧ ਉਤੇ ਤਰਦੀ ਫੁੱਲ ਦੀ ਪੱਤੀ ਵਾਂਗ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸਾਖੀ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਜਾਂ ਸਾਧ ਸੰਤ ਆਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਪਰਖ ਲਈ ਇਹ ਰੀਤ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੀ।

ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਵੇਦਾਂਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਅਤੇ ਅਨਲਹਕ ਦਾ ਨਾਹਰਾ

ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਰਈ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ, ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਮਸ ਨੂੰ ਕੁਫ਼ਰ ਤੋਲਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਖੱਲੜੀ ਉਤਾਰ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਤੜਪਨ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਆਪਣੀ ਖੱਲੜੀ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚੁਕ ਕੇ, ਲਗਾਤਾਰ ਚਾਰ ਦਿਨ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ, ਅਨਲਹਕ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਗਾਂਦਾ ਚੱਕਰ ਕਟਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ। ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਕ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਘਟਨਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ — 'ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਮਸ ਦੀ ਪੋਸਤ ਲੁਹਾਇਓ।'

ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰ, ਸ਼ਮਸ ਨੂੰ ਕਈ ਦਿਨ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਭਿੱਛਿਆ ਮੰਗਣ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇਕ ਮਛੇਰੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮੱਛੀ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਸ਼ਮਸ ਨੂੰ ਮਛੀ ਭੁੰਨਣ ਲਈ ਕਿਧਰੋਂ ਅੱਗ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਸੋ ਸ਼ਮਸ ਨੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਮੱਛੀ ਭੁੰਨਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਸੂਰਜ ਝਟ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਭੁੰਨ ਕੇ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਰਮੀ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਕਈ ਦਿਨ ਟਕਰਾਂ ਖਾਣ ਮਗਰੋਂ, ਸ਼ਮਸ ਨੂੰ ਕਿਧਰੋਂ ਵੀ ਭਿੱਛਿਆ ਨਾ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਭੁਖ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਆਤੁਰ ਸ਼ਮਸ ਨੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ, "ਹੇ ਸ਼ਮਸ (ਸੂਰਜ)! ਤੂੰ ਵੀ ਸ਼ਮਸ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਮਸ, ਮੈਂ ਭੁਖੋਂ ਲਾਚਾਰ ਹਾਂ! ਤੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਦਰਦੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਆ।" ਸੂਰਜ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਆਇਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਗਰਮੀ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਦੇ ਮੁਜਾਵਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤਬਰੇਜ਼ ਸ਼ਬਦ ਤਾਪਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ — ਤਪਸ਼ ਛੱਡਣ ਵਾਲਾ।

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (119) ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਦੋ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਅਨਲਹਕ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੂਜਾ ਤਬਰੇਜ਼ ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸੀ, ਜੋ ਤਬਰੇਜ਼ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਪਹਿਲੇ ਤਬਰੇਜ਼ ਨਾਲੋਂ 43 ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ 603 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਵੇਰ ਇਸ ਨੇ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਕਿ 'ਮੇਰੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਉਠ ਖੜਾ ਹੋ', ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰੱਬੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਵਿਚ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ 645 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਖੱਲ ਉਤਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦਿਤਾ। ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ: 'ਕੁਮ ਬਾਇਜ਼ਨੀ ਸ਼ਮਸ ਬੋਲੇ, ਉਲਟਾ ਕਰ ਲਟਕਾਇਓ ਈ।'

ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਏ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਰਹ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ, ਖੱਲੜੀ ਉਧੇੜ ਕੇ, ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਰਲਗਡ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਮੁਲਤਾਨ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ 1276 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਨੇ 1330 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬਣਵਾਇਆ। ਮਗਰੋਂ 1780 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸ਼ਮਸ ਦੇ ਇਕ ਅਨੁਯਾਈ ਨੇ ਇਸ ਮਕਬਰੇ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਲਾਮ 'ਕੁਲਆਤਿ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼' ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ਮਸੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਮਸਪੁਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਐਤਵਾਰ ਮੇਲਾ ਭਰਦਾ ਹੈ।

(ਸ-249) **ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ :**

ਉਹ ਭੂਮੀ ਜਿਥੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਮੁਰਦੇ ਫੂਕਦੇ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਸਿਵੇ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂ ਮਸਾਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਵੇ ਕੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ-ਲਹਿੰਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁ ਫੁਟ ਚੌੜਾ ਅਤੇ ਛੇ ਕੁ ਫੁਟ ਲੰਮਾ ਟੋਆ ਪੁਟ ਕੇ, ਉਸੇ ਵਿਚ ਲਕੜਾਂ ਚਿਣ ਕੇ ਚਿਖਾ ਬਣਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਪੱਕੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਚਿਣ ਕੇ, ਅੰਦਰ ਮੁਰਦੇ ਫੂਕਣ ਲਈ ਪੱਕੀ ਥਾਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪਿਡ ਪਤਲ ਆਦਿ ਲਈ ਅੰਧਮਾਰਗ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਵੀ ਥਾਂ ਬਣਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਮ ਦੀ ਨਗਰੀ ਦੱਖਣ ਵਲ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਫੂਕਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਉੱਤਰ ਵਲ ਤੇ ਪੈਰ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਦਾਹ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸਿੱਧੀ ਯਮ ਲੋਕ ਵਲ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਨਾ ਭਟਕੇ।

ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਮਿਤ ਕੁਝ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਉਤੇ, ਮੋਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੋਰੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ, ਦੁਬ ਘਾਹ ਰਖ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਤਿਲ, ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਪੱਤੇ ਤੇ ਗੰਗਾਜਲੀ ਆਦਿ ਪਾ ਕੇ ਟੰਗ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚੋਂ ਤੁਪਕਾ ਤੁਪਕਾ ਪਾਣੀ ਡਿਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਾਣੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਖਾ ਬੁਝਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਇਕ ਦੀਵਾ ਬਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਬਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੀਵਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਯਮ ਨਗਰੀ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਭੀਹਾਵਲੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਓਧਰੋਂ ਇਕੱਲੇ ਦੁਕੱਲੇ ਲੰਘਦੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰੇਤ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲ ਅੱਗ ਦੇ ਗੋਲੇ ਸੁਟਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੋਲੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਡਿਗਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਪਿਛੇ; ਉਪਰ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਡਰ ਕੇ ਦੌੜ ਪਏ, ਉਸ ਦੇ ਉਤੇ ਡਿਗ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰੇਤ ਮਗਰੋਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਂ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਬੁਲਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਿਛੇ ਪਰਤ ਕੇ ਵੇਖ ਲਏ, ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਜੀਊਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਪਿਛੇ ਪਰਤ ਕੇ ਨਾ ਵੇਖੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਮਨੌਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ।

ਕਈ ਚੇਲੇ ਗ਼ੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਚਿਲੇ ਕਟਦੇ ਅਤੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਤ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਫਿਰ ਉਸ ਪ੍ਰੇਤ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਾਧਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਚੇਲੇ)। ਕਈ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸੰਤਾਨ ਲਈ ਟੂਣੇ ਟੱਪੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਸੰਤਾਨ)। ਪਛੜੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਮਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।

(ਸ-250) ਸੰਮਤ :

ਸੰਮਤ ਉਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਵਰ੍ਹੇ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਇਕਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਤੇ ਗਤੀ ਕਾਲ ਕਰਮ ਦੀ ਇਕ ਅਟੁਟ ਲੜੀ ਵਿਚ, ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਪਰੋਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਸੰਮਤ ਉਹ ਗਿਣਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਹੋਣ ਉਤੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ, ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਰਬਜਨਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਤਵਾਰੀਖੀ ਤੇ ਜੰਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਟੁਟ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਣ ਲਈ ਵਰਸ਼ਵਾਰ, ਮੁਸੱਲਸਲ ਤੌਰ ਤੇ, ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ" (ਪੁੰਡ੍ਰੀਕ, 285)। ਹਰ ਸੰਮਤ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਬੀੜਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਰਖਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕਬੀਲੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਨਿਜੀ ਸਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪਧਰ ਉਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਤਰਕੀਬਾਂ, ਰੱਸੀ ਉਤੇ ਗੰਢਾਂ ਨਾਲ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਰਖਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਭਰਮਣ-ਚਕ੍ਰ ਦੇ ਲੇਖੇ ਤਕ, ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਜੋਖੇ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਨਛਤ੍ਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿਥਾਂ ਜਾਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਧਾਰ ਬਣੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਜੋ ਸੰਮਤ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ :—

(1) ਗ੍ਰਹਿ ਸੰਮਤ
(2) ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਮਤ
(3) ਰਾਜ ਸੰਮਤ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਚਾਲ ਤੇ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਅੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਚਾਲ ਤੇ ਸਥਿਤੀ, ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਨਾਪਣ ਲਈ ਪਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤੀਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗ੍ਰਹਿ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਕਲਜੁਗ ਸੰਮਤ' ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹਿੰਦੂ ਖਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ 400 ਈਸਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੀਤਾ (E. R. E. 11,96)। ਇਸ ਸੰਮਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੇ ਲੇਖੇ ਜੋਖੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਤਾਂਬਰ-ਪਤ੍ਰਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਮਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਖਰੜਿਆਂ ਉਤੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਇਸੇ ਸੰਮਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਸੰਮਤ ਦੇ ਲੋਕ-ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਤੋਂ 3102 ਸਾਲ ਪੂਰਬ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਤੋਂ 3102 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, 17 ਫ਼ਰਵਰੀ ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ, ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸੂਰਜ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਮੰਗਲ, ਆਦਿ ਸੱਤੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਮੇਸ਼ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਅਥਵਾ ਸੱਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਭਾਵ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਕਲਜੁਗ ਸੰਮਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਯੁਗ ਚਕ੍ਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਮੁਢ ਦੁਆਪਰ ਦੇ ਅੰਤ ਉਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਲਜੁਗ ਦੀ ਉਮਰ ਚਾਰ ਲੱਖ ਬੱਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਲਜੁਗ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉਤੇ ਸੱਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੁੜ ਮੀਨ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਉਤੇ ਪ੍ਰਲੋ ਆ ਜਾਵੇਗੀ।

ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਰਦਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੂਜਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਾਲਕ੍ਰਮ 'ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ ਸੰਮਤ' ਹੈ। ਇਹ ਸੰਮਤ ਕਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਪਹਾੜੀ ਸੰਮਤ', 'ਕੱਚਾ ਸੰਮਤ' ਜਾਂ 'ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੰਮਤ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਲ੍ਹਣ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਸੰਮਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਲਜੁਗ ਸੰਮਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ 'ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀ' ਮਾਘ ਨਛਤ੍ਰ ਵਿਚ 75 ਵਰ੍ਹੇ ਭੋਗ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਸੰਮਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਤੋਂ 3177 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਸਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ, ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਅਟਲ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਮਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਚਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਤਾਰੇ ਇਕ ਨਛਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਲ ਨਛਤ੍ਰ ਸਤਾਈ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਭਰਮਣ 2700 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਸੰਮਤ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 2700 ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਲ੍ਹਣ ਨੇ 'ਰਾਜ ਤਰੰਗਣੀ' ਵਿਚ ਇਸੇ ਸੰਮਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੰਦਰ ਵਰਸ਼ ਚੇਤਰ ਸੁਦੀ ਏਕਮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਪੂਰਨਮਾਹੇ ਹਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਗ੍ਰਹਿ-ਸੰਮਤ 'ਬ੍ਰਹਸਪਤ' ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਭਰਮਣ ਕਰਨ ਵਿਚ 4332.6 ਦਿਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਲਗਪਗ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਸੰਮਤ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਇਕ 12 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੱਠ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦਾ। ਬ੍ਰਹਸਪਤ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹੀ ਸੰਮਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਬ੍ਰਹਸਪਤ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੂਜੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਮਤ ਦਾ ਸਾਲ 361.02 ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਭੱਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਆਰਯ ਸਿਧਾਂਤ' ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਸਪਤ ਸੰਮਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਸੰਮਤ ਉਦੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਸਪਤ ਗ੍ਰਹਿ, ਚੇਤਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਸਵੇਰ ਦੇ ਤਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦਿਨ ਦੂਜੀ ਸਵੇਰ ਤਕ ਬ੍ਰਹਸਪਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਤਾਂਬਰ ਪਤਰਾਂ ਉਤੇ ਇਸੇ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਮਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੱਠ ਸਾਲਾ ਬ੍ਰਹਸਪਤ ਚੱਕਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੱਠ ਸੰਮਤੀ)।

ਗ੍ਰਹਿ ਸੰਮਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਸਥਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਮਤਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਮਤ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮੋਢੀ ਦੀ ਜਨਮ ਜਾਂ ਮਰਨ ਤਿੱਥ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਮਤ 'ਬੁਧ ਵਰਸ਼' ਹੈ, ਜੋ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁਧ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਈਸਾ ਤੋਂ 544 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮਿਤੀ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ; ਅਸਲ ਮਿਤੀ 477 ਵਰ੍ਹੇ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਹੈ (E. R. E. 5,871)। ਪਰ ਬੁਧ ਵਰਸ਼ ਉਸੇ ਮਿਤੀ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ

ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ 218 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਲਿਆ। ਲੰਕਾ ਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਮਤ ਹੁਣ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਮਤ 'ਜੈਨ ਵਰਸ਼' ਹੈ, ਜੋ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਮੋਢੀ ਮਹਾਂਵੀਰ ਵਰਧਮਣ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਨੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਤੋਂ 528 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ, ਪਰ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵਰਤੀਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਸੰਮਤ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤੀਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਤੀਜਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਮਤ 'ਹਿਜਰੀ' ਹੈ, ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਾਸਨ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਇਸੇ ਸੰਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਿਜਰੀ ਸ਼ਬਦ ਹਿਜਰ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ : ਜੁਦਾਈ, ਵਿਛੋੜਾ। ਇਹ ਸੰਨ 15 (16) ਜੁਲਾਈ 622 ਈਸਵੀ ਅਥਵਾ ਮੁਹੱਰਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਕੇ ਮਦੀਨੇ ਗਏ।

ਚੌਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਮਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸਦਾ ਨਾਂ 'ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ' ਸੰਮਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਤਿੱਥਾਂ ਨੂੰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਦੇ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਵਾਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲ ਪਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਸੰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ 3 ਵਿਸਾਖ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸੰਮਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸਾਖੀ 1526 ਬਿਕ੍ਰਮੀ (1469 ਈਸਵੀ) ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਵੈਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਸੰਮਤ ਨਾਲੋਂ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਤੀਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਸੰਮਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਈ ਰਾਜ-ਸੰਮਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਲਗਪਗ ਹਰ ਵੱਡੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਰਾਜ-ਸੰਮਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਸੰਮਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮਰਨ ਜਾਂ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਏ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਮਤ 'ਸੰਨਿ ਜਲੂਸ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸੰਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸੰਮਤ ਦੋ ਹੀ ਹਨ : ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਤੇ ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਸਭ ਸੰਮਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਮਤ ਕਦੋਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤਾ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ 'ਬਿਕ੍ਰਮੀ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਇਸ ਸੰਮਤ ਨਾਲ ਨਾਵੀਂ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਤਕ ਇਸ ਸੰਮਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਜੁੜ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਮਤ ਉਜੈਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤਯ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਸ ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤਯ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਤੇ ਕਈ ਮ੍ਰਿਤੂ ਨਾਲ ਤੇ ਕਈ ਲੋਕ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਦੀ ਰਸਮ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤਯ ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਜਾ 57 ਬੀ.ਸੀ. ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤਯ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਾਪਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਮਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿਸੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤਯ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਮਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਇਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਤੀ ਕੁਸ਼ਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਕਨਿਸ਼ਕ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤਕ ਇਸ ਸੰਮਤ ਨੂੰ 'ਮਾਲਵ' ਸੰਮਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਸੰਮਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਮਾਲਵ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ, ਜੋ ਕਦੇ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੀ ਪਰਜਾ ਰਹਿ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਰੋਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸੰਮਤ 57 ਬੀ. ਸੀ. ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਟਲੀਟ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਮੁਢ 58 ਬੀ. ਸੀ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ (E. R. E. 12,623)। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਚੇਤਰ ਸੁਦੀ ਏਕਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਪੂਰਨਮਾ ਨੂੰ ਮੁਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਕੱਤਕ ਨੂੰ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਸ ਸਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹਾੜ ਸੁਦੀ ਏਕਮ ਜਾਂ ਮਾਘ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਚੰਦ੍ਰ-ਵਰ੍ਹਾ ਅਤੇ ਮਹੀਨੇ ਚੰਦ੍ਰ-ਮਾਸੇ ਹਨ।

ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਵਧੇਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹੀ। ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ ਦਾ ਮੁਢ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੱਝਾ। ਸਾਕਾ ਤੇ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਵਿਚ 135 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੰਨ ਈਸਵੀ ਦੇ 78ਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸੰਮਤ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਚੇਤਰ ਸੁਦੀ ਏਕਮ ਤੋਂ ਬਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹੀਨੇ ਪੂਰਨਮਾਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਮਤ ਦੇ ਮੁਢ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਮਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਉਜੈਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤਯ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤਯ ਨੇ *ਸਾਕਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਜੈ ਕਰ ਕੇ ਜਿੱਤ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ* ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਮਤ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ ਦਾ ਮੁਢ ਸਾਲਵਾਹਿਨ ਤੋਂ ਬੱਝਿਆ। ਇਹ ਸਾਲਵਾਹਿਨ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਦਾ ਪਿਉ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

ਪਰ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ ਪਾਰਥੀਅਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨਾਹਪਾਨ ਨੇ ਚਲਾਇਆ। ਪਾਰਥੀਅਨ, ਈਰਾਨ ਦੇ ਇਕ ਖੰਡ ਪਾਰਥੀਆ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਆਏ ਸਨ। ਗੌਤਮੀ ਪੁਤਰ ਸ੍ਰੀ ਸਾਂਤਕਰਨੀ ਨੇ, ਨਾਹਪਾਨ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਚੋਖਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਲਿਆ, ਪਰ ਨਾਹਪਾਨ ਦੇ ਉਜੈਨ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਚਸਤਨ ਦੇ ਪੁਤਰ ਜੈਂਦਮਨ ਨੇ ਨਾਹਪਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਚੋਖਾ ਇਲਾਕਾ ਮੁੜ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਪਾਰਥੀਅਨ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਇਥੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਖ਼ੀਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। ਨਾਹਪਾਨ ਦੇ ਚਲਾਏ ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਜੈਂਦਮਨ ਨੇ ਚਾਲੂ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸੰਮਤ ਦਾ ਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਕਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਹ ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਸਾਕਾ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਸਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾੜਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੀ, ਪਾਰਥੀਅਨਾਂ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਵੀ, ਭਾਰਤ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਕਾ ਨਾਂ ਲੋਕ-ਸਿਮਰਤੀ ਉਤੇ ਇਤਨਾ ਡੂੰਘਾ ਉਕਰਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪਾਰਥੀਅਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕੀਂ ਸਾਕੇ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸੰਮਤ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਵਰਾਹਮੀਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਗ੍ਰੰਥ 'ਪੰਚ ਸਿਧਾਂਤਕ' ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਮਤ ਨੂੰ 'ਸਾਕਾ ਸਾਲ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਂ 578 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੀ

ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ ਦਾ ਇਤਨਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਕਲਜੁਗ ਸੰਮਤ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ। ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਵਾਂਗ ਇਹ ਸੰਮਤ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਪੰਚਾਂਗਕ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

(ਸ-251) **ਸਮਤਾ :**

ਸਮਤਾ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਸਮਾਨ, ਤੁਲ ਜਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੇ ਸਮਤਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਦਸਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਦੰਡੀ ਨੇ ਸਮਤਾ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਮਤਾ ਉਹ ਸਾਪੇਖਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸਜੀਵ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ; ਅਨੇਕਾਂ ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਮਤਾ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਜੀ ਹੈ। ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਤਾ ਕਈ ਵਾਰ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਖੰਡ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵ ਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਤਾ ਹੈ :

ਜਿਥੇ ਚਾਹ, ਉਥੇ ਰਾਹ।
ਕਦੇ ਚਾਚੇ ਦੀਆਂ, ਕਦੇ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ।
ਗੱਲ ਕਰਾਂ ਗੱਲ ਨਾਲ
ਨੱਕ ਵੱਢਾਂ ਵਲ ਨਾਲ।
ਜਿਤਨੀ ਡੱਡੀ, ਉਤਨੀ ਗੱਡੀ।
ਜਿਹਾ ਤੇਰਾ ਅੰਨ ਪਾਣੀ
ਤਿਹਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਜਾਣੀ।

ਸਮਤਾ ਅਖਾਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਨੋਦਮਈ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਖਾਣਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਮਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਜੀਵਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸਮਤਾ ਜੁਮੈਟਰੀ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਅਖਾਣਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੰਡ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸਮਤਾ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਚ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵੀ। ਜਿਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਤਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੈ, ਉਹ ਅਖਾਣ ਅਮਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਸ-252) **ਸੰਮਨ ਮੂਸਨ :**

ਸੰਮਨ ਮੂਸਨ ਦੀ ਕਥਾ, ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪਾਂਤਰ, ਵਖੋ ਵਖ ਨਾਵਾਂ ਹੇਠ, ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਲੋਕਧਾਰਕਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਥਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਪਲਬਧ ਰੂਪ ਮਿਸਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹਵਾਲਾ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੇਂਪਸਿਨੀਤਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਰੇਂਪਸਿਨੀਤਸ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਰੇਮੇਸਸ ਤੀਜੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਿਸਰ ਦੇ ਵੀਹਵੇਂ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਫਰਹੂਨ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਥੇਬ ਸੀ (ਦੀ ਔਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਟੋਰੀ, 5,250)। ਪ੍ਰੋ: ਸੇਸੀ (Sayce) ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਮੁਢ ਦੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਸਰੀ ਕਥਾ ਹੀ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਐਨ. ਐਮ. ਪੇਨਜ਼ਰ (ਉਹੀ 5,286) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਫਿਲਾਡੇਲਫਸ (284-246 ਬੀ. ਸੀ.) ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ, ਜਦੋਂ ਮਿਸਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਤਜਾਰਤੀ ਸਬੰਧ ਬੜੇ ਅੱਛੇ ਸਨ, ਰੇਂਪਸਿਨੀਤਸ ਦੀ ਕਥਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਬੰਨੇ ਟਪਦੀ ਹੋਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ। ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਜਮਾਂਦਰੂ ਵਸਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੂਗੋਲਿਕ ਬੰਧਨ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਸਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਕਥਾ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ 'ਘਟ ਅਤੇ ਕਰਪਰ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ 'ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਕਰਾਂਗੇ। ਪਰ 'ਘਟ ਤੇ ਕਰਪਰ' ਨਾਲੋਂ ਸੰਮਨ ਮੂਸਨ ਦੀ ਕਥਾ ਮੂਲ ਮਿਸਰੀ ਕਥਾ 'ਰੇਂਪਸਿਨੀਤਸ' ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ।

ਸੰਮਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਮਨਸ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ — ਚੰਗੇ ਮਨ ਵਾਲਾ, ਭਾਵ ਨੇਕ ਦਿਲ; ਅਤੇ ਮੂਸਨ (ਸੰ: ਮੂਸ਼ਣ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚੁਰਾਉਣਾ। ਇਹ ਕਥਾ 'ਨੇਕੀ ਲਈ ਚੋਰੀ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬੜੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਾ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਿਰਤਮ ਨਾਂ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਮਿੱਥ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਸੇਵਕ ਦੀ ਗੁਰੂ ਲਈ ਅਨਿਨ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤੀ ਗਈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸੰਮਨ ਮੂਸਨ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਸਿੱਖ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ (1,223) ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਮਨ, ਮੂਸਨ, ਮਤੰਗ ਤੇ ਜਮਾਲ ਚਾਰ ਫ਼ਕੀਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬਾਦ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਚਉਬੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਮਨ ਮੂਸਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਮਨ ਤੇ ਮੂਸਨ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿਖ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਉਬੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

(1) ਸੰਮਨ ਜਉ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ
ਦਮ ਕਿਹੁ ਹੋਤੀ ਸਾਟ।
ਰਾਵਨ ਹੁਤੇ ਸੁ ਰੰਕ ਨਹਿ
ਜਿਨਿ ਸਿਰ ਦੀਨੇ ਕਾਟਿ।

(2) ਸਾਗਰ ਮੇਰ ਉਦਿਆਨ ਬਨ
ਨਵ ਖੰਡ ਬਸੁਧਾ ਭਰਮ।
ਮੂਸਨ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਰੰਮ ਕੈ
ਗਨਉ ਏਕ ਕਰਿ ਕਰਮ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਸਿਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਤਾਂ ਇਕੋ ਹੈ, ਪਰ ਰੂਪਾਂਤਰ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਮਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਮੂਸਨ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ਪੁਰ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲਾਹੌਰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਬੜੀ ਰੀਝ ਸੀ, ਪਰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਥੁੜ ਕਾਰਨ ਇਹ ਲੋਚਾ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਆਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਛਕਾਉਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਕੇ ਨਿਉਤਾ ਦੇ ਆਏ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਥੁੜ ਕਾਰਨ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਹੀ ਬੁਰਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਕੰਮ

ਜੋਖੋਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੂਸਨ ਸ਼ਾਹੀ ਬੁਰਜ ਉਤੇ ਇੱਟਾਂ ਜੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਡਿਗ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਸੰਮਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਲਿਆ ਕੇ ਕੋਠੇ ਅੰਦਰ ਪਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਣ ਲੱਗਾ। ਮੂਸਨ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸੰਮਨ ਤੋਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ। ਸੰਮਨ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਹਜ਼ੂਰ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਹੋ, ਮੈਂ ਕੀ ਦੱਸਾਂ।" ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੂਸਨ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਕੇ ਉਠ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਚਰਨੀਂ ਆ ਲੱਗਾ।

ਦੂਜੀ ਸਾਖੀ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਸੰਮਨ ਤੇ ਮੂਸਨ ਦੋਵੇਂ ਮਿਹਨਤ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਭਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਛਕਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਮੰਦੇ ਭਾਗੀਂ, ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨ ਤਕ, ਪੈਸੇ ਦਾ ਕਿਧਰੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਹਾਂ ਪਿਉ ਪੁਤਰਾਂ ਨੇ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੇ ਘਰ ਸੰਨ੍ਹ ਮਾਰ ਕੇ, ਮੁਹਰਾਂ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ। ਸੋ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ ਪਾੜ ਕੇ ਮੂਸਨ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਗਿਆ ਤੇ ਮੁਹਰਾਂ ਦੀ ਥੈਲੀ ਕੱਢ ਲਿਆਇਆ। ਮੁਹਰਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੰਮਨ ਨੂੰ ਪਕੜਾ ਦਿਤੀਆਂ, ਪਰ ਆਪ ਛੱਤ ਦੇ ਮੋਰੇ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕਿਆ। ਪਕੜੇ ਤੇ ਪਛਾਣੇ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੂਸਨ ਨੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਸੰਮਨ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ। ਸਵੇਰੇ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਮੁਰਦਾ ਧੜ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਘਬਰਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੰਮਨ ਦੇ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਧੜ ਦਾ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਚੋਰੀ ਛੁਪੀ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਧੜ ਨੂੰ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸੰਮਨ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚੁਕ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਧੜ ਵੀ ਰਖ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਛਕਣ ਆਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਮਨ ਤੋਂ ਮੂਸਨ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ। ਪਰ ਸੰਮਨ ਚੁਪ ਰਿਹਾ। ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਗੁਰੂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਣ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੂਸਨ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ। ਮੂਸਨ ਝਟ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਡਿੱਗਾ।

ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਤੱਤ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰ-ਸੇਵਾ ਲਈ ਚੋਰੀ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਰਾਮਾਤ ਦੁਆਰਾ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਖੀ ਜੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿਖ ਦੀ ਹੀ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਤੱਥ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿੱਥ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਰਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚਲੇ ਮਿੱਥਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਟੇਕ ਲੈਣੀ ਪਏਗੀ।

ਸੰਮਨ ਮੂਸਨ ਦੀ ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ 'ਰੇਂਪਸਿਨੀਤਸ' ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਕਥਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਨੇ ਇਸ ਕਥਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ: ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਰੇਂਪਸਿਨੀਤਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਨ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਗੁਪਤ ਕੋਠਾ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਭੇਤ ਮਹਿਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਨੇ, ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁਤਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਸ ਗੁਪਤ ਕੋਠੇ ਵਿਚੋਂ ਧਨ ਚੁਰਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਚੋਰ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਲਈ ਇਕ ਫੰਧਾ ਲਗਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਭਰਾ ਫਸ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਲੱਭਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦੇਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪਕੜਿਆ ਤੇ ਪਛਾਣਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਰਾ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਧੜ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਦੂਤਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲੈ ਆਉਣ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ, ਧੜ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ, ਅੱਥਰੂ ਫੁਟ ਪੈਣ ਜਾਂ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਸੋਗ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਵੇਖ ਕੇ, ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਨੇ, ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਚੂਰ ਕਰ ਕੇ, ਭਰਾ ਦਾ ਧੜ ਚੁਕ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਦਫਨਾ ਦਿਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਚੋਰ ਫੜਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਅਖ਼ੀਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਚੋਰ ਖ਼ੁਦ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਸੱਚੋ ਸੱਚ ਦਸ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਵਿਆਹ ਦੇਵੇਗਾ। ਸੋ, ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਨੇ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਦਸ ਕੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ।

ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਵਲੋਂ ਅੰਕਿਤ ਇਹ ਕਥਾ ਸੰਮਨ ਮੂਸਨ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਥਾ-ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਭਾਵਨਾ ਵੱਖਰੀ ਹੈ, ਇਕ ਸਾਹਸ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਗੁਰ-ਭਗਤੀ ਦਾ। ਦੋਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਸੱਜਣ ਹੀ ਚੋਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਵਿਚ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਪਿਉ ਪੁਤਰ। ਦੋਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਔਕੜ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਸਿਰ ਕੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੋਰ ਪਛਾਣਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ; ਦੋਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਧੜ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਮਾਨਤਾ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ ਕਿ ਇਕ ਕਥਾ ਦੂਜੀ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਕੁ ਅੰਤਰ ਸਹਿਜ ਹੈ।

ਇਹ ਕਥਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਐਨ. ਐਮ. ਪੇਨਜ਼ਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "Poison Damsels and Other Essays" ਵਿਚ "The Tale of the Two Thieves" (ਪੰਨਾ 75-128) ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਸ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਥਾ 'ਸੰਮਨ ਮੂਸਨ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਥਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ, ਅਨੁਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਪੇਨਜ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਦੀ ਅੰਕਿਤ ਕਥਾ ਮਿਸਰੀ ਮੂਢ ਦੀ ਹੈ। ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਹੈਲੀਡੇ 'ਫ਼ੋਕਲੋਰ' (ਜਿਲਦ 37, ਪੰਨਾ 199) ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਸਰੀ ਮੁਢ ਦੀ ਕਥਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਡਾ: ਕਰੇਪ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਥਾ ਪੌਰਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਬੀ. ਸੀ. ਵਿਚ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।

ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸੇ ਰੂੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਜੋ ਕਥਾ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਮਨ ਮੂਸਨ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਗਾਮੇਦਜ਼ ਤੇ ਟਰੋਫੋਨੀਅਸ ਦੋਵੇਂ ਪਿਉ ਪੁਤਰ ਕਿਰਤ ਕਰ ਕੇ ਪੇਟ ਪਾਲਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਾਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪੁਤਰ ਅਗਾਮੇਦਜ਼ ਫੰਦੇ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਉ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਧਰਤੀ ਨੇ ਪਾਟ ਕੇ ਟਰੋਫੋਨੀਅਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ।

'ਰੇਂਪਸਿਨੀਤਸ' ਦੀ ਕਥਾ-ਰੂੜ੍ਹੀ ਵਾਲੀ

ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੋਮਦੇਵ ਰਚਿਤ 'ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ' ਵਿਚ ਵੀ 'ਘਟ ਤੇ ਕਰਪਰਾ' (ਘੜਾ ਤੇ ਖਪਰ) ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ — ਇਕ ਨਗਰ ਵਿਚ ਦੋ ਚੋਰ 'ਘਟ' ਤੇ 'ਕਰਪਰਾ' ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਰਾਤ ਕਰਪਰਾ ਨੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਸੰਨ੍ਹ ਲਗਾਈ। ਘਟ ਬਾਹਰ ਖੜਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਕਰਪਰਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੌਣ-ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਜਾਗੋਮੀਟੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਕਰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਉਤੇਂ ਅਜਿਹੀ ਮੋਹਿਤ ਹੋਈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਰਪਰਾ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਸਾਰਾ ਧਨ ਦੇ ਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਰਾਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਲਿਆ। ਕਰਪਰਾ ਨੇ ਸਾਰਾ ਧਨ ਘਟ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਰਾਤ ਭਰ ਉਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਸਵੇਰੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕਰਪਰਾ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਪਰਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਘਟ ਆਇਆ। ਕਰਪਰਾ ਨੇ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਘਟ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਘਟ ਉਸੇ ਰਾਤ ਗੁਪਤ ਸੁਰੰਗ ਦੁਆਰਾ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਉਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਰਪਰਾ ਦੀ ਲੋਥ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਕੋਲੋਂ ਗਮਗੀਨ ਜਾਂ ਅੱਥਰੂ ਪੂੰਝਦਾ ਹੋਇਆ ਲੰਘੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਣ ਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਪਤਾ ਕੱਢਣ। ਘਟ ਸਾਧੂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਥਾਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਤੂਰੇ ਨਾਲ ਮਦਹੋਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਕਰਪਰਾ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦਾ ਉਥੇ ਹੀ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰ ਗਿਆ।

'ਘਟ ਤੇ ਕਰਪਰਾ' ਦੀ ਕਥਾ 'ਰੈਂਪਸਿਨੀਤਸ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਥਾ ਦਾ ਹੀ ਸੋਧਿਆ ਤੇ 'ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ' ਦੀ ਮੂਲ ਚਲਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਮੂਲ-ਨੁਹਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਘਟ ਤੇ ਕਰਪਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰ ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਸੈਮਨ ਮੂਸਨ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕਥਾ-ਸਾਹਿੱਤ ਅਥਵਾ ਸਾਖੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸੋਧਿਆ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਕੀਤਾ ਰੂਪ ਸੀ। ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਢਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧੇ ਘਾਟੇ ਵੀ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ, ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ, ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਗੁਰ-ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਮੋੜ ਤਰੋੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸੈਮਨ ਮੂਸਨ ਉਸੇ ਉੱਦਮ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਮੰਨ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸੈਮਨ ਤੇ ਮੂਸਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅੱਕਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿਖ ਸਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਕਥਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕਲਪਿਤ ਤੇ ਮਿੱਥਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਜੁੜ ਜਾਣ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ਸ-253) ਸਮਾਨ :

ਇਕ ਮਿਥਕ ਟਾਪੂ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਾਸਿਤ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਬਦੀਆ ਜਮਾਲ ਦੇ ਚਾਚੇ ਤਾਜ ਮਲੂਕ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਸਮਾਨ ਟਾਪੂ ਬੜਾ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਅਲੋਕਿਕ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਵਸਤੂ, ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਬੜੇ ਅਲੋਕਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਨਾਲ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਫੁੱਲ ਫਲ ਲੱਗਦੇ ਹਨ; ਇਥੋਂ ਦੇ ਸੇਬ ਅਧਵਾਣੇ ਜਿਤਨੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਅਨਾਰ ਘੜੇ ਵਰਗੇ ਹਨ। ਇਸ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਨਹਿਰਾਂ ਤੇ ਆਬੇ-ਹਯਾਤ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਪੰਛੀ ਵੀ ਬੜੇ ਵਚਿਤ੍ਰ ਤੇ ਅਨੂਠੇ ਹਨ। ਇਸ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਹੌਜ਼ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇਵੀ ਕੱਦ ਵਾਲੇ ਅਨੋਖੇ ਪੰਛੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਬਦਨ ਕਾਲੇ ਬਕਰੇ ਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੱਤ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਪੰਜਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਲਾਜਵਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਖਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੌਜ਼ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅੰਗੀਠੀਆਂ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਬਲਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗੀਠੀਆਂ ਉਤੇ ਪੰਛੀ ਬੈਠ ਕੇ ਤੱਤੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਚੁਗਦੇ ਅਤੇ ਰੱਜਣ ਉਪਰੰਤ ਉੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਵੇਲੇ ਇਹ ਪੰਛੀ ਬੜੀ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਰਾਗ ਮੁਕਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਛੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗ ਉਗਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅੱਗ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡਿਗ ਕੇ ਨਾ ਤਾਂ ਬੁਝਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਡੁਬਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ)।

(ਸ-254) ਸਮਾਧ :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਕਿਸੇ ਸਾਧ-ਸੰਤ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਥੇ ਕੋਈ ਥੜ੍ਹੀ, ਛਤਰੀ ਜਾਂ ਗੁੰਬਦ ਉਸਾਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੜ੍ਹੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪਿਤਰ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਪਿਤਰ ਪੂਜਾ)। ਬੁਧ ਮੱਤ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਤੂਪ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਕੁਝ ਸਤੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਜਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਤਕ ਪੁਜੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਿਮਰਤੀ-ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਅਸਥੀਆਂ ਹੀ ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ (ਵੇਖੋ : ਸਤੂਪ)। ਮਗਰੋਂ ਸਤੀਆਂ ਤੇ ਜਠੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪੂਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧਾਂ ਉਤੇ ਛਤਰੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਛਤ੍ਰੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਕਦਾਮਨ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ, ਜੋ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤੀਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਜਠੇਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਧ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਧਾਂ ਉਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਖ਼ਾਸ ਤਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਦੀਵੇ ਜਗਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਖ ਤੇ ਸੰਕਟ ਵੇਲੇ ਲੋਕੀਂ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖਦੇ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਉਤੇ ਭੇਟਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਣੀ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਸਮਾਧ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਅੰਸ਼-ਦਾਨ ਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੁਹਿਰਦ ਤੇ ਲਾਗਵੇਂ ਟੂਣੇ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ।

(ਸ-255) ਸਮਾਧੀ :

ਯੋਗ ਦੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ; ਬੁਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅੱਠ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਅਠਵਾਂ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸਮਾਧੀ ਇਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ, ਇਸ਼ਟ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਭ ਸੰਕਲਪ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਅਡੋਲ ਹੋ ਕੇ ਇਸ਼ਟ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-256) ਸੰਮੀ :

ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ) ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕ-ਨਾਚ। ਵੰਡਾਰੇ ਮਗਰੋਂ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਮੀ ਦਾ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਵੀ ਇਥੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੇ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸ਼ਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਜੰਡ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਮੀ ਦੀ ਰਗੜ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅੱਗ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਗਨ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਲਈ ਜੰਡੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਜੋ ਨ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੰਮੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਮੀ ਕਲ ਤਕ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦੁਆਲੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮੀ ਦਾ ਨ੍ਰਿਤ ਅਗਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਸੰਮੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਸੰਮੀ ਮੇਰੀ ਵਣ' ਦੀ ਜੋ ਅਸਥਾਈ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਹੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਜੰਡ ਦੇ ਵਣ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸ਼ਮੀ ਮੇਰੀ ਵਣ' ਦੀ ਅਸਥਾਈ ਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਚ ਮਗਰੋਂ ਲੌਕਿਕ ਸਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਿਆ।

ਪਰ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਚ ਦਾ ਸਬੰਧ ਢੋਲ-ਸੰਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਗਾਥਾ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਢੋਲ-ਸੰਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਨਾਚ ਅਤੇ ਗੀਤ ਦੀ ਕਥਾ ਬਣ ਗਈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਮੀ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਚ ਨੂੰ ਅਤੇ ਢੋਲੇ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੀਤ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਢੋਲ-ਸੰਮੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਕਈ ਰੂਪਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਮਕਬੂਲ ਹੋਈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਇਕ ਰੂਪਾਂਤਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :— ਨਰਵਰ ਕੋਟ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬੀਰਸੈਨ, ਆਪਣੀ ਰਾਣੀ ਸਵਰਨਮਤੀ ਨਾਲ, ਕੁੰਭ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਕੁਰਛੇਤਰ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਹੀ ਮਾਰਵਾੜ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੂਰਸੈਨ, ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਰਾਣੀ ਬੀਰ ਕਲਾ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਰਾਣੀਆਂ ਗਰਭਵਤੀਆਂ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਸਨੇਹ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਜੇ ਇਕ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਧੀ ਜੰਮੀ, ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜੇ ਦੋਵੇਂ ਰਾਣੀਆਂ ਕੁਰਛੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਸਵਰਨਮਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਢੋਲਾ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੀਰ ਕਲਾ ਦੇ ਧੀ ਜੰਮੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਮਸ (ਸ਼ਮੀ) ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਗਾਈ ਉਥੇ ਹੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਕੁਰਛੇਤਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸਗਾਈ ਦੰਪਤੀ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਚਿਰੰਜੀਵਤਾ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬੜੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਢੋਲਾ ਜਵਾਨ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਮਲਵਾਣੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਉਧਰ ਸੰਮੀ ਉਤੇ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜੋਬਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਮਹਿਕ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਿੰਡ ਗਈ। ਢੋਲੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਸੰਮੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਗਿਆ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਹ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸੰਮੀ ਉਸੇ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਉਠਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਮਾਰਵਾੜ ਜਾ ਪੁਜਾ। ਉਥੋਂ ਸੰਮੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਘਰ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਜਦੋਂ ਮਲਵਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਨਵੇਂ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸੌਂਕਣ-ਸਾੜਾ ਜਾਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਕਿ ਢੋਲਾ, ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਪਿਉ ਤੋਂ ਰਾਜ ਖੋਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੀਰਸੈਨ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਢੋਲੇ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਾਸ ਮਗਰੋਂ ਢੋਲਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਆ ਕੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਢੋਲੇ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਸੰਮੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਤੇ ਅੰਗ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਉਤੇ ਸੰਮੀ ਨਾਚ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰਖੀ ਗਈ।

ਇਕ ਰੂਪਾਂਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਢੋਲ ਤੇ ਸੰਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਸੰਮੀ ਗੜ੍ਹ ਮੰਡਿਆਲੇ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਢੋਲਾ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਢੋਲਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਮੀ ਦੇ ਬਾਗ ਵਲ ਜਾ ਨਿਕਲਿਆ, ਜਿਥੇ ਸੰਮੀ ਸਖੀਆਂ ਨਾਲ ਪੀਂਘ ਝੂਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਤੱਕਣੀ ਤੇ ਹੀ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਢੋਲਾ ਕੁਝ ਦਿਨ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਮੀ ਉਸ ਦੇ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਨੱਚਣ ਗਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਮੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਨਾਚ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਮੀ ਆਪਣੇ ਢੋਲੇ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਇਕ ਰਸ ਹੋ ਕੇ ਪਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਚ ਦੀ ਹਰ ਅਦਾ ਇਕ ਚੰਚਲ ਜਿਹਾ ਨਖ਼ਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਲਈ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਜਾਂ ਸੈਨਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਚ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਮੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਲਈ ਅਤੇ ਅਗਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮਗਰੋਂ ਸੰਮੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਘਟਣ ਨਾਲ ਇਕ ਸਵਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਿਆ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਢੋਲ ਸੰਮੀ ਦੇ ਸਵਾਂਗ ਦਾ ਰਵਾਜ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਚ ਢੋਲ ਸੰਮੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ।

ਇਸ ਨਾਚ ਨੂੰ ਤੀਵੀਆਂ ਗਿੱਧੇ ਵਾਂਗ ਘੇਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਨਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਤੇ ਅੰਗ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਗਿੱਧੇ ਵਾਂਗ ਬਝਵੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਭੇਦ ਨਾਲ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਦੂਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੁੰਮਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਛਾਤੀ ਦੇ ਕੋਲ ਲਿਆ ਕੇ ਤਾੜੀ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ, ਲਹਿਰ ਵਾਂਗ ਉਪਰ ਵਲ ਹੁਲਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਲਟਕਾ ਕੇ, ਬੜੀ ਅਦਾ ਨਾਲ ਚੁਟਕੀਆਂ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਉਪਰ ਵਲ ਲਹਿਰਾ ਕੇ ਤੇ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਲਟਕਾ ਕੇ, ਚੁਟਕੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਹੁਲਾਰੇ ਨਾਲ ਲੱਕ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦਿਲ-ਖਿਚਵਾਂ ਜਿਹਾ ਲਚਕਾਰਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਵਲ ਝੁਕ ਕੇ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੀਆਂ ਤੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਵਾਂ ਦੇ ਹੁਲਾਰੇ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਚ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧਮਕ, ਚੁਟਕੀਆਂ ਤੇ ਤਾੜੀ ਨਾਲ ਲੈਅ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਹੈ। ਬਸ ਬਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰ ਕੇ ਕਦੇ ਚੁਟਕੀ ਭਰਨਾ, ਕਦੇ ਤਾੜੀ ਮਾਰਨੀ, ਕਦੇ ਲੱਕ ਨੂੰ ਲਚਕਾਣਾ, ਕਦੇ ਅੱਗੇ ਤੇ ਕਦੇ ਪਿਛੇ ਵਲ ਝੁਕਣਾ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਧਮਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ। ਇਸ ਨਾਚ ਵਿਚ ਮੁਟਿਆਰਾਂ, ਆਪਣੇ ਦਿਲੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚਾ ਕੇ, ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ

ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰਤੀ ਅਨੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿਚ ਬਿਹਬਲ ਹੋਈ ਤੜਪ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਸੰਮੀ ਨਾਚ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ 'ਸਲਾਮ ਸੰਮੀ' ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਮੀ ਦਾ ਨਾਚ ਨਚਦਿਆਂ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਲੱਕ ਉਤੇ ਅਤੇ ਖੱਬਾ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਰਖ ਕੇ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਲੱਕ ਉਤੇ ਅਤੇ ਸੱਜਾ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਰਖ ਕੇ ਸਲਾਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੁਟਕੀਆਂ ਭਰ ਕੇ ਤਾੜੀ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਮੀ ਦੇ ਆਮ ਨਾਚ ਵਿਚ ਚੁਟਕੀਆਂ ਭਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਲ ਟਿਕਾ ਕੇ ਅਤੇ ਲੱਕ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਲ ਝੁਕਾ ਕੇ, ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਲੱਕ ਬਾਹਰ ਵਲ ਲਚਕਾ ਕੇ ਤਾੜੀ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਮੀ ਦੇ ਨਾਚ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੇ, ਪਰ ਸੰਮੀ ਦੇ ਤਾਲ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ, ਹਰ ਪੰਗਤੀ, ਇਕ ਅੰਤਰੇ ਤੇ ਦੋ ਅਸਥਾਈਆਂ ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਅਸਥਾਈ 'ਸਮੀ ਮੇਰੀ ਵਣ' ਪੰਗਤੀ ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ 'ਵਣ ਸਮੀਆਂ' ਪੰਗਤੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ। ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਅੰਤਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਸਮੀ ਮੇਰੀ ਵਣ, ਕੋਠੇ ਤੇ ਪੜ ਕੋਠੜਾ,
ਵਣ ਸਮੀਆਂ।
ਸਮੀ ਮੇਰੀ ਵਣ, ਕੋਠੇ ਤੇ ਤੰਦੂਰ,
ਵਣ ਸਮੀਆਂ।
ਸਮੀ ਮੇਰੀ ਵਣ, ਗਿਣ ਗਿਣ ਲਾਵਾਂ ਰੋਟੀਆਂ,
ਵਣ ਸਮੀਆਂ।
ਸਮੀ ਮੇਰੀ ਵਣ, ਖਾਵਣ ਵਾਲੇ ਦੂਰ,
ਵਣ ਸਮੀਆਂ।

(ਸ-257) ਸਮੀ ਗਰਭ :

ਜੰਡੀ (ਸ਼ਮੀ) ਦੀਆਂ ਲਕੜਾਂ ਨੂੰ ਰਗੜ ਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅੱਗ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਅੱਗ ਨੂੰ ਯੱਗ ਲਈ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੰਡੀ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਅਗਨ ਦੇਵਤਾ ਖ਼ੁਦ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਜੋ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਲਾੜ੍ਹਾ ਖ਼ੁਦ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਜੰਡ ਨਾਲੋਂ ਲਕੜੀ ਕਟ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਰਸਮ ਮਗਰੋਂ ਕੇਵਲ ਜੰਡੀ ਕਟਣ ਦੀ ਰੀਤ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈ (ਵੇਖੋ : ਜੰਡੀ ਕਟਣਾ)। ਸਮੀ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਇਕ ਨਾਚ ਵੀ ਨਚਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਜੋ ਸੰਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੰਮੀ)।

(ਸ-258) ਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ :

ਇਕ ਦੇਵੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਜੰਡੀ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਉਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੰਡੀ ਦੀ ਲਕੜੀ ਵਿਚ ਰਗੜ ਦੁਆਰਾ ਅੱਗ ਕੱਢਣ ਵੇਲੇ ਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਚ ਵੀ ਨਚਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹੋ ਨਾਚ ਹੁਣ ਵੀ ਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਵਿਚ ਨਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੰਮੀ)।

(ਸ-259) ਸ਼ਮੀਰ :

ਸ਼ਮੀਰ ਖੀਵੇ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁਤਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਿਰਜ਼ਾ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ, ਦਾਨਾਬਾਦ ਵਲ ਨੱਠਿਆ, ਤਾਂ ਨੀਂਦ ਦੀ ਖ਼ੁਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਮਿਰਜ਼ਾ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਜੰਡੀ ਹੇਠ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਸ਼ਮੀਰ ਨੇ ਚੰਦੜਾਂ ਤੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਹਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਵਿਨਰਟਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੇ ਸਿਆਲਾਂ ਤੇ ਚੰਦੜਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਵਾਰ ਮਾਰ ਦਿਤੇ। ਸ਼ਮੀਰ ਨੇ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਸੁਲਹ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਰਖੀ, ਪਰ ਸੁਲਹ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸ਼ਮੀਰ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਛੁਰੀ ਚੋਭ ਦਿਤੀ।

(ਸ-260) ਸਮੁੰਦਰ :

ਸਮੁੰਦਰ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸਵੰਨੀਆਂ ਉਤਪੱਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ, ਮਨੌਤਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸੱਗਰ ਨੇ ਅਸ੍ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਸੱਗਰ ਦੇ ਉਪਦਰੀ ਤੇ ਕੁਕਰਮੀ ਪੁਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ, ਯੱਗ ਦਾ ਘੋੜਾ ਪਾਤਾਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ। ਸੱਗਰ ਦੇ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਪੁੱਤਰ ਜਦੋਂ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਪਾਤਾਲ ਤਕ ਪੁਟ ਦਿਤੀ। ਪਿਛੋਂ ਇਸੇ ਖਾਈ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਗਰ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਗਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਖਾਈ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ। ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਪ੍ਰਿਯਬ੍ਰਤ ਤੋਂ ਹੋਈ, ਜੋ ਸਤਰੂਪਾਂ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਿਯਬ੍ਰਤ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਰਥ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ, ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀਆਂ ਸਤ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਪ੍ਰਿਯਬ੍ਰਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਕਦੇ ਰਾਤ ਨਾ ਪਏ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਵੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਵਰਜਣ ਉੱਤੇ ਉਹ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਰਥ ਦੀਆਂ ਘਾਸਾਂ ਨਾਲ ਸਤ ਸਮੁੰਦਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ।

ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਖਾਰੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਦੈਂਤ ਤੇ ਅਸੁਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਛੁਪੇ, ਤਾਂ ਦੇਵਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੋਲ ਗਏ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਵਲ ਭੇਜਿਆ। ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਾਹੇ ਪੀ ਲਿਆ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਤੈਅ ਹੇਠ ਛੁਪੇ ਦੈਂਤਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਜਲ-ਜੰਤੂ ਪਾਣੀ ਬਗ਼ੈਰ ਤੜਪਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਕਰੁਣਾਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਨਾ ਗਿਆ। ਸੋ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਮੂਤਰ ਦੁਆਰਾ ਮੁੜ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਭਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਖਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਯੱਗ ਵਿਚ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਮਤਾ, ਸਾਗਰ ਯੱਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਅਗਸਤ ਨੇ, ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋੜਨ ਲਈ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲਿਆ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮੂਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਖਾਰੇ ਸਮੁੰਦਰ ਬਣਨ।

ਸਮੁੰਦਰ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਰੋਚਕ ਕਥਾ 'ਸਾਗਰ ਮੰਥਨ' ਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਅਸੁਰਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਰਿੜਕ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਚੌਦਾਂ ਅਦਭੁਤ ਪਦਾਰਥ ਅਰਥਾਤ ਰਤਨ ਕੱਢੇ। ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਪੀ ਕੇ ਦੇਵਤੇ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ (ਵੇਖੋ : ਅੰਮ੍ਰਿਤ)। ਇਹ ਕਥਾ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੇ ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਦਰਜ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸਤ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਤ ਮਿਠੇ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਖੀਰ, ਦਹੀਂ, ਘਿਓ, ਗੰਨੇ ਦਾ ਰਸ, ਸ਼ਹਿਦ, ਮਿਠਾ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਖਾਰਾ ਪਾਣੀ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸਮੁੰਦਰ 'ਖੀਰ ਸਾਗਰ' ਨੂੰ ਰਿੜਕ ਕੇ ਰਤਨ ਕਢੇ ਸਨ।

(ਸ-261) ਸਮੁੰਦਰ ਟਾਪੂ :

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ, ਜੋ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਖ਼ਾਨੇ ਉਲੀਕ ਕੇ, ਠੀਕਰੀ ਨਾਲ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸ਼ਟਾਪੂ)।

(ਸ-262) ਸਮੁੰਦਰ ਪਟੜਾ :

(ਵੇਖੋ : ਸ਼ਟਾਪੂ)।

(ਸ-263) ਸੱਯਦ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਆਦਰਯੋਗ ਜਾਤੀ। ਸੱਯਦ ਪਦ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ 'ਸਰਦਾਰ' ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਮਾ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਨਾਲ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸੱਯਦ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵੀ ਸੱਯਦ ਅਖਵਾਣ ਲੱਗੀ। ਅਸਲੀ ਸੱਯਦ ਤਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਫ਼ਾਤਮਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੰਤਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਦੂਜੀਆਂ ਵੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਯਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੀ ਫ਼ਾਤਮਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਜੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਤੋਂ ਜੋ ਸੰਤਾਨ ਹੋਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਲਵੀ ਸੱਯਦ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋਹਤਰੇ ਹਸਨ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਸਨੀ ਸੱਯਦ; ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੁਸੈਨੀ ਸੱਯਦ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵੰਸ਼ ਹਸਨ-ਹੁਸੈਨੀ ਸੱਯਦ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਜ਼ੈਦ ਸ਼ਾਹਿਦ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਜ਼ੈਦੀ ਸੱਯਦ ਅਖਵਾਣ ਲੱਗੀ। ਸੱਯਦਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਵੰਡ ਭੂਗੋਲਿਕ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਜੀਲਾਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਸੈਨੀ ਸੱਯਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸ਼ਾਖ਼ ਗਰਦੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਬਗ਼ਦਾਦੀ ਹੈ। ਬੁਖ਼ਾਰੀ, ਸ਼ਿਰਾਜ਼ੀ, ਮਸ਼ੇਦੀ, ਸਬਜ਼ਵਾਰੀ ਆਦਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੁਢੋਂ ਦੇ ਸੱਯਦ ਤਾਂ ਉਹੋ ਹੀ ਹਨ, ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹੱਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਸੇ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੰਦੂਓਂ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਯਦ ਅਖਵਾਣ ਲੱਗੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸੱਯਦ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਜਾਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਯਦ ਅਖਵਾਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਵਿਰਸੇ ਨੇ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਰਖਿਆ ਹੈ :

(1) ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ ਅਸੀਂ ਖ਼ਾਸ ਜੁਲਾਹੇ,
ਫੇਰ ਬਣ ਗਏ ਦਰਜ਼ੀ।
ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੋ ਗਏ ਸੱਯਦ,
ਦੇਖ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ।

(2) ਪਹਿਲੇ ਬਰਸ ਐਂਲ ਥੇ
ਫਿਰ ਮੁਕਬਲਜ਼ਾਦੇ।
ਹਕ ਹਮਸਾਏ ਮਰ ਗਏ,
ਫਿਰ ਸੱਯਦਜ਼ਾਦੇ।

ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਮੁੱਲਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਆਲਸੀ ਤੇ ਲੋਭੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਬਟਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ 'ਸੁਸਤ, ਬੇਸਿੱਜਮੇ, ਨਾਦਾਨ ਤੇ ਘੁਮੰਡੀ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਲਾ ਅਖਾਣ ਵੀ ਇਸੇ ਤੱਥ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ — 'ਰੱਬ ਮੁੱਲਾ ਤੇ ਸੱਯਦ ਨੂੰ ਕਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਨਾ ਦੇਵੇ।'

(2) ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਦਿਉਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਹ ਭੂਮੀਏ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਸੱਯਦ ਕਾ ਥਾਨ)।

(ਸ-264) ਸੱਯਦ ਕਾ ਥਾਨ :

ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਭੂਮੀਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ 'ਸੱਯਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਬਝਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਥੰਮ੍ਹੀ ਗਡਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ 'ਸੱਯਦ ਕਾ ਥਾਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਸੱਯਦ ਨੂੰ ਉਹੋ ਆਦਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੂਮੀਏ ਨੂੰ। ਸੱਯਦ ਨੂੰ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਥੰਮ੍ਹੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਇੱਟਾਂ ਖੜੇ ਦਾਅ ਰਖ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਦੋ ਕਿੱਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਗੱਡ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਭੂਮੀਆਂ)।

(ਸ-265) ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ :

(ਵੇਖੋ : ਸਖੀ ਸਰਵਰ)।

(ਸ-266) ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੀਰ; ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਦਾ ਜਨਮ ਬੁਖ਼ਾਰੇ ਵਿਚ, ਸੋਮਵਾਰ, ਪਹਿਲੀ ਰਮਜ਼ਾਨ ਨੂੰ, 595 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਉਂ ਮਖ਼ਦੂਮ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਜਲਾਲ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸੀ। ਆਪ ਨੂੰ 'ਸੁਰਖ਼ ਪੋਸ਼ ਬੁਖ਼ਾਰੀਆ' ਅਤੇ 'ਦੂਜਾ ਆਦਮ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਕਈ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਮੁਚਾਹਰੇ ਜਲਾਲੀ' ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ।

ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਵਾਨ ਹੋਣ ਤਕ ਆਪ ਦੇ 1500 ਆਲਮ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰਟਨ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਚੰਧੜ, ਸਿਆਲ, ਦਾਹਰ ਆਦਿ ਨੇ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ।

ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਨੇ ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੁਗ਼ਲ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਲਿਆਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਜਲਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਰੱਬ ਦੀ ਕਰਨੀ ਅੱਗ ਫੁਲਵਾੜੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਇਹ ਕਰਾਮਾਤ ਵੇਖ ਕੇ ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਉਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਖ਼ਾਨ ਰਖਿਆ। ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਲੜਕੀ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿਤੀ। ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ, ਪਰ ਆਪ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਹੋਈ ਕਿ ਆਪ ਇਹ ਵਿਆਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਧੇ ਫੁਲੇਗੀ, ਸਭ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਲ ਫੈਲੇਗੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ 'ਕੁਤਬ' ਅਖਵਾਏਗੀ। ਸੋ, ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਵਿਆਹ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੋ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ। ਪਹਿਲਾ ਸੱਯਦ ਬਦਰ ਉੱਦੀਨ ਬੁਖ਼ਾਰੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਜ਼ੋਹਰਾ ਨਾਲ, ਜੋ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਜੀਵੀ। ਦੂਜਾ, ਉਸ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਕਬੀਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੀਰ ਮਖ਼ਦੂਮ ਜਹਾਨੀਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ।

ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ, ਸ਼ਮਸ ਉੱਦੀਨ ਅਲਤਮਸ਼ ਦੇ ਲੜਕੇ, ਨਾਸਰ ਉੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ, 642 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ, 'ਉਚ' ਪੁਜਾ। ਉਦੋਂ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦਿਓਗੜ੍ਹ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਰਾਜਾ ਦਿਓ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਵਰਜਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਨੇ ਮੋਅਜਜ਼ੇ ਵਿਖਾਏ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਨਗਰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਰਵਾੜ ਵਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਦੀ ਮਗਰੋਂ ਇਤਨੀ ਮਾਨਤਾ ਵਧੀ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਸਰ ਉੱਦੀਨ ਆਪ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਲਈ ਉਚ ਆਇਆ।

ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ 690 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ, ਬਲਬਨ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹੋਈ। ਆਪ ਨੂੰ ਉਚ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਉਤਰ ਵਲ ਇਕ ਬੇਲੇ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਘਾਗਰਾ ਨਦੀ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨਾਲ ਕਬਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਕਬਰ 'ਉਚ' ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ। 1027 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਕਬਰ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਥਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਰੋਜ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਲੋਕੀਂ ਆਪ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਉਤੇ ਆ ਕੇ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖਦੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ।

ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਹਾਵਤ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ:

ਢਾਈ ਮਣ ਖੋਤੀ, ਪੰਜ ਮਣ ਭਾਰ
ਉਥੇ ਕੀ ਕਰੇਗਾ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ।

ਭਾਵ ਜੇ ਕੋਈ ਖੋਤੀ ਢਾਈ ਮਣ ਭਾਰ ਚੁਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਪੰਜ ਮਣ ਭਾਰ ਲਦ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਥੇ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਸ-267) ਸ਼ਯਨ ਇਕਾਦਸ਼ੀ :

ਹਾੜ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਪੱਖ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ; ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਿੱਥ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ, ਨਿੰਦਰਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੌਹਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਜਾਗਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਕੋਈ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਵਰਤ ਵੀ ਰਖਦੇ ਹਨ।

(ਸ-268) ਸਯਾਮੰਤਕ :

ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਮਣੀ, ਜੋ ਬੜੀ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਇਹ ਮਣੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਬਰਕਤ ਸਦਕਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਠ ਭਾਰ (ਭਾਵ ਚੌਂਠ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਲਾ) ਸੋਨਾ ਰਹੱਸਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਮਣੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਸੰਕਟ, ਅਪਸ਼ਗਨ, ਗਰੋਹ ਤੇ ਕਾਲ ਆਦਿ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਮਣੀ ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ ਨੇ, ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਉਸਤਤੀ ਕਰ ਕੇ, ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਕੀਮਤੀ ਮਣੀ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਸੋ ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ ਨੇ ਇਹ ਮਣੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਸੇਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਪ੍ਰਸੇਨ ਇਹ ਮਣੀ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਨੇ ਪ੍ਰਸੇਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮਣੀ ਖੋਹ ਲਈ। ਰਿੱਛਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਜਾਂਬਵਾਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਪਰ ਇਸ ਮਣੀ ਦੀ ਚੋਰੀ ਦਾ ਅਲਜ਼ਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਤੇ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਾਰੀ ਪੈੜ ਕੱਢ ਕੇ, ਜਾਂਬਵਾਨ ਤੋਂ ਇਹ ਮਣੀ ਖੋਹ ਕੇ, ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਮਣੀ ਉਤੇ ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸੀ। ਸ਼ਤਧਨ੍ਵਾ ਨੇ, ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ ਨੂੰ ਸੁਤੇ ਪਏ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਇਹ ਮਣੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਬਲਰਾਮ ਨੇ ਮਣੀ ਲਈ ਸ਼ਤਧਨ੍ਵਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਮਣੀ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਨਾ ਨਿਕਲੀ। ਬਲਰਾਮ ਦੇ ਨਰਾਜ਼ ਹੋਣ ਉਤੇ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਮਣੀ ਦੀ ਫਿਰ ਖੋਜ ਕੱਢੀ। ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਮਣੀ ਅਕਰੂਰ ਪਾਸ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਣੀ ਉਤੇ ਹੱਕ ਜਿਤਾਇਆ। ਪਰ ਅਖ਼ੀਰ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਮਣੀ ਅਕਰੂਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ।

(ਸ-269) ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ :

ਵਿੱਦਿਆ, ਵਾਣੀ ਤੇ ਕੋਮਲ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਦੇਵੀ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਪਤਨੀ; ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਰਸਵਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਦੀ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੁਢਲੀ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਨੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਵਾਂਙ ਹੀ ਨਿਰਮਲ, ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਉਪਜਾਊ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ।

ਪਿਛਲੇਰੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਰਸਵਤੀ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ 'ਵਾਚ' ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵਾਣੀ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਇਸੇ ਦੇਵੀ ਨੇ ਹੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਰਾਗ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ 'ਵਾਚ' ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰਿਚਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਦੇਵ-ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀ ਇਕ ਰਿਚ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੇਵੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ (ਵੇਖੋ : ਵਾਚ)।

ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਪੁਰਾਣ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਰਚ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਤਿੰਨੋਂ ਬੈਕੁੰਠ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲੇ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਮੂਹਿਕ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਇਕ ਆਭਾ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਅਪਨਾਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਦੈਵੀ ਸਰੂਪ ਨੇ ਸਰਸਵਤੀ, ਲਖਸ਼ਮੀ ਤੇ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਏ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੈਕੁੰਠ ਤੋਂ ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ।

ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ, ਸਮ੍ਰਿਧ ਤੇ ਬੁਧੀਵਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਜੀਲੇ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ, ਸਫ਼ੈਦ ਰੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਭਵਾਂ ਉਤੇ ਅਰਧ-ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਸਫ਼ੈਦ ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਸਫ਼ੈਦ ਕੰਵਲ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਜਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਵੀਣਾ ਫੜੀ, ਮੋਰ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਈ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ, ਵਾਣੀ ਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਦੇਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਤੇ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਮਾਘ ਦੇ ਮਹੀਨੇ, ਦੇਵੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ, ਸਾਜ਼ ਜਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਰਖ ਕੇ ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦਾ ਦਾਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਕਾਯਥ ਹਿੰਦੂ ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਲਈ 'ਦਵਾਤ ਪੂਜਾ' ਦਾ ਪੁਰਬ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਕਾਯਥ, ਇਸ ਦਿਨ ਕਲਮ ਦਵਾਤ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ, ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਨਵੀਂ ਕਲਮ ਦਵਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-270) ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ :

ਇਕ ਪਾਵਨ ਨਦੀ ਜੋ ਸਿਰਮੌਰ ਦੇ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰੇਤਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਅਲੋਪ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਅਖ਼ੀਰ ਘੱਗਰ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਇਕ ਰਿਚ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਸਵਤੀ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤਕ ਨਿਰਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਦੀ ਬੜੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਉਪਜਾਊ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਨਦੀ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਵਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਮਿਥਦੀ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਨੇ ਜੋ ਮਾਣ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਦਿਤਾ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਸਵਤੀ ਗੰਗਾ ਦੀਆਂ ਸਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ, ਪਰ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਰਿਚਾਂ (6/61/10) ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਸਵਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਵਹਿਣ ਹੈ। ਇਹ ਗੰਗਾ ਦੀਆਂ ਸਤਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਭੈਣ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ 35 ਥਾਈਂ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਸਵਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਦਰਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਥਾਨੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗੋਰੰਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੇਤਲੇ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰੀ ਗੁਪਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਲਾਹਬਾਦ ਤ੍ਰਿਬੈਣੀ ਵਿਖੇ, ਗੰਗਾ ਤੇ ਜਮਨਾ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੋਰੰਗ ਦੇ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ: ਜਦੋਂ ਸਰਸਵਤੀ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਤਰੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਵਾਚ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇਕ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੋਈ ਸਰਸਵਤੀ ਜਦੋਂ ਗੋਰੰਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅਸੁਰਾਂ ਨੇ, ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਖੋਹਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਪਰ ਸਰਸਵਤੀ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਅਸੁਰਾਂ ਦੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਦਿਆਂ ਸਾਰ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦਰਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਰੇਤ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਈ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰੀ ਵਗਦੀ ਹੋਈ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਜਾ ਸਮਾਈ (ਪੀ. ਐਨ. ਕਿਯੂ: 2,121)।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਉਤੱਥਯ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੁਕ ਗਈ ਸੀ। ਉਤੱਥਯ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਭਦ੍ਰਾ ਨੂੰ ਵਰਣ ਦੇਵਤਾ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਤੱਥਯ ਨੇ, ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਵਰਣ ਦੇਵਤਾ ਅਪਮਾਨਤ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਤੱਥਯ ਨੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਰੇਤਲੇ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਕੁਝ ਪੁਰਾਤਤ੍ਵਵੇਤਾ ਨਦੀ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਅਰਾਵਲੀ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ, ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਦੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਰਣ ਕੱਛ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਿਧਪੁਰ ਤੀਰਥ ਉਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਪੁਰਾਤਤ੍ਵਵੇਤਾ ਗਰਾਸਮੈਨ, ਲੁਡਵਿਗ ਤੇ ਜ਼ਿਮਰ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਸਰਸਵਤੀ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਭਾਵ ਬਲਵਾਨ ਨਦੀ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੰਧੂ ਦਰਿਆ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਰਸਵਤੀ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਵਨ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਇਸ ਦਾ ਲੋਕਿਕ ਨਾਂ ਹੋਵੇ। ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਇਸ ਨਦੀ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਸਿਰਮੋਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਸਰਸਵਤੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਦਵਤੀ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਵਰਤ ਨਾਂ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਹ ਨਦੀ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਗਦੀ ਸੀ। ਓਲਡਮ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਸੁਤਦਰੀ (ਸਤਲੁਜ) ਦੀ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ (ਮੈਕਡੋਨਿਲ, ਵੈਦਿਕ ਮਾਈਥਾਲੋਜੀ, ਪੰਨਾ 87)।

ਜੋ ਮਾਣ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਮਗਰੋਂ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਨੇ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਨੂੰ ਦਿਤਾ, ਉਹੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਲ ਗੰਗਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪਾਵਨ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਸੀ; ਇਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਹਾਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਇਸੇ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਪਹੋਏ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਉਤੇ, ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨਮਿਤ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਹੋਏ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਸਰਸਵਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਸਰਸਵਤੀ ਤੀਰਥ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਚੇਤਰ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪੱਖ ਦੀ ਚੋਦਸ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੀਰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ:— ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਆਵੇ। ਸਰਸਵਤੀ ਉਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੋਹੜ ਕੇ ਲੈ ਆਈ, ਜਿਥੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਬੈਠਾ ਤਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਦਿਵਯ-ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਦੀ ਨੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਸੇ ਥਾਂ ਵਾਪਸ ਛੱਡ ਆਈ। ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ; ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਲਹੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਸਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਅਰੁਣਾ ਨਦੀ ਦਾ ਜਲ ਲੀਨ ਕਰ ਕੇ, ਉਸ ਨਦੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ੧੪ ਚੇਤਰ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਸਰਸਵਤੀ ਤੀਰਥ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਸਰਸਵਤੀ ਦਾ ਜਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੁਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰੁਣਾ ਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਸੰਗਮ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਪਾਪ ਧੋਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਚੇਤਰ ਦੀ ਚੋਦਸ ਨੂੰ ਇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਸਰਸਵਤੀ ਤੀਰਥ ਉਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੇਲਾ ਕੱਤਕ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤਕ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨਰੋਆ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਇਥੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ, ਤਾਂ ਔਲਾਦ ਅਵੱਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਸ-271) ਸਰਹੰਦ :

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਗਰ; ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਉਤਰ ਵਲ 23 ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿਥ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਗਰ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਸਾਏ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਹਿਰ ਰਾਓ ਨੇ ਰਖੀ, ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ 166ਵੀਂ ਪੁਸ਼ਤ ਉਤੇ ਸੀ।

ਕਨਿੰਘਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਹਿੰਦ ਨਾਂ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਵਰਾਹ ਮਿਹਿਰ ਨੇ ਬ੍ਰਿਹਤ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਤੀ ਸੈਰਿੰਧ ਜਾਂ ਸਰਿੰਧ ਜਾਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਹੀ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦਾ ਸਰਹੰਦ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ — ''ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਮੁਢ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾ ਪੁਜਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਨਗਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਰਾਸ਼ਰ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ

ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਾਹ ਮਿਹਿਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬ੍ਰਿਹਤ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਸਿਰੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਤਦ੍ਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਖ ਅਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਸੈਰਿੰਧ ਨਾਉਂ ਦੀ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਸੈਰਿੰਧ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸਿਰੰਦ ਪਿਆ" (ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 484)।

ਕਨਿੰਘਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਿਊਨ ਸਾਂਗ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸਤਦਰੂ ਦੇ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਹੀ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਅਲਬਿਰੂਨੀ ਤੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਲਬਿਰੂਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰਜਬੰਸੀ ਰਾਜੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਹ ਨਗਰ ਬੜਾ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋਇਆ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ, ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ। ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਥੋਂ ਦਾ ਹੀ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਬਿੰਦਰਾਬਨ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਦੀ ਅਸੀਸ ਦਿਤੀ, ਤਾਂ ਸਰਹੰਦ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਲੋਧੀਆਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਨਗਰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋਇਆ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਥੇ 360 ਮਸਜਦਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਕਬਰੇ, ਸਰਾਵਾਂ, ਖੂਹ ਤੇ ਬਾਉਲੀਆਂ ਵੀ ਸਨ।

ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਨੇ 1011 ਈਸਵੀ ਵਿਚ, ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਥਾਨੇਸਰ ਦੇ ਨਗਰ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤਾ; ਦੂਜੀ ਵਾਰ 1710 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਬੈਰਾਗੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੁਟਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਇਟ ਨਾਲ ਇਟ ਖੜਕਾ ਦਿਤੀ। ਤੀਜੀ ਵਾਰ 1763 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਨਵਾਬ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ, ਨਗਰ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਲੁਟਿਆ ਅਤੇ ਇਥੇ ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣਾਏ।

ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਗਰ 'ਗੁਰਮਾਰੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ, ਬਾਬਾ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦੇ ਚਿਣਾ ਦਿਤੇ ਸਨ; ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸਿਖ ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਮਨਹੂਸ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਦੋਂ 1763 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਨੇ ਇਥੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਰਖਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਇਕ ਗੁਰਮਤਾ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਨਗਰ ਭਾਈ ਬੁਢਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਆ।

ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਸਿਧਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ :— ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ 13 ਪੋਹ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ :— ਇਥੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(ੲ) ਬੁਰਜ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ :— ਇਹ ਬੁਰਜ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ ਹੈ।

ਇਥੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਸਮੇਤ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਸਨ।

(ਸ) ਵਿਮਾਨ ਗੜ੍ਹ :— ਇਥੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਰਾਤ ਭਰ ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(ਹ) ਥੜ੍ਹਾ ਸਾਹਿਬ :— ਇਥੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬਿਰਾਜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਿਆ।

(ਕ) ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ :— ਇਥੇ ਕਈ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜਾਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।

ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਤੇ ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ — (1) ਰੋਜ਼ਾ ਅਹਿਮਦ ਫ਼ਾਰੂਕੀ ਸਰਹੰਦੀ, (2) ਰੋਜ਼ਾ ਤਾਜ ਬੀਬੀ, (3) ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਮੀਆਂ ਬੰਦਗੀ ਸਾਹਿਬ, (4) ਮਕਬਰਾ ਹਾਜੀ ਮੁਹੰਮਦ, (5) ਮਸਜਿਦ ਸਧਨਾ ਕਸਾਈ, (6) ਗੁੰਬਦ ਉਸਤਾਦ ਸ਼ਾਗਿਰਦ, (7) ਬਾਗ਼ ਆਮ ਖ਼ਾਸ, (8) ਜਹਾਜ਼ ਹਵੇਲੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੇਲੇ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ ਨਗਰ ਹੈ। ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਹਿੰਦ ਦੀ ਸਰਹੱਦ' ਤੋਂ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰਹੰਦ ਸਰਹੱਦ ਸੀ।

(ਸ-272) **ਸਰਹੋਂ :**

(1) ਸਰਹੋਂ ਨਵੀਂ ਰੁੱਤ, ਖੇੜਾ ਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਵੇਲੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਂ ਜੇ ਸਰਹੋਂ ਦੇ ਸਤ ਬੀਜ ਆਪਣੀ ਚੁੰਨੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰਖੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੁਖ ਹਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਚਲੀਹਾ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੋਲੀ ਤਕ ਦੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਕਈ ਚੇਲੇ ਮੰਤ੍ਰੀ ਹੋਈ ਸਰਹੋਂ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਾਅ ਵਜੋਂ ਕੋਲ ਰਖਣ ਲਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਹੋਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚੰਦਰੀ ਰੂਹ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਵੇਲੇ ਗਰਭਵਤੀ ਦੀ ਮੰਜੀ ਨਾਲ ਸਰਹੋਂ ਤੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੋਈ ਟੁਕੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਰਹੋਂ ਦੀ ਗੰਢ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(2) ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਮਗਰੋਂ, ਫੁਲ (ਹੱਡੀਆਂ) ਚੁਣ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੋ ਭਸਮ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ 'ਸਰਹੋਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫੁਲਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਹਰਦੁਆਰ ਤਾਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਰਹੋਂ ਕਿਸੇ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਸ-273) **ਸਰਕਪ :**

(ਵੇਖੋ : ਸਿਰਕਪ)।

(ਸ-274) **ਸਰਕੜਾ ਖੇਡਣਾ :**

ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਕ ਰਸਮ, ਜੋ ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲਾੜ੍ਹਾ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਢੁਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁੜੀਆਂ, ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕੜੇ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਾੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਠੱਠੇ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਸਿਠਣੀਆਂ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਮਾਮਾ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਬਲ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਲਾੜ੍ਹੇ ਦੀ ਘੋੜੀ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਦੀ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਲੰਘਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਲਾੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੋੜੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਸੈਰ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, 73)। ਹੁਣ ਇਹ ਰਵਾਜ ਬਹੁਤ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਸ-275) **ਸਰੰਗੀ :**

ਇਕ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਜ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਮਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਗਜ਼ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਣ ਵੇਲੇ ਢਡ ਦੇ ਨਾਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਬੜਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਢੱਡ ਸਾਰੰਗੀ)।

(ਸ-276) **ਸਰਗੁਣ :**

(ਵੇਖੋ ਲੋਕ-ਧਰਮ)।

(ਸ-277) **ਸਰਘੀ ਖਾਣੀ :**

(1) ਵਰਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪਹੁ ਫੁਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਧਾ ਭੋਜਨ; ਕਰਵਾ ਚੌਥ ਦੇ ਵਰਤ ਦੀ ਪੂਰਵ ਰਾਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਸੱਸਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤ ਲਈ ਸਰਘੀ ਭੇਜਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਫਲ, ਮਠਿਆਈ ਤੇ ਫੇਣੀਆਂ ਆਦਿ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਖਾ ਕੇ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਤ ਪੂਜਣ ਮਗਰੋਂ ਨੂੰਹਾਂ ਆਪ ਆਪਣੀਆਂ ਸੱਸਾਂ ਨੂੰ 'ਪੋਹੀਆ' ਭੇਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਪੋਹੀਆ)।

(2) ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ, ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ, ਸਵੇਰੇ ਮੂੰਹ-ਝਾਖਰੇ ਜੋ ਰੋਟੀ ਤੇ ਫਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਘੀ (ਸਹਿਰੀ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-278) **ਸਰਣਯੂ :**

ਹਿੰਦੂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਣਯੂ ਤਵਸ਼ਟਾ ਦੀ ਲੜਕੀ, ਵਿਵਸੁਤ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ। ਸਰਣਯੂ ਦੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਦੇ ਬੀਜ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀ ਇਕ ਰਿਚ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਸਰਣਯੂ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਇਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਵਸੁਤ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਨਿਰੁਕਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਸਥਾਨਤ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸਵਰਣਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਦ ਦੇਵਤਾ ਵਿਚ ਸਰਣਯੂ ਦੀ ਕਥਾ ਹੋਰ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਮਾਨਵ-ਦੰਪਤੀ ਯਮ ਤੇ ਯਮੀ ਦੀ ਮਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਜੌੜੇ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਸਰਣਯੂ, ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਬਗ਼ੈਰ, ਆਪਣੀ ਹੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਬੱਚੇ ਛੱਡ ਕੇ, ਖ਼ੁਦ ਘੋੜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰ ਕੇ, ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੀ। ਵਿਵਸੁਤ ਨੇ ਪਰਸਥਾਨਤ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਨੀ ਜਾਣ ਕੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਨੂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਿਵਸੁਤ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਘੋੜੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸਰਣਯੂ ਕੋਲ ਜਾ ਪੁਜਾ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਭੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਉਪਜੀ, ਪਰ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਵਿਵਸੁਤ ਦਾ ਵੀਰਜ ਭੋਇੰ ਉਪਰ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਸਰਣਯੂ ਨੇ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਉਸ ਵੀਰਜ ਨੂੰ ਸੁੰਘ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਸਤਯ ਤੇ ਦਸ੍ਰ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਸ਼ਿਨ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ (ਵੇਖੋ : ਸੰਜਨਾ)।

(ਸ-279) **ਸਰਦ ਪੂਰਨਮਾ :**

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਦ ਪੂਰਨਮਾ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਅੱਸੂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਅਖਾਣ ਵੀ ਹੈ, 'ਅੱਸੂ ਪੁਤਰ ਸਿਆਲੇ ਦਾ', ਇਸ ਲਈ ਅੱਸੂ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਦ ਪੂਰਨਮਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਬ ਮੂਲ ਵਿਚ ਰਿਤੂ-ਤਿਉਹਾਰ ਹੈ ਤੇ ਸਰਦੀ ਦੀ ਆਗਮਨ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਰਦ ਪੂਰਨਮਾ ਦਾ ਉਤਸ਼ਵ ਮਾਘ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਿਨ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮੇਲੇ ਵੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਸਰਦ ਪੂਰਨਮਾ ਦੀ ਰਾਤ ਬੜੀ ਅਲੌਕਿਕ, ਲੁਭਾਇਮਾਨ ਤੇ ਟੂਣੇਹਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੁਧ ਚਿੱਟੀ ਚਾਨਣੀ ਦਾ ਛੱਟਾ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਧੂੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਹਾਵਣੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਚੰਦਰਮੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖੀਰ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ ਉਤੇ ਚੰਨ ਦੇ ਭੋਗ ਲਈ ਰਖ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰਮਾ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਰਮਲ ਕਿਰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਖੀਰ ਨੂੰ ਭੋਗ ਲਗਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਤ ਚੰਦਰਮੇ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਝਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਬੂੰਦਾਂ ਖੀਰ ਵਿਚ ਰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਖੀਰ ਔਸ਼ਧੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੀਰ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਤ ਚੰਨ ਦੀਆਂ ਨਿਰਮਲ ਕਿਰਨਾਂ ਨੇਤਰਾਂ ਉਤੇ ਪੈਣ, ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਵਧਦੀ ਹੈ।

(ਸ-280) **ਸਰਦਲ :**

(ਵੇਖੋ : ਮੁਹਾਠ)।

(ਸ-281) **ਸਰਦਵਤ :**

ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘੋਰ ਤਪਾਂ ਨਾਲ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਭੈਭੀਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇੰਦਰ ਨੇ ਸਰਦਵਤ ਦਾ ਤਪ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਕ ਅਪੱਛਰਾਂ ਭੇਜੀ। ਅਪੱਛਰਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਰਦਵਤ ਨੂੰ ਭਰਮਾਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਝਾੜੀ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਬੱਚੇ ਮਿਲ ਗਏ। ਅਪੱਛਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਬੱਚੇ ਸਰਦਵਤ ਦੇ ਸਮਝੇ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੇ ਪਾਲ ਕੇ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪੀ ਰਖਿਆ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬੱਚੇ ਸਰਦਵਤ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਸਨ, ਜੋ ਉਰਵਸ਼ੀ ਨਾਂ ਦੀ ਅਪੱਛਰਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

(ਸ-282) **ਸਰੰਦਾ :**

ਤਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸਾਜ, ਜੋ ਗਜ਼ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਸਫ਼ਾ 128) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਕਾਢ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਸਿਖ ਰਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰੰਦਾ ਵਜਾਉਣਾ ਸਿਖਾਇਆ।

(ਸ-283) **ਸ੍ਰਧਾ :**

(1) ਸੱਚ ਨੂੰ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ; ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸਚੇ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਸ੍ਰਧਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰਧਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰਿਚਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

(2) ਦੱਕਸ਼ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ, ਜੋ ਧਰਮ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਕਾਮਦੇਵ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ।

(ਸ-284) **ਸਰਪ ਲੋਕਧਾਰਾ :**

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸੱਪਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ, ਮਨੌਤਾਂ ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਪ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁੱਢੀਆਂ ਵੀ ਲੋਕ-ਸਿਮਰਤੀ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਦੋਂ ਪਰਾ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਦੇਵਾਂ ਅਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਘੋਰ ਯੁਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਦੈਂਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਦੀ ਮੈਲ ਵਟ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਉਪਰ ਸੁਟੀ, ਜੋ ਸਰਪ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਡਸਣ ਲੱਗੀ। ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਮੈਲ ਤੋਂ

ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਸੱਪ ਸਭਨਾਂ ਜੰਤੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧ ਕਰੂਰ, ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਤੇ ਛਲੇਡੇ ਹਨ। ਲਹਿੰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਦੀਵਾਲੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੂਜਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਵਸ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਪੂਜਾ ਦੀ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਪਏ ਸਨ। ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਥਾਲ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇਕ ਵੇਲ ਧਰ ਗਈ। ਪਿਛੋਂ ਘਰ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਵੇਖਕੇ ਕਿਸੇ ਗੁਆਂਢਣ ਨੇ ਉਹ ਰੁਪਏ ਚੁਰਾਣੇ ਚਾਹੇ, ਤਾਂ ਵੇਲ ਸੱਪ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਧਨ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਮਿੱਥ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਕਿ ਸੱਪ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੱਪ ਦੀ ਜੀਭ ਦੇ ਦੋਧਾਰੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕ ਉਤਪੱਤੀ-ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਸਾਗਰ ਮੰਥਨ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਦੈਂਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕੁੰਭ ਚੁਕ ਕੇ ਨੱਠ ਗਏ, ਤਾਂ ਛਲਕਦੇ ਕੁੰਭ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਬੂੰਦਾਂ ਹੇਠਾਂ ਘਾਹ ਉਤੇ ਜਾ ਡਿਗੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੱਟਣ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਤਾਂ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਲੰਮੀ ਹੋ ਗਈ; ਦੂਜਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਭ ਵਿਚੋਂ ਕੱਟੀ ਗਈ। ਇਹ ਕਥਾ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਤਾ ਕੁ ਬਦਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸੱਪ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਰੌਚਕ ਮਨੌਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਸੱਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਹਰ ਰੰਗ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ; ਜੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੱਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਝਾਕੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਲੁਭਾਵਣੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਗੁਸਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸੇ ਥਾਂ ਜੜ੍ਹ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਖੜਾ-ਖਲੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਪ ਛਲੇਡੇ ਵਾਂਗ ਉਛਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡੰਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅਲੌਕਿਕ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਚਿੜੀਆਂ, ਡੱਡੂਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਪੰਖੇਰੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੀਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਤੂਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੱਪ ਆਪਣੀ ਕੀਲਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਪ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜੀਭ ਨੂੰ ਕਦੇ ਬਾਹਰ ਕਢਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਅੰਦਰ ਖਿਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਛੀ ਕੀਲਿਆ ਹੋਇਆ ਉਡਾਰੀ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਪਲ ਸੱਪ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਅੱਖ ਪਲਕਾਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਉਤੇ ਝਪਟ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੱਪ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਨੌਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੱਪ 'ਇਛਾਧਾਰੀ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਰੂਪ ਉਹ ਚਾਹੇ, ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਇਛਾਧਾਰੀ ਸੱਪ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸੱਪ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਹ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਛਾਧਾਰੀ ਦਾ ਖੁਡ ਤਕ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੱਪ ਆਪਣਾ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ, ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ, ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦੱਬੇ ਕਿਸੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਭੇਤ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਭੇਤ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸੱਪ ਛਲੇਡਾ ਬਣ ਕੇ ਬਦਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸੱਪ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਚੁਕਦਾ ਹੈ (ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ) ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਣੀ ਵਿਚ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਦੈਵੀ ਆਭਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਨੇਰੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ, ਸੱਪ ਮਣੀ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ, ਇਸ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੌਖਾ ਢੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੱਪ ਮਣੀ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮਣੀ ਉਤੇ ਗਿੱਲਾ ਗੋਹਾ ਸੁਟ ਦਿਓ, ਸੱਪ ਮਣੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਠ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੇ ਸੱਪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਇਹ ਮਣੀ ਕੱਢੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਭਾ, ਸ਼ੁਭਤਾ ਤੇ ਬਰਕਤ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਣੀ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਰਖਣ ਨਾਲ ਦੁਖ ਦਲਿਦ੍ਰ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਵੀ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਭਟਕਦੀਆਂ। ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਣੀ ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਡੁਬਦਾ। ਮਣੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਵਿਚੋਂ ਰਾਹ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਪ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਉਤੇ ਇਹ ਮਣੀ ਰਖੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਜ਼ਹਿਰ ਚੂਸ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਨੌਤਾਂ ਸੱਪ-ਕੁੰਜ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਸੱਪ ਹਰ ਸਾਲ ਆਪਣੀ ਕੁੰਜ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਕੁੰਜ ਘਰ ਵਿਚ ਰਖਣ ਨਾਲ ਸੱਪ ਨਹੀਂ ਡੰਗਦਾ ਅਤੇ ਧਨ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੱਪ ਕੁੰਜ)।

ਇਕ ਹੋਰ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਸੱਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੱਪ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਪ ਖ਼ੁਦ ਤਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਪ ਨੂੰ 'ਕੀੜਾ', 'ਕਾਲਾ ਕੀੜਾ' ਜਾਂ 'ਕਾਲੀ ਰੱਸੀ' ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਪ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਸਥਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸੱਪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਲੰਘਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਜਾਂ ਕੰਧ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਟ ਪੁਟ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੁਟਣਾ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸੱਪ ਦਾ ਪ੍ਰੇਤ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਤਾਂਦਾ ਨਹੀਂ।

ਸੱਪਾਂ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਪਤ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸੱਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਹੇਠਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੱਪ ਦਾ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਮੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਹ ਮਨੌਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਜੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਇਆ ਵਲ ਧਿਆਨ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਪ ਦੀ ਜੂਨ ਪੈਂਦਾ ਹੈ : 'ਅੰਤ ਕਾਲ ਜੋ ਲਛਮੀ ਸਿਮਰੇ, ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮੇਂ ਜੋ ਮਰੇ, ਸਰਪ ਜੋਨ ਉਹ ਵਲ ਵਲ ਪਰੇ।' ਧਨ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਹ ਮਨੌਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸੱਪ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰੀ, ਦੱਬੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਲਿਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਛਣਕਾਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸੱਪ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਧ੍ਰੀਕ ਕੇ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਛਣਕਾਰ ਦੀ ਪੈੜ ਤੋਂ ਛੁਪੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸੱਪਣੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੰਮਣ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਕੁੰਡਲ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸਪੋਲੀਏ ਕੁੰਡਲ ਵਿਚੋਂ ਰੀਂਘ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਪਾਲਦੀ ਪੋਸਦੀ ਹੈ, ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਾ ਸਮਝ ਕੇ ਖ਼ੁਦ ਨਿਗਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੱਪਾਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਗਨ-ਅਪਸ਼ਗਨ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੇ ਸਫ਼ਰ ਵੇਲੇ ਸੱਪ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਭੈ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ; ਜੇ ਸੱਪ ਨੂੰ ਥਾਂ ਤੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ੁਭ ਹੈ; ਸਭ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਸੱਪ ਰਾਹ ਉਲੰਘ ਕੇ ਉਤਰਾਈ ਵਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਸੱਪ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਵਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸ਼ੁਭ; ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਿਰ ਚੁਕਣਗੇ। ਜੇ ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਸੱਪ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਐਤਵਾਰ ਲਗਾਤਾਰ, ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ, ਕਿਧਰੇ ਨਾ ਕਿਧਰੇ ਸੱਪ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ। ਜੇ ਗਰਭਵਤੀ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਪਛਾਵਾਂ ਸੱਪ ਉਤੇ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸੱਪ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੋ ਮੂੰਹੀ ਸੱਪਣੀ ਅਥਵਾ ਕਿਸੀ ਡੰਗ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਾਲ ਉਸੇ ਦਿਨ ਉਸੇ ਪਲ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਸੱਪ ਡੰਗਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਭਰਮ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੱਪਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਲੇ ਸੱਪ ਉਤੇ ਡਿਗਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਬਿਜਲੀ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀ ਹੋਵੇ,

ਤਾਂ ਕਾਲੇ ਸੱਪ ਦੀ ਖੁਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਖੜੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਸੱਪ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਜਾਂ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਹ ਭਰਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਦਾ ਘੁਟ ਪਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੁੜ ਸੱਪ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਸੱਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਕੋਈ ਸੁਖਣਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ।

ਕੁਝ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਸੱਪ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਕਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਕਲਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਇਹ ਕਲਸ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੱਪ ਨਹੀਂ ਡੰਗਦਾ; ਜੇ ਲੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਸ ਥਾਂ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੌਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਹਰਾਮਨ ਚੋਟੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਚੋਟੀ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਤਕ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਸੱਪ ਜਾਂ ਤਾਂ ਠਹਿਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਡੰਗਣ ਨਾਲ ਜ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਕੁਝ ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਕੁਲਾਂ ਵੀ ਸੱਪ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸਰਪ ਗੋਤ ਹੈ, ਜੋ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਪ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਡੰਗਦਾ, ਜੇ ਡੰਗ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਕਲਿਆਰ ਗੋਤ ਸੱਪ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤਾਂ ਗੋਤਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਵੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਸੱਪ ਲੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਜ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਤਾਂ ਦੇ ਜਠੇਰੇ ਦੀ ਮੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜੇ ਕੋਈ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਸੌਂ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਪ ਜ਼ਰੂਰ ਡੰਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਗਲਾਸਰੀ. 2,441)। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਗਾ ਨੌਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਗੇ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਸਾਲ ਸੱਪ ਨਹੀਂ ਡੰਗਦਾ।

ਸੱਪ ਕੁਝ ਗੋਤਾਂ ਤੇ ਕੁਲਾਂ ਦੇ ਪਿਤਰੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ (ਟੋਟਮ) ਵੀ ਹਨ। ਕਈ ਵੰਸ਼ਾਂ ਆਪਣਾ ਉਦਭਵ ਸੱਪ ਤੋਂ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੋਤ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸੱਪ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਗੋਤ 'ਅਬਰੋਲ' ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਸਪੱਲੀਏ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਵਿੱਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਕ ਵਿੱਜ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਸਪੋਲੀਏ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਪਾਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਬਾਹਰ ਗਈ, ਤਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਨੂੰਹ ਨੇ ਅਣਗਹਿਲੀ ਵਿਚ ਸੱਪ ਨੂੰ ਗਰਮ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੱਪ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸੜ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਤੰਦੂਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਗੋਤ 'ਛੋਤਰਾ' ਦੇ ਵਡਿੱਕੇ ਨੂੰ ਸੱਪ ਨੇ ਪਾਲਿਆ ਸੀ (ਗਲਾਸਰੀ. 2,519)। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਸੱਪ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। ਮਨੂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਸੱਪ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਜਾਤ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ ਸੱਪ ਮਰ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਹੇ ਦੀ ਕਹੀ ਦਾਨ ਕਰੇ। ਜੇ ਸੱਪ ਕਿਧਰੇ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਲੋਕ ਦੱਬ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਹੈ। ਕਈ ਗੋਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿੱਜ ਤਾਂ ਸੱਪ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸਪੇਰੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭੇਟਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸੱਪ ਦੇ ਡੰਗਣ ਨਾਲ ਮਰੇ, ਤਾਂ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਉਸ ਦਾ ਦਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਵਿਚ ਸਰਪ-ਦੇਵ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਲਬਰੂਨੀ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਕੱਟਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ :— ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਵਾਜ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਸੱਪ ਕਟ ਜਾਂਦਾ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਮਾਂਦਰੀ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਨਾ ਮਿਲਦਾ, ਤਾਂ ਸੱਪ ਦੇ ਕੱਟੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਸਰਕੰਡੇ ਦੇ ਨੜਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਰੋੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ, ਇਕ ਪੱਤਰੇ ਉਪਰ, ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਲਈ ਅਸੀਸਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਜਿਹੜਾ ਅਚਾਨਕ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਸ ਦੇਹ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ, ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਕੱਢ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਏ।

ਕੁਝ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸੱਪ ਦੇ ਡੰਗਣ ਨਾਲ ਮਰੇ, ਉਹ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਸੱਪ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸੱਪ ਦੀ ਜੂਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਲੋਕ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਧਾਤ ਦਾ ਸੱਪ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਦੇਹ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦਾ ਸਸਕਾਰ ਵੀ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਡੰਗੇ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਈ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਿਧੀ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਮਾਂਦਰੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਮੰਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਉਤੇ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰ ਕੇ, ਜ਼ਹਿਰ ਉਤਾਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਣਾ ਮਾਂਦਰੀ, ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਡੰਗਣ ਵਾਲੇ ਸੱਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਪ ਖ਼ੁਦ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜ਼ਹਿਰ ਰੋਗੀ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਵਿਚੋਂ ਚੂਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਜਾਤਾਂ ਗੋਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਪ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਬੋਦਲਾ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸੱਪ ਦੀ ਡੰਗੀ ਹੋਈ ਥਾਂ ਉਤੇ ਫੂਕ ਮਾਰ ਦੇਣ, ਤਾਂ ਸੱਪ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਪ ਦੀ ਮਣੀ ਨਾਲ ਵੀ ਸੱਪ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਉਤਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਣੀ ਸਪੇਰਿਆਂ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸੰਧੂਰ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਖ਼ਮ ਉਤੇ ਰਖਦੇ ਸਾਰ, ਮਣੀ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਚੂਸ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਬੂਟੀਆਂ ਸੱਪ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਲਈ ਅਕਸੀਰ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਿਛੂ ਬੂਟੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਗੁਗੇ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਭ ਸੱਪਾਂ ਉਤੇ ਗੁਗੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸੱਪ ਦੇ ਕੱਟੇ ਨੂੰ ਗੁਗੇ ਦੀ ਮਾੜੀ ਉਤੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਚੌਂਕੀ ਭਰਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾੜੀ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਉਤੇ ਮਲਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਬੈਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਚੌਂਕੀ ਭਰਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਬੈਲਾਂ ਨੂੰ ਸੱਪ ਨਹੀਂ ਲੜਦਾ।

ਸੱਪ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤਾਂ ਹਨ। ਵਾਰਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੀਰ ਵਿਚ ਸੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੇ ਵਸਫ਼ ਹੈ। ਵੈਸ਼ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੱਪ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੱਝਾਂ ਗਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਪੂਛਲ ਦਾ ਵੰਗਾ ਪਾ ਕੇ, ਸਾਰਾ ਦੁਧ ਚੁੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਗੜ੍ਹ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, 28)। ਸਲੰਕ ਵਾਸਕ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਹ ਪੀਣਾ ਸੱਪ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸੁਤੇ ਪਏ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਾਹ ਇਕ ਰਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਖਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਸ਼ਕੀ ਫਨੀਅਰ, ਜੋ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਛਜੱਲਪ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਆਵੇ, ਤਾਂ ਦੀਵੇ ਦੀ ਜੋਤ ਫੜਫੜਾਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਢਾਈ ਘੜੀਏ ਸੱਪ ਦਾ ਕਟਿਆ ਸ਼ਖ਼ਸ ਢਾਈ ਪਹਿਰ, ਢਾਈ ਘੜੀਆਂ

ਜਾਂ ਢਾਈ ਦਿਨ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ ਜਿਉਂਦਾ। ਸੰਗਚੂਰ ਬੜਾ ਪਤਲਾ ਤੇ ਛੋਟਾ ਸੱਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਟਿਆ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ। ਮੁਸ਼ਕੀ ਤਿਲੀਅਰ, ਤਿਲੀਅਰ ਪੰਛੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸੱਪ ਹੈ; ਬਿਸੀਅਰ ਉਸੇ ਦੀ ਮਾਦਾ ਹੈ। ਕੌਡੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸੱਪ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਕੌਡਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸੱਪ ਬੜਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਬਦਰੂਹਾਂ ਵੀ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਦਰੂਹਾਂ ਤਾਪ ਚਾੜ੍ਹਦੀਆਂ ਤੇ ਕਈ ਕਸ਼ਟ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਰੰਗਾਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀ, ਹਰੀ, ਭੂਰੀ ਸਿੰਘ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਥਾਉਂ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ 'ਸੂਏ ਪਸ਼ੂ ਦਾ ਦੁਧ, ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਨਾਗ)।

(ਸ-285) ਸਰਪ ਪੂਜਾ :

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਰਪ ਪੂਜਾ ਪਰਾ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੁਗ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਰਪ ਪੂਜਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵੈਦਿਕ ਪੂਜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਅਨਾਰੀਆਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦਾ ਉਦਭਵ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਅਨਾਰੀਆ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਯੱਖ, ਗੰਧਰਵ, ਨਾਗ, ਭੂਤ ਪਿਸਾਚ ਦੀ ਧਰਮ-ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਪਛੜੀਆਂ ਆਦਿਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰਪ ਪੂਜਾ ਸੱਪ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਉਪਜੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸੱਪ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਹੁਲਾ, ਰਹੱਸਮਈ ਤੇ ਫੁਰਤੀਲਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਜੰਤੂ ਹੈ।

ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਸਰਪ ਪੂਜਾ ਵਲ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ। ਯੁਜਰ ਵੇਦ ਵਿਚ ਸਰਪ ਪੂਜਾ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤ, ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚ ਸੱਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਧਰਮ-ਮੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਗਸ਼ਿਰਾ ਨਛਤ੍ਰ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾ ਨੂੰ, ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਦੀ ਇਕ ਰੀਤ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੂ, ਜੈਨ ਤੇ ਬੋਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਪ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਰ-ਤੱਤ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਸੱਪ ਨੂੰ, ਕੁੰਡਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਕੰਠ ਦੁਆਲੇ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਚਰਾਤਰ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਸਰਪ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਲਛਮਣ ਤੇ ਬਲਰਾਮ ਨੂੰ ਅਨੰਤ ਅਥਵਾ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦੇ ਸਹੰਸਰ ਫਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਣਾਂ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨਿੰਦਰਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦੇ ਇਕ ਫਣ ਉਤੇ ਧਰਤੀ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹਰ ਕਲਪ ਅਥਵਾ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਯੁਗਾਂ ਦੇ ਮੁਕਣ ਉਤੇ, ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਸਵਾਸਾਂ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਸਾੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੇ ਕੁਝ ਸਰਪ-ਤੱਤ ਆਪਣੀ ਧਰਮ-ਪੂਜਾ ਵਿਚ, ਸਰਪ-ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ 23ਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਪਾਰਸ਼ਵਨਾਥ ਦਾ ਧਰਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਨੰਦ ਤੇ ਉਪਨੰਦ ਨਾਗਾਂ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵਿਚ ਸਤੋਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹੇ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਕ ਦਰੱਖ਼ਤ ਹੇਠਾਂ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਉਤੇ ਧੁਪ ਆ ਗਈ, ਤਾਂ ਮੁਚੁਲਿੰਦ ਨਾਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫਣਾਂ ਨਾਲ ਛਾਂ ਕੀਤੀ।

ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਉਤੇ, ਧੁਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਛਾਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਇਕ ਅਜਗਰ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਇਕ ਅਭਿਮਾਨੀ ਤੇ ਲੋਭੀ ਮਹੰਤ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਦਾ ਧਨ ਹੜਪ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਅਜਗਰ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ, ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਘੁਮੰਡੀ ਪੰਡਤ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਰਾਜੇ ਭਦਰ ਸੈਨ ਦੀ ਲੜਕੀ, ਸੁਚਿੱਤ੍ਰਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਸੱਪਣੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ, ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਈ ਸੀ। ਸੁਚਿੱਤ੍ਰਾ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਭਦੋੜ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਪ ਸਿਖ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੁਚਿਤ੍ਰਾ)।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਨਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀਆਂ ਵਚਿਤ੍ਰ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਗ ਪਤਾਲ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਕੁਲਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਅੱਠ ਨਾਗਾਂ ਅਨੰਤ, ਬਾਸ਼ਿਕ, ਕੰਬਲ, ਕਰਕੋਟਕ, ਪਦਮ, ਮਹਾਪਦਮ, ਸ਼ੰਖ, ਕੁਲਿਕ ਤੋਂ ਚੱਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਗਾਂ ਦੇ ਫਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਸਹੰਸਰ ਫਣਾਂ ਵਾਲਾ ਨਾਗ ਹੈ, ਕ੍ਹੋਈ ਸੈਂਕੜੇ ਫਣਾਂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਪੰਜ, ਸਤ ਜਾਂ ਦਸ ਫਣਾਂ ਵਾਲਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਗਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਣੀਆਂ ਦੀ ਜਲੌ ਨਾਲ ਪਤਾਲ ਲੋਕ ਜਗਮਗ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਥੇ ਘੋਰ ਹਨੇਰਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਗ ਤੇ ਸੱਪ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਪਿਛੋਂ ਇਕੋ ਭਾਵ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਾਤੀਆਂ ਭਿੰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਗਾਂ ਦੀ ਜਾਤੀ ਸੱਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਗਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕਸ਼ਯਪ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕਦਰੂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਸੁਰਸਾ ਤੋਂ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ : "ਮੈਂ ਨਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਰਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਾਸ਼ਕ ਹਾਂ।" ਇਹ ਕਥਨ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਨਾਗ)।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੜੱਪਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ, ਸਰਪ ਪੂਜਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹੜੱਪਾ ਥੇਹ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪੱਥਰ ਦਾ ਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੱਪ ਲੱਭਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਈ ਭਾਂਡਿਆਂ ਉਤੇ ਸਰਪ-ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਠੀਕਰ-ਮੁਹਰ ਉਤੇ ਇਕ ਸਰਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਭਾਂਡਾ ਪਿਆ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਸੱਪ ਦੇ ਦੁਧ ਪੀਣ ਲਈ ਹੋਵੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਸਰਪ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ, ਸਮੇਂ ਨਾਲ, ਗੁਗੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਰੂਪ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਗਾ ਪੀਰ ਇਕ ਚੁਹਾਨ ਰਾਜਪੂਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਰੀ ਸਰਪ ਜਾਤੀ ਉਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਗਾ ਨੌਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਗੁਗੇ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਗੇ ਨੂੰ ਸੇਂਵੀਆਂ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਡਾਂ ਵਿਚ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਗੁਗਾ ਨੌਮੀ)। ਛਪਾਰ ਵਿਚ, ਗੁਗੇ ਦੀ ਮਾੜੀ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮਿੱਟੀ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਗੁਗਾ)।

ਪਰ ਗਗੇ ਦੀ ਧਰਮ-ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰਪ ਪੂਜਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਸਰਪ-ਗੋਤ ਦੀਆਂ ਮਿਰਾਸਣਾਂ ਆਟੇ ਦੇ ਸੱਪ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ

ਲਾਲ ਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਧਾਹੀਆਂ ਕਢਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਫਣ ਹੌਲਾ ਕੇ ਛੱਜਾਂ ਵਿਚ ਰਖਕੇ, ਘਰ ਘਰ ਤੋਂ ਰੋਟੀ, ਸ਼ੱਕਰ ਤੇ ਕਪੜੇ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਤੋਂ ਕਪੜੇ ਲੱਤੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਵਾ ਰੁਪਿਆ ਨਕਦ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਫੇਰਾ ਮਾਰਨ ਮਗਰੋਂ, ਮਿਰਾਸਣਾਂ ਸੱਪ ਦੇ ਪੁਤਲੇ ਨੂੰ, ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਗੁਠੇ ਦਬ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਮਟੀਲਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਦਰੋਂ ਦੀ ਨੌਮੀ ਤਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਮਟੀਲੇ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਅਤੇ ਭੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਵਣ ਦੀ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਗ ਪੰਚਮੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਹਿੰਦੂ ਨਾਗ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕੰਧ ਉਤੇ ਪੋਚਾ ਮਾਰ ਕੇ ਨਾਗ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਉਲੀਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਵਿਚ ਸਰਪ ਦਿਉਤੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਮਹੇਲਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੂਰਤੀ ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਸੱਪਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਗ ਪੰਚਮੀ ਦੇ ਦਿਨ ਸੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਡਾਂ ਵਿਚ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸੇਂਵੀਆਂ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖਾਧੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੇਰੂਏ ਰੰਗ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ 'ਸੋਣ' ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਗ ਤੇ ਗਰੜ ਦੀ ਯੁਧ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਨਾਗ ਤੇ ਗਰੜ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ, ਪਰ ਰੇਖਾਵਾਂ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਜਿਹਾ ਚਿੱਤਰ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੂਲ ਨਛੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸਰਪ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੂਲ ਨਛਤ੍ਰ ਸਭ ਨਛਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰੜਾ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵਤਾ ਸਰਪ ਹੈ। ਇਸ ਨਛਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਲ ਮਾਪਿਆਂ ਉਤੇ ਭਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਸਤਾਈਵੇਂ ਦਿਨ ਇਕ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁੰਭ ਵਿਚ 27 ਝਾੜੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਇਹ ਰੀਤ ਰਾਜਗਿਰੀ ਵਿਚ ਮਣਿਯਾਰ ਨਾਗ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰਪ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਖੇਤ ਜਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਸੱਪ ਲੜ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਉਸੇ ਸੱਪ ਦਾ ਮਟੀਲਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੱਪ ਨਹੀਂ ਡੰਗਦਾ। ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਮਟੀਲੇ ਨੂੰ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਸੱਪਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਟੀਲਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਨਸਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਸਰਪ ਪੂਜਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਮਨਸਾ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਜ਼ਰਤਕਾਰੂ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇਵੀ ਵਿਚ, ਸੱਪਾਂ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਹਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਸਰਪਧਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਪ ਦੇ ਕੁੰਡਲ ਉਤੇ ਬਿਰਾਜਦੀ ਹੈ। ਮਨਸਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੱਪ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦਾ (ਵੇਖੋ : ਮਨਸਾ ਦੇਵੀ)।

(ਸ-286) ਸਰਪਮੇਧ :

ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੱਗ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਯੱਗ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਨੇ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਰਪਮੇਧ ਯੱਗ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਨਮੇਜਯ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਜਨਮੇਜਯ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪਰੀਖਸ਼ਤ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸੱਪਾਂ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿਤਾ। ਪਰੀਖਸ਼ਤ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤਖ਼ਸ਼ਕ ਨਾਗ ਦੇ ਡੰਗਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਸਤੀਕ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ, ਨਾਗਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਯੱਗ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਜਿਸ ਥਾਂ ਇਹ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ 'ਸਰਪਦਮਨ ਖੇਤਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਕੇ 'ਸਪੀਦੋਂ' ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ (ਵੇਖੋ : ਸਪੀਦੋਂ)।

(ਸ-287) ਸਰਪ ਰਾਜਾ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰਪ, ਰਾਜੇ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਨਾਗ ਰਾਜਾ)।

(ਸ-288) ਸਰਬੰਗੀ :

ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮੱਤ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਉਤੇ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਸ ਭੇਖ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸਰਵ (ਸ਼ਿਵ)-ਅੰਗੀ' ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਮਾਸ ਸੁਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਨਗਨ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਰਬੰਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਘੋਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਭਖ-ਅਭਖ ਤੇ ਮਲ ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ (ਵੇਖੋ : ਅਘੋਰੀ)।

ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਮਸਤ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਰੋਹਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਬੋਹਰ ਵਿਚ ਸਰਬੰਗੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਡੇਰਾ ਹੈ।

(ਸ-289) ਸਰਬ ਮੰਗਲਾ :

ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਵੀ, ਜੋ ਲਛਮੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇਵੀ ਦਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਗਲਾਂ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮੰਗਲਾਂ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇਵੀ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-290) ਸ਼ਰਭ :

(1) ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਜਾਨਵਰ, ਜੋ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਠ-ਟੰਗਾ ਪਸ਼ੂ ਬੜੀ ਵਿਕਰਾਲ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਨਾ ਬਲਵਾਨ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਰਾਮ-ਪੱਖੀ ਵਾਨਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ।

(ਸ-291) ਸਰਭੰਗ :

ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਦੰਡਕ ਬਣ ਵਿਚ ਤੱਪ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸੀਤਾ ਦੇ ਨਾਲ, ਜਦੋਂ ਦੰਡਕ ਬਣ ਵਿਚ ਗਏ, ਤਾਂ ਸਰਭੰਗ ਨੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਉਤੇ ਡਿਗਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਉਹ ਸਵਰਗ ਧਾਮ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਭੰਗ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਆਪਣੀ ਚਿਤਾ ਬਣਾ ਕੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕੀਤਾ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਸਰਭੰਗ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

(ਸ-292) ਸਰਬਾਲਾ :

(ਵੇਖੋ : ਸਬਾਲਾ)।

(ਸ-293) ਸਰਮਦ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ, ਜੋ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ

ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਸਰਮਦ ਦੀ ਕਬਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਦ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੈ। ਸਰਮਦ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘਟ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਮਦ ਈਰਾਨ ਦੇ ਕਾਸ਼ਾਨ ਨਗਰ ਦੇ ਇਕ ਯਹੂਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਯਹੂਦੀ ਸੌਦਾਗਰ ਸੀ, ਜੋ ਵਪਾਰ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ, ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਸਰਮਦ ਥੱਟੇ (ਸਿੰਧ) ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਥੇ ਉਸ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਸਰਮਦ ਦਿੱਲੀ ਆ ਕੇ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਮਗਰੋਂ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸਰਮਦ ਦਾ ਚਿੱਤ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਕ ਫ਼ਕੀਰ 'ਹਰੇ ਭਰੇ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠਾਂ ਸਰਮਦ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ।

ਸਰਮਦ ਵੇਦਾਂਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਫਿਕਾ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਘਟ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ; ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਨ ਦੀ ਮੌਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨਾਲ ਸਰਮਦ ਦੀ ਨਿੱਘੀ ਦੋਸਤੀ ਸੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਰਮਦ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰੁਬਾਈਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ, ਜੋ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ, ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ, ਗਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਰਮਦ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹਾਲ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਫਾੜ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਨੰਗਾ ਹੀ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗਦਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਬੈਠਦੇ ਸਾਰ ਕਈ ਹੋਰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਸਰਮਦ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਰਮਦ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਾ ਕੇ, ਜੁੰਮੇ ਦੇ ਦਿਨ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ, ਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੁੱਲਾ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਰਮਦ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੈਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਥੁਕ ਦਿਤਾ। ਪੁੱਛਣ ਉਤੇ, ਸਰਮਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੁੱਲਾ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਇਕਾਗਰ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ।

ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਰਮਦ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਸਰਮਦ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਦ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਘਟਨਾ 1661 ਈਸਵੀ ਦੀ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਰਮਦ ਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਸਰਮਦ ਨੇ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਫਿਰ ਵੱਢੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚੁਕ ਕੇ, ਨਚਦਾ ਤੇ ਭੁੜਕਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਦ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ।

ਇਹ ਮੋਅਜਜ਼ਾ ਵੇਖ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਲਾਣੇ ਸਭ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਮਦ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਮੁਲਾਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਸਰਮਦ ਪਉੜੀਆਂ ਉਤਰ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੀ ਕਬਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਰਮਦ ਦੀ ਕਬਰ ਉਪਰੋਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਨਾਲ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਲ ਸਰਮਦ ਦੀ ਕਬਰ ਉਤੇ ਉਰਸ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਰਮਦ ਦੀ ਕਬਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਬਰ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ 'ਹਰੇ ਭਰੇ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਬਰ ਦਾ ਰੰਗ ਹਰਾ ਹੈ।

(ਸ-294) ਸਰਮਾ :

(ੳ) ਰਿਗ ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਦੀ ਕੁੱਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਚੌਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਕਾਲੇ ਤੇ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਦੋ ਕੁੱਤਿਆਂ, ਸਯਾਮ ਤੇ ਸਬਲ ਨੂੰ, ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕੁੱਤੇ ਯਮ ਨਗਰੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਸਾਰਮੇਯ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਦੋਂ ਪਣਿਸ ਦੈਂਤ ਨੇ, ਇੰਦਰਪੁਰੀ ਵਿਚੋਂ ਗਊਆਂ ਚੁਰਾ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਸਰਮਾ ਨੇ ਗਊਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵੈਦਿਕ ਕਥਾ ਤੋਂ ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ, ਸਰਮਾ ਦਾ ਊਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਗਊਆਂ ਦਾ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਣਿਸ ਦਾ ਰਾਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਤ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗਊਆਂ ਅਥਵਾ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁਰਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਊਸ਼ਾ ਮੁੜ ਲਭ ਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਮਾ ਦਕਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਪੁਤਰੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਯਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਇਸੇ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੰਗਲੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ।

(ੲ) ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਮਾ ਸ਼ੈਲੂਖ ਗੰਧਰਵ ਦੀ ਲੜਕੀ ਅਤੇ ਵਿਭੀਸ਼ਣ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਵਣ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਵਾਟਕਾ ਵਿਚ ਰਖਿਆ, ਤਾਂ ਸਰਮਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਾਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸੀ।

(ਸ-295) ਸਰਮਿਸ਼ਠਾ :

ਵ੍ਰਿਸ਼ਪਰਵਨ ਦਾਨਵ ਦੀ ਲੜਕੀ, ਯਯਾਤੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪੁਰੂ ਦੀ ਮਾਂ; ਸਰਮਿਸ਼ਠਾ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਦੀ ਧੀ ਦੇਵਯਾਨੀ ਦੀ ਸਖੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਦੇਵਯਾਨੀ ਅਤੇ ਸਰਮਿਸ਼ਠਾ ਨਦੀ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗਈਆਂ, ਤਾਂ ਵਾਯੂ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਬਦਲ ਦਿਤੇ। ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਝਗੜਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਦੇਵਯਾਨੀ ਇਤਨੇ ਰੁਖੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਕਿ ਸਰਮਿਸ਼ਠਾ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਚੁਪੇੜ ਕੱਢ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਧਕੇਲ ਦਿਤਾ। ਦੇਵਯਾਨੀ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਯਯਾਤੀ ਨੇ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। ਪਰ ਅਪਮਾਨਤ ਦੇਵਯਾਨੀ ਨੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਨੇ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਨਗਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਸੁਲਹ ਕਰਵਾਈ। ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੇਵਯਾਨੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਸਰਮਿਸ਼ਠਾ ਉਸ ਦੀ ਦਾਸੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਰਮਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਪਿਉ, ਵ੍ਰਿਸ਼ਪਰਵਨ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਦੇਵਯਾਨੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਜਦੋਂ ਯਯਾਤੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਸਰਮਿਸ਼ਠਾ ਉਸ ਦੀ ਦਾਸੀ ਬਣ ਕੇ ਨਾਲ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਪਰੰਤੂ ਸਰਮਿਸ਼ਠਾ ਨੇ ਯਯਾਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੋਹ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਰਮਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਸਰਮਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਯਯਾਤੀ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਪੁਰੂ ਜੰਮਿਆ, ਜੋ ਕੌਰਵਾਂ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਵਡਿੱਕਾ ਸੀ।

(ਸ-296) ਸਰਲੋਚਨਾ :

ਮੇਘਨਾਦ ਦੀ ਪਤਨੀ (ਵੇਖੋ : ਸਲੋਚਨਾ)।

(ਸ-297) ਸਰਵਚੇਤਨਵਾਦ :

(ਵੇਖੋ : ਸੁਚੇਤਨਵਾਦ)।

(ਸ-298) ਸਰਵਣ ਕੁਮਾਰ :

ਅੰਧਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ; ਸਰਵਣ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਉਂ ਸਿੰਧ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਲਈ ਬੇਅੰਤ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਵਣ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅੰਨ੍ਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿੰਗੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਤੀਰਥਾਂ

ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਵਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ ਸਰਵਣ ਵਹਿੰਗੀ ਚੁਕੀ, ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ। ਵਹਿੰਗੀ ਨੂੰ ਇਕ ਰੁੱਖ ਹੇਠਾਂ ਖੜੀ ਕਰ ਕੇ, ਸਰਵਣ ਖ਼ੁਦ ਕਿਸੇ ਛੰਭ ਵਿਚੋਂ ਲੋਟਾ ਭਰਨ ਲਈ ਗਿਆ। ਦੇਵਨੇਤ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਉਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ ਦੇ ਘੁਸਮੁਸੇ ਵਿਚ, ਦਸਰਥ ਨੇ ਸਰਵਣ ਨੂੰ ਹਿਰਨ ਸਮਝ ਕੇ, ਸ਼ਬਦ-ਬੇਧੀ ਬਾਣ ਚਲਾਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਵਣ ਸਖ਼ਤ ਘਾਇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਸਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਦਸ ਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਦਸਰਥ ਨੇ, ਇਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅੰਧਕ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਰਨੀ ਉਤੇ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਅੰਧਕ ਨੇ ਦਸਰਥ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸਰਵਣ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਤੜਪ ਤੜਪ ਕੇ ਸੁਆਸ ਤਿਆਗੇਂਗਾ।

ਸਰਵਣ ਕੁਮਾਰ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਜਿਸ ਲਗਨ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਕਹਾਵਤ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਰਵਣ ਕੁਮਾਰ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਾਵਿ-ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਵਣ ਦੀ ਮਾਪਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਦਸਰਥ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ, ਬੜੇ ਮਾਰਮਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ ਨੇ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪੌਰ ਾਣਿਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਪਟੜੀਆਂ ਉਤੇ ਵਿਕਣ ਵਾਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ, ਸਰਵਣ ਦੀ ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਆਮ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸਰਵਣ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਮੋਹ-ਭਿੱਜਾ ਵੀਰ ਵੀ ਹੈ: 'ਸਰਵਣ ਬੀਰ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਗਠੜੀ ਬਣਾਂ ਵਿਚ ਰੁਲਦੀ।'

(ਸ-299) ਸ੍ਰਵਣ ਨਛੱਤ੍ਰ:

ਇਕ ਨਛੱਤ੍ਰ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਕਲਾ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋਤਿਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਲਗਨ ਵਿਚ, ਜੇ ਵੈਰੀ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਫ਼ਤਹਿ ਕਦਮ ਚੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਗਨ ਨੂੰ ਇਸੇ ਫਲ ਤੋਂ 'ਅਭਿਜਿਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਇਸ ਲਗਨ ਸਮੇਂ ਲੰਕਾ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਸੀ। (ਵੇਖੋ : ਅਭਿਜਿਤ)।

(ਸ-300) ਸ੍ਰਵਣਤਬੀਜ :

ਇਕ ਦੈਂਤ, ਜੋ ਸੁੰਭ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ। ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਵਣਤਬੀਜ ਨੂੰ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਕਿ ਜਿਥੇ ਇਸ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀ ਬੂੰਦ ਡਿਗੇਗੀ, ਉਥੋਂ ਹੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤੇ ਉਤਨਾ ਹੀ ਬਲਵਾਨ ਸ੍ਰਵਣਤਬੀਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਦੈਂਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਯੁਧ ਵਿਚ, ਦੁਰਗਾ ਸ੍ਰਵਣਤਬੀਜ ਨਾਲ ਦੂ-ਬ-ਦੂ ਹੋ ਕੇ ਲੜੀ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਦੁਰਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਦੈਂਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਦੁਰਗਾ ਨਾਲ ਯੁਧ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਦੁਰਗਾ ਵਿਚੋਂ ਕਾਲੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ, ਜੋ ਸ੍ਰਵਣਤਬੀਜ ਦੇ ਲਹੂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਡਿੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਚਟਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਦੈਂਤ ਉਤਪੰਨ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਇਸ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਰਕਤਬੀਜ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ, ਇਸ ਦੈਂਤ ਦੀ ਚੰਡੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਯੁਧ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ – "ਸਿਰਿ ਵਿਚ ਤੇਗ ਵਗਾਈ ਸ੍ਰਵਣਤਬੀਜ ਦੇ। ਅਗਣਤ ਦਾਨੋ ਭਾਰੇ ਹੋਏ ਲੋਹੂਆਂ" (ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ)।

(ਸ-301) ਸਰਵਰ :

(1) ਨਿਗਾਹੇ ਦਾ ਪੀਰ, ਸਖੀ ਸਰਵਰ (ਵੇਖੋ : ਸਖੀ ਸਰਵਰ)।

(2) ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਨਮਾਨ ਬੋਧਿਕ ਸ਼ਬਦ।

(ਸ-302) ਸ਼ਰਵਰੀ :

ਇਕ ਭੀਲਣੀ ਜਿਸ ਦੇ ਜੂਠੇ ਬੇਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਖਾਧੇ ਸਨ (ਵੇਖੋ : ਭੀਲਣੀ)।

(ਸ-303) ਸਰਵਰੀਆ :

ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੁਲਤਾਨੀ)।

(ਸ-304) ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਸੁਆਬ :

ਸੁਆਬ ਦੇ ਚਾਰ ਕੰਮ, ਜੋ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਚਾਰ ਕੰਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

(ੳ) ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨੀ, (ਅ) ਜ਼ਕਾਤ ਦੇਣੀ, (ੲ) ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਣੇ, (ਸ) ਮੱਕੇ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਨੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਸੁਆਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-305) ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਜਵਾਬ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ, ਨਿਕਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ, ਕਾਜ਼ੀ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਦੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਤੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਕਾਹ ਬਾਰੇ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਪੁਛਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੁਲ੍ਹਾ ਤੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਦੋਵੇਂ ਤਿੰਨੋਂ ਵਾਰ ਹਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦੇਣ, ਤਾਂ ਨਿਕਾਹ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਦੁਲ੍ਹਾ ਤੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਰਪ੍ਰਸਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਅਟਕ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ 'ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਜਵਾਬ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡੀ ਘੇਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਦੇ ਹੱਥ ਉਤੇ ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਨਿਸ਼ਾਨੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-306) ਸਰ੍ਹਾਂਦਾ :

ਇਕ ਟੂਣਾ, ਜੋ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਸਰ੍ਹਾਂਦ ਵਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਚੇਲੇ ਤੋਂ ਗੰਢ ਤਵੀਤ ਲਿਆ ਕੇ ਮੰਜੇ ਦੀ ਸਰ੍ਹਾਂਦ ਦੇ ਅੱਠਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਸ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੇਟਦਾ ਅਥਵਾ ਗੰਢ ਤਵੀਤ ਉਤੇ ਸਿਰ ਧਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਉਤੇ ਉਸ ਟੂਣੇ ਦਾ ਕਰੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸਰ੍ਹਾਂਦਾ ਕਿਸੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਸਿਰ ਲੈਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-307) ਸਰਾਧ :

ਸ਼ਰਾਧ ਪਦ 'ਸ਼੍ਰਧਾ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹੈ, ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਕਾਰਜ। ਮੁਢ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਅਤੇ ਭੇਟ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਧਰਮ ਕਰਮ ਤੇ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਲਈ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਪਿਤਰਾਂ ਨਮਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਸਰਾਧ ਵਿਚ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ, ਪਿੰਡ ਪਤਲ ਤੇ ਜਲ ਤ੍ਰਪਣ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਛਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਬਸਤਰ ਤੇ ਦਲੇਵਾ ਆਦਿ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਾਧ ਪਿਤਰੀ ਰਿਣ ਚੁਕਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੁਝ ਲੋਕ-ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਰੂਹ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸੇ ਲੋਕ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਇਸ ਲੋਕ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਉਥੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਅੰਨ-ਜਲ ਤੇ ਵਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਚਾਹੀਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸੇ ਲੋਕ ਵਿਚੋਂ ਭੇਜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ, ਸਰਾਧ ਉਤੇ, ਜੋ

ਕੁਝ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਛਕਾਇਆ ਤੇ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਹੱਸਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਿਤਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਜਾ, ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਤ ਸਿੱਧਾ ਪਿਤਰ ਲੋਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ ਸਾਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ, ਅੰਨ ਜਲ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਗੇੜੇ ਕਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਪਿੰਡਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਚੋਥਾ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਅਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਦਾਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੇਤ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ, ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸਰਾਧ ਵੇਲੇ ਕੀਤੇ ਪਿੰਡ-ਪਤਲ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਰਾਧ ਦੀ ਰੀਤ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ, ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਆਦਮ ਰੀਤ ਦਾ ਹੀ ਵਿਗਸਤ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸ਼ੁਧੀਕਰਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਵੇਲੇ ਭੋਜ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨੂੰ ਅੰਨ ਤੇ ਬਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਸਮਰਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਰੀਤਾਂ, ਕਈ ਦੇਸੀ ਤੇ ਬਦੇਸੀ ਆਦਿਮ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ, ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ।

ਸਰਾਧ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਵਿਅੱਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਾਮੂਹਿਕ। ਵਿਅੱਕਤੀ ਸਰਾਧ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ, ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਦਿਨਾਂ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮਰਨ-ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪਹਿਲੇ ਦਸ ਦਿਨ ਜੋ ਸਰਾਧ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਿੰਡ-ਪਤਲ ਕਿਰਿਆ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਜੌਆਂ ਜਾਂ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਆਟੇ ਵਿਚ ਤਿਲ ਤੇ ਕੁਸਾ ਘਾਹ ਆਦਿ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨਮਿਤ ਪਿੰਡ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੋਲ, ਕਟੋਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਲ ਪਾ ਕੇ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਆਟੇ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ ਧਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੋ, ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਤ੍ਰੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਦਸ ਪਿੰਡ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਿੰਡ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 55 ਬਣਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਿੰਡ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਤ ਨੂੰ, 55 ਨਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਵੇਲੇ ਸਹਾਇਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਰ੍ਹਵੇਂ ਦਿਨ ਗਊ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਦਿਨ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਿਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੂ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਉਸ ਨਮਿਤ ਕਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਕਿਤਨੀ ਮੁੱਦਤ ਤਕ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਦੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਨਵਾਂ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ, ਜਿਸ ਅੰਗ-ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਨਿਰਮਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰੇਤ ਨੂੰ ਸਿਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਕੰਨਾਂ, ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਨੱਕ ਦੀ; ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਹੱਥਾਂ, ਛਾਤੀ ਤੇ ਗਲੇ ਦੀ; ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਕਮਰ ਆਦਿ ਦੀ; ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਲੱਤਾਂ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ; ਛੇਵੇਂ ਦਿਨ ਇੰਦਰਿਆਂ ਦੀ; ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ ਹੱਡੀਆਂ, ਨਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਨੱਸਾਂ ਆਦਿ ਦੀ; ਅਠਵੇਂ ਦਿਨ ਨਹੁੰ, ਕੇਸ ਤੇ ਦੰਦਾਂ ਦੀ; ਨਾਵੇਂ ਦਿਨ ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ। ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਪੂਰਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭੁਖ ਤੇ ਪਿਆਸ ਨੂੰ ਮਿਟਾਣ ਲਈ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਰਾਧ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜਾ, ਸਾਮੂਹਿਕ ਸਰਾਧ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਸੂ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਪੰਦਰਾਂ ਤਿੱਥਾਂ ਜਾਂ ਹਰ ਅਮਾਵਸ ਨੂੰ, ਪਿਤਰਾਂ ਨਮਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੱਥਾਂ ਪਿਤਰ-ਪੱਖ ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਿਤਰ, ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਗੇੜੇ ਕਟਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਤਿੱਥ, 'ਪਿਤਰ ਵਿਸਰਜਨੀ ਮੱਸਿਆ' ਨੂੰ ਪਿਤਰ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਿਤਰ ਮਰਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਿਤ੍ਰ-ਪੱਖ ਦੀ ਉਸੇ ਤਿੱਥ ਨੂੰ, ਉਸ ਦਾ ਸਰਾਧ ਕਰਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪਿਤਰਾਂ ਦਾ ਜਲ-ਤਰਪਣ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਰਨ-ਤਿੱਥਾਂ ਯਾਦ ਨਾ ਹੋਣ, ਤਾਂ 'ਪਿਤਰ ਵਿਸਰਜਨੀ ਮੱਸਿਆ' ਨੂੰ ਸਭ ਪਿਤਰਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸਰਾਧ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਂਝੀ ਤਿੱਥ ਹੈ। ਪਿਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰਾਧ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਪਿਉ, ਦਾਦੇ ਤੇ ਪੜਦਾਦੇ ਅਤੇ ਮਾਂ, ਦਾਦੀ ਤੇ ਪੜਦਾਦੀ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਸਰਾਧ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਸਰਾਧ ਕਰਨ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਜੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਦੋਹਤਰਾ ਜਾਂ ਕੁਲ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਵੀ ਸਰਾਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪੁੱਤਰ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਵੀ ਸਰਾਧ ਇਕੋ ਥਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਦੋ ਥਾਈਂ ਸਰਾਧ ਕਰਨਾ ਅਪਸ਼ਗਨ ਹੈ। ਸਰਾਧ ਵੇਲੇ ਪਿਤਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੋਤ ਦਾ ਉੱਚਾਰਨ ਕਰ ਕੇ, ਜਲ ਤਰਪਣ ਤੇ ਪਿੰਡ ਪਤਲ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਰਾਧ ਨਿਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਰਾਧ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਉਤੇ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਜੇ ਭੇਟਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਰਾਧ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੀਰਥਾਂ ਉਤੇ ਵੀ। ਮਤੱਸਯ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਸਰਾਧ ਕਲਪ (22 ਅਧਿਆਇ) ਅਨੁਸਾਰ 221 ਪਿਤਰ ਤੀਰਥ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਯਾ, ਕਾਂਸੀ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਗਯਾ ਵਿਚ, ਫਲਗੂ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਵਿਸ਼ਨੂਪਦ ਤੀਰਥ ਉਤੇ, ਪਿਤਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦਾਨ, ਜਲ ਤਰਪਣ ਅਤੇ ਸਰਾਧ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਿਤਰ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਫਿਰ ਸਰਾਧ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤੀਰਥਾਂ ਉਤੇ ਸਰਾਧ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਸਰਾਧ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ (ੳ) ਨਿਤਯ ਸਰਾਧ : ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਲ-ਪਿੰਡ ਦੇਣਾ। (ਅ) ਪਾਰਵਣ : ਅਮਾਵਸ ਆਦਿ ਪੁਰਬਾਂ ਉਤੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨਮਿਤ ਦਾਨ ਦੇਣਾ। (ੲ) ਖਯਾਹ : ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਮਰਨ ਤਿੱਥ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਮਿਤ ਜਲ-ਤਰਪਣ ਤੇ ਦਾਨ ਦੇਣਾ। (ਸ) ਮਹਾਲਯ : ਅੱਸੂ ਦੇ ਪਿਤਰ-ਪੱਖ ਦੇ ਸਰਾਧ।

ਕੰਵਾਰੀ ਕੰਨਿਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਜੇ ਜੰਞੂ ਧਾਰਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਰਾਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਸਰਾਧ ਦੇ ਦਿਨਾਂ (ਪਿਤਰੀ ਪੱਖ) ਵਿਚ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਇਕ ਵਿਲਖਣ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਕੰਨਿਆਂਘਟ' ਜਾਂ 'ਸਾਂਝੀ ਪਾਵਣ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਨਿਆਂਘਟ ਨਾਮਕਰਣ ਤਾਂ ਪਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਕੰਨਿਆਂ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਸਰਾਧ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਘਰ ਜਾਂ ਗਲੀ ਵਿਚ ਗੋਹੇ ਨਾਲ ਲਛਮੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਘਾਟ ਉਤੇ ਟੋਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਤਾਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਝਗੜਾ ਇਥੋਂ ਤਕ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕਪੜੇ ਲੱਤੇ ਤਕ ਫਾੜ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਨ

ਨਾਲ, ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਦਦ ਦੁਆਰਾ, ਨਰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਤਮਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਖਿੱਚੀ ਹੋਈ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਰ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਾਧ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਉਹ ਰੋਜ਼ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਪੂਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨ ਅਮਾਵਸ ਨੂੰ, ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਟੋਲੀਆਂ, ਘਾਟ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਲੜਦੀਆਂ ਹਨ (E. R. E. 8,36)।

ਕਥਾਵਾਂ : ਸਰਾਧਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਰਾਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਉਤੇ ਵਿਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਉਤੇ, ਜੋ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਹਲਵਾ ਪੂੜੀ ਤੇ ਖੀਰ ਤੂਸ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸਰਾਧ-ਕਥਾਵਾਂ ਹੀ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

(1) ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਸਰਾਧ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਰ ਪਾਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਪਦਾਰਥ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਦਿਤੇ ਜਾਣ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਸਰਾਧਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਗੇੜੇ ਕਟਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵ-ਜੰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਪਧਾਰੇ, ਉਹ ਪਿਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਸਬੱਬੀ ਇਕ ਕੁੱਤੀ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਈ। ਤੀਵੀਂ ਖੀਰ ਪੂੜੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਕੁੱਤੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰਦਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਡਿਉਢੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਈ। ਕੁੱਤੀ ਨੂੰ ਪੂੜੀਆਂ ਖਾਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ, ਇਕ ਕੁੱਤਾ ਵੀ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਇਆ। ਤੀਵੀਂ ਰੰਗੀਲੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਘੁੰਡ ਕਢ ਲਿਆ ਤੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਪੂੜੀਆਂ ਲੈਣ ਗਈ। ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪਤੀ ਨੇ, ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਘੁੰਡ ਕਢਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁਛਿਆ, ਤਾਂ ਪਤਨੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ,"ਡਿਉਢੀ ਵਿਚ ਸੱਸ (ਕੁੱਤੀ) ਜੀ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ ਵੇਖ ਸਹੁਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਆ ਪਧਾਰੇ ਨੇ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਘੁੰਡ ਕਢ ਲਿਆ ਏ।"

(2) ਸਰਾਧਾਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਰਜਵਾਂ ਖਾਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਲਘੂ ਕਥਾ ਇਉਂ ਹੈ : ਸਰਾਧ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਕ ਪ੍ਰੋਹਤਣੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੇਰਾ ਸਹੁਰਾ ਸਰਾਧ ਖਾਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਏ; ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਪਿਆ ਹੋਣਾ ਵੇ, ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਟਣ ਲਈ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਨਰਮ ਬਿਸਤਰਾ ਵਿਛਾ ਦੇ।"

ਅੱਗੋਂ ਨੂੰਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਹਾਇਹਾ! ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਪੁਠੇ ਚਾਲੇ ਨੇ, ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਸਰਾਧ ਖਾਣ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਅਗਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਹੀ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਪੈ ਕੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਨੇ।"

ਸਰਾਧ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅਖਾਣ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਤਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਛਦੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਰਾਧ ਕਰਦੇ ਹਨ — 'ਜੀਂਦਿਆਂ ਪਿਤਰ ਮਨਾਏ ਨਾ ਤੇ ਮੋਇਆਂ ਕਰੇ ਸਰਾਧ।"

(ਸ-308) **ਸਰਾਪ** :

(ਵੇਖੋ : ਵਰ ਤੇ ਸਰਾਪ)।

(ਸ-309) **ਸ਼ਰਾਬ** :

ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰਾਬ (ਸੁਰਾ) ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਣ ਵੇਲੇ ਨਿਕਲੇ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਤੇ ਸੁਰਾ ਦੇ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਸੁਰਾ ਪੀਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਦੇਵਤੇ ਸੁਰ ਅਖਵਾਏ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੁਰਾ ਉੱਤਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੀਣ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸੀ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਸੋਮ ਰਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰਿਚਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋਮ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰਾ ਹੀ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਸੋਮਰਸ)।

ਕੁਝ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਸਾਂਹਸੀ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੈਅ ਕਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਵਰ ਪੱਖ ਵਾਲੇ, ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਲੈ ਕੇ, ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਇਕ ਇਕ ਚੂਲ਼ੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਕ ਚੂਲ਼ੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਅੱਗੇ ਜੋੜੀ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਲਈ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਬੇ ਰੋਡੇ ਦੀ ਸਮਾਧ ਉਤੇ, ਜੋ ਭੂਮ ਵਡਾਲਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਸ਼ਰਾਬ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਵਜੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਸ-310) **ਸਰਾਲ** :

ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ; ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਜੱਦੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ (ਟੋਟਿਮ) ਵੱਡੀ ਦੇਹ ਵਾਲਾ ਸੱਪ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸਰਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੋਤ ਦਾ ਨਾਂਓਂ ਸਰਾਲ ਪੈ ਗਿਆ।

(ਸ-311) **ਸ਼ਰਾਵਣੀ** :

ਇਕ ਉਤਸ਼ਵ, ਜੋ ਸਾਵਣ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਪੁਰਬ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਘਟ ਗਈ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਰੱਖੜੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁਰਬ ਇਕੋ ਦਿਨ ਪੈਣ ਕਰ ਕੇ, ਅਤੇ ਬਹੁਤੀ ਮਾਨਤਾ ਰੱਖੜੀ ਦੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪੁਰਬ ਵਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸ ਪੁਰਬ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ, ਦੁਧ, ਦਹੀਂ, ਘਿਉ, ਗੋਬਰ ਤੇ ਗੌਤਰ ਦਾ ਪੰਚਾਮ੍ਰਿਤ ਬਣਾ ਕੇ ਮੂੰਹ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਦਿਨ ਹਵਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਭ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਹਵਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਜਲ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਸੂਰਜ ਨਰੈਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵੇਲੇ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਅਰੁੰਧਤੀ ਵਲ ਇਕਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉਤਸਰਜਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਗਾਇਤਰੀ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਦਸ ਵਾਰ ਜਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਪਣ ਵੀ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਵਾਰ ਭੋਜਨ ਛਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਭੈਣਾਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀਣੀ ਉਤੇ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਰੱਖੜੀ)।

(ਸ-312) **ਸ਼ਰਾੜ** :

ਇਕ ਇਛਾਧਾਰੀ ਪ੍ਰੇਤ, ਜੋ ਫੁਰਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨ-ਚਾਹਿਆ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਾੜ ਕਈ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ, ਉਝੜਾਂ ਵਿਚ ਭੁਲੇ ਭਟਕੇ ਜਾਂ ਇਕਲੇ ਦੁਕਲੇ ਰਾਹ ਗੁਜ਼ਰੂਆਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾਂਦਾ ਤੇ ਭਟਕਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ, ਸ਼ਰਾੜ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਾਂ ਗਹਿਣਾ ਬਣ ਕੇ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਇਸ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਮੈਲੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਰਾੜ ਘੋੜਾ, ਊਠ, ਬਕਰੀ, ਭੇਡ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਇਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਇਤਨੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਰਾੜ ਅੱਖ ਪਲਕਾਰੇ ਵਿਚ ਦੂਰ ਨੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਥਕਾ ਕੇ ਨਿਤਾਣਾ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਰਾੜ ਸੁੰਦਰ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ, ਰਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਭਰਮਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਮ-ਲੋਚਾ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਜਿਹੀ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ, ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕਾਮ-ਲੋਚਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ

ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਪੁੰਸਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਅਸਾਧ ਰੋਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ। ਕਈ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਅਜਿਹੀ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਭੋਗ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਪੱਥਰ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਮ ਆਤੁਰ ਹੋਇਆ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਰੋਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਇਕਲਾ ਦੁਕਲਾ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਦੇ ਨੇੜਿਉਂ ਲੰਘੇ, ਤਾਂ ਸ਼ਰਾੜ ਉਸ ਉਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਗੋਲੇ ਸੁਟਦੇ ਹਨ। ਅੱਗ ਦੇ ਇਹ ਗੋਲੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਜਾਂ ਅੱਗੇ ਡਿਗਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਪਿਛੇ, ਪਰ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਡਰ ਕੇ ਦੌੜ ਪਏ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਸ਼ਰਾੜ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਮਨੌਤਾਂ ਸ਼ਰਾੜ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ।

ਇਸ ਰਹੱਸਮਈ ਜੀਵ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸੱਪ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਡੰਗਿਆ ਨਹੀਂ, ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਰਾੜ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜਾ ਜਿੰਨ ਭੂਤ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੁਖ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ, ਉਹ ਸ਼ਰਾੜ ਬਣ ਕੇ ਬਾਕੀ ਜੀਵਨ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ਰਾੜ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਪਿਸਾਚ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਸਾਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪ੍ਰੇਤ ਹੈ, ਜੋ ਰੂਪ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਪਿਸਾਚ)। ਸ਼ਰਾੜ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾਂਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਛਲ ਖੇਡਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਛਲੇਡਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-313) ਸ੍ਰੀ :

(1) ਇਕ ਦੇਵੀ ਜਿਸ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਲਛਮੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਪਦ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੀਣ ਲੱਗਾ। ਤੈਤਿਰੀਯ ਸੰਹਿਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਤੇ ਲਛਮੀ ਦੋਵੇਂ ਆਦਿਤਯ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਮਥਣ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਦੇਵੀ ਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੂਰਮਾ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਦੇਵੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਪਸਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਲਛਮੀ ਵਾਂਗ ਸ੍ਰੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬਾਹਵਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸੂਹਜ ਦੀ ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਖ, ਚਕਲੀ ਤੇ ਕੰਵਲ ਸਨ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ, ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ, ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਵੀ ਅਨੁਕੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਿਰਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਖਯਾਤੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਭ੍ਰਿਗੂ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਮਥਣ ਵੇਲੇ ਰਤਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਹਰੀ ਨੇ ਵਾਮਨ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਇਕ ਕਮਲ ਵਿਚੋਂ ਪਦਮਾ (ਜਾਂ ਕਮਲਾ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਭ੍ਰਿਗੂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚ ਰਾਮ (ਪਰਸਰਾਮ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਧਰਣੀ ਬਣੀ; ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਾਘਵ (ਰਾਮਚੰਦਰ) ਬਣੇ, ਇਹ ਸੀਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਅਖ਼ੀਰ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਰੁਕਮਣੀ ਬਣੀ। ਸ੍ਰੀ ਦੇਵੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਹੋਰ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਥਣ ਰਹੀ। ਜੇ ਉਹ ਦਿਵਯ ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਦੈਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਉਹ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ। ਭਾਵ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਚੋਲਾ ਸ੍ਰੀ ਦੇਵੀ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ, ਅਮਰ ਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗਰਭ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰਭ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਣ ਦੇਂਦੀ। ਅਸਵਾਲਾਯਨ ਸਿਮਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗਰਭ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(2) ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅਥਵਾ ਲਛਮੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਸੰਖ, ਗਦਾ, ਚਕ੍ਰ ਆਦਿ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਦੋ-ਰੰਗਾ ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਰੇਖਾ ਤਾਂ ਲਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਸ ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ੈਦ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਰਾਮਾਨੁਜ ਸਨ।

(3) ਇਕ ਆਦਰਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਗੇਤਰੇ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਹਰੇਕ ਵਿਅੱਕਤੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਦਰਜੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਖ਼ਾਸ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਲਈ 108 ਵਾਰ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਲਈ ਛੇ ਵਾਰ, ਮਿਤ੍ਰ ਲਈ ਤਿੰਨ ਵਾਰ, ਨੌਕਰ ਲਈ ਦੋ ਵਾਰ, ਪੁਤਰ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਈ ਇਕ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ਸ-314) ਸ੍ਰੀ ਇਕ ਸੌ ਅਠ :

ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ, ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਇਕ ਸੌ ਅਠ ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਅਠ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਇਕ ਸੌ ਅਠ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਅਠ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਂਕਲਪ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਅਠ ਨਾਉਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹਨ। ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਅਠ/ਇਕ ਸੌ ਅਠ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਅਪਾਰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਅਠ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿੰਜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜਾ, ਇਹ ਅੰਕ ਮਹਾਂਕਲਪ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਆਸਮਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਜਿਸ ਦਿਸ਼ਾ-ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣ, ਉਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਮੁੜ ਆਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਕਲਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਸੱਤੇ ਗ੍ਰਹਿ – ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਮੰਗਲ, ਬੁਧ, ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ, ਸ਼ੁਕਰ ਤੇ ਸ਼ਨੀ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਕਰਮਕ ਭ੍ਰਮਣ ਪੂਰਾ ਕਰ ਕੇ ਜਿਤਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆ ਟਿਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਕਰਮਕ ਚਕਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਕਲਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ 4,320,000 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਮਾਂ ਚੌਹਾਂ ਯੁਗਾਂ — ਸਤਜੁਗ, ਤ੍ਰੇਤਾ, ਦੁਆਪਰ ਤੇ ਕਲਜੁਗ ਦੀ ਮਿਲਵੀਂ ਅਵਧੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪਰ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤ, ਚੌਹਾਂ ਜੁਗਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਇਕ ਚੱਕਰ ਨੂੰ, ਕੇਵਲ ਕਲਪ

ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਅਠ (ਜਾਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ) ਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਂ ਕਲਪ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਅਠ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਹੈ। ਸੋ ਸ੍ਰੀ 108 ਦਾ ਭਾਵ, ਕਲਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂ ਕਲਪ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤਕ, ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਾਲ, ਸ੍ਰੀ ਅਥਵਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਹੇਗੀ।

ਇਕ ਸੌ ਅਠ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਨੂੰ ਰਹੱਸਮਈ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਗੋਤਮ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਭਵਿਖਤ ਦੱਸਣ ਲਈ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੱਦੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਸੌ ਅਠ ਸੀ। ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਠਾਹਠ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਸੌ ਅਠ ਦਿਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਇਕ ਸੌ ਅਠ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤਿੱਬਤ ਤੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਸੌ ਅਠ ਦਾ ਅੰਕ ਪਾਵਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖਣ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਇਸ ਰਹੱਸਮਈ ਅੰਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਿੱਬਤ ਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 108 ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਸ-315) ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੈਲ :

ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਸ੍ਰੀ ਦਾ ਪਹਾੜ, ਜੋ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਪਰਬਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

(ਸ-316) ਸ੍ਰੀ ਪੰਚਮੀ :

ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਿਨ ਲਛਮੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਹੈ। ਲਛਮੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ ਤਿੱਥ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ੍ਰੀ ਪੰਚਮੀ' ਪੈ ਗਿਆ (ਵੇਖੋ : ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ)। ਲਛਮੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੇਲੇ ਨਾਰੀਅਲ ਉਤੇ ਸੰਧੂਰ ਧੂੜ ਕੇ ਭੇਟ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਾਰੀਅਲ ਦਾ ਸਬੰਧ ਲਛਮੀ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ 'ਸ੍ਰੀ ਫਲ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

(ਸ-317) ਸ੍ਰੀ ਪਾਂਡੇ :

ਪਾਂਡੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਅਸਥਾਨ, ਜੋ ਹਾਜੀਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਤੋਂ ਅਠ ਮੀਲ ਉਤਰ ਵਲ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਪਾਂਡੋ ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਥੇ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਖੂਹ ਤੇ ਸ਼ਿਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ ਗੁਸਾਈਂ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਉਂ ਪਾਂਡੂਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਪਾਂਡੇ ਪਿਆ।

(ਸ-318) ਸ੍ਰੀ ਫਲ :

(ਵੇਖੋ : ਨਾਰੀਅਲ)।

(ਸ-319) ਸ੍ਰੀ ਵਤਸ :

ਵਛੜੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਜੋ ਸਾਮੁਦ੍ਰਿਕ ਅਨੁਸਾਰ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਬਰਕਤ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਭੌਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਵਤਸ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਵੀ ਇਹੋ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

(ਸ-320) ਸ੍ਰੀ ਵਿੱਦਿਆ :

ਮੰਡੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਥਾਨਕ ਦੇਵੀ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬਾਹਵਾਂ ਹਨ। ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਡੰਡਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਦੈਂਤ-ਜੀਭਾ ਹੈ।

(ਸ-321) ਸ਼ਰੀਂਹ :

ਇਕ ਰੁੱਖ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੰਮੀਆਂ ਤੇ ਚੌੜੀਆਂ ਫਲੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੇ ਪੱਤੇ ਬੜੇ ਬਰਕਤ ਵਾਲੇ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦਰੱਖ਼ਤ ਨਰ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਲੜਕੇ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ, ਸ਼ਰੀਂਹ ਦੇ ਪੱਤੇ ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ, ਘਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੱਤੇ ਲੜਕਾ ਜੰਮਣ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਂਹ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੀਆਂ ਤੇ ਜਿਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਸ਼ਰੀਂਹ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਝਾਲਰ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਲ੍ਹੀਜ਼ ਨੂੰ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਟਪਦੀਆਂ। ਸ਼ਰੀਂਹ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਝਾਲਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਝੀਵਰ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਸ਼ਕੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਵਜੋਂ ਲਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਰੀਂਹ ਦੀ ਲਕੜੀ ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਰੀਂਹ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ।

(ਸ-322) ਸ਼ਰੀਕਾ :

(ਵੇਖੋ : ਅੰਗ ਸਾਕ)।

(ਸ-323) ਸ਼ਰੀਣੀ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਸੁਖਣਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਉਤੇ ਵੰਡੀ ਗਈ ਮਠਿਆਈ; ਕਿਸੇ ਪੀਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ/ਮਜ਼ਾਰ ਆਦਿ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਗਈ ਭੇਟ; ਬਕਰੀਦ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਕਰੇ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਉਸ ਦੇ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਬੋਟੀਆਂ ਗ਼ਰੀਬਾਂ, ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੇ ਅੰਗਾਂ ਸਾਕਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਭਾਜੀ ਵਜੋਂ ਵੰਡਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸ਼ਰੀਣੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ਗਨ ਭਾਜੀ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਰੀਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-324) ਸਰੀਨ :

ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਉਪ-ਵੰਡ; ਸਰੀਨ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ਰ੍ਹਾ-ਆਈਨ' ਦਾ ਵਿਗੜ੍ਹ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ — ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਤੇ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖ਼ਿਲਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਖਤ੍ਰੀ ਸਿਪਾਹੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਅਲਾਉਂਦੀਨ ਨੇ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਵਾਨ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਉਦੋਂ ਪਛਮੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀਆਂ 52 ਗੋਤਾਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਫ਼ਦ ਧੰਨੇ ਮਿਹਰੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ 52 ਗੋਤਾਂ ਸਾਮੂਹਿਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਬਵਿੰਜਾਈ ਅਥਵਾ ਬੁੰਜਾਈ ਅਖਵਾਈਆਂ। ਪਰ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਸ਼ਾਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੋ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੋਤਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਆਈਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਹੋ ਗੋਤਾਂ ਮਗਰੋਂ 'ਸਰੀਨ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈਆਂ। ਪਰ ਸਰੀਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਨ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ 'ਸਮੂਹ' ਜਾਂ 'ਜਮਾਤ' ਦਾ ਹੈ।

'ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ' ਵਿਚ ਬਾਰ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਬੁੰਜਾਈਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਰੀਨਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸਰੀਨਾਂ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਈ ਉਪ-ਜਾਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਨ ਜਾਤੀ ਅਕਬਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਤਨੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਰਖਦੀ ਹੋਵੇ ਜਿਤਨੇ ਬਾਰ੍ਹੀ ਤੇ ਬੁੰਜਾਈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਵਰਨਣ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸਰੀਨ ਜਾਤੀ 20 ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ 6 ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਸਨ। ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਸਰੀਨ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ — ਵੱਡੇ ਸਰੀਨ ਤੇ ਛੋਟੇ ਸਰੀਨ; ਵੱਡੇ ਸਰੀਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ 10 ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਹਨ, ਕਈ 10 ਦੀ ਥਾਂ 13 ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਸਰੀਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ 108 ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਹਨ। ਸਰੀਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪ-ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰੋ ਗੁਰੂ-ਜਾਤੀਆਂ — ਬੇਦੀ, ਸੋਢੀ, ਤ੍ਰੇਹਣ ਤੇ ਭੱਲਾ ਸਰੀਨ ਉਪਵੰਡ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਕਈ ਲੋਕ ਬੇਦੀਆਂ ਤੇ ਸੋਢੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁੰਜਾਈਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ (ਪੰਜਾਬ ਕੋਸ਼ਟ, 250)।

(ਸ-325) ਸ਼੍ਰੁਤਿ ਪੰਚਮੀ :

ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਬ, ਜੋ ਉਹ ਕੱਤਕ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਪੰਚਮੀ ਨੂੰ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ, ਸਵੇਤੰਬਰ ਜੈਨੀ, ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ, ਚੰਦਨ ਦਾ ਧੂੜਾ ਤਰੋਂਕਦੇ, ਧੂਪ ਦੀਪ ਨਾਲ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦੇ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਰਬ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਲਾਵਾਨ ਬਣਦੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ 'ਗਿਆਨ ਪੰਚਮੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਬ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੈਨੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਲਯਾਂ ਵਿਚ, ਹੁਣ ਤਕ ਸੰਭਾਲੇ ਪਏ ਹਨ।

(ਸ-326) ਸਰੌਂਦਾ :

ਇਕ ਇਲਮ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਨੱਕ ਦੀ ਖੱਬੀ ਸੱਜੀ ਸੁਰ ਤੋਂ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਸ਼ਗਨ ਵਾਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਸੁਰ ਵਿੱਦਿਆ)।

(ਸ-327) ਸਰੋਵਰ :

ਪਵਿਤ੍ਰ ਤਾਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਧਰਮ-ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਜੁੜੀ ਹੋਵੇ। ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੁਢ ਵਿਚ ਜਲ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਲ-ਦੇਵਤੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ, ਸਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਭ ਤੀਰਥਾਂ ਉਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਯਾਈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਇਸ਼ਨਾਨ)। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮਹਾਨ ਤੀਰਥ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਨਹੀਂ ਉਥੇ ਤਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਕਈ ਸਰੋਵਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਥਾਨੇਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਜੋ ਤਾਲ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਭ ਪਾਵਨ ਨਦੀਆਂ, ਇਥੇ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਯੋਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਤਾਲ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਰੋਵਰ ਕਟਾਸ, ਪੁਸ਼ਕਰ ਤੇ ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਹਨ। ਕਟਾਸ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਅੱਖ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵ ਸਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਰੋਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਗੇ ਜਲ ਨਾਲ ਇਹ ਸਰੋਵਰ ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਕਟਾਸ)। ਪੁਸ਼ਕਰ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਕੀਤੀ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਰੋਵਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲਗਪਗ ਹਰ ਸਰੋਵਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਮਨੌਤ ਤੇ ਧਾਰਨਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਰੋਵਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਕਾਂ ਨਹਾ ਕੇ ਹੰਸ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਕ ਕੋਹੜੀ ਦਾ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ: "ਰਾਮਦਾਸ ਸਰੋਵਰਿ ਨਾਤੇ ਸਭ ਉਤਰੇ ਪਾਪ ਕਮਾਤੇ।" ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਰੋਵਰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਤਾਲ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 17 ਵਿਸਾਖ 1647 ਨੂੰ ਖੁਦਵਾਇਆ।

ਸਰੋਵਰ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਤਲਾਵਾਂ ਤੇ ਛੰਭਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉਤੇ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

(ਸ-328) ਸ਼ਲਯ :

ਮਦ੍ਰ ਦੇਸ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜਾ, ਜੋ ਪਾਂਡੂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਰਾਣੀ ਮਾਦਰੀ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਲਯ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਤੋੜ ਕੇ ਕੌਰਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਿਆ ਸੀ। ਘੋੜੇ ਹਿੱਕਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਸ਼ਲਯ ਕੁਝ ਚਿਰ ਕਰਣ ਦਾ ਰਥਵਾਨ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਕਰਣ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਸ਼ਲਯ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨ ਦਾ ਯੁਧ ਸ਼ਲਯ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਹੀ ਲੜਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਲਯ ਦੀ ਮੌਤ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ।

(ਸ-329) ਸਲਵਾਨ :

(ਵੇਖੋ : ਸਾਲਿਬਹਾਨ)।

(ਸ-330) ਸਲਾਮ :

ਸਲਾਮ (ਅਰਬੀ) ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਲਾਮਤੀ, ਅਰੋਗਤਾ ਆਦਿ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਇਕ ਸੂਰੇ (59.23) ਵਿਚ ਅਲ-ਸਲਾਮ ਸ਼ਬਦ ਅੱਲਾ ਦੇ ਇਕ ਸਿਫ਼ਾਤੀ ਨਾਉਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਣਾਮ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ ਪ੍ਰਣਾਮ ਦਾ ਹੀ ਬੋਧਿਕ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ। ਸਲਾਮ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਾਕੰਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ, ਮਿਲਣ ਵੇਲੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਖਦਾ ਹੈ : 'ਅਸਲਾਮੁ ਅਲੈਕੁਮ', ਭਾਵ ਰੱਬ ਤੈਨੂੰ ਸਲਾਮਤ ਰਖੇ। ਦੂਜਾ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ : 'ਵ ਅਲੈਕੁਮ ਸਲਾਮ', ਭਾਵ ਰੱਬ ਤੈਨੂੰ ਸਲਾਮਤੀ ਦੇਵੇ। ਦੋਹਾਂ ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਦੁਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਬੰਦਨਾ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸਲਾਮ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਅਰਥ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਲਾਮਤੀ ਰਹੇ।

ਸੁੰਨੀ 'ਸਤ ਸਲਾਮਾਂ' ਨੂੰ ਟੂਣੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਤ ਸਲਾਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੁਰਾਨ ਦੇ 36ਵੇਂ, 37ਵੇਂ ਤੇ 39ਵੇਂ ਸੂਰੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਖਰੀ ਚਾਰ ਸ਼ੰਬਾ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਅੰਬ/ਅੰਜੀਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਉਤੇ ਕੇਸਰ

ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਤ ਸਲਾਮਾਂ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਪੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਸੁਖ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸਲਾਮਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਤ ਸਲਾਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਗੇ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ — "ਇਕ ਸਲਾਮਾਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਸਤ ਸਲਾਮਾਂ, ਵਾਰੀ ਜਾਵਾਂ ਮੈਂ ਗੁਗੇ ਪੀਰ ਤੋਂ।"

(ਸ-331) ਸਲਾਮ ਸੰਮੀ :

ਸੰਮੀ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ (ਵੇਖੋ : ਸੰਮੀ)।

(ਸ-332) ਸਲਾਮੀ :

ਸਿਰ ਵਾਰਨਾ ਕਰਨਾ; ਲਾੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਲਾੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ, ਸਾਕਾਂ ਸਬੰਧੀਆਂ ਵਲੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਰ ਕੇ, ਕਮੀਆਂ ਕਮੀਣਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਰੁਪਏ। ਸਲਾਮੀ ਦੀ ਰੀਤ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਸਮਾਂ ਵੇਲੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਿੰਦੀ ਰਚਾਣ, ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਨ ਤੇ ਡੋਲੀ ਤੁਰਨ ਆਦਿ ਵੇਲੇ। ਇਹ ਰੁਪਏ ਵੱਖਰੇ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕਮੀਣਾ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਲਾਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਰਿਵਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੰਞ ਦੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਬਕਰੇ ਦਾ ਕੰਨ ਕਟ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਲਹੂ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਉਪ੍ਰੰਤ ਲਾੜ੍ਹਾ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਅੱਗੋਂ ਉਹ ਲਾੜ੍ਹੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਅਮੀਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕੜੇ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਭੇਟ ਨੂੰ ਵੀ ਸਲਾਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਲਾਮੀ ਦੀ ਰਸਮ ਵੇਲੇ ਜੋ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਲਾਮੀ ਦੇ ਗੀਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-333) ਸਲਾਰ ਮਸਊਦ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਧਰਮਵੀਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਜੋ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਮੀਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਦੀਨ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ' ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਲਾਰ ਮਸਊਦ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦਾ ਭਣੇਵਾਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਅਜਮੇਰ ਵਿਚ 1015 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਰਕੱਢ ਜਰਨੈਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਉੱਨੀ ਸਾਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਆਯੂ ਵਿਚ (1033 ਈਸਵੀ ਵਿਚ) ਉਹ ਇਕ ਯੁਧ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਲਾਰ ਮਸਊਦ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਤਕ ਧੜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੈਰੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਧੜ ਨੂੰ ਬਰੈਚ ਵਿਚ ਦੱਬਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਇਸ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਉਰਸ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਸਲਾਰ ਮਸਊਦ ਵਿਚ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਜੋਸ਼ ਆਖ਼ਰਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਗੁੜਗਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੇਵਾਤ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਮਿਉ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਡਿਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਲਾਰ ਮਸਊਦ ਨੇ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਮਿਉ ਅੱਜ ਵੀ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਸਲਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਸਲਾਰ ਦੀ ਕਦੇ ਝੂਠੀ ਸੁਗੰਧ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚੁਕਦੇ। ਜੇ. ਫ਼ਰੋਬਜ਼ ਤੇ ਜੋਨ ਡਬਲੀਉ. ਕੇਯੀ (ਦੀ ਪੀਪਲ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਜਿਲਦ 7) ਅਨੁਸਾਰ ਸਲਾਰ ਮਸਊਦ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਪੀਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਿਉ ਦੇ ਵਡਿਕਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ।

(ਸ-334) ਸਲਾਰਾ :

ਇਕ ਬੂਟਾ, ਜੋ ਮੱਕੀ, ਕਪਾਹ ਆਦਿ ਫ਼ਸਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਲਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਭੂਤ ਦੇ ਝਾਟੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵਾਲ ਡਿਗ ਪਏ, ਉਥੇ ਇਹ ਬੂਟਾ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਉੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ 'ਭੂਤ ਝਾਟਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ-335) ਸਲੇਟੀ :

ਸਿਆਲ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ, ਹੀਰ ਦਾ ਉਪਨਾਮ (ਵੇਖੋ : ਹੀਰ)।

(ਸ-336) ਸ਼ਲੋਕ :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ; ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ, ਉਸਤਤੀ, ਆਦਿ ਹੈ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਬੰਦਾਂ ਲਈ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਜਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਨੀਤੀ ਤੇ ਆਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਸ਼ਤਕ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ।

ਸ਼ਲੋਕ ਇਕਹਿਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਕੰਮਲ ਭਾਵ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸੂਤ੍ਰਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਗੁਣ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸੰਜਮ ਸਦਕਾ ਕਈ ਸ਼ਲੋਕ ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਖਾਣ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਭੇਦਾਂ ਵਾਂਗ, ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਲੈਅ, ਛੰਦ ਤੇ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਛੰਦ ਤਾਂ ਦੋਹਿਰਾ ਜਾਂ ਚੌਪਈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਲੋਕ ਭਾਂਤ-ਮੁਭਾਂਤੀ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਲੈਅ, ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਕਦੇ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਕਦੇ ਬੌਧਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਸ਼ਲੋਕ ਦੋ ਪਾਲਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਪਕ ਲੰਬਾਈ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 26 ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਲੋਕ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜਨਮ-ਦਾਤਾ ਹੈ। ਢੋਲਾ, ਮਾਹੀਆ, ਡੱਖਣੇ, ਫੁਨੇਹ ਆਦਿ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਲੋਕ-ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹਨ।

(ਸ-337) ਸਲੋਚਨਾ :

ਰਾਵਣ ਦੇ ਲੜਕੇ ਮੇਘਨਾਦ ਦੀ ਪਤਨੀ; ਇਸ ਦੇ ਪਤੀਬ੍ਰਤ ਧਰਮ ਦੀ ਕਥਾ, ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪਟੜੀਆਂ ਉਤੇ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਸਦਾ ਰਾਮ ਨੇ ਰਾਣੀ ਸਰਲੋਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਰਚਿਆ, ਜੋ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਸਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਸਰਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਘਨਾਦ ਜਦੋਂ ਯੱਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਲਛਮਣ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰ ਕਟ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੇਘਨਾਦ ਯੁਧ ਵਿਚ ਲਛਮਣ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦੀ ਬਰਛੀ ਨਾਲ ਮਰਿਆ। ਮੇਘਨਾਦ ਦੀ ਇਕ ਬਾਂਹ ਧੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਸਲੋਚਨਾ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗੀ। ਚੀਚੀ ਵਿਚ ਪਈ ਮੁੰਦਰੀ ਤੋਂ, ਸਲੋਚਨਾ ਨੇ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬਾਂਹ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਸਲੋਚਨਾ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੀ ਲਾਸ਼

ਲੈਣ ਲਈ, ਉਹ ਯੁਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨੱਠੀ ਗਈ। ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਅੱਗੇ ਫਲ ਫੁੱਲ ਦੀ ਭੇਟ ਰਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਲੋਥ ਮੰਗੀ। ਸੁਗਰੀਵ ਨੇ, ਰਾਮਚੰਦਰ ਨੂੰ, ਮੇਘਨਾਦ ਦਾ ਸੀਸ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਲੰਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵੈਦ ਸੁਖੇਨ, ਮੇਘਨਾਦ ਦੇ ਸੀਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਧੜ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮੇਘਨਾਦ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕੇਗਾ। ਪਰ ਸਲੋਚਨਾ ਸੀਸ ਲਏ ਬਗ਼ੈਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਈ। ਸਲੋਚਨਾ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀਬ੍ਰਤ ਧਰਮ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾਇਆ, ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਹੈਂ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾ। ਜੇ ਤੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਸੀਸ ਨੂੰ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਖਾ ਦੇਵੇਂ, ਤਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਸੀਸ ਲੈ ਜਾ। ਸਲੋਚਨਾ ਨੇ ਮੇਘਨਾਦ ਦਾ ਸਿਰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ :

ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਸੀਸ ਨੂੰ
ਦਿਲ ਵਿਚ ਧਿਆਂਵਦੀ ਜਗਤ ਦੇ ਈਸ ਨੂੰ
ਹੁਣ ਰੱਖ ਲਜਿਆ ਸਮੁੰਦ ਜਸ ਕੇ
ਅਜ ਮੇਰਾ ਪੀਆ ਜੀ ਦਿਖਾ ਦੇ ਹਸ ਕੇ।

ਸੀਸ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੱਸ ਪਿਆ ਤੇ ਮੇਘ ਵਾਂਗ ਗਰਜਿਆ। ਸੋ ਸਲੋਚਨਾ ਸੀਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਆਈ ਤੇ ਚੰਦਨ ਦੀ ਚਿਖਾ ਬਣਾ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਲੈਕੇ ਸਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਲੋਚਨਾ ਦੀ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਹੋਈ — 'ਦੇਵਤੇ ਪੁਸ਼ਪ ਬਰਸਾਨ ਬਾਜੇ ਵਜ ਰਹੇ, ਆਪ ਚੌਰ ਝੁਲਾ ਰਹੇ ਬਿਸਨੂੰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ।" ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਈ ਹੋਰ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰਚਿਆ ਹੈ।

(ਸ-338) ਸਲੋਨੋ :

ਸਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਤ੍ਰਨੋ' ਜਾਂ 'ਸਲੋਨੋ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਭੈਣਾਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀਣੀ ਉਤੇ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਕਈ ਤੀਵੀਆਂ ਘਰ ਦੀ ਕੰਧ ਉਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਸਲੋਨੀ ਜਾਂ ਸੋਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਕਲ ਸਰਾਵਣ ਨਛਤ੍ਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਠਿਆਈ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰੋਹਤ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਰੱਖੜੀ)।

(ਸ-339) ਸਵਨ :

ਲਹਿੰਦੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕ ਗੀਤ, ਜੋ ਸਗਾਈ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਗਾਈ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਕੰਨਿਆਂ ਸਖ਼ਤ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ-ਉਮੀਦ ਨਾ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਵਰ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ 'ਮੱਥੇ ਲਗਾਵਣ' ਦੇ ਗੀਤ ਦੁਆਰਾ ਸਗਾਈ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਮੱਥੇ ਲਗਾਵਣ)। ਪਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਗੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਵਰ ਆਪਣੀ ਮੋਈ ਮੰਗੇਤਰ ਦੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੱਥਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਨੂੰ 'ਸਵਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੀਤ ਮੰਗੇਤ੍ਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਵਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਵਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਲਈ ਸਵਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਕੋਈ ਵਰ ਜਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਆਪਣੇ ਮੰਗੇਤ੍ਰ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ 'ਮੱਥੇ ਲਗਾਵਣ' ਜਾਂ 'ਸਵਨ' ਦੀ ਗੀਤ ਦੁਆਰਾ ਸਗਾਈ ਖੰਡਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਮੰਗਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਜਾਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਨਹੂਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-340) ਸੁਧਾ :

ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਧਾ ਤੇ ਸੁਹਾ ਦੱਕਸ਼ ਦੀਆਂ ਕੰਨਿਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਸੂਤੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ੍ਹ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਗਨੀ ਦੀਆਂ ਕੰਨਿਆਂ ਸਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਵੈਵਰਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਸੁਧਾ ਅਤੇ ਸੁਹਾ ਦੋ ਕੰਨਿਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਸੁਧਾ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸੁਹਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ। ਇਸ ਲਈ ਪਿਤਰ ਸੁਧਾ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਸੁਹਾ ਦੁਆਰਾ ਭੇਟਾ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਸੁਧਾ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਸੁਹਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਸੁਧਾ ਨੂੰ ਪਿਤਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਹਾ ਨੂੰ ਅਭਿਮਾਨੀ ਨਾਂ ਦੀ ਅਗਨੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

(ਸ-341) ਸਵੰਬਰ :

ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ; ਕੰਨਿਆਂ ਇਕ ਉਚੇਚੇ ਸੱਦੇ ਗਏ ਇਕੱਠ ਵਿਚੋਂ, ਆਪਣੇ ਪਸੰਦ ਦਾ ਪਤੀ ਖ਼ੁਦ ਚੁਣਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਜੈ ਮਾਲਾ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਗਭਰੂ ਤੀਰ ਅੰਦਾਜ਼ੀ, ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮਾਲੀ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਗਭਰੂ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕੰਨਿਆਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਸੀਤਾ, ਦਰੋਪਦੀ ਤੇ ਦਮਯੰਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਵੰਬਰ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ।

ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚ ਸਵੰਬਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਿਤੀ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਹੀ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (189) ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ ਸਵੰਬਰ, ਕਨੌਜ ਦੇ ਰਾਜੇ ਜੈ ਚੰਦ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਪੁਤਰੀ ਸੰਜੋਗਤਾ ਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਵੰਬਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਭਰੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਗ਼ਰੀਬ ਜਾਂ ਰੋਗੀ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ, ਜੋ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਐਨ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਵਰ ਚੁਣ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਲੜਕਾ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ-342) ਸਵਰਗ :

ਦੇਵ ਲੋਕ, ਜਿਥੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਤਿਵਾਦੀ ਤੇ ਧਰਮੀ ਲੋਕ ਜਾਂਦੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਦਿਮ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵਿਚ, ਸਦੀਵੀ ਜੀਵਨ ਭੋਗਣ ਲਈ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹੋ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ, ਅਮਰ, ਅਜਰ ਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਅਸਤਿਤਵ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਭੋਗਦਿਆਂ ਵੀ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਨਿੰਦਰਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਆਤਮਾ ਉਸ ਤੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਡ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਆਤਮਾ)। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਦਾਹ ਦੇਈਏ, ਚਾਹੇ ਦਬ ਦੇਈਏ, ਇਹ ਆਤਮਾ ਉਸ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਨੂੰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਸੂਖਮ, ਵਿਦੇਹ ਜਾਂ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਪਿੰਡ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਨਿਜਤਵ ਨੂੰ ਵਿਦਮਾਨ ਰਖਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸਰਾਧ)। ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਵੇਲੇ ਦੇਹ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਹ ਨੂੰ ਅਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਤਰੁਟੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ

ਕਰਕੇ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੇ।

ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਦੋ ਅਗਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਗਨੀਆਂ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾੜ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਧਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਆਂਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਥੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਨੇਕ ਰੂਹਾਂ ਪਿਤਰੀ ਲੋਕ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਲੋਕ ਨੂੰ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਵਰਗ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਨੂੰ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗ ਕੇ ਮੁੜ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਲਈ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੋ ਆਤਮਾਵਾਂ ਅਗਿਆਨੀ ਹਨ, ਉਹ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਰਕਾਂ ਵਿਚ ਦੁਖ ਭੋਗਦੀਆਂ ਜਾਂ ਮੁੜ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੁਢਲੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਯਮ ਲੋਕ ਹੀ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਸੀ; ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਯਮ ਵਟ ਦਰੱਖ਼ਤ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਸੁਰਾ ਪੀਂਦਾ ਸੀ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀ ਇਕ ਰਿਚ ਅਨੁਸਾਰ ਯਮ ਪਹਿਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਜੋ ਮਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਰਿਚਾਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਸੱਤਯਵਾਦੀ, ਧਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਯੁਧ ਵਿਚ ਜੂਝਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ, ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਦਾਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪਿਤਰ ਸੋਮ ਰਸ ਪੀਂਦੇ; ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਚੰਗੇ ਪਦਾਰਥ ਖਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਈ ਪਿਤਰ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਸਿਤਾਰੇ ਬਣ ਕੇ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਪਿਤਰ ਲੋਕ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ ਤੇ ਪਿਤਰ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ।

ਸਵਰਗ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਧੇਰੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਗਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਰਗ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੁਰੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਧਰਮੀ ਕਰਮੀ ਤੇ ਸਤਿਆਵਾਦੀ ਲੋਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਵਰਗ ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਇਲਾਵ੍ਰਿਤ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੀਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੋਨੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਾੜ ਦੇ ਉਤਰ ਵਲ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਸੂਰਜ ਲੋਕ ਅਤੇ ਧਰੂ ਲੋਕ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸਵਰਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਵ ਭਗਤ ਕੈਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤ ਬੈਕੁੰਠ ਵਿਚ। ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ ਦੇ 'ਸਵਰਗ ਖੰਡ' ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸਵਰਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਭਰਿਆ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਸਵਰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵਾਕਫ਼ੀ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ :-

ਇੰਦਰ ਲੋਕ : ਇਸ ਸਵਰਗ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਇੰਦਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਇਸੇ ਦੈਵੀ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਦੇਵਰਾਜ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ, ਮਣੀਆਂ ਨਾਲ ਜੜੇ ਧੌਲਰ ਹਨ ਅਤੇ ਖਾਣ ਲਈ ਸਵਾਦੀ ਪਦਾਰਥ। ਇਸ ਲੋਕ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਧਰਾਤਲ ਵਿਚ ਬੱਦਲ ਹਨ; ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਗੰਧਰਵ ਤੇ ਅਪੱਛਰਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਲੌਕਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ : ਪਹਿਲੀ, ਕਾਮਧੇਨ ਗਊ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਦੂਜੀ, ਕਲਪ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੀਜੀ ਨੰਦਨ ਬਣ ਹੈ। ਨੰਦਨ ਬਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਤੇ ਪੌਦੇ ਅਨੂਠੇ ਤੇ ਨਿਰਾਲੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੌਰਾਣਿਕ ਰੁੱਖ ਪਾਰਜਾਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੁਰਾ ਕੇ ਬਿੰਦਰਾਬਨ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਸਵਰਗ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਮਰਾਵਤੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਇੰਦਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ਚੀ ਅਤੇ ਪੁਤਰ ਜੈਯੰਤ ਨਾਲ, ਵੈਜਯੰਤ ਨਾਂ ਦੇ ਧੌਲਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਇੰਦਰ ਦੀ ਸਭਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਗੰਧਰਵ ਮਧੁਰ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਛੇੜਦੇ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਅਪੱਛਰਾਂ ਨਾਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਕਰੜੇ ਤੱਪ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਡੋਲਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਸਤ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇਕ ਦਿਨ 6,320,000,000 ਸੰਸਾਰਕ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।

ਬੈਕੁੰਠ : ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੁਰੀ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤ ਮਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਇਸੇ ਬੈਕੁੰਠ ਵਿਚ ਪਧਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਸਵਰਗ ਦੀ ਪਾਵਨ ਗੰਗਾ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੋਲੋਕ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਗੋਲੋਕ ਵਿਚ ਹੀ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਬੈਕੁੰਠ)।

ਕੈਲਾਸ਼ : ਇਹ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੀ ਪੁਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਸ਼ਿਵ, ਪਾਰਬਤੀ, ਗਣੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਅਨਿਨ ਭਗਤ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਲਕਾ : ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਯਖਾਂ ਤੇ ਗੰਧਰਵਾਂ ਦੀ ਪੁਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਵੀ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਹੀਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੜੀ ਇਸ ਨਗਰੀ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਧਨ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਕੁਬੇਰ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਉਹ ਕਲਸ਼ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਅਸੁਰਾਂ ਨੇ, ਸਮੁੰਦਰ ਮਥ ਕੇ ਕਢਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਲਪ ਬ੍ਰਿਛ ਹਨ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਪੁਰੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸਵਰਗਾਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਤਿਆਵਾਦੀ, ਧਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਤਪੀ ਮੁਨੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਪਰਲੇ ਸਭ ਸਵਰਗ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਲੈ ਨੂੰ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਸਵਰਗਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਥੇ ਵਰਨਣ ਬੇਲੋੜਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਜੈਨਮੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸਵਰਗਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ ਲੋਕ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਭੂਗੋਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਭੂਮੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ 100,000 ਯੋਜਨ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਤੇ ਤਾਰੇ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦੇ ਉਤੇ ਤਿੰਨ ਵਿਮਾਨ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਮਾਨ ਵਿਚ 12 ਕਲਪ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਵਿਚ 9 ਗ੍ਰੇਵੀਯਕਸ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਵਿਚ 5 ਅਨੁਤਰਸ ਹਨ। ਇਹ ਕੁਲ 26 ਸਵਰਗ ਹਨ, ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ

ਦੇ ਉਪਰ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਖਰਲਾ ਸਵਰਗ 'ਸਰਵਾਰਥਸਿਧ' ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ 12 ਯੋਜਨ ਉਪਰ ਇਕ ਹੋਰ 27ਵਾਂਗ ਸਵਰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਇਸਤਪਰਗਭਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਵਰਗ ਛੱਤਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 45,000,000 ਯੋਜਨ ਮੁਰੱਬੇ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਚਾਈ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ ਵਧ ਹੈ। ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਰਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਭਰਿਆ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਸਵਰਗ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਵਰਗ ਦਾ ਹੀ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਸਵਰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਵਰਗਾਂ ਜਾਂ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਯਾਨ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਗ੍ਰੰਥ 'ਮਾਡੰਮਾ' ਵਿਚ ਸਵਰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਸਵਰਗ ਵੀ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਹੀ ਸਥਿਤ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸਥਲ ਉਤੇ ਕਾਮਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਛੇ ਹੈ। ਇਥੇ ਧਰਤੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਭ ਭੌਤਿਕ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਹੀਰੇ ਜੜ੍ਹਤ ਸੋਨੇ ਦੇ ਧੌਲਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਰਮਣੀਕ ਨੰਦਨ ਬਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੂਰਜ, ਚੰਨ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵਾਹਣ ਹਨ। ਇਥੇ ਪ੍ਰਾਣੀ 500 ਦੈਵੀ ਸਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਨੁਸਾਰ 9,000,000 ਸਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ 'ਰੂਪ ਲੋਕ' ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੇਰਾਂ ਸਵਰਗ ਹਨ। ਇਥੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੌਤਕ ਇਛਾ ਨਹੀਂ ਉਠਦੀ। ਇਥੇ ਧਿਆਨੀ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੀਜੇ ਸਥਲ ਉਤੇ 'ਅਰੂਪ ਲੋਕ' ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਭ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸਵਰਗ ਦੀ ਸਥਾਨਗਤ ਹੋਂਦ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਭਰਿਆ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਰਨਣ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 'ਬੈਕੁੰਠ', 'ਸਚਖੰਡ' ਤੇ 'ਬੇਗਮਪੁਰ' ਸ਼ਬਦ ਸਵਰਗ ਦੇ ਬੋਧਿਕ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਵਰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਸੂਖਮ ਹਨ; ਦੂਜਾ, ਇਥੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਦਾ ਹੁਕਮ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ। ਸਚਖੰਡ ਸਭ ਖੰਡਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਤਮ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ; ਇਥੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਸਦਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਾਰ ਚਲਾਂਦਾ ਹੈ—'ਸਚਖੰਡ ਵਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰ' (ਜਪੁਜੀ)। ਇਸ ਸਚਖੰਡ ਦਾ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਅਨੂਪਮ ਚਿਤਰਨ 'ਸੋ ਦਰ' (ਜਪੁਜੀ) ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਸਚਖੰਡ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ : 'ਸੁਪੇਦ ਦਾੜੀ ਹੈ, ਲਾਲੁ ਬਾਣਾ ਹੈ, ਸੁਨਹਰੀ ਪਲੰਘ ਹੈ। ਤਿਸ ਊਪਰਿ ਸਪੇਦ ਨਿਹਾਲੀ ਹੈ ਵਿਛਾਈ ਹੋਈ, ਤਿਸੁ ਊਪਰਿ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਬਡਾ ਤਕੀਆ ਹੈ। ਆਸ ਪਾਸਿ ਜਿਮੀ ਸਬਜ ਹੈ, ਲਾਲ ਸਿਆਹ ਜਰਦ ਸੁਪੇਦ ਮੂੰਗੈ ਸਬਜ ਰੰਗ ਰੰਗ ਕੇ ਬਿਛਾਵਣੇ ਬਿਛਾਏ ਹੋਏ ਹੈ। ਜਿਤਨੇ ਟਹਲੂਏ ਸਾਥਿ ਹੈ ਏਤਨਿਆਂ ਸਭਿ ਲਾਲ ਬਾਣੇ ਹੈ' (ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਅੰਤਕਾ 86)।

ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬੈਕੁੰਠ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ—"ਮੁਕਤ ਬੈਕੁੰਠ ਸਾਧ ਕੀ ਸੰਗਤਿ ਜਨ ਪਾਇਓ ਹਰਿ ਕਾ ਧਾਮ" (ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੫) ਅਥਵਾ "ਬੈਕੁੰਠ ਨਗਰ ਜਹਾਂ ਸੰਤ ਵਾਸਾ" (ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੫)। ਪਰ ਬੈਕੁੰਠ ਦਾ ਸਥਾਨਗਤ ਚਿਤ੍ਰਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਬੇਗਮਪੁਰੇ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਬੈਕੁੰਠ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਬੈਕੁੰਠ)।

ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਸਵਰਗ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਬਹਿਸ਼ਤ ਜਾਂ ਜੰਨਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਵਰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਸੁਖ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਜੰਨਤ)।

ਸਵਰਗ ਬਾਰੇ ਜੋ ਲੋਕ-ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਥਾਨਗਤ ਹੈ। ਸਵਰਗ ਇਸੇ ਲੋਕ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਮ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਬਹੁਲਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ਸ-343) **ਸਵਰਣਾ:**

ਸੂਰਜ (ਵਿਵਸ੍ਵਤ) ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੰਜਨਾ ਦੀ ਇਕ ਦਾਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਛਾਇਆ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੂ ਸਵਰਣਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਰਣਾ ਸਾਗਰ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨਬਰਹੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਦਸ ਪ੍ਰਚੇਤਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਛਾਇਆ)।

(ਸ-344) **ਸਵਰਨਮਤੀ :**

ਨਰਵਰ ਕੋਟ ਦੇ ਰਾਜੇ ਬੀਰਸੈਨ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਜੋ ਢੋਲੇ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਢੋਲਾ)।

(ਸ-345) **ਸਵਾ :**

ਇਹ ਅੰਕ ਵਾਧੇ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਵਾ ਅੰਕ ਦਾ ਗੁਣਾ ਦਾਨ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸਵਾਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਹਾਵਤ ਹੈ—"ਸਵੇ ਤੋਂ ਹੋਏ ਸਵਾਇਆ, ਥੋੜਾ ਦਿਤਾ ਬਹੁਤਾ ਪਾਇਆ।" ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਸਵਾ ਦਾ ਅੰਕ ਮੁਤਬਰਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ, ਸਵਾ ਜਾਂ ਸਵੇ ਦੀ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਅੰਕੜਾ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਢਾਈ, ਪੰਜ, ਦਸ ਰੁਪਏ ਆਦਿ। ਦਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਫਿਰ ਏਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 11, 21, 31, 51, 101 ਆਦਿ।

ਸਵਾ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਬਲਵਾਨ ਸੰਕਲਪ ਸਵਾ ਲੱਖ ਦਾ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਿਚ ਸਵਾ ਲੱਖ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਬਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕੱਲਾ ਇਕੱਲਾ ਸਿੱਖ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਜੂਝਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਕਰ ਕੇ ਵਿਖਾਇਆ।

ਸਵਾ ਲੱਖ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਖਿਆ ਰੂੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੈਗ਼ੰਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਲੱਖ ਚੌਬੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਵਾ ਲੱਖ ਪੈਗ਼ੰਬਰ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ "ਸਵਾ ਲਾਖ ਪੈਕਾਬਰ ਤਾ ਕੇ" (ਭੈਰੋ ਕਬੀਰ) ਵਿਚ ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਵਾ ਲਖ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੈਮੇਟਿਕ ਮੰਨੀਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਪਏਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਇਕ ਇਕ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਿਚ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਿੰਚਣੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਅਥਵਾ 'ਸਵਾ ਲੱਖ ਪੈਗ਼ੰਬਰ' ਦਾ ਸਮੁਚਾ ਵਸਫ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੂੰ 'ਸਵਾ ਲੱਖ' ਕਿਹਾ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਸਵਾ ਲਖ ਪਰਬਤ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੀ 'ਤੁਜ਼ਕੇ ਬਾਬਰੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਸਵਾ ਲਖ ਪਰਬਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਹੀ ਉਚਾਰਨ ਭੇਦ ਨਾਲ ਸਵਾ ਲਖ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਡਾ. ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਮਲਾ ਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਸਵਾ ਲਖ' ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ

ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਬਤਾਂ ਨੂੰ 'ਸਪਾਦਲਕਸ਼' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ, ਸਵਾ ਲਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਰੇਕ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਿਚ ਸਵਾ ਲਖ ਪਰਬਤਾਂ ਵਰਗੀ ਅਡੋਲਤਾ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਕੁੱਵਤ ਸਿੰਚ ਦਿਤੀ ਸੀ। 'ਸਵਾ ਲਖ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਹੀਣੀ ਦਸ਼ਾ ਵੇਲੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹੇ।

(ਸ-346) **ਸਵਾਸਣੀ :**

ਉਹ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਜੋ ਹਰ ਸਵਾਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਵਿਚ ਲਿਵ ਜੋੜੀ ਰਖੇ। ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਿਨ ਵਿਚ ਚੌਵੀ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰ ਸਵਾਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਸਤ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ, ਰੋਜ਼ ਚੌਵੀ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰ, ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਾਲਾ ਜਪੇ, ਭਾਵ ਸਵਾਸ ਸਵਾਸ ਪਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛੁਹ ਪਾ ਕੇ ਸੁਕੇ ਹਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਸ-347) **ਸਵਾਸਤਿਕ :**

ਇਕ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਮੰਗਲ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ, ਪਾਵਨ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਸਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸੁ' (ਸ਼ੁਭ) ਅਤੇ 'ਅਸਤੀ' (ਹੈ) ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- 'ਸ਼ੁਭ ਹੈ'। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੋ ਵਿਪੱਖੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਇਕ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅੰਗ ਸੱਜੇ ਵਲ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਥਵਾ ਇਹ ਸੂਰਜੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਮਾ ਦੇ ਰੁਖ਼ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵਾਸਤਿਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅੰਗ ਖੱਬੇ ਵਲ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਥਵਾ ਇਹ ਸੂਰਜੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਮੁਖੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਵਾਸਤਿਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵਿਪੱਖੀ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰ ਜਾਰਜ ਬਰਡਵੁਡ (ਦੀ ਓਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਟੋਰੀਜ਼, 1,192) ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸੱਜੇ ਪੱਖੀ ਸਵਾਸਤਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਗਣੇਸ਼ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸੁਵਾਸਤਿਕ ਨਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੂਰਜ ਦੀ ਦੈਨਿਕ ਗਤੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜਾ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰਾਤ੍ਰੀ ਗਤੀ ਅਥਵਾ ਰਾਤ, ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੈ।

ਸਵਾਸਤਿਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਆਦਿਮ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਭਾਵ-ਵਿਆਖਿਆ ਹਰੇਕ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਗਦੇ ਜਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ; ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੌਣ ਦਾ; ਕਿਸੇ ਨੇ ਯੱਗ ਦੀ ਅਗਨੀ ਜਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦਾ। ਕਈ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਮਰਦ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਭੋਗ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਗਤੀ ਮੰਨ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਤੇ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਵਾਚਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਹੋਰ ਇਸ ਨੂੰ ਚੌਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦਾ। ਡਾ. ਥਾਮਸ ਵਿਲਸਨ (ਰਿਪੋਰਟ ਆਫ਼ ਦੀ ਯੂ.ਐਸ.ਨੈਸ਼ਨਲ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਫ਼ਾਰ 1894, ਪੰਨਾ 757-1011) ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸਵਾਸਤਿਕ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਥਾਮਸ ਵਿਲਸਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਣੀ ਵਿਚ ਗੋਲ ਸੁਰਾਖ਼ ਕਰ ਕੇ, ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਲਕੜੀ ਲੰਘਾ ਕੇ, ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮਥਦੇ ਹਨ। ਅਗਨੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸੇ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਸਵਾਸਤਿਕ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ, ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਪੂਰਬ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਅਗਨੀ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਅੱਗ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਹੈਵੇਲ ਨੇ ਸਵਾਸਤਿਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੂ ਨਗਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੰਨਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਨਗਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵਲ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਉਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹੋ ਖ਼ਾਕਾ # ਹਿੰਦੂ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਵਿਗਸਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਵਾਸਤਿਕ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਿਆ। ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਦਲੀਲ ਦੀ ਕਸਵਟੀ ਉਤੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ। ਸਵਾਸਤਿਕ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਬੋਧਿਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਗਰ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਅੱਠਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਚਾਰ ਮੁਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰ ਅਰਧ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਪਜਿਆ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਦੁਆਰਪਾਲ ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਤਰ ਦਾ ਕੁਬੇਰ; ਦਖਣ ਦਾ ਯਮ; ਪੂਰਬ ਦਾ ਇੰਦਰ; ਪਛਮ ਦਾ ਵਰਣ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਰ-ਪੂਰਬ ਦਾ ਇਸਰ; ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਦੀ ਅਗਨੀ; ਉਤਰ-ਪਛਮ ਦਾ ਵਾਯੂ ਤੇ ਦਖਣ-ਪਛਮ ਦਾ ਨੈਰਿਤ। ਮੱਧ ਵਿਚ ਗਣਪਤੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੱਠਾਂ ਕੂੰਟਾਂ ਭਾਵ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਗਤੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪਤੀਕ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਪਜਾਇਕਤਾ, ਗਤੀ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਸੰਪੂਰਨਾਨੰਦ ਨੇ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਮੂਲ ਕਮਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ + ਹੈ। ਇਹੋ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਪਰਮ ਕਲਿਆਨ ਵਾਚਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਿਆ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਵਾਸਤਿਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ।

ਸਵਾਸਤਿਕ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਰੇਖਾਗਤ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ, ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਗ਼ਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਲੀਕਦੇ ਸਨ, ਉਹੋ ਮਗਰੋਂ ਸਵਾਸਤਿਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਸਵਾਸਤਿਕ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੈਨੀਆਂ ਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਜੈਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ 24 ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਤਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਵਾਸਤਿਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਬੋਧੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਮਰਾਵਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਤੂਪ ਵਿਚੋਂ, ਜੋ ਬੁਧ ਦੇ ਪੈਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਮੂਰਤੀ 'ਬੁਧ-ਪਾਦ' ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਬੁਧ-ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਚੀਨ ਤੇ ਜਪਾਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਚੀਨੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ 'ਬਹੁਲਤਾ' ਦਾ ਵਾਚਕ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਪਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ 10,000 ਦਾ ਸੰਖਿਆ-ਬੋਧ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ

ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਲਤਾ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ।

ਸਵਾਸਤਿਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਯੂਨਾਨ, ਸਪੇਨ, ਪੁਰਤਗਾਲ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਪੂਰਬ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਉਤੇ ਵੀ ਰਤੀ ਮਾਸਾ ਭਿੰਨ-ਭੇਦਤਾ ਨਾਲ ਉਕਰਿਆ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਇਹ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ ਬੰਨੇ ਟਪ ਕੇ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਦਾ ਵਾਸੀ ਬਣਿਆ।

ਇਸ ਮੰਗਲ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮੂਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਚਿਤ੍ਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਤੇ ਬਦ-ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਵਾਧਾ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ, ਚੌਕ ਪੂਰਨ ਵੇਲੇ, ਸਵਾਸਤਿਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੱਧ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀਏਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਹੀ ਖਾਤੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ, ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਸਵਾਸਤਿਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ, ਕੇਸਰੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਬਰਕਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਭ ਅਵਸਰ ਉਤੇ ਕੁੰਭ ਪੂਰਨ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਕੁੰਭ ਦੇ ਉਪਰ ਸਵਾਸਤਿਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤ ਕੇਸਰ ਨਾਲ ਸਵਾਸਤਿਕ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੈਨੀ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਜਾਣ ਕੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਉਤੇ ਉਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਵਾਸਤਿਕ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਸਤਿਆ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੱਜੇ ਪੱਖੀ ਤੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਡੇਹਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਵਿਚ ਸਤਿਆ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਅਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸਤਿਆ)।

(ਸ-348) ਸ੍ਵਾਹਾ :

ਦਕਸ਼ ਦੀ ਧੀ ਜੋ ਪ੍ਰਸੂਤੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਸ੍ਵਾਹਾ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਵਨ, ਪਵਮਾਨ ਤੇ ਸ਼ੁਚੀ ਨਾਉਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁਤਰਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੋਂ ਪੰਜਤਾਲੀ ਪੁਤਰ ਜੰਮੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਣਿੰਜਾ ਵਿਅੱਕਤੀ ਬਣੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਉਣਿੰਜਾ ਅਗਨੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣ ਵੇਲੇ 'ਸ੍ਵਾਹਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉੱਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਹੂਤੀ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ।

(ਸ-349) ਸਵਾਂਕ :

ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝਾੜ, ਜਿਸ ਦੇ ਬੀਜ ਕੰਗਨੀ ਜਾਂ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਚੌਲਾਂ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਧਨ ਲੋਕ ਇਸ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਂਕ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ 'ਵਰਤੋਲ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਾਲੇ ਵਰਤ ਦੇ ਦਿਨ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ, ਸਵਾਂਕ ਦੀ ਖੀਰ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਨੌਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੰਨਿਆਂ ਵਰਤ ਰਖਦੀਆਂ, ਦੇਵੀ ਦੀ ਖੇਤ੍ਰੀ ਬੀਜਦੀਆਂ ਤੇ ਦੇਵੀ ਪੂਜਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਵਾਂਕ ਦੀ ਖੀਰ ਤੇ ਗਾੜੀਆਂ ਦੇ ਆਟੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਤ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਂ ਵੇਲੇ ਉਹ ਪਦਾਰਥ ਖਾਧੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੋਣ।

(ਸ-350) ਸਵਾਂਗ :

(ਵੇਖੋ : ਸਾਂਗ)।

(ਸ-351) ਸਵਾਣੀ :

ਜੰਮੂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੇਠੇ ਗਰਭ ਦੇ ਸਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ, ਜੋ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਵਾਣੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੀਤ ਸਮੇਂ, ਡੋਗਰੇ ਸਾਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਖਾਣੇ ਉਤੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਸ-352) ਸਵਾਂਤ :

ਅਸ਼ਵਨੀ ਤੋਂ ਪੰਦਰ੍ਹਵਾਂ ਨਛੱਤਰ, ਜੋ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਛੱਤਰ ਹੇਠ ਜੰਮਿਆ ਬਾਲ ਬੜਾ ਭਾਗਵਾਨ, ਸਮ੍ਰਿਧ ਤੇ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਸਵਾਂਤੀ ਨਛੱਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵਾਂਤੀ ਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯੋਗ ਹਾੜ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤਿੱਥਾਂ ਅਤੇ ਮਾਘ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀ ਸਤਵੀਂ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਗ ਵੇਲੇ ਜੋ ਬਰਖਾ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੂੰਦਾਂ, ਜੇ ਸਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮੋਤੀ, ਬਾਂਸ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਣ ਤਾਂ ਤਬਾਸ਼ੀਰ, ਅਤੇ ਕੇਲੇ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਪੂਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਸਵਾਂਤੀ ਬੂੰਦ ਨੂੰ ਪੀ ਕੇ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਾ ਬੁਝਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਬਰਖਾ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਪਿਆਸ ਨਹੀਂ ਬੁਝਦੀ।

(ਸ-353) ਸਵਾਂਤੀ ਬੂੰਦ :

(ਵੇਖੋ : ਸਵਾਂਤ)।

(ਸ-354) ਸਵਾਰੀ :

ਉਹ ਮੰਗਲ ਗੀਤ, ਜੋ ਲਾੜ੍ਹੇ ਦੇ ਘੋੜੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ, ਭੈਣਾਂ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਘੋੜੀ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਸੁਹਣੀ ਵੇ ਚੰਨਾ,
ਸੱਜੇ ਕਾਠੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ,
ਠੁਮਕ ਠੁਮਕ ਘੋੜੀ ਤੇਰੀ ਚਲਦੀ,
ਰਵੇਲ ਘੋੜੀ ਦੀ ਮਟਕ ਵਧੀਲੀ ਚਾਲ।

ਸਵਾਰੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਘੋੜੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤਲ ਅਤੇ ਲਾੜ੍ਹੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਸ-355) ਸਵਾਰੇ ਸਵਾਰ :

ਗੁੱਲੀ ਡੰਡੇ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ (ਵੇਖੋ : ਗੁੱਲੀ ਡੰਡਾ)।

(ਸ-356) ਸਵਾਲ :

(ਵੇਖੋ : ਸੁਆਲ)।

(ਸ-357) ਸ੍ਵੇਤਕੇਤੂ :

(ਵੇਖੋ : ਉਦਾਲਕ)।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ

ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼

1-2

ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ